ATATÜRK KÜLTÜR, DİL VE TARİH YÜKSEK KURUMU
TÜRK TARİH KURUMU YAYINLARI
VII. Dizi — Sa. 102[a]

TÜRK MİTOLOJİSİ

(Kaynakları ve açıklamaları ile destanlar)

II. Cilt

Prof. Dr. BAHAEDDİN ÖGEL

TÜRK TARİH KURUMU BASIMEVİ – ANKARA
1995

TÜRK MİTOLOJİSİ
II

ISBN 975-16-0114-2 Tk.
ISBN 975-16-0704-3

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ

Türk Mitolojisi adlı eserimizin birinci cildi 1971 de yayınlanmıştı. Türk mitolojisinin motiflerini içinde toplayacak olan ikinci cild için ise, geniş bir metin taraması yapmak gerekiyordu. Bunun için ikinci cildin hazırlanması gecikmiştir.

1. Kitabımızın birinci cildinde daha çok eski Türk efsaneleri ile destanlarının, metin halinde tercümeleri ile değerlendirme ve karşılaştırılmalarına ağırlık verilmişti. Bütün vesikalar, bir araya getirilmek istenmişti. İkinci cildimizde de bu metinlere, yeni katkılar yapılmıştır.

2. Birinci cildimizde sunulan metinler, daha çok "devlet destanları"dır. Bu destanlar, "Büyük Türk devletleri"nin, hiç olmazsa koruyuculuğu altında yazılmış veya anlatılma yolu ile günümüze kadar gelmişlerdir.

İkinci cildimizde ise, bu devlet destanlarının, halk arasındaki kalıntıları ile izleri ve kökleri üzerinde durulmuştur. Halktan gelmeyen veya halka dayanmayan devlet destanlarının değerleri, daha azalmış olur. Eğer devlet mitolojisinin motifleri, halk destanları ile masalları içinde yaşamış ise, konunun boyutları, çok daha büyük ve görkemli olacaktır.

Millî destanlarımızı, bir kaç metin içinde sıkışıp kalmaktan kurtarıp, halka indirmeğe çalıştık. Bunun için de, çok geniş bir metin taraması gerekti.

3. Dünya mitolojileri üzerinde yazılmış klasik kitaplarda "kozmogoni", yani Gök ile Yeryüzü varlıkları üzerindeki inanış ve düşünceler de, söz konusu edilmiştir. Geniş ve derin bir tarih temeline dayanan Türk düşüncesinde, bu konuda da bol bol bilgi vardır. Türk tarihinin gelişmesi içinden, halka inilerek, bu konular üzerinde de durulmuştur.

4. Büyük devlet hayatı yaşamış Türkler ile dağlar, vadiler, hatta tundralar arasında sıkışıp kalmış Türkler arasında, bazı gelişme ve değişmeler olmuştur. Bunları, önemle göz önünde tutmak gerekmiştir.

Ancak her konuda A n a d o l u , başlıca çıkış ve dönüş noktamız olmuştur.

P r o t o - T ü r k düşüncenin derinliklerine inip, en eski izlerini arama, başlıca amacımız haline gelmiştir. Bunun için de, dış kültür tesirlerini ayıklamak gerekmiştir. Bunun yanında, Altaylar gibi soyutlanmış Türk bölgelerinde, sonradan girmiş hurafeler de ayıklanmıştır. Çünkü Türk düşüncesi, gerçekçi çizgiden, pek ayrılmamıştır.

Okuyucularımız bu cildimizde, istedikleri materyali geniş olarak bulacaklardır. Ayrıca, sayıları bir kaç düzineyi geçen kaynakları, yeniden tarama zahmetine de, katlanmış olmayacaklardır.

Türkiyat Enstitüsü'ndeki Katanof'un Rusça kitap kolleksiyonunu, Türkiyemize kazandıranları, burada rahmet ve minnetle anmak istiyoruz. Çünkü böyle bir kaynak hazinesi, dünyada pek az ülkede bulunmaktadır.

1988 Şubat, Ankara-Sıhhiye

1. BÖLÜM

TÜRK GELENEKLERİ İLE DESTANLARINDA OĞUZ DESTANI

Yukarıda da sık sık belirttiğimiz gibi 'Oğuz destanı' Türklerin kurdukları büyük devletlere ve *Cihân imparatorluk'larına* ait bir destandır. Belki binlerce yıl ve üç kıta üzerinde, Türk kavimleri ile Türk ozanlarının, akıl ve duygularında yaşamışdır. Bugün, bize kadar gelmiş olan *O ğ u z destanları*, tam bir mitoloji değildir. Belki bazı semboller ile bazı şeyler anlatılmak istenmiştir. "*T ü r k t ö r e s i ' n i n kuruluşu*", 'Oğuz' destanlarının ana konusudur. Türk milleti ile Türk devletinin *düzeni* ile *disiplini*, 'Oğuz' *destanı* ile anlatılmıştır.

P r o t o - T ü r k mitoloji motifleri: Bunlar elbette ki 'Oğuz' destanı'nın iskelet ve çerçevesini oluşturuyordu. *Yüksek devlet d ü ş ü n c e s i* ile *büyük devlet düzeni*, Türkleri hayâl dünyasından ayırıyordu. Mitoloji, *semboller* ile, gerçek bir hayat ve *düşünce düzenine* dönüşüyordu. Bununla beraber *P r o t o - T ü r k düşünceler ile mitoloji* motifleri, büsbütün ortadan kayboluyorlardı.

T ü r k halk bilgisi ve *halk edebiyatı*, her şeyimizin temelini oluşturur. Türk devletleri, gelimli ve gidimlidir. Var olan ve kaybolmayan, Türk kavmi ve halk bilgisidir. Bugün kaybolmuş veya sembol halinde kalmış *P r o t o - T ü r k düşüncelerin*, kökleri ile açıklamalarını, ancak Türk halk bilgisinde bulabiliriz. Diğer kitaplarımızda görüldüğü gibi, bu konulardaki *çıkış noktamız*, 'Anadolu'dur. Ondan sonra da dünyadaki Türklerin, halk bilgilerini tarayacağız ve halkın içinde gezineceğiz.

OĞUZ HAN'IN DOĞUŞU

Anadolu masalllarında da büyük kişilerin doğuşu, normal bir doğumla olmuyordu. *9 ay ile 9 gün*, normal insanların doğumu ile ilgili bir süredir. 'Hunlar' çağında 'Sienpi' kavimlerinin başkanı, "*Tanşihuai, 10 ayda doğmuştur*". Bunlar üzerinde, "*Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi*" adlı eserimizde durmuştuk[1]. 'Ortaasya' Türk halk edebiyatında ve *M a n a s destanında*, "*12 ay ana kar-*

[1] Bahaeddin Ö g e l , *Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi*, I, s.419.

nında kalan" yiğitler de vardır. Böylece ana karnında, iyice olgunlaşmış oluyorlardı.

"*Annesinin karnını yırtarak doğan*" yiğit, 'Kuzey - Türk' kültürü çevrelerinin, 'Ak-Köbök' adlı bir masalında görülüyordu[2]. Bu motif, tam bir *mitoloji* idi. Çok kuzeylerde oturan, 'balıkçı Türk' masallarının, trajik bir motifidir. Konuya, böyle bir halk abartması ile girişmiş oluyoruz.

Oğuz Han'ın dünyaya gelişi

'Ebülgazi Bahadır Han' tarafından "*Oğuz Han'ın gel igi*" sözü ile anlatılıyordu. Bu gibi insan üstü doğuşlar, büyük bir devlet kurmak için olduğu kadar; büyük bir öçün alınması için de, olurdu. Bir 'Kuzey Türk' masalında, şöyle deniyordu: "*Bir Han'ın iki oğlunu, bir dev (Karaca), yutuyor. Bundan sonra Han'ın küçük oğlu insan üstü bir doğuşla* '(toguşla) *doğuyor. Dev veya kötü ruh Karaca'yı öldürerek, kardeşlerinin öcünü alıyor*[3].

Doğuş, bir hanlık belgesi

"*Doğuşlu*" sözü Türklerde, ünlü yiğitler için söylenmiş bir deyimdir. 'Ortaasya' Türk halk edebiyatında, bu deyiş ve anlayışı, çok görüyoruz. Kişilerin, doğuştan gelen üstünlükleri herhalde bir "*Tanrı vergisi*" idi. Bir kimse, han oğlu veya soylu olabilirdi de, *doğuşlu* olmayabilirdi. Nitekim 'Göktürk' yazıtlarında şöyle diyorlardı:

1) "*...Küçükler, büyükler gibi yaratılmadığı için, (kılınmaduk üçün), bilgisiz ve kötü kağan olmuşlar...*" Görülüyor ki 'Tanrı' kılmadıkça, kişiler yetenekli ve iyi olamıyorlardı. Böylece *doğuşla üstünlük*, o kişinin bir "*Han olma belgesi*" olarak da kabul ediliyordu. Bu anlayışı, 'Ortaasya'daki Türk masalları ile dualarında, çok görüyoruz[4]:

2) "...'Er - Targın''ın Allah'dan (Aldadan) başka akrabası (tuuskan), yok[5].

Doğum için dua etme ve hâcet dileme

Bu geleneğin en görkemli örneğini, 'Dede Korkut' kitabında, 'Dirse Han''ın, "*bir batman oğul için*", yaptığı, *hâcet toyunda*, görüyoruz. "*Bir ağzı dualı*"-nın yardımını diliyor; "*açı doyuruyor, çıplağı giydiriyor, borçluyu borcundan kurtarıyor*". Erkek hayvanlar kestiriyor, tepe gibi et yığdırıyor... *Erkek hayvanlar* hem *kurban* olarak kesiliyor ve hem de *içme yemede*, yeniyordu.

Dudar-kız destanında doğum, *sürüleri koruyan en iyi atın, kurban olarak kesilmesi ile, gerçekleşiyordu*[6]. At sürülerine her zaman çobanlar bakmazlardı. Bazı seçkin atlar, at sürülerini idare eder ve korurlardı. Bu atlar hakkında 'Çingiz Han' çağında yazılmış, bazı 'Çince *gezi raporlarında*, oldukça geniş bilgi bulunur. Bu tür *kurban geleneği, Proto-Türk* kültürünün, izleridir.

² Radlof, *Proben...*, IV, s. 45/56. Bu eserin sahife numaralarından birincisi, metin; ikincisi ise, tercümesine ait cildin, sahifesi ile ilgilidir.

³ *Proben..*, III, s. 156/195.

⁴ *Proben..*, IV, s. 135/172: "*Mirza doğduğu zaman, henüz doğmamış kısraklar (tuu biyeler) kestirdim (kurban ettim)! Süt anneleri (analıklar), yığdırdım! Ali'ye benzer oğlum'... Mollalar çağırdım! Kur'an okuttum...*"

⁵ Türklerde *kurban* olarak, erkek hayvanlar kesilirdi. Özellikle Oğuz geleneğinde.

Hızır'ın duası ile doğum

Bu konuya gelmişken, 'Türklerde' *Hızır* anlayışı üzerinde de biraz duralım. Ortaasya 'Kırgız' Türkleri, 'Hızır'a, "*Kıdır*" derler. *Çocuğu olmayan bir Han için, Hızır dua ediyor ve böylece Tanrı bir çocuk veriyor.* 'Hızır''ın yaptığı duaların, bazı metinleri de, elimizde bulunmaktadır. Bunlar arasında, *Nogay destanı*'ndaki 'Hızır''in *duası* üzerinde, önemle durmak gerekir[7].

'Türk - İslam *sentezi* ile 'Hızır' anlayışı Türklerde, eski 'Türk' düşüncesi ile bezenmiştir. Bu kitabımızda, "*Türklerde Hızır anlayışı*" ile ilgili, ayrı bir bölümümüz vardır. Müslüman olmayan Türklerde de, "*kayın ağacından inip*", insanlara yardım eden "*Gök sakallı ihtiyarlar*" görüyoruz. Müslüman olmayan 'Altay' Türklerinde, "*kayın ağacından inen Gök sakallı bir ihtiyar, yeni doğan çocuğa, ad veriyordu*[8]..."

'Altın Taycı' masalında, "*Ak İhtiyar, yeni doğan çocuğun, adını koyuyordu...*"[9]. 'Anadolu' masallarındaki benzer motifleri, *ad koyma* ile ilgili bölümümüzde vereceğiz. *İslam sentezi*, 'Hızır' için, çeşitli tipler yaratmıştır. Nitekim 'Radlof, "*eşeğe binen, beyaz sarıklı bir ihtiyarın, Halife Hz. Ömer'e benzediğini*" söylemekten, kendisini alamamıştır[10].

Elma ve elma ağacı ile doğum

'Anadolu' masallarında, "*Bir ak ihtiyarın veya dervişin kesip verdiği elmayı karıkoca; kabuklarını da atları yiyor. Böylece karı kocanın çocukları, atlarının da konuşan bir tayı doğuyor*". Bu motif benim *Harputlu* annemin masalında vardır.

⁶ *Proben*, III, s. 310/373. Dudar-Kız masalı.

⁷ *Proben*, III, s. 171/210. *Kırgız Türklerinin masallarında* "*Kıdır*", yani Hızır, "*bazan eşeğe binmiş, elinde bir asâ tutan, beyaz sarıklı Hz. Ömer olarak görünüyor: Radlof, a. eser, III, s. 210 (terc.), n.1.*

⁸ *Proben*, I, s. 355: Bu destan, çok mitolojiktir.

⁹ *Proben*, III, s. 366/372.

¹⁰ *Proben*, III, s. 160. Krşl. Not, 7.

'Manas''ın babası çocuğu olmayan karısından, ''*elma ağacının altında oynamadı*'' diye şikâyet ediyordu. Bizim buradaki konumuz, bu değildir.

TÜRK DESTANLARINDA MİTOLOJİK DOĞUMLAR

1. Annesinin karnını yırtarak doğma: *Ak-Köbök*, yani "Ak - Köpük" destanı, 'Kuzey' Türkleri tarafından çeşitli varyantlarla söylenir. 'Batı' Türkleri, mitolojik çağı çoktan aşmışlardır. Dış tesirlerden soyutlanmış 'Kuzey - Türk' destanlarında ise, mitolojik motifler, henüz kaybolmamıştır:

''*...Ak Köpük'ün doğma zamanı gelmiştir. Herkes toplandı. Ak-Köpük, annesinin (ine-) karnında, şöyle söylenip durdu:*

''*- Ben bu yolla (yolıngnang) doğmayacağım! Ben, annemin karnının her yanını yırtarak (yırta) doğacağım!*'' Bunun üzerine yengeleri (yinge), ''*Biz onu, altın beşiğe koyup, Köpük'e bakacağız!...*'' diye (ninni) söylediler. Annesi (inezi) karnındaki oğluna şöyle dedi:

''*- Balam! Sen Tanrının yarattığı yolla' çıkmazsan (Kuday yaratgan yolınang), benim rızam (rızam) yoktur!*'' Bunun üzerine Ak-Köpük, Tanrının yarattığı yolla çıkıp, doğdu.

''*Hemen ayağa kalktı (turdu). Babasının (adazınıng) kılıcını saçına bağladı. Çıplak olarak (yalangaç) göle, balık tutmağa gitti*[11]*...*''

'Balıkçı Kuzey' Türklerinde, *Proto-Türk* mitolojisi motifleriyle İslamiyet veya gelişmişlik, karşı karşıya geliyorlardı. ''*Tanrı'nın yarattığı yol*'', onların söyleyişiyle, ''*Kuday yaratkan yol*'', normal bir doğum olarak kabul ediliyordu. 'Anne - oğul' anlaşması, burada da görülüyordu.

2. Şarkı söylerken doğma ''*Bir şehirde Al-Butuk adlı bir bey vardı. Onun bir oğlu oldu ve adını Ak-Köpük koydular. Annesinin karnında şöyle konuşmuştu.*

''*Ben doğacağım! Ben doğacağım! Doğunca, belimi bağlıyacağım! Suyun.. en derinliklerine ineceğim! vücudumu, (boyum), yıkayacağım!*

''*Ben, doğmak istiyorum, doğmak istiyorum! Bu dünyayı göreceğim! Gümüş gibi yengelerimin, ağzını burnunu öpeceğim!*

''*Oraya oturun, analıklar! Yanyana oturun, analıklar!*

''*Bunun üzerine oradaki kadınlar kaçtılar. Bundan sonda Ak-Köpük doğdu. Dışarı çıkıp, derin sulara girip, yıkandı*[12].

[11] *Proben*, IV, s. 45/56: Balıkçı Kuzey Türklerine ait bir destandır.
[12] *Proben*, IV, s. 142/182: Ak-köpük destanı.

Yine 'Balıkçı' Türklerin, aynı masalından başka bir varyant görülüyor. Burada da, ''*kahramanlık şarkısı*'' ile bir doğum görülüyor.

3. Kurban ile hâcet dileme ve ak sakallı ihtiyarın duası: Yine 'Kuzey' Türklerinden, Orta ve 'Batı - Türk' motiflerini içinde toplayan, bir diğer doğum olayını gözden geçirelim:

''*Kendisi, 90 yaşında; karısı da 80 yaşında iki ihtiyar varmış. Adam (amışka), karısına şöyle dedi:*

''*- Ey 'hatun' (paşılıg), bizim çocuğumuz yok. Yalnızca bir ineğimiz (sıyır) var. Bu tek ineğimizi kesip (soyıp), kişilerin çağırıp, dualarını alalım!.... İhtiyar, bozkıra doğru gitti. ve Ak sakallı bir yaşlıya rastladı. Bu Ak sakallı yaşlıyı, (ak sakallu amışka), davet etti ve eve getirdi. 'Ak Sakallı'ya:*

''*- Benim oğlum yok. Dua kılıp, Tanrıdan dile, (Kudaydan surap, duğa kıl)*'' *Dedi. Ak sakallı yaşlı, ''Alla akper'', deyip, dua kıldı. Evden çıkarken, ''ey ihtiyar, Tanrı sana bir oğul verecek'', dedi... Bir yıl sonra Tanrı, bir oğul verdi*[13].

'Atlı Türklerin', gelişmiş düşünceleri, bu masalda kendisini göstermektedir. Bundan öncekiler ise balıkçı Türklerdi, Oğul, biraz büyüdükten sonra, ''*kementle tay tutmağa gidiyordu*''... ''*Uçan atlar*'' ile 'keloğlan' motifi de, bu gelişmiş destanda görülüyordu.

4. Aydan ve güneşten olan doğum: 'Manas' destanında, böyle anlatışlar, belki de mecâz ve benzetme yolu ile söyleniyorlardı. 'Manas''ın *yiğitlerinin doğumu*, diğer ölümlü kişilerinkilere benzemiyordu. ''*Ay ve güneşin, birinden var olan kul!*'' Deniyor ve bu doğuma, ''*bir azizin duası, bir ruhun nefesi*'' gibi tanıtmalar da katılıyordu[14].

''*...Bir yıl sonra karısı (paşlık), gebe (kursaklu) oldu. Kocasına: ''-Belim ağrıyıp duruyor. Sen bana ebe (inelikçi) ol!'' Kocası, yatağa yatırdı. Bir oğlan (er pala) dünyaya geldi. Ay gibi, ağzı vardı! Güneş gibi, gözü vardı*[15]*...*''

Bu benzetme, daha gelişmiş Türk kavimlerinde görülüyordu.

''Akıllı doğan'', ''aptal doğan'', ''yiğit doğan'', ''doğuşlu'': 'Yiğitlerin doğumu' ile ilgili diğer örnekler, bu eserimizin, I. Cildinde verilmiştir. ''*Akıllı doğan*'', ''*aptal doğan*'', ''*yiğit doğan*'' *veya* ''*doğuşlu*'' deyimleri de bize gösteriyor ki, insanlar özlerini doğuşla alıyorlardı. 'Göktürk yazıtlarında' da

[13] *Proben*, IV, s. 71/89: İçinde *Proto-Türk* destan motifleri çoktur.
[14] A. İnan, *Makaleler*, s. 119.
[15] *Proben*, IV, s. 71/89. *Altain Sayın Süme* destanında.

bu anlayış görülüyordu: *"Küçükler, büyükleri gibi yaratılmadığı (kılınmaduk) için, kötü kağan, bilgisiz kağan, olmuşlardı!..."*

Manas Han'ın doğuşu

"Kim baksa bu oğlana, eti apak, tüy sanki! Görürse sanırdı ki, kemiği bakır, sanki!" Manas Han'ın doğumunu, birinci cildimizde, böyle yorumlamıştık[16]. Doğan yiğidin rengi ve fizyonomisi üzerinde, az sonra duracağız.

"'...Kanlı elini gören, herkes şaşırmış idi! Bir kara kan parçası, sağ avcunda, var idi! Bir koyun bağrı kadar, bir kan tutar idi!..." 'Kan tutarak doğma' da, bizi burada ilgilendirmemektedir. Çünkü Türk mitolojisinde, çok geç olarak görülür. Ayrıca 'Oğuz' destanlarında da yoktur[17]. 'Alman - Bet''in doğuşu da, 'Manas' destanının önemli bir bölümüdür:

"...Yer, yer olanda! Su, su olanda!...

''Kara-Han'ın bu oğlu, doğunca sağ salâmet! Ona ad vermişlerdi, ''Kaplan doğan'' Alman Bet.

"Bütün enbiyaların sözüyle doğmuş idi! Bütün evliyaların duasıyla, olmuştu! Bütün kutsal yerlerin takdisiyle, doğmuştu! Ardıçlı mezraların, ruhlarıyla doğmuştu!

"Alman-Bet doğduğunda:

"Kara dağlar korkudan, basılmış, alçalmıştı! Büyük sular korkudan, çay olmuş azalmıştı[18]..."

'Dede Korkut' kitabı'ndaki, *"bir ağzı dualının duası ile doğuş"*, burada da kendisini göstermektedir. Bu anlayışa, diğer 'Türk' masallarında, *''Gök sakallı, ak sakallı, Hızır''*'ın yardımları da, katılıyordu.

DOĞUŞUNDA, OĞUZ HAN'IN YÜZÜ VE RENGİ

''... (Oğuz Han doğduğunda), yüzü gök, ağızı ateş kızılı, gözleri al, saçları ise, kara idi!...'' 'Uygur yazısı ile yazılmış 'Oğuz' destanında böyle söyleniyordu. İkinci 'Göktürk' Kağanı, 'Mohan Kağan' için de Çin kaynakları, *"yüzü kıp kızıl, gözleri cam gibi idi"*, diyorlardı. Bu biraz da 'Çin' Tanrıları ile kahramanlarına benzetilerek, söylenmiş olabilirdi. Biz yine fazla yorum yapmadan, 'Oğuz Han''ın, bu tanıtımları ile ilgili, paralel metinler bularak, sunmağa çalışacağız:

[16] B. Ögel, *Türk Mitolojisi*, I, s. 506.
[17] Aynı eser, I, s. 500.
[18] *Türk Mitolojisi*, I, s. 304.

1) *"Altı kat kürk giyiniyordu. Gözleri ateşli göğsü ise, alevli idi[19]!..."*

2) *Gözümün (karağımın) ateşi (odu) olasın[20]!* Çor Türkleri: *Kozun odı, (Gözün ateşi[21]).*

3) **Ağzı ateşli:** *''...Er-Töştük'ün annesi, Dudar Kız'ın, erkek kılığına girmiş bir kız olduğunu öğrenince, "uf" dedi. Ağzından ateş çıktı. Ev yanmağa başladı[22]..."*

4) **Yüreği ateşli:** *''...Mangus Batır'ın kalbini, yüreğini suya atınca, su kaynamağa başladı... Bu yiğidin sırtına vurunca da, ateş çıkıyordu[23]..."*

5) **Ateş dumanlı nefes:** *"...Ana-Solım, şöyle dedi: ' - O görünüp duran dumanı (tüdünnü) gördün mü? O, yedi yüz devin (yilbegen), nefesidir (tınığı)", dedi[24]..."*

6) **Etin nuru, göz:** *"...Etin nuru, ışığı (yarıg), gözdür! Gözün, arı (aru), pâk olursa, vücudun (etin) da, nurlu ve ışıklı olur[25]..."*

Doğan çocuklar için yapılan, diğer tanıtmalar

1) *"...Ay ve gün börklü"*: 'Ebülgazi Bahadır Han' tarafından yapılan bu tanıtma, çok anlamlıdır[26].

2) *"...(doğan çocuğun): Ağzı, ay; yüzü ise, gün gibiydi[27]..."* Oldukça gelişmiş ve İslâmiyetin tesirlerini görmüş bu masal üzerinde, yukarıda durmuştuk.

3) *"...Burnu, gümüş şekilli doğan Ak-Köpük[28]!..."* Bu destan, balıkçı 'Kuzey' Türklerine aittir.

4) *"...(Doğan çocuğun): ''Başı, altından, Kıçı ise, gümüşten idi[29]..."* Bu tanıtma, 'Manas' destanının bir bölümü olan, 'Er - Töştük' destanında görülüyordu.

[19] *Proben*, I, s. 15. Destan çok mitolojiktir.
[20] Radlof, *Wörterbuch*, I, s. 1098.
[21] Aynı eser, a. yer: (Çor Türk ağızı).
[22] Radlof, *Proben*, III, s. 315/318: Er-Töştük destanı.
[23] *Proben*, IV, s. 54/67: *Ak-Köbök* destanı, kuzeydeki Terene Kargat Türklerine ait.
[24] *Proben*, s. 74/94. Baraba-Om Kuzey Türk destanı.
[25] Radlof, *Wörterbuch*, III, s. 121.
[26] *Şecere-i Terâkime*, Kononov yayını, s. 13.
[27] Radlof, *Proben, IV, s. 71/90: Altain Sayın Süme* destanı, Baraba-Om Kuzey Türkleri. Proto-Türk destan motifleri çoktur.
[28]. *Proben*, IV, s. 143/181.
[29] *Proben*, III, s. 316/381. Gelişmiş bir Türk destanıdır.

5) '*'...Göğsü, altın; sırtı, gümüş*" olarak doğan çocuk[30]". Bu motif, 'Altay - Türk' destanlarında görülüyor.

6) '*'...Eti, ap ak tüy gibi; kemiği, bakır gibi...*" 'Manas Han' doğarken, böyle idi[31].

7) **Manas Han'ın doğuşu:** '*'Akreb (çayan) gözlü Er Manas!... Kaşları çatık, çatık; göz üstü büyük idi! Gözleri, kızıl kızıl; yüz ü de, göm-gök idi!*

8) *Büyük aşık kemikli! Yakup-Bay'ın öz oğlu! âsil doğan Er Manas[32]...*" Yüzü (öngü), boz (sas), gök idi. Bunlar 'Oğuz' destanlarını tamamlayan ve teyid eden tanıtmalardır.

9) **Yarısı altın, yarısı gümüş çocuk:** '*'...Ak-Han, ağzından ateş çıkan bir çocuk görüyor... Çocuğun yarısı altın ve yarısı da gümüştü.. Ağzından çıkan ateşle, bulutlar yanıyordu[33]...*"

10) **Omuzu demir:** "*...Yiğidin, omuzu demir ve sırtı altınmış. Demirden yapılmış bir sarayda oturuyormuş... Süt denizi'ni geçerek, öbür yakaya gitmiş[34]...*"

11) **At nalı ve bacak şekilli yerlerin destanları:** Bu çok mitolojik 'Kuzey - Türk' destanında, çeşitli kutlu yerler, *at nalı* ile *bacaklara* benzetiliyordu. At nalı, 'At kültürü''nün bir izidir[35]...

12) **Yiğid ve köprücük kemiğinin sertleşmesi:** '*'...(Manas destanının bölümlerinde), Er-Kökçö'nün karısı, oğluna: "- Köprücük kemiğin sertleşmeden, sakın savaşa gitme", diyor[36]...*"

13) **Kemiklerden dağların oluşması:** "*...Yiğid düşmanı güreşle yeniyor... Sonra savaşa başlıyor. (Ölenlerin) kemiklerinden, dağlar oluşuyor... Kan, ırmaklar (tengiz) gibi akıyor[37]...*"

OĞUZ HAN'IN ANNESİNİN MEMESİNİ ALMASI

"*Ata kadrini bilmeyen, ana sütü emmeyen!*" Yarı Müslüman, yarı şaman 'Kırgız' baksıları, kötü insanları, iyilerden böyle ayırıyorlardı. Bunun için, insanın insan olabilmesi için, annesinin hiç olmazsa ilk sütünü, "avuz", yani 'ağız''ını emmesi gereklidir. Bu konu ile ilgili örnekleri, sıralayalım:

[30] Radlof, Proben, I, 59/61: Destan, çok mitolojiktir.
[31] B. Ögel, *Türk Mitolojisi*, I, s. 498.
[32] *Türk Mitolojisi*, I, s. 500.
[33] Schiefner, *Heldensagen der minusinskische Tataren*, s. 2-6.
[34] *Proben*, I, 272/295: Destan çok mitolojiktir.
[35] *Proben*, I, s. 170/189: Çok mitolojik bir Altay destanı.
[36] *Proben*, III, s. 93/118 *Manas destanı*'nın bölümlerinden, gelişmiş bir destandır.
[37] *Proben* I, s. 272/292. Destan, *göklerde* ve göklerdeki okyanuslarda geçer.

1) "*Herkes (cemagat), kendi canında eş (deng) yaşar! Belsize, bel verir! Çocukları da, eşit verir (teng bergen)! (Herhalde çocuklar da eşit doğarlar, demek istiyordu)... Güne karşı, başını tarayan! Baba (ata) kaderini bilmeyen! Ana sütü emmeyen[38]!...*"

Bir insanın insan olabilmesi için, ana sütü emmesi gerekiyordu. Bizde, "*helâl süt emme*", dendiği gibi.

2) "*Anasının göğsünden, avuzunu içip, bundan sonra içmedi! Çiğ et, yemek (aş) ve içki (sürme) diledi!...*": (Oğuz Kağan destanı: Bang-Rahmeti). 'Uygur' yazısı ile yazılmış, İslâmiyetten önceki 'Türk' düşüncesine ait bir metindir.

3) 'Atalarda' durum değişiyor: "*Tay (kulun), kırk kısrağı emip, gezdi...*" Bu 'Altay' Türk sözünden de anlaşılıyor ki taylar, anneleri ile diğer kısraklar arasında pek ayırım göstermiyorlardı[39].

Ancak 'Radlof, "*Annesinin memesini bir ay emmedi (emçegin emmen), ancak bir ay sonra emdi*", gibi destan parçaları da veriyordu[40].

Müslüman Türklerin Oğuz destanlarında

4) "*Konuşarak, doğanım ben soyumu kirletmem!*" Deyip, 'Er Targın meme emiyordu[41]. Bu, eski 'Kırgız' destanlarında görülen, değişik bir düşüncedir.

5) 'Ebülgazi Bahadır Han''a göre: "*...Üç gece gündüz, anasını emmedi. Her gece (Oğuz Han), annesinin düşüne girip, şöyle dedi:*

"*- Ey Ana! Müslüman ol! Eğer olmazsan, senin memeni emmem!*" *Anası, oğluna kıyamadı. Tanrı'nın birliğine iman getirdi[42]...*" Bu, bir Türkmen anlayışıdır.

6) 'Farsça Oğuz destanı' içinde ise, konu İran edebiyatı ile süslenmiştir. Konu, ana çizgileri ile şöyledir:

"1) *Kara-Han'ın padişahlığa lâyık bir oğlu dünyaya geldi.* - 2) *Üç gün ve üç gece annesinin sütünü emmedi.* - 3) *Annesinin rüyasına girip, şöyle dedi: "Eğer sütü emmemi istiyorsan, biricik Tanrı'yı ikrar ve itiraf et".* - 4) *Annesi, gizli olarak Tanrı'ya iman etti. Elini göğe kaldırıp, dua etti ve şöyle dedi:*

[38] Radlof, Proben, III, s. 49/64. Yarı Müslüman, yarı Şaman, baksı'ların duasında (*baksanıng sözü*).
[39] Radlof, *Wörterbuch*, I, s. 945.
[40] Radlof, *Wörterbuch*, I, s. 946: Sagay Türkçesinde.
[41] Radlof, *Proben*, III, s. 134/171.
[42] *Şecere-i Türkî*, Desmaisons yayını, s. 13.

"-Ey Tanrım! Bari ben biçare kulunun sütünü, bu çocuğun zevkine uydurup, tatlı kıl!" *Oğuz, o anda annesinin göğsüne yapışıp, emmeğe başladı*[43]*..."*

'Doğu Türkleri', türkçe olarak bu olayı daha güzel anlatıyorlardı:

7) *"...Oğuz doğduktan sonra üç gün meme emmedi (emük emmedi). Annesinin südü ise, hiç damlamadı (südi tammadı). Ancak annesi Müslüman olduktan sonra, Oğuz süt istedi (tiledi). Annesi de, oğlunun başını* silip, okşayarak, ona süt verdi (emüzdi)[44]..."

Bir yıl sonra oğlan büyüdü, *(oğlan ulug boldı)...*

8) *"...Yeni doğan çocuk, (yani Sayın Batur), annesinin verdiği memeyi emmedi: (Emçek berse emmedi). Et verdiler, yemedi. Belki annesinin yaşlılığı, onun hoşuna gitmedi... Nogay halkı düşündü (kengeşip), üç günde bir kısrak kestirdi. Böylece (doğan çocuğu) doyurdular*[45]*..."*

Bu 'Nogay' destanları, çeşitli yerlerden, çeşitli destan motifleri alınarak oluşturulmuşlardır. 'Sayın Batur' da, 'Hızır''ın yardımı ile doğmuştur.

OĞUZ HAN'IN DOĞUNCA KONUŞMASI

"Ana karnında konuşma" üzerinde yukarıda da durmuştuk. Dış dünya ve hatta daha Güneyindeki Türklerin tesirlerinden bile uzak olan, *balıkçı Kuzey* Türklerinde bu mitoloji motifi görülüyordu. Bunlar, *Proto-Türk* motifler olmaları bakımından, ayrı bir değer taşırlar. Ak-Köpük, önce *"Annesinin karnını yırtarak dünyaya gelmek istiyordu"* Ancak annesi, karnındaki oğluna, *"Tanrı'nın yarattığı yolu, (Kuday yaratgan col)"*, tavsiye ediyor. Aynı destanın bir diğer değişik söylenişinde ise Ak-Köpük, dünyaya gelirken kahramanlık şarkıları söylemeğe başlıyor. Bunlar, tam bir mitolojidir.

Oğuz Han, Uygur destanında, annesinin sütünden bir ağız aldıktan sonra, konuşmuştur. Müslüman Türk destanlarında ise Oğuz Han, annesinin memesini almamış ve ilk önce, annesinin *Müslüman olmasını*, istemişti. Yani annesinin sütünü içmeden konuşmağa başlamıştı. Bizce, annenin ilk sütünü, ağzını aldıktan sonra konuşma, Türk Mitolojisine daha uygun düşen bir anlayıştır. İslamiyetin tesirlerinin az görüldüğü bazı Ortaasya ve Altay destanlarında ise, "çocuğun koşarak doğması", daha bir anlayışa dayanıyordu.

[43] Z. V. Togan, *(Farsça) Oğuz destanı*, s. 17.
[44] *Uzun-Köprü Oğuz-nâme'si*, 3/8, 19/22.
[45] *Proben*, III, s. 134/171. Bu Kırgız destanında, Hızır'ın duaları vardır.

Annesinden güzel konuşarak hatip doğma

1) Yiğit Muradım, şöyle diyordu: *"- Güzel söz söyleyen (sözlü) insanları, ben konuşturmam. Çünkü ben, anamdan güzel konuşan hatip (çeçen) olarak doğan bir Beyim! Avı ardından çeken, bir arslana benzerim!*

"Atları geri çeker, her yarışta yenerim! İşim kime yararsa, ona hizmet ederim!

"Ramazan ayında, ayın tam onbeşinde, perşembe gününün cuma akşamında, dolunaylı ayla güneşin kavşağında, soyu bütün bir asilden, dünyaya böyle gelmişim[46]*..."*

2) *"Ben, konuşarak doğanım! Ben soyumu körletmem!..."* Toktamış ve Muradım destanında, *Muradım*, böyle söylüyordu. *"Güzel konuşma"* ve *"hatip olma"*, özellikle Kuzey-Türk destanlarında, bir üstünlük olarak kabul ediliyordu. Belki bu anlayışın içinde, ozanlık da vardı. Muradım destanında, güzel konuşanlar için, çoğu zaman *"çeçen"* deniliyordu. Bunun yanında, Göktürk ve Uygur çağından kalma, güzel konuşanlar için, *"ayguçı"* da deniliyordu. Bu söz, *"ayıtmak"*, yani söylemek kökünden geliyordu. Eski Türklerde *"ayguçı"*, vezir veya *öğüdçü* manasında da söyleniyordu.

3) *Ak-Köpük doğar doğmaz, (süt annelerine), oturun analıklar (inelikler) deyince, analıkların hepsi korkudan kaçıp, suya düşüyorlar*[47]*...*".

"88 baltadan kendisine bir kılıç yaptıran" Ak-Köpük destanı, Oğuz destanı gibi ata destanlarının, *proto-tiplerinden* birisi olsa gerektir.

OĞUZ HAN'IN ÇABUK BÜYÜMESİ

Bu motif, hemen hemen bütün Türk destanlarının, birleşik bir özü gibidir. Anadolu masallarında da yiğitler çok çabuk büyürler. Zaman zaman İran edebiyatının şalına bürünen Farsça Oğuz Destanı, Oğuz Han'ın çocukluğunu hızla geçer. Yalnızca, *"bir yaşında konuştuğunu"*, söyler. Ancak büyük devlet hayatı yaşamış olan Türklerde, *erlik çağı*, önemli bir yer tutar. Kuzey Türk destanları, gelişmiş Türklerin masallarının, bir çeşit *Proto-Türk* masal motiflerini içlerinde toplarlar. Bunlar, dış tesirlerden uzaktırlar.

Oğuz Han'ın, *"sosyal bir kişiliği"* vardı. Han babalı, oymaklı ve milletli, devleti olan bir yiğid ve aynı zamanda *"ulu bir ata"* idi. Bir Dünya

[46] Radlof, *Proben*, IV, 134/161: *Muradım* destanı.
[47] *Proben*, IV, s. 143/181: İçinde *Proto-Türk* destan motifleri bulunan, bir Kuzey-Türk *balıkçı* destanıdır.

Devleti kurmuştu. Kuzey-Türk masallarında ise böyle yiğidler, *"yalnız yiğidler"* dir ve yalnız başlarına gezerler. Günlük hayattan uzak, tam bir mitoloji dünyası içinde gezerler. Şimdi, bu motifler hakkında birer örnek vererek, konuyu biraz daha pekiştirelim:

1) *"... Ak-Kükül adlı yiğid doğunca, bir günde bir yaşında oluyor. Yedi günde ise, yedi yaşında bir çocuk olmuş. Bundan sonra da ata binerek, silah kullanmağa başladı[48]..."*

Bu destan dünyasında erlik yaşı, 7 yaşında başlatılıyordu.

2) *"...Sayın Batur, bir yaşına gelende, bilekli bir bey oldu! İki yaşına gelende, (güçte) bütün il ile (elimnen) denk (teng) oldu! Üç yaşına gelende, erkenden atına bindi! Akşama kadar, atından inmedi! Çağrılmadıkça, aşını yemedi! Dört yaşına gelende, kara çamdan (karagay) mızrağını (neyze) attı[49]..."*

Bu destandan, yiğidin her yaşta neler yaptığından söz açılır. Ancak 6 yaş, erlik yaşı gibi görünüyordu.

3) *"...Yalnız (yani tek oğlu olarak) doğmuş Er-Manas, 10 yaşında ok atmış; ondördünde ... Han olmuş[50]..."*

4) *"... Karaca adlı bir dev, bir adamın iki oğlunu yutar. Küçük oğlu, bir günde bir yaş büyür ve devden kardeşlerinin öcünü almağa gider[51]..."*

Bu masal üzerinde, aşağıda yeniden duracağız. Bu, kuzeylerdeki İşim Türklerinin bir masalıdır.

5) *"...Düşman, yeni doğmuş bir çocuğu öldürmek istiyor. Fakat Kılıç kesmiyor. Böylece kurtulan çocuk, yedi yaşında, ata binmeğe başlıyor[52]..."* Bu Altay masalında, en ufak bir İslâmiyet izi yoktur. Göktürklerin, türeyiş efsanesine benzemektedir.

6) 6 yaşında güreşe başlama: Bu Kuzey-Türk mitolojik destanlarında savaşlar, ilk önce güreş ile başlıyordu. *"6 yaşında dev vb. ile güreş"*, deniyordu[53]..."

7) 7 yaş, erginlik: *"... Altın-Han'ın oğlu, 7 yaşına gelirse, onunla başa çıkılmaz. Çünkü o, 7 günlük iken ata biniyordu[54]..."* Altın Han, 105 yaşında idi.

[48] *Proben*, IV, s. 89/109. Dış tesirlerin az girdiği, Turalı boyuna ait bir Kuzey Türk destanıdır.
[49] *Proben*, III, s. 178/210: Sayın-Batur, bir Kırgız boyu destanıdır.
[50] A. İnan, *Makaleler*, s. 119.
[51] Radlof, *Proben*, IV, s. 188/233. Algazar destanından.
[52] *Proben, I, s. 349 (terc.). Destan çok mitolojiktir.*
[53] *Proben*, I, s. 309/332. *6 yaş*, Yabancı bir tesir gibi görünmektedir. Çin veya Budist tesiri.
[54] *Proben*, I, s. 349/373. *Altın Han* destanı, *göklerde* geçer. Çok mitolojiktir.

Kuzeydeki Türk destanlarında, böyle çabuk büyüyen çocuklar, *Tanrı'dan ad istiyorlar. Tanrı da onlara ad ile at veriyor"*. Ancak bunlar, Oğuz Han gibi sosyal bir kişi veya hakan değillerdi. Yalnız başlarına gezen ve zaman zaman sihirli bir güce sahip olan *"yalnız yiğidler"* idiler. Bunun üzerinde, önemle durmak gereklidir.

TEK OĞUL VE DEĞERLİ OĞUL

Türk destanları ile mitolojik masallarında, büyük yiğitler, yaygın olarak, babalarının tek oğlu idiler. Oğuz Kağan da, babasının tek oğlu idi. Diğer kardeşlerinin adları görülmüyordu. Mete de, babasının tek oğlu gibi görünmektedir. Manas destanında, Manas Han için, şöyle söyleniyordu:

"...Yalnız doğmuş Er-Manas, on yaşında ok atmış, ondördünde... Han olmuş[55]..."

OĞUZ HAN'IN AD ALMASI

Türklerde çocuklara ad koymak için, büyük törenler yapılır ve komşu beyler de çağrılırdı. Yeni doğmuş veya erlik çağına girmiş çocuklar için yapılan *ad verme törenleri* ile ilgili, elimizde bir çok belge vardır. Ancak bizim buradaki konumuz, Oğuz destanı'dır. *İran edebiyatına* bürünmüş Farsça Oğuz destanı içinde, şöyle deniliyordu:

1) *...Çocuğun, (yani Oğuz Han'ın), bir yıl sonra, Tıpkı İsa Peygamber gibi dili açılmış ve konuşmağa başlıyarak, şöyle demişti:*

"- Ben bir otağda doğduğum için, adımı Oğuz koymak gerekir!" Demiş. Oğuz, çocukluğunda ve büyüme çağında, ergin oluncaya kadar, Tanrı'yı anıp, ona şükrederdi[56]..."

Z. V. Togan Hocamız, *"Oğuz"* sözünü, İdil ve Volga ağızlarına bakarak, *"Ogur"* okumuşlardır. Bu Kuzey Türklerinde, *"Oğuz"* sözü bulunmadığı gibi, Oğuz destanı geleneği de, yoktur.

2) Uzunköprü, Oğuz destanı ise, şöyle diyordu: *"... Kara Han, oğlu Oğuz'a ad vermek için büyük bir ziyafet çekti (aş tarttı). Herkes, boğazına kadar yediler". Bu sırada, "oğul, öz adını, atadı"! Oğlanın böyle konuşup, kendi adını vermesine, herkes şaşırdı (tangladı)[57]..."* Görülüyordu ki, Uzunköprü destanı, Farsça Oğuz destanı'nın tesiri altında idi.

[55] A. İnan, *Makaleler*, s. 119.
[56] Z. V. Togan, *Oğuz destanı*, (farsçadan). s. 18.
[57] *Uzun-Köprü Oğuz destanı*, s. 98

3) *"Çocuğa, 4 yaşında, büyük bir törenle, ad konuyor. ...100 at, armağan veriliyor..."* Bu çok mitolojik destanda, ad koyma töreni, ayrıntıları ile anlatılıyor[58].

Ak sakallı yaşlıların, ad vermesi

1) Anadolu masallarında da bu tür ad verme, çok yaygındır. Örnek olarak Harputlu annemin bir masalında şöyle deniliyordu: *"...Bir çocuğa ad bulunamıyor ve ona "adı bellisiz" (adsız?), deniliyor. Bir ad koymak için büyük bir toplantı yapılıyor. Bu sırada pos giymiş ve postun tüylerine de çıngıraklar takmış bir derviş çıka geliyor ve şöyle diyor:*

" - Ali dost, veli dost! eller giyer, birer post! Biz giyeriz ikişer post!" Deyip, oğlanın adını koyuyor ve kayboluyor.

2) Korkut-Ata, yani Dede Korkut, büyük Türkmen hakanlarının adlarını, kendisi koymuştu: *"... Bayat boyundan Korkut "Bu çocuğun adı Tuman olsun", dedi. Yani sis demektir. Divandaki büyükler ise, "Tuman, karanlık demektir. Bu, padişahlara yaraşır bir ad değildir; bundan iyi bir ad koymak gerekir", dediler. Bunun üzerine Korkut, şöyle dedi:*

"-Gerçi tuman (duman, sis) olunca, hava karanlık olur. Ama otlar için yararlı olan nemi bırakır. Bu çocuğun babasının ölümü ile halkın gönlü paslanmış, ortalığı duman kaplamış ve karanlık olmuştur. Güneş doğup, dünyaya tazelik getirecek, herkesin işi iyileşecektir. Bunun için bu adı koyduk[59]..."

Türkmenlerin Şeceresi, bu ad koyma olayını, çok daha güzel bir türkçe ile anlatmıştır: *"-(Korkut Ata), azıcık (azğana) bir dumanı, ben bu oğlanın küçüklüğüne benzetiyorum! Onun büyüklüğünü de, (duman ve sisten) sonra çıkan, güneşe benzetiyorum[60]..."*

3) Kuzey-Türk destanlarında da, *"Ak Sakallı bir ihtiyarın ortaya çıkıp, oğlanın adını verip; sonra da kaybolduğu"*, sık sık görülür. Müslüman olmayan Altay Türklerinde ise zaman zaman, *"Gök Sakallı bir ihtiyar, çocukların adlarını koyuyordu[61]"* Bu motifler üzerinde pek çok örnek verdiğimizden, konuyu uzatmıyacağız.

4) *"...Büyük yiğitlerin adları da, büyük törenle verilir. Birden bire beliren Ak-boz atlı ve Ak-Sakallı erenler veya peygamberler tarafından ad verilir[62]..."* (Müslüman olmayan *şamanist Türklerdeki* ad verme gelenekleri ile ad veren Ak-Sakallı yaşlılar için bk. A. İnan *Şamanizm*, s. 174-175). Ad verme dualarını da, bu değerli kaynağımızda, bulabileceğiz.

[58] Proben, I, s. 271/297. Destan, *göklerdeki Ateş denizi, Ak-deniz, Kara-deniz* gibi, mitolojik motifler içinde geçer.

[59] Z. V. Togan, *Oğuz destanı*, (farsça Reşideddin'den s. 55 ve devamı).

[60] B. Ögel, *Türk Mitolojisi*, I, s. 235.

[61] Proben, I, s. 355. *"Gök sakallı"* bu eski Türk ilâhî yaşlıları, sonradan *"Ak sakallı"*, *Hızır'a dönüşmüşlerdir.*

[62] A. İnan, *Makaleler*, s. 119. Burada *"Ak sakallı"* yaşlılara *"Ak-boz atlı"* tanıtması da eklenir.

DOĞAR DOĞMAZ, YEMEK İSTEME

Bunu, büyük devlet mitolojisinde, yalnızca Uygur yazısı ile yazılmış Oğuz destanı içinde görüyoruz. Ancak *annesinin ilk sütünü, avuzunu, emdikten sonra*, yani insanlığını duyduktan sonra istemişti:

1) *"...Annesinin memesinden ağız, (yani ilk sütünü içtikten sonra), çiğ et ile yemek (aş) ve şarap (sürme) istedi..."* Uygur yazısı ile yazılmış bu Oğuz destanı içinde, *"çiğ eti"* niçin istediği, pek anlaşılmıyordu. Türk destanlarında, ünlü yiğitler, yaygın olarak çok yemek yiyorlar.

2. *"... Kara-Kükül'ün annesi, oğluna on koyun ile üç sığır pişiriyor. Oğlan, hepsini yiyor ve kemiklerini de, burnundan tükürüyordu[63]..."* Bu, bir Kuzey-Türk destanıdır.

3) *"... Sayın-Batur doğunca, üç günde bir kısrak kesildi. Çocuk bu kısrağı yiyerek üç gün doydu[64]..."* Oğuz Han gibi, doğunca annesinin memesini emmiyor.

TANRIDAN BİR AD İSTEME

Oğuz destanındaki gibi, büyük devletler kurmuş ve imparatorluklara sahip olmuş Türklerde, artık bu mitolojik motifler kalmamıştı. Oğuz ve Mete, hanlık sahibi idiler. Ancak Türk destanlarında, özellikle Kuzey Türklerinde, *"ad ile at"* arasında, yakın bir ilişki vardır:

1) Ünlü Alın-Taycı destanının çeşitli variyantlarında: *"... Ak Han'ın oğlu Alın-Taycı, ad aldıktan sonra, atını da sabahleyin kapısının önünde, Tanrı'dan verilmiş olarak buluyor".* Bu motif, çok yaygındır. Sosyal ve devlet gücü sahip olmayan bu Kuzey-Türk yiğitleri, güçlerini ya Tanrıdan veya beylerden buluyorlardı.

2) *"... Kan-Şentey, Ciren adlı konuşan atı kardeşlerinden alıyor. Annesinden de ad istiyor".* Ad verme duası: *"...Elin, kolun, seninle olsun, balam! Kaburgada çentik; omurganda kırık olmasın! Kan-Şentey adlı, bir bahadır ol! Atılan tüfek (mıltık), sana işlemesin! Vurulan kılıç (kalış) seni kesmesin! Yoldaşın, Kıdır Aleyhisselâm (kalay asalam) Peygamber olsun! Hazreti Ali Peygamber, kuvvetini versin[65]!..."*

[63] Radlof, *Proben*, IV, s. 85/100. Bu destan içinde, *Proto-Türk motifleri toplar.*

[64] *Proben*, III, s. 178/217. Bu destan, dışa daha çok açılmış, bir Kırgız boyu destanıdır. Ancak ana Türk motifleri, kaybolmamıştı.

[65] Proben, III, s. 257/303 vd. *Kan-Şentey* destanında, henüz oturmamış İslâmî tesirler çoktur.

YİĞİTLERİN SEMBOLLERİ

Oğuz Destanı, bir imparatorluk destanıdır. Bunun için halk destanlarında görülen küçük ayrıntıları, *Oğuz destanı* içinde görme, mümkün değildir. Bunun yanında, Dede Korkut kitabında, bu sembolleri görmek mümkündür. Manas destanında, av kuşu ile köpek de bu sembollere katılabilir. Biz burada, bu kadar ayrıntılara inecek değiliz. *Proto-Türk* mitolojinin en ilkel örneklerinden, bazı şeyler sunarak, konuyu biraz olsun genişletmeğe çalışacağız:

1) **Yiğitlerin beşiği**, zaman zaman Kuzey-Türk destanlarında oldukça geniş olarak anlatılmıştır. Doğuş ve beşik, birbirini tamamlayan iki sembol gibi idiler: "*...Muradım doğduğu zaman beşiği, ünlü oymacı ve boyacılara süslettirildi. Kara atlas ile kemahlara belendi. Üşümesin diye, en değerli kürklere sarıldı*[66]..."

2) **Yiğitlerin kılıçları:** Kuzey-Türk masallarında, kılıç motifine pek rastlanmıyor. *Kılıç ustaları*, ancak sihirli destan kişileri olarak görülüyorlardı. Bir İmparatorluk destanı olan, Farsça Oğuz Destanı'nda şöyle deniyordu:

"*...Ali Han, oğlunun beline bir kılıç bağlayıp, "adın Kılıç Arslan olsun" dedi... Bir kaç yıl geçtikten sonra Kılıç Arslan bülûğ çağını geçirip, delikanlı oldu*[67]...":

3. **Kuşak ve kemer:** Türk hakanları ile beylerinin belli başlı bir sembolüdür: "[68]... *Ak-Köpük adlı yiğit, annesinin karnında konuşuyor: "Doğunca belimi (kuşak ile) boğacağım!"* Kuzeydeki bu balıkçı Türklerin, altın veya kayış kemerlerden, haberleri yoktur. Kemer, Türk devletlerinde hakanlık sembolüdür.

4) **Yiğid ve çizme**, yanyana görülen iki semboldür: "*...Kara-Kökül adlı yiğit, 14 yaşına kadar uyudu. Ondan sonra uyanıp kalktı. Kulan kula atını eğerledi. Sahtiyan çizmesini (saktiyan itigin) giydi. Kılıcını kuşandı. Süngüsünü sürütüp, atına bindi*[69]..."

"*...İdege Bey, Küçüklüğünde, çizmenin içinde taşındığı için bu adı almıştı...*": Bunun üzerinde, çeşitli yerlerde durduk.

[66] *Proben*, IV, s. 136/174. *Muradım* destanından.
[67] Z. V. Togan, *Oğuz destanı*, (Reşideddin'den, farsça), s. 71.
[68] *Proben*, IV, s. 143/183. Tepkeç-Aul-Tarlık Türkleri.
[69] *Proben*, IV, s. 85/110. Turalı, Yanğa-Aul Türkleri.

"*...Muradım'ın babası, oğlunun hanlığa lâyık doğduğunu göstermek için, hakandan bir ayakkabı (kebiç) istiyor*[70]..." Bu Kuzey destanları, Oğuz destanına göre çok geride kalıyorlardı ve ayrıntılara iniyorlardı. Ancak bunların derlenmeleri de, önemlidir.

OĞUZ HAN'IN BİR CANAVAR ÖLDÜRMESİ

Bir gencin, "erlik" çağına girmesi

"Uygur yazısı ile yazılmış Oğuz Kağan destanı içinde, Oğuz bir canavar öldürüyor ve böylece *erlik* veya *ergenlik çağına* girmiş oluyordu. Bu arada bir yiğidin, genç veya çocuk çağda savaşa gitmesi de, söz konusudur. Şimdi biz yine *Proto-Türk* mitolojisinin alt katlarına inip, Kuzey-Türk masallarından örnekler verelim. Bu motifler, Anadolu masallarında da, yok değildir:

1) "*...Ormanda yaşayan, Karaca adlı kötü bir ruh, bir babanın iki oğlunu yutuyor. Babanın bir oğlu daha, olağan üstü bir doğuşla doğuyor. Oğlan, bir günde bir yaş büyüyor. İki günde, iki yaşına geliyor. Altıncı günde, altı yaşında oluyor*". (Bu kesimdeki veya İşim ırmağı ağzındaki Türklerde, 6 ve 60 sayıları, kutludur).

"*Altıncı günde, yayını koluna aldı. Yola çıktı bir canavar veya yaban hayvanı (anğ*[71]) ile karşılaştı. Hayvana ok attı. Anne ve babasına haber verdi. ..*Hayvanı kesip, soydular Ak sakallılar ile mollaları çağırdılar. Kur'an okuttular (katım kuça). Yemek verdiler. Yiğit, böylece er oldu*[72] (yiğit er boldı)..."

2) "*...Yakup oğlu Er-Manas! Yalnız doğmuş Er-Manas! On yaşında ok atmış! Ondördüne basınca, ordu devirip Han olmuş*[73]..."

3) "*...70 yaşında bir adamla, 40 yaşında bir kadının, bir oğlu oluyor. Oğlan, bir günde bir yaşında; iki günde, iki yaşında... yedi günde de, 7 yaşında oluyor.* (Kuzey Turalı boyunda, kutlu sayı, 7 oluyor). *Kula renkte bir atı, altı batman bir eğeri vardı. Kolanını altı yerden bağlardı.*

"*Demirciye, altı batmanlık bir Kılıç ile bir mızrak yaptırdı. Yola çıktı, sahralarda kondu, ayılar ve arslanlar ile arkadaş oldu.... Annesi, 14 koyun ve üç ineğin etini pişirdi, hepsini yedi, kemiklerini de burnundan tükürdü.*

[70] Radlof, *Proben*, IV, s. 136/174: "*... Ya, benim tayım (kulunum)! Hanlığa layık (hanğa layık) doğdun diye! Hakandan, ayakkabı (kebiç) diledim (surattım)! Beyliğe layık (bilge layık) doğdun diye! Sana yoldaş (nuger) verdirttim!...*"
[71] Oğuz destanı içinde bu canavar için "*yanğa*" deniyor. Altay veya Kuzey-Türk destanlarında ise bu yaban hayvanı, "*anğ*" sözüyle anılıyor.
[72] *Proben*, IV, s. 188/233: *Algazar* destanı. İşim tamağı Türkleri.
[73] A. İnan, *Makaleler*, s. 119.

14 yaşına kadar uyudu ve ondan sonra uyanıp, yola koyuldu[74]..." Erlik yaşı, burada *14 yaş* olarak kabul ediliyor.

OĞUZ HAN'IN AĞZININ ATEŞ GİBİ OLMASI

1) Kara gözleri, Çolpan yıldızı gibi parlak: "*...Kül-Çoro'nun kara gözleri, çolpan yıldızı gibi (çolpondoy) idi! İki yanağı dopdoluydu! İki omuzu (iki ıını), iki kişinin, butları gibiydi*[75]..."

2) Ağzından ateş çıkan çocuk: "*Ak-Han ile karısı Altın Arıg'ın çocukları yok.. Halkı ve sığırları çok. At, giysi ve hayvanlarını halka veriyor. Otağ ve malını dağıtıyor. Bir oğul armağan ediyor.. Ak-Han, ağzından ateş çıkan, çıplak bir çocuk görüyor. Çocuk, "oğlun olayım", diyor. Han, (belki de korkudan) kabul etmiyor.. Çocuk, Tanrı beni, senin oğlun olayım diye gönderdi, diyor. Ak-Han da:*

"**- Gökle yer yaratıldığında, ben de vardım,** *diyor.. Ancak sonunda, çocuğu alıyor.. Çocuğun ağzındaki ateşden, bulutlar yanıyor! Yer, dümdüz oluyor.. Çocuğun, yarısı altın; yarısı, gümüş!... Avları, halka dağıtıyor..*"

Oğlanın avı ve mağaraya girişi: "*...Üç yaşındaki çocuğun "alp atı", şu siyah tilkiyi avla diyor... Kayada, bir kapı açılıyor ve çocuk atı ile bir mağaraya giriyor. Mağarada, arslan, ayı ve 13 kız varmış. Kızlar, kurt donuna giriyorlar*[76]..."

Bu gerçekten muhteşem, Kuzey Yenisey-Türk destanında herkes, atlar bile, *İlâhî gök kişileri* idiler. Anadolu'daki *Geyik hikâyeleri* içinde olduğu gibi, mağaraya da giriliyor. Fakat bu destan çok *Proto-Türk* ve mitolojiktir. Çocuk için, *hâcet dileme* ve *sadaka* da vardır.

3) Keremin ağzından ateş çıkması: Kerem ile Aslı hikâyesinde de, "*ağızdan ateş çıkması*" ile ilgili bir motif görülmektedir. Ancak insanlığın müşterek düşünceleri ile *universal* eğilimlerini de, göz önünde tutmak gerekir.

4) Ateş donuna girme: "*Bir yiğidin, iki çocuğu oluyor. Karısı, çocukları ateşe atıp yakıyor... Yiğit, kayın annesinin* (belki de ateş tanrıçası idi) *yanına gittiği zaman, çocukların ateş yolu ile büyük annelerinin yanına geldiklerini görüyor*[77]..."

[74] *Proben*, IV, s. 805/109: *Kara Kükül* destanı. Turalı boyu.

[75] Schiefner, *Heldensagen der minusinskischer Tataren*, s. 32-6. Çok mitolojik destanlardır. *Göklerde* geçerler.

[76] Schiefner, Heldensagen der Minusinckiche Tataren, S. 2-7.

[77] *Proben*, IV, s. 123/161: *Bilgin çocuk (ogugan bala). "İnsanların, ateşle bir yerden diğer yere taşınmasını"*, yalnızca bu destanda bulabiliyoruz.

Burada, benzer örnekler verdik Oğuz Han'ın ağzının ateş gibi olması, bir benzetme ve mecâzdır. Biz bunun mitolojik kökenlerine inmek istedik. Ayrıca, Türk mitoloji motifleri arasında da gezinmiş olduk.

Canavar öldürme ile "erliği" tanıtma

1) Diken ile er biçme: "*...Tuman Han'ın oğlu.. Yavlı, doğuştan âsil (toğuşlu) ve alp bir çocuktu. Su kıyısında.. yiğitlerle vuruştu... Dikeni tuttuğu gibi kökünden çıkardı ve karşısındaki yiğidin boynuna vurdu. Vurur vurmaz, yiğidin boynu kırıldı ve öldü. ...Köl-Erki, Korkut gibi büyükler oturup, konuştular:*

"*- Bu oğlanın adına şimdiye kadar, Yavlı denirdi. Şimdi artık ona, Kanlı-Yavlı demek, gerek!*[78]..." Erlik çağını gösterince, yeni bir "*erlik-adı*" konuluyordu.

2) Kan dökme, aç doyurma...: "*...Ters Uzamış derler idi, Oğuz'da bir yiğit vardı. Şöyle dedi:*

"*Mere! Uşun Koca Oğlu! Bu oturan beğler, her biri oturduğu yeri, kılıcı ile, etmeği (ekmeği) ile alupdur! Mere sen, baş mı kestin? Kan mı döktün? Aç mı doyurdun? Yalınçak mı (çıplak mı), donatdun?*[79]..." Gelişmiş Oğuzlar içinde *erlik* anlayışı, daha da genişliyor.

3) Oğuz'un canavar öldürmesi: Uygur yazılı Oğuz destanında, Oğuz'un gençliğinde veya "*erlik çağında*", korkunç bir canavarı öldürmesine, geniş bir yer verilmektedir. Destanda, *kat* veya *kiet* adı verilen bu canavar hakkında, I. cildimizde yeterince durmuştuk. Burada, Radlof'un Sözlüğünde bulduğumuz bir notu da, bilgilerimize katalım[80]: "*Kat-Efsanelerde bir hayvan, gergedan: Çincede(?)* Bu konu üzerinde, daha fazla durmayacağız.

4) Altı yaşında erlik: Kuzey-Türk destanları içinde yiğitler *her gün bir yaş büyüyorlar.* 6 ve 7 yaşında, *erlik*'e kavuşuyorlar: "*...Algazar adlı yiğit, 6 yaşına gelince, eline yayını (kulına sanay) aldı, çıktı. Bir yaban hayvanına (ang) rastladı. Hayvanı vurdu. Annesi ile babasına, "ben bir şeye atıp, vurdum. Ancak ne olduğunu bilmiyorum", dedi. Annesi ile babası, bunun bir ang olduğunu gördüler. Aksakallılar ile mollaları çağırıp, hep birlikte dua (katımkuça) ettiler*[81]..." Bu İşim suyu kıyılarındaki, bir Kuzey-Türk destanıdır. Konuyu, uzatmıyalım.

[78] *Türkmenlerin şeceresi: (Şecere-i Terâkime)*, bk. *Türk Mitolojisi*, I, s. 239.

[79] *Dede Korkut* kitabı, 254.

[80] Radlof, *Wörterbuch*, II, s. 273.

[81] Radlof, *Proben*, IV, s. 188/233. Burada *katim*", hatim okuma demektir. "*Kuça*" nın manasını bulamadık.

OĞUZ DESTANINDA, "IRMAKLAR VE ADALAR"

Irmak adaları: Oğuz Han, ikinci hatununu, *iki ırmak arasındaki* bir adada, *ağaç kovuğu*'nun içinde bulmuştu. İt - Barak veya Kıl - Barak adlı kavimle savaşırken ise, yine bir adaya çekilerek, savunma zorunda kalmıştı. I. cildimizde de geniş olarak belirtmeğe çalıştığımız gibi *adacıklar*, eski Türklerin düşüncelerinde önemli bir yer tutuyorlardı. Türk halk edebiyatından derlediğimiz bir kaç örneği, burada sunmayı, yararlı görüyoruz. Bunlar bir çeşit, *Proto-Türk* ve *mitolojik* örneklerdir:

1) Farsça Oğuz destanı'nda: "*...Oğuz Han, Kıl-Barak kavmine karşı savaşırken, gemi ve sal yaptırıp, iki su arasına çekiliyor. Kıl-Barak kavminin kadınları, Oğuz erkeklerini çok beğeniyorlar ve onlarla* birlikte, *adaya geliyorlar*[82]*...*"

2) "...Bir hakanın 3 oğlu varmış. En küçük oğlu, 24 dil ve 24 hüner biliyor. Yollarını şaşırıyorlar, 24 günde, 24 *atlarını da yiyorlar. 24 yoldaş imişler. Bir delta yakasına (yaka) geliyorlar. Bir sal yapıp, (sal çabıp), suya düşüyorlar. Bir fırtına (yel kuyun) çıktı. Hepsi boğuldu. Han'ın oğlu, bir ağaca yapışıp (bir ağaçka yabışıb), bir adaya (otrau) çıktı. Adada bir kavak ve kavağın üzerinde de bir kartal (kara-kuş) yuvası vardı*[83]*...*" Mitoloji, burada kendisini gösteriyordu. Han'ın küçük oğlu adaya düşmekle, ya göğe çıkmış veya yerin altına inmişti. Kavak ağacı, *Tirek* veya *terek*, bir "Dünya ağacı" gibi idi.

Sal veya gemi yapma: Yukarıda Oğuz Han'ın, Kıl-Barak akınında *sal yapıp*, adaya nasıl gittiği üzerinde durmuştuk. Uygur yazısı ile yazılmış Oğuz destanı içinde de, bir Oğuz *beyi*'nin, *sal* veya bir *kayık* yaptığı görülüyor. Oğuz Han, buna sevinmişti: *(Sevinç attı küldi)*. Bu sal veya kayık bir *ağaç kovuğu* da olabilirdi. Çünkü bu kayığı yapan beye, Oğuz Han, Kıpçak yani "*ağaç kovuğu*" adını verdi. Anlaşıldığına göre Türkler veya Türklerin Oğuz kesimi, *büyük ırmakları geçmede*, tecrübe sahibi idiler. Nitekim, Farsça Oğuz destanı içinde, şöyle deniliyordu:

"*...Biz, geldiğimiz yerlerden, kaç tane derya (büyük ırmak) geçmişiz. Sizin derya ve sularınızın, askerimin gözünde, bir değeri yoktur... Atı, sal yerine ve kırbacı da kürek yerine kullanılır ve sizin ülkenizi alt üst ederler*[84]*...*"

[82] Z. V. Togan, *Oğuz destanı*, (Reşideddin'den s. 25 vd.)
[83] Radlof, *Proben*, IV, s. 90/116. Burada Anka kuşunun yerini, kartal *(karakuş)* almıştır.
[84]. Z. V. Togan, aynı eser, s. 37.

Büyük ırmakları geçme

Eski Türklerin anayurtlarında, denizler yoktu. Türkler, ırmaklara "deniz", *tengiz* derlerdi. Okyanus içinde, Güney kültürlerinden gelen, *taluy* sözü kullanılırdı. Göktürk devletinin ilk ataları, "*Batı denizi*"nin kıyısında idiler. Çingiz Han'ın ilk ve ulu ataları olan *Gök Kurt* ile *Ala Geyik* de, "*denizi geçerek*", gelmişlerdir. Rodlof'un Proben'inin 1. cildinde, *Ak-Deniz* ve *Kara-deniz*'i geçen yiğitlerden söz açılır. Bu Okyanus motifi, bizi burada ilgilendirmiyor. Destan geleneğine uygun bir su geçmeyi, aşağıda kısa olarak veriyoruz:

"*...Kuzu-Körpöş, atını eğerledi, nalladı (taga kaktı). Bir derya kıyısına (yakasına) geldi. Deryanın öbür yanına, bir günde çıktı.. Orada, Kara-Han'ın oğlunun davarları vardı*[85]*...*" Burada, Dünya ağacı, *(Bay-Terek)* de vardı.

OĞUZ HAN'IN İKİNCİ HATUNU VE YER RUHU

Uygur yazısı ile yazılmış Oğuz destanında şöyle deniliyordu: "*...Oğuz Han, bir gölün ortasında, bir ağaç gördü. Ağacın kovuğunda (kabuçağında) ise, bir kız oturuyordu...*" Oğuz bu kızla evlendi. Gök, Dağ ve Deniz adlı oğulları, bu kızdan oldu. Bu konuya "*Türklerde ağaç kültü*" dolayısıyla, sık sık dokunmuştuk. Ağaç ile dev ve kızı, Anadolu masallarında da görülüyor.

1) "*...(Algazar), babasının gitme dediği ağaca doğru gitti. Göğe dikilen büyük bir ev (tengrige tirelme) gördü. Yiğit bacadan baktı. Yaşlı dev okunu yonarken çıkan rüzgâr, evin kapısını açtı. Kılıcını yere vurdu, yedi kat kesti. Ağaca vurdu, ağacın 6 katını kesti.... Eşikte oturan, kızı aldı ve döndü*[86]*...*" Kötü yer ruhları, yaygın olarak ağaç köklerinden ve pınarlardan çıkarlar.

2) "*... Bir savaşta çocuğu kurtarmak için dedesi, onu bir ağacın kovuğuna koyuyor*[87]*...*" Çok mitolojiktir.

3) "*... Bir ağacın kovuğundan bir kedi çıkıyor ve onu görenlere, çok zenginlik veriyor*[88]*...*"

"*...Oğuz Kağan yolda giderken, büyük bir ev gördü. Evin duvarı altından, pencereleri gümüşten ve çatısı da, demirdendi. Ev, kapalı idi ve anahtarı da yoktu...*" Bu motif üzerinde, I. cildimizde de durmuştuk. Yuka-

[85] *Proben*, IV, s. 13/16. Baraba'da Kargat-Terene Türk boyuna ait bir destandan.
[86] *Proben*, IV, s. 189/234: *Algazar* destanı. İşim Türkleri.
[87] Radlof, *Proben*, I, 61/63: Bir Altay destanından.
[88] Proben, I, s. 290/313: Kedi, geri bir motiftir.

rıda da, Algazar adlı yiğit, ağacın yanına gelince, "*göğe yükselen (tenğrige tirelme), büyük bir ev gördü*[88a]..."

OĞUZ DESTANINDA, ALTIN VE GÜMÜŞ EVLER

Uygur yazılı Oğuz destanı'nda şöyle deniliyordu: 1) "*... Kara-Kükül adlı yiğit atına binip, günlerce yürüdü. Bir taş eve (taş üygö) geldi. Kapısı, açık (işigi açık) duruyordu. İçinde Yeş Yigit - Alp Yatıyordu. Başını tör (onur) yerine koymuş; ayağını da kapıya doğru uzatmıştı... İki yiğit güreşmeğe başlayınca ev yıkıldı*[89]..."

2) "*... Yiğit, bir kartalın sırtında 12 gün uçuyor... Yolda bir taş eve (taş üy) rastladı. Taş evin kapısı kilitliydi. Açmak için anahtarı (atkıçı) yoktu. Kapıda bir yazı vardı: "Bu eve girmek isteyen kişi, "bismillah irrahman irrahim" derse, kapı açılır..." Yiğit, bundan sonra da büyük bir ağaca (tirek) rastladı. Ağacın altında, 40 arşın boyunda bir kişi yatıyordu*[90]..." Burada da *taş ev* ve *Dünya ağacı* motifi yanyanadır.

3) Oğuz Kağan destanında: *Kapısı kilitli* bu evi, Kalaç adlı bir Oğuz beyi açmıştı. Ancak Oğuz destanında *mitoloji* yerini, gerçek hayata benzer olaylara bırakmıştır.

4) Savaşta demir ev: "*...Kiden Han ordusunu alarak, Ak-Köpük'e doğru yürüdü. Ak-Köpük, bunu işitince, dağa çıktı (tau başına çıktı). Demir bir ev yaptırdı (temir üy saldı). Okuna, demirden bir başak soktu*[91]..." Kuzeydeki Şamanist ve balıkçı Türkler, altın ve gümüşü, iyi tanımıyorlardı. Taş veya demir ev, bir çeşit saray sembolü de olabilirdi.

5) Yılanlı taş ev: *Yurtlarda oturan bu Türkler için taş ev, sihirli ve değişik bir sembol gibidir: "... (Bir Altay destanında) yiğit, içi yılan dolu bir ev görüyor. Yiğit, yılanları boşaltıp, içinde kendisi oturuyor*[92]..."

6) Karataşev: "*...Kuzu Körpöş, bir çölde, bir kargaya rastlıyor: "Sana, babam diyeyim! Karga! Sana annem diyeyim! Kara-Han'ın evi, nerdedir? Kara-Taş ev (üy), nerdedir, karga!...*" Bu destanda, güneyden gelen tesirler de vardır. Ancak yerli motifler, bellidir.

Görülüyor ki Oğuz destanı içindeki sihirli evler, *Proto-Türk mitoioji* içinde de görülüyordu. Bu ev motifi, Oğuz destanı içine nasıl girmiş? Bu örnekler bir fikir verebilir.

[88a] *Proben*, IV, s. 188-9 (metin): *İşim* Türklerinden.
[89] *Proben*, IV, s. 88/113: Turalı boyu Türklerinden.
[90] *Proben*, IV, s. 91/117: *Han'ın oğlu (kannınğ ulu)* masalından.
[91] *Proben*, IV, s. 149/188: *Ak-Kübek* destanı. Tepkeç Aul Türkleri.
[92] Radlof, *Proben*, I, s. 246/271

OĞUZ HAN'IN VEZİRİNİN BÜYÜK RÜYASI

"Altın bir yay gündoğusundan, günbatısına doğru uzanıyormuş. Üç gümüş ok ise kuzeye doğru gidiyormuş!"[93]

Oğuz Han'ın veziri Uluğ Türk, böyle bir rüya görüyor ve bunu, Oğuz Han'a söylüyor.

Büyük bir imparatorluk kurulurken, devletin kuruluş felsefesini böyle bir rüyaya dayandırma ve böylece manevî bir güç kazanma, Türk devletlerinde bir gelenek halindedir. Bu inanışlar, çoğu zaman devletin kuruluş ve yücelmesinden sonra oluşturulmuşlardır. Bu inanışı, Osmanlı devletinin kuruluşunda da görüyoruz. Yukarıda ve I. cildimizde, bu geleneklere ait bazı örnekler vermiştik. *Proto-Türk* mitoloji'nin temellerine inip, Türk Halk Edebiyatı'ından bazı örnekler sunalım:

1) Harputlu annemin bir masalında, şöyle bir motif vardı: "*...Keloğlan rüyasında bir yatakta yattığını görüyor. Sağında ve solunda ay ile güneş varmış. Göğsünde de yıldızlar ile oynuyormuş. Bunu hakanlığa yormuşlar. Oynadığı yıldızların ise, şehzadeleri olduğunu söylemişler...*"

2) Rüya satan Keloğlan: *(Tüş satkan taşşa): Bir kadın şöyle bir rüya görüyor: " - Başının üzerinden , ay doğuyor (ay tuuptu)! Ayağında gün çıkıyor (kün şıkıptı). Yüreğinden de, bir yıldız (culduz) doğup, yükseliyor". Keloğlan bu rüyayı satın alıyor. Ay, kendi hatunu oluyor. Ayağından yükselen güneş, devlet ve hakanlığı sayılıyor. Yıldız ise, oğlu olarak yorumlanıyor*[94]..."

3) "*... (Rüyada), sağda güneş; solda da, ay duruyormuş. Rüyayı görenin alnında da, Zühre yıldızı parlıyormuş*[95]..."

4) "*...(Kırgız Hanı Abılay)'ın atası, nurdan peyda olmuştur: (Nurdan peyda bolgan). O, yayını, güneş ışıklarına asabilir: (Sadagın küngö askan). Sizin atanız ise âdi (kara) Hokendli Sartlar idi*[96]..." Güneşin ışıkları, Abılay Han'ın yayını yüksekte tutuyorlardı. Güneş soylu da olabilirdi.

Oğuz destanındaki "Buz dağı"

Türk Halk Edebiyatı ile ilgili bir bölümdeyiz. Oğuz destanını karşılaştırmayı bu örneklerden seçeceğiz. Ancak *Buz-dağı* için, ayrı bir bölümümüz, daha vardır. Bunun için *dağlar* bölümümüze de bakılmalıdır.

[93] *Proben*, IV, s. 12/16: Kargat'ta, Terene ili Türklerinden.
[94] *Proben*, III, s. 297/355: *Rüya satan keloğlan: (tüş satgan taşşa)* masalından: (Kırgız).
[95] *Proben*, I, s. 32; *Türk Mitolojisi*, I., s. 289.
[96] *Proben*, III, s. 69/90 : *Abılay-Han*, Soykütüğü.

1) ''... *Oğuz Han'ın ''aygır bir atı'' vardı. At, yolda büyük bir dağa* kaçtı. Dağ, çok büyük bir dağdı. Üzerinde de her zaman, *don ve buz (tonğ muz) vardı. Başı ise soğuktan, hep ap aktı... Oğuz, dağda atını bulup getiren beyine, Karlık adını verdi*[97]..."

2) ''... *Oğuz Han'ın iki atı, (Kafkas?) Derbend'in de kaybolmuştu. Irak-kula ve Süt-kula atlı bu atları, Derbendliler bulmuşlar ve böylece vergi vermeden kurtulmuşlardı*[98]..."

3) ''*(Kuzu-Körpöş'e, şöyle dediler): ... İyi bir at bulamazsan, Bayan-Sulu'ya gidemezsin. Baban ölünce, "Ak-burşun" ve "Gök-burşun" adlı iki atı, göğe uçtular. Eğer sen, Buz-dağı'na (Mus-tau) gidersen. Yedi ay, daha yürürsen, altın ve gümüş iki yemlik göreceksin. Orada, bu atları bulabilirsin.*

Kuzu, Buz-dağı'na gidip,... iki atı buldu getirdi. Ondan sonra yola çıktı[99]..." Bu Kırgız masalında, "annesinin memesini çıkarıp *and içirmesi*" üzerinde durulmalıdır.

4) ''... *Buzdağın'dan (Muz-tau) iki hakan çıkmış... Malları, birbirine eşit olan, Sarı-Han, Kara-Handa, vardı. Yiğit Kuzu da, gelip Buz-dağı'na kondu*[100]..." Yiğid, Buz dağı'nda "*konuş aldı*" yani konak yaptı. Bundan sonra Hanların kızını almak için, çalışmağa başlar. Bu masalda, çok güzel *av sahneleri* vardır.

5) ''... *Şor Türklerinin kamları, davul yapma emrini, (veya ilhamını), Mustag (= Buzdağ) denilen dağdan alırlar. Buzdağ, şamana, bütün ömrü boyunca kaç tane davul kullanabileceğini, tayin eder. Belirlenen sayı tamam olunca, şamanın ömrü de tükenmiş olur*[101]..."

Görülüyor ki Oğuz Destanı içindeki motifler, bir raslantı sonucunda sıralanmış değillerdi. Proto-Türk mitolojisi'nin, birer nefes alır gibi, yerli yerinde sıralanmış, izleri idiler. "Buz dağı" için, arkada ayrı notlar ve belgeler vardır.

OĞUZ DESTANINDA BABA OĞUL REKABETİ VE TÜRK HALK EDEBİYATI

Bu konu üzerinde, I. cildimizde de durmuştuk. Sigmund Freud'un, "*Ödip kompleksi*" adlı teorisi ile, Oğuz Destanı'nın yorumlanmayacağını vurgulamıştık:

[97] Bang-Rahmeti, *Oğuz Kağan destanı* Nr.277.
[98]. Z. V. Togan, *Oğuz destanı*, (Reşideddin'den), s. 28-29.
[99] Radlof, *Proben*, III, s. 238/280: *Kuzı-Körpöş* destanından: (Kırgız).
[100] *Proben*, III, s 222/261: Aynı Kırgız destanından,
[101] A. İnan, *Şamanizm*, s. 95.

"... *Kıral Ödip, rüyasında oğlunun kendisini öldüreceğini görüyor. Bunun üzerine, telâşa düşüyor. En sonunda Kıral Ödip, bir kaza ile; ancak oğlunun yüzünden ölüyor...*" Mete ve Oğuz Han ile babaları arasındaki rekabet, böyle basit bir efsane ile karşılaştırılmamalıdır. Babaların, *töreye karşı gelmeleri*, devlet töresi ve imparatorluk geleneği gibi bir çok meseleler vardır. Oğuz Han ve Mete söylentileri, birer imparatorluk mitolojileridir. Dış tesirlere kapalı, *Proto-Türk* geleneklerini taşıyan, Kuzey-Türk destanlarından, bazı paralel örnekler sunalım:

1) "*...Bir Han'ın kendi oğlu eve gelince, han'ın hemen evden çıkıp gidesi geliyormuş. Daha doğrusu babanın ruhu, (ervahı), babayı oğlundan* uzaklaştırıyordu. Han, bunu falcılara sormuş. Falcılar da, oğlun seni öldürecek, demişler. Bunun üzerine *Han, oğlu İdege-Bey'i öldürmek istemiş. Fakat Han'ın veziri Yen Bay, babasının öldüreceğini oğluna haber vermiş*[102]..." Bu destan, Kuzey Türk kültür çevrelerinin, en önemli destanlarından biridir.

2) ''... *Muradım adlı bir yiğit, komşu hakanı yeniyor. Hakanın iki kızını esir alıyor. Düşmanı kovalayıp, babasının ülkesinden geçerken, iki kızı, savaş sonuna kadar, babasına emanet ediyor. Muradım savaşta iken, babası kendisine emanet edilen iki kızı da, kendisine nikâhlıyor. Oğlan savaştan dönüyor. Babasının yaptığını görünce, bir okla, babasının gözünü kör ediyor. Sonra da, Timur'un yanına kaçıyor*[103]..."

Oğul ve baba hakkı

Bu destan, atasözleriyle söylenmiş bir edebiyat şaheseridir. Baba kör olunca, oğluna şiirle "*babalık hakkı*"nı hatırlatıyor. Oğul da, oğulların da bir hakkı olabileceğini söylüyor ve babasına, ''*oğul hakkı*''nı anlatıyor. Böylece baba ile oğul arasında, şiirli bir atışma başlıyor. Şiirlerin hemen hemen tamamı, ikişer satırlık, atasözlerinden oluşmuşlardır.

Töre ve Tanrı korkusu, babayı sarmıştır. Oğlu Muradım da, *töre ve Tanrı adına*, babasının gözünü kör ettiği için, rahattır. *Baba hakkı*'nın yanında, *oğul hakkı*'nın bulunduğunu da hatırlatır. Tıpkı, Mete ve Oğuz gibi.

3) ''*Altain Sayın Süme'nin atı, babası ile annesinin kendisini öldüreceklerini haber veriyor. Yiğid, atına binip, kaçıp gidiyor. At, konuşarak kendisine yol gösteriyor*[104]..." Bu destan, çok *mitolojik* bir eserdir. At, zaman zaman, ''*kel-at*'' olur. Oğlan da, ''*kel-oğlan*'' *olup, göğün yedi katını ve yıldızları dolaşır.*

[102] *Proben*, IV, s. 127/165: *Toktamış Han* destanından: Ulu Kau Aul'dan, Kurdak boyu Türklerinden.
[103] *Proben*, IV, s. 128/165 *Toktamış-Han* destanından.
[104] Radlof, *Proben*, IV, s. 71/91: Om'da Baraba İl Türklerinden.

Anadolu'da da, mitolojiden kurtulmuş, buna benzer masallar vardır. Harputlu annem söylerdi: "... *Üvey annesi, şehzadeyi öldürmek veya zehirlemek ister. Şehzadenin Alnı beşik atı, her defasında, şiir ve melodi ile haber verir. Oğlan, atını ağlarken görür ve ondan haber alır...*" Anadolu'da, bunun çok çeşitli variyantları vardır. Mete olayında olduğu gibi, arada bir üvey anne tesiri vardır.

4) Küçük oğul, "*baba ocağının sahibi ve iyesidir*". Baba ile küçük oğul rekabetine, yalnızca bir Altay masalında rastladık: "... *Bir baba, ortanca ve büyük oğullarına, küçük kardeşlerini öldürmelerini söylüyor. Fakat çocuklar, küçük kardeşlerine kıyamıyorlar. Küçük kardeşimizi öldürdük diye, bir köpeğin kanını getiriyorlar. Baba, o gece bir rüya görüyor ve korkusundan, sabahleyin evini ve yurdunu bırakarak kaçıyor*[105]..." Buna benzer bir masal daha vardır: (A. eser, I, s. 12).

5) Dede Korkut kitabı içinde de, zaman zaman *mitolojik bir anlatışla*, baba-oğul rekabeti görülür. Burada, "*40 yiğid ile oğlu rekabeti*", rol oynar.

Deli Dumrul hikâyesinde ise, "*karı-koca bağlılığına*" karşı, "*anne-baba rekabeti*", söz konusudur.

6) Manas destanının bir bölümü olan Er-Töştük destanında ise, şöyle bir olay vardır: "... *Tepegöz gibi türeyen bir dev, İlemen-Bay'ın boynuna biner ve onu öldürmek ister. İlemen-Bay:*

Gel sana, 8 oğlumla, gelinlerimi vereyim", der. Fakat dev, razı olmaz. İlemen-Bay: "- Gel sana, Alp oğlum Ertöştük'ü vereyim", deyince, dev razı olur. Bundan sonra, baba-oğul arasında kavga başlar. Gelin, kocasının yanını tutar..." (Bu efsanenin geniş metni ve kaynakları için bk. *Türk Mitolojisi*, I, s. 542-547).

OĞUZ DESTANINDAKİ "DEMİR EV" HAKKINDA

Uygur yazısı ile yazılmış Oğuz destanı'nda, "*pencereleri gümüşten, duvarı da demirden*", kapalı bir evden söz açılmaktadır. Bu bölüm, Türk mitolojisinin çok yaygın bir motifi olan "*Buz-Dağ*" dan sonra gelmektedir. Bu demir evden sonra da, Oğuz Han'a yol gösteren *kurt*'tan söz edilmektedir. Yani bu üç bölümün, tarihle hiç bir ilgisi yoktur. "*Anahtarsız*" bu "*demir ev*", Oğuz destanı'nın içinde, birden bire neden yer almıştır. Oğuz destanı'nın bu bölümü şöyledir:

105 *Proben*, I, s. 31/59: Destan, çok mitolojiktir. Olaylar, zaman zaman Göklerde geçer.

"*(Oğuz) yolda büyük bir ev gördü. Bu evin damı (tagamı) altundan, pencereleri gümüşten, çatıları de demirden idi. Kapısı vardı; fakat anahtarı yoktu...*" (*Oğuz kağan destanı, 248*).

1) **"Kapısız ve penceresiz demir ev"**: Hemen bir örnekle işe başlıyalım: Kuzey Türklerinde Turalı boyunun, *Kara Kökül* destanında şöyle deniyordu: *Çoyın Alp'e gelen yiğit Kara Kökül, (onun) demtrev'ine erişti. Demir evin, açacak bir kapısı yoktu (açarga işik yok). Ne de bakacak bir deliği, yani bir penceresi vardı: (karaga teşik yok). Dökme demirden, dağ şekilli bir eve geldi*[105a]..." Bu ev, Çayın Alp adlı bir deve aitti. Bu demir ev motifine, kuzey Türk destanlarında sık sık rastlanır.

2) **"Evin kapısı, çatısı, penceresi ve direği"** Bu dört şey, Türklerde, evin esasını oluşturur. Bunların hepsinin de, destanlar ile dualarda ayrı ayrı yerleri ve değerleri vardır. Bunlara, ocak ile bacayı da katmak gereklidir. Eski Türk destanlarında, "*50 kapılı, 40 pencereli, 30 kirişli ev*"lerden söz açılır[106]. Dikkat edilirse pencere sayısı, kapılardan daha azdır.

"Evin kapısı" ve eşiği: Kapı için söylenen *eşik* sözü, evin bütünü için de, söylenir, Kuzey Türk destanlarında çoğu zaman, ev yerine "*eşik göründü*" yani bir "ev göründü", deniyordu[107]. Çingiz Han, "*eşiğe oturmayı yasak etmiş*". Çünkü eşiğe oturan kimse, *eve sahip çıkıyor*, sayılırdı. Kuzey Türk destanlarında, *altın ile gömüler*, eşiklerde, bulunuyordu[108]. Ev için dua edilirken de, "*eşiğin delinmesin*", deniyordu[109].

"Baca": Kuzey Türklerinde, pencere yerine geçiyordu. Çünkü onlar, yurtlarda oturuyorlardı. Baca için de, *dua* ediliyordu.

"Çatı": Evin göğü ve kubbesidir. "*Çatısı delinmesin*" dileği, duaların başında geliyordu. "*Demir çatı*"yı, yalnızca Oğuz destan'ında görüyoruz. Kuzeyde *çatı, keçedir*. Çok mitolojik Kuzey Türk destanlarında "*Kuş derisinden çatı*" motiflerini görüyoruz[110]. *Kara Han*'ın yaptırdığı bu çatı, "*Zülülö kuşu*" adlı bir efsane kuşunun derisindendi.

"Evin Direği": Ailenin ve göğün bir direği gibi, görülmüştür. "*Evin desteği, direği* olsun!" Diye dua edilirdi[111]. "*30 kirişli veya direkli*" evler, efsanelerde görülüyor. Büyük otağ çadırlarının direkleri elbette ki çok olurdu.

105a Proben, IV, s. 85-90/109-115.
106 B. Ögel, *Türk Mitolijisi*, s. 98.
107 *Proben*, III. s. 316/381.
108 Proben, IV, 119/155, Molla, rüyayı yorarak altın buluyor.
109 *Proben*, III., s. 5/7: Dualarda, "*eşiği kırılmasın (bosagası botruldap)*", deniyordu. Bu daha çok çadır eşiği idi. "*Çatısı (küldröüşü), yıkılsın da deniyordu*". Aynı eser, s. 6 (metin).
110 *Proben*. IV, s. 24/31: *Çayırlar, çadırının parmaklıkları boyunca (kerege boyu), olsun!*" : (85).
111 Proben, III, s. 5/7: "*Evin direği, arkana destek (kötünö kadalsıp), olsun! Allah ekber!*"

"Gelin evi ve gerdek" yeri de, bir ev veya *tek kubbeli* bir yurttur. Farsçada *gerdek* sözü, "kubbe", demektir. Gelin odası manasını taşımaz. Ancak çadırda, yurtta ve hatta Anadolu'da, gelin için her zaman ayrı bir oda düşünülemez. Oda ve yatakların ayrılmasında perde, büyük bir rol oynar.

"Cibinlik", yatakları birbirinden ayıran veya gelin yatağının bir sembolüdür. Kuzey Türk destanlarının birinde, "*Gün Han kendi kızını, hüner gösterebilecek birine vermek istiyor. Yiğit Kara Kökül, atı ile uçuyor, çeşitli donlara giriyor. Bunun üzerine kız, yiğidi beğeniyor. Kız hemen orada bir cibinlik (cıbındık) kurup, oğlanla gerdeğe giriyor*[112]..."

"Gelin odası", süslü ve güzel bir evdedir. Bunun için Kuzey Türklerinin *Muradım* destanında, gelin evi için, "*yıbalu ev*", yani süslü ve mükemmel ev deniyordu[113].

"Kanatlı ve köşeli ev" Türklerde daha çok büyük çadır veya otağlar için söz konusu olmalıdır. Bir Kuzey Türk efsanesinde, "*Dudar kız atı kesip, 6 kanatlı bir ak ev yapıyor*[114]..." Bu, tam bir mitolojidir. "*40 köşeli bir ev*" den de, başka bir destanda söz açılıyor[115]. Destanda hafif Hind tesirleri vardır. Bu çadır, saray da olabilir.

"Ak Ev" deyişinin en güzel örnekleri, Dede Korkut'ta bulunur. Bu, yalnızca temiz değil; erdem dolu bir ev demektir. Bu deyiş, Kuzey Türk destanlarında da, sık sık görülür. "Çingiz Han'ın mezarının yanına, onun ulu hatırası için, 5 ak-ev yapıyorlar[116]. Burada da bir *kutluluk* vardır. Bu ak evlere, Manas destanının bir bölümü olan *Er-Töştük* destanında da, rastlanır[117].

"Bark ve ev" de, kutlu bir evdir. Bilge Kağan'ın hatıralarını toplamak ve ona yapılan *kurbanlar* ve *sunuşlar* için, böyle bir *bark* yapılmıştı.

"Mezar ve ev": Türkler, mezar ile ev arasında, büyük bir ayrılık göstermiyorlardı. Biri bu dünyanın; öbürü de diğer dünyanın, bir evi idi. Nitekim Manas destanında Manas Han ölünce onun için "*Ak Saray ile Gök Saray*" yapılmıştı. Çingiz Han, bir söylentiye göre "*araba ile birlikte mezarına konmuştu*[118]". Türk Kıpçak sözlüklerinde ise, mezar için, "*kurgan ev*" karşılığı kullanılır.

[112] *Proben*, IV, s. 67/84: *Kazakların kökeni (Kazaktıng tübü)*, *sözlerinden.*
[113] *Proben*, IV, s. 132/169: *Toktamış-Han* destanından.
[114] Radlof, *Proben*, III, s. 318/385: *Dudar-Kız* masalı çok mitolojik bir masaldır.
[115] B. Ögel, *Türk Mitolojisi*, I, s. 110-112.
[116] Abdulkadir İnan, *Makaleler*, s. 380.
[117] *Türk mitolojisi*, s. 542.
[118] A. İnan, *Makaleler*, s. 380.

"Evin arsası, kurulduğu toprak": *Yer Ruhu*'nun malıdır. Göktürk çağında buna, "*Yer-su*" ruhları deniyordu. İlin ve devletin iyi idare edilmesi, onların gözü altındaydı. "*Yerin sahibi*", onlardır. Eski Türkler "sahip" için "*İdi*" sözünü kullanırlardı. Büyük devlet kurmuş ve gelişmiş olan Göktürklerde, bu anlayış da gelişti. Yakut Türklerinde ise, "*Evin gerçek sahibesi*" de, bu ruhlardı. Bunun için, *saçı yapıp*, onları hoş tutmak gerekli idi[119]. Bunlar, "*dişi yer ve toprak ruhları*", idiler. Daha gelişmiş olan Kırgız Türklerinde ev yaptırmak isteyen bir kimse, bir "*Ev duası*" yaptırmak zorunda idi. Yatak için başlayan ve "*Bacası kırılmasın, eşiği kırılmasın, çatısı delinmesin, desteği direği olsun*" sözleri ile biten bir *ev duası*, bize kadar gelebilmiştir[120].

"Ev tutma" sözü de bütün Türklerde yaygın bir anlayıştır. Göktürklerin "*il tutma*", yani "devleti idare etme gibi" bu da, ev kurma ve devam ettirmedir. *Türkmenlerin Şeceresi, Türkler için, "Evini tutup, oturmadıkları yurt varmı?"* Diyordu.

"Taş evler"de, Türk destanlarında çok görülür. Turalı boyunun bir destanında, "*Genç bir yiğit, devin taş evini, kılıçla vuruyor, süngü ile deliyor, kementle yıkıyor, ondan sonra da ateş verip yakıyor*[121]". Çok daha eski ve daha mitolojik bir Altay Türk destanında ise, bir "*Yılanlı taş ev*" den söz açılıyor[122]. "*Kara Han'ın ise, kara taştan evi*" vardı[123]. "*Taştan Saray'lar (Taş ögöröt)*'da görülüyor[124]. Bu saraylar bazan, yalnızca "*Taş kapılı saray*", (yani, *kapkaları taştan)* olarak da anılıyordu[125].

"Gök ağaçlarının yanındaki evler", Türk mitolojisinin en yaygın bir motifidir, Bu konuda *Tuba* veya *Gök ağaçı* ile *Anka kuşu* motifleri, Türk destanları ile benzeşmiştir. "*Yiğit, babasını yine Karaca adlı devi, göklere yükselen ağacın yanındaki büyük bir taş evde bulmuş ve devi öldürmüştür*[126]..." Burada, devin adı da türkçedir.

"Altın evler", daha çok Türklerin *hakanlık otağı*'dır. "*840 yılında Kırgızlar, Uygur Hakanı'nın altın çadırını yakmışlardır.*

[119] Pekarskiy, *Yakut Sözlüğü*, I, (terc.), s. 60.
[120] Proben, III, s. 5/7: *Dualar (Bata söz):* Burada, metin kısaltılarak özetlenmiştir.
[121] *Proben*, IV, s. 87/113: Kara Kükül adlı yiğid, Yeş-yigit ile, taş evin içinde vuruşuyor ve güreşiyor.
[122] Aynı eser, a. yer: Bu da Yeş-yigit'in *taş evidir.*
[123] Proben, IV, s. 12/16; 66/83; "*Yiğid, kargaya (kuskun) sesleniyor: "... Ey karga (kuskun) Kara-Han-'ın taş evi (taş üy), nerdedir?...*"
[124] Radlof, *Proben*, IV, s. 8/10: "*Taştan bir ev yaptırdı*": *(Taştan üy yazadı)...*
[125] Aynı eser, a. yer: "*... Taştan bir duvar (taştın örögöt) yapılsın (salınsın)! Kapıları taştan (kapkaları taştan) olsun! Dibine (tübün-) ayı bağlansın, dursun!...*"
[126] *Proben*, "IV, s. 188/233: *Algazar* destanında.

"Oğuz Kağan da sık sık altın evini kurduruyordu[127]*"*. **"Oymalı ve boyalı evler"**, Türk, destanlarında çok görülür. *Muradım* destanında bu oymacı ve boyacılardan söz açılmaktadır[128] **"Yılanlı evler"**, Çok mitolojik bir motiftir[129] **"Masa örtüsü veya örtü"** de Türk destanlarında sık sık geçiyor. Buna, *"tas-tırgan yaydı"*, diyorlar[130]. **"zından"** motifi Türk destanlarında, herhalde Güney tesirleri ile doğmuştu[131].

"Ev duası" üzerinde durmuştuk. Bu konuya bir vesika daha ekleyelim. *Evin gerçek sahibi, toprak ile ateş*, yani *"Ocak"ın ruhu idi. Bunun için Şamanlar*, ev yaptıran veya kuran adam için şöyle dua ediyorlardı: *"Büyük Anam, Hatunum, Sekiz kenarlı yerimin (dünyanın) sahibi (iyesi), alevli ateşin ruhu, yerin sahibi*[132]. Buna benzer inanışlar, Anadolu'da da görülür.

Evin Yönleri: Türklerde kapı, çoğu zaman güneye açılır. Radlof'un *Kumalak* falı dolayısiyle verdiği, evin yönleri hakkındaki bilgileri, *sunmadan geçemeyeceğiz. Bu falda ev, 9 bölüme* ayrılmıştır. Kapı, *(bosaga)* yanına, -ev bir ata benzetilerek-, *"kuskun yanı"* denmiştir. Arkasına ise *"alın" (Mangalai)*, denmektedir. Sırtımızı kapıya çevirdiğimiz zaman, sağ yanımıza gelen taraf, *"öz yan" (öz cak)*, yani kendimizin yanıdır. Sol taraf ise, *"Düşman yanı", (duspan cak)* idi. Evin tam ortası ise, *"kalb, yürek"*, idi. *Ocak yeri* de burada idi. Bu anlayış Türklerde, yer yer değişmektedir[133].

Anlaşıldığına göre Türklerde *"evin yeri ve toprağı, Tanrının idi"*. Bunun için ev ve yurt kurmak isteyen kişi, *kamlara* dua ettirip, *Tanrı ile yer ruhundan izin almak*, zorundaydı. Göktürk'lerdeki, *"Yer-su"* anlayışı, bu anlayışın bir temeli olsa gerekti. Yakut Türklerinde yurt kurmak isteyen bir kimse, *şamanı* çağırır ve ona dua ettirirdi[134].

OĞUZ DESTANINDAKİ "BUZ DAĞI"

Mitolojiden önce, tabiatın güzellikleri ve gerçek hayat gelir. *Ulu dağlar* insan düşüncesinde her zaman ve heryerde kendi yerlerini kendileri yapmış-

[127] Z. V. Togan, Oğuz destanı, (Reşideddin s. 47. den),
[128] *Proben*, IV, s. 136/174: Özellikle beşikler, oymalı ve boyalı olarak yapılıyorlardı.
[129] *Proben*, I, s. 246/371: *"Yılanlı evler"* üzerinde yukarıda durmuştuk. Bunlar, cadılara ait idiler.
[130] *Proben*, IV, s. 59/74: *Kadış Mergen* destanı: Baraba, Terene ili Türklerinden
[131] *Proben*, IV, s. 91/117: *Hanın oğlu (Kannınğ ulu)*, kısa bir masaldır: *"... Han'ın oğlu Kartal'ın yavrularını kurtarıyor Kartal, (kara-kuş), oğlanı alıp Büyük suyun ötesine geçiriyor..."*
Oğuz destanındaki taş-ev gibi: *"... Oğlan büyük denizin ötesinde bir taş eve rastlıyor: Taş evin (taş üy) kapısı (işiği) kapalı (yusaklı) idi. Kilidini (yusağın) açmak için (açarga), anahtarı (atkıçı) yoktu. Kapısının üzerinde bir kağıt (kat) yazılı (yasuulı) idi...: "Eğer bu eve girmek isteyenbir kişi, "bism'illah irrahman irrahim" derse, kilit (yusak) açılır! Oğlan,... deyip, eve girdi. Bir masa örtüsü (testirhan) serili gördü. Üstünde, türlü aşlar hazırdı..."*
[132] A. İnan, *Şamanizm*, s. 117.
[133] Radlof, *Proben*, III, s. 132.
[134] Abdulkadir İnan, *Şamanizm*, s. 117.

lardır. Dede Korkut'ta okuduğumuz, *"göksi gözel kaba dağ"*, *"karşı yatan kara dağ"*, *"kara dağ yüksegi oğul"* gibi sözler, Türklerin dağlara karşı olan sevgi ve hayranlıklarının bir görüntüsüdür. Din ve mitoloji gibi düşünceler, ile diğer inanışlar bu sevgi ve hayranlıktan doğar ve gelir. Üstelik insanlar ile hayvanları en iyi besleyenler de, yine ulu dağlardır. Hayvancıların hayatı, büyük dağlara ve onların yaylalarına bağlıdır.

Yine Dede Korkut'ta dendiği gibi, *"yazda kışda karı, buzu erimeyen"* bu dağlar, insanlar ile hayvanlara, hayat veren tek kaynaktır. Dağın karı ve buzları erimeyecek ki, altındaki yaylalar ile otaklara, hayat versin. Bu yüce dağlar işte, böyle bir gerçek düşünce ve duygulardan güçlenerek, mitolojideki kişiliklerine bürünüyorlardı.

1) **Karlı ve buzlu dağlar:** Zaman kaybetmeden hemen Oğuz destanındaki Buz-Dağ'a ve Türk mitolojisine girelim. Uygur yazısı ile yazılmış Oğuz destan'ına göre, *"Oğuz'un çok sevdiği bir (aygır) atı vardı. At yolda büyük bir dağa kaçtı. Bu, çok büyük (ulug) bir dağdı. Üstünde hep don ve buz (tong muz) vardı. Başı soğuktan apak dururdu*

Farsça Oğuz destanı'nda ise Oğuz Han atını Kafkas Derbendi'nde kaybetmişti: *"Oğuz Han'ın Irak Kula ile Süt Kula, (veya Süt Ak) atlarını Derbend'de çalıyorlar. Gönül bu atlara bağlı olan Oğuz Han, atlarının bulunması için, iki ay Derbend'de bekliyor. En sonunda Derbendliler atları bulup getiriyorlar ve böylece vergiden kurtuluyorlar*[135]*"*.

Oğuz destanları'nda Oğuz Han'ın akın yolu üzerinde, ulu bir dağmış gibi görünen bu karlı dağların köklerini, eski Türk dini ile düşüncesinin, çok eski çağlarında aramak gereklidir. *"Buz Dağ"* veya Kuzey-Türk edebiyatındaki türkçe ile *Muz Tag* üzerinde, daha yukarıda da durmuştuk.

Altay Şamanları istedikleri kadar davul yapamazlardı. *"Şamanın kaç davul yapabileceği, Buz Dağ'dan buyrulurdu"*[136].

Göktürk çağından önceki Çin kaynakları, *"bir kadının ağzına düşen bir dolu tanesinden gebe kaldığını"*, haber veriyorlardı. Hocamız Prof. Abdülkadir İnan, bu kadından olan çocuğu, *"Buz Han"* adlı bir Türk tanrısı ile ilgili görmüşlerdi[137]. Böyle bir Tanrı bilmiyoruz. Ayrıca Proto-Moğollara ait olan bu *dolu efsanesi* ile karlı ve buzlu dağlar arasında bir ilgiyi de göremiyoruz.

[135] Z. V. Togan, *Oğuz destanı*, s. 28, 29.
[136] A. İnan, *Şamanizm*, s. 94.
[137] A. İnan, *Makaleler*, s. 193.

Oğuz destan'ındaki *karlı* ve *buzlu dağ* motifini daha iyi anlıyabilmek için biraz da Kırgız destanlarını gözden geçirelim: ''*Kuzu Körpöş adlı yiğidin babası ölünce, Ak ve Gök Burşun adlı iki at, babası ile birlikte göğe uçuyorlar. Kendisi kötü bir atla kalınca, ona: "-Eğer sen 7 ay gidip, Buz Dağ (Muz Tau) yanına erişebilirsen, orada altın ve gümüşten iki yemlik (astau) göreceksin. Atları da, o yemliklerin başında bulacaksın", diyor. Kuzu Körpöş, onların dedikleri gibi yapıyor ve atları bularak getiriyordu*[138]". Görülüyor ki Oğuz destan'ndaki *büyük* ve *karlı dağ* anlayışının kökleri çok derinlere gitmektedir[139].

Kırgız Türklerinin Sayın Batır destanında, ''*Sarı Han ile Kara Han Buz-dağı'na gelip, orada avlanıyorlar. Av sırasında da Kara Han'ın kızını, Sarı Han'ın oğluna söz kesiyorlar. Fakat bu sırada Sarı-Han ölüyor*[140]..." Buz Dağ bu efsanede de büyük bir rol oynuyor.

2) **Kazılık Dağı:**

Bu dağın Dede Korkut ile diğer Türk destanlarında, büyük bir yeri vardır. Dede Korkut'ta bu dağ, "*kışda yazda karı buzu erinmeyen Kazılık dağı*", diye anlatılıyordu[141].

Kazılık dağı için, bir Kırgız-Türk destanında ise, şöyle denir: "*Sen ey sevgili! Ey sevgili dağ! (Kayranranda kayran tau)! Bana, zenginlik veren dağ! Benim üç atamın, yaşadığı dağ. Gözün sana konanda, buzlaşır kayganlaşırdın!... Yakınlarımın oturduğu, zengin Türk vadisi! Kazanımın kapağı!... Atlarımı tutan kemendim! Evimin direği! Sırığım! Sen ey sevgili! sevgili dağ! Bana varlık veren dağ! Babamın güveyisi dağ! Anamın gelini dağ!... Büyük büyük taşların! Gözümden akar yaşların!*[142]..."

Dede Korkut'taki ''*Dirse Han oğlu Bugaç Han*'' hikâyesinde ise Bugaç Han, Kazılık dağında kaybolur. Bunun üzerine Bugaç Han'ın annesi, Kazılık dağına şöyle beddua eder: "*Akar senün suların, Kazılık dağı! Akar iken, akmaz olsun! Biter senün otların, Kazılık dağı! Biter iken, bitmez olsun! kaçar senin geyiklerin, Kazılık dağı! Kaçar iken kaçmaz olsun! Ne bileyin oğul, arslandan mı oldı? Yoksa kaplandan mı oldı*[143]..."

Bunu duyan oğlu da, annesine şöyle der: "*Ağ pürçeklü, izzetlü canum ana! Akarlı da, sularına kargamagıl! Kazılık dağının günahı yoktur! Biterlide, otlarına kargamagıl! Kazılık dağının, suçı yokdur! Kaçar geyiklerine kargamagıl! Kazılık dağının günahı yokdur! Arslan ile kaplanına! Kazılık dağının, suçı yokdur*[144]..." Anlaşıldığına göre bu Dirse Han hikâyesi, Dede Korkut'un en eski bölümlerinden biridir. Kazılık dağı hakkındaki, diğer metinler, aşağıda sunulmuştur.

[138]. *Proben*, III, s. 238/280.
[139] Bu cildimizde, ''*dağlar*'' ile ilgili ayrı bir bölümümüz vardır.
[140] *Proben*, III, s. 205/216. *Sarı Han* ile *Kara Han*, göklerde geçen olaylar arasında da görülür.
[141] *Dede Korkut kitabı*, 26-4.
[142] *Proben*, III, s. 51-57/67. Kırgızlar, bu bölgeye yapılan Kalmuk akınlarından sonra, *Kazılık* dağını kaybetmiş. Dağ ile ilgili bölümümüze bakınız.
[143] *Dede Korkut kitabı*, 27-8.

3) **Kutlu Dağlar:**

Dağlar ile ilgili bölümümüzde, Türk tarih ve düşüncesinde yer alan *Kutlu dağlar* üzerinde, geniş olarak durmuştuk. Prof. Abdulkadir İnan hocamız da, *Şamanizm*'de, dağ hakkındaki inanışlar üzerinde, ayrıca durmuştur[145]. Biz burada daha çok Radlof'un "*Türk Halk Edebiyatından Örnekler*" Proben adlı eserinden, şimdiye kadar gösterilmemiş, bir kaç örnek vererek geçmek istiyoruz. Bilindiği gibi Kuzey-Türk Edebiyatında: "*Ruhların su içtiği Karadağ, Dokuz dağ, Karlıdağ, Gökdağ, Akdağ, Gök, (yani Tanrının) çevrelerine dokunan dağ, Çatalbaşlı sıradağ, Geçitlisıradağ, Merhametlidağ (Tegir Kayrakan), Akboz sıradağlı, taşlı ve demir dağ*". Kuzeydeki Abakan *Şamanlarının* dualarında geçer[146]. Hunların, *Çilien;* Göktürklerin *Ötügen;* Uygurların, *Kut Tağ*'ı ve hatta Çingiz Han'ın *Burhan Kaldun* gibi, "*Gök veya Tanrı dağları*", Türklerin kutlu dağları arasında, değerli bir yer tutarlar. Buna Oğuz Han'ın *Or Tag* ve *Kür Tag* adlı dağlarını da katabiliriz.

EKLER: KAZILIK DAĞI ve ÜZERİNE SÖYLENMİŞ AĞITLAR

Kazılık dağı'nda, Oğuz boylarından sonra, Kırgızlar oturmuşlardır. XV. yüzyıldan sonra başlayan Kalmuk *akınları* ile, Kırgızlar bu dağı kaybetmişlerdir. Verimli Kazılık dağı'nın, *otlak* ve *yaylaklarını kaybeden* Kırgız'lar, büyük sıkıntılara düşmüşlerdi. Bunun için de *kendi yaylaları için*, çok güzel bir *ağıt* söylemişlerdir. Bu ağıt, Radlof tarafından derlenmiştir. (*Proben*, III, metin: S. 51; Tercüme, s. 66). Hiç kimsenin üzerinde durmadığı bu ağıtı sunarken, Dede Korkut kitabındaki, ''*Kazılık-Dağı*'' üzerinde de durmak istiyoruz:

Dede Korkut kitabındaki, ''Kazılık dağı''

Dede Korkut'ta *Kazılık dağı*'nın adı, yalnızca "*Dirse Han oğlu Bugaç Han*" bölümünde geçer. Bizce Dirse Han *boyu*, Dede Korkut kitabının en eski bölümlerinden, birisi olmalıdır. Bugaç Han'ın annesi, oğlunu *Kazılık dağı*'nda, yaralı olarak bulunca, dağa şöyle seslenmişti:

"*Akar senin suların, Kazılık Dağı! Akar iken, akmaz olsun!*

"*Biter senin otların, Kazılık Dağı! Biter iken, bitmez olsun!*

"*Kaçar senin geyiklerin! Kaçar iken, kaçmaz olsun!*

"*Taşa dönsün!*

[144] Aynı eser, 20. Bu bölüm, *Dede Korkut kitabı*'nın eski katından gelmiş olmalıydı.
[145]. A. İnan, *Şamanizm*, s. 125.
[146] Aynı eser, s. 125: Şaman dualarının metin ve tercümeleri.

"Ne bileyim oğul! Arslandan mı oldu; yoksa kaplandan mı oldu?

"Ne bileyim oğul! Bu kazalar, sana nereden geldi?" D. K. 27-8).

Bundan da anlaşılıyor ki Kazılık Dağı, *suları, otları, geyikleri, arslanı* ile *kaplanı,* bol olan bir dağ idi. Yine Dede Korkut Kitabında, Kazılık Dağı'ndan, *"Kışda yazda, karı buzu erimeyen, Kazılık Dağı"*, diye söz açılıyordu: (Dede Korkut, 26-4).

Manas destanı içinde, Kazılık Dağı''

Manas destanı içinde de, Kazılık Dağı'nın adı geçiyordu. '*'Kazılık*'', türkçede, *"dik vadili ve uçurumlu yer"* karşılığı olarak, söylenmiştir. Belki de, ''*kazıma*'' ve *"kazılı"* kökünden geliyordu. Büyük Hocamız Prof. Abdulkadir İnan ise, bu dağın adını, *"Kadılık"* diye okumuş ve yazmışlardır. (Makaleler, s. 169, 171). Ancak *Manas destanı* içinde, Kazılık Dağı'nın *"oyu"*, yani vadisi üzerinde de, söz açılmaktadır (eser, s. 171). Bu konular üzerinde, kesin olarak konuşma, doğru olmasa gerektir. Bu dağ hakkındaki bazı metinler, yukarıda da belirttiğimiz gibi, Kazılık Dağı'nda Oğuzlar'dan sonra Kırgız adı ile anılan, geniş Türk kitleleri oturmuşlardı. XV. yüzyıldan sonra başlayan *Kalmuk akınları, Türk dünyası'nın altını üstüne getirmişti.* Bu arada Kazılık Dağı da, Kırgız'lar'ın ellerinden çıkmış ve Kalmuk kitlelerinin eline geçmişti. Bu dağdan çekilen Kırgız Türk'leri, kendi eski yaylaları için, bir *ağıt* düzmüşlerdi. Bu içli *ağıt,* Radlof tarafından derlenmiş; ancak hiç kimse bu ağıt üzerinde durmamıştı: (Radlof, Proben, III, s. 51/66):

"Ey sevgili, ey sevgili dağ! Beni doyuran, dağ!

"Üç atamızın, yaşadığı, dağ!

"Üç bin kara sığırın, yetiştiği dağ!

''Bayan-Aul'un yeri, ey Kazılık!

"Yazın, sana göçtüğümüz, yolların artık bozuldu!

"Kaburgandan ayrılıp kaldın! Ey, yayla yolu!

''Güzün sana konanda, buz sinene yayılırdı!

"Sen ey! Oniki uçurumlu' (kazılı) Tülük vadisi!

"Ey, zengin Tülük vadisi! Sende tanıdık kaldı mı?

''Kazanımın, kapağıydın! İpleri döğen, tokmağımdın!

''Atlar tutan, kemendimdin! Evimi tutan, direğimdin!

"Sen, ey sevgili! Ey, sevgili dağ! Beni doyuran dağ!

''Babamın, güveyisi dağ! Anamın, gelini dağ!

"Senden ayrılıp gideyim, diye hiç düşünmedim!

"Sen, ey çevresi dolgun dağ!

"Sen ey, kaygan tuzlu dağ!

"Her renkte at sürüleri, sende yayılırdı!

"Senin büyük taşların, gözümden akan yaşlar oldu!

"Bir yaşındaki keçim (çebiçim), oğlaksız kalmadı!

"Benim genç koyunum (toklum), kısır kalmadı!

"Benim büyük köpeğim, orada havlardı!

"Biz, artık gidiyoruz!

"Gidince, felâketle karşılaşacağız!

"Biz, ekin ekmeği bilmeyiz! Acımızdan öleceğiz!"

KAZIGURT DAĞI

Kazılık Dağı'na gelmişken, Kazıgurt Dağı üzerinde de, bir kaç not sunalım. Büyük dağlar ve yaylalar, *Türk boyları* ile *Türk mitolojisi*'nin oluşmasında, önemli bir rol oynamışlardı. Bugün, Anadolu'da da, durum aynıdır.

1) *Kazığurt boyu:* Bu kitabımızın I. cildinde, Ebül Gazi Bahadır Han'ın, *"Türkmenlerin Şeceresi"* adlı kitabını, tam olarak sunmuştuk. Bu kaynakta, "Kazıgurt", bir *boy adı* olarak yer almaktadır. Bunlar, ''*Oğuz Han'ın torunlarının boylarının, atlarını tutan bir boy*'', idiler. Yani, *Oğuz Han soyunun,* dışında bulunuyorlardı. Boy adlarını, bu dağdan almış olmalı idiler.

2) ''*Kazıkurt Evliya-Ata*'' Şaman ve baksı dualarında büyük dağlar, *"Evliya-Ata"* olarak tanımlanırlar. Nitekim Anadolu'da da, böyle dağlar, *"Ata"* yerine, ''*Baba*'' diye anılırlar. Bu *kutlu dağlar* için bk. (Prof. A. İnan, Şamanizm, s. 142).

KUZEY TÜRKLERİNDE, DEDE KORKUT'TAKI "SALUR KAZAN"

Dede Korkut kitabındaki, *Oğuz destanlar*'ının ünlü "Salur Kazan"'ını, Kuzey-Türk halkı edebiyatında da görüyoruz. Anlaşıldığına göre, Güney Sibirya'da oturan Türkler ile Oğuzlar arasında, bir *rekabet* ve *yerine* vardı. Kuzey Türkleri, buzlu Tundralar ile karanlık bölgelerde oturuyorlardı.

Güçlü Oğuzlar ise, o çağların en zengin ülkelerinin sınırlarında oturuyorlardı. Kuzey Türklerinin, Oğuzlara yenilmiş olmaları, daha yerinde görülebilir. Böylece Kuzey Türkleri, kendi yiğitleri Ak-Kübek'in, Oğuzların Salur Kazan'ından *daha güçlü olduğunu, göstermek istemişlerdir.*

Ak-Kübek destanı, Kepçek-El Türklerinden, Radlof tarafından derlenmiştir. Bu örnek üzerinde, şimdiye kadar hiç kimse durmamıştır. Bu destanda, Salur Kazan ile Ak-Kübek, karşılıklı olarak, ''*sihirli hünerlerini*'' göstermişlerdir. Dede Korkut ile *Oğuz destanları* içinde, böyle *geri ve ilkel sahneler,* yoktur.

Balıkçı Türkler arasından derlenen bu masalı, söylediği yere göre değerlendirmek gereklidir. Anlaşıldığına göre, *hayvancılık* ve *ekincilik* ile de, fazla bir ilgileri yoktur. Bizim buradaki vazifemiz, *Türk Mitolojisi*'nin izlerini, Türkçe konuşan en geri kitlelerde bile, aramaktır. Bu *Kuzey-Türk destanı*'nı, Radlof'un derlemelerinden alıp, bizimle ilgili motiflerini, kısaca sunmağa çalışacağız: (Proben, IV, 152/191):

1) "... Ak-Kübek adlı yiğid, Salur-Kazan'ı görünce, okunun başağını (başak) ateşe kor, iyice kızarttıktan sonra, ağzına kor. Salur-Kazan, bunu görünce, O da okunun başağını, ateşte kor halinde kızartır. Ondan sonra ağzına kor ve üstelik çiğnedikten sonra da, tükürüp atar. (Salur-Kazan, üstün gelir).

2) ''Ak-Kübek, dağdan yuvarlanan kayaları, başı ile yeniden, dağın doruğuna atar. Salur Kazan da, aynı şeyleri yapar. (Böylece berabere kalırlar).

3) ''Ak-Kübek gider, bir ırmağın içine oturur. Irmak, altı günde, altı karış buz tutar. Sonra buzları kırar ve dağın başına kadar taşır. Ilık bölgelerin yiğidi Salur-Kazan, bunu yapamaz. (Yani yenilir)".

4) ''Ak-Kübek, Salur-Kazan'ın başını kesmek ister. Fakat Salur-Kazan'ı kılıç kesmez. Salur-Kazan, bacağında saklı, demirden bir kılıç olduğunu söyler. Ak-Kübek, Bu kılıçla Salur-Kazan'ın başını kesmeği başarır..."

Dede Korkut'taki *yiğidlerin,* Kuzey Tundralarında yaşayan ve Türkçe konuşan Türklerin, *halk* edebiyatına nasıl girdiklerini, gösterme bakımından bu belge, ayrı bir değer taşır. Salur-Kazan, masalda *sihir ve mitoloji*'ye büründürülmüştür. *Kılıç* ve *ok* gibi konularda, Salur-Kazan ağır basmaktadır. *Buz taşıma* işinde ise, Kuzeyli yiğid öndedir. Salur-Kazan'ın başını da, ancak *kendi kılıcı* kesmektedir.

Türkmenlerin şeceresi ile bir karşılaştırma

Salur-Kazan, (Korkut-Ata) ile karşı karşıya gelmişti. Korkut-Ata'nın, onun için soylaması, şöyle idi:

"Kazgurd dağından, aşağı taş yuvarlattı,

"Salur-Kazan karşı varıp, kavrayıp tuttu,

"İt-Beçene, onu görüp, aklı gitti,

"Alplar, beyler, gören var mı Kazan gibi...

Görülüyor ki, dağdan taş yuvarlama ve yiğitlerin taşları kavrayıp, tutmaları, her iki destanda da benzer tutulmalıdır. (TM, I,s. 258).

2. BÖLÜM

TOPKAPI SARAYI'NDAKİ "OĞUZ DESTANI" PARÇASI

(Dede Korkut ile karşılaştırma)

"Gündoğusu, genyerden
"kopan Oğuz!

Türk destanları içinde, *"Gün doğusu, gen yerden, kopan Oğuz!"* gibi muhteşem bir girişle söze başlayan böyle görkemli ikinci bir Türk destanı yoktur. Bundan dolayı Topkapı Sarayı'nda bulunan bu destan parçası, Dede Korkut ile Türk destanlarının, *parlak bir tacı* ve adeta bir *fatihası* gibi muhteşemdir. Bu destan hakkında, yeni olarak ne söylense yerindedir ve sevaptır.

Dede Korkut Kitabından daha eski bir anlatış

Destan, Dede Korkut kitabında da görüldüğü gibi, Ozan'ın söz almasından önce, çok daha görkemli bir giriş ile başlar. Fakat bu giriş, içine aldığı konu, düşünce ve ifade bakımından, diğer Türk destanlarının hiç birisine benzemez. Diğerlerinin üzerinde ve önündedir.

Dil ve anlatış ile düşünceler bakımından, *Dede Korkut Kitabı'ndan, daha eskidir*. Fakat her söylediği söz, sağlam bir mantık ve düşünce düzenine dayanır. Destancı Ozan, Müslüman Türklerde, *İslamiyetin öncülerinden* ve gerçek bir Müslümandır. Ancak dilde ve anlatışda, -Dede Korkut Kitabı ile karşılaştırılırsa-, Ozan'ın İslamiyet ile ilgili bilgilerinin, çok derin olmadığı da görülür.

Destanın Ozanı, güçlü Oğuzların bir bilicisi gibi!

Destanın Ozanı, kuruluş ve söyleniş bakımından, Ortaasya'daki eski *Türk bahşı'larının dualarını*, andırır. *Ruhları, ataları*, evliyaları öğüp, yardıma çağıran, bahşı'lar gibi! *"Suyun ayağı, Er-Korkut"*, gibi! Topkapı Sarayı destanında da, Oğuz büyükleri bir bir sayılır ve öğülür. Ancak bu Ozan, yoksul ve yalnız, bir bahşı gibi değildi. Güçlü Oğuz kavimlerinin bir bilicisi ve Oğuzlar'dan kopan, Osmanlı devletinin parlak geleceğini duyan bir kişi idi.

Hasan Bay
TABRIZ

"*Dede Korkut biligli*", gibi bir deyişi, hiç bir Türk destanında, göremiyoruz. Söz ve anlatış bakımından, Dede Korkut geleneğinin değişik, ancak çok daha eski ve yüce bir söylenişidir.

Destanın, en görkemli Osmanoğlu bölümü

Ozan, Oğuzları öğerek ve dua ederek söze başlar. Bu da, yeni bir başlangıç ve giriştir. Ondan sonra Osmanoğlu'na geçer. Destanın en güzel yeri de, Osmanoğlu için yapılan, dua ve öğüşlerdir. *Osmanoğlu bölümü*, destanda biraz daha yeni görünmektedir. Ozan, Osmanoğlu'nu, *Bayındır Han, Alp Uruz, Bügdüz Emen* ve hatta *Emir Süleyman*'ın erdemleri ile öğmektedir.

Dede Korkut *kronolojisi* de, henüz karanlıktadır. *Bügdüz Emen*, Dede Korkut'a göre *Hz. Peygamber'in yüzünü görmüştü:* (DK, 68-4). Diğer yandan, Trabzon'da savaşan, yiğitler arasındaydı. "*Osmanlı nesli*" için, Dede Korkut'ta, -yeni olmakla birlikte-, daha değişik bir alkış ve dua görülür:

"*...Ahır zamanda Hanlık gerü Kayı'ya değe!*

"*Kimesne ellerinden almaya!*

"*Ahır zaman olup, Kıyamet kopunça!*

"*Bu dedüğü, Osman nesli'dür, işde sürilüp, gide yorır!*

Destanın yapısı ve kuruluşu

Ozan, kendisi için az söyler. Bu söyleyişlerin, Dede Korkut'taki benzerlerini bularak, -karşılaştırma için-, destan bölümlerinin, sonlarına kattık. Böylece, iki kaynak arasındaki benzerlikler ile ayrılıkları, kolaylıkla görebileceğiz.

Ozan, Dede Korkut Kitabı'nda görülen, *Salur-Kazan, Kara-Küne, Alp-Oruz, Beg Beyrek, Kan Turalı, Tuğrul Sultan* veya *Deli Dumrul* gibi, bir çok eski Oğuz beyleri ile yiğidlerine geçer. Onları da öğer ve onlar için de dualarını yapar. Fakat yazmanın sonuna doğru, bir *Salur-Kazan bölümü*, destana katılmış bir yama gibi kalır. Dili ile anlatışı, daha öncekilere göre, daha eski gibi görünür. Fakat her şeyi ile, görkemli bir katkıdır.

Destanın dili ve ağzı

Destanın muhteşem anlatışı ile mantık ve düşünce düzenini, gramer ve fonetik gerekleri ile, ezip büzmeğe, herhangi bir niyetimiz yoktur. Zaten, Dede Korkut ile karşılaştırmalı olarak koyduğumuz bu örnekleri okuyanlar, *Topkapı Sarayı*'ndaki *destanın* ağırlık, derinlik ve eskiliğini, kolaylıkla görebileceklerdir. Destanı ilk olarak tanıtan ve yayınlayan hocalarımız, kendi öz ağızları olan, Kuzey türkçesinin tesirleri altında kalmışlardı. *Korkut* yerine, bazan *Kurkut* yazılması da bunu gösterir. Bununla beraber, "*Duma donlu*" veya "*kahımak*" gibi sözlerin açıklamalarını, yalnızca Anadolu ağızlarında bulabilmişlerdi.

İlim, daima yeni ataklar yapıp, gelişmek zorundadır. Bunun için biz metni, karşılaştırma yolu ile, Dede Korkut dili ile anlatışına yaklaştırmak için, elimizden geleni yaptık. Ancak herhangi bir zorlama yapmadık. Karşılaştırma yolu ile, bazı sözleri yenileyip, değiştirdik. Karanlık olanları ise, aynen bıraktık.

Destan içindeki çağlar

Yukarıda da belirttiğimiz gibi, *Topkapı Sarayı*'ndaki *destanın* en açık, -belki de yeni- bölümü, *Osmanoğlu* ile ilgili bölümüdür. En karanlık yeri ise, en sonuna eklenmiş olan, "*ikinci Salur-Kazan*", bölümüdür. Çünkü Ozan daha önce, Dede Korkut'a yakın bir dil ve anlatış ile, Salur-Kazan'ı öğmüştü. İkinci bölümde ise, "*taş yuvarlama*" gibi, çok eski özler ve motifler görülmektedir. Bu *Proto-Türk mitolojisi motifleri*, her türlü dış tesirlerden uzak, Güney Sibirya masallarında da görülmektedir. *Salur-Kazan*'ın bu eski destanı ile *Ak-Kübek* adlı yiğidin masalını, ayrı bir bölümde incelemiştik. Bu Kuzey-Türk masalında, *Ak-Kübek* ile *Salur-Kazan*'ın yarışmalarından söz açılıyordu.

Topkapı Sarayı destanı, Dede Korkut'tan niçin eski?

Okuyucularımız, alt alta konmuş iki metni okudukları zaman, bunu kolaylıkla anlayabileceklerdir. Dede Korkut'ta İslamiyet ile ilgili düşünceler gelişmiş ve artık bir doruğa erişmiştir. Sözler ile düşünceler, birbirlerine uymuş ve benzemiştir. Burada ise daha çok destan üslubu ağır basar. Allah ve Muhammed gibi İslam deyimleri, bir kaç yerde; ancak içten bir duygu ile görülür.

"*Oğuz destanı girişi*" *Topkapı Sarayındaki metinde, daha eski ve daha görkemlidir. Dede Korkut* ile karşılaştırmalı bölümlerden, bu kolaylıkla anlaşılacaktır.

Anadolu yer adları azdır

Topkapı Sarayı destanının girişinde yalnızca bir yerde, Bayburt yer adı geçer. Bu da sonradan mı konmuştur? Bunu bilemiyoruz. Dede Korkut Kitabı'nda, *Beg-Beyrek* için, "*Parasarun Bayburt hisarından, parlayup, uçan*", dendiği halde; burada yalnızca, "*Ban hisarından parla-*

yup uçan", deyişi ile yetinilmektedir. "*Ban Hisarı*", neresi idi? Bu konuda şimdilik bir şey söyleyemiyeceğiz.

Topkapı Sarayı destanı'nda, Anadolu'dan uzaklarda kalan, "*Demir Kapı derbendi*" ile Elbürz dağlarından, sık sık söz açılmaktadır. Destanın girişinde, *Sarı-Sandal* adlı, Oğuzların bir düşmanından söz açılmaktadır. Dede Korkut'ta ise bu kişi, "*Sofi Sandal Melik*" adı ile geçmektedir. Dede Korkut bu kişiyi, Müslümanlık ile benzeştirmiş olmalıydı. Dede Korkut'taki, "*Saru donlu Selcen Hatun*", *Topkapı Sarayı destanında, Sarı donlu Selcen kızı*", diye tanımlanmaktadır. Hangisinin doğru olabileceğini, şimdilik söyleyemiyeceğiz.

Dede Korkut'ta bulunmayan kişi adları

Topkapı Sarayı'ndaki destandaki, "*Selim oğlu Karaman*" ile, "*Urulmuş Han*", kesin olarak, Dede Korkut'ta görülmemektedir. Bu gibi eski metinlerde kişi adları, kopya edile edile, bozulmuşlardır. Yanlış yazılmış bu kişi adlarını, yeniden kurarken, Dede Korkut'ta yiğitler için yapılan alkış ile dualara baktık. Belki adlar, yanlış yazılmış veya kopya edilmiş olabilirler. Ancak onlar için yapılan tanıtmalar ile alkışlar, bozulmadan, zamanımıza kadar gelmişlerdir. Okuyucularımız, kolaylıkla karşılaştırsınlar diye bunları, tırnak arasında, metin içlerine aldık.

Örnek olarak Zeki Velidi Togan Hocamızın, *Etlerşe oğlu Atil (Attila?) Alp* diye okudukları kişi hakkında, Topkapı Sarayı'ndaki destanda söylenen tanıtmalar; Dede Korkut'taki "*Eylik Koca oğlu Alp-Eren*"'in, özellik ve tanıtmalarına uymaktadırlar. Yine Topkapı Sarayı'ndaki destanda görülen veya okunan "*Yağırıkçı (?) oğlu Yazır*" ise; Dede Korkut'taki, "*Yağrınçık oğlu İl-Almış*" tanıtma, alkış ve özelliklerine benzemektedir. Bununla birlikte, Topkapı destanı, kişi adları bakımından, "*Yazır, Kozan*" gibi, yenilikler getirmektedir.

Tepegöz'ü öldüren yiğitin, Topkapı destanında, *Urulmuş-Han* olduğu, açık olarak söylenmektedir. Ancak bir önceki satırın arasına da, "*Kıyan Busat*" adı sıkıştırılmıştır. Dede Korkut'ta Tepegözü, Basat öldürmüştü. Basat'ın ağabeyi *Kıyan-Selçük* ise Tepegöz'ün elinde ölmüştü. Adlar, karışmış da olabilirdi. Ancak Topkapı Sarayındaki bu destanı, hafife almak, hiç doğru değildir.

"Tuğrul Sultan", Dede Korkut'ta "Deli Dumrul" oluyor

Tuğrul mu; yoksa Dumrul mu, doğru idi? Bu kitabımızda, aynı konu üzerinde bir bölüm vardır. Bu gerçeği de, Topkapı Sarayı'ndaki, bu değerli destan ortaya çıkarmaktadır. Çünkü Türk adları arasında, "*Dumrul*" diye yazılıp, söylenen bir kişi adını, görmüyoruz. Bu destanda, Deli Dumrul yerine, "*Altın köprü yapan*", Tokuş-Koca oğlu Tuğrul-Sultan'dan söz açılmaktadır. "*Duha oğlu Deli Dumrul*" gibi, garip bir Türkçe kişi adı da, sona ermiş oluyor. Metinler kopya edilirken, (ğ) nin, (m) okunması, böyle bir yanlışlığa yol açmış olsa gerekir. Destanın değeri, bununla da belirlenmiş oluyor.

Destanın ilk yayını ve tanıtılması

Topkapı Sarayı'nda bulunan bu destan parçası ilk olarak, "*Türk Tarih, Arkeoloğya ve Etnoğrafya Dergisi*"'nin, 2. cildinde yayınlanmıştır. Öğrendiğimize göre bunu yayınlayan, büyük hocamız, Zeki Velidi Togan'dır. O zamanki elverişsiz ve zor bir durumda yapılan bu yayın da, büyük bir hizmet olmuştur. Yukarıda da belirttiğimiz gibi, araştırma ve incelemeler, sürekli bir gelişme içinde bulunmalıdır.

TOPKAPI SARAYI'NDAKİ OĞUZ DESTANI'NDAN BİR PARÇA

(Dede Korkut ile Karşılaştırmalı)

OĞUZ'A ALKIŞ

"Gün doğusu, gen yerden, kopan Oğuz!
"Gümüş göklü, ban evlü, bargâhlu Oğuz!
"Arı suyu yatısıkda (?), abdestli Oğuz!
"Alın yere koydukta, namazlı Oğuz!
"BİR TANRIYI BİLÜB, din serveri,
"Muhammedün Nebi dilde, yadlu Oğuz!
"Kabzası altunlu, kertiklü Oğuz!
"Kızları kıymetli, yiğitleri mürüvvetlü Oğuz!
"Kocaları taatlü, hürmetlü Oğuz!
"Göğüslüce dağları, yaylalı Oğuz!
"Kutluca tağ salları, kışlaklı Oğuz!
"Kanlı Kâfir ellerinden, haraç alan Oğuz!
"Ağyılda, bulun süren Oğuz!
"Evin barkın, oda (ateşe) uran Oğuz!
"Akça koyun yahnılu Oğuz!

"Aşığı uzun al çerdiği (?) binetlü Oğuz!
"Çadır çangalu uzun, ulu beyler yığnağu, Devletlü Oğuz!
"D e d e K o r k u t biliglü Oğuz!
"U l a ş S a l u r K a z a n , Beylerbeylü Oğuz!
"E m i r S ü l e y m a n , uğurlu Oğuz!
"T a ş - O ğ u z Beylerbeylü Oğuz!
"Yarlıgayıcun A l l a h olsun!
"Yalavacın (Peygamberlerin), M u h a m m e d olsun!

OSMANOĞLU İÇİN TANITMA

"D o ğ a r g ü n ü n , *çoğacı! Tusgu g ü n ü n , yatusı!*
"Görklü e v i n aydını!
"Doğalıdan, devletlü! Ulaludan, saadetlü!
"Ulu Sultan Buğdağı! Gazi Han'ın torunu!
"Kara bulut ürkünü! Kara dağın kaplanı!
"Kara şahin yavrusu! Sarı sazın, arslanı!
"Kaytabanın buğrası!
"D e d e K o r k u t biliglü! S a l u r - K a z a n saadetlü!
"E m i r S ü l e y m a n uğurlu! B a y ı n d ı r H a n devletlü!
"Yağı görse, yardımlu! Düşman görse, durumlu!
"T ü r k i s t a n ' *ın direği! Tülü kuşun yavrusu!*
"Ulu beyler yığnağı! Akça çadır çangallu!
"Ala hanlı orunlu! Akça koyun yahnılu!
"Yalın gelse, donadan! Acın gelse, doyuran!
"Ağın basıp, dizin çöküren, divan durduran!
"Güçlünün, gücün sıran (kıran)! Güçsüze, malın veren!
"Kanlı Kâfir ellerine, kan kaşandıran!
"Karabaşların, bunlatan! Oğlancukların, ağlatan!
"Tavukların, kığıldatan!

OSMANOĞLU İÇİN ALKIŞ, DUA

"Oğlancıkların, ağlatmayan! Tavukların banlatmayan!
"Nakusların çaldırmayan, O s m a n o ğ l u :
"Altında, ak boz atın, büdermesin!
"Dolamlı, bekit donun (zırhın), sökülmesin!
"Alın kaşta, kunt aşığın (miğferin), yuğrulmasın!
"Kaya keser, gök kılıcın, gedilmesin!
"Üç sinürlü, katı yayın, yasılmasun!
"Üç yeleklü, kayın okun, düşmanına doğru varsun!
"Yazılı (yayılı) gelen sofraların, dürülmesün!
"Kaynadılan kazanların, soğulmasın!
"Ay altında yürüyen düşmanın, A l l a h ursun!
"Gün altında yürüyen düşmanın, gün yandırsun!
"Sandığınla bağlamanı, H a k erdürsün!
"Ava varan yiğidlerin, avlu gelsin!
"Kulların, üründü gelsin! Ağayılda ak bulun sürüp, busuklu gelsin!
".....alay olsun!
"D u t t u ğ u n i l l e r , kolay gelsin!
"Yardımcın A l l a h ! Yalavacın, M u h a m m e d olsun!
"D e d e K o r k u t Biliglü, 'yedi bilisün' versin!
"E m i r S ü l e y m a n Uğurlu, (yedi uğurun versin)!
"S a l u r - K a z a n Saadetlü, yedi saadetin versin!
"B a y ı n d ı r H a n Devletlü, yedi devletin versin!
"A l p - O r u z (.....?), versin!
"Bıyığı kanlı B ü g d ü z - E m e n heybetli, yedi heybetin versin!
"İçin, ulansın! Yanın yayılsın!
"Sana yaman sınanlar, ot gibi üzülsün! Toprak gibi savrulsun!
"Düşmanın başak, başağın eşek yesin! Eşeğini dahi kurt yesin!
"Dursun, dönsün! Buçuk kile darı, değirmana iletsün!
"Değirmanı, bozuk bolsun! ... geçmiş bolsun!
"Etmeğini, koynuna koyup, yola gitsün' Yolda eletüp, düşmüş bolsun!

Burada metin eskimektedir. "*olsun*" yerine, "*bolsun*" denmektedir. Diğer sözlerde de bu eskilik görülmektedir. Bir çeşit, "masal tekerlemesi" olan bu sözleri anlayıp, yorumlama da güçtür. Anlaşılıyor ki, şimdi olduğu gibi, bu destanda da, "tekerlemeler" çok eskilerden geliyorlardı.

Dede Korkut'ta, alkış ve dua

(Yerlü kara dağlarun, yıkılmasun! Gölgelice kaba ağacın, kesilmesin!
(Kamın akan görklü suyun, kurumasın!
(Kanatların uçları, kırılmasın!
(Çapar iken, ağ boz atın, büdermesin!
(Çalışanda, kara polat öz kılıcun, gedilmesin!
(Dürtişür iken, ala gönderün, ufanmasın!
(Ağ pürçekli anan yeri, behişt olsun!
(Ağ sakallu baban yeri, uçmağ (Cennet) olsun!
(Hak yanduran çırağın, yana dursun!
(Kadir Tanrı, seni nâmerde muhtac eylemesün!
(DK, 36)

Görülüyor ki her iki *alkış* veya *dua*, iki ayrı muhteşem Türk Dünyası'ndan geliyordu. Topkapı Sarayı Oğuz Destanı, Oğuz dünyası ile *Oğuz geleneğini*, çok daha geniş bir çerçeve içinde alıyordu. "*Nöker*" gibi sözlerin geçmesine bakılınca, Çingiz Han'dan sonra, kaleme alınmış olduğu anlaşılıyordu. Dede Korkut Kitabı ise, daha dar bir bölge ve düşünce içinde kalıyordu. Ancak her ikisinin de kaynağı, ulu ve yüce, *Oğuz geleneği* idi.

I.
OZANLAR İÇİN ALKIŞ

"*... yerenin, yılan bilür! Burulu yonca halin, borsuk bilür!*
"*Yedi dere kokısın (?), dilkü bilür!*
"*Çuvaldız kıymetin, nökeri bilür!*
"*Ağır yükün hengini, katır bilür!*
"*Yerli yollar ayırdın, deve bilür!*
"*Ar (er?) ağırın, ar (er?) yeğnisin, eren (at?) bülür!*

"*Kara başa ağrı gelse, beyin bilür!*
"*Gen yerler otlağın, geyik bilür!*
"*Datlı suyun halin, kulan bilür!*
"*Er nakesin, er cömerdin, ozan bilür!*
"*Karşı yatan kalaba senri (?) kara dağları, geçip gelen Ozan bilür!*
"*Kazılık atınıza binüp, kaftan donunuz giyen, ozan olsun!*
"*Ağır, ak akçanız alan, ozan olsun!*

Dede Korkut'ta

(Gittikte yerün otlakların, geyik bilür!
(Göğez yerler, çemenlerin, kulan bilür!
(Ayrı ayrı yollar izin, deve bilür!
(Yedi dere kokuların, dilkü bilür!
(Dünle (gece ile) kervan göçtüğün, turgay bilür!
(Oğul kimden olduğın, ana bilür!
(Erin ağırın, yeğnisin, at bilür! Ağır yükle zahmetin, katır bilür!
(Kolça kopuz götürüp ilden ile, begden bege, Ozan gezer!
(Er cömerdin, er nâkesin, ozan bilür!
(DK, 5).

Topkapı Sarayı *Oğuz destanı*, yukarıda da görüldüğü üzere Dede Korkut Kitabından, bu konuda daha geniştir. Topkapı Sarayı Destanında, *dil* ve *üslûb*, daha eskidir. Ayrıca, mana da derindir. "*Gen yerlerin otlağın, geyik bilür*" sözü, Dede Korkut'takinden, çok daha eski ve derindir.

II.
SALUR-KAZAN İÇİN ALKIŞ

Topkapı Sarayı *Oğuz destanı* parçasında, *Salur-Kazan* için, iki alkış vardır. Şimdi sunacağımız alkış, normal bir alkıştır. Dede Korkut'ta, *Salur-Kazan* için söylenen alkıştan, çok daha geniştir. Ancak, yakın üslûbları paylaşırlar. Topkapı Sarayı Destanı'nın bu bölümünde, *Osmanoğlu* için yapılan alkıştan üç söz ve düşünce de alınmıştır.

Salur-Kazan için, Topkapı Sarayı Destanı'nın en sonunda, yama gibi kalmış, ikinci bir alkış daha vardır. Bunu da, karşılaştırma yolu ile suna-

cağız. *İkinci* S a l u r - K a z a n *alkışı*, dil, üslûb ve düşünce yönünden, aşağıdaki alkıştan çok daha eskidir. Şimdi, *birinci alkışı* sunalım:

"Topkapı Sarayı Destanında"

"Sarp hisar (...), duma donlu, salkum salkum don giyen!

"Konur atın oynadan!

"Yağı görse, yardımlı! Düşman görse, durumlu!

"T ü r k i s t a n 'ın, direği! Tülü kuşun yavrusu!

"Kanlı Kâfir ellerinden yadlı, H o r a s a n 'a ad çağırdan!

"A k ç a - H i s a r 'ın, eğlik salıp, alan!

"Görklü yüzlü, güzel kızların; oğlanların bulub süren!

"Kanlı Kâfir ellerine, kan kaşandıran!

"Karabaşların bunlatan, oğlancıkların ağlaştıran!

"İtlerin uluşturan! Tavukların kığıldaştıran!

"U l a ş oğlu S a l u r - K a z a n Beg!

D e d e K o r k u t 'ta

(Tülü kuşun yavrusu guş!

(Beze miskin (?) umudı! A m ı t suyunun arslanı! K a r a ç u ğ u n kaplanı!

(Konur atın iyesi (sahibi)!

(H a n U r u z 'ın ağası! B a y ı n d ı r H a n 'ın güyegüsi!

(Kalın O ğ u z 'un, devleti! Kalmış yiğid arkası!

(U l a ş oğlu S a l u r - K a z a n , yerinden durmış idi!

(DK, 36),

III.
K A R A - K Ü N E BEG İÇİN ALKIŞ

Topkapı Sarayı Destanında

"Kara taşı kırmadıkta, kül eyleyen!

"Dağa taşa buşusundan, duman çöken!

"Kara dere ağzında, ...Kara yeri kertüp, beşik kılan!

"Kara buğra derisinden, bağırdak düzen!

"Altı ay, Hancerkit (?) kalasında, dutsak olan!

"K a z a n Beg'in kardaşı, K a r a - K ü n e Beg!

D e d e K o r k u t 'ta

(Kara dere ağzında, Kadir veren!

(Kara buğra derisinden, beşiğinin yapuğı olan!

(Acığı tutanda, kara taşı kül eyleyen!

(Kara bıyığın, yedi yerden, ensesinde düğen!

(Erenler evreni! Kazan kardaşı, K a r a - G ö n e !

(DK, 150),

K a r a - K ü n e, K a r a - d e r e adlı bir yerde doğmuş olmalı ki, *Topkapı Sarayı destanı*, *"yerin kertilerek beşik yapıldığını"* anlatmak istiyor. *"Bağırdak/yapuk"*, benzer manalı sözlerdir. Çünkü her ikisi de, beşiğe bağlanır. Ancak T o p k a p ı Sarayı destanı, dil ve üslûb bakımından, çok daha eski görünmektedir.

IV.
A L P - O R U Z BEG İÇİN ALKIŞ

Topkapı Sarayı Destanında

"Doksan deriden kürk olsa, topuğun örtmeyen!

"Dokuz deriden, şeb külah olsa, tülüğün (saçını) örtmeyen!

"Doksan koyun dovgalık, on koyun öğünlük, yetmeyen!

"Dokuz yaşar cüngü (?), silküp atan! Kıynağında göğde dutan!

"At başın yalamayub, bir gez yudan!

"A f r a s i y a b oğlu A l p - O r u z Beg!

D e d e - K o r k u t 'ta

(Altmış öğeç derisinden kürk eylese, topukların örtmeyen!

(Altı ögeç derisinden külah etse, kulakların örtmeyen!

(Kolı budı harança, baldırları ince!

(K a z a n Beg'in dayısı, At ağızlı O r u z - K o c a !

"Dokuz" ve *altı"* sayıları arasında, kronolojik bir ayrılık vardır. *"Dokuz"* sayısı, eski Türklerde kutlu idi. Türklerin İslamiyeti kabul edişleri ile birlikte, *"yedi"* ve *"altı"* sayıları önem kazandı.

V.
YAĞRINÇI OĞLU YAZIR BEG İÇİN

Topkapı Sarayı Destanında

"...Deve getürmezdi anın yayı!
"Koca burçta eğlemezdi, anın okı!
"Yağrınçı oğlu *Y a z ı r !*

D e d e K o r k u t 'ta

(Koşa burçta kayın okun eğlemeyen)!
(Yağrınçı oğlu İ l - a l m ı ş ! (205-13).

VI.
BÜGDÜZ EMEN BEG İÇİN

Topkapı Sarayı Destanında

"Bıyığın enğsesinden iç gez dügen!
"Kahıdıkta karımına, kan kaşandıran!
"Kara gözü, kanın dönen!
"Yer evreni yılan! âdemiler evreni!
"Ucen (Uşun?) oğlu E m e n B e g !

D e d e K o r k u t 'ta

(Varuben Peygamberin yüzin öpen!
(Gelüben O ğ u z 'da sahâbesi olan!
(Acığı tutanda, bıyıklarından kan çıkan!
(Bıyığı kanlı B ü g d ü z E m e n ! (151,10)

VII.
ADI OKUNAMAYAN BİR ALP İÇİN

Topkapı Sarayı Destanında

"Demir Kapı derbendin, depüp, yıkan!
"Doksan dokuz kal'anın kilidin alan!
"S a r ı S a n d a l kızına nikâh kılan!

"Alınmaduk yerlerden, haraç alan!
"Yasılmaduk düşmanı, yasan!
"Gök kâfir ellerini basan...oğlu Etil (?) Alp!

D e d e K o r k u t 'ta
Eylik Koca Oğlu Alp Eren İçin

(Kâfirleri it ardından bırağup, horlayan!
(İlden çıkup, Aygır Gözler suyundan, at yüzdüren!
(Elli yedi kal'anın kilidin alan!
(Ağ Melik Çeşme'nin kızına nikâh eden!
(Sofı Sandal Melik'e, kan kusduran!
(Kırk cübbe bürünüp, otuz yedi kal'anın mahbub kızlarını çalub,
(Bir bir boynın kuçan, yüzinde tudağında öpen!
(E y l i k K o c a oğlu A l p E r e n ! (DK,62,8).
(. . . . . A y g ı r Gözler suyından, at yüzdüren!
(Elli yedi Kala'nın kilidin alan!
(E y l i k K o c a oğlu D ü l e k E v r e n ! (DK,205,10).

To p k a p ı Sarayı destanı, kısa; fakat manalıdır. Üç satırı, D e d e K o r k u t 'ta da, söylenmektedir. Destanda, *Sarı Sandal* adı ile anılan kişi; D e d e K o r k u t 'ta *Sofı Sandal* diye, garip bir okunuşla, değiştirilmiştir. D e d e K o r k u t 'ta da, yiğidler, henüz incelenmemiştir. E y l i k K o c a 'nın oğlu bir yerde A l p - E r e n ; diğer yerde de, D ü l e k - E v r e n gibi, garip bir okunuşla görülmektedir.

To p k a p ı destanındaki *99* sayısı, T ü r k kültürünün daha eski katlarına aittir. D e d e K o r k u t 'ta ise bu sayı, *57* olarak görülmektedir. D e m i r - k a p ı *Derbendi* de, yine T ü r k i s t a n 'a ait bir yermiş gibi görünmektedir.

VIII.
BASAT BEG VEYA URULMUŞ HAN İÇİN

Topkapı Sarayı Destanında

"Yedi yıl E l b ü r z 'e sefer kılan!
"Kayıdıp, dönen K ı y a n (?) B u s a t ! Kardaş kanın alan!
"İ t - D e p e g ö z 'ü öldürüp, kalın O ğ u z 'da ad koyan!

"Urulmuş(?) Han!

Dede Korkut kitabında, *Tepegöz*'ü öldüren ve kardeşinin kanını alan, *Basat Bey* idi. Topkapı Sarayı destanında, adlar ile tanımları, birbirine, karışıyor. Daha doğrusu, kesin olarak okunamıyor. Fakat üslûb ve dil bakımından, arkayik ve eski bir karakter gösteriyor.

IX.
BEĞ BEYREK İÇİN

Topkapı Sarayı Destanında

"Ban Hisarından, parlayup, uçan!

"Altı batman som demürü, ayağında kıran!

"Apıl, apıl yürüyende, boğa yiyen!

"Zıvıl zıvıl zıvlayanda, yılan yiyen!

"On altı yıl *Bayburt Hisarında dutsaklık çeken!*

"Baldırı uzun, Baldırşad'ın hakkın alan!

"Yüce yerden, alçak yere göz gözeden!

"Bay Böre oğlu Beğ Barı(?) yiğit!

Dede Korkut'ta

(**Parasar'ın Bayburt** *Hisarından, parlayup uçan!*

(Ap alaca gerdeğine karşu gelen, yedi kızın umudu!

(Kalın **Oğuz imrencesi, Kazan Beg'** *ün ınağı!*

(Boz aygırlu **Beyrek!**

Görülüyor ki, Topkapı Sarayı destanında, *Beyrek* için söylenenler, çok daha geniş ve çok daha manalıdır. Dede Korkut Kitabındaki *Beyrek*, artık *mitolojik* özelliğini kaybetmiş ve bizim gibi bir insan olmuştur. Topkapı Sarayındaki destan ise, *Beyrek*'i *mitolojik*, çok daha görkemli ve muhteşem olarak anlatmaktadır. Bununla beraber, Bayburt Hisarı'ndan da uçurmaktadır. *"demir kırma"*, *"boğa ve yılan yeme"*, gerçek *mitolojik* motiflerdir.

X.
KANLI KOCA OĞLU KAN-TURALI BEG İÇİN

Topkapı Sarayı Destanında

"Kalın Oğuz ellerinden, kalkup varan!

"Kırk yiğidin, yanına alan! Kanlı kâfir ellerinden aşan!

"Kaynar akar mal (bol?) ırmakların geçen!

"Gariplik ellere, gafil düşen!

"Arslan ile boğasın, buğrasın, güreşçisin öldüren!

"Otuz dokuz yiğidin, kanın alan!

"Adlu Oğuz'a ad, koyan!

"Sarı donlu Selcen, kızını alan!

"Kanlı Koca oğlu Kan Turalu!

XI.
DELİ DUMRUL VEYA TUĞRUL SULTAN İÇİN

Topkapı Sarayı Destanında

"Selim oğlu *Karaman'ı sevüp, Tanrı yaradan!*

"Ulu Sultan budağı! Altın köprü yapan!

"Azrayil'le savaş kılan!

"Salkum salkum don giyen! Sakar atın oynadan!

"Tokuş Koca oğlu *Tuğrul Sultan!*

Deli Dumrul için, bu kitabımızda ayrı bir bölüm vardır. Bu bölümde, *Dumrul* adını, *Tuğrul* diye düzeltmiş bulunuyoruz. Ancak burada görülüyor ki *Tuğrul Sultan*, ermiş ve çok soylu bir kişi idi. *Selim* oğlu *Karaman* gibi, iyice bilmediğimiz kişilerin de adları geçmektedir.

XII.
DELİ DUNDAR BEĞ İÇİN

Topkapı Sarayı Destanında

"Dum (?) ediği, duma tonlı dört bin erin serveri!

"Kazan Beğ'in gariplikte yoldaşı!

"Kıyan-Selçuk oğlu Deli Dundar Beg!

Dede Korkut'ta

(Demür-kapu Dervendi'ndeki, Demir-Kapu'yı, depüp geçen!

(Altmış tutam ala gönderinin ucunda, er böğürden!

(Kazan gibi pehlivanı, savaşta üç kez atından yıkan!

(Kıyan Selçük oğlu Deli Dundar!... (DK,60,152)

(....Demür Kapı Dervendi'nde, beg olan!

(Kargu süngü ucunda, er bögürden!

(Karıma yettüginde, kimsün deyü sormayan!... (DK,205,7)

(..... yigirmi dört boyun, ohşayan!... (DK,151,8)

(..... Tepel kaşga aygırlu!... (DK,37,8)

(Kıyan Selçük oğlu Delü Dundar!

Topkapı Sarayı destanında, *Deli Dundar Beğ*'in adı, Dede Korkut'a uymaktadır. *"Dört bin erin başı"* olduğu anlaşılmaktadır. Dede Korkut'ta ise, *"24 Oğuz boyunu okşayan"*, diye tanımlanmaktadır. Ayrıca, *"Kazan Bey'i atından yıktığı"*, söylenmektedir. Topkapı destanında ise, *"Kazan Bey'in yoldaşı"*, idi.

Destanın eskiliği, özellikle Deli Dundar Bey'in *giydiği geysilerin tanıtılmasında*, görülmektedir. Biz karşılaştırmayı güven altına almak için, Dede Korkut'tan taramalar yaptık.

XIII.
ALP RÜSTEM İÇİN

Topkapı Sarayı Destanında

"Kara dağın kurdu! Kara kaya kaplanı!

"Kara şahin yavrusu! Kara donlu atın oynadan!

"Alp Rüstem!

Dede Korkut'ta

(Kalkubanı, yerinden turı gelen!

(İki kardaş bebegin öldürüp, zelil gezen!

(Düzen (?) oğlu Alp Rüstem, manğa derler!... (DK, 289,1).

(.....Üç kere yağı görmese, kan ağlayan Toğsun oğlu Rüstem!... (DK,206,1).

Topkapı destanı, bu Oğuz yiğidini, çok görkemli bir dil ile anlatıyor. Dede Korkut, acımasızlığı ile yeni bir tanıma gidiyor. Ancak baba adı, *Toğsun* olsa gerektir. *Düzen*, sözü ise bir benzetme ve yanlış okuma gibidir.

XIV.
ENĞSE KOCA OĞLU OKÇI KOZAN (?) İÇİN

Topkapı Sarayı Destanında

"Büküşlü (Bügdüz?) Beğdeş kanın alan!

"Kalın Oğuz'da, ad koyan! Karabaşın oğlanlığında kiyan!

"Ucen *(Uşun?) oğlu Emen Beg'den öcün alan!*

"Enğse Koca oğlu Okçı Kozan (?)!

Dede Korkut'a göre bu yiğit, *İç-Oğuz*'dan idi. Metin karanlık ve karışıktır. *Bügdüz Emen*'in adı iki kez geçer, gibidir.

XV.
SALUR KAZAN HAKKINDA ESKİ BİR DESTAN PARÇASI

Topkapı Sarayı destanında, yukarıda da görüldüğü gibi Salur Kazan'ı tanıtan ayrı bir bölüm vardır. Ancak aynı destandan sonra ve aynı yiğid hakkında, ikinci bir destan parçası daha bulunmaktadır. Destanın sonuna konmuş olan bu metin, öncekine göre, dil, üslûb ve mana bakımından, daha eski ve daha derindir. Bu ilâve metni, bölümlere ayırıp, Dede Korkut'tan derlediğimiz benzer örnekler ile karşılaştırmağa çalışacağız:

1) *"Sazda büyümüş, saz delüsi! Günün güden, yeğ olsun!*

"Dünün dünden, yeğ olsun! Demün, demden yeğ olsun!

"Nefesin, geçkin olsun! Kılıcın, keskin olsun!

"Hızır, yoldaşın olsun!

"Kopa kopa, dağın aldım (?)! Er bunğaldırdım!

"Buşunumda (?) ben Kazan ... ... Er bunğaldırdım!

"Kaytaban'ın buğrasıydım, er bunğaldırdım! (TPK sarayı destanında)

Dede Korkut'ta

(Ak kayanın kaplanının, erkeğinde bir köküm var!

(Ak sazın arslanında, bir köküm var!... (DK;280,8)

2) *"Kükredikte kara kayada anğrar arslanilen, Ben K a z a n !*

"Sarup, er bunğaldırdım! ... ...

"Kara bulut ürküniydim, ...Barçın satardım, Ben K a z a n !

" 'K a r a ç u ğ ı n Cilban (?) dağında, kâfir taş uçursa,

"Kaba uyluğın yuyan, Ben K a z a n idim! **(TPK sarayı destanında)**

(Yüksek kara dağdan taş yuvarlansa,

(Kaba ökçem uyluğum, karşu tutan K a z a n er idim!... (DK,277,12)

3) *"Karanı donlı, harın yağı erse,*

"Kanlı suya kılağuzluk eden, Ben K a z a n 'dım!

"Kalaba senri kara dağın salında kaplı taşa,

" 'K a r a D e r b e n d 'e kör düşman gelse,

"Yine kayıdıp, ol düşmana önden depüp giden, Ben K a z a n 'dım!

"Katı yaylar sındırıp, elde kabza koyan, Ben K a z a n 'dım! **(TPK Sarayı destanında)**

Dede Korkut'ta

(Ağca tozlu katı yaylar, tartışayıduk!

(Ağ yelekli, ötkün oklar atışayıduk!... (DK,249,7).

(... Üç yelekli kayın oklar... (DK,63,11) ..... Kayın dalı yeleğinden oklar... (DK,207,11).

4) *"Kayın oklar atıp, yelek koyan alda (?), Ben K a z a n 'dım!*

"Bin erin gördüğümde Ben K a z a n , bıyık burmadım!

"Beş bin erin gördüğümde Ben K a z a n , buşunmadım!

"On bin erin gördüğümde, yerinmedim!

"Otuz bin erin gördüğümde, utanmadım!

"Kırk bin erin gördüğümde, kıpınmadım!

"Elli bin erin gördüğümde, el vermedim!

"Altmış bin erin gördüğümde, alıp demedim! Yetmiş bin erin gördüğümde, alpım demedim!

"Seksen bin erin gördüğümde, seğsenmedim!

"Doksan bin erin gördüğümde, yüz bin erin gördüğümde,

"Ben *K a z a n , yüz dündürmedim!* **(TPK sarayı destanında).**

(Ben bin erden yağı gördüm ise, öğünüm dedüm!

(Yigirmi bin er yağı gördüm ise, yeğlemedüm!

(Otuz bin er yağı gördüm ise, ona saydum!

(Kırk bin er yağı gördüm ise, kıya bakdum!

(Elli bin er yağı gördüm ise, el vermedüm!

(Altmış bin er yağı gördüm ise, aytışmadum!

(Seksen bin er yağı gördüm ise, seğsenmedüm!

(Doksan bin erin gördüm ise, donanmadum!

(Yüz bin er gördüm ise, yüzüm dönmedim!... (DK,277,1)

5) *"Kara tülü konur atun kolanını katı çektim,*

"Sağdan girdim, soldan çıktım,

"Soldan girdim, sağdan çıktım,

"Arı dinlü görklü M u h a m m e d 'i, yâde getürdüm!

"Allahın inâyetinde, Muhammed mucizâtında,

"Ol yağıyı anda bastım! Alpım! Yiğidim! Dedim!

"Bu diyende, öğünmen, öğünmen!

"A beglerim! Öğünürse, yer öğünsün!...

(Topkapı Sarayındaki destan parçası, burada bitiyor).

(Yüzi dönmez kılıcum ele aldum!

(Muhammed'in dini işkına, kılıç urdım!

(Ağ meydanda yumrı başı, topça kestim!

(Anda dahi erüm, begüm deyü, ögünmedim!

(Ögünen erleri, hoş görmedüm! (DK,277-7).

(...Men yer yüzinde adam ögmezin!

(Bir adam getürün bineyim, sizi ögeyim!... (DK,276-5).

EKLER: UZUNKÖPRÜ OĞUZ-NÂMESİ HAKKINDA

Hüseyin Namık O r k u n 'u, burada rahmetle anarak söze başlayalım. Bu *Oğuz-nâme*'nin ilk yayınını, o yapmıştır. Değerli meslektaşım Prof.Dr. Kemal E r a r s l a n , filolojik bir metod ve gerçekten büyük bir itina ile, metni yeniden ele almış ve yayınlamıştır: (Prof.Dr. Kemal E r a r s l a n , *Manzum Oğuznâme*, Türkiyat Mecmuası, VIII, 1976, s. 169-236).

Biz burada bu metni, diğer Oğuz destanları ile karşılaştırıp, bu kitabımız yönünden, bir sonuca varmak isteyeceğiz. Yalnız olayların gidişi değil; sözlerin ve inanışların da, bu değerlendirme de, önemli bir yeri olacaktır. Belki bu yolla, *Oğuznâme*'nin tarihinin de, aydınlanmasına bir ışık tutulacaktır.

Oğuz-nâme'nin kaleme alınış tarihi: Oğuz-nâme'nin içinde, *"ulus, sökel ve nöker"* gibi sözlerin, bulunduğu göz önünde tutulursa, Ç i n g i z - H a n 'dan sonra kaleme alınmış olması gerekir. Bu konuda bir kuşku bulunmasa gerektir. Eser, 14. yüzyılda kaleme alınmış olabilirdi. R e ş i d e d d i n 'in *Oğuz-nâme*'sindeki arkayik yer ve kavim adları da kaybolmuştur.

REŞİDEDDİN'İ OĞUZ DESTANI İLE KARŞILAŞTIRMA

1) **Annesinin memesini emmemesi:** Bu olay, Türkçe metinde, çok daha güzel anlatılmıştır. Annesinin kaygılanması da, aynıdır.

2) **O ğ u z Han'ın, rüyada annesinin Tanrıya inanmasını istemesi:** Bu olay da, her iki kaynakta, birbirlerine yakındır. Ancak Türkçe metin, tam bir tercüme değildir (7-11).

3) **Oğuz'un bir yıl sonra büyümesi:** Her iki kaynakta aynıdır (11).

4) **Oğuz'un kendi adını, kendisinin koyması (16):** Farsça metinde Oğuz kendi adını, 2 yaşında koyuyor. Ayrıca olaylar da geniş tutulmuştur.

5) **Oğuz'un, üç evliliği:** Oğuz'un, birinci (21), ikinci (28) ve üçüncü (39) evlenmeleri, her iki kaynakta da, aynı gidişle anlatılmıştır. Ancak Türkçesi, daha içli ve duyguludur. Farsça metin, bir tarihçi dili ile yazılmıştır.

6) **Karısının Oğuz Han'a vefası:** Farsça metinde, atasözleri ile anlatılmıştır. Türkçe metinde, halk diline inilmiştir (43). Sözler aynı değildir. Her iki kaynakta da, 3. karısını, "av dönüşünde", bulmuştur.

7) **Gelinlerin Oğuz'u babasına gammazlamaları:** Türkçesi, daha duyguludur. Her iki metinde de, *"öz ata dini"* sözü ve anlayışı, aynıdır (58).

8) **Karısının Oğuz'a haber vermesi:** babasının öldürme kararını Oğuz'a karısı haber veriyor. Bu, her iki kaynakta da, bastırılarak belirtiliyor (78).

9) **Kara Han'ın gözünü kör etme:** Bu yalnızca Türkçe metinde görülüyor. A l t ı n O r d u Türk kültür çevresinden olan "İdege-Bey" destanında da görülüyor. *'' M u r a d ı m , ahlâk yolundan çıkan babasına, bir ok atarak, gözünü kör ediyor"*. Bundan sonra, baba ile oğul arasında muhteşem bir konuşma geçer.

10) **Türkçe yazanın, Oğuz Han'ın akınları hakkında bilgisi az:** Akınlar ile ilgili bölümler, düşüp kaybolmuş da olabilirler. Ancak öyle görünmüyor. Oğuz destanları içinde Oğuz'un akınları, oğulları ile ilişkileri, Türk devlet ve töresinin temellerinin atılışı, bu destanın en manalı ve en geniş bölümlerini oluştururlar.

11) **Türkçe yazarın, eski Türk kavimleri ile Türk-Moğol tarihi hakkında da bilgisi az:** Yazar, belki de bunları anlatmağa bir yarar görmemişti. Çünkü eser, adeta bir *m e v l i d* gibidir. Yalnızca, *"önde gelen Uygur ve Ağaçerilerden"*, söz açılıyordu(95).

"Gerçi söz çoktur, biz uzatmadan söyledik; çoğunu koyup, azını söyledik (101)" Yazar, metninin sonunda böyle demektedir. Bundan da anlaşılıyor ki, konuyu ve Oğuz Han'ın akınlarını kısa kesiyordu. Fakat ondan sonra da, I r a k ve H o r a s a n akınlarından söz açıyordu.

Buradaki akın sıraları, bizim bildiğimiz *Oğuz Han'ın akınlarının* sıralarına uymamaktadır. Yazarın bu konularda bilgisi azdır. Belki de, akınların anlatılışını yararsız gördüğü için, konuyu kısa kesmişti.

Bir *"mevlid"* gibi olan bu eser, Türk dil ve düşüncesinin, güzel bir mirâsıdır. R e ş i d e d d i n 'in *Oğuz-nâme*'sinde olduğu gibi, İ r a n edebiyatının gereksiz gösterilerine girilmemiştir.

O z a n d i l i ile yazılmış olan bu eser, ağızdan ağıza gelen, daha eski bir metne de dayanmış olabilirdi.

3. BÖLÜM
ALP ER TONGA EFSANESİ

(Türk mitolojisinin Tanrıdağları çevresi)

TÜRKLERE İRAN KÜLTÜRLERİNİN GİRİŞİ

G ö k t ü r k çağında Türkler, B a t ı T ü r k i s t a n 'a kitle halinde girmişlerdi. T ü r k i s t a n şehirlerinde, Farsçanın değişik bir lehçesini konuşan, yerli kavimler vardı. Önce *S o ğ d* lehçesini konuşan bu kavimler zamanla, İ r a n edebiyat dilinin çevresi içine girmişlerdi. Türkler, Farsça konuşan bu yerli kavimlere T e j i k , yani T a c i k diyorlardı. K a r a h a n l ı devletinin başkentlerinden biri olan B a l a s a g u n şehrinde, *S o ğ d ç a* ve *T ü r k ç e* konuşuluyordu. Bunu Kaşgarlı M a h m u d söylüyordu[1].

T a c i k ç e ile S o ğ d ç a 'yı birbirinden ayırmak gereklidir. *Tacikçe*, bugünkü Farsçaya daha yakındır. *Soğdça* ise, G ö k t ü r k çağından önce, S e m e r k a n d ile B u h a r a arasında gelişmiş, eski bir kültür yazıdili idi. U y g u r yazısı gibi, veya o türden bir yazıdır. Yine Kaşgarlı M a h m u d 'un dediği gibi S o ğ d a k l a r, iki dil, yani hem *Soğdçayı* ve hem de *Türkçeyi* biliyorlardı[2]. Ayrıca Türk kılığını almışlar ve Türk huyları ile huylanmışlardı[3]. Bu da Göktürk çağında T ü r k l e r ile B a t ı T ü r k i s t a n halkının, içli dışlı olmalarından ileri geliyordu.

T a c i k l e r, Türklerin İ r a n kültürleri ile olan ilişkilerinin, ikinci çağında görülen ve *Farsça konuşan* T ü r k i s t a n kavimleridir. Bunlar herhalde, O r t a a s y a içlerine kadar da yayılıyorlardı. G ö k t ü r k l e r 'den sonra gelen bu çağda, Tacikler ve dolayısiyle İ r a n kültürü ile ilişki kuran Türkler, onlardan çok şeyler almışlardı.

İran mitolojisinin Türkler arasında sızması

K a r a h a n l ı devleti köken ve jeneoloji bakımından, kendilerini bir çeşit *İ r a n mitolojisi*'ndeki *A f r a s i y a b 'a bağlamışlardı. Ancak Türk taraf-*

[1] *Balasagunlular, s o ğ d ç a ve t ü r k ç e kullanırlar. T ı r a z (Talas) ve B e y z a şehirlerinin halkı dahi böyledir"*: (MK, I, s. 30).
[2] Aynı eser, I, s. 29.
[3] *S o ğ d a k : B a l a s a g u n 'a* gelip yerleşmiş olan bir kavimdir. Bunlar, *'' S o ğ d '' dandırlar. S o g d , B u h a r a* ile *S e m e r k a n d arasındadır. Bunlar T ü r k kılığını almışlar ve T ü r k huyu ile huylanmışlardır"*: (MK, I, s. 471).

ları ağır basıyor ve Afrasiyab'ın Türk Hakanı Alp Er Tonga olduğunu ileri sürüyorlardı.

Selçuklular da, -kaynakların kesin olarak bir şey söylememelerine rağmen-, kendilerini *Afrasiyab'ın soy kütüğüne* bağlamışlardı. Nitekim Ebülgazi Bahadır Han, *Türklerin Şeceresi* adlı kitabında şöyle diyordu:

''*Selçukîler, Türkmen idiler. Kardeşiz dediler. Fakat ne ilimize ve ne de halka hiç bir faideleri değmedi. Padişah oluncaya kadar, "biz Türkmen'in Kınık Uruğundanız'', dediler. Padişah olduktan sonra da, ''Afrasiyab'ın bir oğlu Keyhüsrev'den kaçıp, Türkmenlerin içine gelmiş ve orada oturmuş, kalmış. Biz onun oğullarıyız, Afrasiyab'ın neslinden geliyoruz", dediler. Adlarını değiştirdiler. 35 nci nesilden sonra, soylarını götürüp, Afrasiyab'a dayadılar*[3a]. Türkmenlerin çok değerli bir halk hatırasıdır. Böylece Selçuk *Hanedanı* ile Türkmenlerin halk geleneği çatışıyordu. Anadolu *Selçuklularında* da Keyhüsrev gibi İran'ın mitolojik adlarının, Türk hakanlarına ad olmalarının sebepleri anlaşılıyordu.

TANRIDAĞLARINDAKİ TÜRKLER VE MİTOLOJİK ÇEVRELERİ

Türk tarihi ile mitolojisinin ''*birinci çağı*'' Orhun'dan başlar. *Mete, Kurt, Uygur* ve *Ergenekon* efsanelerinin yurdu, Orhun bölgesidir. ''*İkinci çağı*'' ise, ''*Tanrı dağları çevresi*''dir. Göktürk çağında oluşmaya başlayan bu çevre, *İslamiyetle* her bakımdan olgunlaşır. İslam kaynaklarına göre, "*Türklerin anayurdu, Tanrıdağları'nın ortasındaki Isığ göl çevresidir*". Bu inanışlarla ilgili kaynaklar üzerinde geniş olarak durmuştuk[4]. Yafes'in oğlu Türk, Isığ-göl'de yerleşmişti. Bu, müslüman Türklerin Tevrat geleneğidir. Yani bazı Türkler kendilerini, ''Nuh *Peygamberin neslinden*", getiriyorlardı. Tarihçi Reşideddin ise Türkleri, Oğuz Han'dan indiriyordu. Tanrıdağları'nda kurulmuş olan Karahanlı devletinin saray kültürü ise kendini, *İranlı atalardan Afrasiyab'a*, bağlıyorlardı.

TÜRKLER VE İRAN MİTOLOJİSİNDEKİ ''EFRASİYAB''

Anlaşılıyor ki Karahanlı ve daha sonra da Selçuklu *hanedanı*, Türklerin destan kahramanı *Alp Er Tonga*'yı, İran mitolojisindeki *Efrasiyab* ile benzeştirmişlerdi. Ebülgazi Bahadır Han'ın ileri sürdüğü gibi, Türkmenlerin *Kınık* boyundan gelen Selçuklu *Sultanları* zamanında değil; daha önce, Karahanlıların *kuruluşunda*, yani X. yüzyılın başlarında veya daha önce, Türkler arasında böyle bir inanış doğmuştu. Böylece Türkler, Turan ve İran'ı ellerinde tutmak için, bir hak ve meşruiyet aramış olabilirdi. Buna karşılık, yine bir Türk olan Gazneli Mahmud, kuzeyde kaynaşmağa başlayan büyük Türk kitlelerine karşı koymak için, kendini bir *İran Hakanı* olarak görmüş ve Firdevsî'yi korumuştu.

[3a] *Türk Mitolojisi*, I, s. 251.

[4] Aynı eser, I, s. 375. İslâmî kaynaklara göre.

Alp Er Tonga ve Efrasiyab

Kaşgarlı Mahmud ile Yusuf Hâs Hacib'den, -yani iki Tanrıdağlı bilginden başkası, Alp Er Tonga'dan söz açmıyordu. Kutadgu Bilig, *Tacik'ler (Alp Er'Tonga'yı) Efrasiyab adı ile anarlar; çok illeri talayarak idaresi altına aldı (tuttı)*", diyordu[5]. Kaşgarlı Mahmud ise, "*Türklerin büyük Hakanı Efrasiyab'ın, asıl Türk adı Tonga Alp Er'dir*", der ve yukarıdaki inanışı, destekler[6]. Böylece İran mitolojisinde adı geçen Efrasiyab'ı bir *Türk Hakanı* olarak, kabul eder.

''*Han, Türklerin en büyük Hakanıdır. Efrasiyab oğullarına da, Han denir*", diyerek yukarıdaki görüşüne bir not daha ekler. Çingiz Han'ın unvanı, *hanedanın atası* olarak ''*Han*'' idi. Oğlu Ögedey ise, ''*Kaan*'' idi. Buna göre Efrasiyab, Türk Hanlarının atası oluyordu[7].

YAZILI "ALP ER TONGA DESTANI" VAR MIYDI?

Alp Er Tonga'nın adını taşıyan tek şiiri, Kaşgarlı Mahmud'un derlemelerinde buluyoruz:

Alp Er Tonga öldi mü
Isız ajun kaldı mu
Ödlek öçin aldı mu
Emdi yürek yırtılur!

"*Hakan Efrasiyab öldü mü, kahbe, iki yüzlü dünya kaldı mı, zamane veya felek ondan öcünü aldı mı, şimdi yürek yırtılır*"[8]. Isız veya *esiz*, iki yüzlü ve kahbe demektir. *Zaman* ile *zamane*, yani küçük zaman veya felek üzerinde, ayrıca durmuştuk.

Ağıt şiirleri: Bu şiirler birer *ağıt* gibi görünmektedirler. Çünkü içlerinde ne zaman, ne olup bitenler ve ne de başka kişilerin adları vardır. Ni-

[5] *Kutadgu Bilig*, 280.

[6] MK, III, s. 368: ''*Tonga, (bars cinsinden) babür gibi kuvvetli, yiğit bir adam demektir*".

[7] MK, I, s. 157; *Han*, eski türkçede, ''*Kan*'' olarak yazılır.

[8] Aynı eser, I, s. 41.

tekim Kaşgarlı Mahmud bir şiir dolayısiyle, *''Efrasyab için ağıt yaparak diyor ki''*, sözleriyle söze başlıyor[9]. Alp Er Tonga hakkında, bize bir bilgi vermeyen bu şiirleri, buraya almıyoruz. Başka bir yerde de, *''Hakan Efrasyab'ın ağıdında, zamanı anlatan şu parça da gelmiştir''*, diyordu. Bu şiirler hep, *''zaman, felek ve acun''* üzerine kurulmuş düşüncelerdir.

Kutadgu Bilig ise, onun Türk beylerinden olduğunu belirterek söze, şöyle başlıyordu:

''Bu Türk beglerinden atı belgülüg, Tonga Alp Er'di kutı Belgülüg'': *(Bu Türk beylerinden adı ün salmış Tonga Alp Er'in ikbal ile kutu da belgelenmişti*[10]). Bundan sonra *hakanlara öğüt*, yani bir *''siretü'l-mülûk''*, başlar. Ne bir zaman, ne bir yer ve ne hadise veya ne de bir başka kişi vardı. Bu durumda böyle bir destan, nasıl düşünülebilirdi?

Yusuf Has Hâcib, *''Tacikler onu, Efrasyab diye anarlar''* dedikten sonra, *Tacikler, -(yani Ortaasya'daki İranlılar)- onu kitaba geçirmiş ve yazmışlardır: kitabda olmasaydı, onu kim tanırdı''*, diye bir yorumda da bulunuyordu[11]. Böylece onun, ancak İran edebiyatı yolu ile öğrenilmiş olduğunu gösteren, bir deyiş kullanılıyordu. Kaşgarlı Mahmud ise, *Alp Er Tonga* adı geçtikçe onu, Efrasiyab adı ile karşılıyarak, yorumluyordu[12].

''ALP ER TONGA'' BİR KİŞİ ADI MI, YOKSA UNVAN MI?

Şimdiye kadar elimize geçen vesika ve yorumlar, Türkler arasında Alp Er Tonga adlı bir kişi veya hakanın yaşamadığını, gösteriyor. Ortaasya'da *Farsça* konuşan kavimlerden Efrasyab hakkındaki inanışlar, çok yaygın ve derindi. Çingiz Han çağında bile tarihçi Güveynî, eski Uygur kağanı *Bögü Han* için *''söylendiğine göre Bögü Han, Efrasyab'dır''*, diyordu. Ayrıca Efrasyab ile ilgili Bujin Pehlivan'ın kuyusunu, Orhun bölgesinde ve Kara-Korum'da arıyordu. Bu konu üzerinde, *''Türk Mitolojisi''* adlı eserimizde geniş olarak durmuştuk[13]. Aynı çağın tarihçisi Reşideddin ise, Oğuz Han'ın *soykütüğüne* değer verir.

''Tonga Alp'', veya *Tonga Alp Er''*, yiğit ve cesur kişiler için söylenen, yaygın bir tanıtma olarak da, görülüyor. Bu sözü yalnızca bir yerde Efrasyab karşılığı olarak söyleyen Kutadgu Bilig, bunu diğer yerlerde

[9] Afrasiyab ağıtları ''zaman, zaman, felek'' ile ilgilidirler: MK, I, s. 159.
[10] *Kutadgu Bilig*, 277.
[11] Aynı eser, 282. Kitabın girişinde yer alır.
[12] Kaşgarlı Mahmud, I, ss. 41, 159, 486.
[13] B. Ögel *Türk mitolojisi*, I, s, 71.

yiğitler için söylenen, yaygın bir sıfat olarak kullanıyordu: *''Negü ter eşidgil Tonga Alp Erig''*, yani *(Yiğit ve alp er, ne diyor işit*[14]*!)* Başka bir yerde, bir yiğidi öğerken de, şöyle diyordu: *''Ukuşlug, biliglig, Tonga alp yürek''*, yani, *(Akıllı, bilgili, yiğit ve alp yürekli*[15].)

''Tonga'' sözü: Kaşgarlı Mahmud, *tonga* sözünü şöyle yorumluyordu: *''Bebür, (leopar) veya kaplan cinsinden bir hayvandır. Fili öldürür. Asıl budur. Bu ad Türklerde yaşar, manası kaybolmuştur. Kişi adı olarak kullanılır. ''Tonga Han, Tonga Tegin'' gibi, Böyle adlar çok verilir. Türklerin büyük hakanı Efrasyab'ın asıl Türk adı, ''Tonga Alp Er'' dir. Kaplan gibi güçlü ve yiğit bir adam demektir*[16]. Buna, Uygurların yazılı vesikalarında, *''Tonga Sengün, Yazır Tonga, Oğul Tonga''* gibi, kişi adlarının görüldüğünü de, ekleyebiliriz:

''Tongalamak'', bundan yapılmış bir fiildir. *''Yiğitlerin, güçlülerin yaptığı işi yapmak''*, demektir[17]. *''Tong''* sözü de, bu kökle ilgili olsa gerektir. Bir yerde *''tong yürek''* sözü, *''ulug''* yani ulu sözü ile yorumlanmıştır[18]. Bazan da *''kurç, katıg, alp''*, yani *''çelik gibi, katı ve yiğit''* sözleriyle yer değiştirmiştir[19].

TÜRK VE İRAN ÜLKELERİNİN SINIRLARI

Kavimlerin sınırlarını, her zaman siyasi yayılışlar ve devletlerin sınırları çizmez. Bazı kavimlerin, kendi ülkelerinin sınırları hakkında, bazı inanış ve düşünceleri vardır. *''Türklerin Efrasyab'ın soykütüğüne bağlanmaları''* meselesine gelmişken, bu konu üzerinde de, durmak istiyoruz. Kaşgarlı Mahmud, Efrasyab'ın *kızı Kaz*'dan söz açarken, Türk ve İran ülkelerini birbirinden ayıran, üç sınır ve üç görüş üzerinde de durur[20].

Birinci görüş, İran'daki Kazvin ile Kum şehirlerinin, *''Türk ülkesinin İran'daki sınırları''* olduğu üzerinde duruyordu. Böyle bir görüşün doğuşunda, bazı Türk inanış ve geleneklerinin de rolleri olmalıydı. Çünkü *konar göçer* Türklerin, sınırları belli değildi. Ebülgazi Bahadır Han'ın dediği gibi, *''Oğuz ilinin göçüp, çekip, yürümediği yol varmı?''* Bizce bunda ağır basan inanış, Efrasyab'a bağlanan bazı Türklerin, Efrasyab'ın ülkesinin de Türk olduğunu sanmalarıdır.

[14] *Kutadgu Bilig, 5861.*
[15] Aynı eser, 51. Kitabın girişinde söylenir.
[16] Kaşgarlı Mahmud, III, s. 368.
[17] Aynı eser, III, s. 405.
[18] *Kutadgu Bilig* 2271.
[19] Aynı eser, 1949.
[20] Kaşgarlı Mahmud, Doğu İran ile Batı Türkistanın eskiden Türk olduğu inancındadır: (III, s. 149).

İkinci görüş, Türk ülkesi, Merv şehrinden, doğuya doğru uzanıyordu. Selçuklular çağında bu görüş, doğru olabilir. Ancak Kaşgarlı Mahmud bu görüşü, *Alp Er Tonga* veya *Efrasyab*'ın Merv şehrini yaptırmasına, bağlamaktadır.

Üçüncü görüş ise *Türk ülkesinin*, Maveraünnehr, yani *"Irmak arasında"*, olduğunu ileri sürer. Bu da doğrudur. Ancak Kaşgarlı Mahmud bu görüşü de, *Efrasiyab*'ın damadı ve *Kaz*'ın kocası *Siyavüş*'ün, burada ölüşüne dayandırmaktadır. *İran Mitolojisi* ile Efrasyab'ın soykütüğünün, bu çağdaki Türk aydınlarının zihinlerinde, ne kadar derin tesirler bıraktığını, açık olarak görebiliyoruz. Yine ona göre, oldukça doğuda kalan, *"Çaruk Türklerinin oturduğu Barçuk da, Efrasyab'ın şehridir. (Asur hükûmdarı) Buhtınnasır'ın oğlu Betzen'i, orada hapsetmişti*[21]". Mahmud, daha da kuzey-doğulara gidiyor, *Kaz Suyu denen İli ırmağının adını, Efrasyab'ın kızı Kaz'dan aldığını"*, söylüyor[22].

TÜRKLER VE BATI TÜRKİSTAN'IN ESKİ VE YENİ HALKI

Göktürk çağında Batı Türkistan'da *Soğd* kavimleri vardı. Kaşgarlı Mahmud'un da dediği gibi, 11. yy. da *Soğdlar*, yarı yarıya Türkleşmişlerdi. Mahmud, *"Semizkend (Semerkand) ve Taşkend gibi (Batı Türkistan'ın büyük şehirlerini), Türklerin yaptığı"* inancındadır. Ancak eski günlere hasret duyuyor. ve *"Bu yerlerde Farslılar çoğaldıktan sonra, buraları, Acem şehirleri oldu"*, diyerek üzülüyordu[23]. Acaba bu sözleriyle, Göktürk çağındaki, Batı Türkistan'ı mı, anmak istiyordu?

EFRASYAB İLE NUH PEYGAMBER'İN SOY KÜTÜKLERİ

Şimdiye kadar gördüğümüz gibi, Karahanlı ve Selçuklu hanedanlarında, *İran mitolojisi* ile Efrasyab'ın soykütüğü ağır basıyordu. Bu inanış, Özbekler ile *Han-Nâme*'de de, devam etmişti. Bu Ortaasya Türklerinin komşuları ile tarihteki gelişmelerinin, bir sonucu idi. Fakat sonradan, *"Nuh oğlu Yafes oğlu Türk"* soy kütüğü, ağır basmağa başladı. Bu, bir *Tevrat* ve *Kur'an* geleneği idi.

Efrasyab ile Alp Er Tonga kalkmış ve onun yerine, *Türk* gelmişti. Kaşgarlı Mahmud'a göre, *"Ordu-kend, Hanın durduğu şehir demektir. Efrasyab, havasının iyiliğinden dolayı, burada oturur*[24]". Bu şehir, Isığ-göl yakınındadır.

[21] Kaşgarlı Mahmud, I, ss. 343, 466, 581.
[22] Aynı eser, III, s. 151.
[23] Aynı eser, I, s. 150.
[24] Aynı eser, I, s. 143.

Ebülgazi Bahadır Han ise, *Türkmenlerin Şeceresi*'nde, *"Nuh oğlu Yafes oğlu Türk'ün, Isığ-gölün havasını beğenerek, orada, yerleşmişti"*. Bu inanış, İslam kaynaklarında çok yaygındır[25].

Dede Korkut'ta Efrasyab ve İran geleneği pek görülmüyor. Topkapı Sarayı'ndaki *Oğuznâme* parçasında ise, *Efrasyab oğlu Alp Arız*'-dan söz açılıyor[26]. *"Tegin ve Tarım gibi Türk unvanları ise, (herhalde Uygur kültür çevresinden), Afrasyab oğullarına, (herhalde Karahanlılara) geçmişdir*[27], deniyordu. Yügnekî'ye göre, *"Hazreti Ali de, dördüncü (törtilenç) Er Tonga"*, idi (Yüğnekî, 34).

Sonuç: İran dillerinin çeşitli ve uzak ağızlarını konuşan kavimler, Ortaasya'da dağınık olarak, çok eski çağlardan beri yaşıyorlardı. Türkler, bunlarla yanyana yaşamış ve komşuluk etmişlerdi. Bu ilişkiler, Göktürk çağında, daha da genişlemişti. Batı Türkistan'daki bu kavimler, *Soğdça* denen, değişik bir İran ağzı konuşuyorlardı. Göktürkler'den sonra, Batı Türkistan ile Ortaasya'ya, İran'ın *edebiyat dili* de girdi. Türkler, farsça konuşan bu komşularına, Tacik dediler. Uzun zaman İran kültürü ile İran Mitolojisinin tesiri altında kalan, Türk aydınları ve Karahanlı *devleti* gibi, hanedan kuran Türkler, -hatta Selçuklular-, kendilerini İran mitolojisi ile Efrasyab'a bağladılar ve onu getirip, *Isığ-göl* kenarındaki *Ordu Kent*'e yerleştirdiler. Adına da *Alp Er Tonga* dediler.

Kur'an ve Tevrat soykütüğüne bağlanan Türkler ise, Nuh oğlu Yafes'in bir oğlunun adını, *-Alp Er Tonga* gibi-, *Türk* yapmışlar ve onu da getirip, yine *Isığ-göl* kıyısına yerleştirmişlerdi. Bundan dolayı, yeni vesikalar çıkıncaya kadar-, *Alp Er Tonga* adlı bir Türkün varlığına şüphe ile bakılmalıdır, görüşündeyiz.

EKLER: TÜRK MİTOLOJİSİNDE "BARS" VEYA KAPLAN

Türklerin *Alp Er Tonga* destanına gelmişken, Türklerin kaplan ile ilgili inanışları üzerinde de, duralım. Çünkü Türkçe *Tonga*, bir çeşit kaplan demektir. Ortaasya, Kore ve Mançurya'da, çok büyük bir kaplan cinsi yaşar. Bunlar, Hindistan'daki, *(Felix tigris)* denen kaplanlardan, ayrıdır. Ortaasya kaplanları, daha çok Türklerin *bars* dedikleri, pars cinsinden, *(Felix uncia)* hayvanlardır. Bunların, *(Felix irbis)* denen cinsine de Türkler, *yolbars* derler. Türkler bunları, zaman zaman birbirlerine karıştırmışlardır. *Babur* veya *bebür* ise, sonradan Türkçeye girmiş, Farsça deyimlerdir. Bunlardan başka Ortaasya ile Altay vadilerinde, *(Felix ocreata, F. linx. F. manul)* denilen, büyük vahşi kediler ile *vaşaklar* da vardır.

Hun mezarlarında kaplan motiflerine çok rastlanır. Kaplan veya bars ise, -erkek çocuklara verilen adlar dışında-, *hayvancı, Türk kavimlerinin geleneklerinde, fazla bir yer tutmaz. Hayvanlar bölümünde, "yolbars" üzerinde de, durulmuştur.*

[25] *Türk Mitolojisi*, s. 375 vd.
[26] *Dede Korkut kitabı*, 28-39.
[27] Kaşgarlı Mahmud, I, ss. 396, 413.

4. BÖLÜM

TEPEGÖZ HAKKINDA

Dede Korkut'un ünlü "*Tepegöz*" hikâyesi, çeşitli yorumlara ve spekülasyonlara yol açmıştır. Dede Korkut'taki *Tepegöz* hikâyesini Almancaya çeviren Diez, *Tepegöz*'ü ilkdefa Yunan mitolojisindeki demonlarla karşılaştırmayı ihmal etmemişti[1]. Eski bir hocamız olan Prof.Walter Ruben ise, *Tepegöz*'ü yalnızca Yunan mitolojisi ile değil Hindistan'da ve dünyanın diğer yerlerinde görülen, çeşitli örneklerle de karşılaştırmıştı[2]. Fakat Prof. Eberhard, her meselede olduğu gibi bu konu da da, gerçekçi kalmıştı[3]. *Tepegöz* hikayesini bölümlere ayırmış ve ondan sonra incelemişti. Anadolu masallarının bazılarında, *Tepegöz* motifi olmayabiliyordu. Fakat *Tepegöz* masalının diğer bölümleri, -örnek olarak- bir Kastamonu masalında bulunabiliyordu. Fakat şunu da söylemek gerekir ki, Prof. Eberhard'a verilen masallar, yeterli değildi. Arap coğrafyacısı Yakub da, böyle bir "*tek gözlülük*" (Einäugigkeit)'den söz açıyordu[4].

ORTAASYA'DA VE ANADOLU'DA, TEPEGÖZ

Kırgız Türkleri, destanlarda geçen "tek gözlü dev" için, "*Malğun*", yani *Mel'un* diyorlardı[5]. Yudahin'in bildirdiği bu tek gözlü devi, yayınlanmış destanlarda bulamadık. Anadolu'daki derlemelerde ise, Tepegöz ile Basat adı yanyana geçiyordu. Derleme Sözlüğü'nde bulduğumuz bu bilginin ne derecede doğru olduğunu araştırmak, şimdilik çok güçtür. *Tepegöz* hikayesinde görülen Basat, Güney Anadolu'da derlenen masallarda ise, Pusat adiyle geçmektedir. Ali Rıza Yalgın'ın derlediği bir masala göre, *Padişah bir gün Kaf dağına avlanmağa gidiyor. O dağda bir Tepegöz varmış. Tepegöz, çaldığı bir çocuğu, sütle besliyormuş. Padişah, Pusat adlı bu çocuğu Kaf dağından alarak getirmiş ve büyütmüş....*[6].

[1] Diez, *Denkwürdigkeit von Asien*, III, s. 119.

[2] W. Ruben, *Die 25 Erzählungen des Dämons*, FFC, 133, Helsinki, 1944, s.244-253. Ayrıca bk. Prof. Eberhard, *Typen Türkischer Volksmârchen*, s. 146.

[3] Prof. Eberhard, aynı eser., a. yer.

[4] Yakut, I, 913, 15.

[5] Yudahin, *Kırgız Sözlüğü*, (terc.) s. 551.

[6] A. R. Yalgın, *Cenupta Türkmen Oymakları*, IV, s. 32-34. Eberhard, a.e., 257.

Anadolu'da "Tepeden göz"

Tepeden göz deyimi, Anadolu'da söylenen masallarda, *Tepegöz* için söylenen en yaygın bir ad ve deyiş olarak görülür. *Tepegöz* ile ilgili güzel bir masalı, ince bir duygu ve buluşla, rahmetli Cahit Öztelli, Ankara'nın Nallıhan ilçesine bağlı Atça köyünde derlemişti[7]. Daha sonra Sayın Mehmet Özyurt ta, buna benzer iki *Tepedengöz* masalını Ordu'da dinlemiş ve yayınlamıştı[8]. Bu Anadolu masallarının benzer motifleri şunlardı:

"*-1. Avcılar veya çocuklar, tepede yanan bir evin ışığına doğru gidiyorlar* ve *Tepedengöz'ün eline düşüyorlar. -2. Bunlardan bir kişi, Tepedengöz'ün keçilerinin postuna bürünüyor ve kurtuluyor. -3. Daha sonra da Tepedengöz'ün gözüne kızgın bir şiş sokarak, onu öldürüyor*". Son iki motif, Dedekorkut'ta da görülür.

TEPEGÖZ HİKÂYESİNİN BAZI MOTİFLERİ

Ortaasya ve Kuzey Türklerindeki paralel örneklere gelince, bu konuyu biraz daha değişik bir metodla ele almak gerekir. Hocamız ve büyük üstadımız Prof. Abdülkadir İnan, böyle *tepegözlü* bir devi, Sibirya'daki Kuzey Samoyed Ostyaklarında da bulmuştu[9]. Ancak bu motifler çok mitolojiktir[10]. Dede Korkut'ta ise *Tepegöz*, Oğuzların günlük hayatlarının içine girmiştir. Dede Korkut'taki *Tepegöz* masalının her bölümünü, biraz da Türk mitolojisinin bütünü içinde ele alıp, öyle değerlendirmek gereklidir:

1) "Çoban'ın, Peri kızı ile evlenmesi": Burada, bir insan ile bir ruhun birleşmesi söz konusudur. Çoban, *Kara kemik*'ten yani halktan bir kişidir. Ne bir han oğludur ve ne de devlet kuran bir kişidir. Bundan dolayı onun "kötü bir ruh" ile karşılaşmış olması, düşünülebilir. Yukarıda da çeşitli örneklerini verdiğimiz gibi, "*Göktürklerin ataları, Yaz ve Kış Tanrılarının kızları ile evlenmişti*". Oğuz Han da, biri gökten düşen ve diğeri de ağacın kovuğunda bulunan iki kız ile evlenmiş ve kızlardan doğan çocuklar ise Oğuzların soylarını meydana getirmişlerdir. Türk Mitolojisinde bunun örnekleri pek çoktur. Ancak Türklerde insanlara kötülük getiren ruhlar ile *kötü yer ruhları* da, yok değildir. *İslamiyet*, Çoban'ın yaptığı bu *zinâyı*, kendi topluluğunu da cezalandıran bir suç olarak göstermiş ve masala böyle bir anlatış vermiş olabilirdi.

[7] Cahit Öztelli, Türk Folklor. Araştırmaları (TFA), C. VI, sayı: 127. Nallıhan.
[8] Mehmet Özyurt, TFA, 1968, XI, s. 475.
[9] Prof. Abdülkadir İnan, *Makaleler*, s. 70.
[10] Potanin, IV, 22, 23, 671, 726.

2) Pınarlar ve ruhlar: Tepegöz'ün *doğum yeri, çeşme* veya bir *pınar* başıdır. *Pınar*, yeraltından gelen suları dolayısiyle, yeryüzü ile *yeraltının bir kapısı* veya bir bağlantı yeri gibi görülür. *Pınarlar* veya *kaynayan sular*, Türklerde çoğu zaman *kutlu* yerlerdir. Ancak kaynayan sular, yeraltından gelen kötü ruhlar içinde, bir kapı veya çıkış yok idi. Farsça Oğuzname'de şöyle bir olay anlatılır:

"*Buğra Han'ın oğlu Korı Tegin'in doğru söyleyip, söylemediğini anlamak için, Endek'e (Hint?), bir zenci ile birlikte gönderildi. Endek bozkırındaki Dev Kayası'nda, üç çeşme, üç ağaç ve bunların yanında da üç mavi ejder vardı. Orada oğlanın doğru söylediği anlaşıldı. Çeşme yanındaki ejder, Korı Tegin'in kör olan gözünü yaladı ve iyileştirdi*[11]".

Er Töştük destanında da çeşme'nin yanında *eğri büğrü ve çok garip bir ağaç* vardır. Kuyular, ise Kuzey Türk destanlarında, daha çok birer "*yıldız sembolü*" olarak görülür. "*Altı Kuyu*" gibi. Bununla beraber, "*kuyudan sarı bir at çıkaran*" sihirbazlar da yok değildi[12]. Ağaç motifine gelince, Uygur Hakanları ağaçtan türemişlerdi. Oğuz Han da *yer ve su* ruhlarından gelen ikinci karısını, bir *ada* ortasında bulunan bir *ağaç kovuğunda* bulmuştu.

3) "Pınar ile doğum" arasında da, ilişkiler vardır: Manas Han'ın annesi, aradan yıllar geçtiği halde bir türlü doğum yapamamıştı. Bunun için kocası da, "*Karım kutlu pınarlarda gecelemiyor*", diye şikâyette bulunuyordu. Karısının kısırlığını, çeşme başında bir gece olsun gecelemediğinde buluyordu. Ayrıca, karısının, "*Alma ağacının altında oynamadığından*" da, şikâyet ediyordu[13]. Bu bölgede bulunan ünlü Alma Bulmak'ın adı da Türk destanlarında sık sık geçer. Ayrıca Anadolu masalındaki doğumların, çoğu zaman dervişlerin verdiği bir elma ile gerçekleştiğini de unutmayalım.

4) Alageyik'in annesi Tepegöz: Güney Anadolu'daki Türkmen masallarında ise, *Alageyik'in annesi, Kaf dağında yaşayan, Tepegöz adlı bir dişi devin oğluydu*[14]". Bayburt masallarında Tepegöz, bazan *insan* ve bazan da, *dev* olarak görünüyordu. Tepegöz veya *tek gözlü kişiler* ile *ruhlar*, Anadolu masallarında da, geniş olarak görülür[15].

[11] Prof. Z. V. Togan, *Oğuz destanı*, s. 66.
[12] Radlof, *Proben*, III, metin: 88/terc. 101.
[13] B. Ögel, *Türk Mitolojisi*, s. 504.
[14] A. R. Yalgın, a. esr., I, 84-87: Prof. Erberhard a.e., 257.
[15] Prof Eberhard, a.e. s. 311.

DEDE KORKUT'TAKİ "TEPEGÖZ" VE BİR ORTAASYA DESTANI

Dede Korkut'taki *Tepegöz* masalının bazı motiflerini, Manas destanının bir parçası olan *Er-Töştük* destanında da görüyoruz. Hocamız ve büyük üstadımız Prof. Abdülkadir İnan bizden önce bu benzerlik üzerinde, on satırlık bir giriş içinde durmuşlardı. Ancak kitaplarımızın kısa aralıklarla çıkması sebebiyle, hocamızın notunu göremeden biz de bu benzerlik üzerinde durmuştuk[16]. Bu buluşun şerefi, elbette ki Prof. A. İnan'a aittir. Tepegöz efsanesinin Kırgız Türklerine ait bu değişik anlatılışını biz burada Dede Korkut'la karşılaştırmağa çalışacağız ve ayrıca bazı motifler üzerinde de, duracağız:

1. Er Töştük destanında, Dede Korkut'ta olduğu gibi, *"Çoban ile Peri kızının birleşmesi"* yoktur. Yalnızca, Er Töştük'ün düğününde, Bek-Toro adlı *"Kirli sihirbaz kız"* onlara bir söz atar. Çünkü bu *sihirbaz kız*, Er Töştük'ü sevmektedir. Kız ile Er-Töştük arasında bir birleşme de, söz konusu değildir.

2. Er Töştük'ün babası İlemen Bay, bir yerde konaklar. Konak yerinde başlıca iki şey görülür: -A). *Yerlere kadar eğilmiş ve altı adeta bir çadır haline gelmiş bir kavak ağacı".* -B). *"Atları, pınar başına suya götürünce atların ürkmeleri".* Böyle bir *pınar*, Dede Korkut'ta da vardır. Fakat orada kavak ağacı yoktur.

3. Dede Korkut'ta, *"Su üzerinde bir ibret nesne yatur, başı göti belürsüz"* veya *"bir yığnak yatur"*, denir. Er Töştük destanında ise, *"Su yüzünde bir ciğer yüzüyordu"*, deniyordu.

4. Dede Korkut'ta, *"...depdüklerince böyüdi, Oruz Koca dahı inüp depeledi. Mahmuzı tokındı, bu yığınak, (veya yığınak) yarıldı"*, denir. Er Töştük destanında ise, *"(Er Töştük'ün babası) İlemen Bay mızrağı ile* ciğeri tutup, itti. Ciğere dokununca, ciğer başladı büyümeğe. Büyüye büyüye en sonunda, parçalandı", deniyordu.

5. Dede Korkut'ta, *"İçinden bir oğlan çıktı, gövdesi adam, tepesinde bir gözü var. Oruz aldı, bu oğlanı eteğine sardı"*, denir. Er Töştük destanında ise, *"İçinden, Yel-Mogus adlı dev çıktı ve İlemen Bay'ın boynuna bindi"*, deniyordu[17].

5) **Tepegöz, yeraltı ruhu:** Dede Korkut'ta bundan sonra Oğuz ilinin hayatının bir bölümü oluşturan ve felâketli günleri anlatan bir

[16] *Türk Mitolojisi*, s. 543; (1000 Temel eser)'de, s. 338-341.
[17] Proben, V, s. 530.

hikâye başlar. Er Töştük destanında ise, yeraltında ve göklerde geçen mitolojik bir hayat içine girilir. Er Töştük destanındaki bu efsanenin özü şöyledir:

"İlemen Bay, Agay Han'ın kızı Kençeke'yi, oğlu Er Töştük'e alır kızın çeyizi ile birlikte, eve dönmek için yola çıkar. Yolda gelirlerken, Kirli Kara-Kız Bek-Toro'ya rastlarlar. (Bu kız, Dede Korkut'taki peri kızının bir paraleli olabilir). Kirli Kara-Kız, Er Töştük'ün karısını kıskanır ve ona birkaç söz atar ve ondan sonra da, peşlerini bırakmaz.

"Yolda, yerlere kadar kıvrılmış ve kendileri'nin konaklamaları için bir çadır halini almış bir kavak ağacına rastlarlar. Orada gecelerler. Sabah olur, atları suya götürürler. Atlar ürküp, göklere çıkar gibi, yaparlar. Suda, bir ciğerin yüzdüğünü görürler. Baba İlemen Bay, "Kim bu davarı kesmiş de, ciğerini suya atmış" diye bağırır ve ciğeri mızrakla iter. İtince, ciğerden, Yel-Mogus adlı bir dev çıkar ve İlemen Bay'ın boynuna biner. İlemen Bay, bağırmağa başlar[18]..."

6) **Deli Dumrul'dan bazı motifler:** Bundan sonra Baba İlemen Bay canını kurtarmak için, *Deli Dumrul* hikayesinde olduğu gibi, kendi yerine oğullarını deve verip öldürtmek ister. Fakat dev yalnızca, Er Töştük'ün ruhunu ister. Bundan da anlaşılıyor ki bu dev, *Kirli Kara-Kız* ile ilgili bir ruhtu. Dede Korkut'taki *Peri kızı* ve *Tepegöz* gibi. Baba, -Anadolu masallarında olduğu gibi-, oğlunun ruhunun bir "eğede olduğunu söyler ve onu çalmasını öğütler. Bunu anlayan Er Töştük'ün karısı, Çal-Kuyruk adlı *kutlu atına* biner ve *"Eğri kavaklı pınar"*'a gider. Eğri Kavaklı Pınar'a gidince, pınarın başında bir *"dev anasını"* oturmuş görür.

Sonuç: Görülüyor ki Dede Korkut'ta, çoban ile Peri kızının birleşmesi sonunda pınar yolu ile gelen Tepegöz motifi, çok daha derin, eski ve geniş mitolojik temellere dayanmakta idi. Efsanenin kahramanı ve ana motifi Tepegöz, bir dev veya bir ruh olabilir. Dede Korkut'un Tepegöz hikayesinin araştırılmasında başta gelen nokta, *"motiflerin sırası"* ve diğer Türk destanlardaki motiflere olan benzerliğidir. Ayrıca motiflerin eski Türk dini, inanışları ve gelenekleri ile bağdaşmasıdır. Aşağıda da görüleceği gibi, Dede Korkut'taki *Tepegöz* hikâyesini, Türklerin inanışları bakımından, açıklayıp yorumlayabilmek için, elimizde yeterli vesika vardır.

TEPEGÖZ İÇİN DİĞER ÖRNEKLER

Kuyu ve kavak ağacı: Tepegöz'ün yukarıda, eğri bir kavak ağacının altındaki bir pınardan çıktığını görmüştük. Bir Anadolu masalında ise,

[18] Proben, V, s. 550.

şöyle deniliyordu: "*...Bir bey, bir kadını, bir kuyuya atıp, öldürmüş. Az sonra kuyudan bir kavak ağacı çıkmış ve beyden, kadının hakkını istemiş*[19]*...*"

Akciğeri, ırmağa atma: Bir Kuzey-Türk destanında, buna benzer bir motif görüyoruz: "*... Yestey Möngkö adlı bir yiğit, atın ölmesini önlemek için, atın akciğerini, (baur, yani bağrını) çıkarıp, bir ırmağa atıyor. Fakat at buna rağmen ölüyor*[20]*...*"

Çingiz-Han geleneğinde, "Tepeden göz": Çingiz Han'ın atalarından "*Duva-Sokor, alnının ortasında bir tek gözünün bulunmasına rağmen üç günlük yolu görebiliyordu*": Duva Sokor, Çingiz Han'ın resmi soykütüğünde yer alır ve kendisi, normal bir insandır. Ayrıca iki kardeş idiler. Ancak sonradan verilen bir bilgiye göre, "*Duva Sokor'un oğulları Dobun Mergen'i aşağı görerek, akrabadan saymadılar ve ondan ayrılıp, göç ettiler*[21]". Bu tepedengöz Duva Sokor'un oğulları, niçin kendilerini daha soylu olarak görmüşlerdir? Bunun sebebi pek anlaşılamıyor. Gerçi tepedengöz Duva Sokur, büyük kardeştir. Fakat kaynaklarda onun kutluluk veya üstünlüğüne ait her hangi bir not bulamıyoruz. Onlardan türeyen *Dörben* boyu için de, durum aynıdır.

Uygur Türeyiş Destanın'da, dağın şişmesi ve beş çocuğun doğması: Uygurların türeyiş destanının bir söylenişinde, ise "*Kutlu Dağ şişerek yarılmış ve içinden Hakan çocukları çıkmıştı*". Bunun üzerinde, yukarıda durmuştuk. *Tepegöz* gibi kötü bir ruh ise, âdi bir *yığnak* veya şişen bir *ciğer* içinden çıkmıştır.

Tek gözlüler: Bunlar, bir gözü görmeyen insanlar da olabilirler. Ancak bunlar hakkında da bir kaç vesikayı sunmağı, yararlı görüyoruz[22]:

1) "*Onun gözü, tegildi (şaşılaştı, tek gözlü oldu)*": Uygur el yazılarında "*tegil-*", kör etme, demektir.

2) "*Kınçır*" (Çağatay): Tek gözlü[23]. Bu sözün kökleri ile manasını anlıyamadık.

3) **Yedi gözlü er:** "Ne *diyor, dinle! Yedi gözlü er*[24] (yeti közlüg er) Kutadgu Bilig'de görülen bu *7 gözlü eri* de, yorumlayamıyoruz.

5) **Tek gözlü yargıç:** Anadolu masalının varyantları için Prof. Eberhard'ın tahliline bakınız[25].

[19] W. Eberhard, Türkischer Volksmärchen, s. 164.
[20] Proben, IV, s. 81/103. Baraba: Yestey Möngkö destanı.
[21] Moğolların Gizli Tarihi, II.
[22] Kaşgarlı Mahmut, II, s. 130.
[23] Radlof, Wörterbuch, II, s. 860.
[24] Kutadgu Bilig, 1133.
[25] W. Eberhaid, aynı eser, 333 III.

5. BÖLÜM

DELİ DUMRUL HAKKINDA

DELİ DUMRUL MU; TUĞRUL SULTAN MI?

Topkapı Sarayı'nda bulunan bir "*Oğuz destanı parçası*", Dede Korkut ile diğer Türk destanlarının, parlak bir tacı ve adeta bir fatihasıdır. "*Gün doğusu gen yerden kopan Oğuz*", diye söze başlayan, bu destan kadar ikinci derin bir destan yoktur. Bu destanın, Dede Korkut kitabı ile ilgili bölümlerini, karşılaştırma yoluyla ve ayrı bir bölüm olarak sunduk.

Topkapı Sarayı destan'nın elimizde bulunan parçaları, Ozanın yaptığı bir giriş halindedir. Ancak Oğuz büyükleri hakkında, ayrı ayrı bilgiler de verilmektedir. *Toğrul Koca* bölümü, Deli Dumrul'un özelliklerine uymaktadır. Biz burada, bu karşılaştırma ile yola çıkıyoruz.

Dil ve anlatış bakımından *Topkapı Sarayı destanı*'nın girişi, Dede Korkut kitabından, daha eski görünmektedir. Destancı Ozan, gerçek bir müslümandır ve Türkler arasında İslamiyetin öncülerinden biri, gibidir. Ancak dil ve anlatış bakımından, Dede Korkut kitabı ile karşılaştırılırsa, İslamiyet ile ilgili bilgi ve motiflerin, daha az olduğu görülür. Ozan, henüz İslam terminolojisine, tam olarak girememiş ve benimseyememiştir.

Topkapı Sarayındaki Oğuz-nâme parçası ve Dede Korkut

Topkapı Sarayı destanı, kuruluş bakımından, Ortaasya'daki *yarı müslüman* bahşı'ların *dualarını andırır. Bununla beraber söz ve anlatış bakımından herşey, Dede Korkut geleneğinin, daha eski, daha değişik ve daha geniş bir söylenişidir. Burada söylenen "Dede Korkut biliglü"* gibi derin ve eski deyişi, başka bir destanda göremiyoruz.

1) Topkapı *Sarayı*'nda bulunan bu *Oğuz-nâme* parçası, "*Türk Tarih, Arkeologya ve Etnografya Dergisi*" nde, "*Oğuz destanından bir parça*" adı ile ve imzasız olarak yayınlanmıştır. Söylendiğine göre bu yayın, rahmetli Hocamız Prof. Dr. Zeki Velidi Togan tarafından yapılmıştır. Rahmetli hocamız bu sırada elverişsiz şartlar altında yaşıyordu. Metnin fotoğrafındaki 50 ve 51 numaralı satırlarda şöyle deniliyordu:

''Selim oğlu Karaman'ı sevüb, Tanrı yaradan, Ulu Sultan budağı, altın köprü yapan, Azrayille savaş kılan, salkum salkum don giyen, sakar atın oynadan, Tokuş Koca oğlu Toğrul Sultan...''

2) Tuğrul mu; Dumrul mu?

Dede Korkut kitabında, *"köprü yapan"* ve *"Azrail ile savaş kılan"* kişi, Deli Dumrul idi. Ancak burada *Toğrul Sultan*, Dede Korkut'taki Deli Dumrul gibi, saf bir kişi olarak gösterilmiyordu. Kendisi, *"Ulu Sultan budağı"* dır. *"Altın köprü"* motifi ise, bu destanın Dede Korkut metninden önceki anlatılışlarının, çok daha muhteşem olduğunu gösteriyor,

*''Toğrul''*un *"Dumrul"* okunması, Arap yazısındaki *(ğ)* nin noktasının düşmesi ve böylece *(m)* okunması ile mümkündür. Aslında *Toğrul Sultan* ile *Deli Dumrul* destanlarının, eski mitolojik köklere dayanan, çok daha önceleri de bulunmalıydı. Mitoloji araştırmalarında, kesin olarak konuşulamaz. Ancak diğer paralel destan motifleri, bizi bazı gerçeklere doğru götürebilir. Bundan dolayı konuya, diğer destan motiflerini incelemekle girelim:

3) ''Toğrıl'' (Toğrul) adı ve sözü hakkında:

Türk dillerinde, *"Dumrıl"* veya *"Dumrul"* diye söylenen bir sözü göremiyoruz. *''Toğrıl Bey'in adı hakkında"* adlı bir yazımızda, *"-rıl"* eki ile biten sözler ve kuş adları üzerinde durmuştuk[1]. Toğrıl, bir alıcı kuşun adıdır. Av için yetiştirilir ve adı, çok yaygındır. Çingiz Han çağında, yani Selçuklular'dan iki yüz yıl sonra, **''Moğolların, bir efsanevî kuşu gibi"**, görülür. Tarihçi Reşideddin'e göre, *"Moğolların ''Toğrıl kuşu'na karşılık, Türklerin efsanevi kuşunun adı, ''Kongrıl'', idi[2]..."* Görülüyor ki, iki ilâhî kuşun adı da, *"-rıl"* eki ile bitiyordu. Yine Reşideddin'e göre *Toğrıl*, Önasya'daki, *Anka kuşu*'nun bir benzeri idi.

"Toğrıl" sözünün Moğolca olması, çok zordur. P. Pelliot da, *"Toğrıl"* sözünün, Türkçe olduğu görüşündedir[3]. *Toğrıl*, Çingiz Han çağında, Kereyit hakanı, Ong Han'ın adı olarak görünüyordu[4]. Çin'deki büyük bir memurun adı ise, *"Er-Toguril"*, yani *"Er-Toğrıl"* idi[5]. Bu da, tam Türkçe bir addır.

4) Güvercin ve atmaca motifi:

Azrail, avcı bir kuşun adını taşıyan, *"tuğrul"* veya *"Dumrul"*'un karşısında, güvercin donuna giriyor. Bu konuyu pekiştirmek için, başka paralel düşünceler ve motifler arayalım:

[1] Selçuklu Tarihi ve Medeniyeti Enstitüsü Dergisi, *Tuğrul Bey'in adı hakkında*, 1971, s. 201-207.

[2] Reşideddin, Berezin yayını, II, s. 173.

[3] P. Pelliot, *Histoire de Campagnes de Genghis Khan*, s. 210.

[4] *Moğolların Gizli Tarihi*, -(YCPS), 104, 107.

[5] Tu Chi, *Mêng-wu-êrh Shih chi*, s. 4b. Negüs kabilesinden, *"Toğrıl, İl-Kotur, İl-Konur"* gibi, üç Türk adı görülüyor.

Hacı Bektaş, *"Mâ'na âleminden velâyetle, bir gökçe gögerçin donuna girip"*, Anadolu'ya geliyor. Yerli dervişlerden Doğrıl Baba, *"bir şahin donuna girip, Hacı Bektaş'ı yakalamak istiyor. Hacı Bektaş ''silkinip'', insan donuna giriyor ve Doğrıl Baba'yı, boğazından yakalıyor"*. Aslında bu Anadolu'daki yerli dervişlerin, teslim olmalarını anlatan, sembolik bir hikâyedir. Ancak Hacı Bektaş da, *Azrail* gibi, *güvercin* donundadır.

5) Kuzey Türk destanlarından bazı paralel örnekler:

Kuzeydeki Baraba Türkleri de, masallarda bizim gibi güvercine, *"köklü köğürçin"*, yani gök veya *gökçe güvercin* derler[6]. Kuzeydeki Turalı boyunun masallarında ise, *"Hatib (Çeçen)'in, Güvercin olup uçtuğunu gören Molla, hemen laçın (yani bir çeşit doğan) olup, arkasından gidiyor[7]..."* Yine Kuzey Türk destanlarında, *"kızlar kuş oluyorlar, erkekler de şahin olup, kızları kovalıyorlar[8]..."*

Güçleri eş olan, *"yiğitler ile devler ise, karçıgay ve laçın (Ilaçın) avcı kuşlar oluyorlar ve gökte döğüşüyorlardı. Kanatları, gök gürültüsü gibi ses çıkarıyordu[9]..."* **Azrail'in güvercin donuna girmesi ve Deli Dumrul'un onu doğanla kovalaması, bir mitoloji motifi olarak çok görülür.** Abdulkadir Geylânî, *"beyaz bir doğan donunda"*, görülürdü[10]. Don değiştirme ile ilgili bölümümüzde, bu konu üzerinde, daha geniş olarak durulmuştur.

[6] Om'daki, bir Baraba türkü veya yırında (yür), şöyle deniyordu: *"... Aklı güvercin (aklıgına), mavi güvercin (köklü kögürçün)! Bir tahta (takta) üzerinde, niçin toplanıyorsunuz (yuulgan)!..."* : (Proben, 4. s. 78/99).

Eski Türklerde güvercin: Eski Türklerde güvercinin manevî bir değerini bulamadık. Bir av hayvanı gibi görülüyor: *"O, benimle ortaya güvercin koyarak (kögürçgünleşü), oyun oynadı (oynadı)"*: (MK, II, s. 266). Ayrıca bk. MK, III, s. 419. Ortaya tavşan koyarak (tavışganlaşu) da, oyun oynanıyordu.

Uygur el yazılarında güvercin için, kökürçken denilir: *"...Üç güvercin yavrusu (üç kökürçken adayı), atmaca, laçın ile (laçınka) karşılaştı..."* (Suvarna, 620, 20). İlaç olarak, *"güvercin pisliği (kökürçken mayakı)..."* : (Rahmeti, *Uig. Heilkunde*, I, 40).

[7] Bu *"üç yoldaş" adlı masal hatib, molla ve okçu arasında geçiyordu. 1) Mollalar, hatibleri (çeçen)* çekemiyorlar. Molla hatibe, *"-Ben senin güvercin (kepter) olduğunu görünce, laçin (ılaçın) olup, arkadan kovaladım"*, diyordu: *(Proben*, 4, s. 101/131).

2) *''(Keloğlan (taşşa) olan yiğit) Kan-Şentey, (yeniden) silkindi, bir gök güvercin (kök kepter) olup, uçtu. (sonra yeniden yine,) silkindi, bir gök atmaca (kök karşıga) oldu. Bunun üzerine kız yiğide, şöyle dedi: - Ey yiğit (batır) don değiştirip (türlöp, yeniden türlen), kendi öz kalıbına (öz kalobınğa) gir (tüş)!. Bunun üzerine yiğid silkinip, on beşinde doğan ay gibi (on beşinde tuygan ayday), kendi kalıbına girdi. Onu gören herkes, aklını kaybetti..."* Proben, 3, s. 265 (metin).

[8] *Tebene Koğa Hatun (kanış), silkinip bir kuş oldu. Mişek-Alp ise silkindi, bir boz şahin (boz tuygun) oldu..."* Terene il-Kargat: (Proben, IV, s. 26/33).

[9] Dev, Yer-ruhu, *''Yer Kara-alp'ın kanadının uğultusu (vavşı uğul-), gök gürültüsü gibi gürledi (kügürtleyin kükrep). Bunu duyan Yestey Möngköde, (silkinip) göğe uçtu. Döğüştüler (yeüştiler). Bu karçıgay ve laçın'ın tüyleri, kazan büyüklüğünde kara taşlar gibi (kazandau kara taş), yere düştüler..."*: (Proben, IV, s. 81/101).

[10] F. Köprülü, *Kayıkçı Kul Mustafa*, s. 51, n. 1.

6) **"Yendiğinden ve yenmediğinden para alma":** Köprü, özellikle hayvancı Türklerin destan veya masallarında görülmüyor. Kırgız Türklerinde köprü *(köpüröö)*, daha çok *Sırat köprüsü* manasında söylenir[11]. Bir Kuzey Türk masalında ise, *"denizin (veya ırmağın), altından geçen bir köprü"* den söz açılıyordu[12]. Asıl önemlisi, *"Kozu Körpöş adlı bir yiğit, herkesle aşık oynuyor (ladışka aşıkar). Yendiğinden de, yenmediğinden de, para alıyordu[13]..."*

7) **Tanrı'nın gücünü tanıma ve tövbe etme:** Bu motif, Türk masal ve destanlarında, çok görülür. Manas-Han, yaralanınca, şöyle demişti: "... *Başkaları, Tanrı Tanrı derken, "Ben Tanrıyım", derdim. Meğer Tanrı, başka imiş[14]!...*"

8) **"Yücelerden yücesin! Kimse bilmez nicesin!"** Bizce bu söz, Türk düşüncesinde "*vâcib ül-Vücûd*" anlayışının, başka bir anlatışı olsa gerektir. Eski Türklerde, Tanrı'nın vücudu için, "vâcib ül-vücûd" anlayışı var mıydı? W. Thomsen'in de yorumuna uyarak, *"Tengri teg Tengri"* sözü, Göktürk yazıtlarında, *"göğe veya kendine benzer Tanrı"* inanışının bir ifadesi olmalıydı.

9) **Babanın oğlundan canını esirgemesi:** Bilindiği üzere, Azrail Deli Dumrul'dan canını istemesi üzerine, babası ile annesine gider ve kendisi yerine, onların canlarını vermelerini ister. Er-Töştük destanında, Tepegöz hikâyesindeki gibi, pınardaki ciğerin içinden bir dev çıkar ve dev, İlemen-Bay'ın boynuna binip, canını ister. Bundan sonrasını, destandan dinleyelim:

"...İlemen-Bay bağırır: " - Kâfiroğlu Yel-Mogus (devin adı), gel öldürme beni! Tepe gibi yükselen, ak evimi vereyim! Ak sürümün hepsini ve sığırlarımı vereyim!" Ancak dev, hiç oralı olmaz. Dev güler: " - Başkalarını da söyle", der. Bunun üzerine İlemen-Bay:

" - Gel sana sekiz oğlumla, gelinlerimi vereyim! Beni öldürme, der. Dev, yine razı olmaz. O zaman İlemen-Bay: " - Gel, alp oğlum Er-Töştük ile gelinimi vereyim", deyince, dev güler ve onu bırakır[15]..." Ancak gelin, kocasının yanını tutunca, dev onları da bırakır. Böyle bir masal, Ankara'da da bulunmuştur[16].

[11] Yudahin, *Kırgız Sözlüğü*, (terc.), s. 733.

[12] *Kün-Han (Gün Han) kızına: Benim yaptırdığım bir taş köprüm var... Bu köprü, suyun altındadır...*" Kara-Kököl destanı: (Proben, IV, s. 68/85).

[13] "... *Çocukların aşıklarını, utsa da alıyor; utmasa da alıyordu; (utsada alar, utpasa da alar)*, (Proben, IV, s. 10/13).

[14] *Proben*, V, s. 369: Manas destanı.

[15] Proben, V, s. 530.

[16] W. Eberhard, *Türkischer Volksmärchen* s. 113.

Selim oğlu *Karaman*, Topkapı Sarayı *Oğuz destanı* içinde, *Tuğrul Sultan*'ın, öncülerinden birisi olarak görülmektedir. Prof. Abdulkadir İnan'ın da gösterdikleri gibi, Karaman'ın eski Türk inanışlarında, önemli bir yeri vardı[17].

10) **Duha Koca (Tokuş Koca) oğlu Deli Dumrul:** *Deli Dumrul*'un babası. Dede Korkut kitabında, *"Duha Koca"* diye geçmektedir. Topkapı Sarayı *Oğuz-nâme*'sinde ise, *"Tokuş Koca oğlu Delü Duğrul"*, denmektedir. Deli Dumrul'un babasının adını, *Tokuş Koca* olarak, düzeltmek gerekmektedir.

[17] Abdulkadir İnan, *Makaleler*, s. 10 vd.

6. BÖLÜM

TÜRK MİTOLOJİSİNDE "KELOĞLAN"

(En eski Türk kökenleri)

Keloğlan, hepimizin bildiği ve sevdiği bir masal motifimizdir. Keloğlan, *sevimli* ve *akıllıdır.* Bazan da *ilâhî güçlere* sahip olur. Bu keloğlan motifi nereden gelmiş, evimizin ve köylerimizin içlerine kadar nasıl girmiştir? Folklorculara sorarsanız, hemen dünya fokloruna ait kitaplara bakıp, size bir açıklama yolu ararlar. Bu, kolay bir yoldur. Şimdiye kadar yapılan da, budur. Herhangi bir sonuca da varılmış değildir.

En eski Türk tarihi ile geleneklerine inerek, bu gibi konulara bir açıklama bulma ise, bizim yolumuzdur. *Keloğlan* masallarının söylendiği Türk evine girerken, Türk kavimlerine ve Türk kavimlerinin tarihte geçirdiği Türk tarihinin gelişmelerine de, bir göz atmamız gerekir. Eğer *Keloğlan* masal motifi, Türk masalları ile Türk mitolojisinin yerli bir motifi ise, onun diğer Türk geleneklerinde de, görülmüş olması gereklidir. Türklere ait bir masal motifi, eski Türk dininde, Türklerin eski inanışlarında, Türk aile ve devlet düzeninde de görülmelidir. Bundan dolayı bu kitapta, *eskilere ve derinliklere doğru izleyemediğimiz Türk destan ve masal motiflerini*, konularımızın dışında bırakmağa çalıştık.

TÜRKLERDE, "KEL" VE "KELLİK" ANLAYIŞI

1. Deri hastalığı ve kellik: Kellik, bir deri hastalığı nedeniyle saçların dökülmesi, başın çıplak ve yaralı kalmasıdır. Türkçe eski Uygur tıb kitaplarında, "*baş taz bolsar*", yani "*baş kel ve yaralı olursa*", diye söze başlıyor ve bunun için, ilaç reçeteleri veriliyordu[1]. *Daz* veya eski türkçesiyle *taz* sözü, yalnızca yaralı başlar için değil; bütün çıplak başlar için de söylenen, yaygın bir deyimdi. Ancak Anadolu'daki bazı masallarda, keloğlanın başı yaralıdır. Zaman zaman başına ilaç sürüyordu. *Daz* sözümüz, bugünkü Türk dünyasında, "*tas, taz, taşşa*", söylenişleriyle yaşamaktadır[2].

[1] R. Rahmeti, *Zur Heilkunde der Uiguren*, Berlin, 1930, II, s. 45.
[2] Radlof, *Wörterbuch*, III, ss. 915, 925 vd.

2. ''S a ç ı d ö k ü l m ü ş v e s a ç s ı z'' kişilere de, *taz* veya *daz*, denmiştir. Eski Türkçe derin ve geniş bir dildir. kelliğin veya başı çıplaklığın da, türlü çeşitleri vardır. Kısaca gözden geçirelim:

KELLİĞİN ÇEŞİTLERİ

a) ''Ş a p l ı b a ş'': 11. yüzyıl Türkleri ak şaba, *ajmuk* derlerdi. Kaşgarlı M a h m u d, "*ajmuk taz*" deyimi için söyle diyordu: "*Kel olan kimselerin dazlığı buna benzetilerek ''a j m u k t a z'' denir ki, "başı şapla sıvanmış kel" demektir*[3]..." Bu daha çok hastalık dolayısıyla, bir dazlık olsa gerektir. Bununla birlikte, sağlıklı başlar da, parlarlar.

b) ''T o k k i ş i'': 11. yüzyıl kaynaklarında görülen bu söz üzerinde, önemle durmak gerekir. K a ş g a r l ı M a h m u d; bunun için şöyle diyordu: ''*To k: Tok kişi, (yani t o k adam). Türklerin saçı gibi, başında saç olmayan kişilere, ''t o k e r'', denir. Boynuzsuz hayvana da, "tok yılkı" denilir*[4]..." Rusça, "Eski Türkçe sözlük" içinde, bu türkçe *tok* sözünün, ç i n c e "*t'u, tug*" sözü ile aynı olabileceği üzerinde duruluyor (s.576). Türklerin saçlarını kesip, ustura ile kazıdıklarını bilmiyoruz. Türkler, saçlı idiler. Ancak Ç i n l i l e r saçlarını ustura ile kazıyorlardı. Acaba K a ş g a r l ı Mahmud burada, çok daha doğudaki Türklerden mi, söz açıyordu? Bilemiyoruz. Bu konuya yeniden döneceğiz.

c) ''S o k a r kişi": Yine 11. yüzyıl kaynağına göre, bunun iki manası vardır: 1) *Başı yanak gibi s a ç s ı z olan her adam.* 2) *B o y n u z s u z olan, her hayvan. Bu sözden alınarak, b o y u n s u z koyuna da, "sokar koy" denmiştir*[5]. Bu da, türkçede az yaygın ve açıklaması çok zor olan bir sözdür. Moğolcada *sokor*, k ö r manasında söylenirdi.

d) ''K e ç e l i'' sözü ise M ı s ı r 'daki M e m l u k Türk sultanlığı çağındaki sözlüklerde görülüyordu[6]. *Keçel*, A n a d o l u Türk kültür çevresinde de söyleniyordu. A s ı m E f e n d i, *Bürhan-ı Katı*'da, "*taz keçel*" sözlerini yan-

[3] Kaşgarlı M a h m u d, I, s. 99. Metnin içinde bu değerli kaynaktan çok yararlanacağız. Ancak bu kaynakta bulunan "*taz*", d a z ve d a z l ı k ile ilgili bilgileri, bir arada vermeği, yararlı görüyoruz.

1) Kelin geleceği yer, börkçü dükkânıdır: *(Taz keligi börkçige)*: (MK, I.26). 2. "Kelin başı bozuldu, kelliği arttı": *(taz başı ıjmaklondı)*; "Yerde şap çoğaldı": *(Yer ıjmaklandı)*: /Mk, I, s. 313). - Alacalı at: ''A l a c a a t, y ü k t a ş ı m a z, (ç ü n k ü o n u n t ı r n a ğ ı k ö t ü d ü r)? : *(Taz at tarafçı bolmaz)*: (MK, III, s. 148 vd.). -Boynuzsuz koyun: "Kel koyun, boynuzsuz koyun": *(Taz koy)*: (MK, III, s. 148). - Daz yer, daz kırı: *Taz yer*: (MK, III, s. 148). Kelleşmek: "*Tazar-*": (MK, II, s. 77). *Tazgarma, tazgırma*": (II, 178): "*Er başı tazgardı*". - Kel deme veya sayma: "*Ol anı tazladı*": (III, s. 293). Krşl. B r o c k e l m a n n, *Wort..*, s. 200; Spr. 150, 151; R a d l o f, *Wörterbuch*, III, s. 925.

[4] Kaşgarlı Mahmud, I, s. 332, 358.

[5] Aynı eser, I, s. 411. Krşl. B r o c k. *Wort...*, s. 181.

[6] *El İdrâk..*, s. 4a. M ı s ı r Türk kültür çevresi.

yana kullanıyordu (s. 481). Ancak bu *kel* demek, olmasa gerektir. Bu söz, Ç a ğ a t a y Türk kültür çevresinde de görülür.

e) H a r e z m ş a h l a r Türk Kültür çevresinde, *dazlık* için, bir "*kalçağay*" sözü ortaya çıkıyordu. Bu söz de, dökülmüş saç ile ilgili olsa gerekti[7]. Bu daha çok *atlar* için kullanılıyordu. Bunun yanında, *Mukaddemet ül-Edeb*'de, "*tökülgen saç*" gibi, açık manalı sözleri de görmüyor, değiliz[8]. Ç a ğ a t a y Türk kültür çevresinde ise, saçsız, dazlak başlara, "*ak baş*" denilip, geçiliyordu[9].

f) T a z y e r, yani çıplak ve otsuz yer anlayışı, yalnızca A n a d o l u ile bu günkü Ortaasya'da değil; 11. yüzyıl kaynaklarında da görülüyordu[10]: "*Bitkisi az olan çorak yer, k e l toprak*" demektir. Batı A n a d o l u 'daki *Daz kırı* adlı yeri de, bu nedenle hatırlayalım. Tarama Sözlüğü içindeki, "*tazlak sahra*" "*üzeri düz ve tazlak ve tayıncak nesne*", "*ot bitmeyen tazlak yer*", deyimlerini de, bunlara katmak gereklidir. Çok kuzeylerdeki Ş o r ve onların yakınlarındaki Türklerde, "*taskır, taskıl*" daha çok, ç ı p l a k k a y a l a r, için söylenir. Görülüyor ki, eski ve yeni Türk dünyalarında, bu konular üzerinde bir düşünce birliği vardır. Konuyu, uzatmıyacağız.

"DAZ, K E L A T L A R" VE DİĞER HAYVANLAR

''*K e l o ğ l a n 'ın atları da kel idiler*": Bu nasıl oluyordu? Bu, *Türk mitoloji*'sinin çok önemli bir motifidir. *D o n d e ğ i ş t i r m e* üzerinde, az sonra duracağız. "*Tazat*", yani *k e l a t*, 11. yüzyılda K a ş g a r l ı M a h m u d 'un eserinde, açıklaması karanlık kalan, bir atasözünde görülüyordu: ''*T a z a t, tavarçı bolmas!*" Açıklamasında ise, "*alaca at yük taşımaz, çünkü onun tırnağı kötüdür*", deniyordu[11]. Böyle bir açıklama nasıl yapılmıştı? Bunu anlıyamıyoruz. Besim A t a l a y 'ın da dediği gibi, burada metin biraz karışmıştı. B r o c k e l m a n da, bu *alaca at* yorumunu, şüpheli karşılamıştı[12]. "*Perçemsiz at*"mı, denmek isteniyordu? ''*K e l t a y l a r*'' üzerinde de, az sonra duracağız.

''*D a z k o y u n*'', Türklerde daha çok *b o y n u z s u z koyunlar* için söylenmiştir[13]. Boynuzsuz hayvanlara, "*tok yılkı*" da, denmiştir. Bu sözün Ç i n c e ile benzerliği üzerinde yukarıda durmuştuk. Çok Kuzeylerdeki T e l e ü t

[7] Z e m a h ş e r î, *Mukaddemet ül-Edeb*, Poppe yayını, s. 289b. Ayrıca krşl. R a d l o f, *Wörterbuch*, II, s. 226.

[8] *Mukaddemet ül-Edeb*, s. 364a: H a r e z m ş a h l a r türkçesi.

[9] R a d l o f, *Wörterbuch*, I, s. 89.

[10] Kaşgarlı M a h m u d, III, s. 148.

[11] Aynı eser, III, s. 149. Bu söz, karanlıktır.

[12] B r o c k e l m a n n, *Sprichwörter*, 150.

[13] Aynı eser, a. yer.

Türkleri, başı b e y a z veya d a z kartallara da, ''*t a z - k u ş*'' demişlerdir. Bazıları da, yalnızca "*taz-başlı*" demekle yetinmişlerdir[14]. H a r e z m ş a h l a r çağında, *Mukaddemet ül-Edeb*'de, atlar ve hayvanlar için söylenen, "*kalçagay*" deyimi de görülmeğe başlamıştı[15].

İNSANLARIN KELLİĞİ

"*Daz, taz tas, taşşa*" sözleri, bütün Türklerde yaygın bir anlayış ve deyimdir. Bu konuda, R a d l o f 'un iyi açıklaması vardır. Ona göre dazlık, "*kazınmış saç, saçsızlık, kellik ve yara kabuğu*" karşılığında söylenmişti. T e l e ü t Türkleri, c i l a l ı ve p a r l a k o l m a için de, "*tas bolgan*", diyorlardı.

M ü s l ü m a n Türklerin başı, özellikle yeni müslüman olanların başları kazınıyordu. Çünkü Türkler, yaygın olarak saçlıdırlar. *Bora* ve *fırtına* için bazan şöyle diyorlardı: "*Git Mel'un (melgun)! Dazlakların evine (Tazdıng üyünö), var!*" Bunu daha çok Hıristiyan olmuş Tatarlar, Müslüman Türklerle alay etmek için söylüyordu[16].

''*Ç ı r ı l ç ı p l a k*, *dım-dızlak ve v a r l ı k s ı z*'' olma için de, *daz* sözü kullanılıyordı. Yine çok kuzeylerdeki T e l e ü t Türkleri, yardım edemiyecekleri kimselere, şöyle derlerdi: "*Aşım, tuzum az oldu (poldı); boyum, başım daz (tas) oldu*", diyorlardı[17]. Bundan da anlaşılıyor ki dazlık, yalnızca baş çıplaklığı için değil; giyim ve manevî varlık için de söyleniyordu.

''*B ö r k ve b ö r k ç ü*'' ile keller arasında da, çeşitli bağlar görülmüştür. 11. yüzyılda da Türkler, atasözü halinde, "*kelin geleceği yer, börkçü dükkanıdır*", diyorlardı. Bunun eski Türkçesi, daha kısadır: "*Tas keliği, börkçige*[18]". K ı r g ı z Türkleri de, "*kel kızarsa (taz ardansa), börkünü çıkarır (börk alat)!*", diyorlardı[19].

Bu konuda, biraz da A n a d o l u 'ya bakmamız gerekiyor. A n a d o l u '-dan derlenmiş bir kaç sözü, burada sırasız olarak sunacağız:

"*Kel yanında, kabak anılmaz!*" "*Kel ölür, sırma saçlı olur; kör ölür, badem gözlü olur*". *K e l d e n , körden, topaldan*". Bu, bir kompleks konusudur. "*...Kel tavuk, topal horozla*". "*Dazlayan, daza düşer, kel başlı kıza düşer*". "*Kelin ilacı olsa, başına sürer*". "*İyilik et kele, övünsün ele*". "*Kele, köseden yardım olmaz*".

[14] R a d l o f , *Wörterbuch*, III, s. 915.
[15] *Mukaddemet ül-Ebed*, 289b: H a r e z m ş a h l a r çağı.
[16] R a d l o f , *Wörterbuch*, a. yer.
[17] R a d l o f , aynı eser, a. yer.
[18] Kaşgarlı M a h m u d , I, s. 26.
[19] Y u d a h i n , *Kırgız Sözlüğü*, (terc.), s. 719.

''*K e l - k ö s e*'', eşlemesi üzerinde de durmak gereklidir. "*Kelin ayıbını, takke örter*". Bu, K a ş g a r l ı Mahmud'un derlediği atasözüyle karşılaştırılmalıdır. "*Keli gitti, dazı kaldı*". Bu da *kel* ile *daz* arasındaki, bir ayrıntıdır. "*Tâkke düştü, kel göründü*"... Türk halk edebiyatında, kellerin bu kadar önemli bir yer tutmalarının, elbette ki bir sebebi vardı.

ESKİ ORTAASYA TARİHİNDE, "KEL VE DAZLAK ATALAR"

Eski Ortaasya tarihinde, "*kel veya dazlak başlı, ulu atalar*", daha çok *P r o t o - M o ğ o l* kavimlerinin, gelenekleri arasında görülüyordu. Örnek olarak, ''*H s i e n - p i kavimlerinin atası, S o - t 'o u idi. (Bu sözün manası ise), kel veya dazlak başlı ata*", demekti. Burada, kaynak eleştirmelerine girecek değiliz, O t t o F r a n k e ''*P r o t o M o ğ o l 'ların saçlarını kazımaları nedeni ile Çinliler tarafından bu adın verildiği*", düşüncesinde idi[20]. Yine bu kavmin gelenekleri arasında *düğünlerde güveyilerin saçlarının kesildiğini de*, biliyoruz.

''K e l veya d a z l a k b a ş l ı a t a'' y ı yine bir *Proto-Moğol* kavmi olan, *Juan-juan* veya *Avar(?)* adlı kavimlerin, t ü r e y i ş destanlarında da görüyoruz. Bu kavimler birliği, M.S.400-552 yılları arasında, Ortaasya'yı içine alan büyük bir devlet kurmuşlardı[21]. Bu devlette, orada kalmış olan boylar da, önemli bir rol oynamış olsalar gerekti. En iyisi bu "*Kel veya dazlak başlı atalar*" hakkındaki bilgileri, bu konuların en büyük otoritesi, Prof. W. E b e r h a r d '-dan alarak, sunalım:

"*...Onların atalarının adı, Mu-ku-lü olmalıydı. Sonradan bu ad, Yü-chiü-lü, yani Juan-juanların, hakanlık sülâlesinin adı olarak değişmişti. Efsaneye göre bunların hakanlık ailesi, bir ''k e l k a f a l ı 'dan türemişti. Benzer bir efsane, T i b e t 'te hüküm süren, T u f a n 'lar hakkında da söylenmekte idi. Onlara göre hakanlık ailesi ile soylular, T u - f a , yani ''k e l k a f a l ı'' idi. Onlara göre hakanlık ailesi ile soylular... bunlar da Hsien-pi'lerin bir kolu idiler, Eski idiler. Yine söylendiğine göre, bunlar da Hsien-pi'lerin bir kolu idiler, Eski Türkler de saçlarını kısa keserlerdi. Onlardan da kelkafalılara ait, efsaneler vardır. Bu konu üzerinde, P. B o o d b e r g de (HJCS,4), durmuştur*[22]".

Prof. E b e r h a r d , bu konuların büyük bir otoritesidir. Bu bölümleri, Almanca eserinin Türkçesine, sonradan katmıştır. Görülüyor ki bu tür türeyiş efsaneleri ile inanışlar, daha çok *P r o t o - M o ğ o l* kavimleri arasında yaygındı. "*Saçın çevresini kazıyıp, ortasında bir topuz bırakma geleneği*", M a n ç u r y a 'ya kadar uzanıyordu. *P r o t o - M o ğ o l* kavimleri ile T ü r k l e r i n saç tuvaletleri ile saç kesme gelenekleri, ünlü Japon bilgini K. S h i -

[20] O. F r a n k e , *Geschichte des Chinesischen Reiches*, Berlin, III, s. 237.
[21] *W e i - s h u* , 103, la vd. O. F r a n k e , aynı eser, III, s. 284.
[22] W. E b e r h a r d , *Çinin Şimal Komşuları*, Ankara, 1942, s. 45, 100.

r a t o r i tarafından incelenmiştir. "*Kuzey Asya kavimleri arasında, saç topuzu ve tuvaleti*" adlı yazısını, burada yalnızca anmakla yetineceğiz[23]. T ü r k l e r yaygın olarak, *uzun saç* bırakıyorlardı. Doğuda bulunanları ise, saçlarını kestirmiş olabilirlerdi.

İSLÂMİYET VE SAÇ KESME

Aslında İslâmiyette, *saçı kesme* ile ilgili kesin bir emir yoktur. Bu gelenek, biraz da *Tacikler* arasında yaygın olabilirdi. *Sakalsız Türkler* üzerinde de, çok yerde yazmıştık. İslâmiyetin Türkler arasında iyice yayılıp, derinleşmesinden sonra, sakal bırakılmıştır. D e d e K o r k u t ile M a n a s destanlarında, sakallı *Tatlar* ile *Sartlar*, hoş karşılanmıyorlardı. *Uzun saçlı Türk alpleri*, çeşitli kaynaklarda, yer almışlardır. Yukarıda da belirttiğimiz gibi bazı Kuzey Tatarları, Müslüman Türkleri, "*taz-başlar*", yani *daz başlılar*, diye anıyorlardı[24]. Anlaşıldığına göre başı daz, sakallı Türkler pek sevilmiyorlardı. Hortumlu büyük kasırgalara, "*dazların evlerine git*", diye beddualarda bulunuyorlardı[25]. *Tazlar ile Tazîler ve Tacikler* arasında bir ilgi var mıydı? Bu da ayrıca incelenmelidir.

MİTOLOJİK BAZI "KELOĞLAN" MOTİFLERİ

(Kuzey Asya Türk destanlarında)

Şimdi asıl konumuza gelmiş bulunuyoruz. Kuzey Asya'daki Türklerden derlenmiş olan bu Türkçe destanlarda, İslâmiyetin tesirleri ya hiç yok; veyahut da çok azdır. Bu destanlardaki akıllı, tecrübeli ve kurnaz kellere, *Taşşa* veya *Tas*, yani *daz* adı veriliyordu. Burada, bir kaç masal örneği sunacağız:

"Kellik", akıllılık sembolü

1) "**Rüya satan keloğlan**": R a d l o f tarafından derlenmiş olan masalın adı, "*Tüş satkan taşşa*" dır. Bu masal, çevresine gördüğü rüyaları satan, akıllı ve kurnaz bir k e l o ğ l a n'ın, uzun bir hikâyesidir[26].

2) "**Han kızı ve Keloğlan**": Hanlardan biri, ülkesinin en akıllı insanına kızını vermek istiyor. Bunun için de, en iyi yiğitler ile gençleri *(yaman babaları)* topluyor. Aralarında seçim yapılıyor. Seçim sonunda, "*başından kan akan, burnundan sümüğü akan, ayağından su akan, yaman bir*

[23] K. S h i r a t o r i, *Quees...*, Toyo Bunko, I, s. 13 vd.
[24] R a d l o f, *Wörterbuch*, III, s. 925.
[25] R a d l o f, aynı eser, a. yer. Herhalde başını ustura ile tıraş eden müslümanların sayısı fazla değildi.
[26] R a d l o f, *Proben...*, III, s. 297/356.

keloğlana", Han kendi kızını veriyor[27]. Metinde, şöyle deniyordu: "*Caman taşşa'ga, Han kızın berdi!...*"

3) "**Kel köle**": *(Tas-kul)*: Bu destan, Han'ın elinden hanlığını alan, k e l bir kölenin hikâyesidir. Bu *kel köle*, devlet idaresi ile ilgili bütün hileleri, çok iyi bilmekteydi. K e l, hanın bütün soyuna, bir son vermek ister[28]. Aslında k e l o ğ l a n bir iyilik ve iyi insan motifidir. O ğ u z destanı içinde de, böyle hain kullar görülür. Burada motifler, birbirlerine karışmışlardır. Bu olay, *Kozu Körpöz* masalında görülür.

4) "**Kel balıkçı**": *Ak-Köbök* destanında, yaşlı ve tecrübeli balıkçılar da, *kel* diye çağrılıyorlardı. *Ak-Köbök*, yaşlı balıkçıya, "*suların dibine bakan, ey kel (tas ay)!...*", diye sesleniyordu[29]. Burada *kellik*, bir tecrübe ve ustalık sembolü idi.

"Don değiştirme" ve keloğlan

Deyimler hakkında:

Aslında kel olmayan normal alpler ve yiğitler, büyük savaşlar ile uğraşlara girerlerken, "*don değiştirip, kel oluyorlar*" idi. Bu don değiştirmeye de, "*türlenme*" diyorlardı. Bazan, "*özü türlendi*", bazan da, "*özü kel (taşşa) oldu*", deniyordu. Ancak bu destanlarda, don değiştirme için "*kabul-mak*" diye bir deyim görülüyordu ki bunun üzerinde durmak gereklidir:

Don değiştirme bu deyimle, biraz da *sihirbazlık* ve *sihir* katılarak, çeşitli anlayışlar içinde anlatılır. R a d l o f, bu sözün U y g u r yazılı kaynaklarda geçtiğini yazıyorsa da, biz bulamadık. Esas manası, *değişme* anlayışıyla ilgilidir. A n a d o l u'da da, *değişik* ve *değişme* manalarında, "*gubaş, gubaşmak*" gibi sözler söylenir. R a d l o f, *kubulmak* deyimiyle anlatılan bir kaç don değiştirme örneği vermektedir. Bunları, burada sunalım:

a) "*Ay-Mergen silkinip (silginip), deri donlu bir oğlan olup, don değiştirdi (kubulup aldı)*"

b) "*Tas-Tarakai, boz (boro) bir atmaca (karcıgay) oldu. Don değiştirip, (yeni) donu aldı (kubulup aldı).*

c) "*Katın (kat kizi, kişi), bir kara sinek donuna girdi (kubulçuk).*

"*Silkinme*" de, don değiştirmenin, başka bir tutumu olmaktadır. Konuyu hafife almak, doğru değildir. Bu ince ve derin meselelerin hemen burada çözülmesi de, bizden beklenmemelidir. "*kubulun kubul-çuk*" gibi çekmeler,

[27] Aynı eser, III, s. 292-3 (Metin): *Han kızı* masalı.
[28] P r o b e n, IV, s. 17/21: *Kozu-Körpöz* masalı: Baraba.
[29] P r o b e n, IV, s. 46/57: *Ak-Köbök*, masalı balıkçı Kuzey Türklerinden derlenmiştir.

bazen yalnız başına görülmektedir. Çoğu zaman, "*boz bir doğan oldu*", deniyor ve ondan sonra da, "*d o n u n u aldı, (kubulup aldı)*", sözleri katılıyordu[30]. Bu, ne demekti? *Doğan* veya *atmaca olmak* ile, *don değiştirme* işlerini, ayrı sözlerle, birbirlerinden ayırıyorlardı. Şimdilik durumu, tesbit etmekle yetinelim. Konumuza, "*k a b u l -*" sözünün, diğer manalarıyla, devam edelim:

a) "Kabulgaak, Kubul-gek": Don değiştirme ve sihirbazlık. *-b) "Kubulgaktu, kubulgak-lu"*: Değişmiş. Hediye ile don değiştirme veya hediyenin kendi kendine başka bir şey olması? *-c) "Kubulgat, kubulgak"*: Değişmek. *-d) "Kubulgazın-lu"*: Değişmeye, yeteneği bulunan. *-e) "Kubult-ma"*: değişme veya sihirbazlık yapma[31].

"*Y a l a n s ö y l e m e*" de, yine bu Kuzey Türklerinde, *don değiştirme* veya d e ğ i ş m e, sözüyle anlatılıyordu. K ı r g ı z Türklerinde *kabul-ma* sözü", "*değişme, renkten renge girme, kararsız kuşların türlü ahenklerle ötmesi*", gibi normal anlayışlar için kullanılmıştı. Y u d a h i n, kendi sözlüğünde, içlerinde sihirbazlık veya mitolojik bir anlayış bulunmayan bu sözleri, günlük konuşma dilinden aktarıyordu[32].

"*K a b u k, kabu-k*" sözümüz, belki de bu inanış ile ve *kabulmak* deyiminin köklerinde ve temelinde yatıyordu. Kesin olarak konuşmak doğru değildir. Ancak A n a d o l u'da kabukların soyulması için de, "*kobulmak, kubulmak, kublamak*" deniyordu (DS). Yine *Derleme Sözlüğü*'nde, değişik ve değişme karşılığında derlenmiş. "*gubaş, gubaşık, gubaşmak*" sözleri de yer almaktadır. Bu konu üzerinde çalışırken, bütün bunları göz önünde tutmak gerektir. *Kubulmak* sözü daha çok *T e l e ü t, S a g a y. . .* gibi, Kuzey Türkleri ile K ı r g ı z Türklerinde görülür. R a d l o f'a göre U y g u r yazılarında da "*kubul*" *diye* görülüyordu. Ancak biz bulamadık. Yeni Moğolcada, *Hubulhu* diye görülür. Diğer bilgileri, Don değiştirme ile ilgili bölümümüze bırakarak, yine Keloğlanımıza dönelim:

"Kel donuna girme", kel olma

Dış tesirlerin çok az girmiş olduğu Kuzey Türk masal veya destanlarında yiğitler, büyük savaşlar, uğraşlar veya yarışlar için giderlerken, "*a t l a r ı ile birlikte kel oluyorlar*" ve böylece *ilâhî bir güç* almış oluyorlardı. Konumuzun temel noktası, budur:

[30] R a d l o f, *Wörterbuch*, III, s. 1039.

[31] R a d l o f, aynı eser, a. yer. Bu söz, "*kabuk*" ile ilgili olmalıdır. İslamiyetin derin olarak dağıldığı Türklerde bu d o n, "*kalıb*" olarak yayılmıştır.

[32] Y u d a h i n, *Kırgız Sözlüğü*, (terc.), s. 515. K ı r g ı z Türklerinde, sihirli "*d o n d e ğ i ş t i r m e*" manası kalmamıştır.

1. "**Y i ğ i t i l e a t ı k e l o l u y o r**": Atı veya tayı ile birlikte don değiştirip, *kel donuna girme*, Kuzey Türk masallarında, çok sık olarak görülür. Bu motifi, tüm olarak şiir halinde söylenen, *Sayın-Batır* destanında görüyoruz:

Yaşlı bir kadın, Kozu-Körpös'e, şöyle bir öğüd veriyordu: "*A t ı n ile d o n u n u bırakarak git. Özün dahi don değiştirip (kubulup), bir kel ol (taşşa bol)*": Burada biraz da kötü elbise giyme ile kel donu, birbirine karıştırılıyordu[33]. Yiğit yaşlı kadına, "*sıkışırsam, senin gelmen için atımın yelesinden bir kıl yakarım*, diye de bir söz veriyor. Bu da, A n a d o l u masallarının, tanınmış bir motifidir. *K a r a - B a y* ile asıl savaşa girmeden önce yiğid, şöyle anlatılıyordu: "*...Bu k e l i n (taşşanıng), giyimini giyip (kiimin kiip), aldı! Dış görünüşü, bu kel gibi (taşşaday) la kaldı!*" Aslında metnin karanlık kalmasının sebebi, R a d l o f'un metni, noksan tercüme etmesidir. Çünkü bir satır önce, şöyle deniliyordu: "*Kara-Bay'ın koyun çobanını yakaladı ayagından tutup k e l adamını (taşşasın) yere savurdu*[34]. Bu ne demekti? Bunu R a d l o f da, anlamamıştı. Ancak bundan sonra da, atını bırakmamış görünüyordu. Bizim için önemli olan, K a r a - B a y ile savaşa giderken, *kel donuna* girmesidir. Bundan sonra da *mitolojik deniz*'e gelir.

2. "**K e l o z a n d o n u**": Burada, D e d e K o r k u t'taki, *Bey-Beyrek*'e benzeyen bir durum ortaya çıkmaktadır: "*...E r k e m A y d a r, toya, düğüne (toyga) varınca, d o n u n u değiştirdi (özü türlöndü), özü kötü bir k e l* (caman taşşa) oldu. *A t ı da, uyuz ve kel (kotur), doru bir at oldu... Kızların, şarkı yarışmasına girdi... Erkem Aydar'ın kız kardeşi, bu ses bana yabancı gelmiyor dedi... Halk ise, "bu bir kel (taşşa)", dediler...* Bundan sonra Uzun Sarı Alp'ın bir ok yarışına giriyor ve verilen bütün yayları kırıyor[35]..."

Bu sırada E r k e m A y d a r da ölmüş biliniyordu. Öldüğü söylenen *B e y - B e y r e k* de düğüne, fakir bir o z a n kılığıyla gelip, nişanlısı *B a n u - Ç i ç e k*'in bulunduğu yerde, kızlara laf atıyordu.

3. "**A t ö ğ ü d ü v e k e l o l m a**": Günün birinde uzaktan bir karartı ve kalabalık görünmüştü. Bunun üzerine atı, *Kan Şentey*'e şöyle demişti: "*- Bu kara gördüğün şey, A y n a - H a n' ın illerinin halkıdır. Biz bu kalıbımızla (kalıbımızmınan) gitmeyelim!... Ben türleneyim (türlönöyin), kötü doru bir tay (caman küröng tay) olayım! Sen de don değiştirip, türlenip (türlönip) bir k e l (taz) ol!*" *İkisi de don değiştirip, türlenip*, "*kötü taya binen, keloğlan*

[33] *P r o b e n*, III, s. 282 (terc.). Bu *K o z u - K ö r p ö ş* masalı, daha güneydeki K ı r g ı z Türklerine aittir.

[34] *P r o b e n*, III, s. 165-166 (terc.). Yiğitler, "*göklerdeki savaşlarda*", güç bulmak için, *kel (taşşa)* oluyorlar. Ondan sonra da, yolları, göklerdeki, *Ak-deniz* ve *Kara-deniz*'e düşüyordu. "*Göklerdeki c e h e n n e m i de, kendisi ve atı, kel olma gücü ile geçiyorlardı*".

[35] *P r o b e n*, III, s. 277/230. Buradaki birinci, sahife numarası, metne; ikincisi ise, R a d l o f'un tercümesine aittir.

(taşşa bala) olup, onlara doğru gittiler[36]". Bundan sonra Ayna Han'a konuk olan Keloğlan, Han'ın bütün etlerini yiyor. En sonunda Han'ın kızını alıyor.

4. "Kızın keloğlan olması": Bu da bir Sıvas masalında görülüyor. *"Kız, keloğlan kılığına giriyor ve şehzade ile evleniyor*[37]*...*"

5. Keloğlan olup, atını uçurması: *"Yiğit silkindi (silgindi, bir kel köle (tas kul) oldu. Atını tepti (adın tepti), atı da küçük bir tay (tay tayçak) oldu. Herkes iyi atlarıyla onları bırakıp gittiler. Kelin atı geri kaldı. Tay, "uçayım" (uçalık), dedi. Uçup, gittiler ve yurda (yurtka) geldiler*[38]*...*" Bu destanda bir birlik vardır. Başlangıçtaki olaylar, Ay-Han ile Gün-Han gibi mitolojik hanların akınlarında oluyor.

6. At, kendini ve beni kel yap diyor: "*... Yiğid, Han'ın kızı için yola çıkıyor. 8 yahşi (yakşı) yiğid ile 8 yahşi atı da, kız için gidiyorlar. At bunu görünce, sahibine: " - Kendin silkinip (özün silginip), kel bir köle (tas kul) köl! Benide silkip (silgip) bir kel tay (tas tay), yap!" At, zayıf bir at (arık cüren at) oluyor... Yerden çıkan ateş sütunlarını geçiyorlar*[39]*...*"

7. **Keloğlanın tarifi:** "*... Keloğlan, Han'ın kızını almak için, başı altın, ayağı gümüş bir geyik tutuyor... Keloğlan Han, bir soru soruyor. Kel, şöyle diyor: "- Bunu bana, insanlar (adam) öğretmedi. Tanrı (Kuday) öğretti, ağzıma saldı (auzuma saldı)!" Han kızını, bu kötü oğlana (camanka) verdi. Başının yarasından (koturdum) kan akan! Burnundan sümüğü (bogı) akan! Ayağından suyu akan, böyle kötü bir kele (caman taşşaga) kızını veriyor... Sonradan Keloğlan, Han oluyor*[40]*...*"

8. Keloğlan'ın atı ile göklerde burçları yakalaması: "*... Zayıf ve kötü atı (arık cüre at), Keloğlana: "-Çabuk bana bin! Yedi ak-boz at (Büyükayı burcu?), bulutlara varmadan önce (yetkişmedi), onları yakalıyalım!" Ata binip, uçtular. Yiğit kemendle, 7 atı birden tuttu. 7 Ak-boz at yiğidi, 3 kez göğe; 3 kez de yere çektiler ama, kurtulamadılar*[41]*...*"

Görülüyor ki Keloğlan atını, zaman zaman kel yapmıyordu. Bunun yerine (ilâhî?), *küçük bir tay (tay tayçak)* veya zayıf bir *ceren at*, yapıyordu.

9. Rüya, düş satın alma: "*... Bir yaşlı kadın, bir rüya görüyor: "Başında ay doğmuştu (tuuptu). Ayağından güneş çıkmıştı (kün çıgıştı). Başından da yıldız doğmuştu" Keloğlan rüyayı satın alıyor... Bir zaman sonra karısı, keloğlana şöyle diyor: "Ben, ayım! Kızım, güneş ve yıldız ise, oğlundur!" Diyor*[42].

[36] *Proben*, III, s. 260/307: *Han-Şentey* destanı.
[37] W. Eberhard, *Typen der Türkischer Volksmärchen*, s. 298.
[38] *Proben*, IV, s. 66/84. Birinci sahife numarası, metne; ikincisi ise, tercümeye ait numaralardır.
[39] *Proben*, IV, ss. 73/93.
[40] *Proben*, III, ss. 292/350. Birinci sahife numarası, metne; ikincisi ise, tercümeye ait numaralardır.
[41] *Proben*, IV, ss. 75/95.

10. Keloğlanın kılık ve kıyafetine girme: "*... Yiğit, Kara-Bay'ın kel koyun çobanını (taşşa koyşı), ayağından tutup, yere vuruyor. Kelin giyimini (taşşanıng kiimin) alıp, giyiniyor. Bir kel gibi (taşşaday) oluyor. Atı da, kötü ve kuyruksuz (kök şolak) bir at imiş*[43]*...*" Görülüyor ki, keloğlanların atları da kötüleşiyordu. Aynı destanda, *"aksak ve kel kurt (kaskır)"* da, söz konusu ediliyordu.

[42] *Proben*, III, ss. 296/355.
[43] *Proben*, III, ss. 241/283.

7. BÖLÜM

TÜRKLERDE HIZIR ANLAYIŞI

(Gök Sakallı Koca'dan, İslamiyetteki Hızır'a)

Hızır, Türk kavimlerinde en yaygın bir inanış ve anlayıştır. Anadolu'nun en uzak köylerinde bile, Hızır ile ilgili bir çok inanışlar vardır. Ancak bu inanışlar ile İslâmiyetteki Hızır arasındaki benzerlikler, çok azdır. Bunun içindir ki biz burada, İslamiyetten önceki, "*Gök sakallı, Ak sakallı, Kocalar*"a doğru indik. Zaten bu *kocalar*'ın özellikleri, Hızır'dan pek ayrılmıyordu. Eski Türk Kocaları, ad değiştirerek Hızır tanıtması ile ortaya çıkmışlardı. Türk edebiyatı ile şehir kültürlerinde Hızır, islâmiyet şalı ve anlayışı ile devam etmişti.

TÜRK KOCALARI İLE HIZIR'IN ADI VE TANITMALARI

Hızır, Türklerde, "Kıdır ve Kısır" adı ile: 1) Kıdır: "Kıdır, koldaş olmuş (koldoğon)", her işinde başarılı olmuş[1]. Bu söz, Kırgızlara aittir.

2) "(Muradım, ise destanda şöyle diyordu): "... *Hızır (Kısır)'dan, yardım umdum*[2]". Bu destan daha çok, Altınordu ve Özbek Türk kültür çevresine aittir. "*Hızır-Bay, Hızır-Beg, Hızır-Çora*" için, Türk Mitolojisi I'in indeksine bakılabilir.

ESKİ TÜRK İLÂHÎ KOCALARI

1) "Kökçin Sakal": "*Ne diyor işit! Şimdi türkçe meseli! Başından gelmiş geçmiş (köçürmiş), bu Kökçin Sakal*[3]*!*" Rengini ve sembolünü *gökten alan* bu Türk Kocası, bu tanıtması ile, yalnızca burada görülmektedir.

2) "Kök-Ayuk": Türkmen kocalarından birisi: "*Ne diyor işit! Bilen (bilir) Kök-Ayuk! Bu sözü anlamayan kişinin, aklı yoktur!*" (KB,2644).

[1] Yudahin, *Kırgız Sözlüğü*, (terc.), s. 479; Radlof, *Proben*, III, s. 210 n. Kırgız *Baksı* duasından.

[2] *Proben*, IV, s. 138/170. Birinci sahife numarası metne; ikinci numara (s.170) ise, tercümesine aittir.

[3] *Kutadgu Bilig*, 667. Kısaltması: *KB*.

"Kimine ögelik değer, akıllı olur! Kimi de Kök-Ayukluk ile, kendine ün bulur!" (KB,4067).

"Eğer Kök-Ayukluk değer, sana nâsib olursa! Devlet (kut) *kuşağını* (kur) *bağlar ve kendini iyi gözetmelidir!"* (KB,4142).

Adını, göğün renginden alan bir Koca! İlâhî bir yanı da, görülüyor.

3) **Gök Sakallı Kocalar:** "... *Manas'ın ili içinde Mengdi-Bay adlı "Gök-Sakallı" biri vardı. İli içinde sözü çok geçerdi...*" Temir-Han, bu kocaya seslenirken: " - *Ey, Ala-gök Sakallı, Mengdi-Bay*", diyordu. Burada *gök* sözü, kır veya kırımsı manasında da söylenmektedir[4].

Semâvî Türk Kocaları

4) **"Altın Sakallı Ay-Koca": Gökten inip, sonra kaybolan Koca:** "... *Çocuğa bir ad bulamamışlar. Bu sırada gökten inen, Altın sakallı Ay-Koca gelerek oğlana Seytek adını vermiş ve sonra kaybolmuş*[5]..." Manas destanında görülen bu olay, *"ad koyma"* rolü ile, Türklerin bir Hızır tipini göstermektedir. Önemli bir belgedir.

5) **Ak-Sakallı Kocalar:** "... *Kayın ağacından inen Ak-Sakallı Koca, oğlana ad veriyor*[6]..." Bu destan, dış kültür tesirleriyle Islamiyetin girmediği, çok mitolojik Altay kültür çevrelerinden derlenmiştir.

"*Ak-Sakallı ihtiyar (koca) Kırgın, sen benim taştan akan kaynağım ve Tanrı tarafından yanıma koşulan (koşgon), bir kimsesin*[7]...!" Manas destanından alınmıştır.

"Elinde bir asâ tutan, Ak-boz ata binmiş, Ak-Sakallı bir Koca ortaya çıkar. "-Çocuğu koluma verin de, bir ad vereyim", dedi[8]..." Manas destanındaki bu olay, Farsça Oğuz destanı içinde de görülür. Çocuğu koluna alan Korkut-Ata, buradaki gibi bir mersiye okuyarak, ad verir.

6) **Ak Kocalar:** "... *Ak-Han'ın oğlu doğuyor ve tanrıdan çabuk büyüyor... Oğlan, bir ad istiyor. Halk toplanıyor. Bir Ak İhtiyar (Koca) çıkıyor ve oğlanın adını, Altın Taycı koyuyor*[9]..." Bu Türk kültür çevrelerine, dış tesirler çok az girmiştir.

[4] B. Ögel, *Türk Mitolojisi*, I, s. 515. Manas destanından.

[5] Aynı eser, I, s. 538. Manas'ın torunu, Seytek'ten.

[6] *Proben*, I, s. 355 (terc.). Adı, *elçi* ile Tanrı veriyor.

[7] *Proben*, V, s. 315; *Türk Mitolojisi*, s. 503. Bunlar, Manas'ın, ulu kocalarıdır. Bu destanlar, mitolojiden arınmışlardır.

[8] Bu da, *birden bire ortaya çıkan*, bir *evliya* veya *kocadır: Türk Mitolojisi*, s. 533.

[9] Göklerde geçen, çok mitolojik Türk destanlarıdır. "*Tanrı'nın elçisi ile ad alma*", türünden bir olaydır: *Proben*, I, s. 342/366.

7) **Kayın ağacından inen, Ak-Saçlı Koca:** "... *Kayın ağacından inen Ak-Saçlı bir Koca, bir tanrı gibi, halkın arasına giriyor*[10]..." Türk Hızır motifinin en orijinal proto-tipi, budur. Kayın ağacından inen bu ilâhî kocalar, güçleri tükenen yiğitlere de, yardım ederler.

8) **Ak Sakallı Kocalar:** "...*Kıdır, elinde asâ, Ak-sarıklı ve eşeğe biniyor*[11]..." Bu Kırgız sözlerinde, artık İslamiyetin tesirleri, iyiden iyiye girmiştir.

9) **Uzun ve ak sakallı kocalar:** "... *Oğlan, kendine bir ad ararken, Ak-Sakallı bir koca görmüş. Kocanın sakalı o kadar uzunmuş ki, yürürken üzerine basa basa yürüyormuş*[12]..." Bu, göklerde geçen, tam mitolojik bir destandır. Dış kültür tesirlerinden çok uzaktır. Oğlana, Korkut-Ata'nın yaptığı gibi, bir şiirle *adını veren Koca*, hemen kaybolmuş. Oğlan sabah kalkınca, atı ile geysilerini, *Tanrı'dan gelmiş* gibi, evinin önünde bulmuş.

Kocalık ve Hızır

10) **Koca Hızır:** "... *Bu oğlan böyle büyüsün! Koca-Hızır (Kıdır), ona yâr olsun! Keçiden kalan Beyim! Mızraktan kalan, bayrak Beyim*[13]!..." Manas'ın oğlu Semetey'in ad alması, nedeniyle söylenmiştir. "*Koca*" tanıtmasıyla ilgili olarak, bir kaç örnek daha sunalım:

11) "... *Sol yanında, Oysul-Baba, boğa yaratsın, Bay! Sol yanında Koca-Hızır, uyusun, baksın, Bakay*[14]!..." Manas'ın doğumu dolayısıyla, babası Yakup Han tarafından söylenmiş bir alkıştır. Burada, Türk ve İslam düşünceleri, kaynaşmıştır.

12) **Altın Sakallı Ay-Koca:** Hızır ve Korkut-Ata gibi çocuğa ad veren bu Koca üzerinde durmuştuk. **Koca-Tanrı:** Kırgız Türkleri, Tanrı için, zaman zaman *"Kojo-Kuday"*, diyorlardı[15]. *"Kocalık"* sözü, türkçede önemli bir yer tutar.

14) **Dede Korkut ve Hızır:** Hızır gibi Dede Korkut veya *"Korkut-Ata"*, *"Er-Korkut"*, da, benzer tanımlarla görünüyorlardı. Dede Korkut'tan da, *"medet"* ve yardım dileniliyordu. Her ikisi de, gelip

[10] *Tanrı'nın elçisi ile ad alınadır. Kayın ağacı*, Tanrı ile kul arasındaki, *ilâhî bir köprü*, gibidir: *Proben*, I, s. 331/355.

[11] Kırgız *ozanı*, ad veren ulu kişiyi, güya İslâmî bir şala büründürmek istemiştir: *Proben*, III, s, 160/210.

[12] Altay ve Kuzey bölgelerinde *uzun sakallı* kimseler yoktur. Destan, Çinliler gibi, "*uzun sakalda ilâhî bir güç görmüş*" gibidir: *Proben*, I, s. 342/366.

[13] Manas destanının katkılarından: *Türk mitolojisi*, I, s. 533.

[14] Hızır'ın yanında, Türk kocaları da var: Aynı eser, s. 508.

[15] "Ay-Koca"nın mânâsı anlaşılmıyor: A. eser, s. 312.

çocuklara, şiir ve alkışlar söyleyerek, ad veriyorlardı. Bununla ilgili belgeleri, aşağıda sunacağız.

15) **Çingiz-Han, Hızır gibi:** Çingiz-nâme'de, şöyle deniliyordu: "... *Altun boyun (Hanedanın) beyleri toplanıp, Alangova'dan Çingiz'in bulunduğu yeri öğrenip, onu aramağa gittiler:*

"*Boz atlı, ak donlu, altun kalpaklı, altun sadaklı, Cebrail gibi körklü, Çingiz'i tanıdılar*[16]..." Türklerde zaman zaman, Hızır da, *Ak-Boz atlı* görünür.

TÜRKLERDE HIZIR'IN ATI, GİYİMİ VE ASÂSI

1) **Hızır'ın asâsı:** Türklerde *çevgen* daha çok, başı bir hayvan başı ile süslenmiş bir değnektir. Bunlar, Anadolu ve Ortaasya Türk dervişlerinin ellerinde de görülür. Çingiz, hayvan başlı bu değneklere, "*tuğ*" gibi tüyler de takarak, din seremonilerinde kullanırdı.

a. "Tilek-tös", **Televüt Türk boyunun koruyucusu olan ruh:** "*Aba-Tura şehrinden, kır ata binerek geldin. Eyerinin kuskunu, gümüştendir. Elinde tuttuğun asâ, kumsal yerlerde biten, söğüt ağacındandır. Yeşil çuha parçalarıyla süslenmişsin. Buraya gelip, bizlere koruyucu oldun*[17]!" Bu koruyucu ruhdan, "*dilek ve medet, yardım*" dilenir. Kopuzlar da, çöllerde, yalnız yerlerde biten küçük ağaçlardan yapılırdı.

b) **Ak-boz atlı ve asâlı Koca:** "... *Elinde bir asâ tutan, ak-boz bir ata binmiş, ak sakallı bir koca, birdenbire ortaya çıkar ve Kara-Han'ın oğluna... bir ad verir... Sonra da, kaybolur*[18]..." Bu Koca, bir Hızır olamaz, çünkü duasında, "*Koca Hızır yâr olsun*", diyordu. Görülüyor ki Türk motifleri ile İslâmî motifler, yalnızca yanyana geliyorlardı.

Demir asalar, ise Babür'e göre, sevgililerini kaybetmiş kızlar ve kadınlar tarafından sembolik olarak kullanılıyordu[19].

c. **Hz. Ömer gibi asâlı ve eşekli Kocalar:** "*Ak sarıklı (şalmalı) bir adam, yetip geldi karşısına (kaşına), dayanıp durdu başına...*" Radlof notunda, bunun bir Hızır *(Kıdır)* olduğunu, Kırgız masallarında, bir eşeğe bindiğini, başında bir ak sarık ve elinde de bir değnek tuttuğunu yazıyordu[20].

2) **Hızır'ın atları:** Türk destanlarında görülen bu kocalar, Türk geleneklerine göre atlara biniyorlardı: a. **Ak-boz atlı Koca:** "*Ak-boz ata binmiş, eli asâlı, ak sakallı Koca, Kara-Han'ın oğluna ad verdikten sonra, kaybolmuştu*[21]". b. **Boz atlı Çingiz:** Çingiz-nâme'de: "...*Boz atlu, ak donlu.. Cebrail gibi körklü, Çingiz'i tanıdılar*[22]..." c. **Kıratlı koruyucu ruh:** Televüt Türk boyunun koruyucu ruhu, kır ata binmiş, eyerinin kuskunu gümüşten, bir atlı ruh idi[23].

3) **Hızırın giyimleri:** *Ak renkte giyimi*, Türklerde yaygın olarak, hakanlara göre bir renk ve dondur. Nitekim yukarıda da görüldüğü gibi, "*Çingiz Han, ak donlu*" idi. Bu, Hunlardan beri Türklerde çok yaygın bir giyim geleneğidir. b. **Yeşil ve gök renkte giyim:** İslamiyette bu renkte giyim, çok yaygındır. Ancak, "*Televüt Türk boyunun koruyucu ruhu, yeşil çuha parçaları ile süslenmiştir*[24]". Buna benzer bir nota, başka bir yerde de rastlıyamadık.

HIZIR'IN, MEDET VE DİLEKTE YARDIMLARI

Türklerde ve İslamiyette Hızır'ın en belirgin özelliği, insanlara ve düşkünlere yardım etmesi idi. Bunun için vereceğimiz örnekler, Türkler ile islamiyetteki Hızır arasında bir benzerlik göstereceklerdir. Bizim vazifemiz, Proto-Türk geleneklerini belirleyip, ortaya çıkarmaktır.

Hızır'dan çocuk dileme

Aşağıda sunacağımız Kırgız destan parçası, Türklerin Hızır anlayışını, biraz daha aydınlatacaktır. Bu bölümlerde Hızır'ın adı geçmiyor. Ancak özelliklerinden Radlof da, bunun Hızır olduğunu anlamıştı. Çok uzun olan bu dua veya diyaloğu, ana fikirleri ile sunmağa çalışacağız. Türkçelerini, bizim türkçemize uyduracağız:

"... *Kızarıp varıp, gün battı!... Sararıp, tan attı! Müezzinler (alımlar) ezan okuyanda, bînamazlar uyuyanda! Ak Sarıklı (şalmalı) bir adam, yanına geldi, başına dayanıp durdu!*

"*Bos-Monay'ın bu çağda, iki göğsü (koynı) doluydu, gözünden yaşlar akıyordu. Adam: "Ey, Bos Monay! Bos Monai!. Ne dileğin var", dedi. "Dileğin ne ise, al", dedi. Gözü yaşlı Boz-Monay, ona şöyle dedi:*

"*- Dünya gibi zenginliğe sahip oldum.. Kara başımla, Han oldum! Bir çocuğa hasret oldum! Bir toy yapamadım (girmedim)! Bilmiyorum, dünyada neler oluyor! (Dünya karıştı, sığırlarıma bakıp, bir dilek toyu yapamadım, diyor). Bunun üzerine Koca, ona şöyle diyor:*

[16] Prof. Abdulkadir İnan, *Makaleler*, s. 229: *Çingiz-nâme*'den.
[17] Prof. A. İnan, *Şamanizm*, s. 46. *Şaman alkışı (duası).*
[18] Manas destanının, *Kara-Han ile ilgili mitolojik bölümlerinden: B. Ögel, Türk mitolojisi*, I, s. 533.
[19] *Babür-nâme*, s. 492.
[20] "*Babay Omar Babası*": *Proben*, III, s. 210 ve n.

[21] *Türk mitolojisi*, s. 533.
[22] *Çingiz-nâme*'den: A. İnan, *Makaleler*, s. 229.
[23] A. İnan, *Şamanizm*, s. 46.
[24] Aynı eser, aynı yer.

"*- Dileğiniz bu ise, dileğiniz olacaktır. B a b a i O m a r babası (Hz. Ö m e r), kabul olur duası (dugası).* **A t e ş yakarak, H ı z ı r 'ı çağırma:** '*'A t e ş (ot) yakarak oturup, ateşin kıyılarını doldurup, çocuk mu (bala) istiyorsun? Sen söyle!...*

"*Bundan sonra yaşlı kişi, ' 'a l a e ş e ğ i n i koşturdu. ala heybesini (korşun) arkaladı, mukaddes (şer) k i t a b ı n ı koynuna koydu, a s a s ı n ı (asa tayak) koluna aldı, T a n r ı 'nın yoluna yolladı. R u h u (canı) Allahın (Aldanıng) kolunda, iki eteğini dürünüp gitti*[25]*...*"

Burada da görülüyor ki H ı z ı r, Hz. Ö m e r gibi görünüyordu. Ancak, Hz. Ö m e r de, '*'a t e ş yakarak, H ı z ı r 'ı çağır*", diyordu. K ı r ı m Türkleri, e ş e ğ i iyi bir hayvan olarak tutmazlar. Bununla beraber, şehirli ve S a r t geleneğine önem veriyorlardı. D e d e K o r k u t 'ta ise, "*ağzı dualı*" deniyordu.

Çocuğa ad koyan, postlu ve çıngıraklı dervişler: A n a d o l u 'da eski T ü r k geleneği, böyle görünüyordu. H a r p u t l u annemin bir masalında, şöyle deniliyordu: "*... Çocuğa bir ad bulamıyorlar. Bu sırada p o s t giyinmiş bir derviş geliyor. ç ı n g ı r a k l a r ı n ı sallıyor.* "Ali dost, Veli dost! Eller giyer birer post, biz giyeriz ikişer post!" *Diyor. Çocuğa ad koyuyor ve kayboluyor...*" Bu masal da, en eski P r o t o - T ü r k motiflerini içinde toplar. Özellikle, "*çıngıraklı-post giyim!...*"

3) Çiftçilerin Piri, H ı z ı r - A t a 'dan, yardım dileme: "*... Çiftçilere (Dihkançıga) P î r olan, hazreti H ı z ı r - A t a 'dır. Sizden m e d e t tileymen! Derdige d e v a tileymen*[26]*!...*"

4) İdege-Bey'in H ı z ı r (K ı s ı r) 'dan yardım dilenmesi: "*... Gözümün yaşı kurumuyor (kurgamaz) H ı z ı r (Kısır) medet tiledim!...*" Bu T o k t a m ı ş H a n hikâyesi çok orijinal ve gerçekcidir. Atı için, '*'B u r a k 'a okşamış bineğim*", diyordu[27].

'*'H ı z ı r (Kısır)'dan medet umdum!*" Yine aynı kültür çevresine ait M u r a d ı m böyle diyordu.

5) E r - K o r k u t, (Dede Korkut)'tan yardım dilenme: "*...Su ayağı E r - K o r k u t, baksıların piri, gözünü sal, kolumu tut. B a k s ı - B a b a sen yardım et! Dar yolda sana sığındım*[28]*!...*" Burada D e d e K o r k u t, bir "*Baksı-Baba*" yerine konuyordu.

[25] Radlof, *Proben*, III, s. 172/211 vd. K ı r g ı z destanından.
[26] T a r a n ç ı kesimleri, çiftçidirler. *Tarançı* ile *tarımcı* deyimleri arasında, bir yakınlık vardır: A. İ n a n, *Şamanizm*, 121.
[27] Bu destanlar, A l t ı n o r d u geleneği içinde yer alırlar: *P r o b e n*, IV, s. 132/170.
[28] K ı r g ı z 'ların *Baksı* duasından: *Şamanizm*, s. 142.

"*Su ayağında E r - K o r k u t! Belaları sen korkut! Çağırdığım zaman gel, P i r i m! Kaygulu ile hastanın devasını bul, söyle!*" Bu B a k s ı duaları, hemen bir konudan, diğer bir konuya atlarlar[29].

6) E v l i y a, kendisine yakın olanlara yardım eder: Bu anlayış, gerek İslamiyetten önceki Türklerde ve gerekse yaylalarda dolaşan Müslüman Türklerde oldukça yaygındır. K ı r g ı z Türklerinin şöyle bir sözü vardır: '*'E v l i y a, yakınlarını kollar": (Evliya cakının koldoyt).* H ı z ı r ve rehberliğini söz konusu ederken, bu konuya yeniden döneceğiz[30].

A n a d o l u masallarında Hızır'ın yardımı

A n a d o l u masallarını, Binbir gece masalları gibi T ü r k köklerinden koparıp, incelersek elbetteki havada asılı kalırız. H ı z ı r, bir *sihirbaz* değildi. Bunun için Hocamız Prof. Wolfram E b e r h a r d 'ın, "*Türk masallarında tipler*" adlı kitabından, eski Türk motiflerine uygun, bir kaç örnek sunacağız[31].

1) H ı z ı r 'ın güreşte, yardım etmesi: '*'... Ç i n Padişahının kızını almak isteyen bir genç güreşiyor. H ı z ı r gence yardım ederek, gence güreşte kazandırıyor*[32]*...*" Bu motif, A l t a y destanlarında da, çok görülür. *Güreşte ve savaşta, "Gök sakallı kocalar"*, gençlere yardım ederler.

2) H ı z ı r genci, kuyudan kurtarıyor: Bu olay, *Hazaran bülbülü* adlı masalda görülür. Masalın gidişi, hem T ü r k ve hem de İ s l â m î geleneklere uygundur[33].

3) H ı z ı r 'ın kızı uyarması: "*Kız, uyuyan bir d e v ile karşılaşıyor. Bu sırada H ı z ı r çıkıp, devin gözlerinin açık yattığını söylüyor*[34]*...*" Böyle i l â h î uyarıları, eski Türk destanlarında da görüyoruz. Bunun ayrıntıları, "*Ağlayan nar*" adlı masalda bulunmaktadır.

Bu birkaç örnek de bize gösteriyor ki, Türk kültürünün ölçüleri, "*criterium*" ları ile çalışıldığında, A n a d o l u Türk kültürünün tükenmez bir hazinesi olarak görülmektedir. Yukarıda sunduğumuz, "*iki post giyen, çocuğa ad veren, çıngıraklı derviş*", bunun güzel bir örneğidir. H a r p u t masalındaki bu derviş, "*birden ortaya çıkıyor, adı verdikten sonra da, kayboluyordu*", Tıpkı, A l t a y destanlarındaki gibi.

[29] Metni için bk. *Şamanizm*, s. 141.
[30] Y u d a h i n, *Kırgız Sözlüğü*, (terc.), s. 479.
[31] W. E b e r h a r d, *Typen Türkischer Volksmärchen, Wiesbaden*, 1953.
[32] W. E b e r h a r d, a. eser, s. 216.
[33] Aynı eser, s. 206.
[34] Aynı eser, s. 97.

HIZIR'IN YOLDAŞ VE KILAVUZ OLMASI

1) **Hızır (Kıdır) yoldaşın olsun!** Öz-Temir'in 17 yaşındaki oğlu savaşa gitmek istiyor. Babasından duasını diliyor. Babası, şöyle diyor: "... *Atını sürende (cortkanda), yolun kutlu olsun! Hızır (Kıdır) yoldaşın olsun! Allahü Ekber (Alla'ı ekber)!... Atın, sağ ayağı ile yeri tepmezse; sol ayağı ile de göğe yükselmezse (kökkö köktör), geri dönme, dedi*[35]!..."

Bu Kırgız destanında, İslamiyet ile Altay mitolojisi, çok güzel kaynaşmıştır.

2) **"Hızır-Ata (Kıdır) evine girsin":** "... *Hızır (Kıdır) karşına (kasına) gelsin! Orada duran boz eve (boz üygö), Kıdır-Ata, ziyaret için girsin*[36]..." Hızır'ın eve gelmesiyle, bolluk oluyordu. "*Evin kadınının 12 kez hâmile kalması gibi...*"

3) **Hızır'ın kollaması:** "*Hızır'ın yardım ettiği, kolladığı kimse*": (*Kıdır koldogon*). Bir Hayvancı Kırgız atasözünde de, şöyle deniliyor: "*Evliya (ooluya), yakınını (cakın) kollar*". "*Koldaş*" ise, yardım eden ve *kılavuz* demektir[37].

4) **Tanrı tarafından, yanıma koşulmuş Koca:** "... *Ak sakallı yaşlı Kırgın, sen benim taştan akan kaynağım ve Tanrı tarafından yanıma koşulan (koşgon), bir kimsesin!*" Bu sözü, Manas'ın oğlu söylüyordu[38]. Dede Korkut ve büyük kumandanlar gibi kocalarda böyle anılıyordu.

5) **Koca-Hızır (Kıdır) yanında olsun!** "... *Sol yanında, Oysul-Baba... Sol yanında, Koca-Kıdır, uyusun ve baksın... Babadin (?) hazır olsun, senin başında.. Kıdır da, hazır olsun, senin yanında, Bakay*[39]!..." Görülüyor ki Hızırla birlikte hayvancı Kırgız Türklerinin diğer evliya veya ruhları da yer alıyorlardı. Bir *Türk-İslam sentezi* doğmuştu.

Çok kuzeylerdeki balıkçı Türklerde, "*yardım istenen ve yardım eden kocalar*", çok geri bir mitoloji motifine bürünmüşlerdir[40]. Halbuki, Türk düşüncesinde ilâhî kocalar ile Hızır, insanî düşüncelerin temelidir.

ÇOCUKLARA AD VEREN TÜRK KOCALARI VE HIZIR

Ulu kişi görüntüsü ile "Tanrı'nın ad vermesi"

Proto-Türk gelenekleri kendisini, özellikle bu motifle gösterir. İslamiyet ile diğer Türk dış tesirlerin girmediği Altay ve Kuzey Türk destanlarında bu işi, "*kayın ağacından inen gök sakallılar*" veya Korkut-Ata gibi, *250 yıl yaşamış*, ulular yaparlardı. Sonradan bunların yerlerini, *Hızır almıştı*.

"**Eski Türk dininde, Tanrı ile kul arasına, kişiler girmiyorlardı.**". *Gök Kurt* gibi, ancak sembolik görüntüler vardı. İlâhî güçlere sahip olma, ancak *halk dinindeki kamlar* arasında görülmekte idi. Anadolu *derviş* ve *ulularına* da bu güçler, veriliyordu.

1) **Kayın ağacından inen koca:** "... *Oğlana kimse uygun bir ad bulamıyor. Kayın ağacından inen ak sakallı bir koca, oğlana ad veriyor ve kayboluyor*[41]..." Bu, çok mitolojik, Altay ve Kuzey Türk destanlarında görülür.

2) **Ad veren, ak sakallı koca:** "... *Ak-Han'ın bir oğlu oluyor. Oğlan, çok çabuk büyüyor. Bir ad verilmesini istiyor. Ancak ad bulunamıyor. Bir ak sakallı koca geliyor ve oğlanın adını, Altın-Taycı koyuyor*[42]..." Bu destan çok mitolojiktir. Göklerde geçer, Ak-Han ve Kara-Hanların ülkelerindedir.

3) **Ağaçtaki Kocanın, ad vermesi:** "... *Atı oğlana, "adını Tanrı koysun", demiş. Oğlan giderken kayın ağacının üzerinden birisi çağırmış. "-Senin adın, Ay-Mangus olsun, sana uğurlu olsun"; "ben Tanrı'yım, babasız bir oğlana, bir ad verdim", demiş*[43]..." Burada, Tanrı Gök sakallı bir koca olarak görünmektense, kendi kendine konuşuyor.

4) **Gökten inen altın sakallı kocanın ad vermesi:** "... *Manas'ın torununa kimse bir ad bulamamış. Gökten inen Altın sakallı Ay-Koca oğlana Seytek adını verdi ve ondan sonra kayboldu*[44]..." Manas destanının bu ikinci bölümü, tam bir mitoloji içine girer. Başlangıcında, tarih de vardı.

Ad veren, ulu kişiler ve kocalar

5) **Beyaz sarıklı, asalı kocanın ad vermesi:** "... *Ak-sakallı şöyle dedi: "-Yurdunun (curt) sözünü söylesin, akınlar akınlasın! Adı, Batır-Sayın olsun! Üstüne ervah konsun! Gönülden razı olsun*[45]!..." Hz. Ömer'e benzeyen bu koca üzerinde, yukarıda durmuştuk. *Ervah*, bu destanlarda dışarıdaki ikinci ruhdur.

[35] *Proben*, IV, s. 103/131. *Yer ve gök ikilisi*, burada da görülüyor. Mitolojik bir giriştir.
[36] *Proben*, III, s. 516. "*Kıdır-Ata*" deyişini, ilk kez burada görüyoruz. Korkut-Ata, gibi.
[37] Yudahin, Aynı eser, s. 479.
[38] Proben, V, s. 315; *Türk mitolojisi*, I, s. 503.
[39] *Türk mitolojisi, I, s. 509.*
[40] *Proben*, IV, s. 148/187. Manas destanından.

[41] *Proben*, I, s. 355/361.
[42] *Proben*, I, s. 342/366. Altay-Taycı destanından.
[43] *Türk Mitolojisi*, s. 325. Ay-Mangus destanından.
[44] Aynı eser, s. 538. Manas destanının katkılarından.
[45] *Proben*, III, s. 173/212: Kırgızların Batır-Sayın destanından.

6) **Manas'ın adını, "Dört Peygamber Hoca" vermiş:** Herhalde bu, *Dört Halife* olsa gerektir. İster *Şamanist*, isterse *Müslüman* olsun Türkler, -kısa olarak sunduğumuz-şu *alkışı* (duayı) okuyorlardı. Müslümanlar, *"amin"*; şamanistler ise ateşe yağ atıp, *"opkuruy!"* diyorlardı:

"Adın Yaşar olsun! Beşik bağın berk olsun!...

"Benim gibi ak saçlı, sarı dişli ol!... Saçların ağarsın[46]*!..."*

7) **Asalı, Ak-boz atlı kocanın ad vermesi:** "*... Kara-Han'ın* oğluna kimse bir ad bulamaz. *Asâlı, ak-boz atlı bir koca çıkar, çocuğu koluma verin, ad vereyim, der ve alkış (dua) verir:*

"..Yurtların çevresini kızıl çayırlar sarsın!

"Oğlan böyle büyüsün, Koca - Kıdır yâr olsun!

"Keçiden kalan oğlak, Beyim!

"Mızraktan kalan bayrak, Beyim!

"Manas'tan kalan, Beyim!

"Kara kanlı, gök bitli, Semetey koy adını[47]*!..."*

8) **Dede Korkut'un ad vermesi:** "*... Çocuk doğduğu zaman, Bayat boyundan Korkut, "bu çocuğun adı Tuman, (yani duman, sis) olsun", dedi... Tuman (sis) karanlıktır. Ancak otlar için, nem bırakır... Tumandan sonra güneş doğar*[48]*..."*

9) "*... Kalın Oğuz beylerini çağırdı, konukladı. Dedem Korkut geldi oğlana ad koydu:...*

"Bunun adı, Boz Aygırlı Bamsı Beyrek olsun!

"Adını ben verdim, yaşını Allah versin!

"Kalın Oğuz beyleri, el götürdüler, dua kıldılar. Bu ad, bu yiğide kutlu olsun, dediler[49]*..."*

Sonuç: Türk mitolojisinin çağlarına göre, "ad verme" olayını, iki çağ türü ile tanıtabiliriz: 1) **Adın, Tanrı tarafından verilmesi: Kayın ağacından inen, görünen ve kaybolan kocalar,** Hızır veya Anadolu'daki dervişler, bunlardandır. 2) **Korkut-Ata ve Hızır** gibi ulu bilgeler tarafından verilmesi. Bu daha çok tarihî devirlerde olur.

[46] A. İnan, *Şamanizm*, s. 174-5.
[47] *Türk Mitolojisi*, I, s. 533. Manas'ın oğlu, Simetey destanından.
[48] Z. V. Togan, *Oğuz Kağan destanı* s. 55.
[49] *Dede Korkut kitabı*, 75.

Özbek-Türk destanı olan *Han-nâme*'ye göre, Çingiz-Han'ın adını da, Hızır koymuştu[50].

HIZIR'IN ATEŞE VE IŞIĞA GELMESİ

Ateş ile ilgili bölümümüzde, *ocak ateşi* ile *ışığın*, aile hayatında, ne kadar önemli bir rol oynadığını, belirtmeğe çalışmıştık. *Müslüman* Kırgız destanlarında da kocalar, *"ateşe bakılmasını ve dolu tutulmasını"* öğütlüyorlardı. Ateşe saygısızlık, günahtı. Işık da, bir ailenin, bir hayat görüntüsüdür:

1) **Keloğlan'ın, ışıkla Hızır'ı daveti:** "*... Keloğlan Han'a, "3 gece hiç kimse ateş ve ışık yakmasın", diyor. Yalnız Keloğlan (taşşa) yakıyor. Hızır, onun evine geliyor. Her taraf, mal ve hayvan ile doluyor*[51]*...*" Keloğlan, Han'ın kızını alır ve sonra da Han olur.

2) **"Babay Ömer Babası", ateşi dolu tutmayı istiyor:** "*... Senin dileğin ne ise, Babay Omar Babası, kabul olur duası (dugası)!... Ateşin başında oturup, Ateşin başını (ottung basın) doldurup, her dileğine sahip olursun, dedi*[52]*...*" Yukarıda, Hz. Ömer ile Hızır arasındaki ilişkiler üzerinde durmuştuk.

3) **Hızır'ın zindanda mum yakması:** Kırımlı Adil Sultan destanında, Adil Sultan Acemler tarafından zındana atılıyor. Metin, çok açık değildir. Zından, karanlıkmış. Hızır zindanda mum yakıyor, fakat kendisi de yatmıyor:

"Karanlık evde (karangı üyde) mum yakıp, Hızır (Kıdır) da lânetliyerek (kargap), yatmıştı[53]*..."*

[50] *Han-nâme*'nin çok güzel bir tanıtmasını, sayın hocamız Orhan Şaik Gökyay yapmışlardı. Bu motifin değerlendirilmesi için bk. *Türk mitolojisi* I, s. 417.
[51] Kırgız *Han Kızı* destanından: *Proben*, III, s. 153.
[52] Boz-Monay destanından: *Proben*, III, s. 173/211.
[53] A. İnan, *Makaleler*, s. 74.

8. BÖLÜM

GEYİK VE TÜRKLER

(Yeni notlar ve belgeler)

EFSANELERDE VE TÜRK HALK EDEBİYATINDA GEYİK

Bu eserimizin I. cildinde, Türk mitolojisindeki geyikler üzerinde, geniş olarak durmuştuk. Burada, dış kültür tesirlerinin girmediği ve *Proto-Türk mitolojisi*'nin izlerini taşıyan, K u z e y - T ü r k halk edebiyatından, bazı seçme örnekler sunacağız. Bu motiflere, A n a d o l u 'da basılmış olan m e v l i d kitaplarının, "*Hikâye-i geyik*" bölümlerinde de rastlıyoruz.

Göktürk ve Ergenekon destanlarının türünde

G ö k t ü r k *türeyiş destanında* bir dişi kurt, bir çocukla birlikte mağaraya giriyor ve orada yaşıyor. D e d e K o r k u t kitabında da B e y r e k , geyik kovalayarak, nişanlısının otağının önüne gidiyor. M e v l i d kitaplarının sonlarında, M u h a m m e d H a n e f î de mağaradan girip, büyük çayırlıkta, sevgilisi M i n e Hatun'a kavuşuyor. Farsça geyik kitapları da, S a f e v î - T ü r k idaresinden sonra yazılmışlardır. Kuzey-Türk destanlarından, bir örneği kısa olarak sunalım[1].

"*'... H a n - A l p , göklere çıkan Kan-Mergen adlı bir yiğidi aramağa gidiyordu. Gökte bir yol görünüyor ve Han-Mergen'i bu yolda atını bir g e y i - ğ i n peşinden sürer görüyor. Geyik, 7 t a n r ı 'nın çalışarak yaptığı B a k ı r d a ğ a çıkıyor. Yiğit, kamçısı ile geyiğe vurayım diyor. Dağ yarılıyor ve geyik dağın içine dalıyor. Geyik, bir çadırın önüne gidip yatıyor ve yiğit de geyiği vuruyor.*

"*Çadırın içinden, bir yaşlı çıkıyor ve yiğite, "-Benim adım B a k ı r - A l p (Çes-Alp) tır. Bu dağ benimdir. Seni bana getirsin diye bu geyiği gönderdim" diyor...*

A n a d o l u 'daki "*Geyik hikâyeleri*" içinde de, bunun örneklerini görebiliriz.

[1] Görkemli ve tam *mitolojik* bir karakter taşıyan bu destanın diğer benzerleri üzerinde, I. cildimizde durmuştuk. Bu destan için bk. P r o b e n , I, s. 312-315 (metin). Bir diğer "*açılan k a y a*" destanı için bk. P r o b e n , I, s. 13 (terc.).

Bakır dağ, Altay-Türk destanlarında öz olarak şöyle tanıtılmıştır: *"Yerin altında, 9 deniz vardır. Hepsi bir yerde birleşirler. Bu 9 denizin birleştiği yerde ise yeryüzüne kadar yükselen bir Bakır dağ bulunur".* Bu konu üzerinde, 1. cildimizde durmuştuk. Burada da geyik, bir *''Yer ruhu''* olarak görülmektedir.

TÜRK GELENEKLERİ İLE DESTANLARINDA GEYİK

Bu konuya gelmişken rahmetli Cahit Öztelli'nin adını saygı ile analım. Cahit Öztelli, basma mevlud kitaplarının üzerinde çok geniş olarak durmuştu[2]. Buna benzer destanları farsça kitaplarda da görüyoruz. Fakat daha eski İran edebiyatında bu *geyikli hikaye* motiflerini görmüyoruz. Yaygın ve haklı bir görüşe göre bu geyikli hikayeler, Safevî devletinin kuruluşu ile türkçeden farsçaya çevrilmiş ve İran edebiyatında da böylece yayılmıştı. İran'da, *halkın dili olan türkçeden, devlet dili olan farsçaya,* edebiyatta da böyle bir geçiş olmuştu. Dede Korkut kitabındaki, *''Bamsı Beyrek'in bir geyiği kovalıyarak, nişanlısı Banı Çiçek'in otağına düşmesi",* herhalde Anadolu ve İran-Türk destanlarının en orijinal bir motifi olmalı idi. Ancak Dede Korkut kitabında, *"geyiğin avcıyı bir mağara içinde yeraltındaki bir çayırlığa çekme"* motifi, burada artık kaybolmuştur. Halbuki basma Mevlud kitaplarında *''Muhammed Hanefi, bir geyiği kovalıyarak mağaradan içeri girmiş ve böylece Mine Hatun'la karşılaşmıştır".*

Gök çayırlı mağaralar

Dede Korkut'taki Bamsı Beyrek hikâyesinde, bir *"gök çayır"* sözü yer almaktadır (D-76,5). İslamiyetin girmediği bir Altay masalında ise, şöyle bir giriş vardır: *"Oğlan bir geyik görür ve geyiği kovalamağa başlar. Geyik, bakır bir dağdan içeri girer. Oğlan da geyiği izler ve böylece bir kızla karşılaşır. Oğlan, Tıpkı Dede Korkuttaki Bamsı Beyrek masalında olduğu gibi, kızla güreşir ve güreşte kızı yenerek alır*[3].

"Yeraltının kapıları ve kutlu mağaralar

Göktürkler'deki *dişi kurt* da, *erkek Türk çocuğunu* alarak böyle bir mağaradan içeriye girmişti. Geyik ise, Ortaasya Türklerinin deyişi ile bir insanın *"Ervahı"* olabilirdi. Anadolu menkibelerinde ise, *"Avcı, (bir dervişin ervahı olan) bir geyiği yaralar. Geyik kaçarak bir dervişin dergâhına girer. Avcı dergâha geldiğinde, dervişin yaralanmış olduğunu görür..."* Bu konular iyi bilindiğinden üzerinde daha fazla durmayacağız. Büyük hocamız Abdulkadir İnan, *"Şamanizm"* adlı kitabında türklerdeki *ervah* anlayışı üzerinde geniş olarak durmuştur.

[2] Cahit Öztelli, *Anadolu Dini Edebiyatından, Geyik Hikâyeleri,* Türk Folklor Araştırmaları, 1961, s. 2391 vd.

[3] *Proben*, I, s. 310 (metin), Bu Kuzey-Türk destanının başını, yukarıda sunmuştuk.

"Deniz ruhu olan bir dişi geyik

Bu yalnızca Göktürkler ile ilgili, Çin kaynaklarında görülür. *''Göktürklerin atalarından birinin, bu dişi deniz meleği ile bir ilişkisi varmış. Günün birinde avcılardan biri, bir ak geyik öldürüyor. ''Deniz ruhu kız", bir ak geyik donuna girmiş olacak ki, bundan sonra sunulan insan kurbanları, (ceza olarak), hep bu avcının kabilesinden veriliyor. Çünkü deniz ruhunun sevgilisi olan Türk Hakanı, böyle buyuruyor".* Prof. Eberhard Çeşitli eserleri ile, *"Çin'in Şimal Komşuları"* adlı kitabında bu konu üzerinde durmuştur[4].

''Yer ruhu dişi bir geyik"

Türk mitolojisindeki *geyik destanları* ile bununla ilgili anlayışların en güzel bir açıklaması, bu destan olsa gerektir. Geyik dağların, vadilerin ve sarp kayaların görünüp kaybolan, sihirli ve en güzel bir hayvandır. Büyüleyen, insanı hayale kaptıran ve ulaşılmayan bir hayvandır. Yukarıda da belirttiğimiz gibi Çingiz Han destanında da, *''Kurt gökten, ala-geyik Ho'ai Maral ise, yerden gelmişti". Kurt* göklerin; *Ala geyik* ise, yerlerin sembolü ve ruhu gibidirler. Bizi bu konuda açıklığa kavuşturan, en güzel belge, Güney Sibirya'daki Baraba-Om Türklerinden Radlof'un derlediği, *"Yestey Möngkö"* masalıdır[5]. Destanın çeşitli varyantları vardır. Fakat destanda olup bitenleri öz olarak şöyle sıralayabiliriz:

''Geyik-kız, yeraltının bittiği yerde, oturuyordu. Yestey Möngkö adlı bir yiğid, geyik kızı bir gün yer yüzünde gördü. 7 yıl, yorulmadan ve yılmadan geyiğin peşine düştü ve kovaladı. (Bu kovalama, yer altına doğru, oluyordu). En sonunda onu bir taş evde yakaladı ve geyik kızla evlendi. (Herhalde burası, yerin bittiği, yerdi. Böyle bir taş eve Oğuz destanında da rastlanır). Yer Kara-Alp adlı bir yer ruhu ise, onlara düşman oluyor. Geyik kız, Yer Kara-Alp'ın, baldızı imiş. Bundan sonra savaş hazırlığı başlar. Geyik kız da, kocası gibi silahlı imiş..."

Yiğit, yeraltına giderken, 7 yıl boyunca, büyük yağmur ve kar fırtınaları ile karşılaşır. Destan -yeraltında neler olabilir, herşeyi bütün incelikleri ile anlatmıştır. Yiğit, *Geyik karısı* ile yer ruhu olan *deve* karşı savaşa hazırlanırken, *atlar nasıl semizletilir,* savaşa hazır olan veya olmayan atlar, nasıl kontrol

[4] W. Eberhard, *Çinin Şimal Komşuları*, s. 86.

[5] *Proben*, IV, s. 86/101. Geyik burada bir *''yer ruhu''* olarak görülüyor.

edilir, bunlarda anlatılır. *At, koyun* ve *sığır çobanları* ile *otlakların* ince özelliklerini de bu efsane içinde bulabiliriz.

Konuşan geyikler

"*Konuşan geyikler*" de, Türk halk edebiyatında çok görülür. Yalnızca insanlara yardım etmek için değil; insanlardan yardım dilenen, geyikler de görülür: "*Yavrusu kötürüm olan bir geyik, kimsesiz bir yiğide geliyor ve ondan, kötürüm yavrusu için bir ilaç istiyor. Yiğid de gerekli i l a c ı veriyor ve yavru iyileşiyor. Bundan sonra da geyik yiğide çeşitli iyilikler yapmağa başlıyor*[6].

"*A l a - g e y i k*", tüylerinin arasına beyaz benekler karışmış bir geyik türüdür. A n a d o l u ve O r t a a s y a Türk halk masallarında çok yaygın olarak görülür. Yukarıda belirttiğimiz gibi, Ç i n g i z H a n'ın ana-atası olan *maral* da bir *ala, güzel geyik* idi. Daha sonraki Türk masallarında da, "*geyik soyundan gelen Han ve vezirler*", görülür[7]. Ortaasya Türk halk edebiyatında, böyle *benekli geyiklerin*, çok daha mitolojik türlerine de rastlanır: "*Avlarda, b a ş ı a l t ı n ve a y a ğ ı ise g ü m ü ş olan bazı geyikler görünür ve sonra da kaybolurlar*[8].

Tanrı-geyik ilişkileri ve canlı geyik azâdı

Özellikle, dış tesirlerden uzak, K u z e y - T ü r k destanlarında, "*Tanrı ve geyik ilişkileri*" üzerinde çok durulur. Proto Türk ve çok mitolojik bir K u z e y Türk destanında, şöyle deniliyordu: "... *T a n r ı , bir geyiğin ağladığını görmüş. Buna üzülen T a n r ı , kendisini tutamamış ve o da ağlamış*[9]..."

C a n l ı a t k u r b a n ı (a z â d), Türklerde oldukça eski ve yaygındır. Bu, bir çeşit a z â d idi. Geçen yüzyılda Y a k u t Türkleri, "*atları d o ğ u y a sürerler; Tanrıya kurban (?) veya a r m a ğ a n ederlerdi*". Bundan sonra hiç kimse bu atlara sahip çıkamaz ve binemezdi. Bu atlar böylece "*ıdık*", yani k u t l u a t l a r, olurlardı. "*Şehid düşenlerin a t l a r ı*" da böyle azâd edilir ve serbestçe köyün içinde gezerlerdi.

"... *Y a k u t Türkleri, geyiklerin kulaklarına küpe takıyorlar ve bunları serbest bırakarak, T a n r ı'ya a r m a ğ a n ediyorlardı*". Bazı Türklere göre ise, "*Ş ı n g ı z (Çingiz?)* adlı bir ruh, bir geyik, "*m a r a l üzerine binmiş* olarak geziyordu. Abdulkadir İ n a n hocamıza göre bu, "*bir av ruhu*" olabilirdi[10]. A n a d o l u'da, *geyiğin üzerine b i n m i ş olarak gezen G e y i k l i B a b a*'yı da, bunlara katabiliriz.

[6] *P r o b e n*, IV, s. 78/99 ve 82/105: B a r a b a - O m Türkleri.
[7] *P r o b e n*, IV, s. 82/103. Anlatış, biraz karanlıktır.
[8] Bu benzetme, "*insan üstü d o ğ a n*" çocuklar için de söylenir.
[9] *P r o b e n*, II, s. 106. Bu Türk destanları, çok mitolojiktir.
[10] A. İ n a n, *Şamanizm*, ss. 46, 107.

E s k i U y g u r şiirlerinde de, geyikle ilgili bazı sözler vardır: "... *Bilginin yularına (örkin) gerek gösterir. Vakitsiz çantıg geyiği ile koşarsa, ona keleler börkünü giydir*". Bu, daha çok "*ke*" harfinin rumuzları ile ilgilidir. R.A r a t hocamız da bunun manasını çözememiştir[11]. Herhalde "*bilgide, geyik gibi hızlı gitmemeli (?)*", deniyordu.

Geyik hakkında, destanlardan notlar

1) Geyik ve bataklık: M a c a r efsanelerinde de gördüğümüz gibi, "g e y i k ile b a t a k l ı k" arasında bir ilişki vardı. Kuzeydeki, T o b o l Türklerinin bir destanında, şiir halinde söylenmiş şöyle bir sonuç bölümü vardır:

"... *Kamay yünlü bir o k u m olsa, çekip g e y i ğ e (bulan) atsam!... Yavrulu (balalı) geyiği yel almaz (yil almas)! Yeni doğurmuş (tugumlu) geyiği, yel almaz!*

Batağın en kötüsü (yaman), ulu bataklıktır (Ulu sas)! Ey Ulu saz, senin tepelerin de kötüdür! Arkamı kestin! Boynumu kestin! B o z g e y i k'in (boz bulan) sırtından bir kayışla (kail)! Kalın bataklığı (kalın saz) geçme, çok zordur![12]..."

2) Kışlak ve yaylak geyiği: Anlaşıldığına göre, çukur yerler de yaşayan geyikler ile yüksek yerlerde dolaşan geyikler arasında, bir ayrılık görülüyordu. Bir K u z e y - T ü r k destanında, şöyle deniliyordu:

"...*Bir yaşlı adamın, iki oğlu vardı. Ava gittiler. Alçak yerlerde (oy'da), vadi (oy) geyiği avladılar. Kırda, kır geyiği avladılar*[13]..." Destanı derleyen R a d l o f, "*kır*" sözünü burada, y ü k s e k y e r anlamında yorumluyor.

3) Geyik avından armağan, pay: D e d e K o r k u t kitabında da, B a n ı - Ç i ç e k'in yengesi, B e y r e k'in avladığı geyikten, pay istemişti. K ı r g ı z Türkleri, savaşta veya avda elde edilen hayvanlardan verilen armağana, "*sooğa*" derlerdi. "*Çok avladığınız geyiklerden, bize de armağan veriniz*[14]!... Bu, i n â y e t manasındadır. Çünkü, "*canını kurtarma*" için istenen *merhamet* de, bu sözle anılırdı.

4) Geyiğin, kendi dağı: "... *Bu dağda durarak, öbür dağa göz diken geyik ölür*[15]" Bu söz, insanlar için de söylenir.

[11] R a h m e t i A r a t, *Eski Türk şiiri*, 60,61.
[12] *P r o b e n*, III, s. 270/336: Okçuların türküsü: *(Mergenlerning beyti).*
[13] *P r o b e n*, IV, s. 188/233: Eski Kazakistan, S a y ı n - B a t ı r destanı.
[14] Y u d a h i n, *Kırgız Sözlüğü*, s. 660.
[15] Y u d a h i n, a. eser, s. 50. "*K i y i k*", bütün çatal tırnaklı yaban hayvanları. "*Kişi-kiyik*", vahşi insan: Aynı eser, s. 475.

5) Geyik destanları: *(Hikâye-i Geyik)*: Anadolu'da, basma *mevlût* kitaplarının sonlarında, şiirle geyik hikâyeleri vardır. Yukarıda da belirttiğimiz gibi rahmetli Cahit Öztelli, bu destanlar üzerinde çok durmuştur[16]. Bu Anadolu *"Geyik destanları"*nın motifleri üzerinde, zaman zaman durduk. Radlof'un derlediği metinler arasında da Müslüman bir *geyik destanı* bulduk. Kırgız Türklerine ait olan bu hikâyeler kitap *(kitap ölöng)* halinde basılmıştır. Destan, diyalog ve karşılıkl: konuşma ile düzenlenmiştir. Konuşmalar Hz. Muhammed *(Mukambet)*, Kâfir *(keür)*, geyik ana ve geyik yavruları arasında geçer[17].

ALAGEYİK VE BOZGEYİK ÜZERİNE

Anadolu, Türk kültürü ile destanlarının özlerini taşır. Kuzey-Türk destanları, çok mitolojiktir. Anadolu ise, destanları gelişmişlik ve gerçekçiliği, mitoloji ile özümler. Rahmetli Ali Rıza Yalgın'ın *"Güneyde Türkmen oymakları"*nda derlediği bazı bilgileri, değerlendirmeğe çalışalım:

1) Alageyik ve tepegöz sultan: Hikâye, öz olarak şöyledir: "... *Keloğlan, gerdeğe girdiği gün, don değiştirip, esas donuna giriyor ve bir delikanlı oluyor. Eşine, şöyle diyor: "Ben, Kaf dağındaki, Ala geyik adındaki, dev-ana'nın oğluyum. Anam, 18 Kaf'a hükmeden, Tepegöz Sultan'dır*[18]". Padişah kızlarının, *"elma atma yoluyla koca bulma"* motifi, Türk mitolojisinin bir motifidir. *"İnsanların, silkinme yoluyla keloğlan; keloğlanın da insan olması"*, bu da Türklere ait, derin inanışlı bir motiftir. Keloğlan bölümümüze bakınız[19].

2) "Alageyik soyu ve yurdu": İse bu masalın sonuna eklenmiştir: *"Kızın babasının yurdu da, Alageyik yurduna katılır... Bundan dolayı oraya, Alageyik yurdu derler... Alageyikli boyu, kendilerini böyle bir soya bağlamışlardır"*. Bu da, Şamanizm'in tanınmış bir prensibidir.

3) "Yeleli geyik" ve "Alageyik": Diye iki türlü geyik vardır. Hikâyeyi anlatan Hınız Ahmed, böyle diyordu. *"Alnı punpullu, yani kâküllü"* geyik, Anadolu hikâyelerinin, başlıca motifidir. *"Yer ruhu ve geyik"* ilişkileri üzerinde, yukarıda durmuştuk. Bundan dolayı, Kaf dağı ile bir ilişkisi bulunması da, Türk mitolojisi'nin bir motifi olsa gerektir.

4) Alageyik ve geyik olan yaşlı bir adam: Ali Rıza Yalgın'ın, Binboğa Türkmenlerinden derlediği bir söylenti, kısaca şöyedir: "Nur*haklı bir yiğit, ava gidiyor. Bir geyik sürüsüne rastlıyor. Sürünün yanında*

[16] Cahit Öztelli, Türk Folklor Araştırmaları, 1961, s. 6391 vd.
[17] *Proben*, III, s. 666/751: *"Kiik"*, basılı kitaplarda.
[18] Anadolu'da da geyik, bir *"Yer-ruhu"* gibi görünmektedir: Ali Rıza Yalgın, *Cenupta Türkmen Oymakları*, II, s. 130.
[19] W. Eberhard, Türkischer Volksmärchen, Leiden, 1953, 257-III. Motifler çok karışıktır.

da bir "Koca adam" görüyor. Yiğit, geyiklere saldırıyor. Koca, bir geyik oluyor. Yiğid de kaçıyor..." Bunu anlatan Nurhaklı bir geyik avcısı şiiri ile şu atasözlerini anlatıyor:

1) *"Geyiğin avına biyol (bir kez) giden, bir daha tövbe eder"*. 2) *"Geyiği iyi sayarlar, onun piri varmış"*. 3) *"Bir adam, su içen geyiğe bir ok atmış. Geyik hemen* aksakallı *koca olmuş..."* 4) *"Davarın uğruna bir geyik çıkarsa, o obaya zeval olmaz*[20]"

Geyik donuna girme, Anadolu'da Nurhak dağlarında, şimdiye kadar görmediğimiz bir motifle ortaya çıkıyor. Fakat, Türk mitolojisinin öz bir motifi gibi ve muhteşem bir görünümle: "... *Yusuf adlı bir avcı, geyik avına gitmiş Geyik sürüsünün yanında,* **"ak sakallı bir koca"** *görmüş. Koca Yusufa: "Beni kimseye söyleme, sana bir çebiş vereyim", demiş. Fakat Yusuf dinlemeyip, sürüyü talana başlamış.* **koca bir geyik tekesi** *oluyor. Yusuf'a 'yuf' diyor ve Yusuf kayalardan düşüyor*[21]..."

Geyiğin üstün bir güç kazanması: Anadolu'da geyik avı üzerine yakılmış, bir çok türküler vardır. Ancak Ali Rıza Yalgın tarafından Nurhak dağlarındaki Türkmenlerden derlenmiş, bir türküden *"geyiğin ilâhî bir güç ve yüz kazandığı"* görülmektedir:

"Uyku geldi gözlerime süzüldü,
"Geyik geldi, annacıma (karşıma) düzüldü,
"Tetiği çekerken elim çözüldü,
"Geyiğe gitmeyin sakın yoldaşlar!

Anadolu efsanelerinde "Bozgeyik"

Boz Geyik Dede, Elbeyli Türkmenleri arasında ayrı bir önem taşıyordu. *"Bozgeyik Dede Elbeyli Türkmenlerin pîri idi"*. Bildiğimiz budur. Ancak aynı Türkmenlerde, *"O'nun adını almış veya elini taşıyan"*, diğer dervişler de vardır. Ali Rıza Yalgın'ın derlediği bilgileri, öz olarak verip, bir yoruma gitmeğe çalışalım. Aslında Yalgın da bu inanışları yorumlayamıyor[22].

1) Bozgeyikli ve Elbeyli boyu: "... *Bozgeyikli, Elbeyli boyunun pîridir. Elbeyli'den çıkan Deli Ahmed'in sanına, Bozgeyikli derlermiş. Bir gün Urum'a Hacı Bektaş'a gitmiş... Kerâmet göster-*

[20] Ali Rıza Yalgın, a. eser. II, s. 398-400. Bu atasözlerinin manaları çok derindir. Burada yorumlamadık.
[21] Ali Rıza Yalgın, a. eser, II, s. 399. Olay, bir *"don değiştirme"* mi; yoksa *"ervah"* mı, bilinmiyor.
[22] Ali Rıza Yalgın, a. eser, I, s. 33.

miş, veli olmuş. Bir gün de elindeki çövenini güneye fırlatmış. Çöveni yerinden, develerle bile kaldıramamışlar. Sonra da Hacı Bektaş'tan mertebe almış... Bozgeyikli Deli Ahmed, aslen Tokatlı idi..." Bu çöven geleneği ve inanışı, başka bir yerde kendini yeniden gösterecektir.

2) Bozgeyikli babaların çöveninden atlama: "*...Türkmenlerin başlıca ziyaret yerleri, Bozgeyikli ve Yel baba türbeleri idi. Türkmenlerin en büyük yeminleri, Bozgeyikli baba'larının ellerindeki kamış çubuktan, atlamakla olur. Türkmenler buna ''çöven atlama'' derler ki. Bir Türkmen çöven atladıktan sonra, asla yalan söylemez*[23]".

3) ''Bozgeyik Dede, çarpsın!'' ''...*Bozgeyik Dede, var sayılan, kendisi bilinmeyen bir evliyaya saygı ve bir âdettir. Bozgeyikli sıfatını taşıyan deyişlerin başına yemin etmek ve hüneri, aşiretteki kavgaları halletmekmiş. Vaktiyle bu adı taşıyan dervişler, halk arasında gezer ve küskünleri barıştırma işini yaparlarmış... Bu âdetten, yalnız bir yemin kalmış:*

"Bozgeyik Dede çarpsın![24]": Bir tören aleti olarak, çövenlerin önemi üzerinde, "*Türk Kültür Tarihine Giriş*" adlı eserimizin VI. cildinde, geniş olarak durmuştuk.

DERVİŞ VE ŞAMANLARIN ERVAHI, GEYİK

Geyik hikâyelerinde

Anadolu'da basılı Mevlid kitaplarının sonlarında bulunan "*Hikâye-i Geyik*'' destanlarından söz açmıştık. Bu hikâyelerde, "*okla yaralanan geyik kaybolunca, aynı yerden yaralı bir dervişin ortaya çıktığını*" görmüştük. Derviş, herhalde "*geyik donuna girmiş*" oluyordu. Bunların kesin yorumları, çok güçtür. Altay dağlarındaki Teleüt Türklerine göre, "*her şamanın bir ervahı vardı*". Buna, "*Tın-bura*" deniliyordu. "*Bura*", ruh demektir. "*Bur, pur*", ise, Kuzey Türk ağızlarında, geyik veya ren geyiği anlamında da söylenir[25].

Geyikli Babanın izlerinde

Kuzey-Batı Sibirya'daki Samoyedler arasında ise bu inanış, biraz daha aydınlanır: "*Her şamanın bir ren geyiği vardır. Bunun, geyik şeklinde bir ruh olduğuna inanılır... Şaman ile birlikte, kavga eder... Ancak*

[23] Ali Rıza Yalgın, a. eser, I, s. 62. Burada dervişin *asâsı* veya *çöveni*, *kılıç* yerine kullanılıyor. Dede Korkut kitabında ise, *kılıç üzerine yemin* edilir.
[24] Ali Rıza Yalgın, a. eser, II, s. 119.
[25] Uno Harva, *Religiöse Vorstellungen der Altaischen Völker*, s. 478, n. 60. Anohin'den.

geyik ölünce, şaman da ölür..." Geyik boynuzu, bir sembolü idi. "*Ölen şamanın oğlu babasının bir heykelini yaptırdı ve başına da, bir geyik boynuzu koyudu*[26]..." Belki eski Anadolu'daki boynuzlu ''Geyikli Baba'' anlayışının da kökleri, böyle derinlere gidiyordu.

1) Geyik tekesi ve Bey: "*... Kırkılmış bir geyik tekesi (serek) sallanıyorsa, bu bey geliyor (bii) demektir, bu benim!*" Bunlar, Kırgız atasözleridir[27].

2) Yiğidin adı ve geyik: "*Her geyiğin kılları, her yiğidin de, bir adı var!*". Yani, adsız yiğid olmaz, diyor. Bu Altay destanları, çok mitolojiktir[28].

3) Geyik ve Bakır dağ: "*... Bir yiğid, bir geyiğin peşinden gidiyor. Bakırdağ açılıyor ve geyik dağın içine giriyor... Yiğit de geyiği izliyor... Yedi Tanrı (yeti Kuday) ile, orada karşılaşıyor*[29]...". Bu eski Anadolu'daki geyik hikâyelerine de benzer.

4) Öksüz çocuk ve 9 geyik: "*... Öksüz bir çocuk, ava gidiyor. 9 geyik avlıyor. Çocuğun atı, eğersiz ve üzengisiz imiş*[30]..." Radlof'un I. cildinde bulunan bu Türk destanları, çok mitolojiktir ve göklerde geçer. Bu ''Dokuz geyik'', "*9 gezegen*", olsa gerektir.

[26] Uno Harva, a. eser, s. 478, n. 62. Lehtisalo'dan.
[27] *Proben*, III, s. 313: Bir beyin *(bii)* özellikleri, medhi ve alkışı. Şiir, atasözlerinden oluşmuştur.
[28] *Proben*, I, s. 26. Çok mitolojik bir Kuzey Türk destanıdır. Olay, hep göklerde geçer.
[29] *Proben*, I, s. 313/337: ''*Geyikler ve açılan dağlar*''. Bu destanın benzerleri, I. cildimizde ele alınmıştır.
[30] *Proben*, I, s. 331/355. Çok mitolojik bir Altay destanıdır.

9. BÖLÜM

KURT VE TÜRKLER

(Yeni notlar ve belgeler)

TÜRK HALK EDEBİYATINDA VE DEVLET MİTOLOJİSİNDE KURT

Türklerin kurdu izlemeleri ve arkasından gitmeleri

Bu konuyu ilk olarak ele alıp, destanlar ve edebiyat tarihi bakımından inceleyen, F u a d K ö p r ü l ü olmuştur. *Şimdi müslüman olan Türklerin halk edebiyatında bile, eski milli destanın izlerine, tesadüf olunmaktadır*[1]. Bu, Türk milli kültürünün incelenmesinde atılmış, en büyük bir adımdır. F u a d K ö p - r ü l ü , aynı konuyu, yeninden ele almış, daha geniş ve daha derin olarak ele almıştır[2]. 1926-1928 yıllarında, ulu erdem sahibi hocamız Prof, Abdulkadir İ n a n bu görüşleri yeni tarih ve folklor vesikaları ile daha da desteklemiş ve genişletmişlerdir[3]. Hocalarımızın, bu geniş bilgi ve tahlil güçleri karşısında, hayran olmamak mümkün değildir.

Türk Mitolojisi adlı eserimizin I. cildinde, yeni vesikalar sunma yolu ile, k u r t ile ilgili inanışları, daha da genişletmeğe çalışmıştık. Burada, daha önce sunamadığımız vesikaları sunarak, konuyu yeniden toparlamağa çalışacağız. Ancak buradaki vesikaların ağırlığını, daha çok *"Türk halk edebiyatı"* ndaki motifler oluşturacaklardır.

TÜRK VE MOĞOL MİTOLOJİSİNDE "KURT"

M o ğ o l ve Proto-Moğol kültüründe, kurt kültü görülmüyor: Konuya, M o ğ o l kültür çevreleri ile başlamak istiyoruz. Çünkü en çok spekülasyonlara uğrayan, bu alandır. Hocamız Prof. Abdulkadir İ n a n da, 50 yıl önce bu görüşte idiler[4]. Prof. İ n a n hocamızın da belirttikleri gibi, *M o ğ o l türeyiş destanları* içinde baskın olan, *"ı ş ı k"* idi. *"K ö p e k"* veya *"köpeğe benzer"* bir hayvanın görüldüğünü de, burada biz katalım, Moğolca *Börte-Çino* veya *Börteçine*, yani *"G ö k k u r t"*, M o ğ o l kaynaklarında daha çok bir k i ş i a d ı olarak görülüyordu[5].

[1] F. K ö p r ü l ü , *Türkiye Tarihi*, s. 52.
[2] F. K ö p r ü l ü , *Türk Edebiyatı Tarihi*, s. 62 vd.
[3] Abdulkadir İ n a n , Türkiyat mecmuası, II, 1926-28; *Makaleler*, s. 69-75.
[4] Sonraki T ü r k - M o ğ o l inanışları, bunların dışındadır: *Makaleler*, s. 71.
[5] A . İ n a n hocamız, sonraki M o ğ o l kaynaklarını da, değerlendirmiştir: Aynı eser, s. 71 vd.

Moğollarda büyük devlet ve kabile mitolojisi: Konuya böyle bir görüşle girersek, yolumuz daha güvenli olur. Çeşitli eserlerimizde belirttiğimiz gibi, Çingiz Han devletinde, *"Büyük devlet, devlet felsefesi"*, daha çok eski Türk devletlerinin tesirlerinden geliyorlardı. Önemli olan, *"Yüksek devlet felsefesi"* ile *"kabile gelenekleri"* ni, birbirlerinden ayırmaktır. I. cildimizde Hıtay *(Liao)* devletindeki gelenekler dolayısıyla, böyle bir denme yapmıştık. Çingiz Han geleneğindeki *Kurt motifi* üzerinde, kısa olarak durmuştuk. *Moğolların Gizli Tarihi*, ilk girişinde söze başlarken, Çingiz Han'ın ilk kutlu ataları hakkında şöyle diyordu:

Çingiz Han'ın ilk ataları Gök kurt ve dişi geyik

"Çingiz Kahan'ın kökeni (huja'ur), *yücelerdeki göğün takdiri ile doğmuş* (caya'atu töreksen), *Börte-Çino (Gök kurt) idi.*

"Onun karısı, Ko'ai-Maral yani (beyazlı veya kızıla çalan maral) idi. Buraya, denizi geçerek gelmişti. Burkan-Kaldun dağındaki, Onon ırmağının kaynağında, yerleşip yurtlarını kurdular[6]*..."*

Bu önemli girişin tercüme ve yorumunu, moğolca metnin çince karşılıkları ile, biraz da Pelliot'nun anlayışına göre yapmağa çalıştık. *"Çino"* moğol dilinde kurt demektir. Ancak *"börte"*, bazılarının yorumladıkları gibi, boz demek değildir. *Moğolların Gizli Tarihi*'nin çince karşılıklarında, "göğün rengi" anlamında kullanılmıştır[7].

Dişi geyiğin rengi üzerinde ise, ayrıca durulmalıdır. *Moğolların Gizli Tarihi*'nin çince karşılığında geyiğin rengi, "beyazlı, gri" olarak tanımlanmaktadır[8]. P. Pelliot ise bu sözü, sarımsı veya doru (?) bir renk adı olan, türkçe *"kuba"* dan getirmektedir. Zaten çince karşılıklarda da, *"kırmızıya çalan"*, bir mana vardır[9]. P. Pelliot'nun bu sonucu, çok nadir kaynaklara dayanır. Böyle bir bilgi, yalnızca Moğolların Gizli Tarihi'-nin bu başlangıcında verilir. Reşideddin ve Ebülgazi dahil, başka hiç bir kaynakta böyle bir bilgiye rastlanmaz. Eski ve yeni Moğol folkloru içinde de, *"Gök kurt"* ve hatta kurt ile ilgili herhangi bir gelenek görülmez[10].

[6] *Moğolların Gizli Tarihi: (YCPS)*, P. Pelliot yayını, ss. 5, 121. Çince metin de, karşılaştırılmıştır.

[7] Bu çince söz, bazan *yeşil* anlamına da söylenir. Asıl anlamı, "Gök mavisi" (Couleur de ciel, ciel) ve bazan da çivit mavisi ve yeşil için söylenir: Pelliot, s. 121 n. Haehisch ise, *"mavi-gri"* olarak yorumluyor: *(YCPS Wörterbuch*, s. 19).

Reşideddin, kurdun adını, *"Börte-çina"* olarak anıyor. Bu söz, Reşideddin'de, yalnızca bir yerde geçiyor. Diğerleri ise, kişi adlarıdır. Doğrusu için, bk. P. Pelliot, *Histoire des campagnes de Genghis-Khan*, s. 131.

[8] Haenisch, *Wörterbuch (YCPS)*, s. 64. Çincesi ile karşılayınız.

[9] P. Pelliot, ... *Genghis-Khan*, s. 304 vd.

[10] A. İnan, bu konudaki kaynakları taramıştır: *Makaleler*, s. 71.

Bundan da anlaşılıyor ki bu gelenek, Türklerden Moğollara, -bir yüksek devlet mitolojisi olarak-, girmişti.

TÜRK HALK GELENEĞİNDE, ÇİNGİZ HAN VE "GÖK KURT"

Çingiznâme'ler, yalnızca basılı kitap olarak değil; ozanlar tarafından da, söylenir ve ağızdan ağıza iletilirdi. Başkurt Türk kesimleri, Çingiz Han'ı -ataları değil- milli bir büyükleri olarak kabul etmelerine rağmen, Çingiz Han hakkındaki bilgileri, Türk gelenekleri ile benzeştirmişlerdi. Onlara göre, *"Çingiz Han, Gök kurt'un oğlu"*, idi. Ancak, *Börteçine* ve Çingiz Han'ın babasından, söz açılmıyordu.

"At yeleli Gök kurt oğlu Çingiz Han": *"Çingiz Han, doğrudan doğruya (bilâvasıta)*, *"Yılkı yallı Gök Börü" (At yeleli Gök Kurt) un oğludur*[11]*..."* Kurdun yelelerini, Kuzey-Türk dünyasında yazılan bu kaynak, niçin *at yeleki (yılkı yallı)* olarak görüyordu? Bu çok önemli inanışı, pek anlıyamıyoruz. Moğollar ile ilgili ana kaynaklarda ve Moğol halk edebiyatında görülmeyen bu inanış, *Türk gelenekleri* ile *benzeşme* içinde görülüyordu. Aslında Çingiz Han, Başkurt Türklerinin atası değildi. *"Başkurt kabilelerine... alâmet olarak tamga, ağaç, kuş veren, Gök Börü oğlu Çingiz Han"*, idi[12].

Moğollarda, köpek kültü nurdan gebe kalma ve ana ailesi: Çingiz Han'dan çok daha eski olan *Uygur türeyiş* destanında da, *gökten ışık inmesi"* yolu ile *hâmile* kalmayı görüyoruz. Buna paralel olan diğer örnekleri, I. cildimizde vermiştik. Anlaşıldığına göre, *Moğol Mitolojisi*'de başkın motif, ışık ve köpek idi. Moğol edebiyatının en eski eseri olan *Moğolların Gizli Tarihi*'nden, Çingiz Han'ın atası olan Alan-Ko'a Hatun'un, hâmile kalması ile ilgili bölümü, aşağıda sunalım. Metin, P. Pelliot'nun yorumuna uyularak verilmiştir[13]. Diğer yorumcular bu eseri, bir dil veya edebiyat parçası gibi ele almışlardır:

"... Her gece parlayan (üçgen), sarı bir *adam (şıra gü'ün) çadırın üst penceresinden giriyor, kapının ışığı ile karnımı okşuyordu. Onun parlak ışığı karnıma nüfuz ediyor, giriyor* (şingegü), *çıkarken de sarı bir köpek gibi* (şıra nokai metü) *ayın (veya) güneşin şualarından* (kiliyer), *tırmanarak geri dönüyordu.*

"... Bu, onların (yani üç oğulun), Tanrı'nın oğlu (Tenggiriyin kö'-üt) *olduklarının, açık işaretidir* (temdek)..."

[11] Kısa bir açıklama ve kaynaklar için bk. A. eser, s. 72.

[12] Bu söylenti, 1819 da, Kazan'da, Halfin tarafından yayınlanmıştır: A. eser, s. 72, n.6.

[13] *Moğolların Gizli Tarihi: (YCPS)*: Pelliot, ss. 7, 121; Haenisch, s. 3; A. Temir, s. 8.

Ana ailesi, bu inanışta açık olarak görülmektedir. *Altan Tobçi* adlı Moğol kaynağında ise, buradaki *sarı köpek*, *''kırmızı köpek''* olarak anılmaktadır. Köpek kültü, çok eski Proto-Moğollar arasında da yaygın idi[14].

Türk geleneklerinde köpeğin "at yeleli Gök Kurt'' olması: Baş Kurt Türklerine ait bu çok nadir vesikanın metnini, yine Prof. A. İnan vermiştir. Bir bilgi vermek için sunacağız[15]. *"Çingiz Han'ın atası Alan Ko'a Hatun halka kendisine bir ışık indiğini ve Gök kurt olarak çıktığını söylemişti". Ancak halk buna inanmamıştı. Bunun üzerine bazıları hatunun çadırının yanında pusu kurup, beklediler. "Havadan, parlak bir ışık (yarkın kün) indiğini", gördüler. "Bayağı güneş (kün) gibi inen bu ne idi?" Diye birbirlerine sordular. Gelin bağıralım, "kurt ise çıkar (börü bolsa çıkar)", dediler. Bağırdılar. "Baktılar ki, "at yeleli bir gök kurt" (Yılkı yallı kök börü), çıka geldi. Arkasına baktı. ''Çingiz'', deyip bağırdı". Ondan sonra kayboldu...*

ÇİNGİZ HAN'IN, DİĞER TÜRK MİTOLOJİ MOTİFLERİYLE GÖRÜNÜŞÜ

Aşağıda sunacağımız bu Kırgız Türklerinin efsanesi, doğrudan doğruya kurt motifi ile ilgili değildir. Yukarıdaki efsaneleri, Türk-Moğol inanışları bakımından, aydınlatıcı olduğundan, burada kısa olarak sunmayı, yararlı görüyoruz. Şimdiye kadar, hep *nur* ile *ayışığı*'ndan söz açtık. Halbuki Türk inanışlarında, doğrudan doğruya, *''güneş ışıkları''* da söz konusudur bundan dolayı bu efsane, gerçekten görkemlidir. Bu motif üzerinde, güneş ile ilgili bölümümüzde, çok kısa olarak durmuştuk. *Moğolların Gizli Tarihi*'nde de, hem *''ay''* ve hem de *''güneş ışığı''*'ndan söz açılıyordu. P. Pelliot bunu, *ay veya güneş ışığı*, diye kuşgulu olarak yorumluyordu. Gerçi metin karanlıktır. Ancak Haenisch ile diğerlerinin yaptıkları yorum, moğolca ve çince metnin içinde, yoktur[15a]:

''*...Altın Bel Han'ın kızını, (kocasız hamile kaldığı için), bir sandığa koyup, ırmağa atıyorlar... Sandığı, Toktagul Mergen adlı biri, sudan çıkarıyor. Kız yiğide, şöyle diyor:*

" - *Ben karanlık bir yerde* (bir karangı yerde), *Allahın emri ile* (Allahın emiri minen), *hâmile kaldım* (kursaktu boltum)! *Babam beni öldürmek istedi. Ancak annem* (şeşe) *kıymadı* (kıymay).

"Kadın, üç oğul daha doğurur. *Şıngız, atalarını bulmak için ırmağın yukarısına doğru gider...*

[14] W. Eberhard, *Çinin Şimal Komşuları*, s. 48.
[15] A. İnan, *Makaleler*, s. 72.
[15a] *(YCPS)*: Pelliot, s. 129; Haenisch, s. 3.

Şıngız'ın yayını, güneşin tutması: "... *Üç kardeşi ise Şıngız'a karşı geliyordu. Bunun üzerine anneleri şöyle diyor:* " - *Dördünüz de benim oğlumsunuz. Size âdil bir yol göstereyim* (edil şerigat kılayın). *"Yaylarımızı güneşin ışıklarına asınız* (Sagımga sadagını il). *Işık, hanginizin yayını tutup yukarıya çekerse* (Sagım sadaktarını kötörsö), *o padişah olsun* (sonunğ patsa bol!).

''*Güneş ışığı, Şıngızın yayını, altında bir direk* (astınan direü); üstünde asılacak yer (üstüne baylau) *varmış gibi, havada tuttu ve Şıngız, han oldu*[16]..."

Han'ın kızı, *"karanlık bir yerde"* Allahın emri ile hâmile kalıyor. Ancak Müslüman oldukları için, *kurt* veya *ışıktan* söz açılmıyor. *"Irmağa atılan sandık"* motifi, Anadolu masallarında da, çok yaygındır. Her ne olursa olsun, bu destan çok eskilerden gelen, muhteşem bir Türk düşüncesini yansıtıyor. Bu destanın tümü, Güneş bölümümüzde sunulmuştur.

TÜRK GELENEKLERİ İLE DESTANLARINDA KURT

Büyük devletler kurmuş olan Türklerde kurt, artık bir sembol hâline gelmişti. Onlarda din ve totemizm izleri, çoktan kaybolmuştu. Kurt Göktürklerde, *tuğlar ile bayrakların tepesinde* yer alma yolu ile, bir devlet sembolü olmuştu. Ortaasya, Altaylar ile Sibirya'da yayılan Türk Halk edebiyatında ise kurt, halâ kalın bir mitoloji tülüne bürünmüş görünmektedir. Oralarda insan, bazan kurt donuna giren bir yiğit; bazan bir dev oğlu olur. Bazan da gökte, büyükayı burcu ile birlikte görülür. Çoğu zaman güzel kızlara karşı ise, aşırı bir eğilimleri vardı. Ortaasya *Türk halk edebiyatı*'nda kurt, çoğu zaman erkektir. Bundan da anlıyoruz ki, Ortaasya Türk kavimlerinin alt kesimlerinde, *"anne ailesi"* nin izleri henüz daha kaybolmamıştı. Bunu, çok eski Türk totemizminin kalıntıları olarak da, kabul edebiliriz.

Büyük devlet kurmuş olan Türklerde, -örnek olarak Göktürklerde ise kurt-dişi, yani *büyük anne*'dir. Buna karşılık Türk kavminin, veya Türk devletini kuran âilenin atası ve babası ise, bir insan ve bir *erkektir.* Bunun için *''anne ailesi''* gelişmiş Türklerde çoktan kaybolmuş ve onun yerine, *''baba ailesi''* gelişmişti. Şimdi, Radlof'un *"Türk Halk Edebiyatından Örnekler"* adlı eserinden birkaç örnek seçerek, sunmağa çalışalım:

1) **Konuşan ve yol gösteren kurt:** *"Baraba-Om bölgesinde, Kara-Kököl adlı bir yiğit* silkiniyor ve altın *yünlü bir kurt (karış-*

[16] *Proben*, III, s. 68/88: Kazakların kökeni: *(Kasaktıng tübü).*

kır) oluyor"[17]. Bundan sonra başarı kazanıyor. Masalda kurt, dejenere edilmiştir. Yiğit, bazan da, *a y ı donuna* giriyor.

2) *"Bir yiğit ile H a n 'ın k ı z ı sevişiyorlar. Fakat Han kızını yiğide vermiyor. K u r t , büyülü n e f e s i ile üflediği (üftip) herşeyin şeklini değiştiriyor. Hanın her istediğini yerine getiriyor. Böylece gökteki y e d i a y g ı r, argımak, yani Büyükayı burcu ile ' ' k u t l u ' ' yeraltından da H ü m a kuşu-nu, yiğide kazandırıyor*[18]". Burada, çok eski bir Türk efsanesi, güneyden gelen masal motifleri ile karışmaktadır. Kopuz için, *"dumbra"* deniyor.

3) **Kutlu kopuz ve kurt:** Bu da, yukarıdakine benzeyen, -fakat daha gerçekçi ve daha az karışmış-, bir masal tipidir: *' ' K u r t bir yiğide, H a n 'ın k ı z ı n ı almak için yardım ediyor. Yiğid, kurdun yardımı ile ' ' k u t l u k o p u z ' ' (dumbar) elde ediyor. Kurt yiğide güç veriyor. Yiğid Ok yarışlarında da, (nışana atışkalı), birinci oluyor ve Han'ın kızını alıyor*"[19]. Yine aynı bölgede, kurt motifi dejenere edilmiştir. Kurt ancak, yiyecek verenlere akıl verip, yol gösteriyordu[20]. Konuşan kurtlar için de ayrıca bk. (Proben, 4, metin s. 253).

4) **"Tanrı'nın k ü y r u k s u z g ö k k u r t u ' da"**: Eski bir K ı r g ı z masalında görülüyor[21]. Ayrı bir masalda da, **' ' G ö k r u h l u (cendet), Kondı-Bay'ın ilinde bulunur"**, deniyordu[22].

5) **"Altı ağızlı Gök-Börü"** deyimini de, Ortaasya'daki *b a k s ı dualarında* görüyoruz[23]. 6 sayısı, Türklere sonradan, kutlu bir sayı olarak girmiştir.

6) **"Kurt ile koyun"** üzerinde söylenmiş masallar ile atasözleri de, Ortaasya halk edebiyatında, çok yayılmıştır. Bunlardan birini örnek olarak verelim: *"Koyunlar dışarıda mangrışır, yani bağrışırlarsa; aç kurtlara aş olurlar*[24]". Kurt-koyun örneği, G ö k t ü r k yazıtları ile A n a d o l u 'da da çok görülür. Çünkü, koyuncu kavimlerin başında, Türkler gelir.

[17] *P r o b e n* , IV, s. 67/84: B a r a b a - O m Türklerinden.

[18] *P r o b e n* , IV, s. 118/154: Kuzeydeki H o c a - A u l Türkleri.

[19] *P r o b e n* , IV, s. 117/153: H o c a A u l Türklerinden.

[20] *P r o b e n* , IV, b. 114/119: *"Kuş isteyerek (istegeli), yürüyen (yürgen) H a n oğlu"*.

[21] *P r o b e n* , III, s. 275/327, K ı r g ı z : A l l a h u T a ' a l a ' n ı n *(Alda Tagalanıng)* kuyruksuz *(şolak)* G ö k K u r d u (Kök Kaskır): *"... E r k e m - A y d a r 'ın kız kardeşi hastalanıyor. İlaç olarak bu k u r d u n safra kesesini (ötünü) istiyor. Bu kurda güç yetmez diyorlar... 3 gün, 3 gece döğüştükten sonra kurdu öldürüyor..."*

[22] *"Kötü ruhlu k u r t l a r ' '* için daha çok *"kaskır"* deniliyor. ' ' G ö k r u h u ' ' *(Kök Cendet)* için bk. P r o b e n , III, s. 49; IV, s. 14.

[23] *P r o b e n* , III, s. 49/64-65: B a k s ı duası: *(Baksanıng sözü)* (K ı r g ı z) : *' ' . . . D e m i r - R u h u (Temir-Can), selam! Bana, haber ver! Ağır bir ordu (aur-kol) toplasın! D e m i r T u ğ u n u (bayrağını) diksin!*

"Alçak yerden (oydan) gelen, 10 kurt (on börü)! Bu kurtların içinde A l t ı a ğ ı z l ı (altu auzlu) K ö k - B ö r ü ! . . . ' '

[24] *P r o b e n* , IV, s. 15/20: B a r a b a Türkleri. Bu söz, daha çok a s â y i ş bakımından söylenmiştir.

7) **"Kurt kürkü"** motifi de, Ortaasya Türk halk edebiyatında çok yaygındır. *"Yiğitler, kurt kürkü, (yani, karışkır tonu) giyiniyorlardı*[25]

8) **"Yerde veya alçakta 30 kurt, gökte ise 40 kurt"**, *"bir ermişin rüyasında görülüyor ve her kurda, bir atış yapılıyor"*. D i n ve a s t r o n o m i bakımından mânâsı olan bu masal, derin olarak incelenmelidir[26].

9) **"Kötü bir ruh olarak kurt"** motifi de, Ortaasya Türk edebiyatında çok yaygındır. Örnek olarak *"kaskır-alp"*, yani ' ' K u r t y i g i t " in kendisi, bir insan gibidir. *Dişi bir d e v i n oğludur.* İlk karısı ise, *Calmaus* adı verilen bir d e v i n kızı dır. *Yiğit Er-Töştük'ün karısı, başı altın, götü ise g ü m ü ş bir erkek ç o c u k doğuruyor. (Bu da Oğuz Kağan gibi), insan üstü bir doğuşla dünyaya geliyor. K u r t - İ n s a n , kadına göz koyuyor. Kocası ile arasını açıyor ve kadını yakmak istiyor. Fakat kadın, Kurt insanın ilk karısı olan, d e v k ı z ı ile birleşiyor ve kurt insana karşı koyuyor*"[27]. Bu masalda, i n s a n kızları ile d e v kızlarının bir anlaşması görülüyor.

10) **Çocuğun adını koyan Kurt:** *"Doğar doğmaz konuşan, kutlu bir kız varmış. Büyüyünce, a d k o y m a k istiyorlar. Fakat bir türlü ad bulamıyorlar. Böylece kız, a d s ı z kalıyor. En sonunda kızın adını bir k u r t biliyor ve kızın adını koyuyor. Bunun için de k ı z , k u r t ile e v l e n i y o r . Ç e y i z olarak da, bir k a r a d e v e ile bir (kara güng), yani bir c â r i y e götürüyor. (Fakat kurdun kurtluğu tutuyor) ve deve ile câriyeyi yiyor. Bundan sonra kız, kuması ile anlaşıp, kurt insana karşı koyuyor"*. Bu da yukarıdaki masalın ayrı bir şeklidir[28]. Kurt, zaman zaman donuna giriyor. Ad, Türklerde çok önemli idi. Kutlu doğan bir kızın adını ancak kutlu bir kurt koyabiliyordu. Fakat kutlu kurt, insan donunu bırakınca ' ' k ö t ü k u r t " oluyor ve kötülükler yapmağa başlıyordu. Burada da, iki k u m a arasında, kötü kocaya karşı bir anlaşma vardır.

KURDUN ADI HAKKINDA

O ğ u z l a r "kurt"; diğer Türkler ise, **"böri"** diyorlar: **T ü r k l e r** bildiğimiz kurd, çok eskilerden beri, *"Böri"*, veya *"börü"* derlerdi. Bu ünlü eski Türk sözü, A n a d o l u 'da da söylenmekte ve yaşamaktadır. Tek gezen *azılı* kurtlara da, *"yalınsak"* deriz. Eski Türk ailelerinde, *büyüklerin adlarını söy-*

[25] K u r t d o n u : *(Karışkır tonı): "... İki k u r t (iki karışkır), K a r a - K ö k ö l 'ün boynuna sarılıp, ağzından burnundan öpüşüp (auz murun öbüşüb), selamlıyorlar..."*: P r o b e n , IV, s. 65/81-82: O m suyunun kaşında *(kasında)*, B a r a b a - İ l . . . .

[26] *P r o b e n* , IV, s. 12/15: *"... Oğlum! Bu gün kötü bir düş (tüş) gördüm. Alçak vadilerin (oynıng) 30 k u r d u n a (oduz börüsü), nasıl baş çıkarsın, balam!*

"Yükseklerin (kırnıng) 40 k u r d u n a , nasıl baş çıkarsın, balam!..."

[27] *P r o b e n* , III, s. 317/383.

[28] *P r o b e n* , III, s. 312/377: D u d a r - K ı z masalı.

leme yasak ve tabu idi. Bundan dolayı, Kurdun adında, küçük hayvanların adı ile, örtülü olarak tanımlanmış olması düşünülebilir. Aslında, Oğuz Türklerinin dışındaki diğer Türkler, *kurda, "böri"* diyorlardı:

Kurt ve solucan manasına "kurt": "Kurt: Solucan soyundan olan hayvan, demektir. Öbür Türklerce. "*Oğuzlar, ise böri'ye kurt derler*[29]". Bang, *"kurt"* sözünün geniş manada, yani vahşi hayvan manasında söylenmiş olabileceği üzerinde durmuştur. Bizce bu görüşlerinde haklı idiler[30]. XI. yüzyılda derlenmiş, şöyle eski bir Türk şiiri de vardır[31]:

Vahşi hayvan manasına kurt: *"Kuş kurt hepsi dirildi, erkek dişi derildi, "Bölük* öğür *olup, dağıldı.* (tarıldı); *İnlerine yine giremiyecekler* (kirüsüz)!"

Karahanlı Türk kültür çevresinde, Kutadgu Bilig içinde de Kurt, *solucan* anlamında söyleniyordu[32]. Uygur el yazılarında bile, *"kimin dişini kurt yerse"*, gibi sözler geçiyordu[33]. Konuyu, uzatmıyalım.

Başkurt Türklerinde *börü*'ye, kurt dendiğine, pek inanmıyoruz. Ancak bu Türk kesimleri, kendilerini *kurttan getirmek için,* halk inanç ve yorumları ile, kurt sözüne ısınmak istemişlerdir. Nitekim kurt sözünü de, kendi kendilerine tam olarak yorumlayamamışlardır: "*... Bunların Başkırd adları.. farsça Kaşkıri gürk deyip, Türkler bundan,* "*kırd*" *sözünü çıkarmışlardır*[34]...." Görülüyor ki bu halk etimolojisi, pek güvenilir değildir.

"Börü" yani kurt, üstünlük, büyüklük ve yiğitlik anlamındadır: *Kurdun Türklerde iki yüzü vardır:* "İlâhî yüzü" ile *kötü* ve *hırsız yanını*, birbirine karıştırmamak gereklidir. Bunun içindir ki, Kırgız Türkleri de, yiğit ve seçkin kişilere, "*Kök börü*" diyorlardı. Bu, yüce bir unvandır ve destanlarda geçer[35]. *Kurdun kötü yanlarını* gösteren, *"karışkır, kaskır"* ise, kişi adları olarak kullanılmıyordu[36]. Yukarıda sunduğumuz bir Kuzey-Türk destanındaki *Kaskır-Alp*, zaman zaman, "*kurt ve insan*" şeklinde görülen ve insanlara kötülük yapan bir *devin* adı idi. Bu, önemli bir noktadır.

[29] Kaşgarlı Mahmud, I, 342: *"Öbür Türklerce soğulcan soyundan hayvan".*
[30] Bang, KSz, XVII, s. 128; Brockelmann, Wortschatz, s. 165.
[31] Kaşgarlı Mahmud, III, s. 6; Brock., AM I, 28a.
[32] *Kutadgu Bilig*, 4196: *Solucan* ile *yılan*, yanyana söyleniyordu.
[33] Rahmeti, *Uig. Heilkunde*, II., 2, 31. Göktürk el yazmalarında da, "kurt konguz" deniliyordu: Thomsen, B, 28.
[34] A. İnan, *Makaleler*, s. 74: *Tevarih-i Hamse-i Şarkî*'den.
[35] Cesur kişilere, *"coo-börü"* de deniliyor: Yudahin, *Kırgız Sözlüğü*, s. 139.
[36] *"Kaskır, kaşkır"* türkçede, kurt karşılığı olarak söylenen bir sözdür. Ancak yiğidlerin adları, yalnızca *"börü"* sözü ile karşılanıyordu: Yudahin, a.e. 139, 140. Radlof, *Wörterbuch*, II, s. 211.

KUTADGU BİLİG'DE KURT ve "GÖK BÖRÜ"

Kutadgu Bilig'de hakan anlamına "Gök-börü": Yiğitlik ve hakanlığın *alplık* tanımı da, Gök kurt, yani *"Gök böri"* deyimiyle yapılıyordu. Bunların yanında pars, yani *"tonğa"* da yer alıyordu:

1) "Kuşlar bile Gök Kurt'u geçemez! **Havada uçan** (kalıgda uçugh), **karakuş sürüleri; Seni seçemezler, ey Kök Böri!**" : (KB,5378).

2) "**Kimi korsa, (yol verirse) Tanrı, ey yiğit oğlu! İster köpek** (it) **olsun! İsterse Gök Böri!**" : (KB,6194).

3) Hakanın çevresinde, aç kurtlar çoktur "**Pek çok** (kalın) **aç kurtlar** (aç böriler), **yığıldı sana! koyunlarını iyi gözet, ey devlet idare eden** (elçi) **Pars!** (Tonğa)!": (KB,5164). Krşl. KB 1413.

4) Kurt gibi güçlü: "**Domuz gibi inatçı** (titimlig), **kurt gibi güçlü** (böri teg küçi), **ayı gibi azgın** (azgır), **yak öküzü gibi intikamcı!:** (öçi) !" : (KB, 2311).

5) Kurd ve düşmana karşı, yürekli olmak gerek: "**Üçüncüsü bahadır, cesur** (kür, ersig), **yürekli bir yiğid** (tonğ yürek)! **Düşmana ve kurda** (börike), **böyle bir cesaret gerek!**": (KB,2705).

- "**Düşmana ve kurda** (börike) **karşı, silahları ile donansınlar! Dosta** (adaşka) **dostça olup, düşmana ölüm!**": (KB,5594).

6) Kudurmuş Kurdun uluması: "**Dilek ve arzu ile, ne kadar koştum! Kudurmuş kurt gibi** (kuturmuş böri teg), **Dünyayı uluttum** (ulıttım)" : (KB,6542). İnsanların bu tür ulumaları, Dede Korkut kitabında da görülür.

7) Köpeklerden kaçan, kurt mu olur? "**İtten kaçan, kurt mu** (börimü) **olur, gör! Arkasından, binlerce itin havlaması** (itler üni), **işitse bile!**": (KB,3422).

8) Asâyiş: Kurt ve koyunun birlikte olması: "**Dünyaya bağladı gör, saadet kuşağını** (kut kurı)! **Kuzu ile katılıp, yürüdü böri (kurt)!**" (KB,461). Kurt ile koyun: "**İlini düzenledi, zenginleşti millet! Kurt ile koyunu** (böri koy bile), **birlikte suladı, o çağda!**" : (KB,449).

Kurt ile kuzu: "**Kurtuldu millet, gitti bütün eziyetleri! Kuzuya katılıp, yürüdü böri (kurt)!**": (KB,1040).

Kurt ve toklu: **Derildi herkes, bu törede** (yanğ) **yürüdü! Kurt ve toklu ile kuzu oldu, denk** (tenğ)!" : (KB,3095).

Kutadgu Bilig'de kurt, *"kötü bir yüz ve karakter ile"* kendisini göstermiyordu. İster *"böri"* isterse *"Kök Böri"* tanıtması ile anılsın, cesaret ve asâletin bir sembolü olarak görülmektedir. Türk halk edebiyatı için-

de de anlayış, böyledir. Kırgız-Türk edebiyatında, *yiğitlik* ve *bahadırlık* sembolü olarak görüldüğü zaman, hep *"böri"* sözü ile adlandırılmıştır. Hilekâr, hırsız ve katil kurtlar söz konusu olduğu zaman da, *"kaskır, kaşkır"* sözü ile anılmışlardır. Kahramanlık destanlarında, *kaşkır* sözü görülmemektedir[37].

Gök yeleli kurt

İlâhî bir kişiliğe sahip yaşlılar için de, "*Gök sakallı*" denmiştir. I. cildimizde bu motif üzerinde durmuştuk. Hızır ile ilgili bölümümüzde, bu konuya yeniden döneceğiz. Kırgız-Türk destanlarında, "*Gök yeleli kurt*" deyimini görüyoruz. Bu destanlarda bir bahadırın tanıtması olarak görülüyordu. Ancak yeni sözlükler, "kök at" sözünü, kır at olarak; "*Kök-cal*", yani *gök yeleli (kurt)* deyişini de, kır yeleli, olarak yorumlamaktadırlar[38].

"Boz-kurt" tanıtması hakkında: "Kır" veya "Boz-kurt", belki de *Moğolların Gizli Tarihi* içindeki moğolca *"Börte"* sözü ile ilgili olarak görülüyordu. Yukarıda da belirttiğimiz gibi *"börte"*, eski moğolcada, "*gök rengi*" veya *mavi* demekti. Tuba Türklerinin şaman duaları içinde, *"Kök pörü"* ve *"Kuu pörü"* diye iki kurt tanıtması görülmektedir[39]. Moğol dilinin en eski kaynağı sayılan, *Moğolların Gizli tarihi* içinde, çince karşılıklara göre, *"Ko'ai Maral"* "aklı Meral" olarak karşılanmıştır. Buradaki "*Kuu Pörü*", tanıtması da, *gri* renkle yorumlanabilir. Ancak P. Pelliot'nun yeni vesikalar ile getirdiği yorum, bunun böyle olmadığını da göstermektedir[40].

"At yeleli Gök-Börü"

Bu tanıtma, Başkurt Türklerinin geleneklerindegörülür. Türklerde, *kurdun yelesine*, niçin bu kadar önem veriliyordu? *"Yılkı yallı Kök Börü"*, bu sözün içinde derin bir mana olsa gerektir.

At yeleli Gök Börü'yü izleyen Başkurtlar: Bu gelenek, Türklerin Anadolu'ya gelişini ve Uygur yazısı ile yazılmış, "Oğuz Kağan destan'ını hatırlatır:

[37] Yudahin, s. 139, 410; Radlof, a.e., II, s. 211.

[38] Yudahin, *Kırgız Sözlüğü*, s. 490. Yele ile ilgili Türk sözlerini, şöyle özetliyebiliriz: *Yal*=yele. *Ciäl* (Yakut) =yele. *Attıng yalı* (Alt.)=At yelesi: Radlof, *Wörterbuch*, III, s. 153. *Yal*= At yelesi. *Yal tugı*= Yeleli bayrak: (*Kutadgu Bilig*, 5801). *At yalı: (Kaşgarlı Mahmud, III, s. 160).*

[39] *"Tanrı'nın aracısı (carlıktım), Kök-Börü erenim!.. Ağzını burnunu yalayan, Kuu Pörüm!...* : A. İnan, Makaleler, s. 73; *Proben*, IX, s. 204. Burada "*Gök kurt*" ile, "*Boz-kurt*" tanıtmaları, ayrı ayrı görülüyor. *Boz-Kurt*, *"Kuu Pörü"* diye anılıyor.

[40] P. Pelliot, *Histoire des campagnes de Genghis Khan*, s. 304. Pelliot, türkçe *"kuba"*, yani doru renk ile ilgili görüyor.

1) *"Başkurtlar, Nogay, Kırgız ve Kazak Türk kesimleri ile, bir babanın* çocuğu gibi idiler. Aralarında, anlaşmazlık çıktı. Başkurtların *beyi ava giderken, önünde bir kurt göründü*. Bey bu *kurdu izleyerek, cennet gibi ormanları ve ırmakları bulunan büyük dağlara geldi. Bey bu kurdun, Tanrıdan gönderilmiş bir kılavuz olduğunu anladı. Bu bir kut, talih idi*[41]*...*"

2) "Gök yele", köken bakımından, Özbek Türklerine iniyordu: "*... Kök yal (Gök yele) demek, Özbeklerin medhidir (medh-i Özbekân).... Başkırdların atalarından üç kişi, yollarını yanılıp, arkadaş olmuşlar (adaşmışlar). Hep birlikte bir kurdun izine düşüp, il bulduklarından, 'Bizler kurdun iziyle geldik, bizlere* **Kurt başçı oldu**', *dediklerinden*[42]*...*"

"**Gök yele**", **Kırgız Türklerinde:** *"Kök cal"*, yani Gök yele, yukarıda da belirttiğimiz gebi, Kırgız-Türk destanlarında da görülüyordu. Büyük Bahadırların unvanı idiler. *Börü"* ve "*Kök Pörü*" de, aynı tanımlamalarda söyleniyordu. *"Gözüm görmedikten sonra, isterse kıçımı (kötümdü) kurt (börü) yesin!"* Bu söz, kaygısız adamlar için söylenen bir sözdü[43].

"Köyün itleri (ayıl iti) kendi aralarında düşman olsalar bile, kurdu görünce (börü körsö), hemen birleşirler[44]*"*. Bu da, güzel bir ata sözüdür. Ancak bu Türk kesimlerinin karakterini, şu atasözü, bize daha güzel tanıtıyor[45]: "*Kazak, Kırgız ve kurt, kardeştirler!*" Birbirlerine karşı mı; başkalarına karşı mı, bunu bilemiyoruz.

Diğer deyimler: 1) "*Kök-serek*": Bahçe bekleyen köpek. *"Caban (yaban) kök-serek"*: Kurt veya yırtıcı hayvan[46]. Bahçede veya ufukta dikilip duran bu hayvanlara, böyle denmiş olmalıydı. Mecâz sözleridirler. 2) "*Ürpermiş kıllı*", Bu da Kırgız Türklerinin kurtlar için söyledikleri, eski bir destan sözüdür[47]. 3) *Cesur kişiler* için yine aynı Türkler, *"coo börüsü"* diyorlardı[48]. *"Coo"*, düşman, (yağı?), demektir. Güzel bir deyim, ancak manası karanlıktır. 4) "*Ağıl çevresindedolaşan*", *(ayil tuurda-)*, bu da kurtlar ile hırsızlar için söylenen bir sözdür. Aynı za-

[41] A. İnan, Türkiyat Mecmuası, II, 1926-28: *Makaleler*, s. 74.

[42] Bu sözler doğru olmasa bile, bize eski ve yaygın bir Türk inanışını hatırlatıyordu: A. eser, s. 75.

[43] "*Börü*", günlük ve destanlarda yiğitler için söylenen bir sözdür. "*Kaşkır*" ise, hırsız ve katil kurtlar veya kurdun kötü yanları için söyleniyordu.

[44] Yudahin, *Kırgız sözlüğü*, s. 16: *Ayıl* maddesi.

[45] Radlof, *Wörterbuch*, I, s. 1060.

[46] Yudahin, a. eser, s. 646. *"Serek"* sözü, pek yorumlanamıyor. *"Seregey"*=Tek başına, sivrilip duran.

[47] Yudahin, a. eser, s. 630: *"Saksay"* maddesi.

[48] Yudahin, a. eser, a. 139: *"Börü"* maddesi.

manda, köye bağlı olarak yaşamak isteyen çobanlar içinde, böyle deniyordu[49].

Yedi kurdun gelip, uluması: Büyükayı burcu ile ilgili bölümümüzde, "*yedi kurt*" motifi üzerinde durmuştuk. Kuzey-Türk destanlarında mitoloji ile astronomi birbirine girmiştir. Bu inanışları, ayırıp ve ayıklama çok zordur. Radlof, sözlüğünde dış kültür tesirlerinin çok az girdiği Teleüt Türklerinden, şöyle bir söz veriyordu: "*Yedi günden sonra, yedi kurt gelip, uludu: (Yetti pörö kelip uludu)*" Astronomik bir sembol olan bu sözü, yorumlamıyalım[50]. Göktürk yazıları ile yazılmış Yenisey mezar yazıtlarında bir Türk, şöyle diyordu: "*Yedi kurt öldürdüm: (Yeti böri ölürtim).* Mezarın sahibi, alplık ile yiğitliğinden söz açıyordu. Ancak kurtlar niçin, *yedi* gibi "kutlu bir sayı" ile anılıyordu.

DEDE KORKUT KİTABINDA "KURT" İLE İLGİLİ SÖZLER

Bizim bu eserlerimiz, birer materyal kitabıdırlar. Bütün kaynaklar, atlamadan ve eksiksiz olarak taranmış ve konularımız ile ilgili belgelerin hepsi sunulmuştur. Bizden sonrakiler, artık bu kaynakları taramağa, bir gerek görmeyeceklerdir:

1) Kurt kökeninden: "*... Azvay (azman?) kurt enüği erkeğinden köküm var! Ağca yünlü tümen (onbin) koyunun gezdürmeye!...*": (DK,180-11).

2) Bayırın kurduna benzeme: "*... Yengi bayırın kurduna benzer idi yiğitlerim! Yedi kişi ile kurulurdu, benim yayım!...*": (DK,207,10).

3) Issız yerin kurdu: "*... Babası ile Yigenek, ... İki hasret birbirine buluştular! Issız (isüz) yerin kurdu gibi uluştular! ...*": (DK,212-6). Demek ki ağıl veya sürülerin yakınlarındaki kurtlar, pek fazla uluşmuyorlardı.

4) Kurt yüzü mubarektir: "*... Kazan.. Kurd yüzü mubarekdür! Kurd ilen bir haberleşeyim, dedi. Görelim Hanım, ne haberleşti:*

"*Karanlık (karanğu) akşam olanda, günü doğan!*

"*Kar ile yağmur yağanda, er gibi duran!*

"*Kara koç atlar görende, kişneşdüren!*

"*Kızıl deve gördüğünde, buzlaşduran!*

"*Ağca koyun gördüğünde, kuyruk çarpıp, kamçılayan!*

"*Arkasını vurup, berk ağılın kapısını söken!*

"*Karma ögeç (2 yaş koyun), semizin alıp, tutan!*

[49] Yudahin, a. eser, s. 560. "*Tuurda*" maddesi.
[50] Radlof, *Wörterbuch*, II, s. 1345.

"*Kanlı kuyruk üzüp, çap çap yutan!*

"*Avazı, kaba köpeklere kavga salan!*

"*Çakmaklıca çobanları, dünle (gece) koyturan (yüğürden)!*

"*Ordumun haberin bilir misin, degil manğa!*

"*Kara başım kurban olsun, kurdum sana!*": (DK, 45-46).

5) Kurt ve koyun: Asâyiş: "*... Semiz koyun, aruk (zayıf) toklu bayırda kalsa, kurt gelip, yemez idi! (Karaça Çoban'ın) sapanının korkusundan!...*": (DK,57-3).

DESTANLARDAKİ MİTOLOJİK KÖPEKLER HAKKINDA

Oğuz destanları içinde geçen Barak adlı çoban köpeği hakkında, I. cildimizde yeterince durmuştuk. Burada bazı not ve vesikalarımızı sunmakla yetineceğiz:

1) Kumayık: Efsanevî bir hayvandır ki, hiç bir yaban hayvanı ondan kurtulamaz: "*Kuşların ulu beyi (kuş törösü), buudayık adlı kuş: Köpeklerin ulu beyi (it törösü), Kumayık'tır*[51]. Kırgız Türklerinde.

2) Kıtmır: (Kırgız mitolojisinde): 1) Eshab-ı Kehf'in köpeği. 2) Çevik, işini bilen: Hilekâr ve kurnaz adam, Kıtmır gibi. Görülüyor ki Türkler, kendi çoban köpeklerinin yanında, Kıtmır'ı hoş tutmuyorlardı[52].

3) Sırttan: (Sırtlan olmalı. Kırgız-Türk mitolojisinde): *1) Köpeklerin hakanı:* Mitolojide, azgınlık ve uyanıklık ile kendisini göstermiş bir köpek. 2) Cesur ve yiğit bir kişi[53].

4) Dede Korkut kitabında, köpekle haberleşme: "*Karaça Çoban'ın köpeği, Kazan'a karşı geldi. Kazan, kara köpek-ilem haberleşti. Görelim Hanım, ne haberleşti:*

"*Karanlık (karanku) akşam olanda, vaf vaf üren!*

"*Acı ayran dökülende çap çap içen!*

"*Gece gelen hırsızları korkudan!*

"*Korkuduban, şamatasıyla ürküden!*

Görülüyor ki, köpeğe manevî bir güç vermiyorlardı. Nitekim Kazan köpekten haber sorar. "*Köpek Kazan'ın ayağının altına çap çap düşer. Sin*

[51] Yudahin, a. eser, s. 520. "*Kumayık*", Hüma kuşunun bir küçültmesi olsa gerektir.
[52] Yudahin, a. eser, s. 463. *Eshab-ı Kehf*'in köpeği *Kıtmir*, burada türkçeleşmiştir.
[53] Yudahin, a. eser, s. 562. Yudahin, Kırgız Türklerindeki "*sırttan*" ile sırtlan arasında, bir ilgi kurmuyor.

sin sinler. Kazan bir tomar ile köpeği vurdu. Köpek çekildi, geldiği yola gitti..." (DK,46). Köpeğin değeri, burada da açık olarak görülür.

5) Köpeğin adıda mı, tabu? Yukarıda eski türkçe "*böri*" sözünün tabu olduğunu, bunun için "*kurt*" dendiği üzerinde durmuştuk. Türkmenler, köpeğe de çoğu zaman, "*kancık*" diyorlardı. Ancak çoban köpeklerinin yeri ayrıdır.

6) Gök yeleli köpek: Bilindiği üzere, "*gök yele*", "*kök cal*", yalnızca Kurtlar için söylenen bir tanıtmadır. "*Atmacaya ağıt*" adlı Bir Kırgız ağıtında, bu deyim köpek için de söyleniyordu. "*Bir köpek, bir adamın atmacasını boğmuş*". Ağıt, bunun üzerine düzülmüş. "*Gök yeleli (kök cal), gök kuşumu boğdu*", deniyordu. Az sonra köpeği, çirkin *(şirkin)* olarak tanımlıyordu[54].

7) Gök kuyruklu köpek: Bu tanıtma daha sonraki Müslüman Türk masallarında görülüyordu. Bu tanıtma da, *kötü ruhlar* ile ilgili idi[55].

MANEVÎ BİR VARLIK OLARAK KURT

Yukarıda kurdun, hayvancı Türkler gözünde, nasıl manevî bir mana kazandıkları üzerinde durmuştuk. Notlarımız telef olmasın diye, burada bazı bilgileri, kısa olarak sunmayı yararlı gördük:

1) Kısrağı kovalayan, 7 ve 12 kurt: Radlof'un "*Türk halk edebiyatından örnekler*" *(Proben)* adlı kitabının I. cildindeki kısa destanlar, tam bir mitolojik karakter taşırlar. Aşağıdaki kısa örnekler, astronomik bir mana da taşırlar. *Küçük* ve *Büyükayı burçları* ile ilgili bölümümüzde, bunların daha açık örnekleri de görülebilir.

a) "*Bir hakan, kısrağı tutmak için, 12 kurduna emrediyor*[56]". Buradaki 12 kurt, 12 burç olmalıdır. - b) "*Kısrak göğe uçuyor. Onu yerde kovalayan yedi kurt da, kısrağı göklerde kovalıyorlar*[56a]".

2) Tanrı'nın kuyruksuz "Gök kurdu": Kuyruksuz Gök Kurt üzerinde, yukarıda azıcık durmuştuk. Burada biraz daha geniş bir örnek sunalım: "*Erkem Aydar adlı bir yiğid, kız kardeşinin hastalığı için bir ilaç arıyor. 'Allahu Taalanın (Alda Tagalanın), kuyruksuz (şolak), Gök Kurdu'nun (Kök kaskırının), safra kesesini (ötünü) bulmak için yola çıkıyor... Kurdu buluyor ve 40 kulaçlık kılıcı ile kurdu öldürüp ve ödünü getiriyor*[57]..."

[54] Proben, III, s. 61/80. Atmaca *(Karçıgay)* için söylenmiş olan bu *ağıt*, oldukça uzun ve içlidir.
[55] Proben, V, s. 304 (metin).
[56] Proben, I, s. 61 (metin): Bk. *12 Burç* bölümü.
[56a] Proben, I, 65 (metin): Bk. *Büyükayı* burcu.
[57] Proben, III, s. 275/327. Bu Türkler, İslamiyeti henüz iyi anlayamamışlardı. *Allahu Ta'ala* için, "*Alda Tagala*" diyorlardı,

3) "Bir canavar gibi doğan, bir kurdum!" Bu deyiş, Kırgız Türklerinin, Er-Targın destanında görülmektedir. "*Ang*", eski türkçede de hayvanların en büyüğüne verilen bir ad veya tanıtmadır. Oğuz Kağan da, bir "*anğ*" öldürmüştü. Er-Targın, hakana şöyle diyordu[58]: "*... Ey zalim (cebir) Sultan! Sen bilmezsin! Bin bir canavar (bir anğkau) doğan bir kurdum (börimın)!*"

4) Kurt gibi savaşma: Türk dilinde bu tanıtma çok kullanılır. Dış tesirlerin az girdiği Kuzey-Türk destanlarından, iki örnek daha sunalım: *a)* "*... Er-Targın, koyuna girmiş (koyga kirdi) bir kurt gibi savaştı*[59]".

b) "*... Kara Bay'ın kulu Kodar-Kul, 90 kulun içinde, Gök yeleli bir kurt (Kök cal börü) gibi imiş...*" Dede Korkut kitabında bunlar, "*kırk yiğit*" olarak geçiyorlar.

5) "Kurt gözlü, boz bıyıklı": Bu, Manas-Han için söylenmiş bir tanıtmadır. "*Kurt gözlü (börü köstü), boz (kuu) bıyıklı*" tanıtmasını Radlof, "sakallı" diye yorumlamıştır. Ancak Manas'ın sakalı yoktur[60].

6) Aksak kurt: Kuzu Körpöş destanında görülür. Kara-Bay'a seslenirken, şöyle deniliyordu: "*Aksak kurt (kaskır), evinin (avluda) çevresinde dönüyor!*". "*Aksak kurt (Aksak kaskır) denen de, yine kel (taşşa) oldu!*" Yiğit, *keloğlan* olup, ilâhî bir güç kazanıyordu. Bunun için, Kara-Bay uyarıyordu[61].

7) Tuman-Han'ın kurt dilinden anlaması: "*Yemekler getirilip, aş yendiği sırada, bir kurt uluması duyuldu. Tuman-Han bütün hayvanların dillerini bildiğinden, bu kurdun ne söylediğini anladı. O, diyordu ki:*

"*- Ne yazık ki artık yaşlandım. Avlarımın peşinde koşup, yatişemiyorum. Yetişsem bile, yakalayamıyorum. Yakalasam bile, parçalayamıyorum!*" Yaşlı kurdun *sözü bitince, üç genç kurt şöyle cevap verdiler:*

"*- Eğer sen yaşsız ve güçsüzsen, bizim gücümüz var! Her genç, yaşlılara yardım etmelidir. Bu gece sis, karanlık ve şiddetli bir fırtına olacak. Böylece toy için getirilmiş olan hayvanların kuyrukları ile karınlarını, sana vereceğiz!...*"

Kara-Barak adlı bir köpek, koyunların telef edilmesinin önüne geçmişti. Tuman-Han daha önce köpeğe kuyruk veririm, "köpek tasasız olmalı ki, biz de tasasız olalım", demişti[62].

[58] *Proben*, III, s. 150/188: Er-Targın destanı.
[59] *Proben*, III, s. 157/196: Aynı destan.
[60] *Proben*, V, s. 255 (metin): Manas destanından.
[61] *Proben*, III, s. 242/284: Keloğlan *(taşşa)* motifi, bu destanda, çeşitli ayrıntıları ile görülür.
[62] Z. V. Togan, (Farsça) Oğuz destanı, s. 58.

8) Başkurd Türklerinin bayraklarında, "kurt başı": Bu söylentinin kaynağı, hocamız Prof. Abdulkadir İnan'dır: *"Başkurtlara göre Ural dağlarında kurt, Peygamber'in sahabelerine, yol göstermişti."* Bazılarına göre ise, *"Başkurt Türkleri, bir kurdu izleyerek, ormanlık ve güzel bir yere varmışlar ve orada yerleşmişler..."* Bu kurda da, *"Kök cal"*, yani "Gök yeleli" diyorlarmış[63].

9) Gök Kurt için, alkış ve dua: (Tanrı'nın habercisi): Çok kuzeylerde, dış tesirlerden uzakta yaşayan Tuba Türkleri şöyle diyorlardı: *"Yücelerdeki (üstü) Tanrıdan emir getirenim (çarlıktım)! Yedi gün yemek yemedim!... Tanrımın yakını (kayırazı)! Gök Börü erenim Kayra-Han! Ağzını burnunu yalayan! Boz Kurdum (Kuu Pörüm)!...*

Tercümemizi, metne göre verdik. *Kayra-Han*, Tanrı'nın habercisi olan bir ruhtur. Bazan *"Gök Kurt"*, bazan da *"Boz Kurt"* deyişinin sebebi ise, anlaşılmıyor. Ancak *"Tanrı'nın habercisi Kurt"* tanıtması, çok önemlidir[64].

EKLER: TÜRKLERDE, TOTEMİZM KAYBOLMUŞTU

Ongun veya *yarı totem* sayılan hayvanlar, hem iyilik ve hem de kötülük getirirlerdi. Bunun için *"Şaman gece yarısı çadırda, sol yanına kurt derilerini; sağ yanına da yılan vb. hayvanların derilerini takar ve âyin yapardı"*. "Mayvan-Ana" Yakut Türklerinde, *"bir kabilenin veya topluluğun atası idi"*. Buna, *İye-kul* derlerdi. Buralarda büyük devletler kurulmadığı için, totemin ruhu, şamanda toplanırdı. *"İyi hayvanlar, aygır, geyik, boğa ve kartal idi. Kötüler ise, kurt ve köpekti. Şaman olgunlaştıkça, hayvanı, da iyileşirdi"*.

Göktürk çağında bu anlayış kaybolmuş ve *çok eski totem hayvanları*, birer "sembol" hâline gelmişlerdi. *"Bayrağın tepesindeki, kurt başı"* gibi. Tarduş Türklerinin ataları ise, *"Kurt başlı bir insan"* imiş.

"Şaman elbiseleri", totemizmin en gerçek izleri olarak görülmelidir. Büyük devlet kuran Türklerde bu görülmüyordu. *"Geyikli Baba"* ve elbiseleri, bu çok eski Türk inanışlarının, Osmanlı'lara kadar gelebilmiş, sembolik bir izi olarak ele alınabilir. Sibirya'daki Yakut Türkleri ile diğer *şamanist Türklerde, hayvan-Ata* ile ilgili bir çok elbise çeşitlerine rastlanır. Bunlar arasında en çok üzerinde durulanlar, *"Kartal-Ata, Geyik-Ata ve Ayı-Ata"* elbiseleridir. *Ayı elbiseleri*, yalnızca Sibirya'da kalmışlardır. *Kartal tüyleri ile süslü geysiler* ise, Altaylarda uzun zaman yaşamıştır. Bir sembol olarak "geyik boynuzu"na gelince Batı Türkleri bu inanış halâ yaşamaktadır.

(Bu konu ile ilgili geniş bilgi ve kaynaklar için bk. Türk Mitolojisi I. Ankara, 1971, s. 35-40, 94).

[63] A. İnan, *Makaleler*, s. 74.

[64] *Makaleler*, s. 73; Proben, IX, 204 (metin). Burada, Tuva Türkçesindeki metni, yeniden yorumlayarak sunduk.

10. BÖLÜM

DOĞAN VE KARTAL

TÜRK GELENEKLERİ İLE DESTANLARINDA DOĞAN

Doğan, Türklerde daha çok *avcılıkta* kullanılan bir ev hayvanıdır. *Evlerin ve sarayların bir süsü; hakanlar ile yiğitlerin ise, bir sembolüdür.* Elinde doğan tutan, Osmanlı padişahlarının, minyatürleri bile yapılmıştır. Doğanların, çeşitli boy ve türleri vardır. Türkler, her tür doğana, ayrı ayrı adlar vermişlerdi.

Tuğrul, çağrı, sungur, şahin, laçın gibi doğan adları, insanlara da, öz ad olarak verilmiştir. I. cildimizde geniş olarak gösterdiğimiz gibi, her Oğuz boyu'nun, bu avcı kuşlardan birer sembolü vardı. Anadolu halk edebiyatı'nda, daha çok *şahin* ve *doğan* türünden, avcı kuşların adları geçer.

Doğan yetiştirici ve bakıcıları

Osmanlı devletindeki *doğancılar* hakkında geniş bilgimiz vardır. Bunun üzerinde durmayacağız. Ancak doğan türünde avcı kuşlar, her yerde yetişmezler. Belirli *kayalıklar* ile *suların doğanları*, ünlüdür. Ebülgazi Bahadır Han''ın *"Türkmenlerin Şeceresi"* adlı kitabında, iyi doğanların yetiştikleri bölge ve kayalar hakkında geniş bilgi verilmiştir. Bu yerin yanında oturup, doğanlara bakan, tecrübeli ailelerin, doğanbakıcıları da vardı. Bu kaynak, I. cildimizde tam olarak bugünkü türkçemize uygulanmıştır.

"Kuşçu beyi", Türk devletlerinde, avcı doğanlarla ilgili işlere bakan veya büyük memurlara verilen, bir unvandır. Bu *"doğancı"* geleneği, Osmanlı devletinde de, devam etmişti. Radlof'un *"Türk halk edebiyatından örnekler"* adlı eserinde, *kuşçu beyleri* için, şöyle bir tanıtma vardır: *"Toktamış Han'ın, "Kuşçu beyi, yalnızca doğanları değil; diğer hayvanları da çok iyi tanıyan, asker ve memurlardan seçilmiştir*[1].

Sembol olarak, doğanlar

Türklerde bu gelenek, çok yaygındır. Yukarıda da söylediğimiz gibi, her Oğuz boyu'nun, *ongun* veya *boy sembolü* olarak, birer doğan türü var-

[1] Radlof, *Proben*, IV, s. Metin: 30/Tercüme: 39. İdige Bey destanından.

dı. Oğuz destanı ile ilgili bölümümüzde, bu ongun kuşlar üzerinde, geniş olarak durulmuştur. Ancak bunlar, *totem* değil; *arma* ve *sembol* idiler.

Tuna Bulgarları'na ait yazılı kayalarda, Türk soyundan gelen Bulgar Hanları, sembol olarak, *ellerinde birer doğan* tutuyorlardı. Orta Avrupa'da bulunmuş Peçenek Türklerine ait eserler üzerinde de, *ellerinde doğan tutan*, atlılar görülüyordu.

Altınordu Hanı, Toktamış Han, bir doğan türü olan, kendi *"Kara Laçın"*'ı ile öğünüyordu[2]. Radlof'un bu eseri içinde, av ve ev doğanları ile ilgili çeşitli bilgiler bulabiliriz. Türk masallarında, *''devler bile, sağ ve sollarına aldıkları, av köpekleri ve doğanları ile birlikte görünüyorlardı*[3]''.

Sancak, bozdoğan ile birlikte gökten düşüyor

''*Tuğ*'' (yani Türk devletlerinin savaş sembolü olan, ucunda at kuyrukları asılı gönder), *bir bozdoğan ile birlikte, gökten düşmüştü*''. Bu, gerçekten çok değerli ve görkemli vesikayı, Radlof'un *"Türk halk edebiyatından örnekler"* adlı büyük eserinde bulabiliyoruz[4]. Bunun yorumu ve manası, şu idi: ''*Tanrı, Türklerin devlet, ikbal ve hâkimiyetleri için buyruğunu, bir bozdoğan'ın güçlü pençeleri ile gönderiyordu*'' *Burada*, ''*bozdoğan, Tanrı'nın bir elçisi ve resûlü*'', gibi idi. Bu efsane, Müslüman Türkler arasından derlendiğinden, daha büyük bir değer taşıyordu.

Ay ve güneşi tutan doğanlar

''*Ay ve Güneşi, pençeleri ile tutan bir doğan, Çingiz Han'a, hanlığını müjdelemişti*''. Görülüyorki, Türk kültür çevrelerine yakın geleneklerde, doğan yalnızca bir av kuşu ve sembol olarak kalmıyor; ''*Türk devletleri ile Tanrı arasında gidip gelen, kutlu bir elçi gibi*'', görülüyordu.

Yiğit Ak-Kübek'in avcı kuşları, aya ve güneşe kadar uzanan dallar üzerinde tünüyorlardı[5]''. Bu da, Kuzey-Türk halk edebiyatından alınmış bir örnektir. Türklerde av için kullanılan alıcı kuşlar, en küçük boydan, kartal büyüklüğüne kadar değişiyorlardı. *Tuğrul*, kartal türünden bir alıcı kuş idi.

Anka, hümâ, sümürg gibi büyük kuşlar ise, Asya'nın Güney kültür mitolojilerinde görülür. Türk mitolojisi'nde ise, böyle büyük ve gerçekle il-

[2] Proben, IV, s. 3. *Contay-Mergen* destanından.
[3] Proben, IV, s. 61/76. *Kargat*'ta, *Terene ili*'nden.
[4] Proben, IV, s. 199/245. *Tahir ve Zühre (Tayır ve Seüre)*'den.
[5] Proben, IV, s. 145/184. *Tepkeç Aul* Türklerinden.

gileri olmayan kuşların yerini, güçlü doğanlar veya daha büyük alıcı kuşlar veya kartallar (kara-kuşlar,) alıyordu. Türk *mitolojisi*, efsane bile olsa, gerçek hayattan pek uzaklaşmıyordu. İlk Selçuklu beylerinde *Tuğrul, Çağrı* ve *Beygu*, hep alıcı kuşların adlarını taşıyorlardı.

Doğan donuna girme

Don değiştirme ve *"silkinme"* üzerinde, ayrı bir bölümümüzde durmuştuk. Bu inanış, İslamiyetten önceki Türkler ile Anadolu'daki Türkler ve Ortaasya Türklerinde, önemli bir yer tutuyordu. Bu konu üzerinde, I. cildimizde de, durmuştuk. Konuya, eski Anadolu'dan bir örnek verme yolu ile başlayalım:

''*Hacı Bektaş veli, bir güvercin donuna girip, Anadolu'ya (Rum'a) geliyor. Bunu gören Anadolu'nun yerli dervişlerinden ''Doğrul Baba'' bir doğan donuna giriyor ve Hacı Bektaş'ı, yakalamak istiyor. Ancak Hacı Bektaş ''silkiniyor'' ve yine insan olup, Doğrul Baba'nın boğazından tutuyor. Böylece kendisine teslim (biât) ettiriyor...*'' Böylece, veliler arasındaki rekabet de, sembolik olarak su yüzüne çıkmış bulunuyor. *"Doğrul"* adı da, büyük bir alıcı kuş olan *"tuğrul"* veya daha eski Türklerin *"toğrıl"* adlı kuşlarından başka bir şey değildi.

''*Abdulkadir Geylânî, ak bir doğan donunda görülmüştü*''. Bu notu, Fuad Köprülü, *"Kayıkçı Kul Mustafa"* adlı eserinde, düşüyordu[6]. Araplar, *sungur* ve *çakır* gibi av kuşlarına ait adları, türkçeden almışlardır. Bu dayanağımıza göre, düşüncelerde, İslamiyetin, fazla bir tesiri, olmasa gerektir.

Ölen yiğitlerin ruhları, bir doğan olup uçuyor

Ölen kişilerin ruhlarının, bir kuş olarak göğe uçmaları, Türklerde oldukça yaygın bir düşüncedir. Yiğidlerin ruhlarının, küçük bir kuş veya serçe olup uçmaları, Türk destanları için yeterli değildi. Büyük devlet kurmuş Türklerde, eski ve mitolojik düşünceler, kaybolmuştur. Ancak motiflerin *Proto-Türk* tiplerini, dış tesirlerden uzak kalmış, Kuzey-Türk masallarında görüyoruz: *"Ölen yiğidlerin ruhları, bir doğan olup, göğe uçmuştu*[7]''.

Göktürk yazıtları'nda da, devletin kurucusu ve Büyük Kağan'ın ölümü için, ''uçup gitti'', deniyordu. Eski Türkçemizde, ''uça bardı'', yani uçarak vardı, deniyordu. Nereye varıyordu? Bunu söylemek güçtür. Ancak Dünya devleti kurmuş olan bu Türklerin ruhlarının, bir ser-

[6] Fuad Köprülü, *Kayıkçı Kul Mustafa*, s. 51.
[7] Proben, III, s. 25. *Batır Bek*'in kızı *Balgın* için ağıttan.

çe gibi uçup, gitmeleri, mümkün değildir. ''Doğan olup uçma'', bu bakımdan bizi bir aydınlığa götürmektedir.

Kuzey-Türk halk destanlarından örnekler

Dış tesirlerden uzak, Ortaasya'nın kuzey kesimlerinde söylenen Türkçe halk masallarında, motiflerin *mitolojik proto-tiplerini* bulabiliyoruz. Radlof'un ''Türk halk edebiyatından örnekler'' adlı büyük eserinden, bazı örnekler derleyerek, aşağıda sunmağa çalışacağız:

1) *''Bir kız, kuş olup uçuyor. Tebene köyünden, Koğa adlı bir oğlan da, doğan donuna giriyor, kızı kovalıyarak yakalıyor*[8]''. Burada bir aşk masalı söz konusudur. Oğlan, sevgilisini, bir doğan gibi yakalıyor.

2) *''Kara-Kökül adlı bir yiğid, silkinip atmaca (karçığa) donuna giriyor. Kızın evinin damına konuyor*[9]''.

Bu da, yukarıdakine benzer bir motiftir. Ancak bundan sonra olanlar, çok daha mitolojiktir.

3) *''Yer Kara-Alp adlı Yer Ruhu ile Yestey Möngkö adlı bir yiğid, atmaca ve şahin donlarına giriyorlar ve gök yüzünde döğüşmeğe başlıyorlar. Kanatlarının sesi yere, bir gök gürültüsü gibi geliyor*[10]''. Bu, daha çok görkemli bir masaldır. Donlarına girdikleri doğanların, adları da yazılmaktadır.

4) *''Turalı köyünden bir yiğid, parmağına bir yüzük takıyor. Bu yüzüğün sihri ile, bir atmaca (karçığa) olup, uçuyor*[11]''. Burada biraz, Güney kültürlerinin tesirleri, var gibi görünüyor. Çünkü Türkler, bir sihre gerek olmadan, ''*silkinip*'', don değiştirebiliyorlardı.

5) *''Hoca Avul köyünde bir molla, güzel bir kızı, buğday yapıyor. Kendisi de horoz olup, buğdayı yemeğe başlıyor. Kızın sevgilisi oğlan bunu görünce, hemen bir atmaca donuna giriyor ve horozu, (yani mollayı) yakalıyor*[12]''. Mollaları, bu Kuzey Türkleri, pek sevmiyorlardı. Bu duygu, yukarıdaki aşk masalı içinde de görülmektedir. Buna benzer, başka bir örnek daha sunalım:

6) *''Turalı boyundan bir hatip, silkinerek güvercin donuna giriyor. Molla ise, bir laçın olup, havada uçuyorlar...*[13]''. Hatipler, yerli boylardan geliyorlardı. Bunun için masallar, halk hatiplerini, kendilerinden sayılıyorlardı. Mollalar ise, yabancı olmalıydılar. Halk mollaları, sevmiyordu. ''Güvercin donu'', burada da ''*velilik*'' yanında, *iyiliğin* de, bir sembolüdür.

[8] *Proben*, IV, s. 26/33. *Mişek Alp* destanından.
[9] *Proben*, IV, s. 54/67. *Baraba* Tatarlarının *Ak-Köbök* destanından.
[10] *Proben*, IV, s. 81/104. *Om Barabalarından.*
[11] *Proben*, IV, s. 103/132. *Alp, pehlivan (Beheluan)* masalından.
[12] *Proben*, IV, s. 125/160. *Okuyan çocuk (okugan bala)* masalından.
[13] *Proben*, IV, s. 101/133. *Yanğa Aul'da, Turalı* Boyundan.

KARTAL SOYUNDAN GELEN TÜRKLER

I. cildimizde, bu konu üzerinde, ayrı ve geniş bir bölümümüz vardır. Biz burada, yeni belgeleri sunmakla yetineceğiz. Şato Türkleri, M.S.552-744 yılları arasında, Göktürk devletinin idaresinde, Bar-köl bölgesinde oturuyorlardı. VIII. yüzyılın ortalarında, Çin'in kuzeyine göç ettiler. Gelenek sahibi ve son derecede savaşçı, bir Türk kavmi idiler. Çin'in kuzeyindeki *Beş Sülâle* adını taşıyan devletlerin kuruluş ve gelişmelerinde, önemli bir rol oynamışlardı.

''Şato (Türklerinin başkanı), kartal yuvasında doğdu'', diye bir belgeyi, Çin tarihlerinde görüyoruz. Li Ko-yung adlı bu çok ünlü başkan, ''askerleri ile birlikte gölgede dinlenirken bile, ağaçların yapraklarına ok atıp, yaprakları birer birer düşürürlermiş''. Bu da, askerlik disiplini ve eğitimi üzerinde, şimdiye kadar hiç duyulmamış bir örnektir.

''Ala-kuş Tegin'', XII. ve XIII. yüzyıllarda, Şato Türklerinin yerlerinde görülen bu Türkler, Öngüt veya Ak Tatar adı ile anılıyorlardı. Selçuklu beyleri gibi bu Türk başkanı da, *Ala-kuş* adlı bir doğan veya kartalın adını taşıyordu.

''TUGRUL'' VEYA ''TOĞRIL'' KUŞU EFSANESİ

''Toğrıl'' veya *''Tuğrul''*, Türkçe bir alıcı kuş adıdır. Çingiz Han çağında, *Toğrıl* kuşu ve onunla ilgili söylentiler, *''Çingiz Han kültür çevresi''* ne mal edilmişti. Tarihçi Reşideddin'e göre, *''Toğrıl kuşu, çok korkunç bir kuş idi. Anka kuşu gibiydi. Türkler ise bu kuşa, Kongrıl kuşu diyorlardı*[14]...''

''Toğrıl'' ve *''konğrıl''*, aynı vezinde, birbirine benzer, iki türkçe addır. Ancak *''konğrıl''* sözünü, kaynaklarda göremiyoruz. Bu sözün, *konğur* renk adı ile de, bir ilgisi bulunabilir.

Altay efsane ve masallarında, Kunker-Han veya *Kunkeri - kuş* adlı, bir han veya kuştan söz açılmaktadır. Bu masalları derleyen Potanin, *kunker* ve *kunkeri* sözleri ile, *''konğrıl kuşu''* arasında, bir bağ bile görmek istemişti[15].

[14] Reşideddin, (Berezin yayını), Metin II, s. 173.
[15] Potanin, *Oçerki*, IV, s. 856. Batı Altay dağlarına ait Türkçe destanlardan.

Selçuklu beylerinden *Tuğrul, Çağrı* ve *Beygu beyler,* Çingiz Han'dan çok önceleri, bu alıcı kuşların adlarını taşıyorlardı. Bundan dolayı *Tuğrul*'u, Moğol kültür çevresi içinde görmeye, bir gerek yoktur. Çingiz Han çağında, Kereyit hanının adı da, *"Toğrıl"* idi. *Proto-Türk* ve *Proto-Moğol* kültür çevrelerinin eski karışımları üzerinde, biraz esnek durmak gereklidir. Mongolistler, tek yanlı gitmektedirler.

EKLER: "ÇİFT BAŞLI KARTAL" VE SOYLARI

Çift başlı kartallar üzerinde, özellikle *"göğün direği"* ile ilgili bölümümüzde, oldukça geniş olarak durmuştuk. "*Tanrıya açılan göğün kapısını bekleyen Çift başlı kartal*", oldukça eski ve mitolojik, bir Türk kültür katına ait düşüncelerdir. Hun çağına ait Altay buluntularında, "Çifte kartal" şekillerini, çok görüyoruz. Ancak hangi anlamı anlattıklarını, bilemiyoruz.

Selçuklu çağında *"çifte kartal"* armaları, yalnızca bir tılsım işaretine, dönüşmüşlerdir. Bunlarda, totem veya başka bir mana aramağa, gerek yoktur. Bu konuyu bitirirken, Pekarskiy'in *"Yakut Sözlüğü"* adlı ünlü eserinin, Türkçe tercümesinin, I. cildinde bulduğumuz bazı notları sunmakta bir yarar görüyoruz:

1) *İki başlı kuş efsanesi:* (s.72). - 2) *Kartal efsanesi:* (s.54-67). 3) *Sayısız soyu olan kartal:* (s.42,59). - 4) *Ök-sökü adlı büyük mitolojik kuş:* (s.42,59). Bu kuş hakkında, kitabımızın çeşitli yerlerinde durduk. *Yıldırım* indiren, *"Çift başlı kartal"* için de, yıldırım ile ilgili bölümümüze bakınız.

11. BÖLÜM

DON DEĞİŞTİRME

TÜRK GELENEKLERİ İLE DESTANLARINDA DON DEĞİŞTİRME

Bu kitabımız bir *din tarihi* değil; *Türk mitolojisidir.* Binlerce yıldan beri, Türk kavimleri arasında söylenip gelmiş, masal ve destan motifleridir. Dış din ve edebiyat tesirlerine açık olanlardan biri de, masallardır. Ancak dikkat edilirse, Kuzeydeki Tundralardan başlayıp, Anadolu'nun batısına kadar inmekte ve yalnızca, türkçe yazılmış veya söylenmiş masalları taramaktayız. Bu, aynı zamanda, geniş bir zaman derinliğinde, yani *tarihte* de yapılmaktadır. Bu *mitoloji motifi* zenginliğine rağmen, burada pek azı ele alınmakta ve söz konusu edilmektedir. Çünkü bunlar, Türk kavimlerinde eski ve yeni Türk karakterini bulan motiflerdir. Bunlar, ıssız dağ ve vadilerde yaşıyan Türklerin; Anadolu'daki annelerin hafızalarında kalmış, masallardır.

Hocamız ve büyük üstadımız, Prof. Abdulkadir İnan'ın da dedikleri gibi *don değiştirme,* bütün insanlığa malolmuş bir düşüncedir: *Kahramanların suret değiştirmeleri, hayvan ağaç, ve saire şekillerine girebilmeleri, canlarını bir hayvan, bilhassa kuş şekliyle saklamaları, bütün kavimlerin masallarında rastlanan ve bütün dünyaya yayılmış, bir motiftir*[1]". Ancak iyi bir *tarihçi*, *olaylar arasındaki benzerlikleri değil; ayrılıkları gösteren bir kimsedir.* Bunun için de, *Türk düşüncesi* ile Türk tarihini iyi bilmek gerekir. Bu konuda da, A. İnan hocamız, en öndedir.

"Don değiştirme" ile ilgili Türkçe deyimler

Yukarıda da belirttiğimiz gibi, olay ve motiflerin dış görünüş ve benzerliklerine bakarak, sonuca varmak doğru değildir. Eğer bir düşünce Türk kavimlerinin dilinde *köklü terminoloji ve deyimler* halinde yer etmiş ise, o düşünce Türk kaviminin bir malı olmuş demektir. Konuyu, böyle bir temelden ele almak gerekir. Şimdi, don değiştirme ile ilgili, türkçe bir kaç deyimi, inceleyelim.

1. "Kabul-ma", çok eski karakterde bir sözdür. Bu söz üzerinde, *keloğlan* ile ilgili bölümümüzde, çok geniş olarak durmuştuk. Çünkü, *"don değiştirip, kel olma"* da Türk mitolojisinin önemli bir motifi idi. Bu söz, daha

[1] Prof. Abdulkadir İnan, *Makaleler,* s. 461.

çok Sagay, Lebed.. gibi, en kuzeydeki Türk kavimleriyle, daha aşağıdaki Kırgızlar arasında görülüyordu. *Kabul-ma*, değişme, don değiştirme anlayışıyla, söylendiği kadar; *sihirbazlık* manasını da, içinde topluyordu[2]. Bu söz, hayvancı Kırgız Türklerinde, eski sihir ve mitolojik manasını kaybediyor ve "değişme, renkten renge girme, kararsız olma, kuşların türlü melodi ve seslerle ötmeleri" için söyleniyordu[3]. Bu çok eski karakterdeki deyimin, Anadolu'daki paralellerini de, *Kel-oğlan* ile ilgili bölümümüzde, geniş olarak aramıştık.

Destanlarda, *"boz bir doğan oldu"*, dendikten sonra, *"onun donunu aldı (kubulup aldı)"* sözü de, ayrıca katılıyordu. Yani, don değiştirip, doğan olduktan sonra mı, doğanın donu alınıyordu? Bizce kökleri derin inanışlara dayanan bu düşünceleri, fazlaca deşmek, doğru değildir. Burada don değiştiren *Tas-Tarakay* adlı yiğid de, bir *daz* yani '*'kel*'' idi[4]? *"Yalan söyleme"* de yine bu sözle anlatılıyordu. Bu da, *kılık* ve *karakterdeki* bir değişme idi. Bu konuda, *kel-oğlan* bölümünde, daha geniş bir bilgi verilmişti.

2. ''Türlenme'': Don değiştirme için, Türk kavimlerinde söylenen ikinci söz de, budur. *Tür* sözünün, dış Türk ağızlarında başlıca üç manası vardır: *a)* Dış görünüş ve renk (Alt.Tel.). -2) Cins, çeşit (Tel.Tar.): *Ne tür?* - *c)* Örgü, oya, keçe nakış örnekleri[5]: (Alt.,Tel.,Kırg.,Çağ.). *"Türleme"* sözü de, nakış yapma, oya işleme manalarında kullanılıyordu. Kırgız Türklerinde de, *biçim*, şekil, şekil verme ve alma anlayışlarıyla söylenmiştir[6]. *İnsanın yaratılış ve karakteri* de, yine bu sözle anlatılmak istenmiştir[7]. *Türlü* sözü, Anadolu'da da yaşamaktadır. Konuyu uzatmıyalım.

''Türleme'' sözü, Doğu Türkistan ve Çağatay gibi, gelişmiş Türk kültür çevrelerinde, İslam dininin tesirleriyle de, eski *sihir* ve *mitoloji* manasını kaybetmiştir. Kırgız ve Altay Türklerinde *türlenme*, ''dış görünüşün değişmesidir''. *Çiçek türledi*, yani çiçek açtı, demektir[8].

Mitolojide ise bu söz, bir *don değiştirme* olarak görülür: *''Erkem Aydar, büyük toya, düğüne vardı, özü değişti (özü türlöndü), kendisi kötü bir kel olup (özü caman taşşa bolup), atı ise kel ve uyuz, doru bir kısrak (atın kotur küröng) olup, toya karıştı*[9]'' Yiğid önce, *"özü türleniyor"* ve ondan sonra da, *kel (taşşa)* oluyordu.

[2] Radlof, *Wörterbuch*, III, s. 1039.
[3] Yudahin, *Kırgız Sözlüğü*, (tercüme), s. 515.
[4] Radlof, aynı eser, III, s. 1040.
[5] Radlof, aynı eser, III, s. 1555.
[6] Yudahin, aynı eser, s. 772: *"Türgö kelme"*, *"türdönme"*: Biçim verme, nakış yapma.
[7] *"Türü buzuk"*: *Yudahin, aynı eser, s. 772.*
[8] *"Şeşek türlöndü"*: Radlof, *Wörterbuch*, III, s. 1563.
[9] *"Toy kılıştı"*: Radlof, *Proben*, III, s. 277/330. Birinci sahife numarası metinlere, ikincisi ise, tercümelere aittir.

"Ben türleneyim kel ve uyuz bir tay olayım! Sen de türlenip, bir kel (taz) ol!" Atı, yiğid Kan-Şentey'e böyle öğüd veriyordu[10]. Bu konuda da, bu kadarcıkla yetinelim.

3. ''Silkinme'': Silkinme yolu ile *don değiştirme* de, Türk masalları ile menkibelerinde, sık sık görülüyordu. Bu söz, *Kazan* dışında, diğer Kuzey Türklerinde görülmüyordu. Bu sözün, eski türkçede de, sihirli bir manası görülmüyordu. *silkinme* ile don değiştirme motifi, daha çok bize yakın olan, Güney-batı Sibirya ile müslüman Kazak Türklerinde görülüyordu: *"(Yiğid) silkindi ve Bey oğlu Mirza'nın donuna girdi*[11]*"*. Bu, İslam düşüncesindeki, '*'hulûl*'' *(incarnation)* olay ve teorisidir.

"Sihirli bir yüzük taktıktan sonra, silkinip bir doğan oluyor[12]*...*" Ondan sonra da, uçup gidiyor. Görülüyor ki, Batıya doğru gelindikçe,-biraz da İslâmiyetin tesiriyle-, don değiştirmelerindeki, eski *mitolojik* karakter, azalıyordu. Ancak çok kuzeylerdeki, *"Ay Mergen de, silkinip, kubulup"*, don değiştiriyordu[13].

4. ''Giyimini giyme'': Kırgız masallarında, *Kozu-Körpöş* destanında, böyle bir deyişi görüyoruz: *"Bir kelin (taşşanıng) giyimini giyip (kimin kiip), kel gibi (taşşaday) oldu*[14]*"*. Burada, dış görünüş de katılıyordu. Buradaki don değiştirme, bir *"elbise değiştirme"* gibi görünmektedir. Gerçi Kırgız Türklerinde *mitolojik motifler*, daha azalmıştır. Ancak çok daha kuzeylerde bir yiğit, *"silkinip, deri elbiseli bir oğlan (oług) oluyor ve onun donunu alıyor*[15]*"*. Bu, yalnızca bir giyim değiştirmesi, olmamalıydı.

5. ''Kalıp'' sözü de, don değiştirme olayında söz konusu edilmektedir. At, *"bu kalıbımızla (kalıbımızmınan) gitmeyelim"*, diyor. Sahibine, *"ben don değiştirip, (türleneyim), (türlönöin), kel ve uyuz bir tay olayım; sen de türlenip bir kel (taz) ol"*, diyordu[16]. Kalıb sözü bir *Batı* tesiriydi. Kırgız Türklerine böyle bir tesirin girmesi de normaldi.

6. ''Büründüm, göründüm'' ise, eski Anadolu deyimleridir. *"Bedeninde zuhur etme, Ali donuyla gelme, sırr-ı Muhammed, sırr-ı Ali,..."* ve diğer deyişler, İslâmî düşüncelerdir. *Âdem donu* ve *Hulûl* anlayışı, Kuzey *Türk mitolojisi* için, yabancı düşüncelerdir. Bununla birlikte *bürünme* ve *görünme*, eski Türk düşüncesi için de, manalı sözlerdir.

[10] *"Men türlönöin, küröng tay bolayın! Sen türlenip taz bol!"*: Ben, don değiştirip, tüysüz bir tay olayım! Sen de don değiştir, bir keloğlan (taz) ol!: *Proben*, III, s. 260-307.
[11] *Proben*, IV, s. 67-84: Kara-Kököl destanı Baraba Om Türkleri.
[12] *Proben*, IV, s. 103/132: Turalı Boyu, Yangı Aul köyü Türkleri.
[13] Radlof, *Wörterbuch*, III, s. 1038: Sagay ağzı.
[14] Radlof, *Proben*, III, s. 282: Kozu Körpöş destanı.
[15] Radlof, *Wörterbuch*, III, 1038: *"Kubulup aldı"*. Bu, tam bir don değiştirme gibi görünüyor.
[16] *Proben*, III, s. 260/307: Kırgız, Kan-Şentey destanı.

DON DEĞİŞMESİ, "EŞ" VE "ERVAH"

Anadolu masallarında, bazı insanların ruhu bir süpürge veya kılıçta bulunur. "*Cadı süpürgeyi yakıp veya kılıcı kınından çıkarınca, o kişi ölür*". Kılıç kınına sokulunca, adam yine dirilir. Bunlar, benim Elazığlı annemin söylediği masallardan, hatırımda kalmış olan, motiflerdir. Anadolu'da, bunun çok daha güzel örnekleri vardır.

Büyük öncümüz Prof. Abdulkadir İnan, *Tüspüt* adlı bir Yakut şamanına göre, bunu şöyle tesbit ediyordu: "*Yakutlarda iye-kul, şamanın hayvan şeklinde tecessüm eden canıdır*[17]". Hocamız haklı olarak, *totem* ve *tenasuh* teorilerine girmekten, çekinmiştir. Bizim de burada vazifemiz, materyeli tesbit ve onlara işaret etmektir. Kaşgarlı Mahmud 11. yüzyılda, "*eş*" sözü için hem arkadaş ve hem de "*peri-eş*", olarak iki yorum yapmıştır[18]. Prof. İnan, metindeki "*cin*" sözüne ayrı bir önem vermiştir. Yorumunu da, buna göre yapmıştır. Bu duruma göre, *insanların da, cinden ve periden, bir eşi bulunuyordu.* Biz daha çok Besim Atalay'ın yorumuna katılıyoruz.

"*Hayvan-ruh*" inanışını, Kazak-Kırgız Türkleri ise, "*arvak-eş*" sözüyle adlandırıyorlardı. Anadolu'daki *Menâkıbnâmeler içinde de, bu inanışın çeşitli örneklerine rastlıyoruz. Evliyaların geyik şeklinde görünmeleri* de, bu inanışlara dayanıyordu. *Şamanların, hayvan-eşleri kavga ediyorlar ve hangisi ağır basarsa, o üste çıkıyordu.* Bu konuda hocamız Prof. İnan çok güzel örnekler seçip toplamıştır. "*Şamanların eşleri olan gök-boğa ile kara-boğa, vuruşuyorlar... Yaralanan gök-boğa'nın sahibi veya eşi olan, şamanın da yaralanmış olduğu görülüyordu*". Bu eşlere, "*arvağ*" veya "*ervah*" da deniyordu.

"*Abılay Han'ın arvağı olan bir kızı-tilki'yi yere seriyordu*[19]..." Bunlar, ibret dolu çok güzel örneklerdir. Altay Türklerine göre, "*Yula, insan veya hayvanın bir eşidir. Yula, cesetten ayrılıp, ayrı da yaşayabiliyordu*[20]. Hocamızın da dedikleri gibi, henüz bu meseleler çözümlenmiş değildir. Çok geniş ülkelere yayılmış Türk kültürünün, çeşitli kök ve yorumları da olabilir. Ancak bunları, teorileri ile yaralamak da doğru değildir.

"*Güvercin olan Sultan Hacım'ı yakalamak için, Hacı Toğrul doğan olmuş, havaya ağmıştı*". Hocamız Prof. İnan yukarıdaki örnekleri verdikten sonra sözlerini, bununla bitiriyordu. Bu bize, çok şey söylüyor.

[17] A. İnan, *Makaleler*, s. 458.
[18] Kaşgarlı Mahmud, I, s. 47. Düzeltmeler için bk. *Makaleler*, s. 460, n.l.
[19] A. İnan, *Makaleler*, s. 459: Potanin'den.
[20] Aynı eser, s. 460-461: Anohin'den.

ÂDEM DONU, İNSAN DONU

Âdem ve *insan* üzerinde ayrıca duracağız. Ancak burada *don* konusu gelmişken, buna da hafifçe dokunmak istiyoruz. Ancak biz de hocamız gibi, yalnızca materyel verip, materyele işaret edeceğiz. Çeşitli din teorileri üzerinde, sayfalarımızı doldurmayacağız, Eski türkçede "*yalnguk*" insan demektir. Uygur yazılarında, "*yalngukların arslanı iligler*", yani "*insanoğlunun arslanı, hakanlardır*" deniyordu. Dede Korkut'ta ise, "*âdemîler evreni, (yani ejderhası), Deli Dumrul*", diye bir tanımlama yapılıyordu. Bu, insanları güçlü bir hayvana benzetmedir, teşbihtir. Bu konuda, pek çok örnek verilebilir.

"*Türk devlet dinî*" ve "*Türk halk dini*" diye, Prof. Eberhard'ın bir ayırım yapması çok yerindedir. Elbette ki her ikisinin de kökleri aynıdır. Ancak *mistisizm* ve *fanatizm*, Türk devlet dininin erkân ve törelerinde çok azdır. "*Türk devlet inanışı ve töreleri, gerçekçi ve pratiktir*". Her düşünce, devletin başarı kazanması için düzenlenmiştir.

"Kişi": Âdem ve Havva *(Kadın ve erkek)*

Göktürk yazıtlarındaki "*kişi oğlu*", bunun açık bir örneğidir. "*Gök-yer-kişi oğlu*" üçlüsü'nde insan, Tanrı'nın yarattığı *üçlü* büyük varlıktan, biridir. Bu kişi oğlu, "*erkek-dişi, âdem-havva*" çifti miydi? Bizce öyleydi. Bunun üzerinde, ayrıca duracağız. Kişi, tek değildi. Çünkü 11. yüzyılda *kişi* sözü, "*karı, koca*" *eş ve zevce*" manasında kullanılmıştır[21]. Bunun üzerinde, Bang da durmuştur[22]. Göktürk yazılı el yazmasında da, "*oğul-kişi*" derken, *kişi*'yi *kadın* manasında kullanıyordu[23]. Uygur tıp kitaplarında ise, "*kişinin karnında ölen çocuk*" tan söz açılıyordu[24]. Bazan da tam olarak tanımlamak için "*tişi kişi*", yani *dişi kişi* deniyordu[25]. Görülüyordu ki, Türk düşüncesi, sağlam mantık temellerine dayanıyordu.

İnsanüstü yaratıktır

"*Yukarıda Tanrı, aşağıda da insan*", kâinatı oluşturan, başlıca iki büyük varlıktır[26]. Türk düşüncesinin temeli, budur. Türkler buda dinine ve sonradan halk şamanizmi'ne doğru yayıldıkça, bunların yanında, şeytanlar

[21] Kaşgarlı Mahmud, III, s. 224. Krşl. Brockelman, *Wortschatz*, s. 109.
[22] Bang, *Türkische Briefe...*, z. 235.
[23] Thomsen, (A. Stein elyazmaları), II, 43; H. N. Orkun, *Eski Türk Yazıtları*, II, 67: "*Oğlanın kişisin...*"
[24] Rahmeti, *Uig. Helkunde*, I,61: "*Kişinin karınta kenç ölser...*".
[25] Aynı eser, aynı yer.
[26] *Üstün Tengri, altın yalnguk...*": F. W. K. Müller, *Uigurica*, IV, 282.

ve cinler de yer almağa başlamışlardır. Ancak, "*bütün i n s a n l a r, ayrıcalıksız idiler*[27]..." İ n s a n l a r d a e ş i t l i k , Türk düşüncesi ile sosyal yapısının, başlıca özelliğidir. Türk tarihinde, *her Türkün en yüksek mevkilere yükselebilmesi de, bunu gösterir.* Doğuştan gelen, bir soyluluk gözetilmiyordu. Hanedan dışında, herkes ayrı idi.

"*Tanrılı ve insanlı*" bir dünya vardı[28]. *Erler* ve *erenler*, kişilerdi. *Kişilik* ise, çoğu zaman ş a h s i y e t demekti. Zaman zaman ' ' i n s a n l ı k için de, *kişilik* deniyordu: "*Kişiye yazık değil; insanlığa (kişilik) yazıktır*[29]..." Bundan sonra K u t a d g u B i l i g , yine devam ediyordu: "*Erlere (eren) yazık değil; doğruluğa yazıktır!*" Görülüyor ki, *kişi* ile *er* ve *eren* arasında da, bir mana ayrılığı gösteriliyordu. Bu konular üzerinde, daha derinleşecek değiliz. Ancak Türklerin *devlet dili* ve *düşüncesinde*, geri *mistisizmler* aramak da, haksızlık olur.

Türklerde ' ' Â d e m ve H a v v a ' ' anlayışı

Kişi oğlu ve *yalınguk oğlu*'ndan sonra, İ s l â m i y e t ile, yeni bir anlayış ve yeni bir deyim geliyordu. Bu da, "*apa oğlanı*" idi. *Apa*, K a r l u k Türkmenlerince, ' ' a n a ' ' demekti. O ğ u z l a r ise a n a ' y a , *aba* diyorlardı[30]. Burada G ö k t ü r k çağındaki *apa*'dan, söz açamıyacağız. K u t a d g u B i l i g içinde "*Apa*", *âdem* gibi görünmektedir. A r a p yazısıyla yazılı yazmalarda ise bu söz, "*aba*" olarak görülmektedir. Çünkü *Havva*, ayrıca anılmaktadır:

1\. ' ' A p a l ı , H a v a l ı , ajunka inip,

"Urug yadtı, dünya içinte kelip!

"*Âdemli ve Havalı, yer yüzüne inip; dünya içinde (insan) neslini yayıp, çoğalttı...*" (KB,6339).

2\. ' ' A p a , uçmak ,içre, yedi kör evin,

"Arıngu kılındı, bu dünya evin!

' '*Â d e m , C e n n e t içre, bir buğday yedi; bu dünya kılındı, arınma yeri!*" (KB,3522).

3\. "Apa yazdı erse, Bayat kındı,

"Bu dünya tünek kıldı, erlig idi!

"*Âdem günah işledi, Tanrı cezalandırdı, Kadir T a n r ı (âdem'e), dünyayı zindan kıldı!*" (KB,3520).

[27] "*... Adırtsız ertiler...*": R a d l o f , *Uig. Sprachdenkmäler*, 90, 10.
[28] "*Tengrili, yalanguklu...*": *Altun Yaruk: (Suvarnaprabhasa)*, 79, 18.
[29] "*Kişi, isiz ermes...*": *K u t a d g u B i l i g* , a. yer.
[30] Kaşgarlı M a h m u d , I, s. 86. U y g u r el yazmalarında "*apa*", yaşlı bir ata: (R a d l o f , *Uig Sprachdenkmäler*, 12, 2. A n n e anlamına söylenen "*aba*", arapçadan gelmiş olmalıdır.

4\. "Ajunka A p a inmişinden berü...": "*Yeryüzüne âdem'in, inmişliğinden beri...*" (KB,219).

İNSANIN, İNSAN DONUNA GİRMESİ

Yukarıda da belirttiğimiz gibi bu çalışma, bir din tarihi veya felsefesi değildir. Biz burada yalnızca Türk halk düşünce ve geleneğinden, benzer motifleri derleyip, metinlerini eleştirme yoluyla sunmağa çalışacağız. Çok geniş bir coğrafya alanı ile çeşitli zamanlardan derlenmiş bu örneklerde, "*tenasuh, hulûl (incarnation)*" gibi teorileri aramak, biraz erken olmuş olur.

Hakanın, yaratılış ve karakterine bürünme

K e l o ğ l a n motifini incelerken, efsanelerdeki yiğitlerin kel veya *daz* bir insan kılığına girip, böylece ilâhî güçlere sahip oldukları, üzerinde durmuştuk. Hanlara göre bir giyimi giyerek, bir han gibi görünme veya çevreyi yanıltma başkadır. "*Han'yaratılışı ve karakterine bürünme*" ise başka bir şeydir. Çok uzaktaki K u z e y - d o ğ u Türklerinden S a g a y l a r , don değiştirmeyi yalnızca *giyim bakımından* yorumluyorlar ve "*kepilenme*, diyorlardı[31]. Bu da *giyim*, *kiyim* sözümüzden geliyordu. Bizim *don değiştirme* anlayışımıza, yakındır.

1\. K u z e y Türklerinden derlenmiş bir masalda, şöyle deniliyordu: "*Kara-Kökül (adlı yiğit) s i l k i n d i , Han oğlu Sultan ile Bey oğlu Mirza'nın, donuna girdi*[32]". Fakir bir yiğit, han ve bey oğullarına göre, bir karakter alıyordu. "*Silkinme*" sözü ve anlayışı üzerinde, yukarıda durmuştuk. Don değiştirme, "*silkinme*" ile oluyordu.

2\. "*Doksan günlük yolu, kuşlukta alan*" gibi tanıtmaları ise, B e k t a ş i l e r i n söyledikleri şiirlerde, görüyoruz. Bunlar da insandı. Fakat ayrı bir yaratılış ve donları vardı. *H a r p u t l u* annemin masallarında, "*çabuk koşan kardeş*", "*deniz yutan kardeş*" gibi motifler de görülüyordu. Bunlar da, insan idiler. Yukarıdaki *Bektaşi* şiirinde görülen *doksan sayısı* da, Türklerin islamiyetten önceki inanışları ile ilgilidir. Bu örnekler, daha da çoğaltılabilir. Bu konuya, *insan donu* veya *âdem donu* ile ilgili bölümümüzde yeniden döneceğiz.

K u ş donuna girme

Kuş donuna girme ve kuş gibi uçabilme, bütün insanlığı olduğu gibi, Türkleri de ilgilendirmiştir. Ancak bir Türk kültür tarihçisi, benzerlikleri değil;

[31] "*Kepi-lenme*" sözü, "*kep*", yani *kiim*, *kiyim*", g i y i m sözünden gelmiş olmalıdır: (R a d l o f , *Wörterbuch*, II, s. 1188).
[32] *P r o b e n* , IV, 67/84: Don değiştirmede, aynı olmuyor, "*artık*", yani fazla oluyor.

ayrılıkları gösterebilen ve Türklerin karakterlerine inebilen, bir kimsedir. Bundan dolayı bazı örnekler sunup, bunları değerlendirmeğe çalışacağız. Ondan sonra da, Türk düşünce ve mitolojisinde yer alan, diğer kuşları birer birer ele alacağız. İlk önce dış tesirlerden daha uzak kalmış, Kuzey Türk edebiyatından başlıyalım:

Gün Han, Ak Han ve Kara Han Türk mitolojisinin, kutlu ve büyük tabiat varlıklarının, ünlü sembolleridir. *Kara Han*, yaygın olarak, kötülüğün ve yasal olmayan bir düzenin temsilcisidir. Kuzey Türklerinin bir masalında şöyle deniliyordu:

"*... Kara-Kököl bir kuş olup uçtu ve Gün Han'ın penceresine kondu.. Gün Han'ın kızıyla konuşmasını dinledi... (Gün Han kızını düşmanlardan kurtarmak için), "seni küçük bir kuş yapacağım..., altın ve gümüşümü, kül ile kömüre çevireceğim... Halkımı da, karga va saksağan donuna koyacağım, dedi*[33]..." Bu masalda derin bir türkçe gürülmüyor ve kuş donuna girme de açık olarak söylenmiyordu. Don değiştirme, "*etti, oldu*" gibi sözlerle anlatılıyordu.

"Güneşe konan kuş": Don değiştirme, bu masalda bütün görkemiyle ortaya çıkıyordu: "*Kara Kököl bu sözleri duyunca, cıvıldayarak uçup, gitti. Bu sesi duyan kız, bu hangi kuştur, diye sordu. Babası, herhalde, güneşe konan küçük kuş olmalıdır, dedi*[34]". Bu küçücük kuş, nasıl güneşe konuyordu? Bu noktalar, karanlıktır. *Tarama Sözlüğü* içinde de, eski Anadolu'da kuş, "*Tanrının bir elçisi*" gibi görülebiliyordu. Prof. Eberhard, bu motifin çeşitli türlerini veriyordu[35].

Göktürklerde, leylek donuna girme

"*Göktürklerin ataları olan üç kardeşten birisi, leylek olmuş ve uçmuş gitmişti*[36]: Kurttan doğan Göktürklerin atası "*yağmur yağdırıp, rüzgar estirebiliyordu. Onun iki karısı vardı. Bunlar, yaz ve kış tanrılarının kızları idi. Bu iki kadından birisi, dört çocuk doğurdu. Bunlardan birisi, beyaz bir leylek oldu...*" Çin tarihleri böyle diyorlardı. Bilindiği üzere Türkler, *leylek* ve *turna* gibi göçmen kuşlarına, fazlaca bir önem vermişlerdi. Bunun da, bir neden ve manası vardı. Çok kuzeylerdeki Yakut Türklerinde, "*leylek donuna girip uçan bir ata*" dan söz açılıyordu[37]. Leyleğin, Anadolu'daki önemini biliyoruz. Ancak "*leylek donuna girme*" motifini şimdilik bulamadık.

[33] *Proben*, IV, s. 7/84: Gün Han'ın kızına, "*seni küçük bir kuş (kuşkacak) edeceğim*", diyor. Don değiştirme, "*etmek, olmak*" sözleriyle yapılıyor.

[34] "*Kuyaşka kongan kuşgacak*" sözü, yalnızca burada görülüyor: *Proben*, IV, s. 68/85.

[35] Eberhard, *Typen Türkischer Märchen*, 500.

[36] B. Ögel, *Türk Mitolojisi*, I, s. 26 vd.

[37] Pekarskiy, *Yakut Sözlüğü*, (türkçesi), I, s. 60.

Göktürk efsanesine benzer, kardeşlerin bazılarının leylek olup, uçmalarını, yalnızca bir Kuzey Türk masalında bulabildik: "*Yiğit Contay Mergen, suyun yanında iki leylek gördü. leyleklere, kamçı ile vurmak istedi. Halbuki babasının evindeki iki büyük kardeşi, yiyecek bulamayınca, leylek donuna girmişler ve kamışların dibindeki kökleri yiyorlardı... Onlara giyim verdi ve kendisi ile birlikte alıp, gitti*[38]. Bu masalda don değiştirme için, "*leylek sıfatlı olma*" deyişi kullanılıyordu[39].

Göktürk efsanesi. Göktürklerin ataları ile ilgili idi. Daha çok Türklerin *Yenisey* kesimlerini, içlerine alıyordu. Göktürk yazıtlarının bulunduğu bu bölgede derlenen destanlar, derin bir mitolojik karaktere sahiptirler. Bu destanlarda, "*su içip, meyva yedikten sonra kuş olma*", gibi bazı motifler görüyoruz. Bunların yorumu, çok zordur[40].

Doğan veya atmaca donu

Yukarıda da belirttiğimiz gibi, doğan gibi alıcı kuşlar, Türklerin hayatında, önemli bir yer almışlardır. Hatta Oğuz boylarının sembolü olmuşlar, Osmanlı çağında da, sembolik manalarını sürdürmüşlerdir. *Hacı Bektaş* ve diğer Anadolu evliyalarının menkibeleri içinde, birinci derecede yer almışlardır. Burada ilk önce yabancı kültür tesirlerinin daha az girdiği, Kuzey Türk destanları ile konuya başlıyacağız:

1. "*Yer altında yaşayan (kötü ruh) Yer Kara Alp, atına binip, yiğit Yestey Möngkö'yü kovaladı. Atın ciğeri ile karaciğeri yok olup öldü. Bunun üzerine Kara Alp, bir karçıga (atmaca) olup, uçtu... Yiğit, bunu görünce silkindi ve gök bir laçın oldu. yedi gün yedi gece gökte savaştılar. Tüyleri dökülüp, yere düştüler*[41]. Destan bununla bitmiyor. "*Gök laçının altın tüylerini baldızı yakıyor. Yiğit diriliyor. Yer Kara Alp ise öldürülüyor*". Alıcı kuşlar hakkındaki diğer motifleri, kartal ile ilgili bölümümüzde sunmuştuk.

2. "*Yiğit Kara-kököl silkindi, altın yünlü bir kurt oldu. Kız korktu. Bunun üzerine yine silkindi, altın yünlü bir karçıga (atmaca) oldu. Kızın evinin tepesine kondu*[42]. Buradaki doğan, altın yünü ile diğerlerinden ayrılıyordu.

[38] Leylek için, "*kıygılık*" deniliyor: *Proben*, IV, s. 4/5.

[39] "*Kıygılık (leylek) sıpatlı bolma*", Sıfat yerine "*sıpat*", deniliyor: Aynı eser, aynı yer.

[40] *Proben*, I, s. 259/282. Bu destanlar, göklerde geçer.

[41] Laçın için, "*Kök ilaçın*" deniyor: *Proben*, IV, s. 81/104.

[42] *Proben*, IV, s. 67/84: "*Silkindi, altın yünnü karçıga (atmaca) poldı...*".

3. *"Yiğit abdest alıp, namaz kıldı*[43]. Tılsımlı bir *yüzüğü vardı. Yüzüğü, bismillah deyip, sağ eline geçirdi. Silkindi, karçığa olup, uçup gitti*[44]. Bu masalda artık *islam* kültür çevrelerinin, tesirleri görülmektedir. Ancak eski Türk gelenekleriyle benzeşmiştir.

4. *Molla* ile *hatip* yeni müslüman olan Türklerde, birbirlerine karşı olan, iki gücü oluşturuyorlardı. Türkler, *hatipleri* daha çok tutuyorlardı. Bu, aşağıdaki Kuzey Türk masalında da görülmektedir: "*... Molla hatibe şöyle dedi: Senin bir güvercin olup, uçtuğunu görünce, ben de bir laçın olup, senin arkandan uçtum*[45]..."

"*Bir molla, okuttuğu onbir çocuğu, onbir kuş yaptı. Hepsi, birbirine benzeyen kuş oldular*[46]..." Burada, okumanın yararları ve mollaların güçleri anlatılmış oluyordu.

Doğan veya atmaca türünden alıcı kuşlar, aslında Türklerde ev hayvanları idiler. Bundan dolayı destanlarda önemli bir yer tutuyorlardı.

ÇEŞİTLİ YENİ NOTLAR VE KATKILAR

1) Âdemoğlanı: Eski Anadolu'da, arapça "*beşer*" veya "*nâs*" karşılığı olarak söylenir: "*... âdem oğlanı ve âdem Peygamber, ivecen yaratıldı...*" (XIV. yüzyıl: *Tarama sözlüğü*, I, s. 17.)

2) *Azam* = Adam: (Kuman ağzında): "*Azam bolup*" = İnsan şekline, donuna girip[47].

3) "*Etin yarığı göz: Gözün aru olsa, etin yaruk bolur*" = Et veya vücudumuzun ışığı veya penceresi gözdür. Göz arı olursa, etin de aydınlık olur[48].

4) *İtaatlı: Efsanevî bir varlıktır ki, erkekleri köpek; dişileri de, kadındırlar*[49]. Kırgız Türklerinin bu çok eski destan sözü, Oğuz destanındaki, "*İt-Barak*" kavmini hatırlatmaktadır. Köpek ile ilgili bazı Kırgız sözleri de sunalım:

a. "*Köpeğe binenler*": Baldırı çıplak serseriler. b. "*Ağzına, beyaz köpek girerek; kara köpek gibi çıktı!*": Yani sövüp, saydı. Söylemediğini bırakmadı.

[43] "*Teeret (taharet) kıldı, namas okıdı*": *Proben*, IV, s. 102/133.

[44] Sihirli yüzük için, "*keremetli yüzük*" deniliyor: A. eser, a. yer.

[45] Don değiştirme, "*Kepter bolıp*", "*laçın bolıp*", yani güvercin olup, *laçın (atmaca)* olup gibi, günlük sözlerle söyleniyordu: *Proben*, IV, s. 101/131.

[46] Don değiştirtme, "*kılmak*" sözü ile anlatılıyordu: "*... Onbir kuş kılıp, koydu...*": *Proben*, IV, s. 122/158.

[47] Radlof, *Wörterbuch*, I, s. 564.

[48] Aynı eser, III, s. 121.

[49] Yudahin, *Kırgız Sözlüğü*, (türkçesi), s. 373.

c. "*Köpeğin burnundan, düşmüş gibisin!*": Darağacından kurtulmuş gibi kaçıyorsun[50].

5) Tavşan donuna girme: "*Başı, bir beyaz tavşana dönüyor. Ancak beyaz yüzü kararıyor. Kırmızı yüzü, ölü ciğeri gibi bozlaşıyor*[51]..."

6) Kuzey Türk destanlarından, eski bir karakter taşıyan, bir Barabaom destanında, "*don değiştirme*", arka arkaya oluyordu: "*... Kara-Kököl kıza: "Elini ver! Baban seni bana verdi", dedi. Kız: "Senin görünüşün kötü (şegilin yaman), ben sana varmam", dedi. Yiğit silkindi, altın yünlü bir ayı oldu. Kız korktu. Yiğit yine silkindi (silgindi), altın yünlü bir kurt (karışkır) oldu. Kız, yine korktu. Yiğit yine silkindi, altın yünlü bir atmaca (karçıgay) oldu. Kızın evinin başına kondu.*

Yiğit, yine silkindi. Bir "Beyoğlu" mirzadan artık; "hanoğlu" sultandan, daha artık oldu[52]..."

7) "*... Tas-Tarakay adlı yiğit, boz (boro) bir atmaca (karçıgay) olup, donunu aldı (kubulap)*[53]..."

Don değiştirme, yukarıdan beri görüldüğü gibi, Türklere göre bir özellik taşıyordu. Diğer örneklerimiz, Keloğlan ile ilgili bölümümüzde, bulunmaktadır.

[50] Aynı eser, aynı yer.

[51] Radlof, *Wörterbuch*, II, s. 1189.

[52] Radlof, *Proben*, IV, s. 67/84.

[53] Radlof, *Wörterbuch*, III, s. 1040.

144

12. BÖLÜM

GÖK VE TÜRKLER

GÖĞÜ VE YERİ YARATAN YÜCE TANRI

Önce gök, sonra yer yaratılıyor

G ö k t ü r k yazıtlarında, yaygın bir mana olarak *gök* deniliyordu. Ancak gök ile yeri ve insanoğlunu, kimin yarattığı, pek söylenmiyordu. G ö k t ü r k yazıtları *"büyük devlet inanışları"*nın bir göstergesidir. Bu yazıtlarda, her şeyin üzerinde olan, g ö k idi. T o n y u k u k yazıtında ise, biraz daha halk düşüncesine girilmiş ve *"insanların idaresine"*, *Umay* ile *"yer ve sular"* da karışmıştı. Göktürk yazıtları, yaratılış ile birlikte söze başlıyorlardı:

1) *Yukarıda, mavi gök (Kök Tengri),*

2) *Aşağıda y a ğ ı z y e r yaratıldığında.*

3) *İkisi arasında, k i ş i o ğ l u (insanoğlu yaratılmış!) İnsan oğlunun üzerine de,*

4) *Atalarım, Bumın Kağan, İstemi Kağan (kağan olarak, tahta) oturmuşlar.*

Dış tesirlerden uzak, A l t a y v e K ı r g ı z destanlarında da, *"önce gök yaratılıyor; sonra da yer yaratılıyordu"*. Bu belgeleri, arkada not olarak sunduk. Mitolojik ve göklerde geçen destanlarda bir yiğit: *"Gök ile yer yaratıldığında, ben de vardım!"* Diyordu. Yaratılışta, *"gök+yer+insan"* ü ç l ü s ü , birlikte görünüyorlardı.

"G ö k - y e r", yani önceleri *"gök"* söylenirken, 11. yüzyıldan sonra, -belki de Önasya tesirleriyle-, K u t a d g u B i l i g 'de, *"yerni kökni yaratkan"* yani *"yeri göğü yaratan"*, denme yoluyla, *"yer"* öne geçiyordu. Ancak U y g u r yazılarında, yücelerde olan gök, üstünlüğünü koruyordu.

Kişioğlu, "Âdem ile Havva" mı idi? Türkler, dişiyi bir yana atıp, erkeği öne çıkarmıyorlardı. *"Kişi"*, i n s a n o ğ l u demektir. Zaten eski Türkler, *"tişi kişi"* deme yoluyla, kadın ile erkeği birbirlerinden ayırıyorlardı. U y g u r tıb yazılarında, bunu görüyoruz: (Rah.,I,21). Manî el yazılarında da, *"tişi kişilerin körki"*, yani güzelliğinden, söz açılıyordu: (Man,III,22,7).

A n a d o l u 'da, özellikle c e n a z e namazlarında, *"Er kişi namazına"*, "*h a t u n k i ş i*" namazına niyet edilerek, cenaze namazı kılınır.

"Gök", yıldızlar ile arşı, güneş ile ayı da içine alan geniş bir deyim: Türk tarihi ile düşüncesi, çok uzun bir süre içinde oluşmuştur. Herhalde gök Göktürk çağında da, böyle geniş bir manayı kapsıyordu. Sonradan, "*gökler*" deyimi de görülmeğe başlandı. Bu anlayış, İslam inanışlarındaki, "*Semavât*" deyimini hatırlatır. Daha bir gelişme ile de, kuşların uçuştuğu ve canlıların yaşadığı hava'ya, "*kök kalıg*", denmeye başlanmıştır. Belki de bu anlayış, başlangıçtan beri vardı da, elimizde belge olmadığı için bilmiyoruz.

"Gök kubbemiz" olarak, gök: Oğuz destanında da *Gök-Han*, "*yer-den, yani ağaç koğuğundan gelen hatundan*" doğmuştur. Gün-Han, Yıldız-Han ve Ay-Han ise, "*Gökten inen hatundan*" doğmuşlardır. *Gök kubbemizi, yerin bir devamı olarak düşünme,* Türklerde çok eskidir. Bu ayırımı, Kutadgu Bilig de yapıyordu:

"*Yağız yeri, yeşil göğü, gün, ay ile geceyi!*

"*İnsanlar ile zaman* (öd), *zamâneyi* (ödlek), *bu günü (bukün) yarattı!*

Görülüyor ki anlayış daha da genişliyordu. *Zaman, zamâne, gece* ve *bu günümüz* de, sıraya giriyorlardı. Bazan da, "*Yeşil göğü, binlerce yıldızla bezedin; karanlık geceyi, aydın yıldızla bezedin (KB, 22)*", deniyordu. Görülüyor ki, bu konularda, kesin olarak konuşmak, doğru değildir. Ancak bir şeyler de duyuyoruz.

Şaman törenlerinde, ulu Tanrı'nın bulunduğu gök katları, 5. kattan sonra başlıyordu. Bazan da, 9. katın, yani göğün en yüksek katının üzerinde, Tanrı'ya ulaşıyordu. "*Göğe çıkma*" ile ilgili belgelerimizi verirken, bu konuya yeniden döneceğiz.

Türklerde, "arş" anlayışı hakkında: İslâmiyette "*Arş*", göğün en yüksek tabakası, 9. felektir. Türklerde de gök önceleri, "*9 kat*" idi. Türklerde arapça "*Arş*" sözü, Kutadgu Bilig ile başlıyordu:

1) "*Yüce arştan* (Edis arşta), *altında* (altın) *yere kadar (KB, 24)*"

2) "*Bu arştan, aşağıdaki yere kadar! Her şey Tanrıya muhtaçtır* (KB, 3354)...".

Kutadgu Bilig'de *arş* ile ilgili beyitler, birbirinin aynı gibidirler. Bundan da anlaşılıyor ki, konunun pek derinine inilmemişti. "*Yüce gök*" *(ediz kök)* yerine, artık "*arş*" deniyordu.

TÜRKLERE GÖRE YER İLE GÖK BÖLÜNMEZ BİR BÜTÜN

İran mitolojisinde, *göğün sahibi* ve yaratıcısı, Hürmüz ; *yerin sahibi* ise, Ehrimen idi. Aralarındaki kavga bitip tükenmiyordu. Türklerde ise,

göğün ve yerin, yalnızca bir tane "*kılıcısı, yaratıcısı, hâliki*" vardı. Ancak Göktürk yazıtlarında, o yaratıcının adı anılmıyordu.

Çin'de dünya, *(T'ien-hsia)*, yani "*gök ve yer*" olarak tanımlanıyordu. Bu çince sözü tam olarak tercüme edersek, "*Gök ve aşağısı*", demektir. Göktürk çağında da, "*Üze tengri (gök) + asra yer*"; Uygur el yazmalarında ise, "*üstün tengri (gök) + altın yer*" ikilisi, her zaman birlikte görülüyordu.

Yukarıda gök, aşağıda yer birliği: Bu iki büyük varlık birbirlerinden ayrılmıyorlardı. "*Üze*", Bizim bugünkü "*üze-ri*" sözümüzün bir köküdür. "*-re-*", yön gösteren bir ektir. "*as-ra*", yani aşağıya sözünü de, böyle anlamak gereklidir. Bu konuda, Göktürk ve Uygur yazılarından bir kaç örnek sunalım:

1) "*Üze tengri* (gök), *asra yer*" (D10). - 2) "*Yukarıda göğe değiyor* (üze tengrike tegir), *Aşağıda yere giriyor (asra yerke kirür)* (ThS,II,31). - 3) "*Üze on kat kök, asra sekiz kat yer*" ((Huast.2,43). - 4) "*Üstün Tengri yeri, altın tamu (Cehennem) yeri*" (TT,V,A.28). - 5) "*Üstün Tengri, altın yalanguk (insan)*" (Suvarna.,188,10). Son üç örnekte, artık *Budist Tanrılar* söz konusu edilmektedir. Altay ve Kırgız destanlarından derlediğimiz diğer örnekleri de, bölümümüzün sonunda sunduk.

Gök ile Tanrı adı, birbirini tamamlıyor: Çin'de de, gök, yani *(T'ien)* denince, Tanrı da içınde idi. Özellikle eski Türk düşüncesinde, ikisi arasında kesin bir ayrılık göstermek çok güçtür. Ancak Uygur yazılarında "*Tengri*", *Budist tanrıların yerine geçmişti. Bir 11. yüz yıl kaynağı ise, şöyle diyordu:*

"*Kâfirler göğe, Tengri derlerdi. Yine bu adamlar, büyük bir dağ, büyük bir ağaç gibi, gözlerine büyük görünen şeylere de, hep Tengri adını verirlerdi. Bu yüzden, bu gibi şeylere tapınır ve secde ederlerdi. Yine bu kimseler, bilgin kişilere de, Tenrigen derlerdi*[1]".

Kaşgarlı Mahmud, böyle demesine ve Müslüman olmasına rağmen, "*Tengri oğul verdi*", "*Tengri yağmur yağdırdı*" gibi örnekler veriyordu. Bu anlayış, Anadolu'ya kadar devam ede gelmişti.

Türkün göğü ve yeri, birlikte hareket ediyorlar: Bizce burada, "yerin derinlikleri", söz konusu olmasa gerektir. Yerin üzerindeki yer ve sular *(yer sub)*, göğü tamamlamış olsa gerekti. Çünkü, insanları besleyen yer ile sular da, gök gibi mukaddesidiler. Gök ve yer, Türk milletinin koruyucusu idiler:

[1] Kaşgarlı Mahmud, (Kilisli yayını), III, s. 389. "*Tengiken*" okuyanlar da vardır. Krşl. "*Tengtiken*": *(Türkische Turfan Texte,* II, A. 80; Radlof, *Uig. Sprachdenkmäler,* 26/1). "*Baga-Tengriken*": (*Ongin* yazıtı, 5; Brockelmann, *Wortschatz,* s. 203).

1) "... *Yukarıda* (üze) *Türk Tanrısı* (Türk Tengrisi, veya göğü?), *Türkün mukaddes yeri ve suyu* (Türk ıduk yer-subı), *şöyle demiş: Türk milleti yok olmasın! Millet olsun!...*" (122).

2) "*Gök* (Tengri) *ve yer emir verdi* (ayu berti), *orada süngüledim* (sançtım) *!...*" (MÇ,D2,G9).

3) "*Yukarıda Gök* (Üze Tengri), *mukaddes yer ve sular* (ıduk yer sub) *ve amcam Kağan'ın kutluluğu (kendisine) yâr olmadı* (taplamadı)..." (IID35).

Bu üç örnek de bize gösteriyor ki, Türk milletine yardım etmek için, ikisi birlikte harekete geçiyorlardı Ancak H i n d ve eski İ r a n düşüncesindeki gibi, karanlık ve korkunç yeraltı söz konusu edilmiyordu. Türkler için önemli olan, y e r y ü z ü üzerinde bulunan, "*yerler ile sular*" idiler. İnsan ve hayvanları besleyenler de bu m u k a d d e s varlıklar idiler.

İslamiyetten sonraki Türklerde de, "y e r ile g ö k", bir bütün halindeler

Türk düşüncesinde, eski İ r a n mitolojisinde olduğu gibi, gök ile yer, ayrı bir âlem olarak görülmüyorlardı. *Ç i n düşüncesinde* y e r, "*G ö ğ ü n a l t ı*" *(T'ien-hsia)* olarak yorumlanıyordu. Bunun için ırmaklara, dağlara, tarlalara kurban verilebiliyordu. Böylece pek çok tanrılar ortaya çıkıyordu. Türkler ise, mukaddes yer ve sular diye, bir birliğe götürüyorlardı:

"*Yerlerin göklerin binasın düzen,*

"*Ak üstünde kara yazılar yazan,*

"*Engûr şerbetini Kırklara ezen,*

"*Hünkâr Hacı Bektaş Veli Kendidir!*" (Aşık Hasan)

Burada, "k a d e r" den de, söz açılıyor. "*Türklerde K a d e r anlayışı*" adlı bir bölümümüz, bu kitapta vardır. Bu anlayış, İslamiyetten sonra da, pek değişmiyordu.

"*Yeri göğü, insü cinni yarattın,*

"*Sen ey mimarbaşı, eyvancı mısın?*

"*Ayı, günü, çarhı, burcu varettin,*

"*Sen ey mekân sahibi!... Rahşancı mısın!*" (Azmi Baba).

TÜRKLERDE TANRI İLE GÖK; BİRBİRİNİN İÇİNDE

"Tanrının şekli yoktur", "Tanrı kendine ve göğe benzer"

G ö k t ü r k yazıtlarında, "*T e n g r i t e g T e n r i*" diye, çok önemli bir deyim görülür. Bu çok önemli söz, Türkiye'de, "*göğe benzer gök*" gibi, manasız yorumlarla ele alınmıştır. W. T h o m s e n, son yorumunda, bunu bir aydınlığa kavuşturmuş gibidir. Veya biz de böyle düşünüyorduk.

"G ö ğ e b e n z e r T a n r ı"

T h o m s e n'in bu son yorumu, çok yerinde olsa gerektir. Gök, bir sonsuzluk olduğuna göre, Tanrı da, öyle oluşuyordu. Varlığı, hayâlimizin gücüne bağlı idi. Buradaki "t e g" sözü, g i b i, benzer demektir. Çince karşılıkları bulunan eserlerden de öğreniyoruz. Bizim karşılaştırdığımız kaynaklar, *Hsüantsang tercümesi* ile *Suvarnaprabhasa*'nın, *çince - türkçe* metinleridir.

"*Teg*", g i b i demektir. "*Nasıl ise öyle*" (so als wie), diye de karşılanmıştır: (HT,1878). U y g u r e l yazılarında, "*kar teg, çeçek teg*", deyişleri de geçer: (Suv,652,1;654,6). Konuyu uzatmıyalım. Bunun içindir ki T h o m s e n, gereksiz olarak iki kez söylenen "*tengri*" sözünün, birini g ö k ve diğerini de, T a n r ı olarak yorumlamıştır.

"V â c i b ül-vucûd" da, düşüncemize göre bu sözün manasının içinde yer almalıydı. Tanrının, şeklini ve biçimini bilen, bir kimse yoktur. "*Onun vücudu, bilinmeyen, kendi gereğine göre, nasıl i c â b ediyorsa ve nasıl v â c i b ise, öyle idi*". Başka bir deyişle, "*Tanrı göğün maviliği ve sonsuzluğu gibiydi*". Burada, İ s l a m düşüncesine bir yakınlaşma vardır. Sözümüzü, D e l i D u m r u l'un sözleri ile bitirelim. Biz bu sözleri, G ö k t ü r k düşüncesinin bir devamı gibi görmek istiyoruz.

"*Yücelerden yücesin!*

"*Kimse bilmez nicesin!*

"*Görklü Tanrı!...*

"Tanrı ve Gök", "yokluk ve okyanus" demek değildi: Y u n a n mitolojisinde, herşeyden önce bir "*oceanus*" vardı. İ r a n mitolojisinde ise bir e s i r "*Aether*", her yanı kaplıyordu. A l t a y mitolojisi de, bir o k y a n u s'u kabul ediyordu. Ancak bunun üzerinde de, bir gök ile Tanrı, *Ulu Tanrı Ülgen* vardı. Yaratılışı böyle başlatılıyordu. Bize göre *okyanus*, Türk mitolojisine dışarıdan gelmiş bir motif olabilirdi. Ancak bunun yanında, *Ulu Tanrı* kalmıştı. Bu U m m a n motifini, çok daha değişik bir anlayışla, Y u n u s E m r e'de de görüyoruz:

"*Yere göğe bünyâd uran, ırılmadan kayyım duran,*

"Denizlere göl çağıran, adım Yunus umman benim!

Mutasavvıflarda, *"ademiyetten, yokluktan gelerek, bu günkü hale girme"* düşüncesi de vardır. Y o k l u k *(ex nihilo)* teorisi üzerinde fazla bir şey söyleyemiyeceğiz. G ö k t ü r k yazıtlarının dediği gibi, gök ve yer yaratılmadan, kılınmadan önce, ne vardı? Bu konuda, daha fazla ileriye gidemiyeceğiz.

"Türklerde, "dört unsur" yerine "üç varlık görünüyor: İ n s a n l ı k *(Humanitas)*, Türklerde gök ile yeri tamamlıyan, bir üçüncü unsur gibi görünüyor. Örnek olarak a t e ş 'in Türklerin uzay ve dünya görüşlerinde, önemli bir yeri yoktur. G ö k t ü r k efsanelerinde, *"halkını ısıtmak için a t e ş i b u l a n, eski Türk atalarından söz açılıyordu"*. Bu, önemli bir noktadır.

Kişi, kişilik sahibi üstün bir varlıktı. İ r a n ve H i n t mitolojilerinde olduğu gibi insan, Tanrı'nın eğlenmesi veya tecrübe için yaratılmış, varlıklar değildi. Ö n a s y a mitolojilerinde olduğu gibi, cennetten kovulmuş *günahkârlar* da, değildi. M a n i dini ile sonradan bozulmuş A l t a y destanlarında olduğu gibi *zayıf, korkak, âciz* insanlar da, G ö k t ü r k yazıtlarında yoktu. Bizde, ne *"oceanus"*, ne *"tethys"* ve ne de *"ateş, su, toprak ve hava"* gibi *d ö r t u n s u r u* bulabilirsiniz. Yalnızca, *"Gök+yer+insan"* varlığı vardır.

T ü r k k a ğ a n ı, dördüncü unsur gibi görünüyor: Aslında G ö k ve Y e r, her şeyin *i k i l i* esas unsurudur. *Kişioğlu*, bu iki unsuru tamamlıyordu. Türk kağanı da, *"Türk devlet felsefesi"*'nin bir katkısı olsa gerekti. *V a r l ı k (existence), yaratılışla birlikte olma fikri, ağır basmaktadır.* Göklerde geçen, çok mitolojik bir A l t a y destanında, A k - H a n, şöyle diyordu:

"*;... Gökle yer yaratıldığında, ben de vardım*[2]*!...*"

A k - H a n bu düşünceyi, hangi amaçla söylemişti? Bunu anlıyamıyoruz. Belki de A k - H a n, G ö k t ü r k yazıtları gibi konuşmak istiyordu. M a n a s destanında da, *Alman-Bet* bölümüne geçilirken, şöyle deniyordu:

"Yer yer olduğunda, su su olduğunda;

"Altı Ata'nın oğulları, kâfirler

"Üç Ata'nın oğulları ve Müslümanlar da vardı[3]*..."*

"Masal tekerlemesi" gibi olan bu sözde, çok daha geniş olarak düşünülüyordu. Tabii olarak bunlar, çok geç düşünce ve örneklerdir.

[2] S c h i e f n e r, *Minusinskische Heldensagen der Tataren*, s. 6. Almanca şiir halinde çevrilen bu destanlar, çok mitolojiktir.

[3] R a d l o f, P r o b e n, V, s. 6: "Kara-Han"ın oğludur.

GÖĞÜN YÜCELİĞİ

Göğün yüceliği içinde Tanrı'*nın yüceliği* de, söz konusu idi. D e d e K o r k u t kitabında Tanrının büyüklüğü, *"Yücelerden Yücesin"* tanıtması ile yapılıyordu. Eski Türk düşüncesinde, Tanrının çeşitli tanıtma ve vasıfları vardır. Biz burada, en eskilerden başlıyarak, bir kaç gelişmeyi izleyelim:

1) "*Ü z e*" göğün tanıtımı için söylenen en eski sözdür. "*Ü z e*" bugünkü türkçemizde de, *"üze-rinde"* gibi söylenişlerde görülür. *"Üze"*, ingilizcedeki "*o v e r*" sözünün karşılığıdır. Yani bize bir *ilintisi ve değintisi olmayan bir yükseklik* ve yüceliktir. Ç i n c e - T ü r k ç e karşılıklarda da, bu yükseklik ve yücelik görülmektedir. F. W. M ü l l e r, eski U y g u r yazılarındaki, *"Tengriler Tengrisi yerinte"* sözünün ç i n c e karşılığını, "*G ö ğ ü n y ü c e l i ğ i*" *(T'ien-shang)* olarak tesbit etmişti: (Uig.,I,24). *"Üze"* sözümüz de, yine çince *"shang"* karşılığı olarak gösterilmişti:

"Üze Tengri, asra yer, izin verdiği (yarlıkadukın) *üçün,*

"Közün görmediği (közün körmedük), *kulağın işitmedik..."* (IIKII-12).

2) "*E d i z*" sözü ikinci devrede görülüyordu. *Ediz* de, Y ü c e l i k ve çince karşılığı *(shang)* idi. *Kutadgu Bilig*'de görülüyordu. U y g u r el yazılarında, bunun yanında *"yüksek ediz"* sözleri, aynı manayı tamamlıyorlardı: (KP,61,5). *Y ü c e a r ş (ediz arş)* anlayışı üzerinde bir örnek vererek, konuyu bitirelim:

"Ediz arştın, aşağıda (altın) *karaya* (karaga) *kadar,*

"Ne varsa, hepsi sana muhtaçtır..." (KB,A,155,14).

3) "*U l u ğ T e n g r i*", bu anlayışın bir diğer gelişmesidir. "*U l u ğ T e n g r i ağırladı*" anlayışını, Kaşgarlı M a h m u d 'un kitabında görüyoruz: (MK,I,300). Bu örnekleri daha da çoğaltabiliriz.

GÖĞÜN RENGİ

T e n g r i yani T a n r ı sözünün Türklerde başlangıçtan beri, geniş anlamda göğü ve göğün maviliğini karşıladığını söylemiştik. Ç i n düşüncesinde de, hem gök ve hem de Tanrı için, *"T'ien"* sözü kullanılmıştı. M o ğ o l dilinde de, XIII. yüzyılda bile, *"Tengeri"* sözü, henüz yalnızca "*g ö k*" *(T'ien)* anlamında kullanılıyordu. E b e d î *(Möngke, mengü)* gibi, tanıtmalar da, veriliyordu. Ancak *"Moğolların Gizli Tarihi"* içinde, göğün veya Tanrı'nın rengi hakkında, bir tanıtma bulamıyoruz[4].

[4] *Moğolların Gizli Tarihi*, (çincesi: *Yüan-ch'ao-pi-shih)*, 246, 268, 275. "G ö k" anlamının çince karşılıkları için bk. E. H a e n i s c h, *Wörterbuch*, s. 148.

Gök (kök), renk olarak göğün rengi ve sembolüdür. Türklerde bu mukaddes renk, *"Kök Tengri"* ve *"Kök Türk"* deyimlerinde, bütün açıklık ve haşmetiyle görünmektedir. Eski Moğol dilinde ise, Hakanlık defteri *(kökö bicik)*, hakanlık kadehi *(kökö cung)* gibi anlayışlarda söyleniyordu[5]. Ancak bu defter ile kadeh'in, gök renk ile tanıtılması da, ayrı bir mana taşıyordu.

Altay destanlarında "gök" renk, daha genişliyor ve açığa kavuşuyordu. *"Dünya topraklarının bittiği yerde, sonsuz bir Mavi Deniz* (Kök Tengiz) *vardı*[6]*..."* Bu destanda adı geçen hakanların adları da, *"Kök-Han"* ve *"Kök-Katay"* gibi, gök rengi ile tanıtılmış kişilerdi. Bu destanlarda, *konuşabilen* ve *uçabilen, atlara* da, rastlanıyordu. Bu *kısrakların* çoğunun *renkleri* de, gök idi[7].

Göktürklerde *"Kök"* sözü, yalnızca gök, mavi renk için de söyleniyordu. *"Kök-yürüng"*, gök-beyaz veya "gök-açık" taş veya su tanıtmaları da, yapılıyordu: (Toyuk,5,21). Zamanla göğün önündeki Tanrı tanıtması kalkmış ve *göğe* yalnızca gök denmeğe başlamıştı. Uygur el yazılarında bu gelişmeği görüyoruz[8]. Uygur çağında, Tanrı sözünün manasında, geniş gelişmeler olmuştu.

"Göklü-yağızlı", göklü ve yerli: *"Kök Tengri"* ve *"Yağız Yer"* birbirini tamamlayan iki deyim ve anlayıştı. *"Yağız"*, toprak rengi demektir. Uygur çağında da, *"yağız yer yüzü yaşardı"*, deniyordu: (TT,I,4). Ancak bunun yanında, *yağız at* deyimi de yok değildi. Bunun, Göktürk yazıtlarında da görüyoruz. Yer, *"aşağıdaki yağızdaki" (altın yağızda)*, demek yolu ile de anlatılıyordu: (TT, VII, 47,13). Yer için, yalnızca *"yağız"* demek de, yeterli geliyordu. Gök için, *"kök"* dendiği gibi..

"Göklü yağızlı", yani *göklü yerli*, deyişleri de görülmüyor değildi. "Göklü yerli" derler iken, bu âlemin varlıklarını da anlatırlardı[9].

"Yeşil Gök", yani *"yaşıl kök"*, daha geç çağlarda, yani *Kutadgu Bilig* çağında görülüyordu[10]. Belki bundan önce de vardı. Ancak kaynaklarımız, bu kadar söylüyorlar.

[5] Aynı eser, 203: *"Gök kitab"* ın çince karşılığı için bk. Haenisch, aynı eser, s. 103.
[6] Schiefner, aynı eser, s.9. Mitolojik *"Ak-deniz"* ile *"Kara-deniz"* de vardır. Göklerdedir.
[7] Aynı eser, s. 14: Destanda, *"Ak-Han, Gök-Han, Kara-Han"* da, yer alıyorlar. Bunlar da göklerde yaşayan, mitolojik hanlardır.
[8] Türkçe *"gök"* sözü, çince *"t'ien"* işareti ile karşılanmıştır. Çince *"t'ien"*, geniş manada, Tanrı demektir: *Altun Yaruk: (Suvarnaprabhasa)*, Malov yayını, 630,19.
[9] Aynı eser, aynı yer. *"Yağız"*, yerin bir tanıtmasıdır.
[10] Kutadgu Bilig, 22: *"Yaşlı kök bezedinğ, tümen yulduzun"*.

"Yağız yer, yeşil gök, gün ay ile geceyi...
"Yeşil göğü bezedin onbinlerce yıldızla,
"Aydınlık (yaruk) *gündüzle, karanlık geceyi aydınlattın*[11]..

GÖK UZAYDAN AYRI MIYDI?

"Yağız yer, yeşil gök, gün ay ile geceyi, yarattın" Bu deyiş, oldukça geç, *Kutadgu Bilig* çağında görülüyor. Buna göre, *gökle güneş ve ay, ayrı birer âlem idiler.* Yukarıda da bu anlayış üzerinde azıcık durmuştuk. Oğuz destanı içinde de, *"Gök-Han, yerden, ağaç koğuğundan gelen hatundan doğmuştu"*. Gökten düşen hatundan ise, *"Gün, Ay ve Yıldız Hanlar"* doğmuşlardır. Burada da, gök ile yıldızlar âlemi arasında, kesin bir ayrılık gösteriliyordu.

Canlıların yaşadığı, "hava boşluğu": Türkler, hava ile diğer gök varlıklarını, kesin olarak birbirlerinden ayırmışlardı. Bu hava boşluğuna, *"kalıg"* denilirdi. Türk kültür çevreleri çok geniştir. Uygurlar ise *"kök kalıg"* sözünü, *bütün gök* için söylerlerdi: (TT,III,129). Bunun için, biraz esnek olmalıyız. Anlaşıldığına göre *"kalıg"*, büyük gök gibi mukaddes değildi. *Bulutlar, kalıg'da gezer; şiddetli yağmurlar ile dolular, hep kalıg'dan gelirdi*[12]. Yeryüzü, nasıl insanların ve diğer canlıların yeri ve yurdu ise; *"kalıg", yani hava, kuşlar ile diğer canlıların gezindikleri*, bir bölge idi[13]. Bundan dolayı hava, yeryüzünün adeta bir devamı gibi düşünülüyordu. Eski türkçe kitaplar, kuşlardan söz açarken, *"kalıg kuşlar"* da derlerdi[14]. Birkaç örnek sunalım:

1) *"Kerkes kuşu, yüksek kalıg'dan çakar..."* (MK)

2) *"Kalıg, kaşını düğdü, gözü yaş saçar..."* (KB)

3) *"Mukaddes Hanımız* (Iduk Kanğımız), *kalıg'dan indiniz..."* (TT)

[11] Aynı eser, 127: *"Yaşlı kök yarattı, üze yılduzı"*.
[12] Brockelmann, *"kalık"* sözünü, hem hava ve hem de gök olarak yorumluyor: *(AM I*, 28c; AM I, 36i; *Wortschatz*, s. 143). Kaşgarlı Mahmud, I, s. 354: *"Bulut, kükreyerek (kökreyü) yükseldi (ağdı); yağmur ve dolu (tolı) seğirtti, hava da (kalıg) onları, sürüyor"*.
[13] *Kerkes kuşu, leşi yüksek havadan (yüksek kalıg), görüp, aşağıya çakar!"*: (Kaşgarlı Mahmud, III, s. 46). Yüksek bir dağ gibi anlatılıyor.
Kutadgu Bilig'den, şu notları da katalım: Rüzgâr da, kalıg içinde esiyor: *"Kalıg tanı esti..."*: (KB, 3941). Havanın kararması: *"Zengi yüzü urundı kalıg"*: *(Hava, zenci yüzüne büründü)*: (KB, 4891). *"Tünerdi kalıg"*: *(Hava karardı)*: (KB,4892). *"Kalık kırtışı"*: *(Havanın kabuğu?)*: (KB,4891). Uygur el yazılarında: *"Kök-kalık"* = Gök : (TT, III, 129).
YÜKSEK YER MANASINA: Uygur el yazmalarında: *"Anası Hatun, şehirde (balıkta) yüksek kalıg'da (ediz kalıkta) oturur"*: *(Suvarnaprabhasa*, 209,15).
[14] Kutadgu Bilig, 94. *"Kalıg"* ın, Hava boşluğu olduğunu, şu örnekler de gösteriyor: *Kalıg kuşları"*: (KB, 94). *"Kalıg kaşı tügdi, közi yaş saçar"*: (KB,80), yani, yağmur yağıyor. *"Kalıg menğzi kiş teg bolıp örledi"*: (KB,3836).

4) *"Esirden gelen* (keligli), *kalıg kuşları..."* (KB)

5) *"Kalıg rüzgarı (tanı)..."* (KB)

Gök kubbemiz ve yüce gök: 11. yüzyılda, *"Acun kalıg"*, dünyamızın göğü, kubbesi manasına söyleniyordu[15]. Çince eserlerden tercüme edilen eski türkçe kitaplarda *"kalıg"* sözü, çince *"kung"* sözünün karşılığı olarak kullanılmıştır[16]. Çince *"kung"* sözü de, boşluk demektir. Acun, dünyamızdır. Kalıg, yani *kuşların uçuştuğu boşluk* da, dünyamızın bir devamı gibiydi.

Gök kubbesi ve "çadır kubbesi": Çin tarihleri, Göktürklerin, *"kubbeli keçe çadırları"*na, *"Kiung-lu"* adını verirlerdi. Bu çince deyimin, kubbe olması da muhtemeldir[17]. Şaman törenlerinde de *"çadır kubbesi"*, gök kubbesi yerine kullanılıyordu. Farsçadaki *"gerdek"* sözü de, kubbe veya kubbeli bir bina anlamına söyleniyordu.

Gerdeğe girme, Türklerde gelin ile güveyinin kubbeli bir oda veya çadırda buluşması demekti. Görülüyor ki bu konular, o kadar basit değildir. İnsan ruhunun derinliklerine inmek gereklidir. Altay Türkleri, hava için, *açık orun"* derler[18]. *"Orın, orun"*, şeref yeri için kullanılan bir sözdür. *"Kalıg"*, çatı veya köşk manasında da söylenirdi:

1) *"Anası Hatun, şehirde yüce bir köşkte* (ediz kalık), *"yatıp.."*

2) *"Dört yandan kapılı, incili köşk..."* (Suv.,209).

3) *"Büyük bir evin, çatısı* (kalıkları) *demirden..."* (Oğuz d.,28,7).

4) *"Kaza ile uçan kalıg* (xalıg) *kuşları; konar, hem kafese girer..."* (Yügnekî, B,459).

Gökle yerin sınırı, "gök kubbesi" gibi: Arkadaki notlarımızda da görüleceği üzere, Altay Türkleri, gök kubbesi için, *"Tenggere koyını, tergi kögü"* gibi, manaları çok değerli olan, deyimler kullanıyorlardı. "Göğün koynu", bizi bir hayal dünyasına doğru götürüyor. Bu ayrılık, *Kutadgu Bilig*'de, daha açık görünüyor:

"Dolun olsa da ay, Acun'a gelse dolsa,

"Acun ile havası (kalıg), *büsbütün aydın olsa*[19]*!..."*

[15] Kutadgu Bilig: *"Acun kalık"*: (Radlof yayını, 40,3). Rahmeti Bey, *"Acun halkı"* okuyor: (KB, s. 90, 73).

[16] F. W. Müller, *Uigurica*, I, s. 18; s. 37, 54.

[17] Hıtay *(Liao)* devleti hakkında güzel bir giriş yapan Rolfstein'ın, bu görüşü yerinde olsa gerektir. Ona göre, *"kubbeli mezarlara"* bile bu ad verilmekte idi. Ancak bu teori, kesin değildir: *T'oung-Pao*, XXV, s. 22.

[18] Radlof, *Wörterbuch, I, s. 504.*

[19] Eski türkçe metin şöyledir: *"... Tolun bolsa, tolsa acunga yürür, Acun kalıkı, andan yaruklug bolur..."*: (KB, a. yer).

Burçlar da, havamızı aydınlatıyor: Oğlak, balık gibi yıldız burçları, ışık vermeyen gezegenlerdir. Türkler bunlara, *"könek"* ve *"koga"*, yani kova derler. Bunlar da dünyamızı aydınlatıyorlardı:

"Yine geldi Oğlak, Kova, hem Balık,

"Bunlar doğdu, aydınlandı hep kalığ[20]*!..."*

Yukarıda *kalıg*'ın *çatı* manasına söylendiğini de, yazmıştık[21]. Hava tabakası, Dünya ile gök arasında, bir tavan arası gibiydi. Konuyu daha fazla zorlamayalım.

GÖK ÇIKRIĞI VE "FELEK"

Bunlar, tehlikeli konulardır. Ancak dar çevremizi yırtıp, eski Türk düşüncesine bir şeyler kazandırmak zamanı da, gelmiştir. İslam dünyasındaki *Felek* ve onun çoğulu olan *Eflak* gibi konuların benzerleri üzerinde, Türkler de az çok düşünmüşlerdir. İslam dünyasında bu deyimlerin manaları da az veya çok değişiktir. *Felek*, daha çok gökyüzü için söylenmiştir. Eflâk'ın içinde ise ay, güneş ile yıldızlar da vardı.

Gök ve *gökler* deyimi, kesin olmamakla birlikte Türklerde bu anlayışı tamamlıyor gibiydi[22]. Eski karakterdeki Türk destanlarında, göklerde hanlık yapan büyüklerden söz açılırken, bunlara *"kökler Kanı"*, yani Gökler Hanı deniyordu[23]. Bugünkü türkçemizde de zaman zaman *"gökler"* dememiz, eski bir alışkanlığın devamı olsa gerektir.

Önasya'da "felek", Türklerde "Gök çığrısı": Önasya'nın yüksek kültürlerine göre felek, durmadan üzerimizde dönen *Gök kubbesi* idi. Görüş, Ptoleme veya *Batlamyus*'dan geliyordu. Arap ve *İran kültürleri de, bu dönüş haline, "çerh-i felek"* demişlerdi. Türkler de bu deyimi, türkçeleştirmişler ve *"Çarkı felek"* yapmışlardı[24].

Türkler, durmadan dönen bu gök kubbesine, *"Gök çığrısı"* diyorlardı[25]. Çığrı sözünün iki manası vardır: 1) *Felek ve çark.* 2) *Çıkrık, tekerlek. Çığrı*, değirmen, su dolabı gibi aletlerin, çarkları için de söylenirdi. İp eğirmek için kullanılan aletlere de, *çığrı* denilirdi. *Çıkrık* sözümüz ise bunun küçültme eki ile bir türemesidir:

[20] *"... Basa keldi Oğlak, Könek, hem Balık! Bunlar toğdı erser, yarudı kalık!..."* (Kutadgu Bilig, 141). Burada, kâinat ve boşluk da, söz konusu gibidir.

[21] Bang-Rahmeti, *Oğuz Kağan destanı*, 250: *"Kalıgı temürdin erti"*: (Evin) çatısı, demirden idi.

[22] Radlof, *Wörterbuch*, II, s. 1220: Karaim Türkçesi ağızlarında.

[23] *"Kökler Kanı"*: Gökler Hanı: Radlof, aynı eser, a. yer. Tanrı da olabilir.

[24] *"Çark-ı felek"* için bk. Mütercim Asım Efendi, *Kamus Tercümesi*, III, s. 1110. Ahmed Vefik paşa, *Lehçe-i Osmanî*, s. 1262; Redhouse, s. 1306a.

[25] Kaşgarlı Mahmud, I, s. 421. Brockelmann. *"Himmelskreis"* olarak yorumluyor.

"Tengri ajun törütti, yulduzları çergeşüb,

"Çığrı edh[26] tezginür, tüm kün üze yörhenür[27]".

"Tanrı dünya (acun) yarattı, yıldızlar sıralanır,

"Felek, uğurlu döner, gece gündüzü örter"

"Gecenin gündüze dolanması" da, iyice yorumlayamıyacağımız, derin bir Türk düşüncesidir. *"er yorgana dolandı, büründü"* anlayışı da, *"yörgenmek"* sözü ile anlatılıyordu: (MK,3,387). *"Tezginmek"*, belki de *"tezmek"* başını alıp gitme sözünden geliyordu. Ancak *"tekerlek döndü"*, *"çığrı tezgindi"* sözü de, bununla anlatılıyordu: (MK,2,255). Bu sözün daha derin manalarını, aşağıda göreceğiz.

Kâbeyi tavaf da, bir *"tezginme"* idi. Türkler, hakanı tahta çıkarırken, halıyı 9 kez döndürürlerdi. Ölülerin çevresini de 9 kez dönerlerdi. Bununla ilgili bilgileri, aşağıdaki notlarımızda bulacaksınız. *Gecenin gündüzü örtmesini* de, aşağıda ele alacağız[28].

"Evren": Gök çıkrığı ile Felek: Evren sözü, Karahanlı çağında, *Kutadgu Bilig*'de görülür. Herhalde *"evren"* sözü, *"evrilmek"* kökünden geliyordu. Çünkü Uygur el yazıları ile diğer Türk eserlerinde, *"Evril-,evrilme-yorılma, evril- tevril-,evür-, evrilinçsiz, evrülme çevrülme"* sözlerine çok rastlanır.

"Felek yâr oldu (evren bolu berdi), *beye verdi taht,*

"Tanrı tutu versin, bu taht ile baht[29]".

Feleğin, yâr olması: Bu açık sözleri, yorumlamaya bir gerek yoktur. *Kutadgu Bilig, sık sık* **"Felek yâr oldu"**: *(Evren bolu berdi)* sözünü kullanarak, konuya girer. Bunun ilgili bir kaç örnek sunalım:

[26] Brockelmann, eski türkçe *"ädh"* sözünü, "iyiye alâmet ve *işaret*" anlamı ile yorumlamıştır: *(Asia Major, II, s. 30, 5a). Besim Altay ise metni değiştirmiş ve bu sözü, "udhu"* olarak yazmıştır. Bu söze de, "*daima*, birbiri arkasından" anlamı vermiştir: (MK, II, s. 303).

[27] Kaşgarlı Mahmud, II, s. 303. Krşl.; Brokc. *MA I*, 39, 5b.

[28] Besim Atalay'ın yorumu, karanlıktır. Eski türkçedeki *"tezginmek"* ile *yörgenmek"* sözlerinin manaları, yakındı. Nitekim *"tezginç"* ve *"yörgenç"* sözlerinin, manaları da yakındır: (Kaşgarlı Mahmud, terc., III, s. 387).

Brockelmann'ın anlayışı, yorumu ve tercümesi, daha doğrudur: *(Asia Major, II*, s. 39, 5a). Başka bir yerde, *"uruk yıgaçka yörgendi"*, sözü de vardır: (MK, III, s. 110). Krşl. Brock. *Wortschatz*, s. 94. Radlof, *Wörterbuch*, III, s. 449.

[29] *"... Bolu berdi evren, ilig berdi taht; tuta bersü Tengri, bu taht birle baht!..."*: (Kutadgu Bilig, 92).

"*Evren*" sözü ilk kez, Kutadgu Bilig'de görülür. *"Evrilmek, yorımak"* sözleri yanyana görülür: *(Altun Yaruk: Suvarnaprabhasa*, 136,3). *"evi evrilür, özü çevrilür"*, sözünde de görüleceği üzere, *"evrilme - çevrilme"* sözleri, yanyana görülür: (KB, 744).

1) *"Sen ne kadar söylersen, Dünya tükenir,*

"Ancak yazarsan kalır, Dünya da döner (ajun tezginür[30]).

2) *"Felek yâr oldu* (bolu berdi evren), *bütün kanunları öğrendi* (törü)..." (KB,1642).

3) *"Hakan elini vurdu, beni değerlendirdi* (edledi); *Felek yâr oldu* (bolu berdi evren), *beni yükseltti..."* (KB,1805).

4) *"Aklı derlendi* (tirildi), *bilgisi derinleşti; Felek yâr olunca* (bolu berdi evren), *eli uzadı..."* (KB,3070).

5) *"Felek yâr oldu* (bolu berdi evren), *kendisine kutluluk* (kut) *geliverdi..."* (KB,4863).

6) *"Felek yâr olsun* (bolu birsü evren), *uygun* (ongay) *dönsün* (evrül-); *zemâne* (ödlek) *onun dileğince, uyu versin!"* (KB,5896).

7) *"Felek* (evren), *şimdi sana göre uygun* (ongay) *dönüyor* (evrilür); *Ay, gün, zemâne* (ödlek) *dileğince* (tilekçe) *doğuyor..."* (KB,6231),

Feleğin (evren tuçı'nın) dönmesi, (tezginmesi): *"Tezginmek"* eski türkçemizde, dönmek, dolaşmak demektir. Başıboş âvâre dönme de, bu sözler ile anlatılır. Tüccarlar ile bilgilerin *"Dünyayı gezmeleri"* de, bir *tezginme*'dir. Bu anlayışla ilgili bir kaç örnek de sunalım:

1) *"Çığrı tezgindi"* = Tekerlek döndü: (MK,2,241).

2) *"Felek* (evren) *ona yâr olmaz; başı döner, âvâre gezinir* (tezginür)..." (KB,344).

3) *"Bu feleği* (evren tuçı) *yarattı, durmadan döner* (evrilür); *Tanrı'nın hükmü ve takdiri ile dolaşır (tezginür)..."* (KB,3194).

4) *"Felek* (evren tuçı), *hep dönüversin* (evrilü); *düşmanın başı, eğik olsun!..."* (KB,119).

5) *"Felek ona yâr olmaz* (evren bolu bermes), *başı boş gezinir; karakteri* (kılkı) *ve tavrı* (yang) *başı boş olur (tezginür)..."* (KB,341).

Arapça ve farsça, *"hüküm, kader"*'den başka yabancı bir söz yoktur. Felek döner anlayışı, *"evren evrilür"*, *"evren tuçı evrilür"* gibi, çok eski türkçe sözlerle anlatılıyordu:

Gök çıkrığı (felek), bir "yay" şeklinde miydi? Elbette ki bu başlığımız, kesin değildir. Oğuz Kağan destanları'nda, "*altın bir yay, göğü baştan başa kaplıyordu*". Bu, ne demekti? Eski Türklerin Felek için kullandıkları, *"evren tuçı"* sözündeki *"tuç"* sözü, bize böyle bir hatırlatma yaptırdı:

[30] *"... Neçe terse Dünya, tüker alkınur; bitise kalır söz, Ajun tezginür..."*: (Kutadgu Bilig, 114).

"Yarattı gör, Evren tuçı evrilür,

Anın birle tezginç, yine tezginür[31]*..."*

Eski Türklerde "*tuç*" sözü, tunç ve bronz manasına da söylenmiştir. Aslında bu söz, şöyle anlaşılmalıdır: "*Evren, tuçı evrilür*". Yani, "*Evren, sürekli döner*". Nitekim Kutadgu Bilig'de bunu destekleyen diğer örnekler vardır:

"*Sürekli* (tuçı) *iyilik kıl!*" "*Sürekli* (tuçı) *Bey olayım dersen...*" "*Onları, devamlı* (tuçı) *sevindir...*"

Hint mitolojisine göre felek, "*okla yere bağlanmış bir araba tekerleği*", gibi düşünülürmüş. Türklerde yayın iki ucuna, "*tuc*" derlerdi[32]. Oğuz destanı'nda, "*Oğuz Kağanın veziri, göğü baştan başa kaplayan, bir altın yay görmüştü*". Bozok boyları da, adlarını bu yaydan almışlardı. Biraz da hayâl âlemine dalalım diye, bu bilgiyi verdik.

Evren'in dönmesi, hayat'ın devretmesi: Reşit Rahmeti hocamız, *Kutadgu Bilig*'deki "*tezginç*" sözünü, hayat olarak yorumlamıştır. Hocamızın bunda bir düşündüğü vardır. Aslında, *tezginç* sözünün asıl manası, dağ ve yol dönemecidir. Bu da, bir dönüş olsa gerektir[33]. Rahmeti Bey hocamıza göre, "*Felek evrilirken, hayat da* (tezginç), *dönüyor ve devrediyordu (tezginür)*". Burada, "*eğri büğrü kader yollarından*" da, söz açılmış olabilirdi. Bir dönüş hali, olsa gerektir[34].

MÜSLÜMAN TÜRKLERE GÖRE FELEK

Yedi kat felek: Göğün katları ve Felek: İslam tasavvufunda "göğün katları", yukarıdan aşağıya doğru şöyle sıralanıyordu:

9. katın yukarısı: Atlas, 9. kat, Arş, 8. kat; yıldızlar ile burçların bulunduğu ve döndükleri kat. 7. Kat; Yedi kattan oluşan gök katları.

Yunus Emre'nin söz açtığı, "*Dokuz arslan u yedi evren ü dört ejderha*", yalnızca gök katları ile değil; yıldız ve burç sayıları ile de, ilgili olmalıydı. Gök, durmadan dönüyor ve göğün dönüşünden de, şu şeyler çıkıyorlardı:

[31] "*Tuçı*" sözü, devamlı ve sürekli demektir. "*Tuçı edgülüg*", "*tuçı beg bolayın*", gibi... Yukarıdaki beyit için, bk. *Kutadgu Bilig*, 126.

[32] Ahmed Vefik Paşa, *Lehçe-i Osmanî*, s. 541; Redhouse, s. 1252. Kaşgarlı Mahmud'a göre "*tuç*", bronz demektir. (MK, III, s. 120, 353). Krşl. Radlof, *Wörterbuch*, III, s. 1489.

[33] Kaşgarlı Mahmud, III, s. 387, "*Tezginç*" bazı yerlerde, hayat anlamı ile de görülüyor: *(Kutadgu Bilig*, 126).

[34] Radlof, *Wörterbuch*, III, s. 110: "*Çığrı tezgindi*": Çıkrık döndü: (MK, II, s. 255).

1. *Sıcaklık*. 2. *Soğukluk*. 3. *Kuruluk*. 4. *Yaşlık*. Bunlardan da, dört unsur doğuyordu. Eski Türk edebiyatını anlıyabilmek için, bunları bilmek gereklidir. *Kutadgu Bilig*, şöyle diyordu:

"Yana cemu tefrik, mesahatka öt,

"Yeti kat Felek'in, yatur yamça tut!"

"Sonra cem-i tefrik mesahaya geç; Yedi kat Feleği, bir çöp parçası imiş gibi, avcunda tut!" (KB,4381).

Türkler Felek'i, elek'e benzetiyorlar: Türkler, ebekuşağını da, bir eleğe benzetmişlerdir. Arapçadaki "*Alâimi Sema*" deyimi, türklerde "*Eleğim sağma*" sözüne düşmüştür. Ahmed Vefik Paşa gibi, geniş görüşlü bilginlerin, görüşleri de bu yolda idi. Bu, güzel bir halk benzetmesiydi. Türklerin "*Felek*'i, bir "*elek*"e benzetmeleri de, güzeldir. Nitekim 17. yüzyılda yaşamış olan halk şairi, Kul Adil, şöyle diyordu:

"Her insanda yetmiş ikidir melek,

"Felegin misali heman bir elek,

"Dört kapısı vardır, oniki çerağ,

"Delili burhandur uyabilirsen!"

Felek insanları kaderlerine göre eyleyip, ayırması bakımından, bir eleğe benzetilmişti. "*Oniki çerağ*", "Oniki burç" idi. Yunus Emre, *Feleği* göğün en üst katına, yani *Atlas* katına kadar yükseltmiştir:

Felek-i Atlas'da durdum,

"Muhammed nurunu gördüm,

"Yedi kezin cevlan urdum,

"Bu benim karağım anda!"

İranlı şair Şeyh Mahmud Şebüsteri'nin, *Gülşen-i râz* adlı eserinin türkçe tercümesinde ise Felek, yalnızca Arş, yani 9. kat ile altındaki göklerle birlikte dönmekte idi:

"Bu gökler, Arş ile gerçi dönerler,

"Gâhi ağarlar u gâhi inerler!"

"*Ağış-iniş*" haline, *Kutadgu Bilig* de söz açmakta idi: (BK,A,47). Böylece, göklerin dönmesi sırasında, "*göklerin alçalıp yükseldikleri*" de, söyleniyordu.

Feleği bir değirmen'e benzetme, Yunus Emre'nin bir şiirinde görülüyordu. Türkler "*çığır*" sözünü, *değirmen taşı* için de söylemiştir:

"Dünya bir değirmendir, ol Çalab'a fermandır,

"Azraildir demişler, ol onu öğüdene!"

Gökte gece olmaz inancı, ve eski Türkler: Altay ve Kuzey Türk destanlarında da, *göğün üst katlarının sürekli aydınlık olduklarını* görüyoruz. *Kutadgu Bilig*'de gece, gündüz yorganı ile bir süre için örtülüyordu. Türk Tasavvuf edebiyatında da, *"göğün üst katlarında, gece ve gündüz gibi bir ayrılık yoktur"*. Bu yüce katlar, her zaman aydınlık ve nurlu idi. Yunus Emre, şöyle diyordu:

"Ol Felekde dün olmaz,

"Ay, gün doğup, dolunmaz!"

''Dokuz Felek'' ve Dokuz kat gök: Tasavvuf edebiyatında, *"Dokuz Eflâk"*, *"göğün dokuz katı''* demektir. *"Dokuz burç"* da, bu sözün içinde, gizlidir. Türkler arasında da gök, *9 kat* idi. Arkadaki notlarımızda, bu konuda geniş bilgi bulacaksınız. Alman edebiyatındaki, *"Neuen Planeten Kreis"*, yani *"Dokuz gezegen çevresi"*, bizi biraz daha aydınlatabilir. Türk Halk şairleri, söylediğimiz bu inceliklerin, pek farkında değillerdi. Pir Sultan Abdal'ın bir şiirini, buraya bir örnek olarak alalım:

"Gördüm Felek semalarda dönüyor,

"Talib olana mürşidinden kanıyor,

"Yüreğimde bir ot düştü yanıyor,

"Yanar, ya Muhammed, Ali çağırır!"

Türkler ile Çinliler, *"Oniki burç"*'a, daha çok önem veriyorlardı. Çünkü bu anlayış, takvim düzeninin kuruluşuna da, uygun geliyordu.

TÜRKLER VE SONSUZ FEZA

Türklere göre, "macro-cosmos" ve "micro-cosmos": Cosmos, uzay ile dünyanın tümüne verilen bir addır. Dünya ise, *"Micro-cosmos"* dur. Dünya, bir Küçük âlem idi. *"Macro-cosmos"* ise, yıldızların dolaştıkları, sonsuz uzay; ''Büyük âlem'' idi. Türkler, *gök kubbesini* de, *Küçük âlem (micro-cosmos)* içinde düşünmüşlerdi. Canlıların uçuştukları ve yaşadıkları hava tabakasını da, *"kalıg"* adı ile, *"Küçük âlem'e (micro-cosmos)"* katmışlardı[35].

Dokuzuncu katın üzeri, en yüksek gök: Bölümümüzün arkasında sunulan belgelerde de görüleceği üzere, Türkler ay, güneş ve yıldızları, *9. katın* üzerinde düşünüyorlardı. Çin'de, ''Yüksek kutsal gök'', yani *"şang-*

[35] Bu anlamı, çince metindeki karşılıklara göre verebiliyoruz. Bk. F. W. K. Müller, *Uigurica*, I, s. 18; II, s. 37, 34. *"Kök kalg"* = çince *"kung"*, yani boşluk.

t'ien", gök katlarının üzerinde idi. Bizce Türklerin, *"Üze Kök Tengri"* anlayışı da, böyle olmalıydı.

''Çingiz Han'ın ataları olan Boz-Kurt ile Güzel-Geyik de, bu yüksek ve kutsal gökten inmişlerdir". Çingiz Han'ın bu ilk kaynağında, Yüce Gök moğolca *"de'ere Tenggeri"*, idi. Çince karşılıklarında, ise Çin'de olduğu gibi, *(Şang-t'ien)* sözü ile karşılanmıştı: (YCPS,1). *Kutadgu Bilig* de, *"yaşıl kök yarattı, üze yulduzı[36]"*, diyordu. Bu da, en yüce gök olmalıydı.

''Üzeliksiz'', daha yükseği bulunmayan, ebedî sonsuz yükseklik, demektir. Bu, Türk düşüncesinin önemli bir sözüdür. İzinde, pek çok şey toplar. Bu anlayışı, en iyi F. W. K. Müller yorumlamıştır: (Uig.,II,39,101). Uygur el yazılarında bu manayı pekiştirmek için, *"üzeliksiz üstünki"* de, denmiştir. (Suv., 614,15). Bazan yalnızca, *"üstün, üstünki"* de, denmiştir[37].

Dipsiz derin de, *(tüpsiz tering)*, sonsuz derinliği gösteren bir deyim olarak görülmüştü[38]. Bu konu üzerine, yer ile ilgili bölümümüzde, yeniden döneceğiz. Eski Türklerde bu sözün paraleli, *"üstünki-altınkı"* idi.

Tanrı yerleri: Tanrıların yerleri, gökler idiler. Buda dininde, bu anlayış çok daha değişiyordu. Bu yerler, kutsal idiler. Uygur el yazıları bu yerlere, *"Tengri yerleri"*, yani Tanrıların oturduğu yerler, diyorlardı[39].

GÖK KUBBESİ, TÜRKLERİN BİR ÇADIRI GİBİ

"Gök olsun çadırımız, güneş de bayrağımız!" Uygur yazılı Oğuz Kağan destanı içinde, Oğuz Kağan böyle diyor ve halkına bir fikir ve amaç veriyordu. Bu bir devlet *"idealismus"* u idi. Bizce devlet düzeninin temelleri, *"aileden ve çadırın içinden"* başlıyordu. Arkada sunduğumuz Şaman törenleri ile ilgili belgelerde, bunu açık olarak göreceğiz.

Bazı Şamanist Türkler ile *geri Türk toplumlarında "gök kubbesi, sert bir kabuk gibi idi"*. Büyük devlet kurmuş olan Türklerde ise bu inanış, bazan sembolik olarak düşünülmüş ve *"Cihân devleti"* anlayışı da, bu düşünce ile tamamlanmıştı. Bunun için Oğuz Han, *"Kün tuğ bolgıl, kök kurıkan"*, yani *"Güneş tuğumuz, bayrağımız olsun, gök de çadırı-*

[36] Kutadgu Bilig, 127: Krşl. *"Üstünki, altınki Tengrilerning..."*: (TT, VII, 34, 13). *"Üzeliksiz"*: *Uigurica*, II, s. 39, 101.

[37] Bu türkçe deyim, biraz da Budist deyimlerin, türkçeye tercümesi ile doğmuştur. Çincesi, *"wushang"* dır. Manası, ''en yüksek'' demektir. Krşl. *Suvarnaprabhasa*, 634,15; 639,1.

[38] *Suvarna..*, 639,5. Krşl. *''Tüpsüz tengiz''*: (KB, A, 5045). *"Ulsuz tüpsüz"*: *(Suvarna..*, 351.15). *"Ulsuz"*, ''temelsiz'' demektir.

[39] F.W. Müller, *Uigurica*, II, s. 34,5: Krşl. *"Tengri yeri"*, *"Tengri ornı* (orunu)"...

mız", diyordu. Bu bir İmparatorluk ve yüksek devlet anlayışı idi. Diğer ilkel düşünceler üzerinde ise, yıldızlar ile ilgili bölümümüzde duracağız.

Küçük gök, kapalı ve pencereli bir kubbe: Bu anlayış daha çok, kapalı ve geri Kuzey Türklerinde görülür. Ancak, "*göğün bir kubbeye benzetilmesi*", Önasya ile İslâm düşüncesinde de vardır. Said Emre göğü, yerin üstünde kapatılmış bir *sayvan* gibi görüyordu:

"*Bezedin gök yüzü rahmet nuruyla,*

"*Yarattın gökleri bu yere sayvan!*"

Gökler deyim ve anlayışı, bir çeşit "*Semavât*" sözünün karşılığıdır. Bu sözü, eski Türkler ile Şamanist Türklerin de söylediklerini, yukarıda belirtmiştik. Bazı Türklere göre, "*göğün kapısı*" yoktur:

"*Göründü gözüme bir kubbe zâhir,*

"*Kapusı yok, düzeltmiş şöyle Kadir!*"

Derviş Mehmed ise, öyle düşünmüyordu. Şamanist Türklere göre de, "*yıldızlar, aydınlık göğe açılan, gök kubbesinin birer penceresi*", idiler:

"*Bir mi bin mi bu kubbenin kapusı,*

"*Diyem bilmez, bilen demez, ne seyran!*"

İslamiyeti kabul eden bazı Türkler de, sembolik olarak göğü, "*katı bir bina kubbesi*" ne benzetmişlerdi. Kubbeye benzetme, Kur'an'da da vardır. Ancak bu semboliktir.

GÖĞÜN KATLARI

Eski Türklere göre gök, 9 kat idi: Dokuz sayısı Türklerin en eski ve en kutlu sayılarıydı. Bu önemde, "*9 gezegen*" ile, takvim düzeninin de rolü vardı. Çin'de Dünya, *12 bölüme* bölünmüştü. Altay destanlarında ise, "*12,16 ve 17 katlı göklere*", rastlamak mümkündür. Bunlarla ilgili belgeleri, arka notlarımızda sunduk[40].

17 sayısı üzerinde, biraz daha uzun durmamız gerekmektedir. "*17,70,700*" sayıları, birbirlerini tamamlayan, kutlu sayılardır. İkinci Göktürk devletinin kurucusu *İl-Teriş Kağan* mâiyetini kurarken, "*ilk önce 17, sonra 70, daha sonra da, 700 eren*", çevresine toplanmıştı. Göktürk yazıtlarının bu bölümü, olayları bir mitoloji şalına büründürerek, sunmuştu[41].

[40] Radlof, *Aus Sibirien*, II, s. 3: N. F. Katanof, *Skasaniya i legendı Minusinskih Tatar: (Minusinsk tatarlarının, masal ve destanları)* St. Petersburg, 1887, s. 221. Bu destanlar, böyle kutlu sayılarla doludurlar.

[41] Güney Sibirya Türklerinden derlenen masal ve destanlarda, "*70 pencereli*" evlerden ve "*77 yaşındaki adamlar*" dan, sık sık söz açılır: Radlof, *Sibirya'dan, (terc.), I, s. 393, 396. Göktürk yazıtlarında*, "*7,17,70,700 kutlu sayıları*", görülür. Destanlarda ise, "*7,17,70, 77 kutlu yaşlar*", çoktur.

Batı Türklerinde gök, 7 kat idi: Göğün katları, Batı Türklerine göre "*yedi*"; Doğu Türklerine göre ise, "*dokuz*" idi. Herhalde çok önceleri, hepsi "*dokuz*" idi. Bu ayrılık, Doğu Sibirya *şamanizmi* ile Batı Sibirya *şamanizmi* arasında da vardır. Demek ki bu oluşma, çok erken çağlara dayanıyordu. "*Yedi*" sayısı, belki de İran ve Önasya tesirleriyle girmişti. Çünkü Batı Göktürk Kağanı, İstemi Kağan, Bizans İmparatoruna yazdığı mektubunda, "*Yedi iklim hûkumdarı*" olduğunu söylüyordu. Bu söyleyiş ve yazışda, Soğd tesiri de, bulunabilirdi. Said Emre de, *Yedi kat göğü*, bir adımda alıyordu:

"*Derviş bir adım atmış, yedi sekiden değil,*

"*Yedi kat göğe yetmiş, işbu söz işareti!*"

Yer de, yedi kattır. Böylece yer ile göğün hepsi, *14 kat* ediyordu. Bu da, İran mitolojisinin bir özelliğidir. Biraz geç zamanlara ait olmasına rağmen, Bosnavî'nin şu tanıtması, güzeldir:

"*Yedi yer, yedi gök bünyâd olmadan,*

"*Ay ile gün, yıldız icâd olmadan,*

"*Dünya dedikleri, abâd olmadan,*

"*Kıbledir Muhammed, secdemdir Ali!*"

Kuzey Türk destanları da, "*yedi gök*", "*yedi kat gök*" den söz açıyorlardı. Belgelerimiz, arka notlardadır. Kaşgarlı Mahmud bile, "*Yetti kat kök*" sözü ile, bilgiyi açıyordu[42].

GÖĞÜN KATLARI VE DEVLET ANLAYIŞI

(Belgeler ve Okumalar)

Tahta çıkma ile şamanların göğe çıkmaları arasında benzerlik

Devlet, yer ile gök yapısının benzeri gibi: Hakanların tahta çıkmaları ile, şamanların göğe çıkmaları arasındaki bu kadar yakın benzerliğin, sebepleri nelerdir? Hakanların tahta çıkmalarında yapılan törenlerin, din temelleri var mıydı? Hakanların tahta çıkma törenlerinde yapılan seremoniler, temelsiz olamazlardı. Şimdi bu konuya girerek, bazı açıklamalar bulmağa çalışacağız.

Hakanı, bir keçenin üzerine koyarak, 9 kez döndürme ve "göğe çıkma": Toba ve Göktürk devletlerinin kağanları, tahta çıkarlarken, "*Bir*

[42] Kaşgarlı Mahmud, III, s. 27. "*7 kat gök ve yer*", Batı'dan gelen tesirler de olabilir(?).

k e ç e (veya halı) üzerine oturtuluyorlar ve "doğudan batıya" *doğru, 9 kez döndürülüyorlardı. Hakan, böylece tahta çıkmış oluyordu".* Sonradan Ç i n 'in kuzeyinde kurulan H ı t a y *(Liao)* imparatorluğunda da, hakanlar aynı seremoni ile tahta çıkarılıyorlardı. Çünkü bu devleti kuran *Proto-Moğol* K i t a n - kabileleri, uzun zaman Türklerin idaresi altında yaşamışlardı.

Bunun sebebi ne idi? Türklere göre: *"Dünya, doğudan, yani güneşin doğduğu yönden, batıya doğru dönüyordu. K e ç e veya halı da, 9 kez aynı yönde döndürülüyordu. Böylece kağan, göğün 9 katını aşmış ve* T a n r ı 'ya ulaşmış *ve böylece T a n r ı 'dan kağanlık kutluluğunu, almış oluyordu".* Bu, bizim görüşümüzdür. Umuyoruz ki, sunacağımız örnekler, bizim bu görüşümüzü, destekleyeceklerdir:

Şamanların, Hakanlar gibi göğe çıkmaları: A l t a y şamanlarının *göğe çıkma törenleri* hakkında en eski rapor, 1840 da bu bölgeye gelen misyonerler tarafından, el yazısı ile ele geçirilmiştir[43]. Bu raporun içindeki bilgileri, kısa olarak aşağıda sunmayı, yararlı görüyoruz[44]. Şamanizm'in ana pirensiplerine göre, *"şamanların 5. kattan yukarısına gitmemeleri"*, gerekirdi[45]. *Kutup yıldızı* ile ilgili bölümümüzde duracağız. Halbuki bu eski rapora göre, *"şaman 9. katı bile aşmaktadır".*

Pura, yani Şamanın binip göğe çıktığı *atın ruhu,* İslamiyetteki *"Burak"*a benzemektedir. *"Şamanın en kutlu silahının y a y ve o k olması; bakır k ı l ı c ı, e ş i k r u h u ve çadırın kapısının d o ğ u y a açılması"*, P r o t o - T ü r k geleneklerinin, en belirli görüntüleridir:

"Akşam olunca, "k e ç e b i r ç a d ı r" kurulur ve kapısı, "d o ğ u y a" çevrilir. Çadıra bir ağaç dikilir, ağaca göğün 9 katını gösteren, 9 işaret yapılırdı. Açık renkli bir a t, k u r b a n edilirdi... Kurban, d a v u l u n r u h u - n a, a t e ş a n a s ı ' na sunulurdu. "A y, K a m, a y" diye bağrılırdı... Şaman (K a m), e ş i k r u h u n a seslenir, b a k ı r k ı l ı c ı, o k ve y a y ı ile kötü ruhları kovardı... 7. katta a y a ; 8. katta, g ü n e ş e saygı duruşu yapar. 9. katta, U l u T a n r ı ile buluşurdu[46]..."

[43] Ana kaynak: V e r b i t s k i y, *Altayskie inorodzu: (Altay halkı)*, s. 46 vd. Krşl. A. İ n a n, *Şamanizm*, s. 98 vd.

[44] R a d l o f, *Sibirya'dan, (terc.), II, s. 20.*

[45] A n o h i n, *Altay Şamanlığına Ait Maddeler*, s. 9. Bk. A. İ n a n, *Makaleler*, s. 412.

[46] *"G ö ğ ü n direği ve ç i f t b a ş l ı k a r t a l"* için bk. V e r b i t s k i y, a. eser, a. yer. A n o h i n'e göre, *"D u r a, üç boynuzlu bir k o ç idi. A y ve g ü n e ş i n, yanında bulunurdu"*: (Makaleler, s. 450). Ş a m a n l a r göğe, *"Yayık, suyla, Karlık"* gibi, T a n r ı 'nın e l ç i l e r i ile birlikte çıkıyordu. "7 *engel (puudak)*" veya "*kapıları (süzgek)*, birlikte geçiyordu: (Aynı eser, s. 418).

5. katta, *(Altın-kazık)*, yani K u t u p yıldızı katında, *"Tanrı'nın e l ç i s i"* tarafından karşılanıyordu. Görülüyor ki yorum ve inanışlar, değişiktir.

G ö ğ e ç ı k m a törenlerinde, şamanın bir **k e ç e** üzerine konup, **9. k e z d ö n d ü r ü l m e s i :** Törenin benzerini, gelişmiş bazı B u r y a t Moğollarının, seremonilerinde de görüyoruz[47]. Hakanların tahta çıkmasına benzer, *"Şamanların göğe çıkma törenlerini"*, P o t a n i n, Batı ve Kuzey A l t a y Türklerinde görmüş ve yazmıştı[48]. P r o t o - T ü r k geleneklerinin dış tesirlerinde iyi korunduğu Y a k u t Türklerinde, ise Şamanın göğe çıkma töreni, şöyle oluyordu:

"Baş şamanı, 9 şaman, bir k e ç e üzerine oturtarak, kaldırıyorlardı. Bundan sonra şaman, g ö ğ ü n 9 k a t ı n ı temsil eden, 9 ağacı, ü ç e r defa dolanarak, göğe çıkma törenini tamamlıyor ve ondan sonra da k e ç e üzerine oturuyordu[49]..."

Göğe çıkma törenlerinde, "çift başlı kartallar": *"Y a k u t Türkleri K u r - b a n töreni sırasında, üç ağaç diker, başlarına da, birer kuş heykelciği korlardı. Bu kuşlardan biri, ç i f t b a ş l ı bir kuş idi. Tören, bundan başlardı... 9 ağaç dikiyorlardı. Her ağaç, g ö ğ ü n bir k a t ı n ı gösteriyordu. G ö ğ ü n y o - l u ise, a t p e r ç e m l e r i ile gösteriliyordu[50]..."*

A t kültürü ile tuğ ve **b a y r a k**, bu törenlerin, temelini oluşturuyordu. *Çift başlı kuşa* Y a k u t Türkleri, *"Öksökö Kılı"* derlerdi[51].

Göğe çıkarken veya inerken şamanı, k e ç e üzerine oturtma: hakanların tahta çıkışları hakkında tarih kaynakları bize az ve yetersiz bilgi veriyorlardı. *"Hakan, tahta çıktıktan sonra mı; yoksa tahta çıkmadan önce mi, halıya konup, çevriliyordu?"* Şamanların göğe çıkma törenlerinde de, bu değişiyordu. B a l a g a n s k bölgesinde, *"şamanlar, göğe çıkıp indikten sonra, k e ç e üzerine oturtuluyor ve d o ğ u d a n batıya doğru, 9 k e z döndürülüyordu..."* Ancak keçeyi tutanlar, 9 gezegen gibi, *şamanın 9 yardımcısı,* idi. Bazan da, *şamanlar hem tören başlarken ve hem de gökten indikten sonra, keçe üzerine otururlardı...*

Halk geleneğinden, büyük devlet geleneğine: Bayraklı, ok ve yaylı, ak çadırlı, at sürülerini Tanrıya doğru azad eden, göğe çıkma törenleri: Bazı törenlerde, b ü y ü k d e v l e t g e l e n e ğ i, henüz kaybolmamıştır. Göğün en üst katını temsil eden ağaca, bir b i r b a y r a k a s ı l ı r d ı . Şa-

[47] Y a k u t Türklerinin, güçlü tesirlerinde kalan B u r y a t Moğollarının geleneklerini, en iyi şu eser belirtmiştir: A g a p ı t o v, H a n g a l o v, *Şamanstvo u Buryat İrkutskoy gubernii: (İrkutsk bölgesindeki Buryatlarda, Şamanizm)*, İrkutsk, 1885, s. 46 vd.

[48] P o t a n i n, *Oçerki Severo-Zapadnoy Mongolii: (Kuzey-Batı Moğolistan hakkında notlar)*, SPb. 1883, IV, s. 58. Doğu A l t a y Türklerinin gelenekleri hakkındadır. Bu kutlu ve *"çift başlı kartallar"* için bk. *Türk mitolojisi*, I, s. 109; 365, 590, 597.

[49] S e r o ş e v s k i y, *Yakutı: (Yakutlar)*, SPb., 1890, s. 645. Bu kuşun, *karga* olması, şüphelidir.

[50] Aynı eser, s. 645.

[51] Aynı eser, s. 545-546.

man, hakanlar gibi keçe çadırının kapısını doğuya çevirir, Kötü ruhları, ok ve yay ile korkuturlar. "Sürü halinde canlı at azâdı", bu törenlerin başlıca Özelliğidir. Ulu Tanrı, hakanlar gibi, "ak çadırda" oturdu. (Bk.n.50).

HALI VE KİLİM

(Tahta ve göğe çıkma törenlerinde)

Halı ve kilim, koyuncu kavimlere ait bir kültür eşyasıdır. Koyunun olmadığı yerde halı, kilim ve keçe olmaz. Türk geleneklerine dayalı olan, Toba ve Göktürk gibi büyük devletlerin, "*tahta çıkma*" törenlerinde, "*Türk hakanlarını keçe veya halı içine koyup, kaldırdıklarını*", çeşitli yerlerde yazmış ve incelemiştik. "Şamanların göğe çıkma" törenlerinde ise, "*Baş Şamanın halı içine konduğunu, 8 veya 9 çırağı tarafından, 9 defa çevrilerek, göğün dokuz katını aşmış gibi, sembolik bir hareket*", yapıldığı üzerinde de ayrıca durduk.

"**Uçan halı**" motifi, yabancı tesirlerin girmediği, Kuzey Türk destanlarında, görülmüyor. Ancak bir halı veya keçe üzerinde göğe çıkma veya göğün 9 katını aşma da, buna paralel bir Türk inanışı gibi de, düşünülebilir. Bunun yanında, Kuzey Türk destanlarınsa "sihirli halı" motifi de, görülmüyor değildi: "*Kara Tün kara gece veya Calmaus adlı bir "yeraltı ruhu" veya devi, bir yiğidi ailesi ve maiyeti ile birlikte, yerin deliğinden yeraltına çekiyor. Ayna Han adlı bir ruh, yiğidin kurtulması için, bir "sihirli halı" veriyor*[52].

Ancak bu masalda Güney tesirleri de vardır. Çünkü yiğidi, devi öldürerek ancak *Hızır* kurtarabiliyor. Bunun yanında, çok daha yerli olan Türk inanışlarını da, görmüyor değiliz. Çünkü bazı destanlarda, *Üç halı ile Ateş Denizi'ni geçen*", kimseler görülüyordu[53]: Bunlar, Ateş Denizi'nin üzerinden, uçak gibi geçiyorlardı.

"**Halı ile haber**" verme de, Türk destanlarının yerli bir düşüncesidir: "*Bir Hanın küçük oğlu, devin zındanında hapis iken, zındanda dokuduğu bir kilimle (kilem) babasına haber veriyor. Han da gelip oğlunu kurtarıyor*[54]" Demek ki *kilim* dokunurken, *nakışlar* arasına bazı işaretler konuyor ve böylece, haber veriliyordu. Bu durumda, "*nakışların bir dili*" var

[52] Radlof, *Proben*, III, s. 266/316.
[53] *Proben*, III, s. 265. Aynı destan'dan. İslâmî tesirler girmiş mitolojik Kırgız destanlarıdır.
[54] *Proben*, IV, s. 92/119. Bu Kuzey Türk destanında, "*sihirli halı*" dan çok; "*halı san'atı*" söz konusudur.

demekti. Halı dokuma yolu ile haber verme düşüncesi, Anadolu masallarında da çok yaygındır[55].

Ayrıca devler de ev yaptırıyorlar ve zındanda, "*kilim işletmek için (kilem işletitken) usta arıyorlar*[56]". Bundan yararlanan tutuklular da bu yolla dışarıya haber veriyorlar.

"**Bilmeceler**"de halı, bazan *güneşe*, bazan da *koyuna* benzetiliyordu: "*Tür tür kilim, tür kilim*", "*dürülüp çıkan güneştir*[57]" "*Yay (cai), yay kilim, yay kilim*", "*yayılıp çıkan koyun*" dur. Gerçi tüylü bir halı, bir *koyun* gibidir. Ancak halının nakışlarını *güneşe* benzetmenin, herhalde ayrı bir manası olsa gerektir.

GÖĞE DUA

Türk mitolojisinde yer alan bir çok yaratılış destanları ile inanışlara göre "*Tanrı, önce göğü sonra da yeri yaratmıştı*[58]". Manas destanında, Manas Han şöyle and içiyordu: "*Göğsü tüylü yağız yer beni vursun; dipsiz yüksek mavi gök, keskin ay baltam beni parçalasın*[59]. Tüylü yer ve dipsiz gök deyişleri ilk defa burada geçer. Bir Altay efsanesinde ise bir yiğit düşmanına, "*Ne göğe ve ne de yere dua et! (Yani hiç bir faydası yok)*", diyor[60]". Hunlar, M.Ö.91 Hun-Çin savaşından önce, "*Gök ve yere and içiyorlar, eğer Çin Başkomutanı General Li Kuang-li'yi esir alırsak, onu göğe ve yere kurban vereceğiz!*" diyorlar.

En sonunda bu başkomutanı esir alıyorlar ve sonra da kurban ediyorlar. Büyük Hun İmparatorluğu adlı kitabımızda Hunların gök ve yer kültleri ile ilgili çok bilgi vardır.

Göğün rengi: Göğün rengi mavi, yani *gök*: yerin ise, *yağız*, yani toprak rengidir. Kuzey efsanelerine göre, "*Kıyamette gök, demir; yer ise, sarı bakır*" olacaktır[61].

GÖĞÜN YÖNLERİ VE RENKLERİ

Türklerdeki yönler ve renk anlayışları, ilk önce M.Ö.200 de, Mete'nin Çin İmparatorunu kuşatması ile görülmektedir. Aslında Mete bu kuşatma-

[55] W. Eberhard, *Typen der türkischer Volksmärchen*, 208, 231.
[56] *Proben*, IV, a. yer: Devlerin, "*kilim işletmeleri*".
[57] *Proben*, III, s. 332/389. Kırgız bilmeceleri.
[58] A. İnan, *Şamanizm*, s. 139. Göktürk yazıtlarında da, "*(önce) göğün, (sonra da) yerin kılındığından*", yani yaratıldığından söz açılıyordu.
[59] *Proben*, III, s. 106. Burada önce, kötü ruhların yeri olan, yerden başlanıyordu.
[60] *Proben*, I, s. 157/160. Bu destanlar, çok mitolojiktir.
[61] A. İnan, *Şamanizm*, s. 25.

daki yönelmeyi, *"at renklerine göre"* yaptırmıştı. Çinliler ise *at renklerini*, kendi anlayışlarına uydurmuşlardır. Örnek olarak, *kır atların* rengi, beyaz değildi. *Doru* da, kırmızı demek değildir. Bununla beraber burada Çin ve Hint anlayışlarını izlemeği de, yararlı buluyoruz:

Doğu: Çinde, *mavi;* Hintli'lerde, *beyaz.* Güney: Çin'de, *kırmızı;* Hint'te, *sarı.* Batı: Çin'de, *ak;* Hint'te, *kara.* Kuzey: Çin'de, *kara;* Hint'te, *kırmızıdır.*

Kuzey-Türk destanlarında göğün ve cennetin yönleri hakkında bazı bilgiler vardır[62]. Gökte sayılan marallar ile kuşlar da, yıldızlarla olduğu kadar, yönlerle de ilgili olabilir[63]. İncil'de, Hazreti İsa'nın, tahtının önünde de dört hayvan bulunduğu söylenir. Bu konularda kesin olarak konuşamıyoruz.

[62] Proben, IV, s. 189/234. Kuzey Türk destanlarına ait bu bilgiler, yeri geldikçe değerlendirilmişlerdir.
[63] Proben, IV, 70/89: Bu Kuzey Türk destanları, dış kültür tesirlerinden çok uzaktırlar.

13. BÖLÜM

GÖĞÜN DİREĞİ

TÜRKLERDE GÖĞÜN DİREĞİ, "ÇADIR DİREĞİ" GİBİ

Altay, Kuzey Türk destanları ile düşüncelerinde *göğün direği* anlayışı, çok önemli bir yer tutar. Batıya gelindikçe, Türk kavimleri bu inanışı, hafifçe İslam düşüncesi ile de benzeştirmişlerdir. Ancak deyimler ile düşünceler, çok eski çağların izlerini taşırlar. Bir Altay destanında, *"göğün direği alınsa"*, deniyor. Bu, kıyamet kopsa, demektir. Böylece konuya, hafifçe girmiş oluyoruz.

Türklerde göğün direği, bir "çadır direği" gibi: Böylece düşünce, *yerli* bir *tabana* oturmuş oluyordu. Aslında bu düşünce, yeryüzünde çok yayılmış ve adeta insanlığın malı olmuş gibidir. Eski Roma ve Yunan çevreleri bu direğe, *"Universalis columna"*, diyorlardı. Bir kültür tarihçisi olarak burada bize düşen, yerli ve tarihî temellere bakarak, insanlık ile Türk düşüncesinin, ayrılıklarını göstermektedir. Tarih metodu, budur. Göğün direği, *çadır direği* gibi, deyince konu yerlileşmiş oluyordu.

Gök, yeryüzünü örten bir çadır gibi: Gök ile ilgili bölümümüzde, bu düşünce üzerinde daha geniş olarak durmuştuk. Oğuz Kağan destanı içinde, Oğuz Kağan, *"Gök çadırımız, güneş de bayrağımız olsun"*, diyordu. Ancak bu, Türklerin *kubbeli* ve sağlam *keçe çadırları* idi. Göktürk yazıtları da, *göğün basmasından, yerin delinmesinden"* söz açmışlardı.

Babil ve İsrail oğullarında, çadırlar bizimkiler gibi kubbeli değildi. Babil yazıları, *"göğü bir çoban çadırına, benzetmişlerdi"*. Kendi *çamur evlerine* benzetmemişlerdi. Çoban çadırları da, şimdiki gibi çul çadırlardı. Türklerin düşünce ve inanışları ise, günlük hayat ve varlıklarının bir yankısı gibiydi.

Göğün direği, Hz. Muhammed ve Hz. Ali gibi: Türkler, müslüman olduktan sonra, bir çok düşüncelerini, İslamiyet ile benzeştirmişlerdi. Dinimizin direği Hz. Muhammed, yerden göğe uzanan bir direk olmuş ve Alevîler buna Hz. Ali'yi de katmışlardı. Pir Sultan Abdal'ın Şah İsmail'den aldığı şu güzel şiir, bu görüş için, güzel bir örnektir:

"Yaktıcağın bir çırağdır,

"Yerden göğe bir direktir,

"Bindiceğim bir buraktır,

"Allah bir, Muhammedi Ali!"

900 yıl önce Kaşgarlı Mahmud, *"yeri bastıran dağdır"*, demekle, yerin de bir kendi direği olduğunu söylüyordu. Dedemoğlu, yerin direğinden de, söz açıyordu:

"Yerin, göğün, arşın, kürsün direği,

"Varınca bir tel ver Pirime turnam!"

Yukarıda görülüyor ki, Türk düşüncesinde, göğün direği anlayışı, çok daha genişlemiştir. Bektaşi şairi, Deli Şükri'ye göre, *göğün direği*, ustası Kaygusuz Abdal idi. Kendisi, Mısır'da yaşamıştır:

"Kaygusuz Abdal'dır eylemen güman,

"Yerden göğe direk imiş bu Sultan!..."

Eski ve temel Türk düşüncesinde göğün direği, "Kutup yıldızı": Şimdi, asıl temel düşünceye gelmiş bulunuyoruz. Türkler, *göğün direği* olarak, Kutup yıldızı'nı düşünmüşlerdir. Bunun için Kutup Yıldızı'na, *"Demir kazık"* veya *"Altun kazık"* demişlerdir. Bu düşünce, Anadolu'da da yaşaya gelmiştir. Bu düşünce daha çok *büyük devlet kurmuş Türklerden*, gelmişti. Soyutlanmış ve ilkel Türk kültür çevrelerinde ise buna, *"Demir ağaç"* veya *"Demir direk"* denmişti. Bu konu ile ilgili kaynakları, Kutup yıldızı bölümümüzde sunacağız.

Kutup yıldızı veya altın kazık'ın tepesi, "göğün kapısı" gibi: Eski Türk düşüncesine göre, *"Kutup yıldızı, gökte hiç kımıldamadan duruyor, bütün gezegenler ile yıldızlar ise, onun çevresinde görünüyorlardı".* Ana düşünce, budur. *Kutup yıldızı, Tanrı'nın ışıklı ülkeleri olan, yüksek gökle, yer yüzünü birleştiren, kutlu bir kapı idi:*

Bu *kapı*, gökle yeri, ruh alemi ile madde dünyasını ve aynı zamanda insan ile Tanrı'yı birbirinden ayıran, bir sınır idi.

Şaman törenlerinde Tanrı, ruhlarından birini *elçi* olarak gönderir, Kutup yıldızı kapısında, şamanlar ile ilgi kurardı. Ruhlar da, bu kapıdan aşağıya inemezlerdi. Belgeler, gök ile ilgili bölümümüzde verilmiştir.

GÖKTEKİ VARLIKLAR VE "GÖĞÜN DİREĞİ"

Konu, yalnızca *Altın-kazık* ve *Kutup yıldızı* ile bitmiyordu. Yalnız Dünya değil; gökteki gezegenler de *Altın-kazık*'a bağlı olarak dönüyorlardı. Böylece astromik bir âlem oluşuyordu. Bu inanış, sonradan Çingiz Han devletlerinde de devam etmişti[1].

Göğün direğine bağlı bir arabayı çeken, iki aygır: Bu düşünceler *Türk atlı kültürünün* temellerinden gelen, motiflerdir. Kutup yıldızına bağlı en yakın yıldız, Küçükayı burcu idi. 7 yıldızdan oluşan bu yıldız kümesinin, kuyruğundaki yıldız, Kutup yıldızına çok yakındı. Küçükayı burcu, bu kuyruğu ile sanki Kutup yıldızına bağlanmış gibiydi.

Türkler, kuyruktaki bu iki yıldızı, iki aygır gibi düşünmüşlerdi. Bunlar, *"Ak-bozat"*, ile *"Gök-bozat"* idiler. Arkadaki dört yıldızı çekiyorlardı. Bu da, *4 tekerlekli* bir araba idi. Atlar ile dört yıldız arasındaki küçük yıldız da, araba oku oluyordu. Kırgız Türkleri bu küçük yıldıza, *"urgan yıldızı"*da derlerdi. Araba ve atlar, kutup yıldızının çevresinde dönüp, dururlardı.

İki aygırı kovalayan, yedi kurt: *Türk atlı kültürü*, yine devam ediyordu. *"Büyükayı burcunun 7 yıldızı, birer aç kurt idiler. Küçükayı burcunun 2 atını, kovalayıp, duruyorlardı".*

Daha kuzeydeki Türkler, *"Yedi kardeşi, yedi köpek olarak düşünmüşlerdi. Zincirlerle Kutup yıldızına bağlanmışlardı. Dönüp duruyorlardı..."* Kıyamet, bu zincirlerin koptuğu gün olacaktı. Çünkü göğün düzeni, altüst olacaktı.

Göğün direğinin çevresinde, kaçan ve birbirini kovalayan yıldız kümeleri: Bu düşüncenin, gerçekler ile de, bazı ilişkileri vardır. Terazi ve Zühre burçları, mitolojik anlamlarını, Büyükayı, yani *"Yedi kardeşler"*den almışlardır. Büyükayının kuyruğundaki *üç yıldız*, hafif bir kıvrım yapar. Bu kıvrımın ortasında ki yıldızın karşısında bir yıldız vardır. Buna, *"Alcor"* adı verilir:

Büyükayı burcu: "Yedi haydut": *"... Bu küçük Alcor yıldızı, başlangıçta yoktu. Yedi kardeş, (veya bazı Türklere göre Yedi Hakan), bu küçük yıldızı, başka yıldızlardan, yağma yoluyla almışlardı".* Bunun için bazı Türkler, Büyükayı burcuna, *"Yedi Hırsız"* veya *"Yedi Haydut"* diyorlardı. Diğer gezegenler ise, *"çalınan bu yıldızı yeniden almak için, Yedi kardeşleri, kovalar dururlarmış..."*

Zühre'nin, *6 yıldızı* vardır. Yalnız Türklere göre değil; Avrupa'daki inanışlara göre de, Zühre *"7 yıldız"* imiş[2]. Büyük ayı burcu, yıldızın birisini çalmış.

[1] Çingiz Han ve oğullarının, *Saray ve devletin dış teşkilâtındaki*, Uygur asıllı hoca ve büyük memurlarının biyoğrafyası, şu eserde yer almıştır: B. Ögel, *Sino-Turcica*, Taipei, 1964.

[2] Uno Harva, *Die Religiöse Vorstellungen der Altaischen Völker*, ss. 25-30, 198-199.

Göğün direği, dünyadan yükselen bir "Demir ağaç": Yakut Türklerine göre: "Dünyanın ortasından, *Kutup yıldızına kadar uzanan bir demir ağaç vardı. "yer ve gök yaratılırken", Bu ağacın tohumu da atılmış. Yer ile gök geliştikçe, bu ağaç da, ikisini birleştirmiş...*" Gök ağacı ile ilgili bölümlerimizde, bu inanışlar üzerinde durmuştuk. Sibirya'nın tundralarında yaşıyan Yakut Türkleri, bunu *demir ağaç* olarak düşünmüşlerdi.

Göğün direği, kutlu bir ''Demir-Kazık'' gibi: Türk At kültürü içinde *demir kazık*, önemli bir rol oynuyordu. *Çadırın çevresinde çakılı kazıkları* da, buna katabiliriz. Ancak, ''at kazığı'', her şeyin temeli idi. "*Kutup yıldızının bir kazık, onun çevresinde dönen aygırların da birer gezegen olmaları*", günlük hayata da uygun geliyordu.

Yakut Türkleri, *Ren geyiği kültürüne* bağlı idiler. Bunun için Yakutlarda, atların yerini, *ren geyikleri* almışlardır: *Büyük ayı burcunun yedi yıldızı, "7 ala ren geyiği" imişler Bağlarını koparmak için, koşup dururlarmış*[3]..." Görülüyor ki ana fikir, çevreye bir uyum gösteriyordu.

Göğün direği, kutlu bir ''at kazığı'', gibi: Proto-Türk atlı kültürün izleri, Yakut Türkleri arasında çoktur. Yakut Türkleri, atları bulunmadığı halde, Kutup yıldızına, "*Kutlu at kazığı*" adı da vermişlerdir. Ayrıca Kutup yıldızının, *ikinci derecede bir Tanrı* olduğuna da inanmışlardı. Bu Tanrıya da, "*At kazığının kutlu ruhu, Toyun'u*[4]", derlerdi. Bu da bize gösteriyor ki, Türk kavimlerinin çok geniş alanlara yayılmış olmalarına rağmen, yine aralarında bir bağ kalmıştı.

Moğol mitolojisi, Türk düşüncesinden hafifce ayrılıyor

"*... Gökte yaşayan 9 demirci, Kutup yıldızını döğerek, bu yıldızdan, bir demir kazık yapmışlardı*[5]..." Bu da, benzer ve güzel bir düşüncedir. Ancak bu geri Kuzey Moğollarında, demircilik kültürü yoktur. "*Türk demircilik kültürü*" nün bir tesiri olsa gerektir.

DÜNYA KUTUP YILDIZININ ÇEVRESİNDE DÖNÜYOR

Fin-Ugor kültür çevrelerinde: Türklerin "*Demir-kazık*"'ı, gökle yer arasına atılmış bir eksendir. Kuzey-batı Sibirya'da yaşayan Fin-Ugor kavimleri ise ''*Kutup yıldızını, bir ''Gök kazığı''* olarak düşünüyorlardı. Bu düşünce, Finlere, Baltık kıyılarına, hatta İzlanda'ya kadar uzanmıştır. Bu düşünceyi, Fin bilginleri, çok iyi incelemişlerdir[6].

[3] Bu konu, Kutup-Yıldızı, yani "*Demir kazık*" ile ilgili bölümümüzde, daha geniş olarak ele alınmıştır.

[4] V. N. Vasilyev, *İzobrajeniya Dolgano-Yakutskih duhov..: Dolgan ve Yakut heykelcikleri ve şamanizm)*, Jivaya Starina, 1909, s. 269. Daha geri olan Dolgan'lar ile Yakut Türklerinin geleneklerini karşılaştırır.

[5] Bu konu, Kutup yıldızı ile ilgili bölümümüzdedir.

İncil'de ve Hindistan'da Kutup yıldızı: Gezegenlerin Kutup yıldızına bağlı olduğu, *Hint mitolojisi* ile İncil'de de görülüyordu. Konuya bir genişlik ve aydınlık vermek için, böyle bir başlığı açtık. Yoksa Türklerin "*At kazığı*", günlük hayatları ile ilgili idi. Kültür tarihçisi, düşüncelerin, bu temel ayrılıklarını gösterir.

Macarlar ile akrabalarında göğün direği: Çok derin olarak incelenmiş olan, eski Macar inanışları için, şöyle diyorlardı: ''*... Tanrı Dünyayı yarattığı zaman, kontrol için, Ana-Ata'yı göndermiş. Dünya, bir ''tekerlek gibi dönüyormuş''; Tanrı bunun üzerine dünyanın daha yavaş dönmesini emretmiş. Böylece Dünyanın dönmesi, daha yavaşlatılmış*". Dünya, elbetteki bir eksen çevresinde dönüyordu.

Yakut Türklerinde de, buna benzer bir inanış vardır: "*Eskiden gezegenler çok yavaş dönermiş. Bunun için de, çok soğuk olurmuş. Bir şaman elindeki sopa ile gezegenleri kovalamış. Gezegenlerin hızlı dönmesi ile, havalar ısınmış...*"

GÖĞÜN DİREĞİ VE ÇİFT BAŞLI KARTALLAR

Köyün ortasına dikilen direklerde kartal heykelleri: Çeşitli Türk bayraklarının üzerinde, *kuş sembolleri*'nin bulunduğunu biliyoruz. İrtiş ve Konda ırmaklarının üzerinde bulunan bazı Fin-Ugor köylerinin meydanlarında dikilen direkler üzerinde, bazı *kuş heykelcikleri* görülmüştü. Müslüman Tatarların da tesirlerinde kalan bu köylüler, meydanda dikili direğe, ''*Dünya direği*'' diyorlardı[7]. Bu direklere bazan, *kurban* bile kesiliyordu.

Gök direği üzerindeki, "çift başlı kartal" heykeli: Bu da, çok eski Türk geleneklerini saklamış ve dış kültür tesirlerinden uzak kalmış olan, Yakut Türklerinde görülür:

''*Yakutlar, ağaçtan yapılmış sırıklar üzerine, çift başlı kartal heykelcikleri koymuşlardı. Ağaçlara, çapraz ve enlemesine, ağaçlar da çakmışlardı.* Bunlar, göğün katları oluyorlardı[8]..." Bazılarına göre gök, 7 kat; bazan da 9 kat idi. *Çift başlı kartalların*, 5. kata oturtulduğu da vardı. *Kartalı, Ulu Tanrı'nın yanına çıkartmıyorlardı.*

[6] Finlerde, "*Dünya kazığı*" diye, bir inanış vardır: U. Harva, aynı eser, s. 37.

[7] Patkanov, *Die İrtisch-Ostayken*, I, s. 132. Bu Fin-Ugor kavimlerinin şiirleri, bu kitapta derlenmiştir.

[8] Vasilyev, aynı eser, s. 269. Yakut Türkleri ile Dolgan kavimlerine ait putların, orijinal resimleri vardı.

Göğün dayağı: Anadolu ve Azerî Türk geleneklerinde, "*İl dayağı*" anlayışı üzerinde, notlarımızda duracağız. Teslim Sultan Abdal 'dan bir görüş sunalım:

"*Süren erenler süreği; münkir, Cehennem direği,*

"*Süre gelmiş, süre gider; dura gelmiş, dura gider!*"

"Süren" ve sürek" deyimleri, "*Zaman ve Felek 'in dönüş süresi*" ile ilgilidir. "*Göğün dayağı*" için, Azmi Baba şöyle diyordu:

"*Yerleri temelsiz, göğü dayaksız,*

"*Durdurursun, âceb iskâncı mısın?*

Kuzey Asya'da İrtiş ırmağı boylarındaki köylüler, diktikleri gök direklerinin en üstüne, bir tabla da yapıyorlardı. Onlara göre bu tabla, *göğün çatısı*" idi[9].

ÇADIR DİREKLERİ VE GÖĞÜN DİREĞİ

Çadırın direği, göğün direği gibi: Dış kültür tesirlerinden uzak Yakut Türkleri, "*bir direk dikerler ve kurbanı, bu direğe sunarlardı. Buna, "kurban direği" (Ağr bağalı) derlerdi. Yakutlar, çadır direkleri ile avlu sütunlarına da, (bağlı) derlerdi...*" Yani evde ve dışarıda bir direk, kutluluk kazandırıyordu.

Büyük devlet kuran Türklerde, bu inanışlar gevşemiş veya kaybolmuştu. Ancak Güney Sibirya'daki Türk kavimleri, "*çadırı, bir gök kubbesi, çadırın direğini, bir gök direği; bacasını da, göğün kapısı gibi*", yaygın olarak düşünmüşlerdi. Konuyu, uzatmıyacağız.

Çadır, küçük bir Dünya gibi: Keçe ve kubbeli bir çadır, insanlar için bir meskendir. Bu sebeple, ev sahiplerinin ne düşündüklerini öğrenebilme, kolay değildir. Ancak geçen yüzyıldaki Altay Türklerinin çadırlarında yapılan, "*göğe çıkma törenleri*", bu konuda bize çok şey öğretmektedirler. Bu törenler ile ilgili bazı belgeleri, yukarıda sunmuştuk. *Çadırın bacası, kutup yıldızı* veya *göğün kapısı* gibiydi. Sembolik olarak bu bacadan sonra, "*Tanrının aydınlık ülkeleri*" ve "*ruhlar âlemi*" başlıyordu.

Göğe yönelen, bayrak direkleri: Altay Türklerinin, "*çadırlarının içinden çıkarılan bazı sırıklar üzerine, bezler asılırdı*". Bunların yanında, Doğu Türkistan ile yakın Türk ülkelerinde görülen, "*mezar bayrakları*" üzerinde de, durmak gereklidir. Danimarkalı bir etnoğraf, Sibirya Soyotları arasında bir çadır görmüştü: "Çadırın bacasından çıkarılmış,

[9] Karjalainen, *Die Religion der Jugra Völker*, FFÖ, Nr. 44, s. 42. Konuyu, Fin-Ugor gelenekleri bakımından ele almıştır.

mavi, beyaz ve sarı renkte, bezler asılmıştı[10]". Bu renkler, çeşitli yönleri göstermiş olmalıydılar.

AĞAÇLARA BEZ BAĞLAMA VE "BAYRAK" GELENEĞİ

"*Ağaçlara bez bağlama*" geleneğinin, Proto-Türk inanışlara kadar indiğini görüyoruz. Başkurt Türklerinde, "*her kabilenin ormanda kutlu bir ağacı vardı. Her kabilenin kutlu ağacının üzerinde, kabilenin "tözü" sayılan, bir kuş tünerdi*". Prof. Abdulkadir İnan, "*ağaçlara bez bağlama*" geleneği için de şöyle der: "*Ağaçlara bağlanan paçavra, kıl, tüy gibi nezirler de, bu fetişlerdendir*[11]".

Bayrağın başındaki, *kurt* veya *kartal* gibi motiflerin balballara konmasının kökleri de, bu inanışlardan gelebilir. Mezar bayrakları üzerinde de, durmuştuk[12]. Zaman zaman evlerin üzerine asılan *bayrak* veya *bezler*, haberci idiler[13]. "*Eceli ile ölenler için, kendi evinin üzerine, siyah bayrak; şehidler için ise, beyaz bayrak asılırdı*[14]".

TÜRK HALK DESTANLARINDA GÖĞÜN DİREĞİ

Göğün direği ile ilgili Türk halk anlayışlarının nasıl geliştiklerini, yukarıda belirtmeğe çalışmıştık. Şimdi Radlof'un, "*Türk Halk Edebiyatından Örnekler*" adlı büyük eserinden, derlediğimiz bazı bilgilerle konuyu daha da pekiştirmeğe çalışacağız. Kuzey Türkçesinde "*direk*", kavak demektir. Kuzey Türk Halk Edebiyatında, "*direk*" ile "*kavak*" ve bayrak arasında, çok yakın ilişkiler kurulmaktadır[15]. Başka bir destanda da şöyle deniliyordu:

"*... Bir yiğit, göğe yükselen (tirelme) bir ağacın yanında duruyor ve bir ev görüyor. Bu sırada yiğidi gören yaşlı bir kişi (abışka), "okunun gücünü"* göstermek için, bir ok atıyor. Okun rüzgarı ile, büyük bir kasırga çıkarıyor. Yiğit de, kılıcını çıkarıyor ve "yerin 7 katını" deliyor[16]!..." Buradaki direk veya ağaç, herhalde, "*Gök ağacı*" olmalıydı.

[10] Patkanof, *Die İrtisch-Ostyaken*, I, s. 132. İrtiş ırmağı boylarındaki bu Ostiyaklar, Müslüman Türklerin tesirlerinde kalmışlardır. Bundan sonraki bilgiler, U. Harva'dan alınmıştır.

[11] A. İnan, *Şamanizm*, s. 47.

[12] Aynı eser, a. yer.

[13] Vasilyef, aynı eser, s. 269.

[14] Bu, Prof. Abdulkadir İnan'ın bizzat görüp yaşayarak keşfettiği, çok önemli bir Türk geleneğidir: *Şamanizm*, s. 196.

[15] "*Direk, kavak ve bayrak*" ile ilgili bilgiler için bk. "*Türk Kültür Tarihine Giriş*", VI. cilt.

[16] Radlof, *Proben*, IV, s. 189/234: "*Tengrige tirelme*", "göğe kadar ulaşan", anlamına.

Gök ağacı ve gök direği

Gök ağacı'na bazan *"Pay-Terek"*, yani *Bay-Terek* veya *"Bay-kavak"*, da, deniliyordu. Göklere yükselen bu ağacın üzerinde, -biraz da dış kültür tesirleriyle- bir *"Anka kuşu"* bulunuyordu[17]. Bir başka Kuzey-Türk destanı, *''yer ile göğün yapılışını"*, daha güzel anlatıyordu:

"... Bir yiğit atına binip, yer altındaki ateşlerin, yani cehennem'in içinden, dışarı çıkıyor. ''7 büyük ağaca" (Terek) rastlıyor. Ağacın bir budağı aya (ayga); diğer budağı da, güneşe (hünge) kadar uzanıyormuş. Budağın ucunda ise, bir ''çekiç'' varmış. Burların altında ise, ''6 kuyu yıldızı" bulunuyormuş. Pürükçü'nün ''Ak-boz atları", yani Büyük ve Küçük ayı burçları da, orada imiş[18]*..."* Görülüyor ki yıldızlar, ağacın budaklarının altında kalıyorlardı.

Oğuz destanı'nda ''Gök ağacı''

Oğuz Kağan, *İkinci Hatununu, bir adanın ortasındaki, bir ağaç kovuğu içinde bulmuştu. Oğuz Kağan'ın Birinci Hatunu* gökten; *İkinci hatunu* ise, *ağacın kovuğundan*, yani *yerin derinliklerinden* geliyordu. Kuzey Türklerinden, Turalı boyunda, buna benzer bir destan da vardır:

"... Bir yiğit, bir sal yapıp, denizde giderken, yolu bir adaya (otra-uga) düşüyor. Adanın ortasında, büyük bir Dünya ağacını (Tirek) görüyor. Bu ağacın üzerinde, yavruları bir deve kadar olan, bir kartal (kara-kuş) oturuyormuş[19]*..."* Kartal *(Kara-kuş)*, çok yerli ve çok eski bir Türk motifidir. Bu kuş, zaman zaman Güney kültürlerinden gelen, *"Simurg"* ve *"Anka"* kuşları ile yer değiştiriyordu.

Cennet nerede idi? Anlaşıldığına göre Cennet, büyük ağacın, yani *Bay-direk*'in, üzerinde bulunuyordu. Çünkü dış tesirlerden uzak, bir *Kuzey Türk efsanesi, şöyle diyordu: ''... 7 Bay-Direk'in altında, (şu yıldız sembolleri) vardı: 1) 7 tane, başı altın, kıçı gümüş olan, ''Maral yıldızı''. 2) ''6 Kuyu yıldızı". 3)bir gümüş sandıkta, 7 tane ''Pödönö'' kuşu, duruyordu*[20]. 6. katta, *Ay*; 7. *katta, güneş vardı*[21]*...".*

[17] Proben, IV, s. 18/22: *"Çöl ortasında bir Bay-Terek (kavak)"*: Bu, ''Gök ağacı'' dır. Kara-Han, yiğit Kuzu-Körpöş'ü, bu ağacın altında öldürmüştü.

[18] *Proben*, IV, s. 22/28: Mişek-Alp destanından. Baraba'daki Kargat Tereneleri Türklerinden. Bu destanın asıl orijinal metni: *Proben*, IV, s. 74/94.

[19] *Proben*, IV, 90/116: *Hanın oğlu* masalından. Turalı Boyu, *Yangı Aul* köyü Türklerinden.

[20] *Proben*, IV, s. 70/89. *Kara-Kököl* destanından. "Baraba il Om suyu" Türklerinden.

[21] A. nan, *Şamanizm*, s. 107.

ORTAASYA ŞEHİRLERİNDE GÖRÜLEN "GÖK DİREKLERİ"

İrtiş ırmağı boylarındaki Cingala köyü Ostiyakları, köyün ortasına diktikleri direğe, ''*Şehrin direği*'' veya "şehir *ortasının güçlü direği*" adını veriyorlardı. Uno Harva'nın da belirttiği gibi bu köylerde, Türk ve Tatar geleneklerinin, baskısı altında bulunuyorlardı. *Köy halkı bu direğe saygı gösteriyorlar ve topladıkları paralar ile, kurban kesiyorlardı.* Bunu niçin yaptıkları sorulunca da, *"işlerimiz iyi gitsin ve soyumuz çoğalsın diye, direğe kurban veriyoruz"*, diyorlardı.

''Demir direk adamı'' bu direğin, diğer bir adı idi. *''Tanrının bıraktığı ağaç''*, da, deniyordu. Bu, Tatarların, *"Demir Kazık"*'ı idi. Köylülerin bazıları da bu direğe, *"Er"* veya *"Baba"* diyorlardı. Bu yolla, şehir direği, onların atası oluyordu. *Uygur ve Yakut Türklerinde de, gök ile yeri birleştiren bu ağaç, hayat veriyordu.*

Bu bilgiler, Karjalainen ile Patkanov'un raporlarından özetlenmiştir. Patkanov, *(İrtisch Ostyaken*, I, s. 132) de, bu bölge halkının, Müslüman-Türk tesirleri altında kaldıklarını söylüyordu. Uno Harva ise, İslam ve Türk kültürünün, pek farkında değildir: (A. eser, (Fr.) s. 35).

ANADOLU VE AZERÎ EDEBİYATINDA "İL DAYAĞI"

"Yerden göğe, bir ekser!" - Barak Baba

Yunus Emre'nin öncülerinden biri olan, Barak Baba üzerinde, bu kitabımıza sık sık durmuş bulunuyoruz. *Göğün direği* anlayışı ile ilgili olarak, Barak Baba'nın bir dörtlüğünü verme ile yetiniyoruz:

"Tokuz öküz, bir sıkum;

"Yerden kökke bir ekser;

"Mutumuz, yedi ekser;

Zihî mut, zihî ekser! - (Barak Baba).

''İl Dayakı Haydar Baba"

Ulu dağlar üzerinde ayrı bir bölümümüz vardır. Çünkü büyük *yaylalı dağlar, ilin, halkın, yerin ve göğün bir ''dayağı''*, *direği*, gibi görülmüşlerdir. *"İl dayakı"*, Azerbaycan'da, Eresperan bölgesinde, Yehfuruzan köyünün güneyindeki büyük bir dağdır. Bu bölgedeki yerli ve göçebe halk, bu dağın yeşil eteklerini, yayla olarak kullanırlar. Bu dağa verilen İl dayağı adı, *"halkın durağı, dayanağı"*, anlamından kökünü alıyordu.

Bu dağ hakkındaki şiirler üzerinde, rahmetli ve sevgili arkadaşım, A. F. Karamanlıoğlu durmuştu: *(Türk kültürü*, sayı: 95, s.798-800):

"*İl Dayakı, il yaylağa gelende,*

"*Dağ dereler çiçeklenip gülende,*

"*Yorgun maral kirpiklerin silende,*

"*Bizden bir selam olsun sizlere,*

"*Yalnız gezen oğlanlara kızlara.*" (Şehriyâr).

Ulu ağaçlar ve "göğün direği" anlayışı: Göğün direği anlayışı içinde, dağlar da, yer alıyorlardı. Ulu ağaçlar, bu konuda birinci derecede önem taşırlar. Hayat ağacı ile ilgili olarak, Güney kültürlerimizden, bir çok tesirler vardır. Bununla beraber, *kayın* ve *kavak (terek)*, yani direk, Türk kültür çevrelerinin, yerli ağaçlarıdır.

Osmanlı geleneğinde bile, göklere yükselen bir ulu ağaç, *Dünya hâkimiyetinin bir işâreti* ve sembolü olarak görülmüştü. Bu anlayışlar ile ilgili, bir çok belge sunulmuştur. Ağaçlar üzerindeki bölümümüzde, bu konuya yeniden döneceğiz.

GÖK DİREKLERİ VE ÇİFT BAŞLI KARTALLAR

(Türk halk destanlarına göre)

Aşağıdaki okuma parçalarında vereceğimiz bilgiler, Rus etnoğrafyacısı, V. N. Vasilyev'in, Yakut Türkleri ile Dolganlar'ın, "Kuş figürleri" taşıyan sırıklar hakkında yazılmış yazısından, öz olarak alınmış ve yorumlanarak sunulmuştur. Dolgan ve Yakutlar, birbirlerine yakın olarak otururlar. Konuştukları diller de benzer.

Çiftbaşlı kartal, Kuzey Sibirya'nın doğu kesimlerinde yaşayan bu kavimlerin kültürlerinde, önemli bir yer tutar[22]. Yakut Türklerinin bu **"çiftbaşlı kartal"** geleneğinin Önasya'dan geldiğini söyleyenler de çıkmıştır. Ancak Yakutlar, o kadar kuzeylerde yaşarlar ki, Ortaasya ile bile, ilişkileri yoktur. Vasilyev öz olarak şöyle diyordu[23]:

"Sibirya'da ve Altay bölgelerinde, şehirler ile yurtların yanında dikilmiş, uzun bir "sırık" bulunuyordu. Sırığın tepesinde ise, "ağaçtan yontulmuş, bir kuş figürü", vardı. Sırığın tepesindeki bu kuşa, "gök kuşu", denilirdi. Yakutlar ise bu kuşa, "Öksökö", derler.

[22] O kadar geniş materyel toplamış olmasına rağmen, U. Harva'nın gözü, Önasya'dadır: (Aynı eser. s. 43). Bu araştırıcının, Türk dili ile tarihi hakkında bir bilgisi yoktur.

[23] *Gök direkleri* ile ilgili bilgiler, Vasilyev'in aşağıdaki değerli yazısında toplanmıştır: *(İzobrajeniya Dolgano-Yakutskih Duhov, Kak Atributi Şamanstva: (Dolgan ve Yakut heykelciklerinin, Şamanlık ile ne gibi bir ilgileri vardı)*, Jivaya Starina, 1909, s. 269 vd.).

Göğün direği ve çiftbaşlı kartal

"Onlara göre bu sırık, "göğün direği", idi. Bu kuş, yaygın olarak, "çiftbaşlı kartal", şeklinde yapılırdı. "Dünya'nın direği", dört köşe yontulmuş bir ağaçtı. İnanışlara göre bu sırık, "göğe uzanıyor" ve tepesinde de, "kartal" bulunuyordu. Daha gelişmiş olan Yakut Türklerine göre, kartal "Tanrı" nın gücü ve erki" nin sembolü idi. Dolganlara göre ise, "kartal göğün kapısını kanatlarıyla", tutuyordu.

"Göğün kanatları, sırık üzerindeki, 7 veya 8 dal ile gösterilmişti. Kartal ise, "kırmızı renge" boyanmıştı. Gökte "Tanrı" 'nın katı, bu büyük kartalın bulunduğu yer idi. Ruhlar, "kuş olup", uçuyorlardı. Yerde bir çocuk doğacağı zaman, bu küçük kuşlardan biri inerek, çocuğun ağzından girer ve ona ruh verirdi..."

Hayat ağacı ile "göğün direği" inanışları, bu destanda, birbiriyle benzeşmiş gibidirler. Güneylerdeki Anka kuşu, burada yerini, çiftbaşlı büyük kartala bırakmış gibidir. Yakut Türklerinin komşuları olan Dolganlar, Yakutların türkçe deyimlerini de kullanarak, şöyle diyorlardı[24]:

"Tepesi, "göğe uzayan", büyük bir ağaç vardır. "Büyük Tanrı", Ayı-Toyon ile karısı Suolta-İye'nin çocukları, bu ağacın dallarında oynaşır ve orada yaşarlardı. Bir çocuk doğduğu zaman, "şamanlar göğe çıkar" ve bu ağacın dalları arasından, bir ruh (kut) getirirlerdi. Göklerde uçuşan bu insan ruhları, küçük kuşlara benziyorlardı..."

Bu inanış, Yakutlar'ınkine göre, daha ilkeldir. *çocuklara ruh veren* Tanrı'nın yerine, şamanlar geçmiştir. **Direk anlayışı da kaybolmuş, yerini Hayat ağacı almıştır. Büyük kartal da, kaybolmuştur.**

"Kartal kültü", kartaldan gelen Türk soyları

Büyük kartal için Türkler, "bürküt" derler. Bazı Türkçe ağızlarda bu söz, "merküt" diye de söylene gelmiştir. Altay ve o yörelerde oturan Teleüt Türklerinde, "Gök direği" ile Hayat ağacı da kayboluyor; onların yerini, kartal gökte bütün görkemiyle almıştı. Altay yöresindeki Teleüt Türkleri, kısa olarak, şuna inanıyorlar:

[24] Vasilyev, aynı eser, s. 280.

"(Büyük kartal) Merküt soyundan gelen bir soy (sök) vardır. Merküt, mukaddes, bir "gök kuşu" idi. Ay, sol kanadını; güneş de, sağ kanadını", ancak kaplıyabiliyordu[25]..."

Soy anlamına söylenen **"sök"** sözü, Türkçe kemik ve soy anlamına, **"süyek"** sözünün, bir kısaltılmışıdır. **Kuşun yönü**, burada biraz karanlıktır. **Güneş**, doğunun; **ay** ise, batının, sembolü gibidir. O zaman, **"kartalın başı kuzeye"** dönük olur ki, bu da alışılmamış bir davranıştır.

Kartalın yönü, "gece ve gündüz" e göre de ayarlanmış olabilirdi. "**Güneş**, güneyin, gündüzün; **ay** ise, kuzeyin, gecenin", sembolü olunca, kartalın yüzü, **doğuya** dönmüş olacaktı.

GÖĞÜN DİREĞİ İLE İLGİLİ DİĞER ANLAYIŞLAR

Gök ile yüce dağlar arasında, yakın bir ilgi görülmüştür. **Önasya** inanışlarında da görülür. Bu konuda, derlediğimiz bir kaç notu sunacağız:

1) "*Gök Tanrı (kök tegir) ile oynayan (oynaktan), dağ başları!... Gögerip duran (köger turgan), ağarıp duran, Tospay.. dağları!. Dağlar başı, Akdağ[26]!...*"

2) "*... dağlar, gökle yer arasında, ayla güne değiyor.* (Büyük Tanrı) ***Ülgen****'in oturduğu dağın etekleri, dünyaya değmiyor[27]...*" Yere değmeyen dağ, **Hind** mitolojisindeki Meru dağına benziyor: (**Verbitskiy**'den, **Altay** şaman duası.)

3) **Yerden göğe yükselen "bakır dağlar":** "*... Bakır ve demir dağlar, yeryüzünün direkleri[28]...*"

4) "*Tayın sana benziyor, ey bakır, demir dağ[29]...*"

5) *Yeraltında 9 deniz* (ırmak) *var. Hepsi bir yerde birleşiyorlar. Buradan yeryüzüne, bakır-dağ yükseliyor[30]...*"

6) "*... Yiğit, geyik kovalayarak, Bakır-dağ'ın önüne geliyor. Dağ açılıyor. Yiğit içeri giriyor. 7 tanrı (kuday) ile karşılaşıyor[31]...*"

[25] Radlof, *Aus Sibirien*, II, s. 32. KARTAL KÜLTÜ: Ortaasya ile Sibirya'da, Kartal ile ilgili inanışlar, şu araştırmada toplanmıştır: L. Şternberg, *Kult orla u Sibirskih Narodov: (Sibirya kavimlerinde kartal kültü)*, Sbornik Muzeya po Antropologii i Etnografii, Leningrad, 1925, Vol. 2. s. 733.

[26] A. İnan, *Şamanizm*, s. 126.

[27] *Türk Mitolojisi*, s. 434.

[28] Aynı eser, s. 60.

[29] Radlof, *Proben*, I, s. 5. Bu türkçe destanlar, göklerde geçer.

[30] Radlof, *Sibirya'dan*, II, s. 412; *Türk Mitolojisi*, s. 583.

[31] *Proben*, I, s. 14; *Türk Mitolojisi*, s. 24. n.

7) **Kazılık dağı için:** "*... Kazanımın kapağı! Atlarımı tutan kemendim! Evimin direği! Sırığım! Sen ey sevgili! Sevgili dağ[32]!...*"

8) "*... Tanrı (Gök) kenarlarına dokunan dağlar! Dokuz dağ! Merhametli Han (Kayrakan)! Havadaki alaca kargalar gibi görünen, dağ[33]!...*"

9) "*... Altın Han, Altın-dağ'daki 9 yaratıcı Tanrı'ya git. Doğan çocuğa ad iste[34]!...*"

10) "*Sağ koltuğu, Altın-dağ'da; sol koltuğu, Gümüş-dağ'da[35]!...*"

11) **Yeraltından göğe, "ateş sütunu":** "*... (yiğide): Eğer atın iyi ise, (yeraltından göğe yükselen) ateşin içinden uçup, göğe çıkarsın. Ateşin ucunda, yedi kavak (terek) ve 6 kuyu var. Pürükçü'nün Ak-boz atları da (yıldızlar), oradadır[36]!...*"

12) "*... (Beltir Türkleri), Gökdağ üzerinde, Tanrıya kurban veriyorlar. Büyük bir ateş yakıyorlar. Kurbanın etini atıp, Tanrı'ya kokusunu ulaştırıyorlar*". (Veya kurbanı gönderiyorlar[37]).

13) **"Ateş dumanı ile göğe çıkma"**, için bk. *Proben*, IV,s.75/95.

[32] *Proben*, III, s. 51/67. Kazılık dağı için söylenen ağıtlar için, "*dağ*" ile ilgili bölümümüze bakınız.

[33] A. İnan, *Şamanizm*, s. 125.

[34] *Türk Mitolojisi*, s. 321.

[35] *Proben*, I, s. 379/409. Çok mitolojik bir destandır.

[36] *Proben*, IV, 74/94. Kuzeydeki Baraba Türklerinden.

[37] A. İnan, *Şamanizm*, s. 71-3.

EKLER: GÖĞÜN DİREĞİ HAKKINDA YENİ VESİKALAR

"DEMİR KAZIK" VE KUTUP YILDIZI

1) Uygur el yazılarında: "Demir kazığı (kazgukug), yere çakma (tokı)...": (TT, VI, B. 42).

Oğuz Kağan destanında: "... (Kızın) başında, ateş gibi parlak bir tacı vardı. Kutup yıldızı gibi (Altun Kazuk teg) idi...": (Bang-Rahmeti yayını, 7, 5).

2) XI. Yüzyıl Türklerinde: "Kazunğuk: Kazık. Bu sözden alınarak, "Kutup Yıldızı'na, Temür kazunğuk denir. "Demirden yapılmış kazık", demektir. Sanki gök, bunun üzerinde dönüyor": (Kaşgarlı Mahmud, III, s.383. Ayrıca bk. III, s.40). Krşl, Brockelmann, Wortschatz, s. 153.

"Altun kazuk = Kutup Yıldızı: (Uygurca-Çince Sözlük, bk. Radlof, Wörterbuch (=Wb.), II, s.383).

3) Türkiye dışındaki Türklerde: "Temir kazık" = Kutup yıldızı (Radlof, Wb., II, s. 374; Yudahin, Kırgız sözlüğü, s. 427).

4) Anadoluda: Demir kazık, demir direk, dır-kazık, kuluçka = Kutup yıldızı: (DS).

5) Ali Rıza Yalgın'a göre: "... Toros'ların biricik sivri kayası, "Demir kazık"ın, bu köyden görünüşü, insana dehşet verir. Burada Demir kazık, ne kadar kurulsa, hakkıdır... Demir kazık, şerefini gümüşten, gururunu, altından almıştır.. Demir Kazık'ın sert ve haşin tepelerinde, geyikten başka hayvan bulunmaz..." (Cenupta Türkmen oymakları, II, s.34).

6) Pir Sultan Abdal'a göre: "Kutub, değirmen taşının ortasındaki demirdir. Taş nasıl demirin çevresinde dönerse, âlemde kutub çevresinde döner. Kutubların kutbu, Muhammed dir..." (F. Köprülü, Pir Sultan Abdal, s.107). Daha fazla bilgi için, kutub ile ilgili bölümümüze bakınız.

7) Bazı Anadolu nefeslerinde: Aşağıdaki nefesleri başka yerde sunmadık. Bunlar, yenidirler:

"Bindikleri, Burak dürür!

"Yaktıkları, çerağ dürür!

"Yerden göğe, direk dürür!
"Allah bir, Muhammed Ali!

14. BÖLÜM

KUTUP YILDIZI

Göğün direği ile ilgili bölümümüzden hemen sonra, Kutup yıldızına geliyoruz. Çünkü *Demir kazık*, Kutup yıldızı, göğün direğidir. Bu inanış ve gelenekler, Anadolu'da da yaşamaktadır.

Tanrı, Dünya ile gezegenleri, Kutup yıldızına bağlamış: Bu anlayış üzerinde, "*göğün direği*" ile ilgili bölümümüzde, yeterince durmuştuk. "*Dünya, Kutup yıldızı ile göğe bağlanmıştı*". Bundan dolayı Türkler Kutup yıldızını, çeşitli semboller ile canlandırmak istemişlerdi: Atlı Türkler, "*Altın kazık, demir kazık*" demişlerdi. Bazı Kuzey Türkleri, "*kuluçka*"ya benzetmişlerdi. Çünkü *kuluçka* da yerinde dururdu[1]. Bazıları, "*göğe yükselen bir Bakır-dağ*" gibi görmüşlerdi. Kuzeydeki ormanlı Türkler, "*bir demir ağaç gibi*", düşünmüşlerdi. "*Dünya ağacı*" da, uçları ile Kutup yıldızına, değiyordu.

Oğuz destanında Kutup yıldızı, "parlaklık" sembolü: Kuzey Türk destanlarında Kutup yıldızı, *parlaklık* ve *güzellik sembolü* idi. Oğuz Kağan destanında, "*Oğuz Kağan bir yerde Tanrı'ya dua ediyormuş. Birden bire bir karanlık basmış ve gökten parlak bir ışık düşmüş. Işığın içinde, güzel bir kız oturuyormuş. Başındaki tacı Demir kazığı, (yani Kutup yıldızını) andırıyormuş...*"

Kutup yıldızı, Demir-kazık ve demir-dağ: Yakut Türkleri, Kutup yıldızı için, şöyle diyorlardı: "... *Yer ile gök yaratıldığı ve yavaş yavaş büyümeğe başladığı zaman, bir Demir-ağaç da, yeşermeğe başlamış. Büyüyerek, yer ile gök arasında yükselmiş*[2]". Demir-dağ motifini de, Ergenekon efsanesi ile ilgili bölümümüzde incelemiştik.

[1] ANADOLU'DA, KUTUP YILDIZI: Anadolu'da, Kutup yıldızı ile ilgili deyim ve inanışlar, Sibirya'daki Yakut Türklerinden, pek ayrı değildir.

"*Demir-kazık*", Batı Anadolu, Ankara içinden, Doğu Bayazıt'a kadar uzanan alanda, *kutup yıldızı* için söylenen, yaygın bir deyimdir. Çanakkale'de ise, "*Demir-Kazuk*" denilir.

"*Demir-direk*", Bursa ile Çanakkale çevrelerinde, Kutup yıldızına verilen bir addır. "*Demir zikke*" ile "*Der kazık*", Urfa ile Konya'da, Kutup yıldızı için söylenen yaygın bir deyimdir.

[2] Yakut Türklerinin, "*Demir-ağaç*"ı için bk. Hudyakov, *Verhoyanskiy Sbornik: (Verhoyansk haberleri)*, s. 127. Bu bölge, Yakut Türklerinin, Güney kesimleridir. Güney kültürlerinden gelen tesirler, benzeştirilmiştir.

Küçük ayı burcunu incelerken, dört yıldızının bir *araba* olduğunu ve kuyruktaki iki yıldızın da, *"2 aygır"* olduklarını söylemiştik. *Bu aygırlar, Kutup yıldızına bağlı olarak, arabayı çekiyorlardı*[3].

"At kazığı" sözü, henüz, *atlı kültürün* izlerini unutmamış olan Yakut Türklerinin, bazı kesimleri tarafından, Kutup yıldızı için söyleniyordu. Aynı zamanda Kutup yıldızı, bir *ruh*, bir *"Toyon"* idi[4]. Yine Yakut Türklerinin bazı kesimlerine göre, *"Demir ağaca, yani kutup yıldızına, 7 tane ren geyiği,* (yani küçükayı burcunun yıldızları), *bağlıymış*[5]..."

Tanrıların at kazığı: Bu konuya girmişken, Kutup yıldızı için söylenen *"demir kazık"* anlayışının, Türklerdeki önemi üzerinde duralım. Atlı Türklerin, her birinin evinin önünde, hayvanların bağlanması için bir kazık vardı. Katanof'un gördüğü bir geleneğe göre, *"Tanrıların da bir atı vardı. Bunun içinde, Tanrı'nın evinin önünde, atını bağlaması için bir kazık vardı*[6]..." Buryat Moğolları, Yakut Türklerinin güney kesimlerinin tesiri altında idiler. *Demircilik*, yalnızca mitolojilerde geçer. Böyle derin bir san'atları yoktur:

"... Demircilerin baş Tanrısı Boşintoy'un 9 oğlu varmış... Bu 9 demirci, Kutup yıldızından bir at kazığı yapmışlar[7]..."

Kutup yıldızı, göğün kapısı: Göğün direğini incelerken, bu inanış üzerinde geniş olarak durmuştuk. Buna, *"Orta kapı, Tanrı yolu"* diyenler de vardır. *"Göğe çıkan şamanlar, bu kapıya kadar çıkarlar ve daha ötesine gitmezlerdi*[8]..." Bazı Altay Türk destanlarına göre, *"Bu geçit, bazı şamanlar tarafından geçilmişti. Kutup yıldızı, göğün 5. katında idi. 6. katında ay ve 7. katında ise, güneş vardı. Tanrı yeri ise, 9. katta bulunuyordu*[9]..."

Kuzeydeki geri Buryat inanışlarına göre, *"bu göğün kapısı, her zaman açık değildi. Açıldığı zaman, gökten yıldızlar ile meteorlar akardı*[10]..."

Gök çadırı, baca deliği ve Kutup yıldızı: Şimdi yeniden benzer bir düşünce üzerinde yeni belgeler sunacağız. Yakut Türklerinin bir kesimi de, şöyle düşünüyordu: *"Tanrı insanları, gökyüzündeki kötülüklerden korumak için bir çadır gerip, direkle de tutturmuş. Yıldızlar, bu çadı-*

[3] H. Vambery, *Die Primitive Kultur des Türko-Tatarischen Volkes*, s. 154.

[4] Hudyakov, aynı eser, s. 135. U. Harva ise bu geleneği, *"Büyük ayı"* burcu ile karıştırıyor.

[5] *"7 Ren geyiği"* için bk. Aynı eser, s. 127. Yakut Türklerinin bu bölgesinde, *Ren geyiği* vardı.

[6] Katanof, *Skazaniya i legendı...: (Minusinsk Tatarlarının, masal ve destanları)*, s. 223. Kutup yıldızı, göğün Tanrı'ya açıldığı, bir kapısı gibi idi. Bu eser, *"Proben"*ların bir devamı gibidir.

[7] Hangalov, *Novie materialı...: (Buryat şamanizmi hakkında, yeni materyeller)*, İrkutsk, 1890, s. 40. Buda dininin yayıldığı Buryatların eski Kuzey-Asya motiflerine, yabancı tesirler de giriyordu.

[8] A. İnan, *Şamanizm*, s. 32-34; *Makaleler*, s. 416-18.

[9] Radlof, *Sibirya'dan*, II, s. 6. *"7 kat gök"*, Altay Türk kesimlerinde, yaygındı.

[10] Bu geri ve mistik bir düşüncedir: Hangalov, aynı eser, s. 18. Türkler ise Kutup yıldızını, *"Tanrı'ya açılan göğün bir kapısı"*, olarak düşünüyorlardı.

rın deliklerinden giren, ışıklar imişler[11]..." Bu düşünceyi Bering boğazına doğru izleyelim: *"... Çukçı'lara göre, bu dünyadan göğe, bir delik varmış. Bu delik Kutup yıldızı imiş. Şamanlar ile büyük yiğitler, kartala binerek, bu delikten göğe geçerlermiş*[12]..." Bu anlayış, Baykal gölü kıyılarındaki, Buryatlarda da görülür[13].

Yeraltı Dünyasının "Demir-kazığı": Konuyu bitirirken, biraz genişleyelim. Dış tesirlerin girdiği Altay destanlarında: *"... Yeraltı Dünyasının hanı, İrle Han'dı. Yeraltında, tıpkı Dünyada olduğu gibi, "9 dallı" büyük bir ağaç vardı. İrle Han. atını bu ağaca bağlıyordu..."*

PİR SULTAN ABDAL'DA "KUTUP" ANLAYIŞI

Türkiye'deki araştırıcılar Türk Halk şairlerinin deyişlerini, Sufilerin ve İslâmiyetteki derin felsefe anlayışları ile açıklamak isterler. Aslında bu halk şairlerinin çoğu o kadar derinlere inememişlerdir. Söyledikleri sözler ile deyimler, en az bin yıllıktır. *"Kutubların Kutbu, Muhammed"* dir. Ancak onlara göre kutub, *"Değirmen taşının ortasındaki demirdir. Taş nasıl demirin çevresinde dönerse, âlem de kendi kutbunun çevresinde döner"*. Aslında değirmenin bu demiri ile, Türklerin eski *"Demir kazık"* anlayışı arasında büyük bir ayrılık olmamalıdır.

[11] Seroşevskiy, *Yakutı: (Yakutlar)*, s. 667: *"Gök delikleri"*, Yakut Türklerinin yerli bir düşüncesi gibi görünüyor.

[12] Hangalov, aynı eser, s. 48 vd. Bu Kuzey Buryat inancı, Altay düşüncesine yaklaşıyor.

[13] Bogoras, *The Chukchı*, s. 333. Çok kuzeylerde bulunan bu geri kavimlerin, Altay düşüncesi ile bir benzerliği vardır.

15. BÖLÜM

GÜNEŞ

Türklerin düşüncesinde güneş, her zaman birinci sırayı almıştır. Çünkü Türkler her çağda, güneşli yerlerde yaşamışlardı. Çin ve Hindistan'da olduğu gibi gökleri, bulutlarla kaplı değildi. M.S. 763 de Uygurlar, Mani dinini alınca *ay*, daha çok önem kazanmıştı. Çünkü bu din, Önasya kökenlidir.

Hunlarda, *"hem güneşe ve hem de aya ayrı ayrı saygı gösteriliyordu. Kurbanlar da veriliyordu. Güneş, doğunun, ay ise, batının sembolü, idi".* Ancak sonradan belgeler çoğaldıkça, *"güneşe üç kez diz çökülerek, selâm verildiğini görüyoruz. Ayrıca çadırın kapısı da, -özellikle törenlerde-, doğuya açılıyordu".*

Güneşin yönü, Altay destanlarında, biraz daha değişikliklere uğruyordu: *"... Teleüt Türklerine göre: Ay kuzeyin; güneş de, güneyin sembolü idiler. Çünkü Gök kartalı'nın, sol kanadı ayı, sağ kanadı ise güneşi örtüyordu. Bununla beraber kartalın başı doğuya bakıyordu... Ay, karanlıklar ile geceler diyarı olan kuzeyin; güneş de, aydınlığın, gündüzün, dolayısıyla, güneyin sembolü idi[1]..."* Bu, Göktürk düşüncesine de, yakındır.

Göktürklerde güneşin yönleri: Doğu : *Gün doğusu.* Güney : *Gün ortası.* Batı : *Gün batısı.* Kuzey : *Tün, gece ortası* idi. Ancak Doğu, *"ileri"*, yani yüzümüzü döndüğümüz bir yön idi. Aslında *çadırların kapıları, -din törenleri dışında-, güneye açılıyordu.*

Güneş ana, ay baba: Türk düşüncesinde ve destanlarında, *"güneş dişi, ay ise erkek"* olarak rol alıyordu. Anadolu'da da, *"Ay dede"* diyoruz[2]. Önasya düşüncesinde de, böyledir. Mısır'daki bir Türk-Memlûk efsanesinde: *"... Güneş Saratan burcuna girdiği zaman güneş, suyu ve toprağı ısıtıyordu. Mağarada toplanan balçıklardan türeyen Türklerin ilk atası, Ay-Ata adını alıyor[3]..."*

[1] L. Şternberg, *Kult Orla v Sibirskih Narodov: (Sibirya kavimlerinde kartal kültü)*, SMAE, 1935. *Kartalın yönleri*, ay ve güneşle ilgileri, bu önemli araştırmada gösterilmiştir.

[2] *"Güneş-ana"*, *Ay-baba"* inancı için bk. Radlof, *Sibirya'dan*, II, s. 7; A. İnan, *Şamanizm*, s. 29; U. Harva, aynı eser, s. 182.

[3] A. İnan, *Şamanizm*, s. 21.

Güneşin tutulması: Proto-Türk düşüncelerini en iyi saklamış olan Yakut Türkleri, şöyle düşünüyorlar: ''... *Kün-Toyon, güneş Tanrısı idi... Ay ile güneş, arasında kavga ediyorlar. Kötü ruhlar da bu kavgayı tutuşturuyorlardı. Kötü ruhlar, güneşi ele geçirince, güneş tutuluyordu... Yakutlar, ay ve güneş bayramını, bahar da yaparlar*[4]...'' Bu, güzel bir düşüncedir. Bazı Türk destanları ise, ''*güneşi kurtların parçaladığına*'' inanırlar.

Güneş, Ulu Tanrı'nın, neresinde idi? Yaygın düşüncelere göre, ''Güneş, *8. katta; Tanrı da 9. katta idi*''. Bazılarına göre, ''*Tanrı'nın tahtı, ay ile güneşin, çok üzerlerinde idi*''. Altay-Türk düşüncesine göre, ''*Güneşin kırıntılarından oluşmuş, Suyla adlı bir ruh da vardı. Bu insanları korurdu*[5]...''

Güneşin oluşu ile ilgili efsaneler: Altay türeyiş destanında, şöyle deniliyordu: ''... *Ay ile güneşin, kendilerinin ayrı bir güçleri yoktu. Bunlar, yalnızca, Tanrı'nın verdiği ışık ile sıcaklığı yansıtıyorlardı. Bir maden parçası olan, bir ayna (toli) gibiydiler...*'' Çingiz-Han'ın küçük oğlunun adı da, ''*toluy*'', yani ayna idi.

Güneş, bir *ayna* gibi olduğundan şamanlar, fallarını aynaya bakarak açarlardı. Çin'den gelmiş, ''*oniki burçlu aynalar*'', buna ayrı bir mana katarlardı. Sibirya kavimlerinden, Ostiyaklar gibi geri kavim kesimleri ise, fallarını güneşin üzerindeki *lekelere göre* açarlardı.

Tanrı güneşi, insanları ısınması ve aydınlanmaları için veriyor: ''*Güneşin oluşu*'' ile ilgili bir Altay efsanesi, şöyledir[6]:

''... *Önceleri, ne ay ve ne de güneş varmış. İnsanlar, havada uçar dururlarmış. Uçarken de, çevrelerine ışık saçar ve sıcaklık verirlermiş. Bunun için de güneş, gerekli olmamış. Ancak içlerinden biri hastalanmış ve onu iyileştirememişler. Bunun üzerine Tanrı, onlara bir varlık vermek istemiş.*

''*Tanrı'nın gönderdiği şey, büyümüş büyümüş ve iki tane büyük ayna (toli) olmuş. Bu aynalar, gökyüzüne çıkıp, çevreye ışık saçmağa başlamışlar. Gökler ve yerler ısınmış. O günden beri, gökteki bu iki şey, yani güneş ile ay, dünyayı aydınlatır ve ısıtır, dururlarmış...*''

Altay Türklerinin, yukarıdaki efsanesini, Kalmuk Moğolları, biraz değiştirerek, şöyle anlatıyorlardı[7]:

[4] Pekarskiy, *Yakut Sözlüğü*, (türkçesi), s. 16a.

[5] A. İnan, aynı eser, s. 20-34.

[6] Potanin, *Oçerki..*, IV, s. 191. ''Ayna'' teorisi, Kuzey-doğu Sibirya'dan geliyor.

[7] Jitetskiy, *Oçerki bıta Astrahanskiy Kalmukov: (Astrahan Kalmukları hakkında..)*, Moskova, 1893, s. 68. Astrahan'daki Kalmuklar, Hem Tatar ve hem de Altay tesirleri altında kalmışlar ve uzun zaman Rusya'da yaşamışlardır: U. Harva, aynı eser, (Fr.), s. 126.

''... *Önceleri insanoğlu, daha saf ve daha iyi idi. Zaten, kendileri de, Cennet'te yaşıyorlarmış. Bunun için, ne güneşe ve ne de aya, gerekleri yokmuş. Tanrı, onları insan kılığına sokup, yere indirince, günah işlemeğe başlamışlar. Tanrı onlardan, nur ve ışığını esirgemiş ve karanlıklar içinde kalmışlar. Kendileri ışık saçarlar iken, artık saçamaz olmuşlar.*

''*Bunun üzerine toplanıp, Tanrı'ya kendilerini bağışlamasını istemişler. Tanrı da onları bağışlamiş ve güneş ile ayı yaratmış...*''

Önasya mitolojisinin hafif bir tesirini de görüyoruz. İnsan ruhlarının, kendi kendilerine ışık ve sıcaklık saçmaları inancı da yaygındır.

Gökte, bir tek güneş ve bir tek ay vardı: Kuzey-doğu Asya'ya ve Moğol dünyasına doğru gidildikçe, onların mitolojilerinde, *güneşin sayıları*, daha da çoğalır. Bu inanış, daha çok Buda dininin ve Güney Asya kültürlerinin, tesirleri ile oluşmuş, olmalı idi. Örnek olarak, Çin mitolojisine göre, ''*on güneş*'' ve Hind mitolojisine göre de, ''*yedi güneş*'' vardı. Asya'nın Kuzey-doğu uçlarında yaşayan ilkel kavimler, önceleri ''*üç güneş*'' in var olduğuna inanıyorlardı. Örnek olarak, bu bölgelerde yaşayan Goldlar'ın bir efsanesini, bilgi için sunalım[8]:

''... *Yer ile gök, akraba olup, aralarında dostluk kurmuşlar. Ay ile güneşe hücum ederek, yakalayıp, hapsetmişler. Yer, ay ile güneşi kendisine vermesi için, gökten dilekte bulunmuş. Gök de, ay ile güneşi, yere vermiş. Yer de, ay ile güneşi, yerin dibinde gizlemiş.*

''*Tanrı, bu durumu gökten görmüş. Tanrı, ay ile güneşi, yerin sahibinden istemiş ve böylece onları kurtarıp, gökte tutmuş...*''

İran mitolojisine benzer bir anlayıştır. Ancak, çok daha geridir. Tanrı, bir *seyirci* ve *ricacı* durumundadır. Bundan da anlaşılıyor ki Ulu Tanrı anlayışı, bu geri Kuzey - doğu kavimlerine, sonradan girmişti.

Güneş, ''sıcaklık'' ay da, ''soğukluk'' sembolü: Altay Türklerinde *güneş*, yaygın olarak *sıcağın; ay da soğuğun, sembolleri*, olarak görülmüşlerdir. İnsanların gündüzleri sıcaktan yanarken; geceleri de üşümüş olmaları,

[8] U. Harva, aynı eser, s. 180 vd. Harva, Türk dili ile kültürlerini, iyi tanımıyordu. Bütün Kuzey Asya'da, müşterek bir düşünce ve inanç düzeni kurmak istiyordu. Anohin'in de dediği gibi Altay'da, ''*tek bir güneş ve ay*'', vardı: Anohin, *Altay Şamanlığına Ait Maddeler*, Makaleler, s. 448:

''*Aylı, Günlü büyük (yaan) yeri, Ay ve güneşi yaratan. (yayagan), Atam (Büyük Tanrım) Ülgen biçmiş!...*'': (Anohin, a. eser, s. 412).

''*Ay ve Güneşi, hareket ettiren (yalıştırgan); Ak bulutu aşıran!...*'': (A. eser, s. 413). Görülüyor ki ay ve güneşi, hem yaratan ve hem de hareket ettiren, büyük Tanrı, Ülgen, idi. Altay-Türk düşüncesi, gerçekçidir.

bu inanışı doğurmuş olmalıdır. Altay dağlarının kuzeyinde yaşayan *Teleüt Türkleri tarafından anlatılan bir efsaneyi, aşağıda kısa olarak sunuyoruz*[9]:

"... Hakanlardan birinin çok güzel bir kızı varmış. Hakan, kızını evlendirmek istemiş; ancak bir türlü kendine göre bir damad bulamamış. Onun kızını alabilecek kimse, güneş ve ay gibi, kutlu ve güçlü bir kimse olmalıymış. Ay ile güneşi yere indirmiş. Ay, kızın penceresinin; güneş de kapısının önünde, beklemeğe başlamış.

''Kızın tenceresinde, su kaynıyormuş. Ay, suya dokununca su, buz kesilmiş. Hakan, ayı sevmemiş. Hakan, bir de güneşi göreyim demiş. Kapıyı açtırınca, güneşin ışıkları evi sarmış ve her şey yanıp, kül olmuş. Hakan da kızını, böyle kutlu şeylere vermekten, vaz geçmiş..."

Bu, basit bir halk anlatışıdır. İnsanların gözünü, gökten yere indiren, bir öğüttür. Bu efsane, Türk dili ile söylenmiştir. Böylece insanlığın birleşik düşüncelerinden birini sunmuş bulunuyoruz.

"Güneşin yaratılışı" üzerinde düşünceler: Büyük devlet kurmuş Türklerde, güneşin yaratılışı ile ilgili, bir anlatış, bulamadık. Bazı Altay-Türk efsanelerinde, Buda dininin tesirleri vardır. Hindulara göre de, *''ay, erkek; güneş ise, dişi"* idi. Açık olarak görülen Budist tesirleri, Altay Türklerinin, dil ve düşünceleri ile benzeşmiş ve yerli bir efsane haline gelmiştir[10]:

''Tanrı Oçirvani, günlerden bir gün, kılıcının üzerine bir ateş koymuş ve onu çevirmeğe başlamış. Ateşi çevirdikçe, güneş de, şekillenmiş. Böylece güneş olmuş.

"Yine aynı *Tanrı, bir gün soğuk bir suyun başına gelmiş. Kılıcını çekerek, suya vurmağa başlamış. Soğuk suyun sıçrayan parçaları, yavaş yavaş ay gibi oluşmağa başlamışlar. Sonra da göğe sıçrayıp, ay olmuşlar..."*

Kılıç, ay ile güneşin oluşmasında, baş rolü oynamaktadırlar. Ateş ile su ise, ay ile güneşi oluşturan, iki unsur olmuşlardı. Altay-Türk mitolojisi, bu konuda daha gerçekçidir. (Bk.Not.6.). Türkler *"Tek Tanrı, tek yaratıcı, tek güneş ve tek ayın varlığına"* inanıyorlardı.

Kutadgu Bilig'de burçlardan sonra, güneş dördüncü geliyor:

Kutadgu Bilig'de, değişik katlar ve ayrı kaynaklardan alınmış, alıntılar görülür. Bilgiler birbirleri ile kaynaştırılamamışlardır. (131-140 arasındaki yıldızlar ile burçların adları, 4889, 5676 ve 6220 de verilen yıldız ve burç adlarına benzememektedir. Bir kaynak değişmesi oluyor. Ancak yorumu, güçtür. Başlangıçta, *"Saturn, Jüpiter* ve *Mars"* yıldızlarından sonra güneş, dördüncü sırada gelmektedir.)

[9] Ayın, *soğuk*; güneşin de, *sıcak* olması, bir Altay düşüncesidir: *Tokmaşev, Teleütskiye Materialı: (Teleüt'ler hakkında materyeller)*, Tomsk, 1915, s. 80. Tokmaşev'in, Tom Tatarları hakkında da geniş bilgisi vardır.

[10] Bu inancın, Budizm ile ilgili olması çok muhtemeldir. Potanin'in derlediği bu inanç, kendisinin de iyi bildiği Altay düşüncesine aykırıdır.

"Güneş (Yaşık) oldu dördüncü, dünyayı aydınlatır: (Kutadgu Bilig, 134).

TÜRK GELENEKLERİ İLE DESTANLARINDA GÜNEŞ

1. Güneşten türeme: Anadolu halk edebiyatında da, *"güneş dişi, ay ise erkektir"*. Az önce güneşten türeyen soylu Kırgız Hanları ile *Şıngız (Çingiz?) Han* üzerinde durmuştuk. Şimdi bu konu ile ilgili iki vesika daha sunacağız: İslâmiyet ile diğer yabancı dinlerin girmediği Şaman dualarında şöyle deniyordu: *"Yiğitler, güneş ile ayın lutfu ile türemişlerdir*[11]*"*. ''Güneş Ana" üzerinde, *"Türk Mitolojisi"* adlı geniş kitabımızda da durmuştuk (s.67). *"Güneş gözlü, ay ağızlı"* gibi sözler, daha çok benzetmelerdir[12].

2. Güneşe karşı ant içme: Ay ile güneş yiğitleri koruyordu. Bunun için yiğitler, yemin edip, ant içerlerken "Güneş bizi görüyor" derlerdi[13].

3. Güneş bayramı: Yakut Türklerinde, *İlkbahar* gelince "Tanrı'ya ve kutlu şeyler için, saçı yapılmağa başlanırdı. Bu saçılar 9 gün devam eder ve bu arada, *"Ay ve Güneş Bayramı"* yapılırdı. *Sonbaharda* ise, kış günleri yaklaştığı için, *"kötü ruhlara saçılar yapılırdı*[14].

4. Güneşe selâm: Doğan güneşe selam verme, Hunlar'dan Göktürkler'den başlar, Çingiz Han'a kadar devam ederdi. *"Çingiz Han, doğan güneşe diz çökerek, üç kez selâm verirdi"*.

"Güneşe karşı saç tarama": Bu çok kötü bir hareketti. Geleneğe aykırı ve Tanrı'ya saygısızlıktı[15].

5. Güneş ve ok ile yay: Yukarıda da belirttiğimiz gibi, *"güneş soyundan gelen Şıngız (Çingiz) Han, yayını yukarı attığı zaman güneş,* onun yayını havada tutuyordu".

[11] Yakut Türklerinde, *"yiğitleri, ay ile güneş koruyordu"*: (A. İnan, *Şamanizm*, s. 29.

[12] *"Bir erkek çocuğu dünyaya geldi. Ay gibi, ağzı var! Güneş gibi gözü var"*: (Bir er bala dünyaya kıldı. Ay tize, auzu bar. Kün tize, közü bar!...": *(Proben*, (IV, 71/90).

[13] *''Kün-ana körüptür"*: A. İnan, aynı eser, s. 29.

[14] A. İnan, aynı eser, s. 102.

[15] Bu söz, bir duada, kötü kızlar için söyleniyor: *"Küngö baş taragan! Ata kadirin, bilmegen!"*: (Proben, III, s. 49/69). Herhalde, *"evin dışında baş tarama"*, ayıp sayılıyordu.

''Yakut (Türkleri), 3 defa güneşe selam veriyorlardı": *(Türk Mitolojisi*, s. 104).

Güneşe ok atmak: Geleneği, daha çok doğudaki Proto Moğollarda görülür[16]. Onların geleneğine göre, *"oklar, güneşe 4 defa atılırdı"*. Türklerdeki tam sayı, *üçtür*. Göktürkler'den önceki Kaoçı Türkleri daha çok, *"Yıldırım düştüğü zaman göğe ok atarlardı"*.

6. Güneşin yönü: Yakut Türklerinin bir destanında, *"güneş sağda"* bulunuyordu[17]. Yüzümüzü, güneşin doğduğu yere çevirirsek, buna göre, *güneş sağda* kalır.

Altaylar'daki bir Şaman duasında ise, *"Güney ormanlarındaki, 9 tepede Güneş Ruhu"*, bulunuyordu[18]. Burada güneş, güneydedir. Daha doğrusu güneşin gezindiği yerdir.

Göktürklere göre öğle yeri, *"gün ortası"* idi. Rüyalarda, güneşin *sağda* görünmesi, çok iyi bir işarettir. Bazı Kuzey Türk destanlarında ise, *"rüyada üç yandan, üç güneşin çıktığından"*, söz açılıyordu[19]. Bu sözle, rüyanın çok iyi olduğunu söylemek istiyorlardı.

7. Güneş tutulması: Güneş tutulması, insanlar tarafından her zaman tabiat üstü bir hadise olarak görülmüştür. Bunu Macarların *menşe efsanelerinde* de görüyoruz[20].

"Güneşin küçülmesi" ve ayın donuklaşması, Yakut Türklerinin bazı değerli geleneklerinde görülür[21].

"Güneşin doğuşunu" Bazı Kuzey-Türk masalları, *"Bir halının dürülüp, çıkmasına"*, benzetiyorlar[22]. Aslında gün doğusu sözü bütün Türklerde aynıdır.

"Gün batışını" ise, eski Uygur Türkçesi ile yazılmış eski Uygur şiirleri, *"Güneş ufka (badgalı) yaklaştıkça"*, sözü ile anlatılıyordu[23].

8. "Gün han", Oğuz Han'ın gökten düşen hatunundan doğmuş bir oğludur. Bu inanış çok eski ve kökleri mitolojiktir. Fakat sonradan, bu karakterini kaybetmiştir. Fakat Kuzey-Türk destanlarında, başlarından bir çok şeyler geçen ve *"Kün-Han, Ay-Han"* adını taşıyan, hakanlara çok rastlı-

[16] *Okları, tahta yeni çıkan (Hıtay) İmparatoru, güneşe haber vermek (?) için atıyordu"*: (Wittfogel, *Liao Society*, s. 214). Ayrıca bk. *Türk Mitolojisi*, s. 299.

[17] *Türk Mitolojisi*, I, s. 104.

[18] *"Ak sakallı Ateş Baba"*, yani güneş, doğuda idi: A. İnan, *Şamanizm*, s. 116.

[19] *Yestey-Möngke* destanı, Baraba-Om *Türkleri: Proben*, IV, s. 104/134.

[20] *"Gökte uçan bir doğan, pençelerinde, ay ile güneşi tutuyor": Moğolların Gizli Tarihi: YCPS*, 63; *Türk mitolojisi*, I, s. 593.

[21] Pekarskiy, *Yakut Sözlüğü*, (türkçesi), s. 66.

[22] *Proben* III, s. 322/389: *"Renk renk (tür, tür), dürülen (tür) kilim! Yükselip (türülüp) çıkan, güneştir!"* Bu, bir *bilmece* çözümüdür. Kırgız Türkleri, güneşi kilime benzetiyorlar.

[23] Rahmeti Arat, *Eski Türk Şiiri*, 30, 115, 3.

yoruz. *"Gün Han'ın kızını almak için yola çıkan yiğitler"* de çok görülür. Bunlar içinde en değerli olanı, Baraba-Om bölgesinden toplanmış olan bir masaldır. *"Kuş donuna girip, Gün Han'ın penceresine konan bir yiğit için, güneşe konan kuş veya yiğit"*, deniyordu[24]. Bu masala bakılırsa, güneşe kişilik verilmiş ve *güneş de insan donuna girmişti*. Bu masalın toplandığı bölgeye, yabancı tesirler pek girmemiştir.

9. "Oğuzların yurdu ve güneş" Topkapı Sarayındaki Oğuznâme parçasında, *"Gün doğusunda, gen yerden doğan Oğuz"*, diye söze başlanıyordu. Farsça Oğuz-nâme'de de, Han tarafından Oğuz'un yurdu anlatılırken, şöyle deniyordu: *"Oğuz güneşin doğduğu yerden battığı yere kadar almıştır"*[25]. Büyük yurdun ölçüsü, herzaman güneşle ölçülüyordu. Bu konu ile ilgili örnekleri, şimdilik bu kadarcıkla keselim.

10. Rüyalarda güneş: *"...Keloğlan'ın bir câriyesi rüyasında, başında ay; ayağında güneş ve kalbinde de bir yıldız dururken, bir doğum gördü..."* (Proben, III, s. 297).

Sağda güneş solda ay: *"Bir yiğit rüyasında, sağında güneş; solunda ay, ve alnında da, zühre yıldızını görüyor..."* (Proben, I, s. 32). *"(Aydan hamile kalan kadının ise, ay solunda idi": (Türk Mitolojisi*, I, s. 289).

11. Sağ eli güneşe çevirme: Bir Baksı duasında, şöyle deniliyordu: *"Sağ elimi güneşe çeviriyorum! Sol elimle soruyorum! Namazda, başına dayanıyor! Güneşte saçını tarıyor!..."*: (Proben, III, s. 49). Bu yarı müslüman baksılar, namaz edebini biliyorlardı. Ancak günete saç tarama, ayıptı.

12. Ak ve gök güneş: Kuzey-Türk destanlarında bu deyimler, sembolik olarak, çok görülür: *And içerken*, şöyle deniliyordu: *"Göğsünde canı olan bir dostumun! Aynı sandıktaki elbiseler gibi! Ak Güneş (Ak-kuyaş) ve Gök Güneş (Kök-kuyaş), gibi..."*: (Proben, V, 20, 480: Manas destanından).

13. Sabah oluşu ve günün kızarması: *"Şafak (tanğ) ağarıp attı! Güneş (kün), kızarıp çıktı!..."*: (Proben, V, 26, 670: Manas destanından).

14. İnsanoğlu güneşten güçlü: Satırlar arasında bulduğumuz bu düşünce üzerinde durmak, gereklidir. Çünkü bu destanlar, atasözleriyle oluşmuşlardır: (Proben, I, 241/264).

[24] *Kara Kököl adlı yiğit bir keloğlan (tas) olup, ondan sonra da küçük bir kuş (kuşkacak) oldu. Güneşe (kuyaşka) kondu..."*: (*Proben*, IV, s. 68/85). İnsan, bir keloğlan olduktan sonra, *kuş donuna* girebiliyor.

[25] Bu konu üzerinde, ilgili maddeler içinde duracağız.

15. "Güneşin batmadığı, ayın çıkmadığı yer": Böyle bir söz, çok mitolojik A l t a y destanlarında görülüyor. *Sürekli gündüz olan*, mitolojik ülkelerden söz açılıyordu: (P r o b e n , II, 265, 514).

16. Sekiz kez güneşe selam: Bu gelenek, P r o t o - M o ğ o l K i t a n'lardan görülüyordu. Sonradan H ı t a y devletini kuracak olan Kitanlar, *8 boydan* oluşuyorlardı.

EKLER: GÜNEŞLE İLGİLİ BAZI DEYİMLER HAKINDA

Kün-dü (=Gün-lü) (Tel.): Güneşli yerde oturma: (R a d l o f , Wörterbuch, II, 1444).

Yarık kün (Alt.) = Güneşli, parlak gün: (A. eser, III,s.122).

Kündüng yarıkı (Klt.) = Güneş ışığı: (A. eser, III,s.121).

Kün-orta (Koyb.)= Öğle: (A.e., II,s.1439).

Kün-közü (Kırg.), **Kün-sûğû** (Sag.)= Gün ışığı: (A.e., II,1438).

Sus (Sag., Şor) = 1. Gün ışığı. 2. Hayat gücü, ruh: (A.e., IV,780).

Kündüng (Kırg.) =Gün ışığı: (A.e., II, s.1445).

GÜNEŞİN TUTULMASI: **Kün tutuldu** (Kırg.): (A.e., II,1438).

Kökte kün tutuldu (Kırg.): (A.e., I,s.1221). **Kün olganı** (Alt.) = Güneşin tutulması: (A.e., I, 1244). **Kün üskön keldi** (Alt): (A.e., I,s.1294).

Akçağın kün yagı (yanı): Paranın, kartal bulunduğu yanı: (A.e., I,1221). Yorumu, güçtür.

G Ü N E Ş SOYUNDAN GELEN HANLAR

"*Muhteşem bir Proto-Türk düşüncesi*" R a d l o f 'un K ı r g ı z l a r arasından derlediği bir destan, bize çok şeyler öğretmektedir. Anlaşıldığına göre Kırgızların *iyi* ve *soylu Hanları*, Kırgızlar arasından çıkmış değillerdi.

Kutlu ırmaklar ve kutlu soylar: K ı r g ı z ülkesinin ortasından, büyük bir ı r m a k geçiyordu. Bu ırmak, K e m suyu olabilirdi. Kırgızların en soylu hanları, bu "*ırmağın kaynağı*"nda oturan, A l t ı n - B e l adlı bir handan geliyorlardı. Han, "*karıları ile kızlarını, kimse görmesin diye, kapalı bir yerde saklıyordu*".

Güneşten hamile kalma: "*A l t ı n - B e l Han'ın kızı, bir gün dışarı çıkmış. Tanrı onu çok beğenmiş ve güneşten hamile kalmış*". Ç i n g i z H a n 'ın *ana-atası* A l a n K o v a ise, gece "*ay ışığında*" hamile kalmıştı. Altın-Bel Han'ın bu kızdan olacak torununun adı, Ş ı n g ı z idi. Bu da önemlidir.

Sandık içinde ırmağa atılan kız: "*Babası, kızının hamile kaldığını duyunca, kızı altın bir sandığa koyup, ırmağa atmış. Sandığı ırmakta iki balıkçı görmüş ve ok atarak çekmişler. Balıkçılardan Toktakul Mergen, kız ile evlenmiş. Üç çocuğu daha olmuş. Han ölünce güneş ışığından olan Ş ı n g ı z 'ı, han olarak tahta çıkarıyorlar. Ancak, "b a b a s ı b e l l i s i z" oğlan nasıl han olabilir diye, dedikodu çıkıyor. Bunun üzerine Ş ı n g ı z , ırmağın kıyısını izleyerek, annesinin yurduna dönüyor...*"

A n a d o l u masallarında, "*sandık içinde ırmağa atma*" motifi, çok yaygındır. H a n - N â m e 'ye göre, "*ay ışığından hamile kalan Ç i n g i z H a n 'ın atası A l a n - K o v a* da, bir sandık içinde ırmağa atılmıştı". Ancak Kırgızlar, Ç i n g i z H a n soyundan geldiklerini söyleyen Ö z b e k H a n l a r ı n ı da, sevmiyorlardı.

Güneşin, oğlanın yayını havada tutması: Bu olağan üstü T ü r k destan motifi, başka bir yerde görülmüyor: "*Ş ı n g ı z , annesinin yurduna dönüyor. Şıngız ne isterse dileği, "T a n r ı d a n y e r i n e g e t i r i l i y o r m u ş". Halk, Şıngız'ı han olarak tahta çıkarıyor. Ancak üvey kardeşleri, onu çekemiyorlar. Bunun üzerine, Şıngız'ın annesi şöyle diyor.*

"*- Çocuklarımın dördü de, yaylarını güneş ışığına atsınlar. Güneş, hangi yayı tutarsa, Han olacaktır. G ü n e ş , Ş ı n g ı z 'ı n y a y ı n ı t u t u y o r !. Böylece Şıngız, Han oluyor*".

Çingiz Han'ın türeyiş efsanesinden ayrılıkları: Kişi adları ve ışıktan hamile kalma bakımından, Ç i n g i z H a n geleneği ile bir yakınlığı vardır. Ancak M o ğ o l l a r d a , "*gece ve ay ışığı*"; T ü r k l e r d e ise, "*gündüz ve g ü n e ş ışığı*" söz konusudur. Ayrıca G ü n e ş , oğlanın "*y a y ı n ı havada tutuyor*". Bu görülmemiş, muhteşem bir P r o t o - T ü r k gelenek ve inanışıdır.

Ö z b e k - T ü r k inanışları ile *Han-nâme* arasında da, bir benzerlik vardır. "*Irmaktaki s a n d ı k*" da, bir Türk destan motifidir.

"Güneş soylu" K ı r g ı z Hanlarının soy kütüğü: Destan, K ı r g ı z Hanlarının soykütüğü hakkında da, bazı bilgiler veriyordu: "*A l t ı n - B e l Han'ın oğlu K a y ç ı l ı H a n . Onun oğlu T e m i r - H a n , Onun oğlu D o s u m - H a n , onun oğlu E s i m - H a n . E s i m - H a n 'ın ise üç oğlu oluyor: E n g s e g e y , B a y l ı ve E r - E s i m . E r - E s i m 'in oğlu A b ı l a y - H a n*". Kırgızların, B u h a r a hanlarından kendilerini üstün görmeleri, A b ı l a y Han'dan sonra başlıyordu.

Güneş soylu Kırgızların, kendilerini B u h a r a Hanlarından üstün görmeleri: Anlaşıldığına göre M a v e r a ü n n e h i r K ı r g ı z l a r ı , kendilerini düzene koyup, güçlendikten sonra, şehirli komşularını küçük görmeğe başlamışlardı. "*G ü n e ş s o y u*" inanışları da, bu çağdan sonra yerleşip, yayılmağa başlamıştı. Destandaki şu konuşma, bize bunu gösteriyordu:

"*... B u h a r a Hanı, A b ı l a y H a n 'ın kızını alıyor.... Gelinle gelen 13 yaşında bir çocuğa soruyor: "- Ben mi asılım; yoksa A b ı l a y Han mı asıl?" Çocuk: A b ı l a y Han asıl (soylı)!"*, diyor.

"*- A b ı l a y 'ın atası, n u r d a n peyda oldu! Yayını (sadagın), gün ışığına (küngö) astı (asgan)! Sizin atanız ise!, Çocuğun sözlerini beğeniyor ve ona bol armağanlar veriyor:* (R a d l o f , *P r o b e n* , III, Metin, s.69/ Terc., s. 91.)

Ş ı n g ı z 'ın destanı için bk. *Kazakların kökeni: (Kazaktıng tübü)* (Aynı eser, III, s.63-68/s.82-89).

16. BÖLÜM

AY

"Ayı kurtlar yakalar, iyice bir yolarmış!
"Ay eve gidip yatar, yarası kan dolarmış!
Altay Türk Efsanesinden

''Ay-Dede'' ile öksüz kız: İnsanoğlu parlak gecelerde aya bakmış ve uzun uzun düşünmüştü. *Ayın üzerindeki lekeler için,* hayâl kuran insanlar, onlar için şiirler yazmış ve efsaneler düzmüşlerdir. Ortaasya'da türkçe konuşan kavimlerden derlenmiş efsanelerde, *"ayda bir sırıkla su taşıyan, iki kovalı bir kızdan''*, söz açılıyordu.

Avrupa'daki masallar da, *"bir sırığın uçlarına iki kova takmış bir kız'ın, yürüyüp durduğunu"*, anlatıyorlardı. Bu inanışların, Avrupa'dan mı, Ortaasya ile Sibirya'ya;yoksa Ortaasya'dan mı, Avrupa'ya gittiğini, kesin olarak kestirmek, çok güçtür. Bir gerçek varsa bu inanışın, Sibirya'nın buzlu ve karanlık tundralarından, Bering boğazına, hatta Amerika kıt'asının kuzeyindeki Alaska bölgesine kadar, uzamış olduğudur.

1) Yakut Türklerinin bu motif ile ilgili olarak, Sibirya'da Türkçe olarak anlattıkları, iki anlatışı özetlemeden, geçemiyeceğiz[1].

''*... Yakut Türklerinden bir zamanlar, öksüz ve yoksul bir kız varmış. Sıkıntı içinde yaşarmış. ''aya yalvarmış'' ve aydan yardım istemiş. Kız bir gün soğuk bir gecede suya giderken, ay inmiş ve kızı alıp, götürmüş. Bunun için, dolunayda, omuzunda sırığı ve iki kovası ile görünmüş. Ayda, iki tane de, çocuk doğurmuş. Bunun için Yakut Türkleri, kızdan zarar gelir diye, "aya baktırmazlar" imiş...*"

2) Yine Yakut Türklerinde anlatılan bir masalda, buna ayrıca bir de *"üvey anne"* motifi katılmıştır. Birinci masalda güneş yer almaz iken; burada, ayın rakibi olarak, güneş de ortaya çıkmaktadır[2]:

"*... Öksüz ve yoksul bir kız varmış. Üvey annesi, kıza çok eziyet edermiş. Bir gün, iki kovasını sırığın uçlarına takarak suya gitmiş. Bu sırada,*

[1] Seroşevskiy, *Yakutı; (Yakutlar)*, s. 607. Yakut Türklerinin eski şamanizminin izleri hakkında en değerli araştırma, şudur: Troşçanskiy, *Evolutsiya Çernoy Veru u Yakutov: (Yakutlarda Kara dininin gelişmesi)*, Kazan, 1902. Şamanizme, *kara din* diyor. Çünkü kendisi, misyonerdir.

[2] U. Harva, Aynı eser, (Fr.), s. 132 vd.

ay ile güneş, yere inmişler. Kız, onları görünce korkmuş ve bir fundanın arkasına saklanmış. Güneş, kızı funda ile alıp, göğe götürmüş. Sonra da aya vermiş Bunun için ay üzerinde, fundanın altına saklanmış kız, hep görünür, dururmuş..."

Ay-Dede ile "yedi başlı dev"in savaşı: Eski Türklere göre, *ay ile güneş insanlara iyilik getiren ve onları koruyan,* iki kutlu ve güçlü varlık idiler. Ay ile güneş, insanoğlunu her zaman göz altında bulundurur ve onları kötü yola sapmadan korurlardı[3]. Altay Türklerinin aşağıdaki masalı, bu inanışın bir örneğidir[4]:

"... Yer yüzünde, insanları yeyip bitiren bir dev (yelbegen) varmış. Tanrı, bu devi öldürmeği düşünmüş. Güneş: -'' Ben, sıcak ve ateşim ile devi öldürebilirim. Ancak, insanları da yakabilirim", demiş ve vazgeçmiş. Ay ise:

" - İnsanlar, benim soğuğuma dayanabilirler. Bunun için ben, devi öldürebilirim", demiş ve yeryüzüne inmiş. Bir ağaç üzerinde, böğürtlen yiyen devi, ağaçla birlikte alıp, gökyüzüne çıkmış. Bunun için dolunay, dev ile ağaç, ayın yüzünde görünürlermiş..."

Güneş, sıcağın; ay ise, soğuğun sembolü: Bu efsanede de görülüyor ki; *''güneş, sıcak ay ise, soğuk"*, olarak düşünülüyordu. Soğuk Bölge Türkleri tarafından anlatılan bu masallarda, aya daha çok önem verilmiştir. Zaten buraları, güneşin ışıkları ile sıcaklığını, esirgediği bölgelerdir. Belki de bunun için *"ay, güneşten daha güçlü"* olarak gösterilmiştir. Ay, her girdiği yeri soğutuyordu. Ancak Güneşin öldüremediği, kötü ruhları bile öldürebiliyordu. Ayrıca insanlara, zarar vermiyordu. Buraları, karanlık bölgeler, *"zulmet diyârı"* idi.

''Kız ile ağaç'' ve *''dev ile ağaç''*, bu inanışların, birleşik motifleridir. Türk kültür çevrelerinde, çoğu zaman, kız ile devin yerlerini, kurtlar almışlardır.

Ay-Dede'yi, yeyip bitiren kurtlar: Ay, bazan dolunay, tepsi gibi büyük ve parlak olur. Bazan da küçülür ve donuklaşır. Elbette ki insanlar, bunun sebebi nedir diye, akıllarını yormuş ve düşünmüşlerdir. Ay, niçin kaybolur, küçülür ve büyürdü? Herhalde ay, her küçüldükçe, onu bir şey yemek-

[3] Altay Türkleri, *''güneşin kırıntılarında oluşan tanrıya, suyla derlerdi"*: (A. İnan, *Şamanizm*, s. 34). Bunun, Hint panteonundaki Sûryâ ile, bir ilgisi olsa gerektir. Ancak, inanış ve düşünce değişmektedir: *''Suyla, insanın yerdeki koruyucusudur". "At gözlü Kaan Suyla''*, *"At gözlü (karaktu) kartal''*. *''Ay ve güneşin, kırıntı ve kırpıntısı (kırkını)''*. *''Kekeme (iki dillü) Kaan''*. Bunlar gösteriyor ki tanıtmaları, türkleşmişti.

[4] Potanin, *Oçerki*, IV, s. 190 vd. Altay Türklerine ait bir destandır. Harva, devi, bir *yarı insan* olarak tanıtıyor: (Aynı eser, s. 134). Fakat bu, "*Yelbegen*" adlı bir devdi.

te ve bitirmekte idi. Ay'ı yiyebilecek güçler de, kutlu kurtlar'dan başka bir şey olamaz[5]:

''... Ay, göklerde dolunlaşıp, bir tepsi gibi olduğu zaman, kurtlar ile ayılar, hemen koşarlar, ondan birer parça koparıp, yerler ve böylece ayı, küçültürlermiş. Ay, üzgün ve yaralı olarak, kaybolurmuş. Sonradan yaralarını sarıp, iyileşirmiş. Yeniden dolunlaşıp, göklerde görünürmüş.

''Kurtlar, dolunayı görünce, birer parça kopararak, yeniden küçültürlermiş. Ayın, küçülüp, büyümesi; kaybolup ve yeniden görünmesi, bundan ileri gelirmiş..."

Ayı yiyen kurtlar, yalnızca Türklerin inanışlarında: Ayın, bu yolla küçülüp ve büyümesi, bir çok kavimlerin masallarında vardır. Yukarıdaki masalda bu yeyişe, Kuzey ayıları da, katılmışlardır. Moğollar ile Kuzey-doğu Sibirya'daki Gilyak topluluklarına göre, *"ayı, kendi köpeklerini''* yiyorlardı. Kuzey kutbuna yakın olan kesimler ise, *"ayı, ayılara''* yedirtiyorlardı. Türkler köpekleri iyi bir hayvan olarak görmezler. Bundan dolayı yukarıdaki Yakut Türkleri, *"ayı, kurtlara kovalatıp"*, *"kurtlara yediriyorlardı"*.

Ayı ve yıldızları yiyen "yedi başlı dev'': Büyük devlet kurmuş Türkler ile hayvancı Türkler, günlük hayatları gereği olarak, kurtlara önem vermişlerdi. Altay Türklerinin bazı masallarında, kurtların yerine, *"Yelbegen"*, yani *"Yedi başlı dev"* ler geçmiştir. Belki bunda, güney tesirleri de vardı. Bu Altay-Türk masalı, ana motifleri bakımından, *"sırıkla iki kova su taşıyan öksüz kız''* efsanesine benzer. Burada, Ulu Tanrı Ülgen de, yer almaktadır[6]:

"... Göklerde yaşayan, bir çok şeytanlar (ve kötü ruhlar) varmış. Ancak bunların içinde en güçlüsü, ''Yedi başlı dev'', yani ''Yelbegen'', imiş. Göklerde dolaşır, yıldızlar ile Aya zarar verirmiş. Bu dev, çok kez ayı yemiş ama; büsbütün ortadan kaldıramamış. Dev, ayı yedikçe Tanrı Ülgen, Ayın yaralarını sarıp, iyileştirirmiş. Bazan bu dev, göklerde yıldızları da kovalar; onları ısırdıkça, parçalarını yere tükürürmüş. Yıldız kaymaları, bundan dolayı olurmuş..."

''Ay tutulması'' ve Ayı yiyen dev: Yine Altay-Türk kültür çevresine göre ''ayın tutulması", yine bu *"yedi başlı dev"* yüzünden meydana geliyordu. Bunun için Altay Türkleri, ay tutulduğu zaman, şöyle derlerdi[7]:

[5] Ayın, kurtlar ile ayılar tarafından parçalanması için bk. Seroşevskiy, aynı eser, s. 668. Hayvancı Türkler, *kurtlara* önem veriyorlardı. Güneş Sibirya'daki daha geri kavimler ise, ayın *köpekler tarafından parçalandığına inanıyorlardı: U. Harva, aynı eser, (Fr.), s. 134.*

[6] Radlof, *Sibirya'dan*, I, s. 380.

[7] Aynı eser, I, s. 372 vd.

"- *Yine yelbegen (yedi başlı dev), Ayı yedi!*"

AYDAN TÜREYEN TÜRK SOYLARI

Uygur yazısı ile yazılmış, Oğuz *destanı*'nda, Oğuz Han'ın babasının adı, "*Ay-Han*" gibi yazılmıştır. Başı kaybolmuş olan bu destandaki, "*Ay-Han*" sözünün, yanlış okunduğu görüşündeyiz[8]. Bilindiği üzere, Oğuz Han'ın ikinci oğlunun adı da, "*Ay-Han*" idi. Buradaki *Ay-Han*, yalnızca bir unvan olmalıdır. Yoksa, *Ay-Han*, "Ayın hanı"; *Gün-Han* da, "güneşin hanı" değildi. *Oğuz-Han'ın oğulları, gökte yaşayan mitolojik kişiler değildi.*[9]

MISIR TÜRK SULTANLIĞINDA, "AY-ATAM" EFSANESİ

Mısır Türk Sultanlığında, yani Memlûkler çağında anlatılan bir Türk *yaratılış efsanesinden*, yer yer söz açmıştık. İnsanın yaratılışını, "*dört unsur ve balçık*" köklerine dayayan bu inanış, daha çok, Ön asya mitolojilerine yakındır. Ancak yer ve kişi adları ise, türkçedir.

Ulug Han Ata Bitikçi, bu efsaneyi kaleme almıştır. Bir mutasavvıf olarak, İslam düşüncesini de, izlemiş olabilir. "*Dört unsur*" inanışı, Uygur Türklerinde de vardı. Ay-Atam adının, ilk ataya niçin verildiği, oldukça karanlık kalıyor. Ancak, "*Ata mağarası*", Türklerin ünlü "*mağara kültü*", Türk *mitolojisi*'nin temelini oluşturur. Efsane, karanlık ve açık noktaları ile, öz olarak şöyledir:

"*Çok çok eski çağlarda, çok yağmurlar yağmış; çamurlar sürüklenmiş. Sellerin önündeki çamurlar, bir yol bularak, Kara-dağ adlı bir dağın içindeki, bir mağara'ya dolmuşlar. Mağaranın içindeki kayalar yarılmış. Kaya yarıklarının bazıları, bir insanı andırıyormuş. Sürüklenen çamurlar gelip, bu "insan kalıplarını" doldurmuşlar.*

"*Aradan çok zaman geçmiş. Yarıklardaki toprak, sular ile benzeşmiş ve hâllolmuş. Saratan burcu'na gelince, havalar çok ısınmış. Kalıplardaki toprak, sular ile pişmiş. Halka göre bu mağara, tıpkı bir kadın gibi imiş. İçi de, insanlara can veren, bir "kadın karnı" gibi imiş.*

"*Dokuz ay, hiç durmadan bir rüzgâr esmiş. Su, ateş, toprak ve rüzgâr, (yani dört unsur), insana can vermek için birleşmişler.*

"*Ay-Atam adlı, "ilk insan", böylece, oluşmuş. Ay-Atam, gökten inmiş, yere konmuş. Bu yerin suyu tatlı, havası ise, çok serinmiş. (Türklerin inanışlarına göre burası, Isığ-göl olabilir). Sonra yine yağmurlar ile seller başlamış. Mağara, yeniden killer ve çamurlar ile dolmuş. Bu kez güneş gelip, Sünbüle burcu'nda durmuş. Bu burç, Saratan'dan, daha aşağıda durmuş. Sünbüle burcu'ndaki güneş'in sıcaklığı ile çamurlar, sular ile pişmiş.*

"*Bir Hatun kişi çıkmış. Adına da, "Ay-va" demişler. (Kadının adının manası anlaşılmıyor. Ay, bir güzellik sembolüdür). Ay-Atam ile Ay-va Hatun, birleşip evlenmişler.*

"*40 çocukları olmuş. Bunların yarısı erkek; diğer yarısı da kız imiş. Onlar da evlenip, soyları çoğalmış. Ölümlü kişiler olan Ay-Atam ile Ay-va Hatun, ölüyorlar. Çocukları, anne ve babalarını türedikleri mağara'ya gömüyorlar. Mağaranın kapısını da, altın kapılar ile kapıyorlar*". (Bk. Türk Mitolojisi, I. cilt.)

ÇİNGİZ-HAN'IN ATASININ, "AY IŞIĞI" İLE GEBE KALMASI

Büyük devlet kurmuş Türkler, soylarını mukaddes köklere bağlarlar. Ancak bu inanış, eski Moğollar'da da vardı;

"*Çingiz-Han atalarından Alan-Kova Kadın, gece çadırda yatarken, çadırın bacasından ay ışığı giriyor ve kadının karnını okşuyor. Işık, bir köpeğe benziyormuş. Kadın, böylece gebe kalıyor*[10]..." Bu, Ana ailesi'nin tipik bir örneğidir. Türklerde "*baba*", her zaman insan idi[11]. Burada köpeğe benzeyen şey ise, Türklerin "*Gök-böri*" si, yani Gök kurt'una benziyordu. *Gök kurt*, Çingiz Han devletinin, diğer bir "*büyük devlet efsanesi*" nde geçmektedir.

"Sarı ay ışığı" üzerinde de, durmak gereklidir. *Sarı renk*, bir altın sembolüdür. Çingiz Han devletinde, *sarı renk*, önemli bir yer tutuyordu. Ancak unutmayalım ki, Çin'de de *sarı renk*, kutlu ve millî bir renk idi. "*Sarı, Çin imparatorlarının bir sembolü*" idi. Örnek olarak sarı geysiyi, yalnızca Çin imparatorları giyinirlerdi...

"Ay ışığında savaş" ve yürüyüş eski Türklerden, Çingiz Han'a ve hatta Osmanlı ordularına kadar, pratik gereklerden gelen bir gelenektir. Belki bu da, Türkler tarafından türlendirilmiştir. Ancak Uno Harva'nın sandığı gibi, bu gerçekçi davranış, mitoloji gereği olarak uygulanmıyordu. (A-eser, (Fr.), s.133).

[8] Bang-Rahmeti, *Oğuz Kağan Destanı*, (türkçesi), s. 10, 3.
[9] P. Pelliot, *Notes sur l'histoire de L'Horde d'Or*, s. 27.

[10] *Moğolların Gizli Tarihi*, 21.
[11] *Han-nâme*, O. Ş. Gökyay özeti, s. 315.

Ay, yıldızların altında yedinci: Kutadgu Bilig'in 130-141. bölümünde, yıldız ve burçların adları, diğer yerlerdekinden değişiktir. Değişik bir astronomi anlayışı da vardır. Bunu yorumlamak, güçtür. Ay, *Saturn, Jüpiter, Mars, Güneş, Merih, Zühre* ve *Merkür*'den sonra, 7. geliyordu: *"Bunların en altında ay (yalçık) dolaşır yürür (yorur); güneş ile karşılaşsa hemen dolunay olur (talır)..."* = (KB, 137).

Ay karşılığı olarak *"yalçık"* sözü, yalnızca bu kaynakta görülür.

TÜRK GELENEKLERİ İLE DESTANLARINDA "AY"

1. "Aydan türeme"

Aydan türeyiş, resmen ve devletçe, ilk olarak Çingiz Han'ın atalarını anlatan efsanelerde görülür. *"Çingiz Han'ın atası, Alankova çadırın bacasından giren ay ışığı ile hâmile kalmıştı*[12]*"*. Ana kaynaklar, *Bu ışığın bir kurt şeklinde indiğini* de, söylemektedirler. Doğudaki Moğol kavimlerinin bu inanışı, Türklerde görülmüyor.

Türkler, *"ayı yaratan büyük Tanrı"*nın varlığına da inanıyorlardı. Bu inanış, Altay'lardaki Şaman dualarında da, devam ediyordu[13]. Ancak ay, Türklerin de bir *güzellik sembolü* idi. Kuzey Türk destanlarında, *"Güneş gözlü, ay ağızlı"* sözleriyle öğülen, güzel çocuklar ile yiğitler çoktur[14]. Aya, *kişilik* veren destanlar da, yok değildir. "Ay-Han"'ı, artık mitolojik karakterini kaybetmiş olarak, *Oğuz destanı*'nda da görüyoruz. Eski Kuzey-Türk destanlarında ise, çok görülür[15]. Daha sonraki Kuzey-Türk destanlarında ise, *"Yiğitler, Ay-Han ile Gün-Han'ın kızını almak için, yola çıkarlar*[16]*"*.

"Ay donuna girme": Yalnızca bir destanda bulabildik. Keloğlan, *"güvercin ve atmaca donuna giren bir yiğid, sonra da dolunay oluyor*[17]*"*.

2. "Ay Tanrısı": Tanrı olarak ay, Türklerde ve Hunlarda bile görülmüyor. Çünkü, Ayı da yaratan bir *Ulu Tanrı* vardır. Ancak Uygur Türklerinde, Mani ve Buda dinlerinin girmesinden sonra, *"Ay Tengri"* deyişi

[12] Kaynaklar ve görüşler için bk. *Türk Mitolojisi*, I, s. 43.

[13] *"Aylı ve güneşli makamı, ayımı ve güneşimi yaratan, şekil veren, Atam Ülgen!"*: (A. İnan, Şamanizm, s. 32). Bu günkü düşüncemizde, fazla bir ayrılığı yoktur.

[14] *"Oğuz Han'ın doğuşu"* ile ilgili bölümümüzde, geniş örnek verilmiştir. Ayrıca bk. Radlof, *Proben*, IV, s. 71/90).

[15] *Proben*, I, s. 12 vd. Olaylar, göklerde geçer.

[16] Kara Kököl: *"-Ulu ata, bu kişiler nereye gidiyorlar", dedi, Yaşlı adam: "Ay-Han'ın kişileri, Kün-Han'ın kızını, savaşla almağa gidiyorlar", dedi. Yiğid, "silkindi, bir Keloğlan (tas kul) oldu..."* : *Proben*, IV, s. 66/83.

[17] *"Silkindi, Keloğlan (taşşa) oldu... Yine silkindi, dolunay (on besinde tuugan ay-dai), güzel oldu. Sonra kendi donuna (kalıbına) girdi..."* : (*Proben*, IV, s. 66/83).

görülmeğe başlıyor. Bu deyişi, Harezmşahlar çağında bile devam eder görüyoruz[18]. Aslında bu söz, *"Kök Tengri"* deyişinin, sonraki bir paraleli olsa gerektir. Eski türkçe Uygur yazıları, Hazreti İsa için de, *"Yaruk Ay Tengri"* diyorlardı[19].

"Ay ışığı", bu deyişlerin köklerini oluşturuyordu. Ay ışığı, Mani dininin de ana prensiplerindendir. Eski Uygur şiirlerinde de, *ay* sözü ile birlikte, *"aydınlık"* sözü de, geliyordu[20]. *"Ayaz gökte"* ki *ay ışığı*, daha alımlı oluyordu[21].

3. "Ayın şekilleri" de, Anadolu ve dış Türklerin edebiyatı ile geleneğinde, büyük bir yer tutar: *"Tolu yarım ay" (Dolun ve yarım ay)* deyişi, Uygurların eski Türk şiirlerinde de, görülür[22]. *"Ayın küçülme ve büyümesi"* ile *"Güneşin küçülmesi, ayın donuklaşması"* ile ilgili inanışlar ise, çok daha eski mitolojik köklere dayanır[23].

"Ay ağılı", güzelliğinden dolayı Anadolu'da ve Dış Türklerde, çeşitli inanışlar doğurmuştur. Kırgız Türkleri, *"Ay ağıllanırsa süt kabını, güneş ağıllanırsa küreğini hazırla"*, derler[24]. Yani, süt ve ekin bol olur.

4. "Ay ile bulutlar" da, Türk inanışlarında yer etmiştir. Yunus'un, *"Benim ayım ışığına, bulutlar gölge etmeye"*, dediği gibi. Uygur Türklerinde, *"Uluğ bulut Ay Tengri"* sözü, Ayın değerli bir tanıtması idi[25].

"Ay ile yıldız" ilişkilerine gelince, Türkler bunun için de, geniş yorumlar yapmışlar. Osmanlılar, *"Ay gören yıldıza bakma"* sözünü, niçin diyorlardı? Mani dini tesirinde kalmış eski Uygur *şiirleri* de, *"Ayın yıldızdan ayrılmasını"*, bir erdem olarak görüyorlardı.

"Ayın bulunduğu yön", Türklerde daha çok, solda görülüyor. Güneş ise sağdadır. Kuzeydeki Tunguz kavimlerinde de, ayın sembolü olan

[18] Bu, belki de eski bir İran deyiminin, bir yorumudur: (*Mukaddemet ül-Edeb*, Poppe yayını, s. 402a).

[19] Waldschmidt-Lentz, 1933, s. 504. Türkçe Uygur el yazmalarında ay, şöyle tanıtılıyordu: 1. *"Küçlüg iki yaruk Kün, Ay Tengri": (Manichaica*, III, 6,4). 2. *"İki Kün, Ay Tengri küçin..."*: (Aynı eser, III, 8,5). 3. *"Beş yegirmideki tolun ay teg seviglig..."*: (*Uigurica*, (III, 46, 14). 4. *"Ay Tengride kut bulmış..."*

[20] Rahmeti Arat, *Eski Türk Şiiri*, 105.

[21] Aynı eser, a. yer.

[22] Aynı eser, 75. Kutadgu Bilig'den şu notları sunalım:

"... Ay doğarken (ay togsı), önce çok küçük doğar (az togar); Gün geçtikçe (küninge) büyür ve yukarıya doğru yükselir (ağar)" (KB, 731).

"Dolun (tolun) olup, dolunca (tolsa), Dünyayı aydınlatır (yarur); Dünya halkı (Ajun halkı), ondan aydınlık (yarukluk) bulur!...": (KB, 732).

[23] *"Ay, tam ve kâmil (tükel) olup, en yükseğe çıkınca (ağsa ediz); küçülür ve eksilir, benzinin güzelliği (körk mengiz) gider!..."*: (KB, 733). Burada Ayı, insanlara benzetiyor. Ayrıca bk. Pekarskiy, *Yakut Sözlüğü*, s. 66.

[24] Yudahin, *Kırgız Sözlüğü*, (türkçesi), s. 498a.

[25] F. W. K. Müller, *Uigurica*, I, 20, 24.

totem hayvanları, daha çok *batıya* bağlanır. Güneş, *doğudadır*[26]. Bu konuyu da şimdilik, bu kadarcıkla kesiyoruz.

EKLER: AY HAKKINDA BAZI BELGELER VE NOTLAR

1. **Ayın yönleri:** - a. *"Rüyada, ay başından, güneş ayağından çıkıyor. Yıldızlar ise kalbinden doğuyorlar"*: (Proben, III, s. 297).- b. *"Rüyada, güneş sağında, ay solunda, çolpan (sabah) yıldızı ise, aşağıda duruyor"*: (Proben, I, s. 32).

2. **Ay aydınlığı:** Güney Anadolu Türkmenlerinde: a. *"Ay aydınlığında bulunan üzümler, kurtlanırmış"*. - b. *"Ay aydınlığında sütten kesilen çocuğun dişleri dökülürmüş"*. - c. *"Ay aydınlığında budanan ağaçların cinsleri değişirmiş"*: (A. R. Yalgın, *Cenupta Türkmen Oymakları*, I, s.134).

3. **Ay ve yıldıza göre bayram:** *Çagan* (Alt. Tel. Leb. Tarançı) = *Yıldızın parlaması. Altay Türklerinde, aralık başında yapılan bir bayram. Meçin yıldızı, ayın yükselmesinin on ikinci gününde (on ekki yangında), aya yaklaşırmış. Çagan ay* (Tel.) = Aralık ayı: (Radlof, *Wörterbuch*, III, s.1843).

4. **Deyimler:** Bu deyimlerin içinde, fikir ile düşünce ve inanışlar da vardır:

Akçil = Ay ağılı: (Radlof, a.e., I, s. 124).

Ay carık (Kırg.) = (yarık) = Ay ışığı: (Aynı yer).

Ay üzgerü (Kaz.) = (üzgerle-) = Ayın değişmesi: (A.e.,I, s.1901).

Karangu ay (Tar.) = Yeni ay: (A.e.,II,s.154).

Pişen şapmang ay (Şor) = Ağustos: (A.e., IV,s.981).

Şokur ay (Şor,Kaç.) = (Çokur): 1. Alaca. 2 Nisan: (A.e., IV,1024).

Tola (Sag.) = (Tol-a), Ay-tolası = Dolun ay: (A.e.,III, s.1191).

Yelbegen yegen ay (Alt.Tel.) = Ayın tutulması. Yelbegen adlı dev, ayı yediği için, ay tutuluyormuş: (A.e., III,s.457).

[26] U. Harva, aynı eser, s. 476.

17. BÖLÜM

YILDIZLAR

Türklerde yıldız bilgisi, çok önemli bir rol oynamıştır. Geceleri, vakti öğrenmede yıldız bilgisi, tek yol ve çaredir. Eski Anadolu köylerinde, yıldız bilgisi ile saati bile tesbit etme, mümkündü. *"Kervan Kıran"* Türküsünde, suçu kendilerinin yıldız bilgisine değil; kervan yıldızının vakitsiz çıkmasında buluyorlardı.

Yönleri ve yolu bulma da, ancak yıldızları iyi bilme ile mümkündür. Özellikle savaşçı kavimler için, bu çok önemli idi. Ayrıca yıldızlar, kendi başlarına bir âlem ve güzelliktir. Bundan dolayı insanoğlunun gönlünü çalmışlardır.

Yıldızların, sıcak ve soğuk havalar ile ilgileri: Biz burada, astronomi değil; mitoloji araştırması yapıyoruz. Yakut Türklerine göre, *"... Soğuk havalar, gezegenlerin deliklerinden, yer yüzüne inerlermiş. Ülkere bakarak, gezegenlerin yükselip, alçalmaları görülür ve soğuk havaların geleceği söylenirmiş..."* Kuzey-Doğu Asya'da ise, *"Büyük ayı burcunun kuyruğu, kuzeyde ise, kış; batıda ise, sonbahar; güneyde ise, yaz; doğuda ise, ilkbahar gelirdi*[1]..." Her ülkede yıldızların konumu ayrıdır. Bu örnekleri, efsane ile pratik hayatın nasıl yanyana geldiğini göstermek için sunduk.

Türklerde "Ülker", gezegen demek: Türkler, gezegenler için, *"ülker"* veya *"ürgel"* derler. Yakut Türkleri, *"göğün deliği"* için, *"ürgel"* derler: *"... Bir zamanlar Dünya çok soğukmuş. Bir yiğit, avladığı kurtların derileri ile, göğün deliklerini kapamış ve havalar ısınmış*[2]..." Yiğit bu iş için, *"30 çift, kurt bacağı derisinden, eldiven yapmış"*.

Sıcak ve soğuk havalar, gezegenlerin hareketine bağlı: Yakut Türklerine göre, *"bir zamanlar hava çok soğukmuş. Bir şaman göğe çıkmış. Bir ağaca bağlı olan gezegenlerin bağlarını kesmiş. Gezegenler hızlı dönünce, havalar ısınmış. Şaman, elindeki şeyleri havaya atmış, onlar da yıldız*

[1] Potanin, *Oçerki*, IV, s. 712. Potanin'in buradaki derlemeleri, Doğu Asya'ya aittir. Bölgelere göre, yıldızların durumları da değişir.

[2] N. Gorohov, *Materialı Dlya İzuçeniya Şamanstva v Sibiri: (Sibirya şamanizmini inceleme için materyeller), Irkutsk, 1883, s. 63.*

olmuşlar[3]..." Gezegenler, göğün ilk ve ana yıldızları olarak kabul edilmişlerdi.

Dünya da, gezegenler gibi dönüyordu: Prof. Rasony, bize "*Macar Mitolojisi*" ile ilgili bir kitap vermişlerdi: "... *Tanrı Dünyayı yaratıyor. Ana-Ata 'yı, yeryüzüne gönderiyor. Dünya çok çabuk dönüyormuş. Bu yüzden Tufan oluyor. Bir tekerlek gibi dönen Dünya, ateşli sular altında kalıyor*[4]..."

Diğer yıldızlar ve Türkler

1) Zühal (Saturn): Türkler bu yıldızı iyi tanırlar. *Kutadgu Bilig*, bu yıldız için, şöyle diyor:

"*En üstün Zühal (Sekentir), en önde yürür,*

"*İki yıl, sekiz ay, evde kalır*" (KB,131).

2) Müşteri (Jupiter): Bu yıldız, Türklerin takvim bilgisinde, önemli bir rol oynar. En eski adı, "*Eren-tüz*" olabilir. 11. yüzyıldan sonra Türkler bu yıldıza, "*Ongay*" demişlerdir. Anadolu 'nun bir çok yerlerinde de bu yıldıza, "*Öngay*" veya "*Öngey*" adı verilir. Dönüş süresi, 12 gezegen'in sürelerine yakındı. Bu yıldız için *Kutadgu Bilig* şöyle diyor:

"*Ondan sonra gelir, ikinci olur Ongay,*

"*Her evde kalır on ay, ayrıca da iki ay*" (KB,132)

3) Merih (Mars): Yıldızın kızıl rengi, Türklerin gözlerinden kaçmamıştı. Avrupa'da da, *Kırmızı yıldız*" denilir. Türkler bu yıldıza, "*Bakır Sokum*" demişlerdi. Anadolu 'da *Mars*'a, "*Yaldırık*" da derler. Bu da, eski türkçe bir deyimdir, "*Korkunç ve ateşli*" olarak düşünülmüştür. *Kutadgu Bilig* Mars'a, "*Kürüd*" diyordu:

"*Üçüncü Merih (Kürüd) gelir, korkunç gururlu yürür,*

"*Bu (yıldız) kime baksa, yeşermiyenler bile kurur*" *(KB,133)*

4) Utarit (Merkür): Bu yıldız, uğurludur. Türkler ona, "*Tilek*", yani Dilek de derler. Ona karşı dilekler dilenir. *Kutadgu Bilig*, şöyle diyordu:

"*Sonra geldi arzu "Tilek", arzular,*

"*Kime yakın gelse, onu özüne bağlar*" (KB,136).

[3] Pripuzov, N. P., *Svedeniya Dlya İzuçeniya Şamanstva u Yakutov...: (Yakutistandaki Yakut Şamanizmini incelemek için haberler)*, İrkutsk, 1885. Yakut şamanizmi hakkındaki bu değerli rapor için bk. U. Harva, (Fr.), s. 132.

[4] Bu önemli bilgileri, Prof. Rasony 'inin aşağıdaki Macarca makaleden yaptığı yardımlar ile öğrendik: Kepes Geza, *A Magyar ös Költeszet*, Nyumairol, 1964, s. 21. "*Macar nazmının izleri*" adlı bir yazıdır.

BURÇLAR HAKKINDA NOTLAR

Türkler, Koç burcuna, "*kuzu*"; boğa burcuna da, "*Ud*", yani öküz derlerdi. Sonradan, Boğa da, denmiştir. En iyisi bu burçları, *Kutadgu Bilig*'den okuyalım:

"*Oniki burç (Ükek) vardır, bunlardan başka,*

"*Kimisi iki evli, kimisi tek evlidir,*
"*Yaz yıldızı Kuzu, sonra da Boğa (ud) gelir,*

"Ikizler (Erendir), Kuçık ile, dostça yanyana gelir" (KB,138)

"Gör. "Arslan" burcu ile, komşu "Buğday başı" (Başak),

"Sonra Terazi burcu (Ülgü), sonra Yengecin (Çadan) eşi,

"Sonra geldi Oğlak, Kova (Könek), hem Balık,

"Bunlar doğarsa eğer, aydın olur, Gök kalık" (KB,139-41).

Burçların özellikleri: *Kutadgu Bilig*, bu burçları saydıktan sonra, onların özellikleri hakkında bilgi veriyordu:

"*Bil ki bunlardan üçü bahar (yaz), üçü yaz (yay) yıldızıdır,*

"*Üçü güz, üçü kış yıldızıdır, bil!*

"*Üçü ateş (ot), üçü su, üçü rüzgârdır (yel), bil!*

"*Üçü toprak oldu, Dünya ve iller oldu! Bil!*

"*Bunlardan biri, birine düşman (yağı),*

"*Tanrı düşmana düşman verdi, kesti savaşı (çogı),*

"*Uyuşmaz (karışmaz) düşmanlar, barıştı (yaraştı), içlerinde!*

"*Görüşmez düşmanlarsa, kaldırdı öçlerini!*

"*Düzenleyen (itigli) Tanrım, özlere düzen verdi!*

"*Düzen verdi, düzdü (tüzdi), hepsini barıştırdı..*" *(KB,142-147).*

KÜÇÜK AYI BURCU

Yukarıda bu burçtan, sık sık söz açmıştık. Kuzey-Türk destanlarına göre bu burç, "*dört tekerlekli bir arabayı çeken, iki at*" gibiydi. Anadolu 'da bu burca, "*Koyun ağılı*" denir. Güzel bir tanımlamadır. Ahmed Vefik Paşaya göre bu burç, bir "*araba*" idi. Kırgız Türkleri bu burca, "*Altı arka*", yani "*Altı dağ koyunu*" demişlerdir. Altay Türkleri ise bu burcu, "*İl yettegen*", yani "*İl yedigen*" demişlerdir.

Büyükayı, Küçükayı burcunun "Yedi bekçisi": Ortaasya Türklerince Büyükayı burcu, nedense onun bir peyki gibi görülmüştür. Bir Kırgız-Türk inanışında, şöyle deniliyordu:

"Küçükayı burcunun arabası, öndeki iki yıldız, yani ak ve kıratlar tarafından, Kutup yıldızının çevresinde çekilirlerdi. Büyükayı burcu, yani Yedi kardeşler, Küçükayı burcunun, Yedi bekçileri idiler. Arkalarından gider, onları kollarlardı. Göklerdeki kurtlar ise, atları yemek isterlerdi. Atları yedikleri gün, Kıyamet kopacaktı[5]..."

Büyükayı, Küçükayı burcunun, "Yedi düşmanı": Kuzey Asya'ya gidince, düşünceler biraz değişiyordu. *(Alcor) adlı yıldızı, Büyükayı burcu yağma ederek çalmış.* Bunun için onların adı, haydut'a çıkmış. Küçükayı burcunu, kovalayıp, dururlarmış. *"Kovalama"* motifi, her iki efsanede de ayrıdır[6].

Büyükayı burcu, Küçükayıyı kovalayan, "Yedi Kurt": Bazı efsanelerde, kurtların yerine köpekler geçerler: *"... Büyükayı burcu, Kutup yıldızına zincirler ile bağlı Yedi Kurt imiş. (Küçükayı burcunun) atlarını kovalıyorlarmış. Zincirlerin koptuğu gün, Kıyamet de, kopacakmış..."*

Yedi Kurt veya köpek, sembolik (**metaphorical**) olarak söylenmiştir. Altay ve Kuzey Türk destanlarında, *"Cedey Han'ın Yedi köpeği, Altın dağın kapısında, nöbet bekliyorlardı[7]..."* Buradaki Altın dağ, *"Altın kazık"*, yani *Kutup yıldızı* olabilir. Bir başka efsanede de, *"Yedi kurt, bir kısrağı kovalıyordu[8]..."* Bunları değerlendirmek için, bu motifleri değerlendirmek gereklidir.

BÜYÜK AYI BURCU

Burca, Türklerin verdikleri adlar: *''Yediger''*, bu burcun en eski türkçe adıdır. Anadolu Türkleri, bu eski ada, *"Yedi kör"*, *"Yedi ker"*, bazan da *"Yedi eşek"* demişlerdir. Anadolu kıyılarında bu burca, *"Gemi yıldızı"*, veya *"Kömük"* diyenler de vardır. 11. yüzyıldan sonra, *"Yedigen"* denmeğe başlanmıştı:

"Yedigen götürdü, ta yukarı başını,

"Başka bir ışık saçtı, parlattı her yanını" (KB)

[5] H. Vambery, aynı eser, s. 154.
[6] Potanin, *Oçerki*, IV, s. 736: Doğuya doğru *''köpek''* motifi yaygınlaşır. Hayvancı Türk geleneklerinde ise, temel motif, *''kurt''* idi.
[7] Schiefner, *Heldensagen der Minusinskischen Tataren*, SPb., 1859. Almanca şiir halinde yazılan bu destanlar, çok mitolojiktir ve hep göklerde geçer.
[8] Radlof, *Proben*, *I*, *s. 46.*

Altay Türkleri bu yıldıza, *''At Yettegen''*, yani At yedilisi demişlerdir. Kırgız Türklerinin bazı kesimleri ise, *"Yeti arkar*, yani Yedi dağ koyunu, demişlerdir. Bazan da, *"Koş ögüz"*, yani İki öküz denmiştir. Anadolu'da, *"İki karındaş"*, *İki kardeş"* diyenler de vardır.

11. yüzyıldan belgeler: 1) *''Yetigen''*: Yedi kardeşler burcuna verilen, addır: (MK,3,s.37). Eski bir şiir:

2) *"Karanlık geceyi, geçirmek istedim (keçürsedim)!*

"Ağır uykuyu uçurmak istedim (uçursadım)!

"Yedi kardeşleri, kaç kez saydım, kaçırdım!

"Yıldız sayarken, böylece günüm doldu!" (MK,3,s.247; Brockelman, *AM Pr.*, 11,15).

3) Uygurel yazmalarında: *''Yetiken Sutrasını* (sudur), *iyi* (yeğin) *ve açık* (ayrık) *eşitip...''*: (TT,VII,40,135).

Büyükayı burcu, dört geyik ve üç avcı: Batı Sibirya kavimleri bu burca, sadece *"Geyik"* adı verirler. Altay kuzeylerinde, Yeniseylilere göre, *"Dört köşedeki yıldızlar, 4 geyik idiler. Kuyruktaki üç yıldız da, 3 avcı idiler..."*

Büyükayı burcu, Yedi kardeş ve Yedi Han: Bu düşünce, Orta ve Batı Asya inanışlarına uygundur. Yedi yıldızı, bir bütün olarak düşünüyorlardı. Zaten eski Türkler de, *"Yetigen"*, *Yedigen* diyorlardı[9].

Büyükayı burcu, takvim ve hava raporu gibi: Anadolu'da da bu konuda, geniş bilgi ve tecrübe vardı. Ancak Kuzey Asya'da bu burçların düzeni, daha açıktır: *"... Kuyruk doğuda ise, bahar; güneyde ise, yaz; kuzeyde ise, kış başlangıcı idi... Burcun gerilemesi, ışıkların azalması, don; ışıklı ve parlak olması, kar yağışını, gösteriyordu[10]..."*

Yedi haydut ile Ak ve Gök boz atlar: Ünlü Türkolog Vambery'ye göre bu inanış, tam bir Türk düşüncesi idi: *''... Kırgız Türklerine göre, bu burç ''Yeti-Karakçı'', yani Yedi Haydut idi. En uçtaki iki yıldız, Ak-boz ve Gök-boz atlar idiler. Ortadaki yıldız, ''arabanın oku'', oluyordu. Kutup yıldızına bağlı olarak dönüyorlardı[11]..."*

Yedi Han ve Büyükayı burcu: Şimdi Altay Türk düşüncesine gelmiş bulunuyoruz: *"... Burcun yedi yıldızı, gezegenler ile yıldızlara, çok kötülük*

[9] *"Yetigen, yedigen"* ile ilgiler, eski Türk kaynaklarından derlenerek, aşağıda sunulmuştur.
[10] *Büyükayı burcu*'nun iklim değişiklikleri ile ilgisi için bk. Potanin, *Oçerki...*, IV, s. 712. Bu bilgiler, Güney-doğu Altaylara aittir.
[11] H. Vambery, aynı eser, s. 154.

etmişler. Bundan dolayı 7 Han durmadan kaçıyor ve yıldızlar da onları kovalıyorlardı[12]...''

Kız kaçıran Yedi kardeş: **Kırgız Türk düşüncesine, yani bize daha yakınlara geliyoruz: ''*... Gökteki gezegenlerden iki kızı varmış. Yedi Kardeş, kızı kaçırıp, yanlarına almışlar. Bu, Alcor yıldızıdır. Bundan dolayı, Yedi yıldıza, yedi hırsız da denilir*[13]...'' Buna benzer bir inanışı, Moğollar arasında da görüyoruz. ''*Bu Yedi kardeşler, yağmanın ve hırsızların koruyucusu olmuşlar. Bunun için yağmaya ve haydutluğa çıkanlar, onlardan yardım dilenirlermiş*[14]...'' Bir Buryat efsanesinde ise, bunların, ''*7 aygırlı alplar*'' oldukları söyleniyor[15].**

Çinlilere göre de, ''*Büyükayı burcunun dört yıldızı, bir araba idi. Uçtaki üç yıldız, yani üç at tarafından çekilirdi. Burcun dirseğindeki küçük yıldız ise, bir melek idi*''.

İlkel ve geri Moğollara göre, Büyükayı burcu: Buryat Moğollarına göre, ''*bir yiğit*, ''7 Kara demirci'yi, *(7 şamanı) öldürmüş ve kafataslarından şarap kâsesi yapmış.* Yedi kardeşler, *bu 7 kafatası imiş. Demircileri, (Şamanları), korurlarmış...*'' Altay Türk düşüncesine yakın bazı Buryat inanışlarını sunmuştuk[16]. Bu ise, onların gerçek düşünceleri olmalıdır[17].

Büyükayı burcunun, Ülker ile savaşı: **Kırgız Türk inanışına yaklaşan bir Altay efsanesi ise, şöyledir: ''*... Kutlu bir inek, Yeryüzünde dehşet salan, Meçin adlı bir böceği öldürmüş ve parçalarını göğe savurmuş. 6 parçası, Ülker'i oluşturmuş. Bir parçasını da Büyükayı burcu saklamış. Bunun için Ülker, Yedi kardeşleri kovalayıp, durdurmuş*[18]...'' Kırgız Türklerinin, Büyükayı burcuna, ''*Yeti Karakçı*'' yani *Yedi Haydut*[19] demeleri, boş değildir. Onlara göre Ülker, başlangıçta, 7 yıldız idi[20].**

TERAZİ BURCU

Burca, Türklerin verdikleri adlar: Önasya'da ''*Mizân*'' ve *Terazi*'' adı verilen bu burca, Türkler ''*Ülgü*'' derlerdi. *Ülgü* de, terazi demektir[21]. Eski

[12] Potanin, *Oçerki...*, IV, s. 194. Güney Altay'a ait bir inanıştır.
[13] Aynı eser, IV, s. 200. Bu inanış, Türklere aittir.
[14] Aynı eser, II, s. 125; IV, s. 193.
[15] Aynı eser, IV, z. 200-203. Burada, ''*Yağma*'' ya teşvik ve prim vardı.
[16] Aynı eser, IV, s. 203; U. Harva, a. eser. s. 193.
[17] *Skazaniya Buryat: (Buryat masalları)*, İrkutsk, 1890. Burada Güney Sibirya'nın geri mitoloji motifleri görünürler. Bu geri Buryatlarda, ''*demircilik*'' yoktu. Bu, bir imrenme olsa gerektir.
[18] Potanin, *Oçerki...*, IV, s. 194. Güney-doğu Altay kesimine ait inanışlardır.
[19] ''*Yedi karakçı*'' deyimi için bk. H. Vambery, aynı eser, s. 154. Düzenli ve teşkilâtlı, haydutlar demektir.
[20] Diğer Dünya efsanelerine göre Ülker, başlangıçta, ''*7 yıldız*'' idi.
[21] Terazi burcuna, Kırgız Türkleri de, ''*tarazı*'' derlerdi: Radlof, *Wörterbuch*, III, s. 243; Yudahin, *Kırgız Sözlüğü*, (türkçesi), s. 710.

Türkler bu burca, ''*Karakuş*'' adını da verirlerdi[22]. *Karakuş* kartal demektir.

Altay'daki Teleüt Türkleri ise, Terazi burcuna, ''*Üç Mıgak*'' demişlerdir[23]. Osmanlı yazılarında bu burca, ''*Beş Kardeş*'' denilir. Anadolu'da köylüler ise, ''*Beş Kardeşler*'' derler. Bu burca, Ortaasya'da ''*Kesil*''; Anadolu'da ise, ''*Kuyruk yıldızı*'' diyenler de vardır. Bu sözleri, değerlendiremiyoruz.

''Cevza'' veya ''Seyf'ül Cebbar'': Araplar bu yıldızı, bu adlarla anarlar. Avrupa'da bu tesirle burca, ''*Orion kılıcı*'' demişlerdir. Mütercim Asım Efendi, Türk ve İslam düşüncelerini benzeştirerek, şöyle diyor: ''*Bu burçta, hırsla çomak kaldırmış, başkasına vurmak isteyen bir adamın hayâli görülür. İki yıldız arasında, bir de tavşan vardır*''.

Terazi burcu: Üç geyik, bir avcı: Altay kültür çevresine ait düşünceler, şöyledir: ''*... Üç geyik, usta bir avcı tarafından kovalanmışlar, Geyikler canlarını kurtarmak için göğe kaçıp, Terazi burcunu oluşturmuşlar...*'' Bu çevrenin dışında, çok geri inanışlar da vardır[24].

Başı insan ve gövdesi de at olan avcı: Geri Tunguz kavimlerinde, böyle bir düşüncenin bulunması, çok ilgi çekicidir. Bu *Kentaur* anlayışı, her türlü dış tesirden uzak, Kuzey-doğu Sibirya'ya ait idi. *Terazi burcunun geyikleri, bu Kentaur avcı kovalamış*[25].

Terazi burcunun, avcının yay ve okundan oluşması

1) Şimdi, öz bir Türk düşüncesi'ne geliyoruz. *Oğuz Kağan destanı*'ndaki, göğe gerilen yay ve okları hatırlayalım. *Terazi* burcunun ''*üç geyik*'' ten oluşması, Ortaasya Türklerinde çok yaygındır[26]. *Terazi* burcu için Altay'da ki Teleüt Türkleri, şöyle düşünüyorlardı: ''*Kuguldey adlı bir yiğit, 3 geyik kovalamış. Geyikler, Tanrıya sığınmışlar, 3 yıldız olmuşlar. Yiğidin oklarından biri beyaz, birisi ise kırmızı imiş. Kırmızı yıldız bir geyiği yaraladığından, Kanlı yıldız demişler*[27]...''

[22] ''*Kara-kui*'' adlı yıldız kümesi için, yukarıdaki girişimizde, vesikalar bir araya getirilmiştir.
[23] ''*Üç-Mıgak*'' deyimi için bk. Radlof, *Wörterbuch*, I, s. 1871.
[24] ''*Üç geyik kafatası*'' destan motifi, Sibirya'ya aittir. Güneyde, görülmüyor.
[25] Buryat ''*kentaur*'' u için bk. Potanin, *Oçerki*, IV, s. 206. Bu da, çok kuzeydeki kültürlerin bir efsane motifidir.
[26] U. Harva, aynı eser, s. 194.
[27] Altay'ın kuzeyindeki Teleüt Türklerinin durumu için bk. Potanin, *Oçerki...*, IV, s. 204. Bu efsane, Türk mitolojisinin, orijinal motiflerini, içinde toplar.

2) Bir Altay Türk destanında: "*... Yeryüzünde bir avcı, bütün geyikleri öldürüyormuş. Tanrı avcıyı göğe çekmiş. Avcının yay ve okları, Terazi burcunu oluşturmuşlar*[28]..."

3) Bir Kırgız Türk inancı: "*... Avcıların elinden, yalnızca "3 dağ tekesi" kurtulabilmiş. Tanrı onları göğe çekmiş. Onlar da Terazi burcunu oluşturmuşlar. Avcıların attıkları oklar da, gökte birer yıldız olmuşlar*[29]..."

ÜLKER BURCU

Ülker burcuna, Türklerin verdikleri adlar: Dünyadaki bütün Türkler bu burca, "*Ülker*" veya "*Ürker*" derler[30]. *Ülker* sözü, "sıra ve dizi" anlamına gelir. Ülker burcu 6 yıldızdır. Ancak Batı'da olduğu gibi Türkler de, bu burcu "*7 yıldız*" olarak kabul etmişlerdir. "Yedi kız" dan birisi, kaçırılmış imiş. Anadolu'da, *Ülker*'e, "*Yediger, Yedigen, Yedi kardeş, Yediler, Yedi kandil*" de denmiştir. Yediger ise, Anadolu'da, "*Yâdi ker, Yedi yar, Yedi yarlar*", olmuştur. Ülkerin yıldızları, çok yanaşıktırlar. Bunun için Anadolu'da, "*Topçalar*" da, denilir.

Ülker dönümü, sıcak ve soğuk havalar: Kuzey Türk inanışlarına göre, "*Ülker yıldızı gökte altı delik oluşturuyordu. Bu delikten, sıcak ve soğuk havalar gelerek, iklimi değiştiriyordu*..." Bizim "*Ülker Dönümü*" sözümüzün de, belki bu inanışla bir ilgisi vardı[31].

Ülker ile Zühre'nin aşkı ve kar fırtınaları: Bu inanış, Yakut Türklerine aittir. "*... Zühre, güzel bir kız; Ülker de, bir delikanlı imiş. Karşılaşınca, kalplerinden büyük bir aşk kopuyormuş. Bu yüzden, kar fırtınaları kopuyormuş*[32]..." Bazıları da, "*Ay ile Ülker arasındaki, bir düşmanlık*" tan söz açıyorlardı. Bir Altay *şaman duası*'nda, "*Ateş için: Ülker yıldızı yoldaşın, Tanrıdan da fermanlısın!...*", deniyordu[33].

Koyuncu Kırgız Türklerinin inanışlarında Ülker: Meçin adlı bir böcek, Altay Türkleri için, zararlıydı. Kırgız Türkleri için ise, yararlıydı. Çünkü koyunlar onu, severek yiyorlardı: "*... Çayırlar içinde bir böcek varmış. Koyunlar, böceği severek yerlermiş. Develer ile inekler ise, yiyemezmiş. İnek, böceği öldürmek istemiş. Tanrı da onu, Ülker burcu yapmış*[34]..."

[28] *Yaya* benzetilişi için bk. *Oçerki*, IV, s. 204 vd.

[29] Oçerki, II, s. 124. Orijinal bir Altay Türk motifidir.

[30] "*Ülker*" in Türk Dünyasında söylenişleri hakkında, yıldızlar bölümümüzün girişinde, durmuştuk. Ortaasya Türkleri, buna çoğu zaman, "*ürker*" de derler: Radlof, *Wörterbuch*, I, s. 1838. Diğer söylenişleri için bk. Radlof, aynı eser, I, ss. 1855, 1857, 1858. Ayrıca bk. Yudahin, *Kırgız Sözlüğü*, s. 796.

[31] Kaşgarlı Mahmud, I, s. 95; III, s. 40. Ahmed Vefik Paşa da, "*ülker*" dir, der: "*Lehçe-i Osmanî*, s. 168.

[32] Pekarskiy, *Yakut Sözlüğü*, (türkçesi), I, s. 18b.

[33] A. İnan, *Şamamizm*, s. 64.

"*... Altay Türkleri Ülker yıldızına, Meçin derler. Meçin adlı bir böcek yerde yaşar, insanlar ile inekleri yermiş. Bir inek, Meçin'i öldürmüş. Parçalarını göğe savurmuş ve böylece, Ülker yıldızı olmuş*[35]..." Bu da, sığırcılara ait bir inanıştır. *Kırgız inanışı*, daha orijinal görünmektedir. Çünkü, kendi hayat ve iklimlerine uygundur[36].

ZÜHRE YILDIZI

Bu yıldıza batıda Venüs, Önasya'da da Zühre denilir. Yakut Türklerine göre, "*Zühre, çok güzel bir kız idi*[37]..." Öyle anlaşılıyor ki bu inanış, Batı ve İran mitolojilerinden geliyordu.

Zühre: Kervan yıldızı: Tanrı dağlarının yayla ve vadilerinde yaşayan Kırgız Türkleri bu yıldıza, "*Kervan culduz*", yani Kervan yıldızı derler. Anadolu'da ise yaygın olarak, "*Kervan kıran*" derler. Bu da, müşterek kültür tabanımızın bir belgesidir.

Zühre: Tan ve Çoban yıldızı: Osmanlı kitaplarında bu yıldıza, "*Erte yıldızı*", deniyor. Altay Türklerinden Sagaylar ise, "*Erte Solbanı*", yani "*Erte Çolpanı*" derler. Yine Altay Türkleri, "*Tang Solbanı*", da, derler. Anadolu'daki "*Tan yıldızı*", gibi! "*Çoban yıldızı*" ile "*Çolpan yıldızı*" arasındaki benzerlik üzerinde, ilk kez Ahmed Vefik Paşa durmuştu.

Zühre: Sarı yıldız, Ak yıldız, Kanlı yıldız: Bu yıldız, sabaha karşı doğar. Bunun için Anadolu'da, "*Sabah yıldızı*" da denmiştir. "*Ak yıldız*" diyenler de vardır. Doğu Anadolu'da, "*Sarı yıldız, Al yıldız, Kanlı yıldız*" da, denilir. "*Bu yıldızın erken doğması yüzünden bir kervan erken yola çıkmış ve Haydutlar tarafından yok edilmiş...*" Şu güzel Erzurum türküsünü sunmadan geçmeyelim:

"*Kanlı yıldız, Sarı yıldız,*

"*Sunam ağlar, Sarı yıldız,*

"*Selam götür, sen Al yıldız,*

"*Yıldız ey! Yıldız, yıldız, yıldız!*"

[34] Bu *böcek*, Altaylı ve diğer Türklere ait bir motiftir: Potanin, *Oçerki..*, II, s. 125.

[35] Aynı eser, aynı yer.

[36] Aynı eser, aynı yer.

[37] Hıristiyan Yakutlarındaki bu tesirler için bk. Seroşevskiy, *Yakuti...*, s. 668.

XI. Yüzyıl Türklerinde Zühre, Parlak ve Güzel yıldız: Zührenin güzellik sembollüğü, bütün Türk kültür çevrelerinde yaygındır. Kaşgarlı Mahmud'un derlediği eski bir Türk şiirinde, şöyle deniliyor:

"Yaruk yulduz togarda, udunu kelip bakar men,

"Satulayu sayraşıp, tatlığ ünün kuş öter!"

"Parlak yıldız (Zühre) doğanda, uyanarak bakarım,

"Gevezelik ederek, tatlı sesle kuş öter!"

Kutadgu Bilig'de, yani 11. yüzyıldaki saray dilinde ise şöyle deniliyordu:

"Sevimli bir yüz (sevüg) *vururdu, beşinci Zühre* (Sevit).

"Severek (seve) *baktı ise, sen gönlünü avut!"* (BK,135)

Kuzey Türk destanlarında Zühre, güzel bir kız: Yukarıda, bu inanış üzerinde durmuştuk: "*Zühre güzel bir kızmış. Ülker yıldızını seviyormuş. Karşılaşınca, yer yüzünde kar fırtınaları koparmış*[38]..." Zühre ile Ülker'in yaklaşma zamanı, 6. aydadır. Yakut Türklerine göre, bu ayda büyük kar fırtınaları olurdu.

Zühre, Çolpan yıldızı: Kırgız Türklerine göre "*Zühre,Ay'ın kızı idi. Ülker ise, oğlu idi*[39]". Türkler yaygın olarak bu yıldıza, "*Çolpan*" veya "*Çolpon*" derler. Anadolu'da da, "*Çoban yıldızı*" denmiştir[40]. Moğollar da, bu yıldıza, "*Solbon*" veya "*Sulbun*", derler[41].

"*Tang yulduzu*", yani Tan yıldızı deyimi de, Türklerde çok yaygındır. Çünkü, sabahleyin doğar[42]. "*Sabah yıldızı*" da denilir. Eski Türkler Zühre'ye, "*Yaruk yulduzı*", yani Parlak yıldız veya "*Işık yıldızı*" da demişlerdir[43]. Anadolu'nun bir çok yerlerinde ise, "*Ak yıldız*", denir[44].

Zühre: Güney yıldızı: Bir Altay Türk efsanesi, şöyle diyordu: "*... Bir yiğit rüyada, sağ yanında güneşi, sol yanında da ayı görmüş. Güney-de ise, Zühre yıldızı parlıyormuş*[45]..." Herhalde Zühre, yiğidin gelecekteki eşi olsa gerekti.

Zühre: At sürülerinin koruyucusu: Bu inanış, Kuzey Türkleri ile Sibirya kavimlerinde çok yaygındır. Altay ve çevrelerinde at sürüleri çok

[38] Pekarskiy, *Yakut Sözlüğü*, (türkçesi), I, s. 16a.
[39] Altaylarda, bu konudaki orijinal Türk inanışları için bk. Potanin, *Oçerki*, II, s. 125.
[40] Bu düşünce, Ahmed Vefik Paşa'nındır: (Aynı eser. a. yer).
[41] H. Vambery, geçen yüzyılda, bu konu üzerinde de, durmuştu: (Aynı eser, s. 155).
[42] Radlof, *Proben*, I. s. 11. Vambery, a. eser, a. yer.
[43] Kaşgarlı Mahmud, I, s. 96.
[44] *Lehçe-i Osmanî*, s. 258.
[45] Radlof, *Proben*, I, s. 11. Olay, göklerde geçer.

olduğu için, bu düşünce, yerli de olabilir: "*Zühre yıldızının kendisinin de, gökte at sürüleri varmış. Yanındaki iki küçük yıldız da, birinin adı Tuğluk olan, iki çobanı imiş. At sürülerinin sahipleri, Zühre için kurban verirler ve etlerin kokusu ile dumanını, Zühre'ye gönderirlermiş. Gece dünyada kısrakların doğumlarını* başlatırmış. Bazan *Batıya gidermiş, herkes işi bırakırmış. Kurtlara gün doğarmış*[46]..." Hindistan'da Zühre yıldızı, yani "*Aşvin*", bir at üzerinde gezermiş. Ancak Hindistan'da, at sürüleri yoktur.

EKLER: SABAH YILDIZLARI

VEYA SABAHLA BİRLİKTE KAYBOLAN YILDIZLAR

Kutadgu Bilig yazarı, sabaha doğru görünen ve kaybolan yıldızlar ile burçlar hakkında, çok değerli bilgiler vermektedir. Kutadgu Bilig yazarının yaşadığı yer, çok uzaklardadır. Bu nedenle bilgileri, astronomi bakımından değerlendirme, güçtür. Ancak bu satırlarda, yalnızca astronomi değil; kültür ve duygu da vardır:

1) *"Abdest aldı (yunup kıldı), yatsı namazına (yatgu namazın) kıldı; gereklerini gördü, döşeğini diledi ve yattı.*

"Az uykuya vardı, sonra yine uyandı; Merih, Mars, (Bakır sukun), *tepeden (yana) kaymıştı (savılmış).*

"*Yine gördü ki,* Ülker '*in başı* (tuşı), *yana kaymıştı (savılmış).*

"*Doğudan (toğardın), Akreb* (Çadan) burcu çıkmış (kopmış), başı da, yükselmiş (tuş örlep).

"Yine yattı, uykusu gelmedi; bir nöbetçi (keziglig kişi) gibi, gözünü yummadı!...

"*Güneş yükseldi (yaşık örlep), yelden toz koptu!* "Dokuz Alsancağı" *(tuğı), yaklaşageldi!...*": (KB,4887-4893).

2) *"Yumulmadı bir daha gözü, uyanık yattı. Düşünerek, sıkıldı özü!*

"Baka gördü ki doğudan (önden), Terazi (veya Jüpiter) Kara-kuş *doğdu; Kopa geldi* (Kara-kuş), *tıpkı bir ateş gibi!*

"*Sonra* yıldızlar *(yıldırık), Aygır* (adgır) *burcu ile parladılar!*

"Ardından dizildi (derildi), Jüpiter (Erentir). *(Ey insanoğlu), özünü bunlarla belgele (belgüle)!*

"*Seher kuşu* (sükiç) *kalktı, göğe yükseldi! Mezâmir (Su.ri'ibri) okur gibi, yabancı bir dille öttü (ünün sumlıdı)!*

"Doğuya doğru, güneşe baktı; yerinden kopup, yükseldiğini gördü...": (KB: 5674-5678).

3) *"Yüzün gizledi yere, Rumî kızı; Dünyanın benzi oldu, bir zenci (zengi) yüzü!* Göğün rengi ile ilgili bölümümüzde de, bu benzetmeler üzerinde durmuştuk. "*Rumî kızı*", göğün güzelliğini anlatan, bir tanıtmadır. Göğün, bunlu ve sıkıntılı havası da, "*Zenci (zengi) yüzü*" tanıtması ile tanıtılmıştır.

"Uykusı gelmedi, kalktı ve yine baktı: Gör! Ülker, *yine kaymış (savılmış), geceye katılmıştı (uçukmuş tüne)!*

"Gözünü göğe dikti ve uzun uzun baka durdu! Kara gece (kara tün) *karardı (tünerdi), aydınlanmadı hiç!*

[46] *Skazaniya Buryat: (Buryat masalları)*, s. 122. *Yiğidin yüzü, kuzeye (?) dönük olmalıydı.*

"Yatı verdi azıcık, sonra yine uyandı. Mavi (yaşlı) göğe baktı ve yukarıda gördü ki:

"Doğudan (toğardın), Terazi (Kara-kuş) burcu kopmuş, yükselmiş! Düşmanın taşıdığı meşâleler gibi, parlak (yıldrak)!

"Yedi kardeşler (yetiken), başını götürdü, yine yukarı! Yıldızlar (yıldırık), Aygır (adgır) burcuna, dönüştüler (töngit-)! Jüpiter'in (Eren-tir) başı ise, yerlere yakın indi!

"Güneş (yaşık) başını kaldırdı, ışıklı yüzünü açtı!...": (Kutadgu Bilig, 6216-6221).

GÖKTEKİ YILDIZLAR VE BURÇLAR

Kutadgu Bilig yazarı, kitabına başlarken, gök ile yıldızlar hakkındaki bilgilerini ileterek, konuya giriyor. Ancak yıldızlar ve burçlar ile ilgili olarak, burada verdiği bilgiler, kitabın içindekiler ile çelişmektedir. Anlaşılıyor ki yazar, bu girişi, değişik bir kaynağa dayanarak kaleme almıştı. Bir kaç burç ile ilgili beyti, az önce sunmuştuk. Şimdi de bu çok güzel ve derin girişin, -biraz da tahlil ederek- tümünü sunmağı, yararlı görüyoruz:

"(Tanrı), mavi (yaşıl) göğü yarattı, üzerine de yıldızı! Kara geceyi (kara tün) türetti, ay aydınlık (yaruk) gündüzü"!

"Bu gökteki yıldızlar, bir biçim bezek! Bir biçim kılavuz, bir biçim öncü (yezek)! Ne biçim aydınlatmış! O, bir kılavuzki, yolunu yitirenler, (yetse), onunla bulur!

"Bazısı, az yüksek; bazısı az alçak! Bazısı, çok parlak (yarukrak) bazısı da az!

"Bunların en üstünde, Zühal (Saturn) (Sekentir) yürür. İki yıl, sekiz ay, bir evde kalır!" "Sekentir" veya "Sekentiz", yalnızca burada görülür. Üzerinde arapça, "Zühal", yazılıdır (A.2), Bu yıldız, "Eren-tüz veya "Erentir" de, olabilir.

"Ondan sonra ikinci oldu, Müşteri (Jüpiter) (Onğgay). Bir evde kalır on (?), ayrıca da iki ay". (Bk. Burçlar).

"Üçüncü Merih (Mars) (Kürüd) gelir, kızgın (köksün) dolaşır! Sözler bir baksa, yeşermişler bile kurur!" (Bilindiği üzere Türkler, Merih (Mars) yıldızına, "Bakır-Sokum" adı verirlerdi. "Kürüd" sözünü, ilk kez burada görüyoruz).

Güneş (yaşık) oldu dördüncü, Dünyayı aydınlattı. Yaklaşan, bakılanın, özünü aydınlatır!

"Sevimli (sevüg) bir yüz vurundu, beşinci Zühre (Venüs)! Severek baktı ise, özünü avut!" (Buradaki "Sevit" sözünü de, başka bir yerde göremiyoruz).

"Sonra geldi arzu, arzular Utarit (Merkür) (Tülek) Kime yaklaşırsa, onu özüne bağlar!

"Bunların en altında, bu Ay dolaşır. Güneş ile bakışsa, dolunay olur!

"On iki burç'da, vardır, bunlardan başka; kimi iki evlidir, kimisisiyse bir (evli).

"Kuzu (Oğlak, hamel), bahar (yazkı) yıldızıdır; sonra da, Boğa (Ud! Öküz, Sevr) gelir. İkizler (Erentir), Seretan (Kuçık) dürtüşüp yürür! Bunlar "Erentir, Erentüz, Cevza, jüpiter veya Terazi idiler. (Metnin altındaki yazılara göre, burada yazma, mana değiştiriyor. Dürtüşerek (sançu) yürürler, dendiğine göre, bu iki yıldız birer düşman olarak görülüyorlardı).

"Gör! Arslan (Esed) ile komşudur, Buğday başı (Sünbüle)! Sonra Terazi (ülgü) gelir. Bunlarda, Akreb (Çadan) ile Kavs'in, (yani) Yay'ın (ya), oldular eşi!

"Sonra geldi Oğlak, Cediy (Oğlak); Kova Delv (Könek) ve Balık, Hût. Bunlar doğunca gökyüzü ve hava (kalık) aydınlanır! (Bundan sonra gelen beyitler, yıldız bölümümüzde verilmiştir: (Kutadgu Bilig, 127-141).

BAZI YILDIZLAR VE İNANIŞLAR

1) XI. yüzyıla ait Kaşgarlı Mahmud'un şu notu çok önemlidir: "Yulduz, yıldızlara ait yaygın bir addır. Sonra araları ayrılır: Müşteri (Jüpiter) yıldızına, "Erentüz"; Terazi (Mizan) yıldızına, "Kara-Kuş"; Ülker (Süreyya) yıldızına, "Ülker; Yedi kardeşlere, "Yetigen"; Kutup yıldızına "Temür-Kazzuk"; Merih (Mars) yıldızına da, "Bakır-Sokum", denilir": (MK,III,s.40).

2) ÜLKER: "Süreyya'ya, Ülker denilir": (MK, III, s. 40). Doğrusu, "gezegen" dir. Bk. (Brockelman, İnd., s.226), Ürker (Çağ.) ve Ürkör (Kırg.) söylenişleri de vardır: (Radlof;Wb.,I,1837). Gezegen anlamına söylenir. Diğer notlar, yukarıda sunulmuştur.

"Ülker çerig" "Savaşlarda yapılan bir hile ve kurnazlıktır. Askerler, her yandan bölük bölük toplanırlar. Birisi ilerleyince, ötekiler de ona uyarlar. Bu hile ile, yenilme az olur": (MK,I,s.95).

Kutadgu Bilig'de Ülker, sabah yıldızları arasında sayılır. Bazan sabah, "Ürker'in (veya) Ülker'in, geceye karışması ile, sabah oluyordu": KB,6216). Bazı yerlerde ise, Ülkerden sonra, başka burçlar da görülüyordu: (KB,4887-89).

3) TERAZİ (Mizân) veya MÜŞTERİ (Jüpiter): Bu iki yıldız veya burç, çeşitli kaynaklarda birbirlerine karışmışlardır. Bunun en iyi yorumunu, Brockelmann yapmıştır: Eski türkçedeki "Eren-tüz" sözü, yıldız olarak Müşteri (Jüpiter); burç olarak da, Terazi burcu için söylenmiştir. Jüpiter manasına, "Kara-Kuş" ile, yer değiştirmiştir: (Ind.,s.22).

"Eren-tüz": Bu, Müşteri (Jüpiter) yıldızıdır": (MK,I,76).

"Eren: Eren-tüz: Yıldızlar bilgisinde, Terazi yıldızının adıdır. Bu, ayın gökte uğraklarından birinin adıdır": (MK,I,76). Değişik okunuşu, "Eren-tir, Eren-tiz": (KB).

4) KARA-KUŞ yıldızı: "Terazi (Mizân) yıldızına, "Kara-kuş" adı verilir": (MK, III, s. 40).

"Müşteri, (jüpiter)'e, "Kara-Kuş" adı verilir. Bu yıldız doğduğu zaman, "Kara-Kuş toğdı, denilir. Bu yıldız oralarda, sabahleyin doğar": (MK,I,s.332). "Buna bazan, "Kara - Kuş yulduz" da, denilir": (MK,III,s.221).

Kara-Kuş, burç olarak Terazi ve yıldız olarak da, Jüpiter için, söylenmiş olmalı idi: (Brockelmann, s.166). Kutadgu Bilig içindeki anlayışı ise, yukarıda sunmuştuk.

5) Merih (MARS): "Bakır-Sokum" diye Türklerce anılan bu yıldız, Türk edebiyatında, önemli bir yer tutar.

"Bakır-Sokum" Merih (Mars) yıldızının adıdır. Kızıllıkta, bakıra benzer": (MK, I,361; 398; III,s.40). Doğrusu, bu olmalıdır. "Sokım", eski türkçede, bir kap veya kapak manasına söylenmiş olmalıdır: "Sokım: Bir ağaç parçasıdır ki, çam kozası şeklinde kesilerek içi oyulur. Üç tarafından delinerek, okun üzerine konur": (MK,I,s.397). Bu bir ıslıklı ok olsa gerektir.

Uygur Türklerinde: "Bakır Sokra yultuz": (TT,VII,s.57:Mars) "Bakır sokına yultuz": (KB,2889,4889).

18. BÖLÜM

SAMANYOLU

Samanyolu deyiş ve anlayışı Türklere, İran edebiyatı ve mitolojisi yoluyla girmiştir. İranlılar bu yola, *"Kah-keşân"*, yani Saman çeken derlerdi. Bu söz, Osmanlı kitaplarında da, *"kehkeşan"* yazılışı ile görülmüştür. Iran düşüncesine göre, *"Samanyolu, gökte saman çekilirken, yere düşen saman tozlarından ve saman parçalarından oluşmuştu"*.

"Bir saman hırsızının bıraktığı izler" diye de, Türk düşüncesine yansımıştır. Eski Türkler, "Saman oğrısı", yani saman hırsızı, demişlerdir.

"Hacılar yolu", Hac yolu" ise Türklerin İslamiyete girişinden sonra oluşmuş deyimlerdir. Çünkü bu yol, güney-doğuya doğru gidiyordu. Bu sözde de İran tesirleri vardır. *"Samancı yolu" "samanlık yolu"* deyişlerimizin kaynağı da, Fars edebiyatı olmalıdır.

"Gök yaruğı", "Gök kapusı" ise, orijinal Türk deyişleri olsa gerektir. Bu söyleyişler, ilk Osmanlı kitaplarında da görülüyordu. Anadolu'da söylenen, *"Gök dere"* ile *"Gök yolu"* ise, eski Türk mitolojisinin izlerini taşımaktadır.

"Ordu yolu", "Kuşlar yolu", orijinal bir eski Türk düşüncesidir. Bizce en eski ve orijinal deyim, *"Kuşlar yolu"* veya *"Kuş yolu"* idi. Çünkü göçebe kuşların izledikleri yön de, *samanyolu* idi. Bunun altında da bir efsane ve mitolojik bir düşünce yatmaktadır. Az sonra üzerinde duracağımız bu mitolojik düşünceler, geniş Ortaasya'dan doğmuş, Rusya ve Fin körfezine kadar uzamıştı. Kazan Türklerinde, kuşlar da belirtilmiş ve *Yaban kazlarının* yolu denmişti. Bu deyimle ilgili, birsürü de, efsane vardır.

Samanyolu, "Göğün dikiş yeri": Böylece Proto-Türk düşüncelere, inmiş bulunuyoruz. Kuşlar yolu da, eski bir düşüncedir. Ancak biz böylece Mitolojiye inmiş bulunuyoruz. Yakut Türkleri, *"Samanyolunun, göğün bir dikiş yeri olduğunu"*, düşünmüşlerdir. Bu, büyük bir düşünce idi. Yakutların bazı komşu kavimleri ise, *"Bütün uzayı, (yani Macro-Cosmosu), Samanyolunun bir parçası gibi düşünmüşlerdi*[1]..." Yani Dünyamız da, Sa-

[1] 1883 de yayınlanan şu rapor önemlidir. Ancak orijinal Türk düşüncesinden uzaktır: U. Harva, aynı eser, s. 143. Bk. Agapıtov, Hangalov, *Şamanstvo u Buryat İrkutskoy Gubernii: (İrkursk bölgesi Buryatlarında Şamanizm)*, İrkutsk, 1883, s. 50.

manyolunun içindeydi. Zaten bu günkü modern düşünceler de, bu yöne doğru yönelmektedirler. Anadolu'daki *Gök yarığı* düşüncesini de, hatırlayalım.

Samanyolu, "Tanrı'nın ayak izleri": Yakut Türklerinin Proto-Türk düşünceleri, uzay anlayışını geliştirmekte ve bizi, yeni fikirlere eriştirmektedir:

"*... Tanrı, Dünyayı ilk olarak yaratmak istediği zaman, gök yüzünde bir süre gezmiş. İşte gök yüzünde güzel bir cadde gibi parlayan bu Samanyolu, Tanrı'nın o zamanki, ayak izlerinden başka bir şey değilmiş*[2]..." Güney-Batı'ya doğru uzanan bu Samanyolu, "*Tanrı'nın hareket yönünü*" de, bize öğretmiş oluyordu[3].

Samanyolu, "Geyik avcılarının ayak izleri": Görüş ve anlayış, saf ve derin mitolojiden kurtulup, "*Kuş yolu*" gibi, *günlük* bir *hayata* dönüyordu. Bu inanış, Macarların akrabaları olan, Vogul kavimlerine aittir. "*Avcılar, gökte geyikleri kovalamışlar. Samanyolu, bu avcıların ayak izleri imiş*".

SAMANYOLU: ORDU YOLU

Attila ve oğullarının geleneklerine gelmiş bulunuyoruz. Bu inanış, "*Macarların Ortaavrupa'ya gelişlerinden sonra başlar*". Derin Ortaasya izlerini taşıyan, bir *Macar mitolojisi*" dir. Bu efsane, Transilvanya'da oturan, Türk-Macar karışımı, Sekeller arasından derlenmiştir.

Macarlar, Samanyolunu izleyerek geliyorlar: Samanyolu, her ülkeye göre yön değiştirir: "*... Macarlar, Ortaasya'ya yakın yurtlarından, Macaristan'a göçerken, Samanyolunu izleyerek gelmişler*[4]..." Samanyolu Güney Rusya'da, özellikle yaz aylarında, doğu-batı yönleri arasında uzanıyordu. Bu efsaneyi araştıranlar, şöyle diyorlardı: "*... Samanyolu burada, sanki Ortaasya ile Avrupa arasında uzanan bir yolmuş gibi görülür. Büyük akınlar ile göçler, hep bu yol üzerinden yapılmıştır...*"

Attila'nın oğlunun ruhundan, medet ve yardım umanlar: Macarlar, Samanyoluna, "*Hadakkutya*" derlerdi. Bunun manası, Ordu yolu demektir. Attila'nın devleti 450 yılından sonra yıkılınca, Transilvanya'da kalmış olan Türk-Macar karışımı Sekeller sıkıştıkça, Attila ile oğlunun ruhlarından, yardım ve medet ummuşlardı.

Attila'nın oğlunun ruhu, Hun askerlerinin ruhları ile Samanyolundan yardıma getiriliyor: "*Sekel ordusu, düşman karşısında sıkışınca, Attila'nın en küçük oğlu Csaba'nın ruhu, Hun askerlerinin ruhlarını da emrine alarak, gelmiş ve Sekellere yardım etmişti. Csaba ruhlar ordusu ile gelirken, hep "Ordu-yolu" yani Samanyolu üzerinden ilerlemiş...*" (Aynı yer).

[2] J. G. Georgi, *Bemerkungen auf einer Reise im Russischen Reiche*, St. Pb., 1775, I, s. 321-1773 tarihli bir rapordur. Bu efsanede, bir Güney tesirini göremedik.

[3] *Skazaniya Buryat: (Buryat masalları)*, s. 122 vd.; Harva, aynı eser, s. 198.

[4] Roheim, *Hungarian Mythology*, s. 16.

Bu efsane Samanyoluna, *sosyal bir mana* ve tarih şuuru veriyor. Attila'nın, Csaba adlı bir oğlu yoktur. Adı, ancak efsanelerde geçer. Ölümsüzlüğe ermiş imiş. Konuyu uzatmıyalım.

Samanyolu, "Avcıların kayak izleri": Yine Macar mitolojisi ile onların akrabaları olan, Vogul gelenekleri içinde kalıyoruz: "*Numi Tarem adlı tanrı, 6 ayaklı, çok hızlı koşan bir geyik yaratmış. Bir avcı onu vurmak için, gökyüzünde kayakları ile kovalamış. Samanyolu, bu kutsal kayak izleriymiş...*" Bu Tanrı'nın 7 oğlu varmış, bütün insanlık bu 7 oğuldan türemiş[5]. Yakut Türklerine göre de, "*Tanrı 7 insan yaratmıştı. İnsanlık, bu 7 insandan türemişti*". Görülüyor ki Türk Mitolojisinin, en Doğu ve en Batı uçları arasında bir benzerlik vardı.

Samanyolu: "Kuş yolu". Kırgız Türkleri Samanyoluna, "*Kuş colu*" derler. Türkmenler ise, "*Kuşlar yolı*" diye tanımlarlar. Kazan Türkleri ise, "*Kiyik kaz yulı*", yani "*Yaban kazlarının yolu*" derler Kazan Türkleri, Fin-Ugor ve Çuvaşlar üzerinde, derin tesirler bırakmışlardı[6]. Kazan Türklerinin tesirinde kalmış bir Vogul efsanesi, şöyle diyordu: "*... Bir yiğit, göklerde uçar, dağlarda avlanırmış. Baharda Samanyolu'ndan Kuşlar gelince, o da kuzeye gidermiş. Kuşlar gidince de, Samanyolundan uçar, yurduna dönermiş*[7]..."

Göklerdeki geyik avcıları: Göklerde 6 *ayaklı geyiği* kovalayan, kayaklı geyik avcısının izlerinden söz açmıştık[8]. Ona benzer bir efsane daha vardır[9]. Bunlar, Macar ve Fin-Ugor kültür çevrelerine aittir.

"Yer ile göğün birleştiği yerde", geyiği yakalama: Yine aynı çevrelere ait bu söylenti de, Uzay (Cosmos) anlayışı ile ilgili, önemli bir bilgi veriliyordu: "*Uçan Avcı*, "Yer ile göğün birleştiği yerde", *bir dişi geyik vurup, karnını doyuruyor*[10]..." Bu, gerçekten görkemli bir mitolojidir. Ancak açık olarak yorumlayamıyoruz.

İki kardeşi, göğe ve yere çeken geyikler: "*... İki kardeş, geyik görüyorlar. Geyikler, onları yurtlarına çekiyorlar. Kardeşlerinden biri*, "Gökteki ruhla-

[5] Munkacsi, *Die Weltgottheiten*, KSz, IX, 3, s. 251.

[6] "*Kuş yolu*" inanışları üzerinde ilk kez Vambery durmuştur: Aynı eser, s. 155 vd.

[7] Roheim, aynı eser, s. 14.

[8] Munkacsi, aynı eser, s. 251.

[9] Aynı eser, s. 353.

[10] Roheim, aynı eser, s. 16 vd.

rın a t a s ı *"diğeri de yerdeki"* insanlaın a t a s ı *"oluyor*[11]*..." Geyik de çekti beni kendi dağına türküsündeki gibi bir düşünce!*

Kuş olup, Samanyolundan gelen bir konuk: Gerçi bu da, M a c a r kültür çevrelerine aittir. Ancak A l t a y ve T ü r k motifleriyle içiçe girmiştir: *"... Çok eski çağlarda bir yiğit, K a z donuna girip, S a m a n y o l u üzerinden bir ülkeye gidiyor. Bir evin bacasından girip, bir kızla evleniyor ve nesilleri çoğalıyor*[12]*..."*

[11] R o h e i m , aynı eser, s. 13.

[12] Aynı eser.

19. BÖLÜM

SERAP VE TÜRKLER

S e r a p , *ışık yansımaları* ile ilgili bir olaydır. Daha çok çöllerde olur. Türkler, *hayâl kurma, hayâlet görme, hayâle kapılma* gibi anlayışları da, bu sözlerle anmışlardı. A n a d o l u 'daki *"ılgın-salgım"* deyimi, kökleri çok eskilere giden türkçe söz köklerinden gelir. A n a d o l u Türkleri serap için, *"ılga, ılgım, ılgın, yalgın, ılgır, ılkımak"* gibi yine kökleri eski Türkçeden gelen deyimler de kullanırlardı[1].

Eski Türkler seraba, " S a k ı m " derlerdi: Eski türkçede serap, *"sakım"* dır. A n a d o l u 'da aynı manada söylenen, *"sağın"* sözü de önemlidir[2]. G ö k - t ü r k l e r , *"sakınmak"* sözünü, d ü ş ü n m e k veya *"bir şeyi hayâllerinden geçirmek"* için söylenirdi. 10. yüzyıldan sonra ise bu söz, yalnızca, *"hayâl gibi görme"*, manasına söylenmişti.

Deyimler ve belgeler: 11. yüzyılda, *"ol menim közüme sakıdı"* sözü, *"o* benim gözüme hayâl şeklinde göründü", demekti[3]. *"Sakığ sakıdı"* sözü ise, doğrudan doğruya, " s e r a p g ö r ü n d ü " demektir. *"Sakırmak"* türeyişi ile de söylenir[4]. U y g u r el yazılarında da, şöyle deniyordu: *"Sihir* (yelvi) *ile*

[1] A n a d o l u 'da, *"Ilgam, ılgım, ılgır, ılga, ılğam, ılğıt, ılkım"* sözleri, şu anlayışları karşılarlar: 1. S e r â b . 2. H a y â l . 3. Yaz güneşinin ışığının yansımasıyla görülen t i t r e k p ı r ı l t ı .
"Ilgım ılgım görünüyor", b e l l i b e l i r s i z manasınadır: *(Derleme sözlüğü*, VII, s. 2468 vd.).
E s k i A n a d o l u 'da, O s m a n l ı kitaplarında ise, *"Ilgım-salgım, ılkım-salkım, algım-salgın"* sözleri, doğrudan doğruya, *serâb manasına söylenir. A s ı m E f e n d i , şöyle diyordu: "... Serâbdır ki, sıcak günde çorak yere güneş urdukta, su gibi görünür. Türkçede, " ı l g ı m - s a l g ı m " denilir": (Bürhan-ı* Katı, s. 597). Ayrıca bk. *Tarama sözlüğü*, III, s. 1940.

[2] Bk. Derleme dergisi, *"Sağın"* maddesi.

[3] K a ş g a r l ı M a h m u d , III, s. 268-269: *1) "Ilgın yalgın göründü"*. Eski türkçesi: *(S a k ı ğ (serâb) sakıdı):* (MK, III, s. 268). *2) "Susamışa serâb, hep su göründü"*. Eski Türkçesi: *(Usukmışa s a k ı ğ (serâb), kamuğ su göründü):* (MK, I, s. 191).
K u t a d g u B i l i g 'de: *"Bu bir avuç kara toprağı bırak! Büyük ve ebedî (mengü) ili dile! Bu s e r â - b a (sakığ), ne gerek var!..."* : (KB, 5425).
"... Görü verirsen, Dünya işi bir s e r â b 'dır (sakığ ol)! Tutayım diye uzanırsan, kaybedersin!... : (KB, 1410).
"... Bu Dünya s e r â b 'dır (sakığ ol)! Gözünden uçar! Ne kadar özlersen (öz ederse), gözünden kaçar!..." (KB, 3627).
U y g u r el yazmalarında: *"... Sihirli ve sihirbazlık (yelvi kömen), bir s e r â b (sakığ) gibidir..." : (Altun Yaruk : Suvarnaprabhasa*, 451,2).

[4] Kaşgarlı M a h m u d , III, s. 268-269.

hayâl görme (kömen), tıpkı serap (sakıg teg) *gibidir...*" (Suv.,451,9). Kutadgu Bilig'den de, bir kaç örnek sunalım:

1) "*Görü ver, Dünya işi bir seraptır (sakığ ol),*

"*Tatayım dedikçe, insan onu kaybeder (yetrür)!*" (1410)

2) "*Bu Dünya seraptır* (sakığ), *gözünden uçar,*

"*Ne kadar özler isen, o kadar kaçar...*" (3627)

3) "*Bırak, bu bir avuç* (avutça) *toprağı,*

"*Ulu ve ededî illeri iste, nene gerek bu serap (sakığ)*" (5425)

4) "*Susamışa serap* (sakığ), *hep su görünür*" (MK,1,191).

Sağın, Anadolu'da serap için söylenen, yaygın bir deyimdir. Eski türkçede "*sağın*", sanma ve zannetme, demekti[5]. Kutadgu Bilig'de "*sakım*" da serap anlamına söylenmiştir.

"*Seraptır* (sakım) *o, bakıversen, görünü durur,*

"*Tutayım dersen, kaybolur* (yiter), *yok olur!*" (4759)

Ortaasya Türklerinde, "*sakım*" veya "*zakım*", yalnızca, ışığın yansımasıdır. Ancak Kırgız Türklerinde, "*zakımdanmak*", serapla örtülme, demektir[6]. Issız bir yerde şarkı söylemek, çok uzaklardan başkalarının da, duyabileceği gibi ırlamak için de bu söz söylenirdi[7].

Anadolumuzdaki, "ılgım-salgım" deyiş ve anlayışı: Anadolu Türklerinde serab, "*pusarık*" veya "*busarık*" da, denilir[8]. Bu daha çok, "*alaca akşam karanlığı ile sisli havalardır*". Bunu, serap anlamına söylendiğini, önemli kaynaklarımızdan öğreniyoruz[9].

Anadolu'daki "*ılgım-salgım*" deyiminin aslı, başlangıçta, "*sagım*" idi. "*Ilgım*"'la benzeştirilmiştir. Anadolu'da, hayâlet gibi görünen şeylere, "*ılgın-yalgın görünmek*" de, denilir. "*Yalkımak*" "*parlamak ve alev alev yan-*

[5] Aynı eser, II, s. 153: "*Sakım*" sözü, serâb manasına olarak, Kutadgu Bilig'de, yalnızca şu söz içinde görülür: "*...O, görünüp duran (körnü turur), bir serâb'dır (sakım ol)! Tutayım dediğinde, yiter, yok olur!....*" (KB, 4759). Metnin altında, "*sakığ*", *serâb*, yazılmaktadır: (KB, A. 42).

"*Sağınma*" eski Anadolu ve Osmanlı kitaplarında, "düşünme, zan ve tahmin" manalarında söylenir. "*Sağınma, sağınç kılma, sağınç sanma*" sözleri ise, eski "*sakınma*" söz ve anlayışından gelir: (*Tarama sözlüğü*, V, 3232).

"*Sağın*", Anadolu'da, Eskişehir ve Karaçay çevrelerinde, serâb manasına söylenir: (Bk. *DS*).

[6] Yudahin, *Kırgız Sözlüğü*, (türkçesi), s. 803.

[7] *Yudahin, Aynı yer.*

[8] *Burhan-ı Katı tercümesi*, s. 346. *Lehçe-i Osmanî, s. 1162.*

[9] *Lehçe-i Osmanî*, aynı yer.

mak", demektir[10]. "*Yalgın*" da köklerini, aynı kök ve manadan almış olmalıdır. Anadolu'da "*yalgın*", altın ve gümüş gibi şeylerin parlaması için söylenir[11]. "*Ilgın*", "*ılgıt*", manaya bir yumuşama da veriyordu[12].

Kuzey Türklerinde serap: "*Serâp*" sözü türkçemize, farsça "serap" dan girmişti. Bu söz, Kazan Türkleri yolu ile, Hıristiyan Çuvaş Türklerine kadar yayılmıştı. Çuvaş Türklerinde, "*serap*" ve "*sören*", bazı din törenlerine ad olmuştur[13]. *Sürmek* sözümüzden, kötü ruhları kovma törenlerine, "*sürem*" de derler[14]. Konuyu, fazla uzatmıyalım.

[10] *Yalgın*", Anadolu'da, Bayburt, İzmir ve Edirne'de, serâb anlamında söylenir. "*Yalkı-, yalkın, yalgın*" sözlerinin, alev ve yıldırım anlamlarında söylenişi için bk. Radlof, *Wörterbuch* III, s. 172.

[11] Redhouse, s. 2191; Radlof, aynı eser, III, s. 178.

[12] *Derleme Dergisi*. Adı geçen maddelere bakınız.

[13] Marttı Räsânen, Studia Orientalia, XV, 1, 1947.

[14] U. Holmberg, *Die Religion der Tscheremissen*, s. 181-82.

226

20. BÖLÜM

EBEKUŞAĞI

Ebekuşağı'na, Türkler tarafından verilen adlar: Kuşak Bütün Türk kültür çevrelerinde, Ebekuşağına ait başlıca bir özelliktir. Altay Kuzeyindeki Türklerin hepsi ebekuşağına, *"Gök kuşağı"* derler. Bu belgeler, kaynaklarıyla birlikte, arkada sunulmuştur. Ebekuşağına, *"Yay"*, *"Tanrı'nın kamçısı"*, diyenler de vardır. Anadolu'da daha çok *"Al kuşak, Ala kuşak, Al yeşil kuşak, Dede kuşağı, Ebe kuşağı, Ebem kuşağı"* adları verilir.

"Eleğim sağma", *"ineğim sağma"* gibi Anadolu deyimleri ise[1], arapça *"Alâ'im el semâ"* sözünün, türkçeleştirilmişidirler[2]. İran kültür çevrelerinde, *"Keman-ı Şeytan"*, yani *"Şeytanın yayı"* anlayışları[3], herhalde *"Kavs-i kuzah"* deyiminden kaynaklanıyordu.

Ebekuşağı, Gök kubbesindeki yay: Oğuz Kağan destanında, göğü baştan başa kaplayan, *"Altın yay"* üzerinde çok durmuştuk. İran mitolojisi, *"Şeytanın yayı"* demekle, buna hoş bir özellik vermiyordu. Türklerden uzakta olan, Kuzey Asya'daki Soyot boylarında, bir iz de bulabiliyoruz: "*... Gök gürlemesi, bir yiğidin sesidir. Onun yayı, gökkuşağı; attığı oklar ise, yıldırımlar idi...*" Hint mitolojisinde ise, "*... Ebekuşağı, İndra adlı bir Tanrının silahı idi. Bununla, Asura adlı bir Tanrıya, oklarını atardı[4]...*" Kuzeyde, Karaim Türkleri, ebekuşağına, *"Ya, yay"* derler. Çağatay Türk kültür çevresinde ise, ebekuşağı ile açılan fala, *"İlm-i yay"* denilir. Notları, arkadadır.

Ebekuşağı, "Gök Kurtun yelesi", "Güneşin kulağı": Şimdi, *Proto-Türk* dünyasına girmiş bulunuyoruz. Kırgız Türkleri, Ebekuşağına *"Kök cele"*, yani Gök yele diyorlar. *Gök yele* aynı zamanda *Gökkurt*, *"Gök böri"* anlamındadır. Çünkü kurdu, kurt olarak anma, tabu ve günahtır[5]. Atların ve kurtların *"gök yeleleri"*, Atlı ve hayvancı Türklerin düşüncelerinde, çok önemli bir yer tutar.

[1] *Tarama Sözlüğü*, IV, s. 287; Ahmed Vefik Paşa, *Lehçe-i Osmanî*, s. 1237.
[2] *Tarama Sözlüğü*, a. yer.
[3] Mütercim Asım Efendi: *Burhan-ı katı tercümesi*, s. 456.
[4] Potanın, *Oçerki*, IV, s. 207.
[5] *"Kök cele"* için bk. Yudahin, *Kırgız Sözlüğü*, (terc.), s. 498.

"Güneşin veya güneş ışıklarının kulağı", yani *"Kündüng kulağı"*, ebekuşağı için yine Kırgız Türkleri tarafından söylenirdi[6]. Türklerin kozmolojik düşüncelerini belirtmesi bakımından önemlidir.

Ebekuşağı, "Ak yol" ve "Cennet köprüsü": Eski Türklerde, *"bu dünyayı, öbür dünyaya* (bu Acunu, ol Acuna) *bağlayan bir köprü"* gibi düşünülmesi, daha muhtemeldir. Bizce Türklerde, *"Sırat köprüsü"* anlayışı, yok gibidir. *"Cehennemi, uçan atlarıyla geçiyorlardı"*. Anadolu ve eski Osmanlı kitaplarında, ebekuşağı için söylenen *"Ak yol"* deyimi üzerinde önemle durulmalıdır[7]. Bizce bu deyimde, manevî bir derinlik olsa gerektir.

Ebe kuşağı, "Salavat ve Selâmet köprüsü": Kuzeydeki Kazan Türkleri ebekuşağına, *"Salavat küpiri"* derlerdi[8]. İslamiyetin ve İslâmî düşüncelerin çok benzeştiği bu bölgede, *"Selâmet köprüsü"* de, güzel bir yorumdur. Putperest veya Hıristiyan olarak yaşayan Çavuş Türkleri ise, bu İslam deyimini, *"Azamet-keberri"* veya *"Saramat-keberri"* olarak söylemişlerdir[9]. *"Ebe kuşağını, Dünyadan Ahirete giden bir köprü gibi"*, düşünmüşlerdi. Bu inanç, Avrupa'da da vardır.

Ebekuşağı, "Altı tane yay gibi": Şaman davulları üzerindeki resimlerde görülüyordu: *"Dünyanın orta direği olan Demir-kazık'ın yanlarına* karşılıklı olarak çizilmiş, altı yay görülüyordu. Yerle gök, bir çizgiyle ayrılmış ve çizginin üzerinde de, ay, güneş ve yıldızlar görülüyordu". **Ebe kuşağı, kutsal değildi:** *"Çünkü sonsuz kutsal gökte değil; yeryüzünde oluşan bir olaydı"*. Bu yayların manası ise, şimdilik anlaşılmıyordu[10].

Ebekuşağı yolu ile şamanların göğe çıkmaları: Atlı Türk kültürü, burada yine kendisini gösteriyordu. Altay destanlarında bunun izlerini görmüyoruz. *"Göğe çıkma törenleri"* ile ilgili belgelerimizde, *"şamana gök yolunu gösteren, siyah ve beyaz perçemlerden"* söz açmıştık[11]. Bazı törenlerde ise, *"bir ip üzerine asılmış mavi, beyaz, kırmızı ve sarı bezler şamana gök yolunu gösteriyorlardı"*. Bazı araştırıcılara göre bu, ebekuşağı idi. Bazılarına göre ise, mavi ve beyaz bezler göğü; diğerleri ise, ebekuşağını gösteriyorlardı[12]. Bazı şamanlara göre ise, ebe kuşağı, göğe giden bir *"Gök köprüsü"* idi[13].

[6] Yudahin, aynı eser, (terc.), s. 517. *"Kündün"* sözü, Yudahin'in sözlüğünde yoktur. Radlof, *"Kündüng"* sözünün Kırgızlarda, güneş ışığı anlamına geldiğini söyler: *"Wörterbuch"*, II, s. 1445).

[7] Tarama Sözlüğü, II, s. 22.

[8] Paasonen, *Çuvaş Sözlüğü*, (terc.), s. 10.

[9] Radlof, *Wörterbuch*, III s. 353.

[10] Şaman davullarındaki ebekuşakları için, sondaki notlarımıza bakınız.

[11] Bu önemli bilgiler, Seroşevskiy'in büyük kitabından taranmıştır: *Yakutı*, s. 646. Ayrıca bk. Harva, s. 333.

[12] Agapıtov - Hangalov, *Şamanstvo u Buryat: (İrkutsk bölgesindeki buryatlarda şamanizm)*. İrkutsk, 1883, s. 46.

[13] Marttı Räsânen, belgeleri zorlayarak, bu düşünceyi, Altay'a maletmek istemektedir: *Studia Orientalia*, XVI, 1, 1947, s. 11. Ancak kendisinin bu Buryat çevresinin dışında bir bilgisi yoktur.

Avrupa'da "Gök köprüsü" (Pons): Benzer düşüncelere girmeden konuyu kapamıyalım. Yunan yazılarında, *"Cephius köprüsü"*, bir ebe kuşağıdır. Batı'daki düşünceler, bunu tam bir *"Sırat köprüsü"* gibi yansıtırlar. Ebekuşağı, bu karakteri ile Alman *Edda şarkıları* içinde de görülür. Kazan Türklerinin düşünüşleri ile bunlar arasında bir benzerlik vardır.

Ebekuşağı, bir "elek" veya "davul kasnağı" gibi: İki büyük Türk bilgini, Mütercim Asım Efendi ile Ahmed Vefik Paşa, biz Türklerin *"Eleğim sağma"* deyimine önem vermişlerdi. *"Şeytanın kemeri"* deyimini, bir İran düşüncesi olarak sayanlar da, bunlardır[14]. Ahmed Vefik Paşa *"Eleğim sağma"*, sözünün arapçadan bozulduğunu çok iyi biliyordu. Ancak, *"Elek gibi, eleğimsi, sağılmış kasnak şeklindeki Alâim-i Semâiyeden Kavs-i kuzah"*, diye bir yorumdan da, kendisini alıkoymıyordu[15].

Şaman davulu, bir çeşit "yay" gibi görülmüştü. Davul, şamanın bir *silahı* gibi görülmüştü. *Kasnak*, sembolik olarak bir *yay* yerini tutuyordu. Bunun için şamanlar davullarına, *"yay ağacı"* da diyorlardı[16]. *Şamanizmde, kutlu ve sembolik ok ve yaylar*, önemli bir yer tutuyorlardı[17]. Bundan dolayı bazı araştırıcılar, şaman davulları ile ebe kuşağı arasında bir bağ kurmağa çalışmışlardır[18].

Bilge Kağan yazıtında, henüz aydınlığa kavuşmamış bir bölüm de vardır. Thomsen'in yorumuna göre, şöyle denilir: *"Bilge Kağan öldükten sonra, yaz geldikçe, göğün kubbesi* (Tengri köbrügesi), *(parladıkça?), dağlarda geyikler tezdikçe, hep onu düşünürüm*[19]*..."* Marttı Rasanen'e göre, *"Tengri köbrügesi"*, ebekuşağı anlamına gelmeliydi[20]. Bir bilgi vermek için yazdık. Yoksa, metin ve yorumu karanlıktır.

"Ebekuşağının, "bir hortum gibi" düşünülmesi: Altay Türkleri ile Türkçe konuşan Kuzey komşularına göre, *"Ebekuşağı, yerden göğe uzanan bir su hortumu idi. Göklerde yaşayanlar, bu hortumla suyu emip, yukarı çekiyorlardı"*. Yakut Türklerine göre, *"gökteki ruhlar bu hortumdan, su ile birlikte bir kızı da çekmişler. Kız uzak bir ülkede, Baykal gölü kıyısında bulunmuş*[21]*..."* Bu da, ayrı bir düşüncedir.

Ebekuşağı ve tilkiler: Bir yağmurdan sonra, hemen güneş açınca, *"Tilkiler düğün yapıyorlar"*, denir. Yakut Türklerinin bazı kesimlerinde

[14] *Burhan-ı katı*, s. 456.

[15] *Lehçe-i Osmanî*, s. 76.

[16] Anohin, *Materialı*, s. 42. Bölüm sonuna bakınız.

[17] Lehtisalo, FUF, 29, s. 118; M. Räsänen, Aynı eser., s. 8.

[18] Râsânen, a. eser, s. 8. Karaim ağzında, *"yaya"*.

[19] W. Thomsen, ZDMG, 78, s. 159.

[20] Räsänen, a. eser, s. 5.

[21] Gorohov, *Materialı: (Sibirya şamanizmini incelemek için materyaller)*, İrkutsk, 1883, s. 39.

ebe kuşağı, *dişi tilkinin idrarı gibi* de görülmüştür[22]. Altay efsanelerinde de, *"dişi tilkiler"* önemli bir yer tutar. Ancak Yakutların bu düşünceleri, yorumlanamıyor. Altay Türklerine göre, *"Ebekuşağı, Tanrı Yayık Han'ın dizgini"*, idi[23]. Diğer notlar ve kaynaklar, bölümün arkasında verilmiştir.

ALTAY ŞAMANLARINA GÖRE EBE KUŞAĞI

Altay Şamanizmi'ne ait en güvenilir eser, Anohin'indir. Bu eser, iyi bir talih olarak, Hocamız Prof. Abdulkadir İnan tarafından, dilimize çevrilmiştir[24]. Anohin'in henüz tam bir mitoloji olan maddeleri üzerinde, yorumla olarak, biraz duracağız:

1 Büyük Tanrı Ülgen, ebekuşağı'nı kendisi yaratmış: (s.413).

2 **"Ülgen Bey'in emir götüreni (yarlıkçısı)! Kenarı, kızıl buluttan! Dizgini, ebekuşağından! Kamçısı, şimşekten! Gökten haber (til) alan, Yayık-Han"**: (s.415).

3 Şaman davullarında, Ebekuşağı'nın (Solongı) resmi, kalın ve eğri çizgilerdir. Ebekuşağı resminin altında, Tanrı'dan ayrılmış, mukaddes Kayın ağacının resmi vardır: (s.447).

4 Ebekuşağının sayısı, şamanlara göre üç veya 68 idi. İkisi de, kutlu sayılardır. Resmi, yaygın olarak yay şeklinde yapılır. 3,4 veya 5 kalın çizgi ile gösterilir: (s.449).

5 Ebe kuşağının üzerinde, "Pura" adı verilen, "uzun boynuzlu koç" görülür. Bu koçlar, üç tane yapılır. Gök gürlemelerine, "Puranın sesi", denilir: (s.450). Görülüyor ki ebekuşağı, Büyük Tanrı ile ay ve güneşin altında yer alıyordu. Çok kuzeydeki şamanlar, sembolik olarak, *"bir ipe mavi ve beyaz bezler asıyorlar ve bu* ebekuşağı *sembolü"* ile, göğe gideceklerine inanıyorlardı[25].

EKLER: DEYİMLER, İNANIŞLAR VE EBEKUŞAĞI

1) Süleçi (Şor): Ebe kuşağı (Regenbogen). Süle (Kumd,) = Cam. Süleyke: (Koybal) = Cam: (Radlof, Wb., IV, s. 831).

Gök kuşağı: Tegri-kuru (Sagay): Ebe kuşağı: (A. eser, II, s.916). Tenggere solongo (Gök kuşağı: (A. eser, II, s.302).

Yaya (Karaim, T.,L) (= Ya, yay) : 1.Ok atmak. 2. Ebe kuşağı: (A. eser, III, s.72).

İlm-i yay (Çağatay) : Ebe kuşağı ile fal açma san'atı:(A. eser, III,s.4).

2) "Tanrı Ülgenin altında, doru atlı bir ruh var. Üzengisi altınlı ve ipekli. Kamçı yerine, kırmızı bir ebekuşağı tutuyor": (Radlof, Wörterbuch II, s. 825).

[22] U. Harva, *Die Religiöse Vorstellungen..*, s. 213.
[23] Prof. A. İnan, *Şamanizm*, s. 64.
[24] Anohin, *Altay Şamanizmine Ait Maddeler*, bk. A. İnan, *Makaleler*, s. 401, 455.
[25] Uno Harva, aynı eser, s. 25.

GÖK İLE İLGİLİ İNANIŞLAR, ANLAYIŞLAR VE DEYİMLER

Göğün Yüksekliği

1) "Göğün yüksekliğini bilmiyorum: Tenggere'nin piigın...": (Radlof Wörterbuch. III, s. 1043: Teleüt).

2) Tekenin boynuzu ve gök: "Tekenin boynuzunun (tekening müüzi), göğü yettiğini (yetken), kim görmüş?...": (Atasözü): (Radlof, Wb., III, s. 1043: Teleüt).

3) Sonsuz gök: "Açok orın": (Altay): Büyük gök boşluğu: (Radlof, Wb., I, s. 504).

4) Göğün yüksekliği: yerin genişliği "... Göğün yüksekliği, yerin genişliği (kene), nasıl ölçülür?...": (Radlof, Wb., II, s. 1213; Proben, I. s. 113).

5) Göğe değen, "Kargı": "Kara-Boğa, 100 karılı bir han idi... Göğe değen kargısı var...": (Proben, I. Metin. 233/terc. 301).

6) Denizin derinliği, göğün yüksekliği: "... Bir Han oğluna, "-Denizin derinliğini, göğün de yüksekliğini ölç", diyor. Oğlan yola çıkıyor... Kız-Han'a gidiyor... Üç kulplu kazanını istiyor...": (Proben, I, terc. 318/Met. 294).

Göğün Kubbesi

7) Göğün kubbesi: "Tenggere koyını": (Teleüt): Gök kubbesi: (Radlof, *Wb.*, III, s. 1044).

8) Arş: Göğün kubbesi, Radlof'un bu yorumu yanlıştır, Kutadgu Bilig'de "arş", göğün en yüksek tabakası ve 9. Felektir: (Krşl. Radlof, Wörterbuch, I, s. 133).

9) Tergi kögü: (Sagay): Gök kubbesi. Bu değerli belgeyi, derinliğine yorumlayamadık: (Radlof, *Wb.*, II, s. 1221).

Göğün Katları

10) Göğün 3. katı: Üç köktüng sırtında: (Sagay): Göğün 3. katının üzerinde: (Radlof, *Wb.*, I, s. 419).

11) Göğün 7. katı: "...Kartaga Mergen'in atı, göğü 9 defa; yeri ise, 7 defa dolanıyor...": (Radlof, Sibirya'dan, I, s. 409).

12) Dokuz ve yedi gök: (Proben, I. Met. 384/Terc, 373). Yukarıdaki "Yedi yer" veya "yeri yedi kez dönme", Önasya'daki, "Yedi iklim" tesiriyle gelmiş, olmalıydı.

13) "Yedi gök, yedi yer": "... Yedi gök, yedi yer bünyâd olmadan: Ay ile gün, yıldız icâd olmadan!...": Bosnavî (Sadettin Nüzhed, Bektaşî Şairleri, s. 36). Bu, Batı Asya Türklerinin bir inanışıdır.

14) Yedi kat gök: "... At gökten düşüyor... At konuşuyor... Yedi kat göklerde...": (Proben, I, Met. 376/Terc. 392). Dış tesirlerinden uzak, bir Altay destanıdır. Burada, "Yedi kat gök", nasıl görülüyor: (Krşl. satır. 170).

15) Güneş, göğün yedinci katında: "... Ay, göğün 6. katında: güneş ise, 7. katında bulunuyordu...": (Prof. A. İnan, Şamanizm, s. 107).

16) Göğün 9. katı: Eski Türklerde, "9 gezegen'in", kutlu dokuz sayısı, her gelenekte görülüyordu. Bunun içindir ki, gök katlarının da eskiden, "9 kat"ı olmalıydı: "Togus kök": (sagay): (Radlof, *Wb.*, II, s. 1221).

17) "Dokuz gök (207)... Yedi gök (218)...": (Proben, I, Met. 349/Terc. 373). Yukarıda destanın, satır numaralarını da koyduk.

18) Göğü, dokuz defa ve yeri, yedi defa dolaşma...": (Radlof, Sibirya'dan, I, s. 409). Bu belgeyi, yukarıda daha geniş olarak sunmuştuk.

19) 30 kat gök: "... 30 kat gökte dolaşma...": (Proben, I, Met, 391/Terc. 415).

"... 30 kat gök (10) ... ve göğe ulaşan, Altındağ (18)...": (Proben, I, Met. 349/Terc. 373).

20) 40 kat gök: "... 40 kat gökte..., iki yiğid güreşiyorlar. Hangisi yenerse, yenilenin malı, halkı ile birlikte onun oluyor..." (Proben, I, Met. 312/Terc. 336).

21) "... 40 kat gökte (280)..., 7 çatallı bir kargı varmış (277)...": (Proben, Met. 384/Terc. 396).

22) 60 katlı gök: "... 60 katlı gökte, 60 halk bulunuyormuş (185)... Ayrıca 3 başlı bir dev (Celbegen) bulunuyormuş (189)..." (Proben, I, Met. 376/Terc. 392). 6 ve 60 sayıları, Türklere belki de sonradan girmişti.

Göğün Çevresi

23) "... Felek-i Atlas'da durdurdum; yedi kezin cevlân urdum!...": (Yunus Emre), "Atlas", 9. katın üzerinde idi.

24) Göğü dokuz kez dolaşma: "... Kartaga-Mergen'in atı, göğü 9 kez; yeri 7 kez dolaştı..." (Radlof, Sibirya'dan I, s. 409). Bu "9 gezegenlere" uyularak inanılmış, bir Felek anlayışı gibidir. Bir "uçan at" motifi katılmıştır. Dış tesirlerden uzak, bir Altay destanıdır.

Göğün Yaratılışı

1) İlk önce, gök yaratıldı: "Yücelerde (üze), Gök; aşagıda da (asra) Yağız yer yaratıldığında (kılındukda)..." Göktürk yazıtlarında. Görülüyor ki, ilk önce Gök yaratılıyor. (Krşl. A. İnan. Şamanizm, s. 139).

2) Baksı dualarında: "... Yahşı Tanrı! Beg Tanrı! Cömert Tanrı! Mirza (Han) Tanrı! İlk önce göğü yaratan (casagan), sensin! Tanrım! Ondan sonra da, yeri yarattın! Tanrı'ya sığınıyorum!...": (Proben, III, s. 46-47). Baksılar, yarı müslüman Kırgız şamanlarıdır. Tanrı'dan sonra Hz. Muhammed'i (Mukambet)i anarlar. Ondan sonra da, "Gök Tanrı"yı anmağı, ihmal etmez ve eski inanışlarını, unutmazlar. Bu duanın tamamını, Tanrı ile ilgili bölümümüzde sunacağız.

3) Gök ve yer yaratıldığında, ben de vardım": "... Ak-Han, Torantay'a: "-Gökle yer yaratıldığında, ben de vardım!", diyor. Ağzında ateş çıkan çocuğu, oğulluk olarak alıyor!... (Proben, I, s. 6). Çok mitolojik bir Kuzey-Türk destanıdır. Göktürk yazıtlarında insan, üçüncü olarak yaratılıyor.

Gök İle Yer İlişkileri

1) Arştan-Yere: "... Yüce arştan (ediz arştın); yere, karaya kadar (altın karga tegi)...": (Radlof, Wb., I, s. 419: Kutadgu Bilig'den). Bizim, yer, için söylediğimiz "kadar" deyimi, burada da görülüyor.

2) Çimen, gök ile yer arasında: "... Gök ile (aspanmen) göğün (kökting) arasında...": (Radlof, *Wb.*, I, s. 554). Burada âsumân" göğün, çimen (kök) de, yeri tanımlıyor.

3) Dev, gök ile yeri birleştiriyor: "... Ker-Yutpa (adlı dev), bir dudağı ile göğü, alt dudağı ile de, yeri kaplıyor!...": (Radlof, *Wb.*, II, s. 1084, Proben, I, met. 263/Terc. 266 ve 37). Burada "ker", duyulmamış ve görülmemiş demektir. Radlof, türkçe "kür" ile birleştirmek istiyor.

4) Ne göğün ve ne de yerin faydası yok! "... Yiğid düşmanını dar yerde yakalayınca, şöyle diyor: "-Ne göğe, ne yere dua et!" (yani hiç birinin sana yararı olmayacak!)..." (Proben, I, s. 16,157).

5) Yerin derinliğini ölçme: "... Hanoğlu, gök ile yeri inceliyor. Derinliklerini ölçmek istiyor...": (Proben, I, Met, 204/Terc. 318).

6) Yer ve göğün tozu: "... Yerin tozu, göğe çıktı; göğün tozu yere indi...": (Proben, I, s. 13).

7) Yerle göğün çarpışması: "... Yerle göğün çarpışmasından, üç tüylü veya hotozlu, Gökboz renkte, soylu bir kısrak çıkıyor...": (Proben, I, Met. 61/Terc. 63).

8) Gök ve yer atları: "... Yukarıdan gelen 4 at; aşağıdan gelen, alacalı ve renkli (bört) at! Arka kolanı çok kısa, sarı at! Adım adım basan! Adımla, yeri kazan! Tırnağı, kumu savuran! Toza toza yürüyen! Tozu, yerlere savuran, at!...": (Proben, III, Met. 50-51). Baksı dualarından.

9) Gökle yer yaratıldığında: "... Ak-Han, Gökle yer yaratıldığında, ben de vardım, diyor!...": (Proben, I, s. 6). Bunlar, çok mitolojik Türk destanlarıdır. Hep, göklerde geçerler.

10) Gök, demir; yer bakır! "... Kıyamette, Gök demir ve yer de sarı bakır olur!...: (A. İnan, Şamanizm, s. 25).

11) Dipsiz gök ve yer: "... (Savaşta Manas Han, şöyle, and içiyor): "... Göğün tüylü yağız Yer, beni vursun! Dipsiz, Yüksek mavi Gök, beni cezalandırsın! Keskin ay-baltam, beni parçalasın!...": (Proben, III, s. 106; A. İnan, Makaleler, s. 144).

12) At yerle gök arasında: "... (Uçan ve konuşan atın), altından yapılmış yemliği gök ile yer arasında..." (Proben, I, s. 3).

13) Gök ile yeri gözlemleme: "... Dev, bir gözü ile göğü; diğer gözü ile de yeri gözlüyor...": (Proben, I, s. 9).

14) Yer ve gök güçleri: "... Işıklı tilki ile savaşmak için, gökten Kuğu-Hatun geliyor. Yerden de, Katay-Alp, savaş için geliyor...": (Proben, III, s. 39). Kuğu ile yer bölümlerimize bakınız.

Gök ve Renkler İle Ruhlar

1) Gök-Ala sakal: "... Kök-ala sakal Közümböt! 60, 40 ayaklı Mengge-Cüzöi! Benim, iyi yoldaşım!...": (Proben, III, Met. 50/Terc. 142-144). Bu Şaman dualarını yorumlamak, çok zordur. "Gök-sakal", İslamiyetteki Hızır'ın karşılığı olan, bir eski Türk "yaşlı ruhu"dur.

2) Gök öküzü: "... Gök öküze binen, Ilemen-Bay!...": (Proben, I, Met. 376/Terc. 388). Bu, bir tanıtmadır. Ilemen Bay üzerinde, Tepegöz ile ilgili bölümümüzde, daha geniş olarak duracağız.

3) Gök domuzu: "Cuma-Bay'ın babası, Kosur, Gök-Kaban! Cin işinde (iç), sen yaman! Cinlerin hepsiyle vuruşup, benim kundağımı asılıp, on birimde beni buldun!...": (Proben, III, Metin, ss. 49, 112-120). Burada Gök domuz (Kök-Kaban), kötü bir ruhtur.

4) Gök cinler: "... Gök Cinlerden, Kondı-Bay'ın ilinde...": (A. eser.a. yer).

"Gök ruhlu (Kök-Cendet), Kondı-Bayın ilinde, Cuma-Bay'ın oğlu Kosur-Kuda Kök-Kaban (Domuz)! En kötü (yaman, caman) şeytan, sensin!...": (Proben, III, s. 49). Tam metin böyledir. Ancak adlar ve tanıtmalar arasına virgül koyabilme, çok zordur.

5) Gök yeleli köpek: "Gök yeleli köpek", yiğidin "Gök doğanını öldürüyor". Bunun üzerine dizilen güzel bir ağıt. "Gök yeleli köpek", "Gök domuz" gibi, kötü bir tanıtmadır, "Gök doğan" ise, iyi bir tanıtmadır: (Proben, Met. 62/Terc. 80).

6) Gök-ala sakallı: "Gök-ala sakallı Közümböt! 60 atlı, 40 ayaklı!... Benim iyi yoldaşım!..." (Proben, Met. 50, 142-144). Bu metnin tamamını, yukarıda sunduk. "iyi ruh" olarak görünüyor. "60 atlı, 40 ayaklı", ne demekti? Bunu anlayamıyoruz.

En Yüce Gök; Orta Gök, Hava

1) Üstün 100 dünya: "Kurbustan Tengere": (Teleüt) - En yücede bulunan 100 dünya: (Radlof, Wörterbuch, III, s. 1044). Yabancı bir tesirdir.

2) Orta 100 dünya: "Ezrek Tengere": Tel. - Orta 100 Dünya: (A. eser, a. yer).

3) Aşağı 100 dünya: "Kara Tengere" (Tel.) - En aşağıdaki 100 kara dünya": (A. eser. a. yer).

4) Hava boşluğu "Kalıg, kalık, kök-kalık" üzerinde, geniş olarak durmuştuk. Burası, kuşlar ile diğer canlıların uçuştuğu göktür.

5) Yüce gök: Göktürk yazıtlarındaki "Üze Kök" deyimi, Moğolların Gizli tarihi içinde "De'ere Tengeri" karşılığı ile söyleniyordu.

6) Gökteki açık yer: "Açık orın", bir Altay destanı üslubu ile söylenmiş bir deyimdir: "Alakança açık pür" - Gökte açık bir orun var. O kadar büyük ki, bir el içi kadarmış: (Radlof, *Wb.*, I, s. 504).

Gökteki Atlar, Gökler Hanı, Gökteki Ata

1) Gökten ve yerden gelen atlar: Bu Baksı duası'nın tam metnini yukarıda sunmuştuk: 1. Yukarıdan gleen, 4 at! - 2. Aşağıdan gelen alaca (bört) at. - 3. Arka kolanı çok kısa, Sarıat!" Sarı at, nereden geliyordu? Bu, pek anlaşılmıyordu: (Proben, III, Met., s. 50-51).

2) Yerle göğün çarpışmasından olan at: "Yerle göğün çarpışmasından, üç zülüflü, Gök-boz (kök-boro), soylu bir kısrak çıkıyor!...": Bu çok mitolojik ve muhteşem destan motifi üzerinde, yukarıda da durmuştuk: (Proben, Met. 51/Terc. 63).

3) Gökle yer arasında altın yemlik: "Atın altın yemliği, gök ile yer arasında idi. Sahibi, Ay-Arıg ile evlendi..." Destandaki kişiler de, gökle ilgili adlar taşıyorlardı: (Proben, I, s. 6). Gökte ve cehennem denizinde, kel-at olup uçan atları, bunlara katmıyoruz.

Arş ve Âsumân

Bu deyimler Kuzey Türk destanlarına, İslamiyet ve Önasya kültürleri yolu ile girmiştir. Ancak Türklerde, oldukça derin değişikliklere uğramıştır.Bölümümüzün başlangıcında, "arş üzerinde geniş olarak durmuştuk:

1) Arş ve yüce gök: Kutadgu Bilig gibi gelişmiş Türk-İslam eserlerinde "arş", bu manaya kullanılır: "Yücelerde (ediz) arştan (aşağıda) (altın), yere (karga) kadar...".

2) Arş: gök kubbesi: Geç Uygur sözlüklerinde, bu manaya söylenmiştir: (Radlof *Wb.*, I, s. 672).

Gökler Hanı

1) "Kökteki kanlık": (Kom.) = Gökteki devlet. "Kökler kanı" = Göklerin hakanı.

2) GÖKTEKİ ATAMIZ: "Ey Tenggeredeki adabız" = Ey gökteki atamız: (Radlof, *Wb.*, III, s. 1044. Bu deyiş, biraz da Hıristiyanlığın tesiriyle doğmuştur.

3) "Aspan", (Kırg.) = âsumân. "Gök (aspan) ile, çimen, yani yer (köktüng) arasında": (Kırg.): (Radlof, *Wb.*, I. 554).

Göğe Çıkma, Göğe Uçma, Gök Armağanı

1) Ölüm ve uçup gitme: "Uça bardı", yani "uçup gitti" deyişi, Göktürk yazıtlarında, ölme anlamında kullanılır. Herhalde, ruhun uçup gitmesi idi.

2) "Kökke agılgan": (Kuman) = Göğe çıkan, göğe çıktı: (Radlof, *Wb.*, II, s. 1220). "Ağ-ma", yükselme demektir.

3) Ölüm ve Göğe çıkma: "...Ruhu (arık-tın), bir ak ipek (ak-çipek) olup, güneş gibi (künçülep) parlayıp (sustalıp), göğe yükseldi (Tegirge sıraga tapıptır)...": (Radlof, *Wb.*, IV, s. 784).

4) Gökten gelen armağan: "Gökten gelen armağan kaybolmasın! Ayağınla itmeyesin!...": (Proben, III, Met., s. 5).

Göğün Yönleri

1) Dört gök yanı: "Tört sarı" = Göğün dört yanı: (Radlof, *Wb.*, (Sag., Koyb., Kaç.), IV, s. 321). "Sar, barı", "yar, yarı" karşılığıdır.

2) Kuzey yanı: "Tura şehrinin, kuzey yanında (tümen yagında), bir zenginin (bayın) üç hatunu varmış...": (Proben, IV, met. 112/Terc. 145: Hoca Aul). Bu konu ile ilgili diğer bilgiler, kitabımızın çeşitli yerlerinde verilmiştir.

Dolu ve Doğum

"Gökten, inci anne (?) gibi bir dolu düşüyor ve yerde adam oluyor..." (Proben, Met 376/Terc. 388). Bu, hocamız Prof. Abdulkadir İnan'ın bulduğu bir vesikaya, yeni bir katkıdır. Bu motif, Proto-Moğolların, türeyiş destanlarında görülüyor.

TANRI VE TEK TANRI İLE İLGİLİ YENİ BELGELER

1. Tanrı'nın Adını Anıp, Kurtulma

Oğuz kağan gibi: Çelkildek adlı bir yiğid, bir kuzu gibi delikte, tıkılı kalmış. Annesi ile babası, kırk kısrağın etini veriyorlar. Oğlan yeyip, kemiklerini burnundan üflüyor. Kırk tulum (saba) kımız verdiler, hemen içip, bitirdi... Bunlar, Oğuz Kağan destanının, abartılmış proto-tip motifleridir. Ancak babası ile annesi, Çelkildek'i kuyudan çıkarmıyorlar.

Yiğidin, Tanrının adını anması: "Yiğit kuyudan çıkamayınca, Tanrı'ya şöyle dedi: " -Ey Tanrım (Kuday)! Benim babam (ekem)! Bu kuyudan beni çıkarabilirmisin?" Tanrı bir insan (adam) olup, yiğide şöyle dedi:

" - Sen ilk önce Tanrı (Kuday) deyip, Tanrının adını söyle! Önce niçin söylemedin?... Tanrı bunun üzerine onu, kuyudan çıkardı.

"- Nereden olursa olsun, Tanrı'nın adını (Kudaydı auzungnan), ağzından eksik edip, dışlama (taslama)!...: (Proben, III, Metin, s. 115-116/TErc. 146-147).

Radlof'un da söylediği gibi bu Müslüman Kırgızların müslümanlığı, dışta kalıyordu. Eski Türk gelenekleri, ağır basıyordu. Nitekim bu destandaki oğlan, "Selâmün aleyküm" yerine, "Asalau makalaykum!", diyordu.

2. Tek ve Bir Tanrı!

"Ey, yaratan; yalnız Tanrı!": "...Güneş yükselince Er-Sayın, bir tepenin başına çıktı... - Ey Yaratan (casagan) yalnız (tek) Tanrım! Ben ölürsem, bir daha nasıl kalkarım!... Ey Tanrım, kızma! Beni kanatsız (kardeşsiz?) bırakma! Ben, tek doğmuş bir oğulum!... Kılıcım kınına yapışmış duruyor! Kınını parçalayıp, çıkarırım! Tanrı izin verirse (Kötörsö Kuday), sizleri hep keser, dilerim! (525)...: (Proben, III, Met. 181/Terc. 220 vd.).

Oğuzlar, İbn Fadlan'a göre, "Bir Tanrı diyorlar ve başlarını göğe kaldırıp, dua ediyorlar". Başkurt Türklerinin, 12 ülûhiyetlerin yanında, "Bir ve Büyük Tanrıları" da vardı.

3. Tanrı'dan "Medet", Yardım Dilenme

"Er-Targın, Tanrı'ya şöyle dua ediyordu:

"... Yiğitlerin yiğidi, ben idim! Kudretli ve güçlü Tanrım (Küdröttü küştü Kudayım)! Tanrı belimi kırmasın! Beni ilimden, yerimden (cerimdi), ayırmasın!... Er-Koşak da, savaşa girmeden önce şöyle dedi:

"Tanrı, dizginimi onarır, yardım ederse (Alda tizgin ongdasa)! Gök süngümü (kök süngğü) alırım! Altın zırhımı, giyerim!...": (Proben, III, Met. 124/Terc. 160 vd.).

4. Yeni Müslüman Olmuş Bir Baksın'nın Duası

"İlk önce Sen bize yardım et (ongda), Tanrım! Sen yardım edersen, biz burada oluruz! Dilediğimiz dileği (tilegen tilek), bize ver! Henüz doğurmamış kadınlara, çocuk (bala) ver!

Tanrı'nın vasıfları: "Yahşı Tanrı (Kuday)! Cömert (cay) Tanrı! Mırza (Han) Tanrı, Bey (Bii) Tanrı!

Yaratan Tanrı: "İlk önce Göğü yaratan Tanrım' Ondan sonra (annan keyin) yeri yaratan (casagan) Tanrım! İlk önce göğün, ondan sonra da yerin yaratılması, çok eski bir Türk inancıdır.

Ulu Tanrı ve Hz. Muhammed: "İlk önce, birinci olarak (birinşi), Tanrı'ya (Kuday) sığınıyorum (sıınayın)! İkinci (ekinşi) olarak, Hz. Muhammed (Mukambet)'e sığınıyorum! Birine, kul olduk! Birine, ümmet (ümböt) olduk! Bundan sonra Türk Kırgızlar, kendilerinin eski "Gök Tanrı" larını unutmuyorlar ve onu anıyorlardı:

Üçüncü "Gök Tanrı": "Üçüncü Tanrım (Tengrim)! Dördüncü, dört Halife (Car)..."

Yukarıdaki metin, "Türklerin İslamiyete girişleri"nin, çok önemli bir vesikasıdır. İslamiyetteki, Ulu Tanrı ile Peygamber'i andıktan sonra, kendilerinin eski "Gök Tanrı" larını, unutmuyorlardı. Üçüncü olarak, "Gök Tanrı"yı da, dualarına katıyorlardı.

236

21. BÖLÜM

DÜNYA

Acun, eski türkçede, Dünya demektir. Dünyanın maddesi bir Acun idi. Ancak insansız ve canlı varlığı olmayan bir Dünyanın, manası yoktu. Zaman zaman, yaşayan varlıkların tümüne, ''Acunlar'' da denmiştir[1]. İnsanlar ise, *''Acunluk''*, Dünyalık idiler[2]:

''Acunluk belinge badı kut kurı,

''Kozı birle kadhlıp, yorıdı böri!

''İnsanlar bağladı, kutluluk kuşağını,

''Kuzuya katılıp, yürüdü kurtlar!

Dünyanın hakanı: ''Acuncı'': İki dünya vardır: *''Bu Acun, ol Acun''*. Yani bu Dünya, öbür Dünya. Burada, Acuncı sözünün çok geniş bir manası vardır. Dünya devleti, bu sözün içindedir. Buna, *''Cihânşümûl''* (Universal) devlet düşüncesi de denilir. *''Türk Hakanı, bütün insanlığı idare etmek için Tanrı tarafından gönderilmiş bir hükûmdar idi''*. Bu düşünceyi, Göktürk yazıtlarında da görüyoruz. Ancak Hakan, fâzilet ile dolu olmalıydı:

''Acunçıka erdem kerek, ming tümen!

''Dünyanın Hakanına, on milyon erdem gerek[3]!''

**''Bu Dünya'', ''O Dünya'': Eski Türk kaynaklarında sık sık, *Bu Acun, Ol* **Acun'' sözüne rastlanır[4]. Bu Dünya, ölümlü *(ölüglü)* idi. Öbür Dünya ise, Ebedî Dünya *(Menggü Acun)* idi[5]. *''Bu dünya, o dünya''* deyimi, Anadolu'da da, söylenen bir anlayıştır. Eski Türk düşüncesinden, fazla bir ayrılık yoktur. Bektaşi şairi, Teslim Sultan Abdal, şöyle diyordu:

''Bu dünyadan, o dünyaya giderken,

''Tu yüzüne, Lânet şanına Yezid!...

[1] Acun'un başlıca manaları, şunlar olabilir: 1) *Dünya ve yeryüzü*. 2) Dünyaya ait hayat, *''dünyevî''*. 3) *Canlı varlıklar*. Buda dinindeki manası için bk. *Altun Yaruk*, Malof yayını, 611-2. Çince, metindeki karşılığı, ''varlıklar'', *(existenzen)* demektir. *Acun*, Soğd dilindeki *''cwn''* sözünden, türkçemize girmiş olabilir. Brockelmann, *Wortschatz*, s. 17; *AM II*; 118:

[2] *Kutadgu Bilig*, Radlof yayını, 26,5. Çigil türkçesinde, *''maddî dünya''*.

[3] *Kutadgu Bilig*, R. Arat yayını, 3009.

[4] Kaşgarlı Mahmud, (terc), I, s. 77.

[5] Aynı eser, III, s. 378. Bk. not.6.

Bu anlayışlar, İslamiyetten önceki Türkler tarafından da söylenmişti. B u d a dinine inanan Türklerin düşünceleri de, pek fazla ayrılmıyordu:

"Togup takı kalmadı menggü eren,

"Acun küni, yulduzi tutçı togar[6]!"

"Doğup da kalmamıştır, ebedî bir kişi,

"Dünyanın güneşi, yıldızlarıdır, sonsuza dek ışıyan!

Dünyaya önem veren (geocentric) Türk düşüncesi: Yukarıda da görüldüğü gibi, sonsuz olan, dünya ile göklerdeki varlıklar, yani güneş ile yıldızlardır. Bu anlayış, P t o l e m e 'de de vardı. Dikkat edilirse, bu düşünceler anlatılırken, hiç bir yabancı söz, kullanılmamıştır. Deyimler ve anlayışlar, U y g u r l a r ile eski Türk edebiyatının sözleridir. Farsça söz bulunmayan bir düşüncede, İ r a n edebiyatının tesirlerini arama, bizce biraz gereksizdir.

DÜNYA, "ZAMÂNE" VE KAHPE FELEK

"Acun", yani dünya sözünün, "felek" ve "zaman" anlamına söylenmesi: Astronomi bakımından, *"Dünyanın direği"* ve *"Kutup yıldızı"* bölümlerimizde, Türklerin F e l e k anlayışı üzerinde durmuştuk. Türklerin F e l e k anlayışı ile *"Gök çığrısı"* deyimleri üzerinde de durmuştuk. Türklerin, d ü n y a y a ö n e m v e r e n *(geocentric)* bir görüşleri vardı. Bunun için, *"dönen felek"* ile *"değişen gece ile gündüz"* de, A c u n sözü içinde toplanmışlardı:

"Ajun tünı (eyyam-ı dehr) yelkin kündüzi keçer

"Kimin kalı satgasa küçin kever[7]!"

"Dünyanın gecesiyle gündüzü, konuk gibi geçer,

"Kimin üstünde varsa, gücünü zayıflatır!"

Felek, zaman ve Acun, yani Dünyanın, aynı manada düşünülmesi: Görülüyor ki d ü n y a *(acun)*, yalnızca bir madde dünyası değildi. Biz de, zaman zaman *"kahpe dünya"* deriz. Kader, pususunu kurarak fırsat beklemiştir. Acun, insanoğlunu vurur. Ancak ilâcını da, yine insanoğlunda aratır[8]:

"Urmuş Ajun (zamâne) pusuğın, kılmış anı balıg!

"Em sem anğar tülenip, sizden bulur yakığ!"

"Kurmuş Ajun pususın, kılmış anı yaralı!

"İlaç çare arayıp, Sizde bulur yakıyı!

[6] Aynı eser, a. yer; B r o c k e l m a n n , *AM I*, 38n.
[7] Aynı eser, III, s. 288. Brock., *AM Pr.*, 7.10.
[8] Aynı eser, I, s. 407. B r o c k . , *AM Pr.*, 24v, 3.

"Zamâne, eyyâm-ı zaman, umur-ı zaman,..." Manalarında söylenen Kaşgarlı M a h m u d 'un örneklerinden bir kaç tane, daha sunalım:

1) *"Zaman* (ödhlek = zamâne) *fırsat* (yarag) *gözetti, gizli tuzağını* (oğrı tuzak) *uzattı! Beylerbeyi'ni şaşırttı* (azıttı), *O kaçsa bile, (ölümden) nasıl* (kalı) *kurtulur!"* (MK, =,233; B r o c k . , AM Pr. 6,7).

a) *"Zamâne* (ödhlek = Eyyam-ı zaman), *günleri davrandırıp, hızlandırır. İnsanın gücünü de, gevşetip gevretir* (kevretür). *Dünyadaki erleri azaltır. Kaçsalar dahi* (takı), *(ölüm) onlara erişir[9]..."*

2) *"Zamanın gidişi* (ödhlek) *iyice gevşedi. Erdem, iyice seyrekleşti. Düşkünler ile kötüler, davrandı* (tuvratı) *ve güçlendi!"* (MK,1,103; B r o c k . , *AM I*, 44,9).

4) *"Sana bir felâket (katılıg) gelirse, geçer diye zamânenin* (ödhlüg = umur-ı zaman) *işini bilip, öylece diren!"* (MK,3,233; B r o c k . , A M I , 4 3 d) .

" Z a m a n " anlamında "ödhlek": 1) *"Gece ile gündüz geçer* (keçe), *zaman* (ödhlek) *tükenir..."* (MK, I, 82; B r o c k ., *AM I*, 44,19A).

2) *"Zaman* (ödhlek) *güzeleşti (küzgerdi)"* (MK,2,304). 3) *"Zamanın* (ödhlek) *kocattığına, kına ve boya, ayıp sayılmaz"* (MK,1,304; B r o c k . , *Sprichwörter*, 343).

K u t a d g u B i l i g 'de, F e l e k , zamâne ve devran": Yukarıda da belirttiğimiz gibi 11. yüzyıl Türklerinde, F e l e k ile ilgili anlayış değişmiyordu. Büyük kültür hazinemizden, orijinal gördüğümüz eski sözler ile birlikte, bir kaç örnek sunalım:

1) *"(Tanrı), Yağız yer ile Mavi* (yaşlı) *Göğün, güneş ay ile geceyi, varlıkları* (halayık), *z a m a n* (öd) *ile z a m â n e y i* (ödlek) *ve bu günümüzü yarattı"* (KB,3). Görülüyor ki, T a n r ı , zaman ile Felek veya *zamâne*'yi büyük varlıklar arasında, ayrı ayrı yaratmıştı.

2) *"(çocuk), anasından doğup, adını alsa* (atınsa), *(bu Dünyada hemen) misafir olur, z a m â n e n i n a t ı n a* (ödlek atı) *biner"* (KB,1388).

3) Hakan veziri çağırdı: *" F e l e k* (ödlek) *sana ne yaptı?"* Vezir: *" - F e l e k* (ödlek) *bana katı davrandı* (eriglendi), *kaşlarını çattı (tügdi kaşı)"* (KB,1582-1586).

4) *" F e l e ğ i n y ü k ü n ü* (ödlek yükin), *nasıl yükleniyor?"* (KB,3198).

5) *"Evlen! F e l e k t e n g ü n ç a l* (ödlek küni) *ve sevinçle geçir!..."* (KB,4481).

[9] Aynı eser, II, s. 335. B r o c k . , *AM, Pr.*, 7,8.

6) Feleğin öğüdü ve ibreti: "... *Benim sana öğüt* (ötsav) *vermeme, ne gerek? F e l e ğ i n* (Ödlek), *sana verdiği ibret ve ders* (öt), *yeterli! Ey yaşayan* (tirig) *yiğit!*" (KB,5136).

"... *Eğer z a m â n e* (öd ödlek), *bana öğüt* (öt erig) *verip, beni aydınlatırsan!...*" (KB,56,89).

"... *Gaflet içindeyim... F e l e ğ i n* (ödlek) *ö ğ ü d ü* (öt) *beni uyandırda...*" (KB,5690).

DÜNYANIN SAHİBİ TÜRK HAKANI
(ACUNCI)

K u t a d g u B i l i g , gerçekten güçlü bir devlet olan K a r a h a n l ı çağında yazılmıştır. Fakat *bir saray dilidir.* Bunun için kitapta, *felsefe* ve *düşünce* vardır. Bu kitaptaki "*Acuncı*" Dünyayı (Acunu), sert disiplinle idare eden bir hakan değildir. Bize, bir f i l o z o f karakterinde görünmektedir. "*Acun Begi*" de, denilmektedir. A l p E r - T o n g a üzerinde ayrı bir bölümümüz vardır. Ancak burada, F e l e k söz konusu olunca, şu güzel şiiri sunmadan geçmeyelim:

"*A l p E r T o n g a öldü mü? Kötü* (ısız) *Dünya* (Acun) *kaldı mı? Felek* (ödlek) *öcünü aldı mı? Şimdi yürek yırtılır*[10]!"

Buradaki "*ısız Acun*", kötü Dünya, h a y l a z , y a r a m a z , terbiye almaz çocuklar için söylenen bir sözdür[11]. K a h p e d ü n y a gibi E f r a s i y a b ile ad değiştiren, Alp Er Tonga, yani A c u n B e g i üzerinde, çok şiir söylenmiştir. F e l e k ve D ü n y a için, bir örnek daha sunalım:

"*Bilge ve akıllı kişi* (bükü) *yoksul kaldı! Dünya* (Acun = zamane), *onların etini ısırdı* (yençidi)! *Erdemli vücutlarsa* (erdem eti), *koktu! Yere değip, sürtülür*[12]!" D ü n y a 'yı biraz da D e d e K o r k u t dilinden dinleyelim[13]:

"... *Kanı dedüğüm Beg Erenler, ecel aldı yer gizledi!*

"*Dünya benim diyenler, bu dünya kime kaldı!...*"

"ACUN" MADDİ DÜNYA ANLAMINA

"*F e l e k , z a m â n e*" anlamıyla, Dünya için birkaç örnek vermiştik. Şimdi, içinde yaşadığımız D ü n y a 'ya gelelim:

[10] Aynı eser, I, s. 41. B r o c k . , *AM, Pr.*, 5, 1.
[11] Aynı eser, III, s. 41.
[12] Aynı eser, III, s. 303. B r o c k . , *Am Pr.*, 7, 10.
[13] *D e d e K o r k u t kitabı*, s. 120.

"*Kuru yerler* (kaklar), *hep göllendi! Dağların başları, belirlendi! Dünyanın soluğu* (Acun tınığı), *ısındı! Türlü çiçekler dizildi*[14]". Soğuklar ile kışın gelişi ise, şöyle anlatılıyordu:

"*Soğuk geldi, yaslandı! Kutlu yazı, kıskandı* (tepsedi) *A c u n* (Dünya) *karla kaplandı! Vücut* (et-yin), *üşür, titreşir*[15]"

[14] Kaşgarlı M a h m u d , I, s. 179. B r o c k . , *AM I*, 30,6a.
[15] Aynı eser, I, s. 463. B r o c k k e l m a n n , *AM I*, 37c.

24-2

22. BÖLÜM

DÜNYANIN ŞEKLİ

Dünya, T ü r k o t a ğ ı şeklinde: Dünya, gök kubbesinin şekli bakımından, *kubbeli bir tepsi* gibiydi. A t l ı T ü r k l e r, daha çok gök ile ilgili idiler. Z i r a a t ç ı kavimlerin dünyaları ise, başka idi. Türklerin oturduğu otağın içi de, bir çeşit dünyanın yönlerine göre yönelmiş gibi idi.

Dünya, bir tepsi gibi: Gök kubbesinin yuvarlaklığı ve yıldızların dönüşü, dünyanın da bir t e p e s i gibi olduğuna inandırıyordu. G ö k ile ilgili bölümümüzde, bu konu üzerinde, geniş olarak durmuştuk. Türklerin bu düşünceleri, İ s l a m dinindeki veya astronomisindeki, ''*F e l e k*'' ve "*Felekiyat*" düşüncesine uygundu.

Türk devleti, dört köşe: Arkadaki notlarımızda, *dünyanın dört yanı* ile ilgili deyimler, bir araya getirilmiştir. D e v l e t olarak, düşünce değişiyordu. Çünkü bir düzen ve devlet teşkilâtı, söz konusu idi. Az sonra bu konuya, yeniden geleceğiz.

Y a k u t Türklerine göre, Dünya hem yuvarlak ve hem de dört köşe idi. H a l k ve d e v l e t düşüncesindeki bu ayrılık, ilkel, ancak çok köklü Y a k u t Türklerinde de görülüyordu[1]. İnsan düşüncesi ile hayâli başka; toplumun düzene sokulması ise, başka bir düşünce düzeni içinde yönleniyordu.

DÜNYA, TÜRK DEVLETİ GİBİ, DÖRT KÖŞELİ

Büyük O r t a a s y a İmparatorlukları, devlet teşkilâtı bakımından, ''i k i y ö n l ü'' idiler. **"Devlet, d o ğ u d a n b a t ı y a doğru uzanıyordu".** **Ortaasya'da, coğrafyanın sınır ve çizgilerine göre *(geogonical) bu* normal idi. Yine bu coğrafyanın gereği olarak Türk devletleri y ü z e y, ufkî *(horizontal)* idiler. Türk devletlerinin g ü n e y yönleri T i b e t ile k u z e y yönleri ise, S i b i r y a'nın tundraları ile beliriyordu.**

Türk devletlerinde, g ü n e y ve k u z e y ikinci derecede yönlerdi. Çünkü devlet, ancak *d o ğ u - b a t ı* yönlerinden genişleyebiliyor ve mana kazanıyordu. S i b i r y a kavimlerine göre ise, "*Dünya, güneyden kuzeye doğru uzanmakta idi*". Çünkü büyük ve kutlu *ı r m a k l a r* da, bu yönde akmakta idiler.

[1] 1773 yılına ait bir rapor için bk. G e o r g i, *Bemerkungen*, I, s. 275. U. H a r v a, a. eser. s. 22.

Yakut Türkleri, ''*güneyi, dünyanın yüksek ve Cennet yanı olarak düşünüyorlardı. Kuzey ise, dünyanın aşağı bölümü idi*''. Sibirya'nın coğrafya konumu da, böyle idi. Aslında Yakut Türkleri güneyden gelmişlerdi. Onlara göre, ''*Rüzgarlar da, dört köşeden esiyorlardı*''.

Göktürk devleti, ''dört köşeli'': Göktürk yazıtları, ''*Tört bulungdaki*'', yani ''*Dört yandaki*'', yerlerin sayımı ile doludur. Kaşgarlı Mahmud bile, ''*bulung*'' sözünün, taraf mı; yoksa köşe mi olduğunu, bir aydınlığa kavuşturamıyordu[2]. Uygur çağında ise ''*bulung*, ''yan, yön ve taraf'' idi. ''*Kündünki bulung*'', yani ''*güneş yanı*'', güney demekti[3]. Biz de, ''*Dünyanın dört köşesi*'' veya ''*dört bucağı*'', diyoruz. İran dillerindeki ''*Çehar kûşe*'', yani ''*dört köşe*'', geç oluşmuş bir deyimdir.

''*Hudûd-u erbaa*'' ise, ''*dört yan*'', demektir.

Büyük Hun devleti'nde, ''*Dört boynuz*'' adlı ''*Dört köşe*'', büyük bir devlet düzeni gibidir. ''*Dört büyük memuriyet*'', başkentin dört yönüne yayılmıştır[4]. Çin'de de, ''*Dört yön*'', ''*Dört kapı*'', ''*Dört kutup*'', gibi, idare düzeni ile ilgili deyimler, yok değildi[5]. ''*Dört köşe*'', Türk Halk edebiyatında da, dünyayı anlatıyordu:

''*Güleç yüze, tatlı söze doyulmaz! Yedi iklim, dört köşe'den geliyor!*'' (Karacaoğlan).

''*Üç çerağ yanar şişede, arslanlar gizli meşede! Yedi iklim, dört köşe'de, Ben Dedem Ali'yi gördüm!*'' (Kul Himmet Dede).

''Yedi iklim'', ''Dört köşe'' anlayışı: Yukarıda, Göktürk yazıtlarının, ''*tört bulung*'', yani ''*dört köşe*'' veya ''*dört taraf*'' anlayışı üzerinde durmuştuk. Göktürk Kağanı, *İstemi Kağan*, Bizans'a yazdığı mektubunda, ''*Yedi İklim Kağanı*'' olduğundan, söz açıyordu. Bu da belki Soğd elçi ve yazıcıları tarafından, yazılmış olabilirdi. İran'da biraz geç olarak, ''*Çehar erkân*'' gibi deyimler de görülmüştü[6].

GÖK, YER, YERALTI DÜNYASI VE ANA DÜNYA

Yakut Türklerine göre, Üç Dünya var: ''*Gök, yer ve yeraltı dünyası*'', *olmak üzere Üç Dünya vardı. Ölümlü insanların yaşadığı ve bitkilerin bitip kuruduğu yeryüzüne, (Yakut Türkleri), Orta-Dünya (Orta Doydu),*

[2] Kaşgarlı Mahmud, Kilisli yay., III, s. 247.

[3] Bang-Rahmeti, *Oğuz Kağan destanı*, 20, 295: ''*Kündünki bulungda*'', yani doğuda, Ayrıca bk. ''*Öngdüng, kündüng bulungda, öğrünçlüg (sevinçli), yel yeltirdi*'': (TT, I, 143).

[4] De Groot, *Die Hunnen*, I, s. 24..

[5] M. Granet, *La pensée Chinoise*, s. 345.

[6] *Burhan-ı katı terc.*, s. 227.

diyorlardı[7]...'' Yakut Türkçesinde ''*orto*'' orta; ''*Doydu*'' ise, çince *Tai-tu*'', yani büyük başkent sözünden gelmektedir.

Yaşadığımız Dünya, ''Ana Dünya'': Orta Dünya demekle, dünyamızı ikinci dereceye almış oluyorduk. Yakut Türkleri, ''*üzerinde yaşadığımız dünyaya, daha çok ''İye Doydu'', yani Ana Dünya diyorlardı*[8]...''. Buradaki ''*iye*'' sözü, ana demektir. Sekiz köşeli Dünya: ''*Yeryüzünün anasının şekli, sekiz köşeli idi*[9]''. Yakut Türklerinin dininde, *Sekiz ana*[10]'', ''*Sekiz iyi kadın ruh*'' gibi, Tanrılara da rastlıyoruz[11]. Türk dilinde, sekiz köşeli şekillere, ''sekizlik'' derlerdi[12]. *6* ve *8* sayıları daha çok Moğollar ile Çin'de kutlu idi.

Türediğimiz ve durduğumuz Dünya: Yakut Türkleri, çok daha eskiden ''*Dört köşeli Dünya*''nın varlığına inanıyorlardı[13]. ''*Tepesi gibi yuvarlak Dünya*'', da, onların görüşleri arasında vardı[14]. ''*Durduğumuz Dünya*'' için, ''*Turung Doydu*'', diyorlardı[15]. ''*Türediğimiz Dünya*'', yani ''*Törüt Doydu*'' ise, daha çok kendi vatanları için söyleniyordu[16].

DÜNYA'NIN TAŞ KUŞAĞI

Önasya'da Kaf dağları da, bu düşüncenin bir benzeri idi. Macar-kültür çevresinin uzantılarından olan, Vogul'lara göre, ''*Başlangıçta dünya bir tepsi gibiydi ve durmadan dönüyordu. Suların üzerinde bir toprak parçasıydı. Topraklar dağılmasın diye Tanrı, taş kuşakla bağladı. Bu taş kuşak, Ural dağları idi*[17]...''

Ergenekon'un, çelik dağlardan oluşan kuşağı: Bu konuya gelmişken, ister istemez Ergenekon'u hatırlıyoruz. Ergenekon'un çevresindeki ''*çelik dağlar*'', 13. yüzyıldan sonra anılmağa başlanmıştır. Ancak Çin tarihleri, Göktürk *türeyiş destanlarını* anarken, turfan kuzeyindeki mağaraya girdikten sonra, ''*Türklerin ilk yurdunun, yüce dağlar ile çevrilmiş olduğunu*'', söylüyorlardı.

[7] Pekarskiy, *Yakut Sözlüğü*, (terc.), s. 252b.

[8] Aynı eser, a. yer.

[9] Hudyakov, *Hvalinskiy Sbornik: (Hvalinsk derlemeleri)*, s. 122, 132.

[10] Pekarskiy, *Yakut Sözlüğü*, (terc.) I, s. 46.

[11] Aynı eser, I, s. 47.

[12] Yudahin, *Kırgız Sözlüğü*, (terc.), s. 643.

[13] Georgi, *Bemerkungen*, I, s. 275.

[14] Potanin, *Oçerki*, II., s. 166: Moğollarda, derin budizm ve Lamaizm tesirleri görülüyor.

[15] Pekarskiy, *Yakut Sözlüğü*, (terc.), I, s. 252b.

[16] Aynı eser, a. yer: ''*Doydu*'' sözü, çince ''*Tai-tu*'' dan geliyor. Başkent manasındadır.

[17] Munkacsi, *Die Weltgotheiten*, s. 218, 276.

DÜNYA'NIN, "ALÇAK" VE "YÜKSEK" YANI DİYE İKİYE BÖLÜNMESİ

Ç i n düşüncesi Dünyayı, *12 bölgeye* ayırıyordu. Bu ayırım, daha çok günün saatleri ile ayın dönüşüne göre yapılıyordu. İ r a n ve Ö n a s y a 'da ise dünya, "*7 bölgeye*" ayrılmıştı. Esas merkez, yine insanların yaşadıkları dünya idi.

Dünyayı, kendine (egocentric) ve coğrafya durumuna göre (geocentric) bölme: Bu bölmeyi, m i t o l o j i araştırması yapanlar uygularlar. Aileler veya küçük T ü r k toplulukları, *dünyayı dikine (vertical)* bölüyorlardı. Bu, *(egocentric)* bir bölmedir. Büyük coğrafyaya göre *(geocentric)*, devlet kuran Türklerin, yeryüzünü *(horizontal)* böldüklerine dair bir kayıt yoktur. Ç i n 'de olduğu gibi.

Türklerde " i k i l i " devlet düzeni ve Dünya: Türklerde devlet, *iki bölüme* ayrılmamıştır. Böyle görünse bile, bir yanı diğerine, kesin olarak bağlıdır. Ancak eski Türk devletlerinde "*D o ğ u yanı, terazinin kefesinde, oldukça ağır basıyordu*". Ç i n 'de ise, devlet ve Dünya'nın, "*G ü n e y yanı, y ü k s e k yanı idi*". Acaba Türklerde de, "*devletin D o ğ u yanı, y ü k s e k yanı mıydı?*" Bu konuda, kesin olarak konuşamıyoruz.

Türk devletinin, " D o ğ u y a n ı ", y ü k s e k ve " G ö k y a n ı " mıydı? Bu düşünceye daha çok, Türklerin komşuları olan, paralel düşüncelere bakarak, ihtiyatla, yöneliyoruz. Ç i n İ m p a r a t o r u , *Güneşin izlediği yol üzerinde, yani d o ğ u - b a t ı yönü ile, arabasına binerek, insanları denetliyordu*"[18]. Aslında Ç i n 'de, "*büyük yön g ü n e y idi*". Türklerde de ağırlık, "*d o ğ u d a , yani güneşin doğduğu yönde idi*[19]". Ç i n l i l e r e göre, "*Dünya devletini, yer taşıyor, gök örtüyordu*". Ç i n İ m p a r a t o r u 'nun sarayındaki, "*D ö r t s ü t u n , Dünyanın dört dağından; 4 k a p ı s ı da, 4 yönünden*", başka bir şey değildi.

Ç i n ' de " G ü n e y, devletin y ü k s e k yanı": Ç i n 'de G ü n e y , yüksek ve devletin, "*gök yanı*" idi. Ö t ü g e n , yani Türklerin başkenti de, "*yüksek ve gök yönü*" olabilirdi. K â b e 'de, böyle bir özelliğe sahiptir. Kuzeydeki Y e n i s e y Türkleri, Kutup denizine akan L e n a gibi büyük ırmakların geldiği g ü n e y i , "*Gök ve cennet yanı*" olarak düşünürlerdi.

TÜRK BAŞKENTİ, DÜNYANIN ORTA YERİ

O r d u , yani başkent veya karargâh anlayışı, o r t a sözümüzden gelmektedir. Türk hakanlarının otağlarını kurup oturdukları yer, d e v l e t i n o r t a s ı veya merkezi idi. *Cihân* veya *Dünya devleti* anlayışı söz konusu olunca, bu *o r d u m e r k e z i , dünyanın ortası* oluyordu.

[18] M. G r a n e t , *La Pensée Chinoise*, s. 343 vd.

[19] M. G r a n e t , aynı eser, s. 344.

O ğ u z d e s t a n ı içindeki, *Or-Tag* ve *Kür-tag* gibi yerler, O ğ u z Han'ın dönüp, dolaşıp, geldiği yerlerdi. U y g u r devletinde de *Kut-dağ*, böyle bir öneme sahipti.

DÜNYA VE DEVLET DÜZENİNDE, "ZAMAN BİRİMLERİ"

Dünyayı, t a k v i m düzenine göre bölme: Bu düşünce, Ç i n 'de görülür. Ünlü sinolog M. G r a n e t 'nin kitabında, "*zaman ve mekân*" adlı bir bölüm vardır[20]. M. G r a n e t bu kitabında, Çinlilerin dünyayı, fizik yapısına göre bölmediklerini, göstermeğe çalışır: "*Ç i n 'de z a m a n ve t a k v i m , devlet teşkilâtının; d e v l e t t e ş k i l â t ı da zaman ve takvimin, birer örneği idiler*". Devlet içindeki bölümler, sayılar ve semboller, zaman ve takvim düzenine göre kurulmuşlardı.

O ğ u z d e s t a n ı içinde, zaman ve takvim birimleri: O ğ u z boylarının kuruluşundaki, "*ikili*, "*altılı*", "*dörtlü*" ve "*yirmi dörtlü*" düzen sayıları da, zaman ve takvim birimleri olsa gerekti. B ü y ü k H u n devletinin temelini, "**Doğu**" ve "**Batı**" diye i k i l i bir düzen oluşturuyordu. "*4 köşe*" ve "*6 köşe*", devletin soylu boyları idiler. Bütün ordu ise, "*24 tümen*" di. Bunları, kısa olarak, bir fikir ve örnek vermek için sunuyoruz.

DÜNYA, YEDİ, DOKUZ VE ONİKİ BÖLGE

Dünya, 7 bölüm ve 7 iklim: Türklerde " d o k u z " sayısı ve "*d o k u z gezegen*", birinci derecede bir önem taşır. " Y e d i ", sayısını ise, bir Ö n a s y a tesiri gibi görmüştük. Ancak Batı S i b i r y a kavimlerinde en kutlu sayı, "*y e d i*" idi. "*M a c a r türeyiş efsanesinde, 7 oğul ve 7 kardeş*", vardır. "*M a c a r tahtı ile toprağı da, 7 bölüme bölünmüştü*".

G ö k t ü r k l e r d e kutlu sayı olarak, y e d i : "*Yedi tuğlu*", bir K a r l u k reisinden haber veriliyordu. Halbuki D o ğ u Türklerinde, "*dokuz tuğ ve bayrak*", yaygın idi. K ü l T e g i n yazıtına göre: "*İ l - T e r i ş Kağan, Çin'e karşı çıktığı zaman, 17 kişi imiş. 17 kişi, 70; 70 kişi de çoğalarak, 700 kişi olmuş...*" Bunlar, "*mitoloji sayılarıdır*". *17+70+700*" *mitolojik türeyişi görülüyor. Türklerde, 9+19+90+99+900+9.000*" kutlu sayıları, büyük Türk destanlarında görülür.

G ö k t ü r k İstemi Kağan, B i z a n s İmparatoruna yazdığı mektubunda, "*7 i k l i m i n Hakanıyım*", diyordu. Bu düşüncede, S o ğ d l u yazıcılar ile elçilerin, bir tesiri olabileceğini düşünmüştük. Olmayabilir de! Bir B e k t a ş î şairi, V e l i B a b a şöyle diyordu:

[20] M. G r a n e t , aynı eser, s. 86-125.

"Bin bir âyet yazılıdır postunda,

"Yedi kıral, yedi şah var destinde!..."

Dünyanın, dokuz ve oniki bölüme bölünmesi: "*Türk hakanlarının davul ve tuğları, 9 tane idi*". Her tuğ ve davul, devletin bir bölgesini temsil edebilirdi. Yenisey Tatarlarının efsanelerinde, "*9 davullu Katay-Alp'a, 9 Han bağlı idi*[21]". "7 oğul, 9 kız" dan söz açan destanlar da vardır[22]. Kızlar, niçin *9* taneydi? Anlaşılmıyor. Yakut Türklerinde, "*Kurt gibi dokuz oğul*" dan söz açılıyordu.

Çin'de, "12 ülke" anlayışı: Bu anlayış, Türklerde görülmüyor. Bazı Kuzey Türk masallarında, "*12 ülke*" deyimine rastlanıyor[23]. Diğer bir destanda da Han, "*12 kurduna, kaçan bir kısrağı yakalamaları için, emirler veriyor*[24]". Bununla beraber Çin toprağı üzerinde devlet kurmuş olan Hıtay *(Liao)* teşkilâtında, *12 sayısı* ile, ilgili, çok motif vardır[25]. "*12 hayvanlı Türk takvimi*", Türk görüşünün bir temelinden gelebilirdi[26].

Türklerde 40 sayısı: Dede Korkut'tan, Sibirya'nın tundralarına kadar, bütün türkçe destanlar "*kırklı düzen*" içindedir. Bu sayı, İslamiyet'te de kutlu sayılabilir. Ancak Anadolu'daki "*kırklar*" anlayışını, Güneye ve Önasyaya bağlamak, doğru değildir.

DÜNYA, NEYİN ÜZERİNDE DURUYOR?

Dünya, 4 tane gök Öküz üzerinde duruyor: Altay kuzeyindeki Teleüt Türklerine göre, "*Dört gök öküz, tabağa benzeyen dünyayı, altına girerek değil; kenarlarına koşulmuş olarak tutuyorlardı. Öküzlerin kıpırdamalarından, deprem oluyordu*". Dünyanın, öküzün boynuzları üzerinde durması, Binbir gece masallarında da vardır[27]. Ancak bu Altay destanı, değişik bir düşünceye dayanıyordu[28].

Dünya, öküzlerin çektiği, çadırlı bir araba gibi: Çingiz Han çağında, bu *otağlı arabaları*, çok görüyoruz. Yine bu Altay destanına göre, "*Dünya, çadırlı bir otağ gibi idi. Öküzler tarafından çekiliyordu*". Bu Türklerin, yerli bir düşüncesidir.

[21] Schiefner, *Die Heldensagen der Minusinskische Tataren*, s. 5. Bu destanlar çok mitolojiktir. Göklerde geçerler.
[22] Aynı eser, a. yer.
[23] Schiefner, a. eser s. 4.
[24] Schiefner, a. eser, s. 4-6.
[25] K. Wittfogel, of Chinese Society, Liao, s. 268.
[26] K. Wittfogel, a. eser, s. 222.
[27] Fuad Köprülü, *Kayıkçı Kul Mustafa ve Genç Osman vakası*, İstanbul, 1930, s. 64.
[28] Anohin, *Şamanizm ı Teleutov: (Teleüt Türklerinde şamanizm)*, Sibirskaya jizm, Tomsk, 1913, Nr. 253, s. 40. Bu eser, sonradan özetlenmiştir: A. İnan, Makaleler, s. 404-458.

Türk, Hind ve Önasya düşüncelerinin ayrılıkları: Hindistan ve Tibet'te, "*Dünya ile üzerindeki gök kubbesi, dört filin üzerinde duruyordu*". Çin'de ise, "*Gök kubbesi, dört sütun üzerinde, duruyordu*[29]".

Kırgız Türklerine göre: "*Yerin altında büyük bir okyanus vardı. Bu denizin üzerinde çok kalın bir bulut dolaşırdı. Bulutun üzerinde, çok büyük bir kaya ve kayanın üzerinde de, bir "bozöküz" vardı. Dünya bu öküzün boynuzu üzerinde dururdu*[30]". Boz Öküz Kuzey Türk efsanelerinde çok görülür. Kuzeydeki "*Kırgız Türkleri ise, bir inekten türemişler*", imiş.

Anadolu'da Kayıkçı Kul Mustafa'nın da dediği gibi, "*En aşağıda, büyük bir deniz vardı. Denizde, bir balık, balığın üstünde de öküz vardı. Dünya, bu öküzün boynuzları üzerinde duruyordu*". Altay ve Önasya düşünceleri, benzeşmiştir.

Kırım Türklerine göre: "*Dünya, bir boğanın boynuzları üzerinde dururdu. Boğanın altında bir deniz, denizde büyük bir balık vardı. Onun altında, rüzgarlar ile karanlık* bir dünya vardı[31]".

Pir Sultan Abdal ise, şöyle diyordu:

"Musa söyler idi binbir kelâmı,

"Kudret eli ile çaldı kalemi,

"Öküze yükletti, cümle âlemi,

"Dünyanın temelin kurandan beri!

Diyarbakırlı Şerifî, 16. yüzyılda Mısır Türk Sultanına sunduğu eserinde, şöyle diyordu:

"Ağırlandı yer ol bâr-ı girândan,
"Gücendi yer götüren öküz andan!...

Dünyanın, bir balık üzerinde durması: Balina balıkçılarına ait bir düşünce olmalıdır. Türk kültürü çok kuzeylerde, bu balıkçılara kadar uzanıyordu[32]. Çok kuzeylerdeki Yakut Türklerine göre, "*Dünya, Baykal gölünde yaşayan büyük bir balık üzerinde duruyordu*". Yakut Türklerinin "*Arat denizi*" ile "*Arat balığı*" üzerinde, okyanus ile ilgili bölümümüzde durmuştuk. Bunlar, Mamut da, olabilirdi. Sibirya ve Altay Türklerinin, mamutlar hakkındaki efsaneleri de vardır[33].

[29] M. Granet, *La Pensée Chinoise*, s. 344.
[30] Potanin, *Oçerki,...: (Kuzey-Batı Moğolistan (Altaylar) hakkında)*, II, s. 153-154; IV, s. 799.
[31] Potanin, a. eser, IV, s. 799.
[32] Uno Harva, aynı eser, s. 28 vd.
[33] Potanin, *Oçerki*, IV, s. 709.

EKLER: DÜNYA HAKKINDA BAZI NOTLAR

(En Eski Türk Anlayışı ile)

1) Dünyanın dört yanı: "Bulung" sözü, özellikle Dünya'nın yanı veya yönleri hak-kında söylenen en eski bir Türk deyimidir. İçinde, manevî bir mana da vardır:

"Dört yandaki (bulungdaki) milletleri idare ettim ve yeniden düzenledim (yarattım)!...": (Bilge Kağan yazıtı, D3).

"Bumın Kağan, Dünyanın dört yanını (tört bulunğıg), **idare edip, disiplin altına almış** (kısmış)!..." : (Ongin yazıtı, 1).

"Dünyanın dört yanındakilerin (bulungdakı), **en iyileri ve etkileri** (edgüsi uyarı), **derlenip..."**: (Thomsen-Stein, II, 42; H. N. Orkun, II, s. 80).

"... Doğu ve güney yönlerinden (öngdün küntün bulungda), **sevinç getiren bir rüzgar** (yel) **esti..."** : (TT,I,143).

"Dünyanın güney yönünde (kündünki bulungda), **Barkan adı verilen, bir yer vardı..."** : (Oğuz Kağan destanı: Uygur yazılı: 33,7).

"Tört bulung" = Dünyanın dört yanı: (Uygu.- çince sözlük: Radlof, Wörterbuch: (Wb., IV, s. 1375).
-Göğün dört yanı: "Tört pulung": (Aynı eser, III, s. 1257).

2) Uçsuz bucaksız: "O (hakanın) ülkesi (uluşı), uçsuz ve bucaksız (bulungsuz buçkaksız) idi...": (TT, VI, 427).

3) Dünyanın her yanı: "Bulung-yıngak": "Dünyanın her yanı (bulung yıngak), taht ve otu-rulacak yüce yer (orun ornag), **değildir..."** : (Uigurica, I, 12,7).

"Dünyanın her yanının (bulung yıngak) hepsi, büsbütün (bütürü) karardı..." : (Suvarna, 617,8). Bu eserde, **"bulung-yıngak"**, çince karşılığı ile, "alan ve bütün ülke" olarak gösterilmiştir: (Aynı eser, 617,78).

4) Dünyanın 8 yanı: "Sekkiz yangak": (Uyg. Çenci sözlük: Radlof, *Wb.*, III, s. 89. Bu anlayış, Budizm yolu ile gelmiş olmalıdır. **"Yıngak, yangak"**, bizim yan sözümüzle ilgilidir.

Diğer Deyimler

Türk dünyası ile Türk tarihi çok geniştir. Bundan dolayı, deyimler ile düşünceler arasında, bazı değişiklikler oluyordu. 11. yüzyıl Türkleri, Göktürk yazıtlarının "*bulung*" sözünü, köşe ve açı manasında söylemişlerdir: (MK, III, s.371). Bu anlayış, Uygur el yazılarında da görülüyordu. Bizce bu, esas manadan, bir kayma idi. Radlof'un Sözlüğünden derlediğimiz; ancak yorumları güç olan bazı deyimleri de sunmak istiyoruz:

1) "Carık" (=Carı-k) (Kırgız)=Dünya. "Bu carık"=Bu dünya. "Ol carık"=Öbür dünya. Krşl. Yarık, ışık. "Carıkka çık-" = Aydınlığa çıkmak, doğmak: (Radlof, Wb., IV, s. 29; Yudahin, Kırgız sözlüğü, s. -- 2.) "Dünö" (Kırg.) = Dünya: (Radlof, Wb., III, s.1804). -- 3. "Cenem" (Tarançı) = Dünya (?) : (Radlof, Wb., IV, s.455). -- 4. "Tolbas" (Şor-Verbitskiy) = Okyanus (?) : (A. eser, III, s.1205).

Diğer İnanış ve Anlayışlar

Öbür dünya: "Özge Dünya" (Çağatay): (A. eser, I, s. W1303). -MANAS DESTANINDA: "... Öbür dünya, bu dünyadan iyi ise, Er-Koşa nişin oraya gitmiyor...": (Proben, Met. 34/Terc. 42).

Dünyanın tanımı ve genişliği: 1. "Bir yiğit, Han babasının buyruğu üzerine, göğün yüksekliğini ve dünyanın, yerin genişliğini (kene) ölçmek istiyor...": (Proben, I, s. 113; Radlof, *Wb.*, II, s. 1313).

Dünya; Gök ile çimen arasında: "...Gök ile (aspanmen), ot ve çimenlerin (köktüng) arasında...": (Radlof, *Wb.*, I, s. 554). Bu, Hayvancı Türklerin bir inanışı olsa gerektir. Onlar için otlar, topraktan daha önemli idi.

Diğer inanışlar için, "*Türk Mitolojisi I*"in indeksine bakınız.

23. BÖLÜM

DÜNYANIN GÖBEĞİ

Yakut Türklerinin bir "*Şaman duası*"nda, şöyle deniliyordu: "*Göğün göbeği yerde, yerin göbeği gökte*". Göğün direği ile ilgili bölümümüzde, bu düşünce üzerinde durmuştuk. Her şeyin orta yeri, bir *göbek*'tir.

Çin devlet düşüncesine göre: "*Dünyanın ortasında, Çin İmparatoru, oturudu. Diğer milletler, dalga dalga genişler ve onun çevresinde dünyayı oluştururlardı. Bunun için Çinliler Çin'e, "Orta memleket" (Chung-kuo) demişlerdir. Çin imparatorluğunun bulunduğu yer, dünyanın göbeği idi*".

Türklerde, dünya yerine Türk devleti yer alıyordu. Onun ortası, "*ordu*", yani başkent idi. *Ordu* sözü de, orta sözümüzden geliyordu. Anadolu'da, "*Dünyanın göbeği*", çok söylenir.

Diğer kavimlerde, "Dünyanın göbeği": Eski Yunanlılar, dünyanın ortasına, "*Omphalos ges*" derlerdi. Alman dilindeki "*Erdnabel*", bunun karşılığıdır. İslam düşüncesinde ise, dünyanın ortası veya göbeği, Mekke ve Kâbe idi. İran dillerinde, "*Nâf-ı hâk*" veya *Nâf-ı âlem*", *Nâf-ı Zemin*", dünyanın ortasıdır. "*Nâf*" Göbek demektir[1]. *Araplar ise*, "*surre*" derler. "*Nâf-ı arz*" deyimini Osmanlı kitaplarında çok görüyoruz[2].

Türklerde, "Dünyanın göbeği": Ortaasya Türk ağızlarında "*kindik*", göbek demektir. "*Kindik*" sözüne, Osmanlı kitapları ile, Anadolu'da da rastlamıyor değiliz[3]. Dış tesirlerden uzak olan bazı Altay Türkleri, "*yerin, dünyanın göbeği*" için, "*Yerding kindigi*", diyorlardı. Bu deyimi, Altay mitolojisinde de görüyoruz[4].

"*Göbek ve göbek kesimi!*", bütün Türk kavimlerindebir çocuk için çok önemli idi. "*Çocuğun göbeğinin kesildiği ve kirlerinin temizlendiği yer, onun vatanı sayılırdı*[5]".

[1] *Burhan-ı Katı*, s. 585.
[2] Redhouse, s. 2065.
[3] Radlof, *Wörterbuch*, II, s. 1348. *Derleme Sözlüğü:* "*Kindik*". Uygur elyazılarında "kindik": (TT, VIII, C. 37; USp., 42,5).
[4] Radlof, *Wörterbuch*, II, s. 1348.
[5] Yudahin, *Kırgız Sözlüğü:* (terc.), s. 472.

Moğol dillerinde, *Kıî* (Kalm.), *küyi küi*, göbek demekti[6]. Fin-Ugor kavimleri ise buna, "*Kü*" derlerdi. Bu söz, türkçe "*kindik*" ile ilgili olmalıydı[7].

Ahmed Vefik Paşa da, "*arzın göbeği*" deyimini çok kullanırdı[8]. O, bu sözü daha çok, dünya yuvarlağının ortası için söylüyordu.

Türk halk bilgisinde, "Dünyanın göbeği": 1) Yakut Türklerine göre: "*Dünya yuvarlak idi. Ortasında da bir delik vardı. Yakut şamanları, ortasında delik bulunan ve dünyayı gösteren taşlar taşırlardı*".

2) Fin-Ugor kavimlerine göre: "*Dünya durmadan kendi ekseninde dönerdi...*" Yakut Türkleri ise, "*dünyanın göbeğini en sâkin ve rahat bölge olarak kabul ederlerdi*[9]".

3) Yakut Türklerine göre, "*dünya sekiz köşeli bir Yer-Ana idi. Dünyanın göbeği, Yer-Ana'nın Sarı göbeği idi*[10]".

4) Yakut Türklerinin bazı masallarında, "*Dünyanın göbeğinden, yer ortasının gümüş göbeği*", diye söz açılıyordu[11].

5) Yine Yakutlara göre, "*yerin yüksek memesi*" de vardı[12]. Bu deyiş ve anlayışın, iç yüzü anlaşılmıyor, Belki dünyanın "*orta dağı*" idi.

6) Yerin kapısı da, yerin göbeği olabilirdi: Altay şamanlarına göre: "*Yerin de bir baca deliği vardı. Yer altında dolaşan şamanlar, bu açılan kapıdan veya delikten, yerin altına girerlerdi*[13]". Minusinsk Tatarlarının destanlarına göre, bu delikten yer altına girenlerin başına, türlü felâketler gelirdi[14]. Kırgız Türklerinin destanlarında da, "*yerin deliği*" anlayışı görülüyordu[15].

7) Ağır hastalara, şöyle deniliyordu: "*... Eğer dünyanın göbeğini çözer de, kesebilirsen, iyi olabilirsin*[16]".

8) Yağmur duasına çıkan şamanlar, şöyle derlerdi: "*Tenggerenin kindigi yerde; yerding kindigi, tenggerede*". Yani, "*Göğün göbeği yerde; yerin*

[6] Ramstedt, *Kalmückisches Wörterbuch*, s. 234a.
[7] Aynı eser, s. 234.
[8] *Lehçe-i Osmanî*, s. 725.
[9] Hudyakov, *Verhoyanskiy sbornik: (Verhoyansk derlemeleri*, s. 18, 122. Çok kuzeylere ait bir inanıştır.
[10] Aynı eser, s. 134.
[11] Aynı eser, s. 142.
[12] Aynı eser, s. 144, 152.
[13] Potanin, *Oçerki*, IV, s. 65. Bu inanışlar, biraz karışıktır.
[14] Schiefner, *Heldensagen der Minusinskische Tataren*, s. 4.
[15] Radlof, *Proben*, III, s. 7b.; IV, s. 8a.
[16] Wichmann, *Wotjakische Sprachproben*, I, s. 192. U. Harva, aynı eser, s. 26.

göbeği gökte[17]". Bundan da anlaşılıyor ki, "*Yerle göğün göbeklerine bağlı gibi*", düşünülüyordu.

9) Sibirya kavimlerine göre, "*Kuzeye akan büyük ırmaklar denize dökülürken, büyük girdaplar yapıyorlardı. Burası, Yerin kapısı olabilirdi*[18]".

10) Kuzey Türk destanlarına göre: "*... Kuzeyde, büyük bir deniz vardı. Bu denizin ötesinde de, yeraltı dünyasına giden, bir mağara yolu vardı*[19]".

[17] Radlof, *Proben*, I, s. 220 vd.
[18] Tretyakof, *Turuhanskiy Kray*, s. 200. Çok kuzeylere ait bir inanıştır.
[19] Schiefner, aynı eser, s. 5. Göktürk destanlarına benziyor. Almanca şiir halinde yorumlanan bu destanlar, içlerinde pek çok Proto-Türk inanış ve motifler taşırlar.

24. BÖLÜM

YER VE YERALTI

Bu kitapta, Türklerin y e r ile ilgili bütün bilgilerini sunmak, mümkün değildir. Aslında Türklerce susuz toprak, önemli değildi. Bunun için, Y e r - s u , yanyana gelen iki büyük varlık, bir mana taşıyordu. Diğer bölümlerimizde, bunun üzerinde geniş olarak durduk.

Y e r , madde yönü ile toprak: "*Yer ağaçlandı (yer yıgaçlandı)*", 11. yüzyıl Türkleri, ağaçlar çoğalınca, yine öyle diyorlardı. Güzel bir yeri anlatmak için U y g u r yazıları, "*Görklü yazı, çiçekli ve otlu y e r - s u* ", diye anlatıyorlardı. Görülüyor ki a ğ a ç ve o t toprağın, bir parçası idi.

Kara yer ve kara toprak, bir mezardı: A n a d o l u 'da bu anlayış yaygındır. K u t a d g u B i l i g , "*bu bir avuç* (avutça) *kara topraktan vazgeç*", diyerek dünya toprağının fâniliğinden söz açıyordu (KB,5425). Ayrıca, "*ister iyi ol istersen kötü, ölünce toprak olursun... İyi ad bırak*", diyordu (KB,1790). 11. yüzyıl Türklerinin m e z a r için, "*yerçü*" demeleri de, önemlidir[1]. "*yere batmak*", *yere bat!*" sözlerimiz de, hep ölümle ilgili idiler[2].

Y e r , yurt ve vatan anlamında: A l t a y Türkleri, R u s y a için, "*Orus yeri*"; Ç i n içinde, "*Kıtay yeri*" derler. G ö k - T ü r k yazıtlarında, "*Ötügen yer*", "*Bayırku yeri*", "*Birleşik Türk milletinin yerinde (Türk Sir budun yerinde)*", "*Devleti idare edecek yer (İl tutsık yer)*" gibi, anlayış ve deyişleri görüyoruz. 11. yüzyılda hemşeri ve y u r t t a ş için, "*yerdeş*" deniliyordu[3]. Yani, aynı yeri paylaşanlar.

M e v k i ve r ü t b e anlamında, yer: Eski Türklerde, "*Yer-orun*" sözü, bu manayı tamamlıyordu. *Yer orun, Tanrı ve h a k a n y e r i idi.* Ü l k e manasına da söyleniyordu. "*Dört taraftaki (ülkeleri) yer-orunu, basmış, almış*": (Suv.607, 14). T a n r ı y e r i de bir orun idi: "*Tengriler yerinte*": (Uig.I,24) Konuyu uzatmıyalım.

"Yerime, ilime doymadım!" Mezar taşlarındaki a ğ ı t l a r : G ö k t ü r k yazılarıyla yazılmış, Y e n i s e y yazıtlarında, bu ağıtlar çok görülür: "*Öz ye-*

[1] Kaşgarlı M a h m u d , (terc.), III, s. 30.
[2] R a d l o f , *Wörterbuch*, III, s. 366.
[3] Kaşgarlı M a h m u d , I, s. 407. B r o c k e l m a n n : "*Landsmann*" (Oğuz). *Wortschatz*, s. 84, Krşl. R a d l o f , *Wörterbuch*, III, 344.

rim, mukaddes (ıduk) yerim!" "Gökteki güneşe, yerdeki ilime doymadım!" "İdil yerime doymadım!" "Yerimden, suyumdan ayrıldım (adırıltım)!" Bu örnekler, bize yeterli bir bilgi verecektir.

Kara yer: Yeri kara ile tanıtma da yeni değildir. Kuzey Türklerinde de, "kara yer" denilir[4]. Kutadgu Bilig de, *"Nice saray ve köşkün olsun.. Ölüm bozdu mu, kara-yeri görürsün!"* Başka bir yerde, *"İyi ve kötülerin* (ısız) *hepsi, kara-yer olur!" "Kara yer katında* (kara yer katın), *herkes düz olur!"* Bunlar da Karahanlı *Saray kültürünün* düşünceleridir. Dede Korkut kitabında, *"Kara yerinize otağ dikelim!"* Deniyordu.

"Kara", eskiden de, yer ve toprak demekti: Kutadgu Bilig de bir yerde, şöyle diyordu: *"Yücelerdeki arştan, aşağıdaki yere (karaga) kadar*[5]*"*. Bir örnek de, Karacaoğlan'dan verelim:

"Derya, deniz, dağ, taş demez geçerim,

"Karada menzilin, aldın mı gönül!...

Yerin türleri: Ağaçsız yerlere, *"Ak yer"*, çöllere *"Çölig yer"*, ormanlı yerlere *"bükli yer"* demişlerdi[6]. Burada *"yer"* sözünün tanıtmalarından bir kaç örnek verdik. Yoksa örnekler, pek çoktur: *"İç yer"*, taşra yer, *"taş yer"*, gibi.

"Yerçi", kılavuz. Mitolojide ve dinde: Eski Türklerde *"yerçi"*, kılavuz demekti. 11. yüzyıldan sonra, *"yolçı yerçi"* Peygamber manasında da söylenmiştir. Göktürk yazılı belgelerde: *"Bilgelig, yanılmaz; yerçilig de, yolunu şaşmaz (azmaz)"*, deniyordu. Yer ile su birbirinden ayrılmıyor, *"yerçi-suvçı"*, yani yerci-sucu da, kılavuzlar için söyleniyordu. Bu da eski Türk düşüncesidir. **Mitoloji de kılavuzlar, iyi veya kötü, çok önemli idiler.**

Türklerde yerler ile sulara, "Türk milletinin koruyucusu" olarak kişilik ve ilâhî güç veriliyor: Bu kitabımızda Türklerin bu anlayışı üzerinde çok durduk. Ancak Göktürk yazıtlarında, *"Türk milleti, kendi yerine* (yeringerü) *ve suyuna* (subıngaru) *kondu"* sözü[7], vatan düşüncesinin en yüce bir gelişmesidir. Konuyu uzatmıyacağız.

Gök ile yer, karıştığı için: Türk milleti ile devletinin düzeni, bozuluyor. *"Kök yer bulgakın üçün"* sözü[8], millet ve devlet düzeninin, *"gök ile yer*

[4] Radlof, a. eser, s. 138.
[5] Radlof, *Wb.*, II, s. 142. *Kutadgu Bilig*, Radlof yayını, II, s. 14 de, *"kara"* okuyor. R. Arat'a göre *"serag"*, notlarda ise, *"toprak"* tanımı veriliyor: *KB, 24.*
[6] Radlof, *Wb.*, III, s. 335.
[7] Radlof, *Wb.*, III, s. 335. *"-gerü"* eki, yön gösterir: *"Yerin-gerü, subın-garu"*, yeni, *"yerine ve suyuna"*.
[8] *Şine-Usu yazıtı*, D2, G9. *"Tengri-yer"*: Gök ve yer.

düzenine" bağlı olduğunu gösteriyor. Bu, Çin'deki gibi, yüksek bir devlet felsefesi idi.

"Gök ve yer buyurduğu için: Göktürk kağanı, isyan eden halkı, cezalandırıyor. İran'da olduğu gibi gök ile yer hakkında ikilik düşünülmüyor. Bir *vahdet düzeni* içinde, birleştiriliyordu. Manas destanında, *"Ne yere ve ne de göğe dua et!"* Yani hiç kimse seni kurtaramaz[9]. Gökle yerin karışması üzerinde, yukarıda durmuştuk[10].

YER İLE GÖK, BİRLİKTE YARATILDI

Gök ile ilgili bölümümüzde, Gök ile yerin aynı zamanda yaratıldıklarına dair belgelerimizi sunmuştuk. Zaten Göktürk yazıtlarında, *"yukarıda mavi gök, aşağıda yağız yer yaratıldığında"*, diye söze başlıyordu. Gök bölümümüzde, mitoloji ile halk inançlarına ait bilgileri de sunmuştuk. Şu sözleri de, burada katalım:

1) *"Yeri göğü yaradan : (Yerni kökni yaratgan*[11]*)"*.

2) *"Kainatı, yerli göklü yaradan: (yerli kökli yaratgan*[12]*)*.

Gökle birlikte, çöken ve delinen maddî dünya: Yer, eskiden de, Dünya manasında söyleniyordu: *"Şafak söktü, Dünya aydınlandı* (yer yarudı), *gün doğdu, her şeyin üzeri, ışık doldu*[13]*"*. Yer için bazan, *"katıg yer"* yani katı yer de, söyleniyordu. Göktürk yazıtlarında, *"Yukarıdaki Gök basmasa* (basmasar), *aşağıda yer delinmese* (asra yar telinmeser), *Türk milleti, seni kim yok edebilir?"* deniyordu. Burada da, *"Gök ile yer, birlik halinde"* idiler. *"Yerin delinmesi"*, bir Kıyamet işareti idi. Erzurumlu Çarağî şöyle diyordu:

"Göğün gözü, yerin karnı derindir".

Osmanlı kitaplarında, büyük ordulardan söz açıldığı zaman, *"Yer götürmez asker"*, deniliyordu[14]. Dünya anlamında yer, Altay Türkleri arasında da, söyleniyordu: "Dünyadaki veya Dünya üzerindeki", demek için, *"bu yerding üstündö"*, diyorlardı[15]. Bir ülke olarak, Rusya ve Çin için de, *"Orus yeri"*, *"Kıtay yeri"* diyorlardı[16].

[9] Radlof, *Proben*, V, 16, 157.
[10] *Bilge Kağan yazıtı*, D30.
[11] *Kutadgu Bilig*, R. Arat yayını, 2,3.
[12] Aynı eser, 3.
[13] W. Thomsen, JRAS, 1912, s. 81-227. H. N. Orkun, *Eski Türk Yazıtları*, II, s. 79.
[14] Radlof, *Wb.*, III, s. 335.
[15] Aynı eser, a. yer.
[16] Aynı eser, a. yer,

YERYÜZÜ VE YER KABUĞU

Türklerde yer, *Bir kumaşın veya başka bir şeyin yüzü, için de söylenir*[17]. Örnek olarak eski Türkler, yeşil yüzlü ipekli kumaş için, *"yaşlı yerlig barçın"*, derlerdi[18]. Yeryüzü için söyledikleri en önemli deyim ise, *"yer kırtışı"* idi. Nedense *"kırtış"* sözü, o çağlarda, yalnızca, yer sözü ile birlikte söyleniyordu[19]. Uygur çağında ise, yüz için de söylenmeğe başlanmıştı[20]. Bu anlayış, daha sonra da devam etmişti.

Kırgız Türkleri, yerin yüzüne veya kabuğuna, *"cerdin kırtışı"* demeye, devam etmişlerdi[21]. Kırtışlı ve taşlı yerler için ise, *"kırtıştuu cer"*, diyorlardı[22]. Bundan da anlaşılıyor ki, *"yer yüzünün bekâreti, sabanla veya kazılma yolu ile bozuluyordu"*. **Kutadgu Bilig 'de, havanın yüzüne de, *"kalıg kırtışı"* denilir.**

Dünyanın yüzü: Burada artık, konuyu yalnızca toprağın yüzü olarak değil; Dünya'nın yüzü gibi ele alıyor ve 11. yüzyıldan bir kaç örnek sunuyoruz:

1) *"Dünyanın yüzü* (Ajun kırtışı) *oldu, altın benzi; Güneş safran çıkardı, yakutun benzi (öngi*[23]*)...*

2) *"Yüzünü gizledi yere, Rûmî kızı; Dünyanın yüzü oldu, tıpkı bir zenci* (zengi) *yüzü*[24]*...*

3) *"Uykusuz kaldı biraz, düşünüp ayık durdu; gökyüzünün rengi* (kalıg kırtışı), *kâfur rengiyle doldu*[25]*...*

Kuğu'nun beyaz rengi, kuğunun tüyü: Kuğu, Ortaasya mitolojilerinde de, güzelliğin sembolü olan, beyaz ve güzel bir kız gibi görülür. Zaman zaman gök de, kuğunun rengine benzetiliyordu:

1) *"Güneş koptu, göğsünü (göğe), yükseltti; kuğunun benzi* (kuğu kırdışı) *gibi oldu dünya*[26]*...*

2) *"Kimin başına girse, kuğunun benzi* (kuğu kırdışı); *kuğu gibi ak etsin gönlünü, o kişi*[27]*!...*

[17] Kaşgarlı Mahmud, III, s. 142. Brockelmann, *Wortschatz*, s. 91.
[18] Aynı eser, III, s. 145.
[19] Aynı eser, I, s. 461: *"Yer kırtışı"*. *"Kalık kırtışı"*: Gökyüzü: (KB, 2915).
[20] Radlof, *Wb.*, II, s. 757. F. W. K. Müller, *Uigurica*, I, 37, 12: *"Kırtışı sargarur, kanı katıp..."* Yüzü sararır, kanı katılaşır.
[21] Yudahin, *Kırgız Sözlüğü*, s. 461.
[22] Yudahin, a. eser, a. yer.
[23] *Kutadgu Bilig*, R. Arat, y., 563, 5669. Radlof yayını, 61,7.
[24] Kutadgu Bilig *(=KB)*, R. Arat y., 3948.
[25] Aynı eser, 4891.
[26] *KB*, 5468. Bize göre Radlof'un yayını, daha doğru olmalıdır, 155,2.
[27] *KB*, R. Arat y., 1101.

Yeryüzü ve "yer sağrısı": Eski Türkler, deriye de *"sağrı"* derlerdi. Ayrıca her şeyin yüzüne de, *"sağrı"* denilirdi[28]. 11. Yüzyıl Türkleri, yer kabuğu için de, *"yer sağrısı"* diyorlardı[29]. İnsanları da dünyaya benzetiyorlar ve *"kişi sağrısı yüz"*, diyorlardı[30]. Hem manevî ve hem de maddî manada söyleniyordu. Yüzün derisi, dış tesirlere açık ve dayanıklı idi. *"İnsan yüzü katı olduğundan, utanması da, güç oluyordu"*.

TÜRKLER VE "YERİN RENGİ"

Yukarıda, yer ve havayı birlikte ele alarak, *"Altın, yakut rengi, Rûmî kızı ile zenci yüzü, kuğu benzi..."* üzerinde durmuştuk. Bunlar, Karahanlı Türk saray edebiyatının benzetmeleridir. Şimdi daha yaygın, halkın diline inelim:

"Kara yer" ve "kara toprak" Yukarıda da bu benzetmeğe, azıcık dokunmuştuk. Kara toprak anlayışı, Anadolu'da olduğu gibi, hayvancı Kırgızlar ile Çağatay edebiyatında da, çok yaygındır[31]. Özbek Türkleri, *"kara toprak"*, derlerdi. **Ali Şir Nevai**, şöyle diyordu: *"Cansız cisimden hiç bir şey hasıl olmaz. O, gülsüz kara toprak gibidir. Gülsüz kara toprak ise, ay ışığı olmayan, kara toprak gibidir"*. O da, Kara tofrak diyordu.

Dede Korkut kitabında, Kazan Beg'in otağının dikilmesi, şöyle anlatılıyordu: *"Bir gün Ulaş oğlu Kazan Beg, yerinden turmış idi. Kara yerin üzerine otağların dikmiş idi. Her yerde ipek halıçası döşenmiş idi*[32]*..."*

Kara yer anlayışı hakkında, **Kutadgu Bilig**'den de, bir kaç örnek sunalım:

1) **Ev, mezar ve makam olarak Kara Yer katı:** *"... Ey Kutlu Hakan! Saray ile köşkler yaptırma! Kara yer katında, sana ev hazırdır!..."* (KB,1418)

"Başın göğe değse, ünün ve adın büyüse, gidip yatacağın makam (ornung), *kara yer katıdır!"* (KB,4820).

2) **Kara yer katı ve ölüm:** *"Gör! Doğmamış gibi olan niceleri; ölüp, kara yer katında, yatarlar!"* (KB, 6402).

"Kara yer katını, açıp bir görse idin; bu seçkin ve iyilerin (ödrüm ve talu), *cesetlerini* (ınçıkı) *görürdün!"* (KB,4722).

[28] Kaşgarlı Mahmud, I, s. 421. Brock., *"Lederhaut"*, *kabuk*; *Wortschatz*, s. 169.
[29] Aynı eser, I., s. 422. Brock., *"Erdoberfläche"*, Yeryüzü; *Wortschatz*, 169.
[30] Kaşgarlı Mahmud, a. yer.
[31] Radlof, *Wörterbuch*, III, s. 1226.
[32] *Dede Korkut kitabı*, s. 47.

"*Seni avutan zevklerinle* (sevigler) *avunan özün; Kara yer katında, gizlenip, sırt üstü yatacaktır (yatgu yüz)!*" (1427)

"*Ölüp, kara yer altında çürüyüp dağılma* (opra-); *yeterli* (tap) *bir örnektir!*" (KB,5416).

Yağız ve yağızlık, toprağın rengi: Türkler herhalde eskiden yer için, yalnızca "*yağız yer*" derlerdi. "*Kara toprak*", sonradan söylenmeğe başlamış olmalıdır. Göktürk ve Uygur çağında yer için, "*yağız yer*" derlerdi. Kaşgarlı Mahmud'a göre "*yağız*", kızıl ile siyah arasında bir renk idi[33]. *Yağız delikanlı* ve *yağız at* deyişlerimiz de, herhalde köklerini bu toprak renginden almış olmalıydılar.

Yağız yer ve "Büyük Dünya": Altun-Yaruk adlı, Uygur türkçesi ile yazılmış kitabı, çince paralel metni ile karşılaştırdığımızda, şöyle bir mana ile karşılaşıyoruz: Türkçedeki "*yağız yer*", çince metinde daima "*Tati*", yani Büyük Dünya manası ile karşılanıyordu[34]. Bu çince söz, türkçe metinde, **"*Ağır uluğ yağız-yer*" ile manalandırılıyordu. Kutlu, saygı değer** büyük Dünya demektir[35]. Bu, Bütün Dünya, demek olmalıydı. Çok önemli bir vesikadır.

"Yağız", yalnızca yer ve Dünya anlamına: Uygur yazılarında, "*Üstte gökteki,... altta yerdeki*", sözünün karşılığı, "*üstün Kökteki,... altın Yagızdaki*" idi. Yani Dünya, yalnızca "*Yağız*" ile karşılanıyordu: (TT,VII,40,13). Bazan da, Dünyalı demek için, yalnızca "*Yağızlı*" diyorlardı[36]. Karahanlı çağında, "*Yerli göklü*" dendiği gibi[37]. Bunları, çince karşılıkları ile öğreniyoruz. "*Dünya depreniyor*", yani deprem için, "*Yağız yer tepreyür*" diyorlardı[38].

"Yağız" ile "yavuz"'u, birbirinden ayırmak gerekir: Altun Yaruk adlı türkçe kitapta, iyi olmayan alâmet ve belirtilere, "*yavız*", deniliyordu[39]. Bu söz eski türkçede bazan da "*yabız*" söylenir. "*Kuşların kötüsü* (yavuzu) *saksağan, ağaçların kötüsü* (yavuzı), *yaban gülü, kuş burnu,*

[33] Kaşgarî, III, s. 10. Brockelmann, *Wortschatz*, s. 72: *(Durkel braun von Erde)* = Yağız yer. Kültegin yazıtında: "*Yagız yer*". Kutagu Bilig'de, "*Yagız yer, yaşıl kök*". Uygur el yazılarında: "*Yağız yer yüzi yaşardı, körkledi*": (TT, I, 4). "*Yağız at*": (MK, III, s. 10).

[34] *Altun yaruk*, Malof yayını, 618, 16.

[35] Aynı eser, 617, 1; 630,15: "*Üstün kökteki... altın yagızdaki*" Üst gökteki... alt yağızdaki, (yerdeki): (TT, VII, 40, 13).

[36] Aynı eser, 630, 19.

[37] *Kutadgu Bilig*, A. 3: "*Yerli köklü yaratgan*": Yerli ve göklü yaratan.

[38] *Altun yaruk*, 621, 4.

[39] Aynı eser, 621, 4, 13. "*Bu yagız yer, munçulayu tebreyür; ögüzler, köller yayılub, ıgaçlar irgalur*": Yağız yer, böyle depreşir, ırmaklar ile göller yayılıp, ağaçlar sallanır. "*Bu ağır ulug yagız yer, altı türlügin depredi*": Bu ağır ve ulu yağız yer, altı türlü olarak, depreşti: *(Altun yaruk*, 617, 2).

yerin kötüsü (yer yavuzı), *yarlar ve bataklık* (kazgan) *yerdir...*" (MK,I,439).

Yeşil gök, Yağız yer: Karahanlı çağında Türkler, göğün rengine, gök yerine yeşil demeğe başlamışlardı. Yerin rengi, yine "*yağız*" idi[40].

"*Yağız yer, Yeşil gök* (Yaşıl kök), *güneş, ay ile gece!...*" Başka bir yerde baharın gelişinde, şöyle deniliyordu[41]: "*... Yağız yer, yeşil ipekten (toruk), bir (tül) bağladı!...*" Kutadgu Bilig'den bir kaç örnek sunalım:

1) Yağız yer katı ve ölüm: "*... Ana karnında türemiş, tabiat* (kılınç) *ve eğitim* (öğretig), *ancak Yağız yer katında kaybolur!...*" (KB,883).

2) Yağız yer katındaki madenler: "*Yağız yer altındaki* (katındaki) *altın, bir taştır! Çıkarsa, beylerin başına, hotozlu taş* (tuş) *olur!...*" (KB,213).

3) Yedi kat yeri, Tanrının bozması: "*... Eğer töre koyan beyler olmasaydı, Tanrı* (Bayat) *bozar* (bozgay) *idi, Yedi kat yeri!...*" (KB,3464).

Yerin, bakır gibi kızıl olması: Bu tanıtma daha çok Kuzey Türk ve Altay destanlarında görülür. Ancak Karahanlı çağında da, şöyle deniliyordu: "*... Kara toprak* (Yağız yer), *kızıl bakır oluncaya kadar! Ateşten* (otta), *yeşil çiçek bitinceye* (öngme-), *kadar!*[42]".

Böyle muhteşem bir girişten sonra, Altay'daki Telengit Türk boylarından, Kıyamet günü ile ilgili bir örnek sunabiliriz[43]:

"*Kıyamet çağı* (Kalgançı çağ) *gelende! Gök, demir olup kalır! Yer, bakır olup kalır!...*"

Yağız Yer üzerinde insanoğlu, üstün varlıktır: İnsanoğlu bilgisi ile, her şeye elini götürmüş ve yararlı olmuştu. Kutadgu Bilig, şöyle diyordu: "*Yağız yer üzerinde* (üze) *insanoğlu* (yalnguk oglı) *elini; götürüp yetiştirdi, herkese bilgisini*[44]!" Bu, eski bir Türk düşüncesidir.

"Yağız yer", kutludur. "Kara", maddedir: Türkler Yağız yeri, *kutlu gök* ile birlikte anmışlardır. İnsanların kaderine hükmeder. Türk milleti ile düzenini gözetirdi. Toprak ise, maddî ve ölümlü dünyanın bir sembolü idi. "*Kara toprak*", ölüm ve mezarı hatırlatırdı[45]. Anadolu'da, "*toprak onun başına*", bir bedduadır[46]. Diğer Türklerde "*toprak salmak*", ölen bir dostla vedalaşmaktır[47]. Belki dostun mezarına, bir kaç kürek toprak atmaktı.

[40] *Kutadgu-Bilig*, Radlof, yayını, 10, 22; Radlof, Wb., II, s. 230.

[41] Aynı eser., R. Arat yayını, s. 24, 68.

[42] Aynı esr., s. 28, 120.

[43] Radlof, *Proben*, I, s. 167 (Metin).

[44] *Kutadgu Bilig*, Arat yayını, 302.

[45] Radlof, *Wb.*, III, s. 1226.

[46] Aynı eser., III, s. 1227.

[47] Yudahin, Aynı esr., s. 750.

"*Toprak salmak*" sözünün başka manaları da vardır. En hisli ve güzeli budur[48]. Ortaasya'daki bazı Türkler, "*inşallah buluşursunuz*" yerine, "*topraktan dışarı olursak*", yani ölmez isek, diyorlardı[49].

Doğduğun toprağın kokusu: Türkler bu sözü, topraktan türeyişten dolayı değil de, "*yurt sevgisi*" için söylüyorlardı. Bu düşünce Türklerde çok yaygındır. İnsanın türediği toprak, sakızlı toprak, yani eski türkçedeki, "*sagız toprak*" idi[50]. Anadolu Türkleri bu toprağa, "*balçık*" ve "*yağız toprak*" da derler. Baharda gebe bir kadının karnı gibi şişen, "*kabarık toprak*" için de, çok şey söylenmiştir.

"*Doğduğun toprağın kokusunu ver!*" Bu söz, Anadolu'da ve Osmanlı kitaplarında, çok görülür. Bir atasözü gibidir[51]. *Tozlu topraklar* ile *tozatma* da, savaşların bir hatırasıdır[52]:

"*Yükseldi* (ağdı) *kızıl bayrak! Tozdu* (togdı), *kara toprak! Bize geldi* (dost) *Oğrak! Döğüştük de* (tokuşıp), *geç kaldık!*".

Yakut Türklerinde "Toprak-Ana" ve ölüm: Türk düşüncesi ile ilgili, küçük küçük notlar vermeğe, devam edelim: Sibirya tundralarının ortasında yaşayan Yakutlar da, "*Kara yer*" derlerdi[53]. Onlara göre, her şeyin anası ve başladığı, bittiği, yer, kara yer ve kara topraktı. Yakutlarda, beddua ederken, bizim gibi, "*boğazın toprakla dolsun!*" Diyorlardı[54].

YERALTI DÜNYASI

"Yer ana": Yerin ve toprağın sahibi: Büyük devlet kurmuş Türklerde, bu düşünceler, pek görülmüyordu. Çok eski Proto-Türk düşüncelerini saklamış, Türk kesimleri de vardı. Yakut Türkleri dünyaya, "*dipsiz dünya*" demişlerdi[55]. Onlar, "*yer ve toprağı bir ana, tıpkı güçlü ve kutlu bir kadın gibi*", düşünmüşlerdi. Bunun için, Yakut şiirlerinde toprağa, "*Toprak Ana*" veya "*Ana toprak*", diyorlardı[56]. Ana toprak deyişi, "*kâinat ruhu*" nun, yaygın bir adı idi[57]. Bunun için Yakut efsanelerinde sık sık, "*Sekiz köşeli Yer-Ana 'nın sarı göbeği*" nden söz açılıyordu[58].

[48] Şeyh Süleyman Efendi, *Lugat-ı Çagatayî*, s. 112.
[49] Yudahin, Kırgız Sözlüğü, a. yer.
[50] Kaşgarî, terc., I, s. 365.
[51] Radlof, *Wb.*, III, s. 1226.
[52] Kaşgarî, III, s. 183.
[53] Pekarskiy, *Yakut Sözlüğü*, terc., I, s. 69.
[54] Aynı esr., I, s. 84.
[55] Aynı eser., I, s. 77.
[56] Aynı eser., I, s. 24.
[57] Hudyakof, Verhoyan Skiy Sbornık, s. 112. Güney Yakutlarına ait.
[58] Bk. Havra, s. 65 vd.

Bazan da, Yerin göbeği, "*Yer-Ana 'nın kalkık memesi*" idi. Her şeye can veren, taşan ve coşan kaynak, **"*Yer-Ana*" idi.**

Diğer yer ruhları: Büyük devlet kuran Türklerde, bu düşünceler kaybolmuş veya azalmıştı. Ancak mitoloji araştırmalarında, hiç olmazsa bazı ana düşünceleri, özetlemek gereklidir. "*Yerimi ve toprağımı temsil eden Sekiz Anama, 6 yaşında bir boğa kurban ediyorum*", diyenler vardır[59]. Bunun yanında, "*8 yeraltı Tanrısı*" nın adları da geçiyordu[60]. İnsanlara ve hayvanlara, felâket gönderen, yeraltı ruhları da vardı[61]. *8 sayısı*, Türk düşüncesine uzaktı. Bu sayı Çin ve Proto-Moğol düşüncesi içinde görülüyor.

"*... Yeraltı Dünyasının 8 soyu türemiş ve dal budak salmışlar. Fakat aralarında, bir geçim ve barış düzeni kuramamışlar...*" Bunlara, "*Yeraltının 8 geçimsiz soyu*", demişler[62], Eshab-ı Kehf gibi, "*uyuyan 8 sersem soy*" diyenler de vardır[63]. Yakut Türklerinde, geniş bir "*Yeraltı Panteonu*" vardı.

Yeraltına gezinti yapan şamanlar: Göğe çıkma törenleri üzerinde, geniş olarak durmuştuk. Bu törenlerin, devlet düşüncesi ile de ilgileri vardı. Yakut şamanlarının yeraltındaki gezileri, sonradan yakıştırılmış hurafeler ile düzenlenmişti.

Yakut Türklerinin eski Türk dinlerinde böyle hurafeler, yeraltı gezintileri yoktu: Bu, çok önemli bir noktadır. Yakutlar arasında derleme ve araştırmalar yapanlar, bunun üzerinde birleşmişlerdir[64]. Din ile mitoloji arasındaki ayrılıkları, göstermek gereklidir. Bazı çok mitolojik ve göklerde geçen destanlarda, "*Göklerde hanlığını kurmuş olan Hakan'ın oğlu, göklerle birlikte, yeraltı'na da iniyor ve babasının hanlığını denetliyordu*[65]". Önemli olan nokta, ***yeraltının da göklere bağlanmış olması*** idi.

Yeraltındaki kötü ruhlar ve Siyah tilki: Geyik-mağara motifinin, iyilik veren bir yeraltı sembolü olduğu üzerinde durmuştuk. Altay destanlarında ise, yeraltı ruhları bir kötülük sembolü idiler. Tepegöz de, bir yeraltı ruhu olmalıydı. Altay destanına göre, "*Ölülerin Hanı, İrle-Han'ın kızı, bir Siyah tilki donuna bürünüyor ve yiğitleri yeraltına çekerek, başlarına türlü felâket getiriyordu*[66].".

[59] Pekarskiy, Yakut Sözlüğü, I, s. 43b.
[60] Aynı esr., I, s. 60.
[61] Aynı esr., I, s. 29b, 11b.
[62] Aynı esr., I, 6a.
[63] Aynı esr., I, s. 23.
[64] Bk. U. Harva, Aynı eser., s. 551 vd.
[65] Radlof, *Proben*, I, s. 318 (Metin).
[66] Anohin, *Materiali*, A. İnan, Makaleler, s. 105.

Yeraltındaki, "Yer evreni": "*Kırk kardeş*" den söz açan, Altay efsaneleri de, yok değildir. Yer üstü ile yeraltı motifleri arasında bir benzeşme oluyordu[67]. Topkapı Sarayında bulunan bir Oğuz-nâme parçasına göre, "*Yer Evreni, yılan*" idi[68]. Yeraltındaki balık ve öküz üzerinde durmuştuk[69]. Yılan-Hakan üzerinde de bazı efsaneler vardır: "... *Yeraltının Hakanı, yedi kat yerin altında yaşayan, Çılan-Mongus*", idi[70]. Buradaki "*çılan*", yılan demektir. Yılan ile ilgili bölümümüzde, daha geniş olarak durulmuştur.

GÖĞÜN KATLARI VE YERİN KATLARI

Batı Türklerine göre yer, "yedi kat" idi: Türklerin kutlu sayıları, dokuz idi. Ancak Batıya doğru bu, yediye doğru gelişiyordu. Bunun üzerinde çok durduk. Hucendî, *Letafet-nâme*'sinde, şöyle diyordu:

"*Tokuz Eflâkni askan muallak,*

"*Yeti kat yerni hem kılgan mutabbak!*

Bu, bir Önasya tesiri olmalıdır[71]. Ama ne zaman? İran'da "*hefte*", 6 gündür. Arkadaki notlarımızda, bu konu ile ilgili yeni belgeler verdik. "*Dokuz gök, yedi kat gök*", ne demekti[72]? "*Gök, dikine olarak yedi kata, yüzeyine olarak da, dokuz bölüme ayrılmıştı*".

"Yerin kulağı, yedi kat": Kırgız Türklerinin şöyle bir sözleri vardır: "*Cer kulağı, ceti kat*". Yani, "*Yerin kulağı, yedi kattır*". Bu sözleri her zaman yorumlamak kolay değildir[73]. "Her söylenen, duyulabilir", denmek isteniyordu.

Pınarlar, Yer ruhlarının kaynaştığı yer: Tepegöz destanı ve pınarlar ile ilgili bölümümüzde, bu konu ve motif üzerinde, geniş olarak durmuştuk. Burada, ancak bir hatırlama yapmak istiyoruz. Tepegöz de, bir yeraltı ruhu olmalıydı.

BAZI YER RUHLARI

Yer Kara Alp, (Yer ruhu): Baraba-Om Türklerinden derlenmiş olan *Yestey Mönge* destanında, *Yer Kara Alp* türkçe adıyla anılan, büyük bir yer

[67] Radlof, *Proben*, I, s. 327 (tercüme), 392 (Metin).
[68] *Oğuznâmeden bir parça*, Türk Tarih ve Etnoğrafya ve Arkeoloğya Dergisi, I, s. 41.
[69] Schiefner, *Minusinsk. Heldensagen*, *SPb.*, *1859*, s. 4.
[70] Radlof, *Proben*, I, s. 392 (Metin), 416 (terc.).
[71] Kaşgarî, terc., III, s. 27; Radlof, *Proben*, I, s. 391 (Metin).
[72] Radlof, *Proben*, I, s. 349, 396 (Metin); 373, 392 (Terc.).
[73] Yudahin, Kırgız Sözlüğü. bk. *Kat* maddesi.

ruhu karşımıza çıkmaktadır. Destan içinde, bazı ayrı çağların, ayrı tabakalarını içinde toplar. Destanın kahramanı olan yiğit, "*bir geyik-kız ile evlidir*". *Büyük yer ruhu Yer Kara Alp'ın baldızıdır. Yiğit Yestey Mönge, bir aşçı kılığına girerek, Yer Kara Alp'ı sarhoş ediyor ve baldızını kaçırıyor*". Asıl kavga da bundan sonra başlıyor[74]:

"**Geyik-kızlar**" destanında, biri yeryüzündeki bir yiğit ile; diğeri de, Yer Altı Ruhu, Yer Kara Alp ile evli görülüyorlar. "*Yiğitler, Yer ruhu Yer Kara Alp, birer atmaca ve şahin donuna giriyorlar ve gökte çarpışıyorlar. Gök gürültülerine benzer sesler çıkarıyorlar*". Bu sırada, yiğidin karısı, yani Yer Kara Alp'ın baldızı, "*saçının telini yakıyor*". *Büyük bir ateş göğe yükseliyor. Yer Kara Alp yanarak düşüyor ve böylece yiğit ile kız, birleşiyorlar*"[75]. Saç telini yakmak, Anadolu masallarının da, tanınmış bir motifidir.

"**Yerin bittiği yer**" gibi söz ve inanışı da bu destanda görüyoruz. Yer Kara Alp, yerin bittiği yerde idi. Bundan da anlaşılıyor ki, "*Yeraltı dünyası, yerin bittiği yerde başlıyordu*[76]".

Ayrıca Yer Kara Alp, yalnız da değildi. "*Savaşa, askerleri (nögör) ile birlikte gelmişti*"[77]:

"**Kara Tün**", yani "**Kara Gece**", Yeraltı ruhlarından birinin adı olarak geçiyor. "*Kara Tün, bir yiğidin, ailesi ve çevresi ile birlikte, Delikten yeraltına çekiyor... Sonradan yiğidi, Hızır kurtarıyor*"[78].

Erzurumlu halk ozanı Çerağî, şöyle diyordu. Bu sözler, yukarıdaki bilgileri, içinde toplayan ve benzeştiren, Anadolu görüşüdür:

"*Göğün gözü, yerin karnı delindi!...*"

EKLER: YER HAKKINDA BAZI BELGELER VE NOTLAR

1) "*Ben kara toprağa gidiyorum*" = Ölüyorum: (Radlof, Proben, (=Pb.), s.83/106).

2) "*Ne göğe, ne yere dua et!*" : (Pb.,I,16,157).

3) "*Yerin tozu göğe çıktı, göğün tozu yere indi*" :(Pb.,I,13).

4) "*Yerle göğün çarpışmasında, üç kâküllü Gök-boz (kök-poro) bir kısrak çıkıyor*" : (Pb.,I, s.61/63).

5) "*Yeraltındaki 40 kardeş*" : (Pb,I,s.304/327).

6) "*Han oğlu, yerle göğün derinliğini ölçüyor*" : (Pb.,I,s.318).

7) "*Çulan-Mongus adlı dev, yerin 7. katında yaşıyor*" : (Pb.,I, 392/416).

[74] *Proben*, IV, s. 91/104.
[75] *Proben*, IV, s. 82/104. Bu destanlar, göklerde geçer.
[76] *Proben*, IV, s. 79/101.
[77] *Proben*, IV, s. 80/102.
[78] *Proben*, III, s. 266/316. İslamiyet ile karışmış olan bu Kırgız inanışı, *zaman* anlayışı bakımından çok önemlidir.

8) *"Kara Tenggere"* : Yerin altındaki 100 dünya. *Tenggere*, gök demektir: (Radlof, *Wörterbuch*, III,s.1094).

9) Kırgız Baksı'sının duası : *(Baksanıng sözü)*: Baksılar, Kırgız Türklerinin yarı müslüman, kamlarıdır. Tanrı ile ilgili bölümümüzde verdiğimiz bu duanın başında, Allah ve Hz. Muhammed'den sonra, eski Türk *"Gök Tanrısı"*'nı anmağı, unutmuyorlardı. Duanın bu bölümünde, ejderha ile geyik, yeraltı ruhları olarak görünüyorlar:

"... Şıngız (Çingiz) Han, Kızıldağ'ın başında! Kız Evliya, Öküz dağının başında! Öküz Evliya, Koç dağının başında! Kel (Kumral) Evliya,... Büyük Geyik (Bulan)'ın, (Dünyanın) içinden çıkan Ejderha (Aydakar) yılanın! Bek-Reü'nun babası Bek-Ezil!

"Ölü desem, ölü değil!

"Diri desem, diri değil!

"Korkut-Ata Evliya!

"Uak boyunun atası Er-Kökşö! Erliğinin belgüsü!..."

Er-Kökşö, Kırgızların Orta-yüz boylarının başıdır. Çok ünlü bir kişidir: *(Proben*, III, s. 46-47).

25. BÖLÜM

TABİAT OLAYLARI VE TÜRKLER

BULUTLAR, YAĞMURLAR VE KAR

Türkler bulutlara kişilik vermişlerdir

Bulutlar göklerde gezen buhar yığınlarından başka bir şey değildirler. Onların böyle olduklarını Türkler de az çok biliyorlardı. Fakat tabiattaki varlıkları bir şiir perdesi arasından görmek Türk mitoloji ve düşüncesinin en önemli bir özelliği idi. Bunun için Türkler bulutları konuşturur, yağmur ve dolu tanelerini bir insan gibi yarış ettirir, koşturur ve bütün bu olaylara sahne olan göğü de unutmaz ve göğe de, *analık* ettirirlerdi. Elbette ki bütün bu düşüncelerin dayandığı eski ve ana bir sebep vardı. Herhalde bütün bu olaylar, Türk dininde ve Türk mitolojisinde başlangıçta bir açıklama buluyor ve kökleri yine dine dayanan mistik inançlarla izah ediliyorlardı. Zamanla Türk kitleleri büyük devletler kurup, büyük devlet hayatı yaşadıkça, olayları olduğu gibi ve gerçek hali ile görmeğe başlamışlardı. Fakat eski mistik inanışların, hiç olmazsa şiir dilinden, el ve eteklerini çekmedikleri görülüyordu. Şu eski Türk şiiri bunun en güzel bir örneğidir[1].

Agdı bulıt kökreyü,
Yağmur tolı sekriyü,
Kalık anı ügriyü,
Kança barır belgüsüz.
Bulut kükreyip çıktı,
Yağmur, dolu seğirtti,
Gök de toplayıp, itti,
Nereye gider bilinmez.

Yağmurdan önceki ve sonraki hali gösteren bu Türk şiirinde, yağmur, dolu, bulutlar ile gök, tıpkı birer canlı kişiler imiş gibi anlatılmışlardır. Burada gök gürlemeleri, diğer iptidaî Türk kavimlerinde olduğu gibi, artık Tanrıların bir işi değil; bulutların naraları ve kükremeleri gibi, düşünülmüş-

[1] Kaşgarî, terc., I, s. 43. Krşl. Brockelmann, AM Pr. 17, 1.

lerdir. Bulutlar sanki bir *arslan, azgın bir deve* gibi görülmüş ve öyle tasvir edilmek istenmiştir. X. ve XI. asırdaki Türk düşüncesinde artık fazla bir mistisizm de kalmamıştır. Bu düşüncelerde, Sibirya mitolojisinde olduğu gibi ne bağıran bir *ejderha* ve ne de kükreyen azgın bir *deve* görülür. Böyle mitolojik varlıkların, ortadan kalkmasına rağmen, onların izleri ve sesleri, büsbütün, ortadan kaybolmamış ve bulutlara böyle kişilikler verilmeğe devam edilegelmişti.

Gök, yağmur ile dolu ve bulutlara, analık ediyor

Türkler bir sis gibi yerlere ve dağlara sürünen bulutlardan yağmur ve dolunun gelmiyeceğini biliyorlardı. Bu sebeple onlar, bulutların yükselip yerlerini bulmalarına, büyük bir önem vermişlerdi. Yukarıdaki şiirin birinci satırında bulutlar, ikinci satırında ise *yağmur* ve *dolu* anlatılmağa başlanmıştır. Burada da yağmurla dolu tanelerine birer kişilik verilmek istenmiş, onlar da tıpkı bir insanmış gibi koşturulmuş ve birbirleri ile konuşturulmuşlardır. Ondan sonra da sıra göğe geliyor ve onun da bu sıralarda ne yaptığı ve ne yapmak istediği anlatılıyordu. Onlara göre *gök ana* herşeyin üstünde ve başında idi. Kükreyip, yükseklere çıkan bulutları da, seğirtip koşuşan dolu tanelerini de içine almış ve sarmalamıştı.

Bulutlar ile yağmur, göğün iradesine bağlı

Şiir, asıl büyük kişiliği göğe vermiş ve bütün bu tabiat olaylarının onun arzu ve isteğine göre meydana geldiklerini söylemek istemiştir. *Gök, yağmur, ve doluları alır, üğütür gibi oynar ve sonra da serper. Bulutları istediği yöne yönetir.* Fakat nereye? Burada şair de susar. Çünkü bunu ne kendisi ve ne de başka birisi bilebilir. Sonsuz ve kutsal göğün iradesine ve ne yapacağına dair en ufak bir *işaret (belgü)* yoktur ve bilinemez. İşte şair bu noktada kendi esas düşüncesini ve felsefesini belirtmiş oluyor. Kaşgarlı M a h m u d 'un verdiği bu şiirler, yazarı bilinmeyen halk şiirleridir. Türk halkının düşünce düzenlerini yansıtmaları bakımından da büyük bir öneme sahiptirler.

Dişi ve erkek bulutlar: (yağmurlu, yağmursuz bulutlar)

Türk kavimlerinde kullanılan önemli deyimlerdir. Onlar bu adları, daha ziyade yağmur taşıyan veya taşımayan bulutlar için kullanmışlardı. Fakat böyle bir deyimle de olsa, bulutlara böyle bir kişilik vermiyor değillerdi. P o t a n i n 'in *d i ş i* ve *e r k e k bulutlar* hakkında verdiği bilgileri kısa olarak özetleyip aşağıda vermeği faydalı buluyoruz[2]:

''*A l t a y l ı l a r ilk yıldırımlar düştüğü zaman, çadırın dışına çıkıp çevreyi incelerlerdi. Yıldırımların çadırların hangi yönüne düştükleri, onlar için,*

[2] P o t a n i n , *O ç e r k i , IV, s. 142. Bu bilgiler, D o ğ u - A l t a y Türklerine aittir.*

önemli idi. Yıldırımların düştüğü taraftaki bulutlara, yaygın olarak d i ş i b u l u t derlerdi. Eğer o yönde çok bulut olursa, o sene s ü t l e r i n çok olacağına inanırlardı. Yıldırım düşmeyen yöne ise, e r k e k t a r a f ı derlerdi. Yok, o yönde çok miktarda bulut dolaşıyorsa, o sene de av hayvanlarının bol olacağına inanırlardı''.

A l t a y Türklerinden derlenmiş olan yukarıdaki bilgiler, *yağmur taşıyan bulutlara* ''d i ş i b u l u t'' dendiğini, bize açık olarak göstermektedir. Bu bulutların gelmesi sonunda otların bol olacağı ve dolayısı ile sütlerin de çoğalabileceği gerçekçi bir görüşle anlatılmaktadır. Az yağmurlu veya kurak senelerde de, av hayvanlarının bol olduğu, yine bilinen bir gerçektir.

A l t a y dağlarından biraz kuzeye çıkılınca, bulutlar ile onların getirdikleri yağmurlar, güneydeki gerçekçi açıklanmasını kaybeder ve yeniden mitolojiye bürünür. B u r y a t *Moğollarına* göre, gökte *H u r a n - N o y o n* adlı bir T a n r ı vardı. ''*Yağmur yağdıran, bu Tanrı idi. Onun güya gökte 9 büyük s u h a z i n e s i varmış ve istediği zaman bu depoları açar ve yeryüzüne 3 gün, 3 gece yağmur yağdırırmış*''[3].

Bulutlar, vahşi hayvanlar gibi

Eski Türkler, bilhassa X. ve XI. asırlardan itibaren ''G ö k g ü r l e m e s i''ni, *bulutların bir sesi* olarak kabul ederlerdi. Bu sebeple eski Türkler gök gürlemesine ve hatta şimşeklerle yıldırımların şakımasına bile, ''*Bulıt kökredi*'', yani ''B u l u t k ü k r e d i'' derlerdi. Eski türkçede *kükremek, kökremek* fiili, daha ziyade a r s l a n l a r ı n bağırmasını ifade etmek için kullanılan bir deyimdi. Mesela en eski Türk şiirlerinde, ''*Arslanlayu kökredim*'', yani ''*arslan gibi, veya arslanlaşıp kükredim*'' gibi, bir çok cümlelere rastlamıyor değiliz[4]. Bundan da açık olarak anlaşılıyor ki büyük devlet kuran Türk toplumları, Altay ve Sibirya mitolojilerinde olduğu gibi, bu kişiliği ve kükremeyi, bulutların arkasında yatan *ejderhalara* değil; bulutun bizzat kendisi ile ilgili görüyorlardı. Belki daha eski çağlarda bulutun kükremesi, çok daha mitolojik, bir çok sebeplere de dayandırılabiliyordu. Her halde, *bulutları vahşi bir hayvan gibi kükretme*, boşu boşuna ortaya çıkmış bir benzetme değildi. Fakat X. yüzyılda, bu mitolojik sebepler, çoktan ortadan ve zihinlerden silinmiş ve gerçekçi bir yola girilmiş bulunuyordu.

Devlet sembolü olarak, yıldırım ve gök gürlemeleri

D e v l e t ile ilgili deyimlerde de ''*gök gürlemesi*'' zaman zaman yer alıyordu. Çünkü gök gürlemeleri ile şimşekler, tabiat olaylarının en güçlüleri

[3] H a n g a l o f ve A g a p ı t o f , Aynı eser., s. 7; U . H a r v a , Aynı esr., s. 219: ''*Şamanstvo o Buryat...*'' *(İrkutsk Bölgesindeki Buryatlarda Şamanizm)*, Irkutsk, 1890.

[4] K a ş g a r î , terc., I, s. 125, 142; II, s. 145. B r o c k e l m a n n , A m . P r. 17, 1; 22, A.

ve en göz alıcıları idi. Bu sebeple Türkler, *hakanların nevbet davullarını, gök gürlemelerine; bayraklarını da, şimşek ve yıldırımlara benzetmişlerdir.* Aşağıdaki eski Türk halk şiirinde bu benzetmeler, çok güzel bir şekilde anlatılmıştır[5]:

Bulıt kökredi, urdı nevbet tuğı,

Yaşın yaşnadı, tarttı Hakan tuğı.

Gökler gürler gibi, vurdu nöbet davulu;

Şimşek çakar gibi çıktı, Hakanın tuğu.

Yıldırımlarla şimşekler, eski Türklerin savaş deyimlerinde de sık sık geçerdi. Onlara göre savaşta işleyen kılıcın parlaması da, bir nevi şimşekten başka bir şey değildi. Eski Türkler, "*kılıcı onun başı üzerinde parlat, onun başını kes*", demek istedikleri zaman, "*Yaşnat kılıç başnı üze*" derlerdi. "*Yaşnat*" deyimi eski türkçede, "*yıldırım ve şimşekler çaktır*", anlamına gelirdi[6].

"Deve sesli" bulutlar

Eski Türklere göre bulutların, *iki türlü sesleri* vardı. Gök gürlemeleri ile meydana gelen korkunç seslerini, yukarıda incelemiştik. Onlara göre bulutlar toplanıp, yükselirlerken, derinden derine bir ses verirlerdi. Aşağıdaki şiir buharlarla dolu bulutların, yeryüzünü yağmura ve sulara boğmasını anlatmaktadır. Bu şiirden de, açık olarak anlaşılıyor ki Türkler, yükselen bulutların, akan sellerin, gürleyen göklerin çıkardıkları seslere, ayrı ayrı deyimler veriyor ve bütün sesleri birbirlerinden ayırıyorlardı[7]:

Ördi bulıt ıngraşu,

Aktı akın müngreşü,

Kaldı budun tanglaşu,

Kökre takı mangraşur!

Bulut inleyip çıktı,

Seller böğrüşüp aktı,

Halk ise şaşa kaldı,

Gökler yine bağrışır!

Gerçekte ise, *bulut sesi* diye bir sesin var olduğunu pek bilmiyoruz. Türkler de, herhalde bunu biliyorlardı. Buna rağmen, bulutların içten içe gelmesi ge-

[5] Kutadgu-Bilig, 86. "*Türk Kültür Tarihine Giriş*" adlı eserimizin, 6. cildi; *Türk tuğları*" hakkındadır.

[6] Kaşgarî, terc., II, s. 356. kşl. Brock., AM I, 40; e: "*Kılıcı, onun başı üstünde parlat (yaşnat)! Ona kak (kakkıl), yarala (yara)! Onun boynu ve tura kal Kanını, biçerek!*".

[7] Aynı esr., III, s. 308. Krşl, Brockelman, AM I, 32, p.

reken, yarı kutsal bir sesin varlığına inanıyorlar ve his âlemlerinin, bir yankısı olan şiirlerde, bunu belirtiyorlardı. Türkler, bulut sesi için, *ıngraşmak* deyimini, kullanırlardı. Bugünkü *inlemek* sözümüz de, aynı fiilin kökünden gelir. *Dişi develer*, yavrularını çağırırlarken içten ve derin bir ses çıkarırlardı. *Ingraşmak* sözü de, yalnızca "*dişi devenin yavrusunu çağırmak için çıkardığı bu ses için*" kullanılan bir deyimdi[8].

Seller, böğüren bir boğa gibi

Dağlardan akan sellerin de bir kişiliği vardı. Eski Türkler sellerin gürültüsünü ise, *öküzün böğrüşmesine* ve bağırmasına benzetmişlerdi[9]. Çünkü *müngreşü* fiili de, yalnızca öküzlerin ve bilhassa *boğaların böğrüşmesi* için, kullanılan bir deyimdi. Tabii olarak bu sonsuz güçlere sahip tabiat olayları karşısında ne yapılabilirdi?

Bu eski Türk şairinin de, çok güzel dediği gibi, bütün bunlara hayret ve acz içinde, bakmaktan başka bir şey elinden gelmiyordu. Bunun için insanoğlu şaşakalmış *(Tanglaşu)* ve ne yapacağını bilmeden, bakınıp duruyordu. Buna rağmen gök, insanların bu korku titremelerine bakmaz ve yine *bağrışıp (Mangraşu),* dururdu. Bu şiirden de anlaşılıyor ki Türkler, bulutları bir dişi deveye; selleri böğüren bir boğaya ve bulutları da kükreyen bir arslana benzetmişlerdi.

Yılbaşı, baharın şimşek dolu bulutları ile başlardı

Bilindiği üzere gök gürültüleri ve şimşekler, bahar ile beraber başlayan, tabiat olaylarıdır. Fakat *bahar bulutları* ile *yaz bulutları* arasında, açık bir ayrılık görülür. *Bahar yağmurları* ile birlikte, iliklerimize kadar işleyen bir rutubet ve soğuğun, başladığı da hissedilir. İnsanlar, bahar geldi diye sevinirler ama; zaman, zaman bu soğuk ve tipi karşısında da şaşa kalırlar. Yine yazarı bilinmeyen eski bir Türk halk şiirinde baharın, bora ve tipili gök gürlemeleri ile, nasıl geldiği, şöyle anlatılır[10]:

Keldi esin esneyü,

Kadhka tükel esneyü,

Kirdi budun kasnayu,

Kara bulıt kökreşür.

Esin geldi eserek,

Tipiye benzeşerek,

[8] Aynı esr., I, s. 120, 289: "*Ingraşma*": 1) Yağmurun ses çıkarması. "*Ingrama*": Dişi devenin, yavrusu için, hasret böğürmesi. Krşl. Brockelmann, "*Wortschatz*, s. 62.

[9] Aynı yer.

[10] Aynı esr., II, s. 223. III, s. 147: Krşl. Brockelmann, AM I, 31, m.

Halk kaldı titreyerek,

Kara bulut kökreşir.

Baharın, kutlu "kara bulutları".

Artık bu şiirde bulutlar da renklendirilmiş; yıldırım ve yağmur dolu bulutlara, baharla birlikte *"kara bulut"* adı verilmeğe başlanmıştır. *Türk mitolojisinde*, Kara bulut'ların, başka sembolik anlamları da vardı: *"Büyük bir kahraman veya hükûmdar doğarken, onun evi üstüne bir kara bulut da gelir ve bu kutsal çocuğun doğuşunu beklerdi"*. Türk mitolojisindeki kara bulutlar iki sembolik özellik içinde sınıflandırılmalıdırlar:

1. Bir tek kara bulut: Böyle bulutlar sembolik olarak, bir tür Tanrının elçisi gibi idiler. Böyle bulutlar, büyük ve kutsal Türk kahramanları doğarken ve savaşırken onun üstünden ayrılmazlardı. *Bu bulut, yiğitlerin bir nevi koruyucusu olurdu.*

2. Gökyüzünün kara bulutlarla kaplanması: Bu da, bambaşka sembolik bir anlama gelirdi. Bu daha çok Tanrının kızmasının ve yeryüzüne felâketler yağdırmak istemesinin, bir işareti idi. Bu motif, Batı mitolojisinde de vardır.

Eski Türkler devleti de bir nevi *kara buluta* benzetmişlerdi. Aşağıdaki şiirde de, *"gökte kara bulut, yerde de, devlet"*, birbirlerinin benzerleri olarak gösterilmişlerdir[11]:

Kara bulitig yel açar,

Urunç bile el açar,

Kapkara bulutları,

Gökten ancak yel açar,

Rüşvet verirsen eğer,

Devlet sana il açar.

Yeni yılın başlangıcı

Eski Türkler yılbaşını başlıca iki tabiat olayının görülmesi ile başlatmışlardı: 1. *Otların yeşermesi.* 2. *Gök gürlemeleri ile yıldırımların başlaması.* Bu sebeple eski Türkler, yaşlarını söylerken, *"Ben 20 yeşerme gördüm"*, derlerdi. Böyle bir söz, *"Ben 20 yaşındayım"*, demekti. Herhalde bugün de kullandığımız *yaş* deyimi de, bu inanışlarla ilgili olarak söylenmiş bir deyim olmalıydı. Otların yeşermesi, belirli ve kesin bir zaman ölçüsü olamıyordu.

[11] Aynı esr., I, s. 364. Krşl. Brock, AM Pr, 15, 2.

YILDIRIMLAR

Bahar bayramlarında, "süt saçıları"

Gök gürlemeleri ile şimşeklerin görülmesi ise, yeni bir mevsimin başlangıcını, daha kesin olarak gösterebiliyordu. Bu sebeple, bir nevi "Bahar bayramları" sayılan, yeni törenler de başlardı. Bu mevsim ile beraber *sütler* de *çoğalıyorlardı*. Yıldırımlarla ilgili törenlerde *süt saçılarının* birinci derecede önem kazanmalarının sebeplerinden biri de, herhalde bu olsa gerekti. Bahar törenleri ile ilgili iki örneği, en önemli kaynaklardan özetliyerek aşağıda vermeği faydalı buluyoruz:

1. Baharda ilk yıldırımlar başladığı zaman, Altay dağlarına yakın oturan Kırgızlar, ellerine bir süt kabı alıp, çadırın dışına çıkarlardı. Ellerindeki süt kabı ile çadırın duvarlarına vurarak ayrıca şöyle bağırırlardı:

- *"Eski sene geçti, yeni sene geldi!"*

"Onlara göre yeni yıl, baharın ilk yıldırımları ile başlardı[12]".

2. *"Altay Türkleri, yılın ilk yıldırımları başlar başlamaz, köyce toplanırlar ve yüksek bir dağın tepesine çıkarlardı. Burada dualar yapıldıktan sonra, saçı törenlerine başlanır ve göğün dört yönüne süt saçarlardı[13]".*

Süt saçma yolu ile yapılan bu törenleri Potanin toplamıştır. Altay bölgesinde yapılan bu törenler, daha açık ve daha belirlidir. Moğol halklarına gidildikçe, bu adet daha *mistik* ve daha *karışık* bir hal alır. *"Moğolların yıldırıma karşı 9 delikli bir kaşıkla, keçe üzerine süt serpmelerinin"*, manası pek anlaşılmıyordu[14].

TÜRKLER VE YAĞMURLAR

Yağmur, bulutlar, yıldırımlarla gök gürlemeleri ve fırtınalar, birbirlerinden kolaylıkla ayrılamıyan, tabiat olaylarıdır. Yağmurların da tabii olarak, pek çok çeşitleri vardı. Ta eski devirlerden beri Türkler, bunlar için ayrı ayrı deyimler kullanmışlardı. Çok yağmur yağan yerler yaygın olarak, *yağmurçıl yer* derlerdi[15]. Büyük yağmurlar için kullanılan *katı yağmur*[16] deyimi, bugün de Anadolu'da söylenen bir sözdür. Yağmur dindi yerine eski Türk-

[12] Potanin, *Oçerki*, II, s. 91. Bahar bayramlarında, *"süt saçıları"*.
[13] Potanin, Aynı esr., a. yer. Bu gelenekler, Doğu Altay Türklerine aittir.
[14] Aynı esr., IV, s. 140.
[15] Kaşgarî, terc., III, s. 56-57.
[16] Radlof, *Wörterbuch*, III, s. 55.

ler, *yağmur tındı*[17] derlerdi. Tabiidir ki yağmur dinmesinin aslı da buradan geliyordu. *Çesinti* sözü, oldukça geç zamanlarda meydana gelmiş bir sözdür. Bu sebeple eski Türkler, yağmurun hafif bir şekilde serpilmesine, d a m l a - m a k fiilinden gelen, *yağmur tamçurdı*[18], deyimini kullanırlardı. Bunlar gibi türkçede yağmurun türlü çeşitleri için, pek çok sözler vardır.

Yağmur, dünyayı yaşartan, bir Tanrı Vergisi

Yağmur yağdığı zaman, ondan ıslanmadan kurtulmuş bir kimse yoktur. Bu sebeple, *yağmur en iyi bir a t ı c ı* gibi görülmüş ve zaman zaman şiirlerde de: "*Yağmurun atışı şaşmaz, bilgin kişi de yanılmaz*", denmiştir[19].

Yağmur bütün tabiatı yeşerten-yani eski Türklere göre *yaşartgan*, en önemli bir tabiat vergisi idi[20]. Bu sebeple onun gelişi İ s l â m i y e t t e k i gibi, kutsal sayılır ve adı da baharla ilgili her şiirde geçerdi. Şu aşağıdaki eski Türk şiiri, göğe de bir kişilik vermişti. Yağmur yağarken gök, ona göre ızdırap içindedir ve bunun için de, g ö z l e r i n d e n y a ş a k a r : "*Kalık kaşı tügdi, közi yaş saçar*[21]". Yeryüzünün yeşillik ve çiçeklerle donanması da, onlar için çok önemli idi. Aşağıdaki şiir bunun güzel bir örneğidir[22]:

Yağa tursu yağmur, yazılsu çiçek,
Kurumuş yıgaçtan, salınsu küjek!

Yağa dursun yağmur, yayılsın çiçek,
Kurumuş ağaçtan salınsın çiçek!

Yukarıda da görülüyor ki eski Türkler, otların çiçeklenmesi ile ağaçların çiçeklenmesi arasında, fark gözetiyorlar ve her ikisi için, ayrı ayrı adlar veriyorlardı. Yağmur, bütün suların anası ve ilk maddesi idi. Bu sebeple eski Türklere göre *yağmur subı*, yani y a ğ m u r s u y u , hayatın devamı için, toplanması gereken, en önemli şey idi. Yiyeceklerin ilk ve ana maddesi ise, *ot köki*, yani o t k ö k ü idi[23].

"Y a ğ m u r y a ğ d ı r m a"

Bu, Türk mitolojisinin, en önemli motiflerinden biridir. Yağmur yağdırma büyüsü, daha çok *Yada taşı* ile yapılırdı. Bu konuda sayın Prof. Abdulka-

[17] K a ş g a r î , terc., II, s. 28. "*Tın-ma*": Dinme.
[18] Aynı esr., II, s. 175. "*Tam-ma*": Dam-la-ma.
[19] Aynı esr., III, s. 380: "*Yazmaz atım yagmur: yanğılmaz bilge, yangku!*" *Şaşmaz atıcı, yağmur; yanılmaz bilge de, yankıdır:* Krşl. B r o c k e l m a n n , *spr.* 65.
[20] Aynı esr., III, s. 436. Krşl. B r o c k . , *Wortschatz*, s. 81.
[21] *K u t a d g u - B i l i g* , R. Arat neşr., s. 25, 80. "*Gök (kalıg), kaşını çattı (tügdi), gözü yaş saçar*".
[22] Aynı esr., s. 28, 118.
[23] R a d l o f , *Wörterbuch*, III, s. 310.

dir İ n a n , güzel ve geniş bir monoğrafya yazmıştır[24]. Bu sebeple biz burada, sayın üstadın söylediklerini yeniden tekrarlıyacak değiliz. Fakat *Yada taşı*'nın *taş olarak*, nasıl olduğu yönünden, bir araştırma yapılmamıştır. Aşağıda en önemli kaynaklardan toplayarak vereceğimiz bilgiler de bize gösteriyor ki, "*Y a d a t a ş ı n ı Türkler, bir nevi c a n l ı bir v a r l ı k gibi kabul ediyorlardı*". Onlara göre Yada taşının kendine göre bir ısısı ve sesi vardı. Kendine göre şekilleniyor, canlanıyor ve ölüyordu:

1. Y a d a t a ş ı n ı n ö z e l l i ğ i ; Yağmur, kar ve bazan da, don getirmesidir. Bu taşlar, daha çok geyiklerin başlarında, su kuşlarının kursağında, yılanlarda ve öküzlerin karınlarında bulunarak, elde edilir. Bu taşların rengi, koyu ve yumruk büyüklüğündedirler. Üzerlerinde de, damar damar çizgileri bulunur. Ele alınınca, yaygın olarak, bir soğukluk hissedilir. Sallayınca da, kulağa taşın içinden bazı sesler gelir. Üç sene kullanıldıktan sonra, yavaş yavaş zayıflamağa ve gücü geçmeğe başlar. Bu taşların en iyileri, kendi kendine kuş veya hayvan şekli almış olanlarıdır. Bu taşların kullanılmadıkları zaman, su içine konup muhafaza edilmeleri, yaygın bir adettir[25]".

2. A l t a y dağlarının, buzullu bölgelerinde bulunan bir taştır. Altaylar yada taşlarını, kuru ve sıcak yerlerde saklarlar. Kullanacakları zaman, taşı buradan alırlar ve işi bittikten sonra, yine yerine korlar. Yazın çok sıcaklarda, bunalan a t l a r ı n ı s e r i n l e t m e k i ç i n , taşı atlarının yelelerine asarlar. Kullanmadan önce soğuk suyun içine korlar ve su içinde bir kaç gün bırakırlar. Ölen taşları tekrar canlandırmak için, hayvan ciğerlerine sararlar[26]".

TÜRKLER VE KAR YAĞIŞLARI

K a r d a , eski Türk edebiyatının, en önemli motiflerinden biridir. Eski Türklerde kar, aynı zamanda t e m i z l i k ve s a f l ı ğ ı n bir sembolü idi. Mesela şu eski Türk atasözü bu inanışın en güzel bir örneğidir: "*Tezek karda yatmaz, edgü ısız katmaz*[27]", yani, "*Karda tezek kalmaz, iyi kötüye karışmaz*". Yönlerle ilgili bölümümüzde, k u z e y l e "*kuz yer*" üzerinde, ayrıca duracağız. Kar, k u z e y i n ve güneş görmeyen yerlerin ayrılmaz bir parçasıdır. Buna, eski Türk atasözlerinde de rastlıyoruz. Aşağıdaki atasözüne göre yağ koyunun, kar da güneşsiz yerlerin malıdır:

[24] A . İ n a n , *Şamanizm*, s. 160. v.d.
[25] P o t a n i n , *Oçerki*, IV, s. 189, 195; P a l l a s , *Sammlungen*, II, s. 349.
[26] V e r b i t s k i y , *Altayskie İnorodtsu*, s. 45. Bk. A. İ n a n , *Şamanizm*, s. 160 vd.
[27] K a ş g a r î , I, s. 386. Krşl. B r o c k e l m a n n , *Spr.* 262: Y o r u m : *Tezek, sıcaklığından dolayı, karın altında kalmaz, karı eritir. Bunun gibi, birbirine benzemediği zaman, iyi de kötüye karışmaz*".

"*Kuzda kar eksümez, koyda yağ eksümez*[28]", yani, "*K u z e y d e , kar eksilmez; koyunda, yağ eksilmez*". T i p i n i n kendisi, aslında rüzgârın, ta kendisidir.

Tipi, karın kızgınlığı

Bu sebeple Türkler t i p i y i , karın bir k ı z g ı n l ı ğ ı olarak kabul etmişler ve karın sağnak halinde uçarak, korkunç bir şekilde gelmesine *kar kızgurdı*[29] demişlerdi. Türkler k a r ı , bulutlarından, ayrı bir şey olarak görmemişlerdi. Onlar, karın bulutlar tarafından getirilip saçıldığını, çok iyi biliyorlardı[30].

Karla beraber, toplumun başına yeni bir iş de açılıyor ve herkes k a r k ü r e m e ğ e koyuluyordu. Kış aylarında *kar küremek*, adeta bir e ğ l e n c e ve y a r ı ş m a haline de, giriyordu. Bu sebeple eski Türk sözlüklerinde k ü r e m e k fiilinin yanında, *küreşmek*, yani, "*k a r k ü r e m e k ve yarışmak*" deyimi de, yer alıyordu[31].

EKLER: DEYİMLER, İNANIŞLAR VE BULUTLAR

(Belgeler ve Notlar)

1) D u m a n : **Tuban, Tuban-na** (Şor, Sagay): Bulutla kapanma: (Radlof, Wb.,III, s.1514). **Sıs tuban** (Sağay): Sisli bulut: (A.eser, a. yer). **Kay** (Baraba): bulutlanma. **Kay** (Osm.?): Yağmur: (A. eser, II, s.3). **T u m a r ı k (= T u m a n - a r - k)** (Altay, Tel., Bar.): Bulutlu (Aynı eser. III, s.1520).

Tengerinin buludu (Teleüt): Bulut: (A. eser, III, s.1043). **Eüö (hava) tutuldu** (Kırgız): Hava bulutlandı: (A. eser, I, s.672).

2) **"Bulutlu havada, akın yapma..."** : (P r o b e n , III, s.83/106). A k b u l u t a b i n m e : 3) **"Ç o y ı n - A l p 'ın evinden Gök gürültüsü gibi kükreyen (küügirt küükregen), bir ses (taus) çıktı... Bir a k - b u l u t a binmiş, Ç o y ı n A l p geldi..."** :(Proben, IV, 88/113).

4) **"Yiğidin kamçısı, bir b u l u t gibi uçtu..."** : (P r o b e n , III, s.211/251).

5) **"Yaş (serin) gölgede, y a ş (ças) b u l u t döşekli! Gök Tanrıda, G ö k b u l u t ! Ak Tanrıda, A k - b u l u t ! . . . E ğ r i b u l u t t a n etekli, ç a t a l - b u l u t (azır) ayaklı!... Çoban yıldızı!..."** (Kam, Şaman duaları): Metin: A. İnan, Şamanizm, s. 124, (1-5). Bu duaların yorumu, zordur.

6) **"K ı z ı l b u l u t kamçılı, Yayık Han!..."** Diğer duada: **"Yağmur, (Tanrı) Ü l g e n 'in salyası.. Beyaz bulutları, bir ülkeden diğerine aşıran!..."** : (A. eser, s.33).

7) **"F ı r a t kenarının ince dumanı, dağlara yayılır seher zamanı"**: (Erzincan türküsü)

8) **"Bizim sahraların başı, pare pare duman şimdi!..."** : (Ercişli Emrah).

9) T o z b u l u t u : **"Güreşte, topuktan tozan (topuktang tozang) toz, dizlere kadar çıktı. Topraklar, göğe (auga) uçtu! Güneş (kün), bulut ile örtüldü (tuman tikildi)..."** : (P r o b e n , IV, s.86/110).

10) **"Ten çürüye toprak ola! Tozam hey dost, deyi deyi!"**: (Yunus).

[28] K a ş g a r î , I, s. 326. Krşl, B r o c k ., *Spr.* 131.

[29] K a ş g a r î , II, s. 193: "*Kızgur-ma*", ibret için cezalandırma anlamına da söylenir. Krşl. Brock., *Wortschatz*, s. 157.

[30] K a ş g a r î , III, s. 319: "*Bulıt karladı*".

[31] K a ş g a r î , II, ss. 21, 99. Çeşitli yazılışları için bk. B r o c k e l m a n n , *Wortschatz*, s. 117.

11) A n a d o l u 'da bazı b u l u t a d l a r ı : **"Ağca** (yayvan-), **Gavga bucağı** (yağmur-), **Gergi** (kuzey-), **Kaysaklı bulut** (kızıl-), **Kaz göğsü** (parça parça-), **Sazak** (ince beyaz-), **Seren bulut** (beyaz-), **sirken külü** (buhar-), **Yapık, Yağdıran** (kara-), **Buğumak, buğunmak** (bulutlu hava), **Sağma** (bulutun aşağı inmesi)...: (DS).

YAĞMUR VE KAR HAKKINDA NOTLAR

1) **Yagış** (Çağatay): Yağmur : (R a d l o f , **Wörterbuch**, III, s.48). - **"Bir parça(polçok) buz, yağmur ile birlikte (yamgır bıla kojo) düştü"** : (Teleüt) : (A. eser, IV, s.1282).

2) **Iyırşalı** (Kazan): İnce kar. - **I. yağmur:** İnce yağmur : (A. eser, I, s.1361). -- **Kuralt-** (Kırg., Azerî) : Çoğaltma. **Kuralai** (Kırg.) : Mayıs ayı ortasında gelen, yağmur mevsimi. **Kuralak** (Koyb.) : Rutubet : (A. eser, II, s.923).

3) **"Şıppırgana şıppır yamgır yeür"**: (Destanda: Baraba) : Şıpır şıpır yağmur yağıyor : (P r o b e n , IV, s.77/98). -- **"Kırk yıl ol tobrak öze yağmur yağdı"** : (Enbiyaların tarihinden) : R a b g u z î , 11,23) : (Radlof, Wb., I, s.1300). -- **Peşekel** (Çağatay): Yağmur mevsimi : (A. eser, IV, 1257). -- **"Güneş Çıyan (sertanda) ve Arslan (esedde) burcunda durursa, yağmur mevsimi (peşkel), yaprakları çıkarır ve her taraf yeşil olur"**: (Babür-nâme, 398,20. Radlof, Wb., IV, s.1257).

4) Y a ğ m u r y a ğ d ı r a n : **"E r - K ö k ç e 'nin oğlu E r - K o ş a y , arkadaşları için yağmur yağdırtıyor ve onlara su içiriyordu"** : (P r o b e n , III, s.20/23). -- **Çayşı** (Kırg.) : Yağmur yağdırtan. **Cay-lat-** : (Kırg.) : Sihirbazlık yolu ile, iyi ve kötü havalar getirme: (Radlof, IV, s.4-5).

5) **Y a z ve k ı ş t a k v i m i : "(Yer ruhu) Y e r K a r a - A l p 'a karşı savaşa giden yiğid, kışları karları sayarak; yazları da, yağmur sayarak hesaplıyor": (P r o b e n , IV, s.77/101).**

6) K a r a K u ş u n y a ğ m u r l a r ı : **"Dünya ağacının tepesinde yuvası bulunan K a r a - K u ş 'un (Züzülö) gelmesiyle, büyük yağmurlar ve kasırgalar başlıyor; yavrularının ağlamasıyla da, hafif yağmur ve rüzgârlar çıkıyor"**: (P r o b e n , IV, s.23/29).

A n a d o l u 'daki anlayışlar ve deyimler:

1) **Ahmak hölüden, ahmak ıslatan; "höl"**, rutubet ve ıslaklık demektir: (Hafif -). - **Bulut geçeği, çakal yağmuru:** (Bk. Ahmak hölünden). - **Boyanarak, doburcuk, sapsurdum, siğircik,** (İri taneli -). -**Bozantı, çise, çisengi, kara çilenti, püsenek, siygin, siyim:** (İnce ince yağan -). - **Güldürümlü, boğanak,** : (Şiddetli yağmur). - **Gün yağmuru, tavşan tüyü:** (Güneşli havada). - **Çavgun, çığsık, yağdar, yagaş, yağaşlık** : (sürekli -). - **K u r t y a ğ m u r u , t i l k i y a ğ m u r u :** (Güneşli havada yağan yağmurda, kurtlar doğarmış) : Kırzıoğlu, Folklor Postası, VII, 1946, s.5. Biz burada, düşünce ve mitoloji bakımından, bir mana taşıyan, yağmurları derledik.

Hasan Bay
TABRIZ

26. BÖLÜM

YILDIRIM VE ŞİMŞEK

Yıldırım ve şimşek, insanları korku ve dehşet içinde bırakan, en önemli tabiat olaylarından sayılırlar. Türkler de, yıldırım ile şimşek ve korkunç gök gürültüleri hakkında pek çok düşünmüş ve çok şey de söylemişlerdir. Şimdilik elimize geçen bazı belgeleri bir araya getirerek, Türklerin bunlar hakkında ne düşündüklerini, özet olarak belirtmeğe çalışacağız.

Türkler yıldırımı, uğurlu ve Tanrı'nın iradesine bağlı sayarlar

Öyle anlaşılıyor ki Ortaasya'da büyük devletler kurmuş ve imparatorluk hayatı yaşamış olan Türkler, yıldırım ile şimşeğin mitolojik menşe ve sebeplerini, çoktan unutmuş ve bu tabiat olaylarının nedenini de, Tanrının istek ve arzusuna bağlamışlardı. Bunun için XI. asırda yaşayan eski Türkler, *Tengri yaşın yaşnattı*[1], yani "*Tanrı Yıldırım veya şimşek çaktırdı*" derler iken, bu arada bu büyük tabiat olaylarının, kutsal ve Tanrı yanından sebeplerini de aydınlatmak istiyorlardı. Ne kadar realist olursak olalım, insan ruhunun bir de mistik bir yanı vardır. Bu sebeple bütün insanlar gibi, Türkler de uğur ve felâket getiren, sembol ve işaretlerden kurtulamamışlar ve onlara bağlanarak, kendilerine adeta bir teselli bulmuşlardı. İnsanlar, hiç bir yolla gerçekler dışında bazı manevî bağlara bağlanmak istek ve ihtiyaçlarından, kendilerini mahrum edemezler. Uğurlu renk, sayı ve işaretlerin, günümüzdeki modern insanlar arasında bile, önemini kaybetmemiş olmasının da, tek sebebi budur. Yıldırım ve şimşeklerle ilgili batıl inançlar, modern ve ileri memleketlerde bile, zihinleri meşgul eden bir konudur. Bu sebeple, "*yıldırım ve şimşeği Tanrı'nın iradesine bağlı olaylar*" sayan Türkler de bunlarla ilgili bazı mistik inançlara bağlı idiler.

Âsil madenler, yıldırıma karşı koruyucu

Eski bir Türk atasözünde şöyle deniyor: *Kimin bile kaş bolsa, yaşın yakmas*, yani "*Kimin yanında bir kaş, yani değerli bir taş bulunursa, yıldırım onu yakmaz*[2]". Şimdi de kullandığımız bu *kaş*, yani değerli taşlar deyiminin kapsamına, eski türkçede altın ve gümüş gibi, âsil madenler de giriyor-

[1] Kaşgarî, II, 256.
[2] Aynı esr., terc. III, s. 22.

du. Bilindiği üzere bu madenler âsildirler ve elektiriği de kolay geçirmezler. Eski Türkler de değerli maden ve taşların, yıldırımları defettikleri veyahut da insanlardan uzaklaştırdıkları, kanaatı vardı. Bunun sebebini de Kaşgarlı Mahmud, o çağdaki Türklerin ve kendisinin anlayışına göre şöyle açıklıyordu[3]:

"Kimin yanında kaş bulunursa ona Yıldırım dokunmaz denir. "Kaş", içinde hiç bir leke bulunmayan, saf ve beyaz bir taştır. Yüzüklere konur. Böyle bir yüzüğü olan kimseye yıldırım dokunmaz. Çünkü kaşın, yaratılışı böyledir. Kaş bir beze sarılır da ateşe atılacak olursa, ne sarıldığı bez ve nede kaş yanar. Bu çok sınanmıştır. Susayan kimseler, böyle bir kaşı ağızlarına alırlarsa susuzlukları geçer."

Yıldırım, Tanrı'nın mesajı gibi

Yakut Türkleri de, yere çok sayıda yıldırım düştüğü zaman madenî eşyaları birbirlerine çarparak ses çıkarırlar ve gürültü yaparlardı. Öyle anlaşılıyor ki Yakutlarda, başlangıçta "*Uygurların ataları Kao-çı'lar gibi yıldırım düşerken göğe ok atıp, bağırıyorlar*" ve madenleri birbirine vurarak gürültü çıkarıyorlardı. Bu bir nevi yıldırımı ve "*Tanrı'nın mesajını karşılama*" idi. Bunu Yakutların kendileri de söylemekte idiler. Fakat bazı etnoğraflar bu törenleri, tamamı ile ayrı yönde yorumlamış ve kendilerine göre anlamışlardır.

Onlara göre yıldırımın düşmesi ile bazı kötü ruhlar da, yer yüzüne dağılıyorlardı. Bunun için Yakutlar, gürültü yaparak, kötü ruhları kovalamak, istiyorlardı. Uno Harva'nın, bu her iki sebebi de bildiği halde, gönlünü niçin bu sonuncu açıklamaya kaydırdığı, pek anlaşılmıyor (Bk. Aynı esr., s. 213). Esasen kendisi de kötü ruhların kovulması şeklinde yapılan açıklamanın sonradan meydana geldiğini pek alâ biliyordu.

Yıldırım gönderen Tanrı'ya sunulan saçılar

Yıldırım ve şimşekten insanların çok korktukları, bir gerçektir. Bunun için ilkbaharda, ilk şimşekler çaktığı ve gökler gürlediği zaman dışarıya çıkarlar ve çadırlarının çevresine *süt ve ayran* gibi yiyecekler *dökerlerdi*. Bu bir nevi yıldırım veya Şimşek Tanrısı'na (?) veyahut da *"yıldırımı gönderen Tanrı'ya sunulan bir saçı idi"*. Aynı zamanda bu, Tanrı'nın kızgınlığını azaltmak ve onların verecekleri felâket ve zararları defetmek için, yapılan bir dilek ve hacet idi. Bu gibi saçılar daha ziyade çok *ilkel bir hayat yaşayan* Uranhaylar gibi *iptidaî-şamanistler* de var idi[4].

[3] Aynı esr., a. yer.
[4] A. İnan, *Şamanizm*, s. 30.

Tarihçi Reşideddin'in, Moğol inançlarını, tenkidi

XIII. ve XIV. asırda Orta Asya'da *"yıldırımdan korkan ve korkmayan"*, başlıca iki türlü kavimler çevresi vardı. Yıldırımla ilgili inançları geniş bir şekilde anlatan tarihçi Reşideddin'in verdiği bilgileri, aşağıya aynen almağı faydalı görüyoruz[5]:

"Uryankat kabilesi ise Ergenekon'da, körük çekenlerle beraber olduklarını, ileri sürerler. Gökte şimşek, çok çaktığı ve yerlere de, yıldırımlar düştüğü zaman göğe, şimşeğe ve yıldırıma bağırmak ve kötü sözler söylemek onların adetlerdir. Yıldırım eğer sığıra veya başka bir davara düşer de, öldürürse o hayvanı kesin olarak yemezler. Bunu yemekten korkar ve çekinirler. Yıldırım düşmüş bir hayvanı yerlerse, yıldırımların bir daha düşmeyeceğine ve düşse de, tesiri olmayacağına inanırlar. Diğer Moğollar ise, tamamı ile bunun aksini yaparlar. Yıldırım düştüğü zamanlarda korkarlar ve çadırlarından çıkamazlardı. Moğolistan'da yıldırımın çok düştüğü söylenir. Moğollara göre yıldırım, ejderha'ya benzeyen bir hayvandan meydana gelirmiş. O bölgelerde, güya yıldırım ile beraber bu ejderhanın da düştüğü, kuyruğunu yerlere vurduğu ve kıvrılarak ağızdan ateşler saçtığı görülürmüş.

"Şair, bulut ve şimşek hakkındaki beyitlerinde, şöyle demiştir: "O timsah ki korkunç kara gövdesi ile, denizden çıkınca, âlemi korkusu ile yok edecek gibi görünür. Dünyaya saldırıp her şeyi birbirine katınca ejderha gibi kükrer, dişi ile damağı arasından, ateşler saçar, duman püskürür".

"Sözüne inanılır *Moğollar da (yıldırımla düşen ejderhayı), bir kaç defa gördük derler. Moğolistan'da ve bilhassa Borkucin Tögüm adlı bölgelerde, kışlar çok şiddetli olur. Hiç durmadan bir biri ardından, yıldırımlar düşer. Yerlere şarap, kımız, süt ve yoğurt dökülürse, sığırlarla diğer hayvanlara ve bilhassa atlara yıldırım düştüğü söylenir. Hele yere şarap dökülünce, yıldırımların tesirleri daha çok olur. Hayvanlarla onların ahırlarına ve ağıllarına, yıldırım düşermiş. Birisi, ayağından ayakkabısını çıkarıp güneşte kurutursa, yıldırımın çok düşeceğine, inanırlarmış. Bu sebeple ayakkabılarını kuruturken, çadırın içine korlar ve çadırın üzerini de, örterlermiş. O bölgelere çok fazla yıldırım düşer ve onlara adeta âfet halinde, zararlar verirmiş. Yıldırımın sebebini, böyle rastgele şeylerden ummuşlardı. Bundan başka onlara zaman zaman cinlerin göründüğü ve onlarla konuştukları da söylenir. Bu bölgelerde böyle hayâl verimi ve gerçeğe uymayan şeyler çoktur. Buralarda sayısız, ünlü kamlar da vardır. Güya, cinler bunlarla da konuşurlarmış..."*

[5] Reşideddin, *Câmi üt-Tevarih*, Berezin neşr., I, s. 186 v.d.

Yıldırımdan korkan ve korkmayan, Ortaasya kavimleri

Yukarıdaki bu çok önemli vesikadan yeri geldikçe yararlanacağız. *Yıldırım ejderhası* gibi motifleri incelemeğe çalışacağız. Burada yalnızca, şu konu üzerine, dikkatleri çekmek istiyoruz: Bu metindeki Uryanhay kabileleri de, *"en eski Uygurlar gibi, yıldırım düşünce, göğe bağırıp, ok atıyorlardı"*. Bu, onların yıldırımdan korktuklarına, bir delil olarak gösterilemez. Bununla beraber, çok ilkel bir hayat yaşayan bazı Moğolların, yıldırımdan çok korktuklarını da, bilmiyor değiliz. XIII. yüzyıl da, Ortaasya'ya seyahat eden ünlü gezgin Rubruk, *"bazı Moğolların yıldırımdan çok korktuklarını ve yıldırım düşer düşmez, bütün yabancıları çadırlarından çıkardıklarını ve çadırların üzerine de hemen siyah örtü örttüklerini açık olarak yazmaktadır*[6]*"*.

Büyük devletler kuran ileri Türk toplumları, yaygın olarak yıldırımdan korkmuyorlardı. Yıldırımı iyi ve uğurlu bir işaret olarak kabul ediyorlardı. Yıldırımdan korkanlar daha çok dünyadaki bütün ilkel toplumlarda görüldüğü gibi-, tabiatın fevkalâde olaylarından ürken ve onlara karşı korunma ve mistik açıklamalar arayan kimselerdi. Reşideddin' in yıldırımdan korkmadıklarınısöylediği Uryanhay 'lar, kendisinin de söylediği gibi aslen Moğol değil idiler.

Türklerce... yıldırımın, iyi ve uğurlu sayılması

Altay Türklerinin bazı efsaneleri, yıldırımın niçin iyi ve faydalı olduğunu, bazı örneklerle de bize anlatmaktadırlar. *Bozulmamış* Altay inanışlarına göre, *"kötü ruhların en çok korktukları şey yıldırım idi. Yıldırım düşünce kötü ruhlarla şeytanları kovar veya yokederlerdi. Yıldırımdan kurtulmak isteyen kötü ruhlar ya ağaçların alt kısımlarına veyahut da insanların içlerine girerlerdi. Bazılarına göre de yıldırım tehlikesini hisseden kötü ruhlar hemen bir sincab şekline girer ve ağaçların içlerine saklanırmış. Yıldırımlar da bu sincabın saklandığı ağacı arar bulur ve üzerine düşerlermiş*[7]*"*.

Bazılarına göre de, *"sincab vaktiyle hep gökte otururmuş. Gökte yaşarken nasıl olmuşsa Tanrının küçük oğlunu öldürmüş ve yere kaçmış. Tanrı bunu unutmamış oğlunun öcünü almak için onun saklandığı yerlere yıldırım indirirmiş*[8]*"*.

Şimdiki Altay Şamanizminde, yıldırım için yapılan *saçıların* çoğu yere doğru yapılmaktadır. Fikrimize göre başlangıçta bu saçılar yere de-

[6] Wilhelm von Rubruk, Fr. Hirsch neşr. s. 110.
[7] Potanin, *Oçerki*, IV, s. 138-142.
[8] Aynı esr., IV. s. 141.

ğil; göğe doğru yapılıyordu. Nitekim Başkurtlar da, başlangıçta yıldırım için yaptıkları saçıları, göğe doğru yaparlardı[9]. Bu, daha ziyade yere düşen yıldırımın iyi bir haber ve işaret olarak sayılması ve bundan dolayı da gökteki Tanrı'ya bir teşekkür ve saygı borcunun ifa edilmesinden başka bir şey değildi.

Yıldırım çivisi ve yıldırımı göğe çıkarma töreni

"Yıldırım çivisi" ile ilgili inanışlar da Ortaasya etnoğrafyasında, geniş bir yer tutar. Onlara göre bir yere yıldırım düşünce, *yıldırımın* çivisi de, ortaya saplanarak kalırdı. Bunun için de, ne yapıp yapıp, o çiviyi tekrar göğe çıkarmak lazımdı. Göğe saçı yapılmasının bir diğer sebebi de, bu çivinin tekrar göğe çıkmasını sağlamak için olabilirdi. Bilhassa Kuzeydeki Buryat Moğollarının yaptıkları bir tören, bu maksadı açık olarak bize anlatmaktadır. *"Şamanlar, yıldırım düşen bir evin çevresinde, toplanıyorlar ve önce durmadan, göğe saçı yapıyorlardı. Bundan sonra evin önüne bir keçe -seriliyor ve yıldırımın göğe çıkmasını teşvik etmek için de keçe uçlarından tutarak kaldırılıp indiriliyordu"*. Bu tören adeta tahta çıkan eski Türk hakanları için yapılan törenlere benziyordu[10].

Yıldırımın ateşini söndürecek tek şey, "süt"

Onlara göre, yıldırımın ateşini söndürecek ve zararsız bir hale sokacak tek şey de, sütten başka bir şey olamazdı. Bu sebeble *"Altay Türkleri, yıldırıma karşı bir süt kâsesi ile giderlermiş*[11]*"*. Bazı Türkler de, "yıldırımın süt gibi yiyecekleri çok sevdiğini ve bunun için de, içine girmesin diye sıkı sıkıya kapıların üzerlerini örterlermiş". Sayın Prof. Abdulkadir İnan, bu adetin bilhassa Başkurtlarda, Müslüman hocaların bir oyunu olduğunu ortaya çıkarmıştır. Hocaların dediklerine göre, halk eskiden yıldırım düşünce, süt ve ayranları göğe saçıp, telef ederlermiş. Bu israfın önüne geçmek için de böyle bir bahane uydurulmuş[12].

Yıldırım düştüğü yer ve toplu törenler

Yıldırım törenleri eski Türklerde de görülen bir adettir. Yukarıda da söylediğimiz gibi onlara göre, yıldırımın düşmesi *iyi ve uğurlu bir işaretti*. Onlar, yıldırımın düşmesinden değil; düşmemesinden korkarlardı. *Eğer Tanrı, onların yaşayış ve hareketlerini beğenmeseydi, kendilerine böyle bir haber gönderemezdi.* Bunun için Tanrı ile konuşur gibi, *"bağırıp,*

[9] A. İnan, *Şamanizm*, s. 30.
[10] U. Harva, aynı esr., s. 216; *Skazaniya Buryat*, s. 129-130.
[11] Potanin, *Oçerki*, IV, s. 142.
[12] A. İnan, *Şamanizm*, s. 30.

çağırır, ve göğe ok atarlardı". Bunun yanında, böyle bağırmalarla *Yıldırım Tanrısı* ile bir savaşa girişme veya onu tehdit etme isteği de hatıra gelebilir. Fakat büyük devlet kuran Türklerde, böyle küçük tanrılar ayıklanmış ve *Tek Tanrıya doğru,* bir gidiş meydana gelmiştir. Bu gibi yıldırım törenleri daha ziyade Uygurların ataları olan *Kao-çı* boyları tarafından yapılırdı. Bu törenler kişilerin yaptıkları ayinler değil; daha çok, *"devlet veya büyük toplum törenleri"* idiler. Yoksa, eski Çin kaynaklarının, bir kaç kişinin yaptığı küçük törenlerden söz açmaları, ihtimal dahilinde değildi".

Uygurların ataları yıldırım düşen yere toplanır, törenler yapar ve bu törenlerden sonra da kurban keserek aynı yere gömerlerdi. Bir müddet sonra da yine aynı yerde toplanırlar, kadın ve erkek kamlar, yani şamanlar dualar okurlar; savaşçılar da atlarına binerek, yıldırımın oyduğu çukurun veya yaktığı ağacın çevresinde dönerlerdi.

Türklere göre yıldırımın düştüğü yer, kutsal bir yer sayılırdı. Bununla beraber bu yerin, insanlar ve hayvanlar için, pek iyilik getirmediği de, bir gerçekti. Bu sebeple insanlar mümkün olduğu kadar o yere pek yanaşmak istemezler ve hayvanlarını da, o yerden uzaklatırırlardı. *"Kırgızlar yıldırımın düştüğü veyahut da otlarını yaktığı bölgeye hayvanlarını kesin olarak yanaştırmazlardı. Onlara göre bu yerde otlayan hayvanların hemen tüyleri dökülür ve çırılçıplak kalırlardı. Çünkü bir yere yıldırım düşünce, yıldırım çivisi de o yere saplanır kalırdı*[13]".

YILDIRIMIN, YENİDEN GÖĞE ÇIKARILMA TÖRENİ

(Türk Hakanlarının tahta çıkarılma töreni gibi)

Yukarıda da söylediğimiz gibi, bu *yıldırım çivisinin* ve bu çivi ile birlikte, yeryüzüne gelen ruhların, tekrar göğe çıkıp, yerlerini bulması lazımdı. Bunun için de özel bir tören yapılır ve çivi ile ruhların, göğe çıkması sağlanırdı. Bu törenlerin başlıca özelliği, *göğe yapılan saçılar*, idi. Zaten Türkler arasında kalan, tek eski ve orijinal adet de budur. Sibirya'nın ilksel bir hayat yaşayan kavimlerinde ise, bu törenlerin daha geniş ve daha ayrıntılı olarak yapıldığını görüyoruz. Güney Sibirya'da ve Baykal gölünün batısında yaşayan Buryatlar'ın yaptığı bir yıldırım töreni, bu törenlerin bozulmamış, ilk şekillerini göstermesi bakımından, çok önemlidir[14]:

Bir eve yıldırım düşünce 3 gün beklerler ve o evin semtine uğramazlardı. Aradan üç gün geçtikten sonra, toplanırlar ve o evin yanına giderlerdi. Bir Baş Şaman, ile 8 yardımcı şaman, atlara biner ve evin etrafında üç defa dönerlerdi. At üzerindeki Şamanlar, at üzerinde dönerken, gözlerini de evin kapısından hiç ayırmazlardı. Evin etrafı üç defa dönüldükten sonra, atlardan iner ve Baş Şamanın çevresinde toplanırlardı. Baş Şaman bir eline gümüş bir sürahi alır ve öbür elindeki kâseye sürahiden şarap doldurarak havaya saçardı. Bu saçış sırasında, herkes saygı ile durarak, Şamanı seyrederlerdi.

"Saçış töreni böylece sona erdikten sonra, yeniden evin yanına gidilir ve yere, bir keçe serilirdi. Dokuz Şamanın, dokuzu da keçenin kenarlarından tutarak, keçeyi havaya kaldırıp, indirmeğe başlarlardı. Keçenin üstünde de, yıldırım çivisinin bir resmi bulunurdu. Keçe ile yapılan tören de sona erdikten sonra, bu defa kurşun dökülmeğe başlanırdı. Yaygın olarak erimiş olan kurşun, süt veya rakı içine dökülür ve şekillendirilirdi. Şaman, şekillenen kurşunlara bakar ve gelecek hakkında kehanetlerde bulunurdu."

[13] Potanin, *Oçerki,* IV, s. 133.
[14] *Skazaniya Buryat,* s. 129-130.

Törenin, astronomik ve takvim temelleri

Yıldırım düşüşünden "3 gün" sonra, "9 Şaman"ın yıldırım düşen yerin çevresinde "3 defa" dönmeleri adeti, astronomik ve takvim rakamlarına göre kurulmuş, bir tören düzeninden başka bir şey değildir. Göğe yapılan *saçılar* ise, yıldırım çivisi ile ruhların, göğe çıkması için yapılıyordu. Eski Türk hakanlarının tahta çıkma törenlerinde ise, *"hükûmdarın keçe üzerine konup, doğudan başlıyarak, 9 defa çevrildiğini biliyoruz".*

Şamanlar da göğe çıkmadan önce, yine böyle *bir keçe üzerine konur ve takvim sayıları ile havaya kaldırılır ve döndürülür.* Burada da açık olarak görülüyor ki, *yıldırım çivisi* de, göğe çıkarken, tıpkı bir hükûmdar ve şaman gibi, sembolik olarak keçe üzerine konuyor ve böylece göğe çıkarılmak isteniyordu.

Yıldırımla ölenlerin, Göktürk töresince gömülmeleri

Ortaasya ve Sibirya halklarına göre, yıldırımla ölen insanların içine, gökten inen ruhlar da yerleşip, oturuyorlardı. Bu sebeple, *insanları öldüren yıldırımın kendisi değil; ruhlardı.* Yine onlara göre eğer bu ruhları insan vücudundan çıkarmak mümkün olsaydı, ölen insanın dirilmesi de, gerçekleşirdi. Bunun için de, *yıldırımla ölen insan ve hayvanları, hemen gömmek yasaktı.* Ölüler yaygın olarak dört ayaklı bir sedye üzerine konur ve bir süre, böylece bekletilirdi. Belki de bununla, ölünün ilgisini yerden kesiyorlar ve ruhların, göğe uçmasını teşvik etmek istiyorlardı. Yıldırımla ölmüş olan insanlar, diğer ölüler gibi âdi bir törenle gömülmezlerdi. Böyle normal törenlerle gömüldükleri takdirde, bütün topluma felâket ve zararlar gelebilirdi.

Bizim için en önemli olan nokta, bu gibi ölüler için yapılan törenlerin, eski G ö k t ü r k *ölü gömme* törenlerine, benzemesi idi. Tören başlamadan önce, bir *mezar* hazırlanırdı. Bundan sonra birçok kişi *beyaz elbiseler* giyer ve *atlara binerlerdi.* Bundan sonra da mezarın çevresinde, *dokuz defa dönülürdü.* Dönerken de, *g ö ğ e o k l a r a t m a ve ağlaşarak, bağırma da* adetten idi[15]. Bu etnoğrafya kaynaklarının ışığı ile de anlıyoruz ki, Çin kaynaklarının anlattıkları eski G ö k t ü r k ölü gömme törenleri adi cenaze törenleri değil; *ölen insanın ruhunu göğe uçurma törenleri idi.*

Yıldırıma canlı kurbanların verilmesi

Y a k u t Türklerinin zaman zaman "*a t s ü r ü l e r i n i d o ğ u y a sürdüklerini ve böylece onları, Tanrı için azad ettiklerini*" biliyoruz. Bu olay gerçekten muhteşem ve tam manası ile *mitolojik* bir k u r b a n töreni idi. Çünkü d o ğ u , Türklerin en kutsal yönü ve güneşin doğduğu yerdi. Gerçekten bu törenler Türk mitolojisinin en heyecan verici ve tıpkı bir şiir gibi saf ve güzel örnekleridir. "*Bozkırlarda b a ş ı b o ş gezen bu a t l a r ı tutmak ve onlara binmek şiddetle yasaktı*". Zaten bu inanışa sahip olan insanların, Tanrıya verilmiş olan bir atı tutup da, binmeğe cesaret etmesine imkân yoktu. Tanrıya kurban veya hediye edilecek bu atların hepsi de, b e y a z r e n k l i a t l a r d a n seçilirdi. Yıldırım için verilen bu canlı at kurbanlarını Ş a ş k o f adlı bir Rus etnoğrafı toplamıştır[16]. Yıldırımlara sunulan, bu canlı at kurbanları hakkında elimizde başlıca iki önemli örnek vardır:

1. M i n u s i n s k Tatarları y ı l d ı r ı m törenlerine başlamadan önce, bir sunak yapar ve etrafına toplanırlardı. Bundan sonra Şamanın başkanlığı altında, dua törenleri başlardı. Bundan sonra at sürülerine gidilir ve b e y a z bir a t seçilerek, sürüden alınırdı. Ata elindeki sopalarla vururlar ve büyük gürültüler yaparak korkuturlardı. Ürken at can havli ile, birden gözden kaybolurdu. Hiç kimse o atı ne tutabilir, ne sahip çıkabilir ve ne de yakalayıp üzerine binebilirdi.

2. "B u r y a t l a r sürüden bir a t alıp, üzerine bir s ü t k a b ı korlardı. Atı dolaştırırken, bir yandan da kabdan süt alır ve atın üzerine saçarlardı. Ata, böylece saçı yapıldıktan sonra, yine aynı kabdan s ü t alınır ve g ö ğ ü n d ö r t y ö n ü n e, ayrı ayrı saçı yapılırdı. Bundan sonra t ü t s ü törenleri başlar ve at, baştan aşağıya kadar tütsülenirdi. Ayrıca, çevredeki çayır ve fundaları da tütsüleme, hiç ihmal edilmezdi.

T ü t s ü törenlerinden sonra a t s e r b e s t b ı r a k ı l ı r ve hiç kimse ona sahip çıkamazdı. Köylerde ve kırlarda başı boş gezen a t ö l ü n c e , yelesi ile

[15] P o t a n i n , *Oçerki*, IV, s. 140-141.

[16] S. Ş a ş k o f 'un şu makalesi hiç bir yerde görülmeyen önemli adetleri içinde toplar: *Şamanstvo v Sibiri.* (Sibirya'da Şamanizm), Zapıski Ruskago Geografiçeskago Obşçestva, St. Petersburg, 1864, 2, s. 94-95.

kuyruğu kesilir ve başka bir ata bağlanırdı. Böylece ölen atın ruhunun, başka bir atta devam ettiğine inanılırdı".

Bu törenleri izleyen etnoğraflar yıldırımlara verilen *canlı at kurbanlarının*, yılın hangi zamanlarında kurban edildikleri hakkında, bilgi vermiyorlar. T ü r k l e r d e yılın ilk şimşek ve yıldırımlarının görülmesi, yeni y ı l b a ş ı n ı n başladığını gösteren bir işaretti. Bu sebeple bu gibi törenlerin, b a h a r d a yapılmış olmaları çok muhtemeldir.

Yıldırım düşüren dişi d e v e

Eski T ü r k l e r gök gürlemeleri ile yıldırım ve şimşeklerin bulutlar tarafından meydana getirildiklerini çok iyi biliyorlardı. Gök gürlemesi ve bulutlarla ilgili bölümümüzde, bu konu üzerinde yeniden duracağız. T ü r k l e r kendilerine göre, *bulutların da bir sesi* olduğuna inanır ve bu sesi *ıngraşmak* fiili ile ifade ederlerdi. *Ingraşmak* fiili eski Türklerde daha çok "*d i ş i d e v e l e r i n yavrularını çağırmak için çıkardıkları ses*" için kullanılan bir deyimdi. Şu eski Türk atasözü, bu deyim için güzel bir örnektir. *Ingan ingrasa, botu bozlar*[17]: "*D i ş i d e v e s e s çıkarırsa; y a v r u s u d a , s e s v e r i r.*" Dişi devenin verdiği bu ses, bir i n l e m e gibi, derinden derine gelen ve biraz da, korkunç bir sesti. Türkler b u l u t s e s i n i , *d e v e s e s i n e* benzetmeğe, niçin lüzum görmüşlerdi? Herhalde bu, yalnızca taklid isteğinden doğan, bir benzetme olmasa gerekti. Bizce bu benzetmenin altında yatan m i t o l o j i k bir sebep de vardı. Nitekim Ortaasya'da P o t a n i n tarafından derlenen şu güzel efsane bunun sebeplerini de açık olarak anlatmaktadır.[18]

"U ç a n b i r d e v e varmış ve bu devenin sırtına binip oturan da üç yiğid varmış. Bu yiğidlerden birisi, önündeki d a v u l u ç a l a r ve g ö k g ü r l e m e l e r i n i meydana getirirmiş. İkinci kahramanın elinde ise b e y a z bir b e z varmış ve bu bezi havada sallayarak yıldırım ve şimşekler çaktırırmış. Üçüncüsü ise, zaman zaman ayağındaki üzengi ile deveye dokunur ve deveyi koşturturmuş. Deve bazan öyle koşar, öyle koşarmış ki, ağzından köpükler boşalır ve bütün dünyayı kaplarmış. Zaman zaman yağıp da dünyayı sele boğan yağmurlar bu nedenle meydana gelirmiş. Yağmur ve boraların, az veya çok oluşu, hep bu yiğidin üzengi oynatmasına bağlı imiş. Bu yiğid iyice kızıp üzengisi ile deveyi sancarsa, bütün dünya sel ve tufan içinde kalırmış."

Yıldırım soyundan, "Merküt" boyu

U ç a n d e v e motifi de, yıldırımla ilgili inanışlarda, önemli bir yer tutar. Uçan deve ile ilgili efsaneleri, yıldırımla ilgili olarak, O r t a a s y a 'nın çeşitli bölgelerinde, görebiliyoruz. Uçan devenin yanında bir de "*B a ş -*

[17] K a ş g a r î , terc., I, s. 120.

[18] P o t a n i n , *Oçerki*, IV, s. 139.

s ı z d e v e ' ' efsanesi vardır. Geçen yüzyılın tanınmış gezgin ve bilgini Pallas tarafından toplanan bu efsaneler, bize bir çok şeyler öğretmektedirler. *Yıldırım kuşu* ile ilgili bölümümüzde de söyleyeceğimiz gibi, O r t a a s y a 'nın bir çok bölgelerinde *Yıldırım Tanrısı*'ndan türeyen bir *Merküt* boyunun varlığına inanılırdı. M e r k ü t sözü, yine t ü r k ç e bir söz olan ve k a r t a l anlamına söylenen, *Bürküt* sözünün, bozulmuş bir şeklidir. *Yıldırım düşen bir hayvan, tabii olarak hemen M e r k ü t b o y u n u n m a l ı olurdu.* Bu hayvanın başkaları tarafından yenmesi, T a b u idi. Yani, yasak edilmişti. Hayvanın sahibi bile kendi malına sahip çıkabilmek için, *Yıldırım soyu*'ndan gelen, kabileye bir miktar para vermesi lâzımdı. Bu paraya da, *Ak-deve parası* denirdi. Bununla, yıldırımın deve ile ilgisi bir nebze olsun, gösterilmek isteniyordu. Bu çok önemli adetleri P a l l a s 'ın ünlü gezi raporundan özet olarak almağı faydalı görüyoruz[19]:

"Kalmuklar, yıldırım vuran bir insanı, hemen soğuk suya sokarlardı. İnsanın dirilmediğini görünce, dört ayaklı karyola gibi, bir sedye yaparlar ve onun üzerine yatırırlardı... Ölünün yanına silahlı atlılardan nöbetçi korlar ve bu nöbetçiler, ölüyü 3 gün 3 gece beklerlerdi. Ölüyü beklemelerinin sebebi, ' ' Y ı l d ı r ı m ' ' ruhunun gelip de ölünün ruhunu alması içindi. Onlara göre yıldırım ruhu, b a ş s ı z bir d e v e şeklinde idi... Yıldırımla ölen insanların akrabaları da göz altında tutulurmuş... Yıldırımla ölen bir hayvanın, etini yemek de yasak, yani t a b u imiş. Bu hayvanlara, yalnızca ' ' M e r k ü t ' ' boyunda biri, o da mızrakla dokunabilirmiş. Merkütler bir ata biner ve elindeki mızrakla hayvanın etlerini diderek bölerlermiş. Yıldırımla ölen hayvanın eti de, tabii olarak Merküt boyunun malı sayılırmış. Hayvanın sahibi etini geri almak isterse, bir miktar para vermesi lazımmış. Bu paraya da A k - d e v e parası denirmiş. Hayvan sahibi para yerine rakı veya koyun eti de verebilirmiş".

Yıldırım düşüren "çift başlı k a r t a l"

Yukarıdaki efsanelerde anlatılan ' ' U ç a n d e v e ' ' motiflerinin, eski Türklerin bir ' ' d i ş i d e v e " gibi inleyen bulutları ile, bir ilgisi olsa gerekti. Türklerin inançları hürafelerden kurtulmuş, realist bir düşünce düzenine doğru gitmişti. *Mitoloji*, ancak şiir dilinde ve edebiyat benzetmelerinde kalmıştı. Moğollar ise, efsaneleri dejenere etmişler ve B u d i z m ile L a m a i z m 'in, ne kadar hürafesi varsa, bunların içine sokmuşlardı. Moğollara göre *Merküt*, ' ' Y ı l d ı r ı m ' ı n d i ş i d e v e s i ' ' nin üzerine binen y i ğ i d i n a d ı idi. Bu hürafeleri tatlı bir şekilde anlatan bilginlerin, *Merküt* adının, türkçe *Bürküt*, yani ' ' k a r t a l " sözü ile ilgisi bulunup bulunmadığından, haberleri bile yoktur[20].

[19] P a l l a s, *Sammlungen*, II, s. 282-283.

[20] U n o H a r v a, Türkçe *Bürküt* sözünden habersiz: Aynı esr., s. 208.

Bazı T ü r k kavimleri, gök gürlemeleri ile şimşek ve yıldırımları, *Merküt* adlı bir k u ş l a ilgili görüyorlardı. Onlara göre, bütün bu tabiat olaylarını meydana getiren güç, bu efsanevî k u ş idi. Aynı düşünceyi, A m e r i k a yerlilerinde de, görmüyor değiliz. Bazı M o ğ o l kavimleri ise bu iki ayrı mitolojiyi, yani d e v e ile k u ş söylentilerini birleştirerek, yeni bir sentez meydana getiriyorlardı. T o r g u t Moğollarına ait bu ilginç efsanenin, kısa bir özetini, aşağıda vermeği faydalı buluyoruz[21]:

1. "Günün birinde bir ş e y t a n , d i ş i b i r d e v e donuna girerek, d e n i z i n diplerine inmiş ve oralarda, yaşamağa başlamış. Ağızdan çıkan n e f e s i öyle bolmuş ki, denizden dumanlar halinde göklere çıkar ve sonra da b u l u t l a r ı meydana geririrmiş. Bulutlar aşağı ince, şeytan d i ş i d e v e kızar ve bağırmağa başlarmış. Devenin bu bağırmalarından da, g ö k g ü r ü l t ü l e r i doğarmış...

2. *(Yine bu efsaneye ilâve edilen ayrı bir parça da şöyledir):" M e r k ü t adlı, bir yiğid varmış. D i ş i d e v e y i , yıldırım çaktırırken görmüş ve hemen vakit kaybetmeden devenin üzerine binmiş.... "Eğer senin yıldırımların, bana dokunmaz da beni rahat bırakırsa, ben de seni serbest bırakırım", demiş. Deve de Merküt'ün bu şartını yerine getirmiş...*

M e r k ü t 'ün soyundan geldiklerini iddia eden, bir kabile de varmış. Bu kabileden olanlar b e y a z elbise giyip, b e y a z a t a binince, ' ' U ç a n d e v e ' ' nin kendilerini tanıyacağına ve yıldırımları ile, onları öldürmeyeceğine inanırlarmış."

GÖK GÜRLEMESİ VE ARSLAN KÜKREMESİ

A r s l a n da Türk edebiyatında, *Gök gürlemesinin* bir sembolü gibi görülmüştü. Eski Türkler, g ö k g ü r l e m e s i için *"kükreşmek"* fiilini kullanırlardı. Bu, bir nevi ' ' b u l u t l a r ı n k ü k r e ş m e s i ' ' idi. A r s l a n , bir din ve edebiyat sembolü olarak, Türkler arasına, oldukça geç zamanlarda girmiştir. Türkler arasında arslanla ilgilenme, ancak büyük dünya devletleri kurmayı başarmalarından sonra başlamıştır. K u t u p y ı l d ı z ı ve g ö k ile ilgili bölümlerimizde, *"Çift başlı Gök Kartalı"* üzerinde durmuştuk.

Türklerde, kartal; Moğollarda ejderha

Ç i f t b a ş l ı k a r t a l kültü, en orijinal şeklini, Y a k u t Türkleri'nin inanışlarında bulmuştur. Yakutlara göre, *"göğün en üst katında ve göğün yere açılan kapısında, yeri göğü bağlayan Dünya Ağacı'nın tepesinde, çift başlı bir kartal otururdu. G ö k l e r i n k o r u n m a s ı bu kartalın vazifesi idi".*

[21] Bk. U. H a r v a, Aynı esr., s. 208.

Bu, orijinal bir Türk düşüncesi idi. Moğollar'da ise kartalın yerini ejderha almıştı. Ejderha ile ilgili düşünce düzeni, köklerini daha çok Çin mitolojisinden alıyordu. Sibirya'nın bazı yerlerinde ise, *kartal* ile *ejderha*'nın yerine, Güneydeki büyük kültürlerin tesirleri ile, büyük bir balık oturtuluyordu. Böyle büyük balık motifleri köklerini güneydeki Hint kültürlerinden almalarına rağmen, Kuzey Sibirya'daki balina avcılarının da, tesirleri altında kalıyorlardı[22].

Türklerde, tabiat olaylarını yaratan, "Çift başlı kartal"

Bütün diğer motiflere rağmen *"Çift başlı kartal"* geleneği, en orijinal şekli ile Yakut Türklerinden başlıyor ve Ortaasya'da dalga dalga yayılıyordu. Ayrıca bu gelenek, en köklü ve yerli mitolojik bir karakter gösteriyordu. Gök gürlemeleri ile yıldırım ve şimşeklerin bu çift başlı kuş tarafından yaptırılmış olması, eski Türk geleneklerine de, uygun gelmektedir. *"Gökte oturan bu kartal zaman zaman kanatlarını vuruyor, ses çıkarıyor veya kımıldıyor ve bütün fevkalâde tabiat olayları da bu sebepten dolayı, meydana geliyordu"*.

Yıldırım kuşu

Turuhansk bölgesinde oturan geri Tunguzlar *"yıldırım ve şimşeklerin, gökteki "Yıldırım Kuşu"nun, kanatlarını vurması sebebi ile"* olduğuna inanırlardı. Bu sebeple, *ağaçtan* bir *kuş heykeli yaparlar ve bu kuşu bir sırığın tepesine geçirerek, kuşlu sırığı, çadırın yanındaki, bir yere dikerlerdi. Şamanlar, zaman zaman dışarı çıkıp bu kuşun çevresinde, tören yaparlardı. Onlara göre şamanların ruhları göğe çıkarken, bu ruhları koruyan da yine bu kuş idi. Şamanlar zaman zaman bu kuşu, kendi düşmanlarının üzerine de gönderirlerdi.* "*Yıldırım Kuşu*" düşmanlarının üzerine yumulduğu zaman, *yıldırımdan oklarını atar ve taştan pençeleri ile, onları parçalardı"*.

En orijinal ve mitolojik şeklini Yakut Türklerinden alan bu düşünce düzeni, daha basitleşmek sureti ile Batı Sibirya'daki Fin-Ugor kavimlerine kadar uzanırdı. Fin-Ugor kavimlerinden Yuraklar da, Tunguzlar gibi, *"ağaçtan oyulmuş yıldırım kuşları yaparlar ve bu kuşların gökte senelerce dolaşabileceğine inanırlardı"*. Bu yıldırım kuşu ile ilgili inançlar, Kuzey-doğu Asya'daki Bering boğazına kadar yayılmıştı.

Yıldırım kuşu ile ilgili inançların bu kadar geniş bölgelere yayılmış olmasına rağmen, bu kuş hakkındaki açık ve geniş mitolojik bilgileri, yalnızca Altay bölgesinde, bulabiliyoruz. Altayların kuzeyinde yaşayan Teleüt

[22] "Dünya balığı ile ilgili konuları, "*Yaratılış*" a ait bölümümüzde inceledik.

Türklerine göre, "*göğün 12. katında oturan bu kuş kutsal bir varlıktı. Bir çok şeyler gibi yıldırım ve şimşekleri de, meydana getiren yine bu kuştu*[23]". Bu Teleüt Türklerinin efsanesine bazı Hıristiyanlık unsurları da karışmıştır. Buna rağmen Yakut Türklerinin Tanrılar panteonuna benzemesi bakımından, bu Teleüt Türk efsanesi de kendini, Türk mitolojisinin orijinal bir parçası *(Episode)* şeklinde, göstermektedir.

Yıldırım düşüren "Ejderha" *(Çingiz Han çağında)*

Yıldırımın bir ejderha şeklinde düşünülmesi de, çok yaygın, önemli ve mitolojik bir inançtır. Yıldırımın, "*uçan bir ejderha*" şeklinde düşünülmesinin kökleri, Çin mitolojisinden gelmiş olsa gerektir. Bilhassa Çingiz Han'dan sonra Ortaasya'da çok yayılan bu inanç, İran edebiyatına da girmişti. Tarihçi Reşideddin'in Uryanhay Moğolların yıldırım ejderhası hakkında verdiği bilgileri, yukarıda tercüme etmiştik. Reşideddin bu yıldırım ejderhasından söz açarken, bir de farsça söylenmiş, bir şiir ilâve etmiştir. Bu farsça şiirde böyle yıldırımlar saçan bir ejderha'dan söz açılmaktadır. Şirvanlı Hakanî tarafından söylenmiş olması pek muhtemel görülen bu şiir, Ortaasya mitolojisinin, İran düşüncesine yaptığı yeni tesirleri göstermesi bakımından, büyük bir öneme sahiptir.

Çin'de ve Ortaasya'da ejderha motifi

Ortaasyadaki Yıldırım Ejderhası ile ilgili inançları, Potanin toplamıştır. Altay Türklerine göre, *"gökte büyük bir ejderha yaşardı. Bu ejderhanın, biri ağzında ve diğeri de kuyruğunda olmak üzere, iki çakmak taşı vardı. Ejderha, canı istediği zaman, bu iki çakmak taşını birbirine vurur ve şimşeklerle yıldırımlar çaktırırdı"*. Ejderha gerçi Çin mitolojisinin, önemli bir motifidir. Fakat bu Altay geleneği, Çin düşüncesinden, oldukça uzaklaşmış ve yerlileşmişti[24]. Bunun yanında *Çin mitolojisinin* öz çizgilerini taşıyan bazı inançlar da yok değildi. Altay Türklerine göre, *"gökte ejderha üzerine binip, dolaşan bir Tanrı vardı. Bu Tanrı istediği zaman, yerlere, yıldırım çivileri atar ve narası ile de gökleri çınlatırdı*[25]".

Kar ve buz ejderhası

Ejderha ile ilgili inançların çoğu, hiç şüphe yok ki Çin ile ilgilidir. Fakat bu inanışlar Ortaasya da zamanla büyük değişikliklere uğramış ve adeta yerli bir karakter almışlardı. Bu sebeple, Türk mitolojisinde-

[23] Şternberg, *Kult Orla, (Kartal kültü)*, s. 733.
[24] Potanin, *Oçerki, IV*, s. 141.
[25] Aynı esr., s. 138-141.

ki her ejderha motifi Çin'den gelmiş değildir. Ortaasya kavimlerine göre, *"gökte yaşayan bir ejderha, kış olunca, dağların tepelerine iner ve yuvasını da oralarda kurarmış. Kış olunca, yüksek dağlar karla, buzla ve dumanlarla kaplanıyordu"*.

İnsan ayağının, yüksek dağlara kadar uzanamaması, kışın o bölgeleri, insan zihninde efsaneleştiriyordu. Oraları, neler olduğu bilinmeyen bölgeler haline sokuyordu. Tıpkı Himalaya'larda yaşayan *kar adamları* hakkındaki inançlar gibi.

Onlara göre, *"gök gürültüleri, karlar arasında yaşayan bu ejderhanın nefeslerinden, aksırık ve tıksırıklarından, başka bir şey değildi. Ejderhanın sesleri, vadiler ve buzullar arasında yansıyor ve böylece gök gürültülerini meydana getiriyordu"*. Çin'de böyle karla, buzullarla kaplı, büyük dağlar yoktu. Bu sebeple öz Çin mitolojisinde böyle bir *''Kar ejderhası''* nın varlığı da, düşünülemezdi. Yine Ortaasya kavimlerine göre, *"kışın karlı dağlarda yatan bu ejderhanın başının üstünde de, bir bulut dolaşırdı. Bulutlardan gelen gök gürültüleri ve şimşekler, hep bu ejderhanın bulutlara yansıyan sesleri ve ışıkları idiler*[26].

Güney kültürlerinde, kartal ve ejderha yerine, balık

Sibirya'daki bazı kavimler, örnek olarak Tunguzlar, yıldırım ve şimşekler çaktıran bu efsanevî varlığı, bir ejderha değil de; büyük bir balık olarak düşünmüşlerdi. Onlar, *"bu balığın, göğün en yüksek katlarında yaşadığına ve bulutlar içinde yüzdüğüne inanırlardı. Onlara göre bu balık pulları ile yıldırımlar çaktırır ve kuyruğu ile de gök gürültüleri meydana getirirdi"*. Yeryüzünü de tutan bu efsanevî balıkları, ayrı bir bölümümüzde de incelemiştik. Esas itibarı ile köklerini Güney kültürlerinden alan bu balık geleneği, Altayların bazı bölgelerine de sokulmuştur. Onlara göre, *"yıldırım düşüren bu balıklar kış oldu mu, büyük denizlere girer ve oralarda yaşarlardı"*. Görülüyor ki yıldırımla ilgili inançlarda, dış tesirler sebebiyle, bazı motiflerin değişmesine rağmen ana fikirler aynı kalıyordu[27].

YILDIRIM VE ŞİMŞEKLE İLGİLİ TÜRKÇE DEYİMLER

Yıldırım ve şimşekler ile ilgili deyimler

Eski Türkler hem yıldırım ve hem de şimşeğe *yaşın* adı verirlerdi. Elektrik dolu, içinde hem şimşek ve hem de yıldırımları saklayan bulutlara ise, *yaşınlıg bulıt* derlerdi[28]. Bundan da açık olarak anlıyoruz ki Türkler,

[26] Potanin, aynı esr., IV, s. 138-142.
[27] Aynı esr., a. yer.
[28] Kaşgarî, III, s. 50. "şimşekli bulut".

elektrikli bulutlarla, normal bulutları, birbirinden ayırabilecek kadar derin bir bulut bilgisine sahip idiler.

Bulutlardan, yeryüzüne yıldırım düşmesine de, *yaşın attı* derlerdi[29]. Bugün Anadolu'da da bir çok kimseler, şimşeğin çakmasına *şimşek attı* derler. Bu bakımdan eski Türkçe ile yeni türkçe arasında bir benzerlik vardır. Fakat eski Türkler şimşek atması için yaygın olarak, *yaşın yaşnadı* deyimini kullanırlardı.

Eski türkçede *yaşımak, yaşumak*[30], ''parlamak'' manasına; *yaşutmak* ise ''aydınlatmak'' anlamına gelirdi[31]. Bugünkü ışık sözümüz de anlamını, bu fiil kökünden alıyordu. Bu duruma göre şu sonuca varabiliriz: *Yaşın attı* deyimi ''yıldırım attı'' *yaşın yaşnadı* ise ''şimşek attı'' anlamına gelebilirdi.

''Yıldırım'' sözü de, *"parlamak, alev alev yanmak"*, anlamına gelen, eski türkçedeki *"yal-ı-mak"* fiil kökünden geliyordu[32]. Yine aynı kökten türeyen *yalın* sözü, eski ve yeni Türk lehçelerinde ''alev'' anlamına gelirken; bazı Türk lehçelerinde ise, halâ yıldırım'' karşılığı olarak kullanılıyordu[33]. Türkçe yıldırım sözünün, yine aynı kökten türeyen, *yaltıramak, yaldıramak, yıldıramak*[34] fiilerinden türemiş olması, çok muhtemeldir. *"Yaldıramak"* fiili, Osmanlı edebiyatında yalnızca ''parlamak'' anlamını karşılardı.

Altay ağızlarında ise, aynı fiil ''parlamak'' anlamına gelmekle beraber, bilhassa *"zaman zaman yanıp sönme"* hallerini de ifade ederdi. Bizce bu fiilin en orijinal anlamı, *"zaman zaman parlayıp sönme"* hali olmalıydı. Yıldırım sözünü de doğuran sebep, yine bu anlamda olmalıydı.

Anadolu'da yıldırım karşılığı olarak kullanılan, *"yaldırmak, yaldırık, yaldırayık"* gibi sözler de, köklerini, hep bu fiillerden alıyorlardı. *"Yıldırmak"* deyimi de, ta Uygurlar çağından beri devam eden, bir fiil köküdür[35]. Anadolu Türklerinin Merih yıldızına, *"Yaldırmak"* demelerinin sebebini de, yine bu fiil kökünde ve anlamında, aramak gereklidir.

[29] Aynı esr., I. s. 236: "*yaşın atıp, yaşnadı; tuman turup, tuşnadı!...*" Şimşek atıp, parladı! Bulutlar çoşup, harekete geldi!... Krşl. Brock. AM., 30 e.
[30] F. W. K. Müller, *Uigurica*, II, s. 37.
[31] *Türkische Turfan Texte, -VI*, s. 48. "*Yarutmak, yaşutmak*" sözü ile söylenir: (*Manichaica*, 121,4: *Suvarna*... 96, 4). "*Dünyayı aydınlatan (yarutgan), güneştir:* (MK, III, 52).
[32] Radlof, Wörterbuch, III, s. 165. "*Yal-mak*", yanmak, ateşin yanması: (MK, III, s. 63). Asıl yanma, "*Örtenmek, yalmak*", demektir.
[33] Aynı esr. III, s. 166: "*Ot yalını*": Ateş alevi: (TT, I, 123)-(MK, III, s.23.)
[34] Aynı esr., III, s. 181. Bu söz eski Türkçede, *Yaldra-, yaltır-, yaltrı-, yıltrı-*" kökleriyle söylenir.
[35] Aynı esr., III, s. 490.

"Gök gürlemesi" ve "yıldırım"

Ortaasya'da *yıldırım* sözü, aynı zamanda, "gök gürlemesi" anlamına da, geliyordu[36]. Yine bunun gibi "gök gürlemesi" anlamına gelen *küküro*[37], *kükürt*, *kükrek*[38] gibi deyimler, aynı zamanda, yıldırım için de, kullanılagelen sözlerdi. Altay Türkçesinde, yıldırım karşılığı olarak kullanılan, *küngür* veya *küngürt*[39] gibi sözler de, gök gürlemesini taklid etme yolu ile meydana gelmiş, deyimlerdi. Altaylılar, *"yıldırım düşüren Tanrıya"* da, *Küngürçi*[40] derlerdi. Bu da, gök gürlemesinin taklidi yolu ile, meydana çıkmış bir deyim olsa gerektir.

Altay Türkleri şimşek için, *küygek; "Şimşek çaktıran ruh"* için ise, *Küygekçi*[41] adını verirlerdi. Bu da türkçe *küi-* -veya *küy-*, yani "yanmak, parlamak" kökünden türemiş, bir deyim olsa gerekti[42].

Çakın sözü de, gerek eski Ortaasya'da ve gerekse Anadolu ağızlarında, yıldırım karşılığı olarak kullanılan, bir deyimdi. Bu sözün türkçe *"çakmak"* fiili ile olan ilgisi gayet açıktır[43]. Bu türkçe deyimi, Moğolcada da *"çakılgan"*[44] v.b. söylenişlerinde, görebiliyoruz. Türk lehçelerinde *şagırt*[45], şagırdamak[46] gibi sözler ve fiiller de "yıldırım" anlamında kullanılıyor idiyseler de; bunlar daha çok, ses taklidi yolu ile meydana gelen deyimler olmalı idiler. Yıldırım anlamına gelen başlıca sözler bunlardır. Bu sözlerden türemiş veya bozulmuş daha bir çok deyimler de vardır ki, bunlar üzerinde birer birer durmayı gereksiz görüyoruz. Anadolu'da da şimşek için kullanılan *"çakar, çakı, çakın, çakırıntı"* gibi deyimler, hep bu fiil kökünden çıkan sözlerdir.

Moğolların, "yıldırım" deyimleri ve Çin tesirleri

Ejderha motifinin köklerinin, *Çin mitolojisinde* bulunmasına rağmen; Türklerin karlı dağlarına ve yaylalarına gelince, bu düşüncenin mahiyeti değişiyor ve Türkleşiyordu. Moğolların ise Çin kültürleri ile olan ilgileri, daha yakın ve çok daha derindi. Bu sebeple *ejderha, Moğol mitolojisinde, Çin'deki aslına daha uygun olarak kalıyor* ve pek fazla moğollaşıp, değişmiyordu.

Kalmuklar, yıldırıma *Lügin somn*, yani "Ejderhanın oku" diyorlardı. Gök gürlemesi ise onlara göre *Lügin duun*, yani "Ejderhanın sesi" idi[47]. *Çinliler*, ejderha'ya *"Lu"* derlerdi. Kalmuk Moğolları ise, bunu az değiştirecek, *"Lü"* haline sokmuşlardı. Bu Çin tesirlerinden başka, Moğollara Budizm ve Lamaizm yoluyla, yıldırım ile ilgili başka inançlar da girmişti.

Moğolların Yıldırım Tanrısı *Oçirvani"*, Budist Tanrı *Vajrapâni*'den başka bir şey değildi[48]. Yine Kalmuk Moğolları, yıldırım karşılığı olarak *"Cilib, Cirib"* sözlerini, kullanırlardı. Bazı dilcilere göre bu sözler yıldırımın sesini taklit etme yolu ile, meydana gelmişlerdi[49]. Moğolca, *cayi-la-b; Kalmukca, çelab* gibi, yine yıldırım için kullanılan sözlere bakılırsa[50], bütün bu moğolca deyimleri, Türkçe *"Yalab"* sözü ile karşılaştırmamak, elden gelmiyor.

Anadolu'nun bir çok yerlerinde de, halâ şimşek ile yıldırım için, yine aynı kökle ilgili, *"yalabık, yalabuk, yalamuk"* deyimleri kullanılır.

Çin, ve Moğol inanışlarının benzeşmesi

Çin'de olduğu gibi Moğollara göre de, *"gökte yaşayan ve yıldırım çaktıran bu ejderhanın, çok kuvvetli kanatları ve balık pulları ile kaplı*, tıpkı bir zırh gibi de, gövdesi vardı. Gökler de uçarken, bazan denizlere de iner ve denizlerin en derin yerlerinde, dolaşırdı. Göklerde uçup bağırdıkça, *gök gürlemeleri meydana gelir ve kuyruğunu vurdukça da, şimşekler yıldırımlar çakardı"*. Bölümümüzün başında, tarihçi Reşided-din'den, Moğolların bu inancı ile ilgili bir parçayı tercüme ederek vermiştik. Buradan açık olarak görülüyor ki Moğolların yıldırım hakkındaki inançları, yüzyılların geçmiş olmasına rağmen, değişmemiş ve devam edegelmişti. Fakat şunu da unutmamalıyız ki bu düşünce, *Çin mitolojisinin* ufak değişikliklere uğramış, şeklinden başka bir şey değildi.

EKLER: DEYİMLER, İNANIŞLAR VE YILDIRIM

(Belgeler ve Notlar)

1) Yıldırım oku: **Çagılgan:** Yıldırım. **Çagılgan teydi:** Ona yıldırım değdi. **Çagılgan ogu** (Mitolojide): Yıldırım oku. Güya yıldırımın düştüğü yerde, yerin düzeyine çıkan, kırmızımtırak bir taş.

[36] Tobol ağzında böyledir. Bunun için bk. Radlof, *Wörterbuch*, III, s. 490.
[37] Aynı esr. (Alt), II, s. 1423.
[38] (Alt. Kırg); Aynı esr., II, s. 1424.
[39] Aynı esr., II, s. 1430.
[40] *A. İnan, Şamanizm*, s. 34.
[41] Aynı esr., a. yer.
[42] (Alt.Tel.): Radlof, *Wörterbuch*, II, s. 1418.
[43] Aynı esr., III, 1834.
[44] Ramstedt, *Kalmuk. Wörterbuch*, s. 420a, 42b.
[45] (Tel.) Radlof, aynı esr., IV, s. 938.
[46] (Kazan): Aynı esr., a. yer. Anadolu'da *"Şimşek şakımak ve ıldırmak"* deyimleri için bk. *Tarama Dergisi, IV, s. 882.*
[47] Ramstedt, aynı esr., s. 253a.
[48] Aynı esr., s. 291b.
[49] Aynı esr., s. 109b, 112a.
[50] Aynı esr., s. 425b.

Çagılgandan ogunday: Yıldırım gibi vuran. Burada da, o k 'dan söz açılıyor: (Y u d a h i n , Kırgız sözlüğü, (türkçesi), s. 241).

2) D e d e K o r k u t 'ta y ı l d ı r ı m : "... Asumanlu gökte, kara b u l u t oluban, kâfirin üzerine gürleyeyim! Ağ y ı l d ı r ı m olup, şakıyayım! Kâfiri, kamış gibi, od oluban, yandurayım!...": (DK, 147-7).

"... Kara kaygulu vakı'a gördüm: Yumruğumda talbınan şahin benim kuşumu, ölür gördüm! Gökden y ı l d ı r ı m , ağ ban evim üzerine, ş a k ı r gördüm!..." (DK, 43-1).

3) Cıldırım, cıldırım: Yıldırım ve şimşek. K ı r g ı z Türklerinin bu deyimi, bizimkine yakındır: (Radlof, WB., IV, s. 130).

4) Çağış (Teleüt): (=Çak-n) : Yıldırım (Radl., Wb. III, s. 1844). - Çağın (Altay): Yıldırımın çakması: (a. eser, III, s. 1848). - Şayın (Şor): Yıldırım (a. eser, IV, s. 979).

- İşin (Çağatay): (= Yeşin, yaşın) : Yıldırım: (a. eser, I, s. 1553).

5) "Şaman davullarında, g ö ğ ü n direği olarak gösterilen Kayın ağacına (Bay kayınğ), yıldırım düşmez" : A n o h i n , Altay şamanlığına ait maddeler, A. İ n a n , Makaleler, s. 447.

6) Büyük Tanrı Ü l g e n , "Ak-ayas, Ayas-kan", y ı l d ı r ı m c ı , ş i m ş e k ç i olarak da tanıtılır: (A. İ n a n , Şamanizm, s. 32).

7) " Y ı l d ı r ı m Tanrısından (Küngürçi) ayrılan! Ş i m ş e k Tanrısından, (Küygekçi) den sıçrayan... Yayık Han!...": (A. İ n a n , aynı eser, s. 34). Görülüyor ki, "Yıldırım" (Küngürçi) ve "Şimşek" (küygekçi). Tanrıları, ayrı ayrı idiler. Şimşek, b u l u t l a r ile ilgili idi. Bu deyimler üzerinde, yukarıda durulmuştur.

DEYİMLER, İNANIŞLAR VE GÖK GÜRLEMELERİ

(Belgeler ve Notlar)

Deyimler

1) Küngürt (Lebed): Gök gürültüsü. Kügürt (Küer., Sagay, Koyb., Kaçin): Gök gürültüsü: (Radlof, Wb., II, s. 1430.

Kükürö (Altay): Gök gürlemesi. Kükürt (Altay, Kırg.): (A. eser, II, 1424). Kükrek (=Kükre-k) (Bar.), Kükrit (Tobol): Gök gürlemesi: (A. eser, II, s. 1425).

Küre- (Kumd.), Küngre (Kumd.): Göğün gürlemesi: (Radlof, a. eser. II, 1449), Kürküre- (Uygur, KB?): (a. eser, II, s. 1457). Kökret) (Tar.t) : Gök gürletme: (a. eser, II, s. 1225). Kük kükrewü (Kazan) : Gök gürlemesi: (A. eser, IV, s. 741).

Casıl, casıl tüştü (Kırgız): Yıldırım ve şimşek düşmesi: (A. eser). Kizire- (Teleüt): Gök gürlemesi, yüksek sesle bağırma: Kizirt- :(Aynı eser: II, s. 1390). Satra-, catra- (Sagay): Gök gürlemesi: " S a r ı k H a n kızdı, gök gürletti (catrab-çadır)": (A. eser, IV, s. 382).

Anlayışlar

2) " Y e r K a r a - a l p , bir ş a h i n (karçıga) oldu. Y e s t e y - M ö n g k ö de, bir l a ç ı n (İlaçın) oldu. Gökte döğüştüler. Kadınların vuruşu, bir gök gürültüsü gibiydi..." : (P r o b e n , IV, s. 81/103).

3) "Bulıt kökredi = Bulut kükredi. Savaşlarda yiğitlerin sesi, buna benzetilir. Şu savdan da gelmiştir:

"Değirmende doğmuş sıçan, gök gürlediğinde (kök kökrehinge), korkmaz!" : (MK, III, s. 282). B r o c k e l m a n n , Spr. 152.

4) Dambur taş. Eski deyim: "Et ve süt bolluğuna ermek dileği ile, baharda ilk gürlemelerindeki, kadın yakarışı: Kadınlar keçe evin çevresinde dönüp, şöyle söylüyorlardı:

"Yer ayrıl! Gök ot çık! Meme ayrıl, süt çık!": (Y u d a h i n , Kırgız sözlüğü, (türkçesi), s. 295).

" K a r v e y a ğ m u r gibi hücum etti..." Eski Türk destanlarında yiğitlerin veya düşmanın hücumundan söz açılırken böyle deniliyordu: (P r o b e n , III, s. 20/23).

..."Düşman, ateş ve fırtına gibi (otça borça) geldi!..." : Bu da, G ö k t ü r k yazıtlarında söylenmiş bir tanıtma idi.

"Dokuz karış k a r " : Bu da, Türk destanlarında, karın ölçüsünü gösteren bir deyimdi. (9) sayısı, Türklerce kutlu ve mukadestir: Türk Mitolojisi, I, s. 318.

298

27. BÖLÜM

RÜZGÂRLAR VE TÜRKLER

Türklerde rüzgâr çıkaran Tanrı

Ortaasya ve Sibirya'nın bazı bölgelerinde olduğu gibi, ne bir *"boz öküz"* ve ne de bir *"rüzgâr kuşu"* gibi düşünülmüştü. Türklere göre bu iş de *"insan ile Tanrı arasında olan bir işti"*. Eski bir Göktürk efsanesine göre: *"Türklerin başkanı İdi-Nisibu, istediği zaman rüzgârlar ve fırtınalar çıkarabiliyordu*[1]*"*. Bu da muhakkak ki, *Yada taşını* kullanabilen, kutsal ve sihirbaz bir ata idi. Türk mitolojisinden alınmış bu örnek de bize gösteriyor ki, Türkler rüzgâr çıkarma ve yağmur yağdırma işi ile şerefini, yine insana, yani *kendi atalarına* vermişlerdi. Yine aynı eski Türk efsanesine göre:

"Bu Türk atasının iki tane de karısı vardı: Bunlardan biri Yaz Tanrısı'nın; diğeri de Kış Tanrısı'nın kızı idiler. Efsane, bu noktada karanlıklaşmakda ve açıklamaya muhtaç görülmektedir. Çünkü çince metinde bu kızlara, hem *"Türk atasının kızı"* denmekte ve hem de *"Yaz ve Kış Tanrılarının kızları"* diye, bir açıklama yapılmaktadır. Öyle anlaşılıyor ki bu iki dişi tanrı, Türklerin atasının herhalde iki karısı idiler.

Türk mitolojisinin, "zaman ve mekân" temeli

Yukarıdan beri söylediğimiz gibi Türk mitolojisi, başlıca iki önemli pirensip üzerine dayanıyordu: 1. Zaman; 2. Mekân. Büyük Fransız sinolog ve sosyoloğu M. Granet, Çin düşünce ve mitolojisini incelemeğe başlarken, zaman ve mekân *(Le temps et l'éspace)* anlayışlarına, büyük bölümler ayırmış ve Çin düşünce düzeninin tetkikine, bu yönden girişmişti[2]. Türk mitolojisi de daha başlangıçta, bir *"takvim düzeni"* ile başlıyor ve *dört mevsimin anaları* olan yaz ile kış, Türklerin atalarının kızları oluyorlardı.

Takvim düzeni", Türk mitolojisinin temelini oluşturan, en önemli pirensipdir. Efsane de Türk atasının, *"Yaz ve Kış Tanrıları ile evlenmiş olması"*, astronomik bir inanışı da açığa kor. Bu kitapda yer yer incele-

[1] Göktürklerin atalarının yıldırım törenlerinin, çinceden türkçeye tercümeleri için bk. B. Ögel, *İlk Töles Boyları*, Belleten, 1950, Ayrıca bk. A. İnan, *Şamanizm*, b. 160.

[2] Çin konularında, en güvenilir eser şudur: M. Granet, *La pensée Chinoise*, Paris, 1934, s. 86-114.

diğimiz gibi, "*gece ve gündüz, yaz ve kış, Gök kubbesinin dönüşü ile meydana gelirdi*". Bu duruma göre Göktürklerin bu atası, yalnız yağmur yağdırmağa ve rüzgâr çıkarmağa değil; gece ile gündüze ve mevsimlere, de hükmetme gücüne sahipti.

Oğuz-Han destanına bakalım: Oğuz-Han, gök ve yerin sembolleri olan kızlarla evlendikten sonra bu hatunlardan, "*Gök, Gün, Ay, Deniz, Dağ, Yıldız*" gibi, adlar alan, çocukları doğmuştu. Oğuz-Han'ın çocukları ile torunlarının sayıları "takvim rakamları"ndan başka bir şey değildi. Oğuz-Han da Güktürklerin ilk ataları gibi, dünya ile astronomik âlemi, kendisinde toplamaktan başka bir şey yapmıyordu.

Rüzgârların, günlük hayata tesirleri

İki türlü rüzgâr vardır: 1. Değişen rüzgârlar; Bunlar, başlıca bahardan itibaren başlarlar ve yaz aylarında da devam ederler. 2. Devamlı rüzgârlar: Bunların çoğu da, soğuk rüzgârlardır ve kış aylarında durmadan, az veya çok devam ederler. Yıldırım, şimşek ve gök gürlemeleri, nasıl yeni yıl ve baharın bir başlangıcı sayılıyor ise; *bahar rüzgârları* da, yeni "yılbaşı"nın, bir müjdecisi gibi görülüyordu. Mevsimden mevsime değişen rüzgârlar, bilhassa - atlı göçebeler ve avcılar için, çok şey ifade ederlerdi.

Rüzgârların yön değiştirişi, onların günlük hayatlarını düzene koyan, başlıca faktörlerdir. *Kuşların gelip gitmeleri de,* rüzgârların esiş yönlerine bağlı idi. *Güneyden esen rüzgârlarla, kuşlar gelirler ve kuzeyden esen rüzgârlarla da kuşlar giderlerdi.* Bunlara göre, bir yığın yeni av düzenleri kurulur, günlük hayat değişir; hislerde ve gönüllerde ise, bir sürü şiir ve hayâl dünyası meydana gelirdi.

İki mevsim rüzgârları

Eski Türk mitolojisinin, karışmış *prototipleri* olan Güney Sibirya efsaneleri de, bu konuda başlıca "iki mevsim" üzerine, kurulmuşlardır. Buryatlara göre: "*Yağmur ve Rüzgâr Tanrıları*" *yaz ve kış olmak üzere, iki mevsimde ortaya çıkarlardı.* Bunlar, *İlkbahar* ve *sonbahar* rüzgârlarıdır. Çünkü Sibirya'da *ilkbahar,* hemen hemen hiç yoktur. *Sonbahar* ise, hissedilemiyecek kadar kısadır. Bu sebeple Sibiryalılar *ilkbahar* rüzgârlarını, yazla; *sonbahar* rüzgarlarını da, kışla karıştırmışlardı. Aslında ise, Buryatların "*Rüzgâr Tanrısı Zada*", yağmur getiren rüzgârlarla ilgili, bir ruhtur.

Yağmur getiren rüzgârlar ise, hafif ve ılık esen, yön değiştiren rüzgârlardır. Kuş ve kazları, avcılara getiren rüzgârlar ise, yine bu sonbahar rüzgârlardır. Bunun için de Güney Sibirya Türkleri, bu kuşlara, *Rüzgâr Kuşu* derlerdi. Geri Buryat Moğollarının, kuş getiren bu rüzgârları, daha mitolojik bir anlayışa büründürerek, "*Şobuni-Zada adlı kutsal bir kuşa esdirmeleri*" meseleye daha ayrı bir yön vermektedir[3]. Buryat Moğollarının Rüzgâr Tanrıları için kullandıkları *Zada* deyimi, türkçedeki "*Yada*" sözünden başka bir şey değildir.

Türklerin oturdukları bölgelerde, ilkbahar ile sonbahar, yaz ve kışlardan daha açık olarak ayrılabiliyordu. Bilhassa "bahar rüzgârları", baharın birer müjdecisi idiler. Bu rüzgârların çoğu da, güneyden gelirdi. Bu sebeple Türkler ilkbahar rüzgârlarına, *Öngdin yeli* demişlerdi[4].

Rüzgârlar dağların tepelerinde oturuyor

Göktürk efsanelerine göre; *Türklerin ataları, bir zamanlar dağların başlarında ve karların arasında, aç ve perişan kalmışlardı. Yağmur yağdıran ve rüzgâr estiren kardeşlerden biri, ateşi icâd ederek Türkleri ısıtmış ve onların yaşamalarına imkân vermişti*".

Yakut Türklerine göre Rüzgâr estiren Tanrı veya ruh, yüksek dağların tepelerinde otururdu. Bu ruh, yüksek dağlarda uyur, kalkar ve gezerdi. Bazan da ıslık çalar ve bu ıslık buzullara çarparak, onlar üzerindeki soğuk havaları, toplar ve rüzgâr olurdu[5]. Bunun için *Yakutlar, dağların tepelerinde, yüksek sesle konuşmazlardı. Bazı Yakutlar bu rüzgâr ruhuna, Dağ-Toyonu, yani Dağın Efendisi de, derlerdi. Bu ruh, yüksek sesten ve bilhassa ses yansımalarından, hiç hoşlanmazmış. Yüksek bir ses veya bir ses yansıması duyunca, hemen fırtınalar gönderirmiş*[6]". Öyle anlaşılıyor ki Yakutlar, dağlarda yansıyan sesleri de, Tanrıların bir ünü ve sesi olarak kabul ediyorlardı. Bu yansıyan sesler, belki de "*Rüzgâr Tanrısının sesleri*", idiler. Ayrıca bu inanışın, pratik bir faydası da vardı. Biliyoruz ki yüksek sesler, bilhassa derin vadilerde, çığları da meydana getirebilirdi.

Türk edebiyatında bile, rüzgâr denince ilk hatıra gelen şey, yüksek dağ zirveleri ile ağaçların tepeleridir. Çünkü Rüzgârın, en çok kendini gösterdiği yerler, oralarıdır. Şu güzel ve çok eski Türk atasözü de, bunu belirtmiştir: "*Yıgaç uçunga yel tegir, körklüg kişige söz kelir*[7]", yani, "*Ağaç ucuna yel değer, güzel kişiye söz gelir*".

[3] U. Harva, (Fr.), s. 159: Agapitov i Hangalov, *Şamantsvo u Buryat İrkutskoy Gubernii: (İrkutsk bölgesindeki Buryatlarda Şamanlık)*, İrkutsk, 1883, s. 6'dan.

[4] *Kutadgu Bilig*, R. Arat yayını, 63.

[5] Seroşevskiy, *Yakutı: (Yakutistan)*, SPb., 1896, s. 667.

[6] Troşçanskiy, *Evolyutsiya Çernoy Verı u Yakutov: (Yakutlarda Kara Din'in, (şamanlığın) gelişmesi)*, Kazan, 1915. Biraz misyoner görüşü baskındır.

[7] Kaşgarlı Mahmud I, s. 319. Krşl. Brockelmann, *Sprichvörter*, 120.

Rüzgâr, bir söz gibi

Dağların tepeleri, rüzgârların dolaştığı, meskenleri idi. Ancak rüzgâr, dağın alt kısımlarına ve vadilerine, ne girebilir ve ne de, bir tesir yapabilirlerdi. Yalnızca dağ burunlarına, sargılarına değer ve giderlerdi. *"Er ve alp kişi de bir dağ gibi ve rüzgâr* ise, bir söz gibi idi". Nasıl yüksek dağların kaderi, hep rüzgârlarla karşılaşmak ise; keder de, er kişinin başından eksilmeyen bir üzüntü gibi idi. Yine eski bir ata sözü bunun için şöyle diyordu:

"Erge, mung tegir; tag sengiringe, yel tegir[8], yani, *"Erlere, keder değer; dağ burnuna ise, yel değer"*. Bu atasözüne göre: *"Bir dağ için, nasıl rüzgârlar gelip geçici ise, keder de, yiğidin başından gelip geçebilirdi. Ancak yiğidin talihi, bir defa dönmemiş olsundu. Kuyuya bile girse, yelin onu bulup çıkarması, işten bile değildi"*. Eski ve yeni Türkçede *"yel"* sözü, hem rüzgâr ve hem de cin ve peri için kullanılırdı. Yine eski bir atasözü şöyle diyordu: *"Kowı er kudhugka kirse, yel alır*[9]*"*, yani, *"Talihsiz insan, kuyuya bile girse, yel ve cinler, onu orada bulur ve yukarı çıkarır"*.

Rüzgâr çıkaran Tanrılar

Güneydeki Türkler rüzgârın bir *"boz öküz"* tarafından, çıkarıldığına inanırlardı[10]. Bu inanç, Ortaasya'nın bilhassa güney bölgelerinde, çok yayılmıştı. Bundan başka Güney Sibirya'da, Baykal gölünün batısında oturan Buryat Moğolları da, *"boğa" şeklinde bir rüzgar Tanrısının varlığına inanırlar ve bu ruha Buhan-Zada derlerdi*[11]". Bunun türkçe karşılığı da, *"Boğa-Yada"* demektir. Öyle anlaşılıyor ki bu ruh, bir boğa şeklinde idi ve *yada taşı ile*, yani yağmur yağdırmak ve rüzgâr çıkarmakla, bir ilgisi vardı. Fakat bu boğanın, nasıl yağmur yağdırdığı hakkında şimdilik hiç bir bilgimiz yoktur.

Türklerde *Yada* adlı *sihirli taş*, hem yağmur yağdırır ve hem de, rüzgâr çıkarırdı. Kuzeydeki Moğol kavimleri ise yağmur ve rüzgâr için ayrı ayrı taşlar kullanırlardı. *Zadan-ulan şubun* adlı, bu rüzgâr taşının rengi de, kırmızı olurmuş.

Demetrius Klementz'in *"Encyclapaedia of Religion and Ethics*, III, s. 4" de yazdığı Buryat maddesinde, *"Rüzgâr Tanrıları"* hakkında, değerli bilgiler vardır. Klementz, Buryat Moğollarını çok iyi tanıyan, bir bilgindi. Bu sebeple Klementz'de, diğer din araştırıcılarının eserlerinde görülen, fikir spekülasyonlarına ve yanlış anlamalara rastlanmıyor. Ona göre:

"Gök gibi yer de, Tanrıların elinde idi. Bu sebeple Tanrılar, zaman zaman kendi ülkelerinden yer yüzüne, bazı sihirli taşlar çıkarıyorlardı. Rüzgâr çıkaran kırmızı taşlar da, bunlardan başka bir şey değildi. Buryatlara göre kuzeyde, üç ve güneyde de de, üç tane olmak üzere, "altı Tanrı" vardı. Güneydeki Tanrılar, tatlı ve yağmur dolu rüzgârlar; kuzeydekiler ise, dondurucu soğuklar çıkarırlardı. Bu Tanrılar, zaman zaman bir hayvan veya insan şeklinde (Anthropomorphic) düşünülürdü... Rüzgâr ve yağmur duaları, daha çok "Su Tanrısı" Uhan-Han'a yapılır ve bu konuda, diğer Tanrılar arasında, aracı olması istenirdi. Görülüyor ki Buryat Moğollarına giren dış tesirler, Altaylıların eski Yer-Su Tanrılarını ikinci plana itmişlerdi.

Rüzgâr kuşu

Yıldırım Kuşu'ndan söz açmıştık. Kuzey-doğu Asya'da yaşayan bir çok kavimler de, bir *Rüzgâr Kuşu*'nun varlığına inanırlardı. Bu inanç, Amerika yerlilerinki ile, yakın bir benzerlik gösteriyordu. Çünkü Kızılderililer de, büyük ve mitolojik bir kuşun *(Thunder-bird)*'in varlığına, inanıyorlar ve gök gürlemeleri, yıldırım, fırtına gibi tabiat olaylarının, bu kuş tarafından yapıldığını söylüyorlardı.

Rüzgâr bir canavar gibi

Bu inanış, Türk mitolojisinin esas ruhuna ve pirensiplerine aykırıdır. Bununla beraber bu inançlar, Kuzey-doğu Asya'da çok yayılmış ve Moğollar arasına, geniş miktarda sızmamış da, değildir. Bu bölgede yaşıyan geri Gold ve Gilyak'lara göre, rüzgâr korkunç bir canavardan başka bir şey değildi.

"Buçşu adını taşıyan bu ruh, rüzgârla birlikte insanlara hücuma geçerdi. Bu sebeple nehirde veya karada rüzgâra doğru yol almak zorunda olan yolcular, ok ve yaylarını yanlarına almağı ihmal etmezlerdi. Çoğu zaman okların ucuna yanan bir bez takarak, rüzgâra atarlar ve bu yolla rüzgârı öldürdüklerine inanırlardı[12]".

RÜZGÂRI, TEK VE YÜCE TANRI'NIN ESTİRMESİ

Temel Türk düşüncesi

Türkler arasında, İslâmiyetten önce ve sonra, yaygın olan tek ve en önemli fikir, bu idi. Onlara göre, rüzgârı estiren ve yağmuru getiren bütün güçler,

[8] Aynı eser, III, s. 360. Krşl, Brock., *Sprichwörter*, 182.
[9] Aynı eser, III, s. 226; krşl. Brock., *Sprichwörter*, 130.
[10] U. Harva, *Die religiöse Vorstellungen der Altaischen Völker*, s. 222.
[11] Agapıtov-Hangalov, aynı eser, a. yer.
[12] U. Harva, Aynı eser, (Fr.), s. 158 vd. Gold ve Gılyaklar hakkında. Geri Kuzey inanışlarıdır.

Yüce Tanrı'nın elinde idi. Yağmur yağdıran *Yadacılar,* insanoğlu ile Tanrı arasındaki aracılardan başka bir şey değildiler. Bilhassa büyük devlet kuran Türk kavimleri, yağmur yağdıran büyücüleri de, geri plana iterek *Tanrı'nın her şeye kadir olduğuna,* inanmışlardı. Tabiî olarak bu inanışlarda, islâmiyetin de büyük bir rolü olmuştu.

Çok eski Türk sözlüklerinde, *"Tengri yagmur yağıttı*[12a]", yani "Tanrı yağmur yağdırdı" veya *"Tengri ol yağmur yağıtgan*[13]", "Yağmuru yağdıran Tanrıdır" gibi sözlerin geçmesi, bu inanışı belirten en güzel örneklerdir. Yağmuru yağdıran nasıl Tanrı idiyse, *"Tengri esin esnetti*[14]" diyen eski Türkler, rüzgârın esmesini de Tanrının isteğine bağlıyorlardı. *Karı yağdıran da,* elbetteki yine *Büyük Tanrı idi*[15].

YÖNLERE GÖRE, İYİ VE KÖTÜ RÜZGÂRLAR

Eski Türklerin, rüzgârların geldiği yönler hakkında da, bir çok bilgileri bulunmaktaydı. Bu bilgilerin, günlük hayatları dışarıda geçen, hayvan besleyen ve avcılıkla geçinen kavimler için, büyük bir önemi bulunmaktaydı. Yakut Türklerine göre: *"Dünyanın dört köşesinde, büyük "rüzgâr hazineleri" vardı. Zaman zaman bu hazineler açılır ve dünya, rüzgâr içinde kalırdı".* Bu hazinelerin, hepsi birden açılmazlardı. Bazan bir yönden ve bazan da diğer bir yönden, boşanmalar olur ve böylece belirli yönlerden, belirli zamanlarda esen rüzgârlar meydana gelirdi.

Yakut Türkleri" *"rüzgârları dört yöne"* ayırmışlardı[16]. Yakutlar, *rüzgârların dünyanın dört köşesinden geldiğine inanırlar ve "Dört köşeden esen rüzgârlar",* deyimini kullanırlardı. Biz ise bugünkü Türkçemizde, rüzgârların *dört yandan* geldiklerini, ifade etmeğe çalışırız. Eski türkçede de, durum böyle idi. Onlar da bizim gibi *"Tört bulung",* yani "dört kenar" deyimini kullanırlardı.

Doğudan esen rüzgârlar, kutsal

Bilindiği üzere, Türklerin en kutsal yönü, doğu idi. Doğudan esen rüzgârlar, insanlara uğur ve iyilik getirirlerdi. *Yada taşlarının,* yalnız yağmur yağdırmak için değil; rüzgâr çıkarmak için de, kullanıldıklarını biliyoruz. Çünkü yağmur dolu bulutlar, rüzgârların emrinde idiler. Sayın Prof. Abdulkadir İnan'ın anlattığı bir efsaneye göre: *"Yada taşı da, doğudaki bölgelerden bulunarak, getirilmişti. Türk hakanlarından birisinin, oğlu ile arası açılmış. Adamlarını kendi etrafına toplayan Hakanın oğlu, başını alarak doğuya gitmiş ve orada, haydutluk yapmağa başlamış. Böylece başı boş, doğudaki dağlarda gezerken, bir taş bulmuş ve bu sihirli taşla, yağmur yağdırmağı başarmış. İşte o zamandan beri Türkler, bu taşla yağmur yağdırmağı öğrenmişler ve rüzgâr çıkarmağa başlamışlar*[17]". Bu efsanenin en önemli kısmı, *"Yada taşlarının doğudan gelmiş olduklarını",* öğretmesidir.

[12a] Kaşgarlı Mahmud, II, s. 316: *"Yağıt-ma"* = yağdırma.
[13] Aynı eser, III, s. 53: *"Yağmuru yağdıran, Tanrıdır".*
[14] Aynı eser, I, s. 266: *"Tanrı, yel estirdi".*
[15] Aynı eser, II, s. 347: *"Tengri, kar karlattı" = Tanrı, kar yağdırdı.*
[16] U. Harva, aynı eser, (Fr.) s. 158: Hudyakov, *Verhoyanskiy Sbornik,* İrkutsk. 1890. s. 213: Dört yan *(=tört bulung)* bir Türk devlet düşüncesidir.

Doğudan esen yeller, "bahar rüzgârı"

Türklerin, doğudan gelen rüzgârlara önem vermelerinin, herhalde başka sebepleri de vardı. Onlara göre bahar rüzgârları da, doğudan gelirdi. Türkler *"ilkbaharı",* ilk mevsim veya *"yılbaşı"* olarak kabul ederlerdi. Bunun için de ilkbahara, *"Öngdin",* yani ilk mevsim deyimini kullanmışlardı. *"Öng"* ve *"ilgerü",* yani, ileri" sözleri de eski türkçede "doğu" anlamına gelirdi.

Bahar rüzgârı anlamına gelen *"öngdin yeli",* bazı türkologlar tarafından, *"Doğu rüzgârı"* şeklinde de tercüme edilmiştir. Nitekim şu eski Türk şiirinde de, bunu açık olarak görebiliyoruz: *"Togardım ese keldi öngdin yeli*[18]", yani, *"Doğudan ese geldi, baharın yeli".* Bulutlarla ilgili bölümümüzde de söylediğimiz gibi Altay Türkleri, bulutları erkek ve dişi olmak üzere, iki kısma ayırırlardı. Yağmur, bereket ve yıldırım getiren ***doğudaki bulutlar,*** onlara göre ***dişi sayılırlardı.***

"**Batıdan esen rüzgârlar:** çok soğuk getirirlerdi[19]. Gerçi bu, Yakutların oturduğu bölgenin, bir iklim özelliği idi. Buna rağmen Yakutlar, bu tabiî özelliği de, manevî bir sebeple açıklamayı, ihmal etmemişlerdi. Anadolu'da da batıdan esen rüzgârlara yaygın olarak, *Batı kara yeli* denir[20]. Fakat Anadolu'da bu rüzgârların eski manevî anlamları kalmamıştır.

Kara yel: Türklerde bu deyimin nedeni, çok eski çağlara ve mitolojik temellere dayanır. Gerçi *"Kara yel",* kuzeyden gelen, soğuk ve dondurucu rüzgârlar için söylenmiştir. Fakat sözün kapsadığı anlayış, daha çok manevî ve semboliktir. İyilik, uğur, sıhhat ve çok iyi haberler getiren rüzgârlar bulunduğu gibi; Ortaasya mitolojisinde, zaman zaman *"ölüm getiren, her şeyi kurutan, bütün dünyayı varlıksız bırakan"* Kara yeller de vardı[21]. Aslında renk olarak *"kara"* kuzey yönünün bir sembolü idi. *Karanlık* ve *zul-*

[17] A. İnan, *Şamanizm,* s. 161.
[18] *Kutadgu Bilig,* Radlof yayını, 13, 17; R. Arat yayını, 63. Radlof, *Wörterbuch,* III, s. 345.
[19] Pakarskiy, *Yakut Sözlüğü,* (türkçesi), I, s. 22.
[20] Radlof, *Wörterbuch,* III, s. 345.
[21] Radlof, *Proben,* I, s. 20-21. Bu Altay destanları, çok mitolojiktir.

metin olduğu kadar, *kötülük* ve *fenalığın* da sembolü, yine k a r a idi. *Kara kış* deyimimizde de, bunun güzel bir örneğidir.

B u z d a ğ ı, Türk mitolojisi ve Oğuz destanı'nın, en önemli motiflerinden biridir. A l t a y masallarına göre: "*Buz dağı, k u z e y i n sonsuzluklarında yükselen, büyük bir dağdı. Dondurucu soğuk ve rüzgârların, bitip tükenmez hazinesi de, bu buz dağından başka bir şey değildi. Kötü ruhlar ve en korkunç devler hep bu dağda otururdu*". *Buz dağına* kaçarak, orada saklanan *İki Moos* adlı devler, *A l t a y mitolojisinin* en önemli motifleridir. Altay masalları bu devlerden söz açarlarken yaygın olarak:

"*Ak bulutun altında, mavi bulutun üstünde, İki Moos buzdağında*", şeklinde, bir tekerleme uydururlar[22]. Bu tekerlemeler bize başka şeyler de anlatırlar: "*A k veya b e y a z b u l u t l a r, çok yükseklerde dolaşan, soğukluk ve kar getiren bulutlardır.* "*M a v i b u l u t l a r*" *ise, b a h a r ile y a z ı n, sıcaklık ve yağmur getiren bulutları idiler.*

O ğ u z D e s t a n ı n d a k i *Muz-Tag* da, *T ü r k mitolojisi*'nin önemli bir motifidir. Bu da, bir *Buz dağı*'dır. Fakat mitolojik yönü kaybolmuş ve tarihî bir çehreye bürünmüştür. O ğ u z d e s t a n ı ile ilgili bölümümüzde de görüleceği üzere: "*O ğ u z H a n 'ın atı kaçarak, B u z d a ğ ı içinde kaybolmuştu. O ğ u z 'un beylerinden birisi giderek, bu atı bulup getirmiş; fakat döndüğü zamanda, buzlara bürünmüş ve âdeta buzdan bir adam gibi olmuştu. Bu sebeple O ğ u z H a n, bu beyin soylarına K a r l u k adını vermiş ve bu beyin nesillerinden, K a r l u k boyları türemişti*". Kar ve buzlarla kaplı bir dağa, O ğ u z H a n 'ın atının kaçması ve oralarda dolaşması, insanı ister istemez bir *hayâl* ve *mitoloji* âlemine götürmektedir.

R ü z g â r l a r ı n y ı l d ı z l a r d a n gelmesi

Bu, A l t a y mitolojisine hakim olan, çok eski bir düşüncedir. Biliyoruz ki, yıldızlar, "*göğe açılan birer delik*" gibi, düşünülürdü. Yeryüzüne dağılan soğuk ve rüzgârlar, hep bu deliklerden inerlerdi. *Ü l k e r yıldızı* ise, soğuk havaların ve rüzgârların, âdeta bir sembolü olmuştu. "*Bu sebeple dondurucu soğuklardan şikâyet eden halkı korumak için büyük yiğitler, göğe çıkıyorlar ve bu delikleri kapamağa çalışıyorlardı*"

R ü z g â r h o r t u m l a r ı, insanların hayâlini işleten, önemli bir olaydır. Garip ve korkunç bir hortumun görülmesinin, insanları düşündürmemesine, imkân yoktur. Zaman zaman, insan veya bir hayvan şekline giren rüzgâr hortumları için, A n a d o l u 'da da çok şeyler denmiştir. Y a k u t Türkleri, "*hortumun içinde bir r u h olduğuna*", inanırlardı[23].

[22] *P r o b e n*, I, s. 26. O ğ u z destanı içindeki, "*B u z - d a ğ*" ile ilgili bölümümüze bakınız.
[23] S e r o ş e v s k i y, *Yakutı: (Yakutlar)*, s. 667.

Kasırga ve hortum hakkında, Türkçe deyimler: Yakut Türkleri, hortum yapan kasırgaya, "*Holloruk*" derlerdi. Bu söz de, yine "d ö n m e k" fiilinde türeyen, bir deyimdir[24]. Yakutlar, ayrıca hortumun i ç i n d e k i r u h a da, *Hollotuk İççita*, adını verirlerdi[25]. Ayrıca, *Üs Hara Holloruk*, yani, "Ü ç k a r a k a s ı r g a", Y a k u t mitolojisinde adı geçen, üç tanınmış yiğidin adlarıdır[26].

T ü r k ç e d e, hortum yapan kasırgalar için kullanılan deyim, eskiden *kasırgu*[27] şeklinde söylenen, k a s ı r g a sözü idi. M o ğ o l l a r ise bunun için, "*kuyi, kuyi-la-*" sözlerini kullanırdı[28]. A n a d o l u 'da, k a s ı r g a ve h o r t u m için söylenen "*b u r u k*" deyiminin de, eski bir türkçe söz olması çok muhtemeldir. Türk ağızlarında "*bur-*" fiil kökü, "d ö n d ü r m e k, çevirmek", anlamına gelir. K ı r g ı z l a r ise k a r k a s ı r g a s ı"na "*burganak*" derlerdi. Yine aynı lehçede "b u r g ı -" fiili, *buram buram yükselen dumanlar*" için kullanılan bir deyimdi[29]. Ç a ğ a t a y lehçesindeki "*boragan*"[30] ile m o ğ o l c a d a k i, "*bora*" veya "*boraan*"'ın da, bu türkçe fiil kökü ile, bir ilgisi olması çok muhtemeldir.

A n a d o l u 'daki bu k a s ı r g a h o r t u m l a r ı için kullanılan *s o r a k* sözü de, çok önemli bir sözdür. Eski türkçede ve bugünkü Türk lehçelerinde *sormak* fiili, "e m m e k anlayışıyla söylenir. "*Sorok, soroy-*" sözleri de, sivrilip yükselen baca dumanları veya diğer şeyleri ifade etmek için söylenen deyimlerdir[31]. M o ğ o l c a *surgan* ve *Sigur-gan*[32] sözlerinin, türkçe bakımından incelenmesi de, zahmete değer.

A n a d o l u 'da, hortumla kasırga için kullanılan diğer bir deyim de, *t a l a z* sözüdür. A n a d o l u 'nun bazı yerlerinde buna "*kör-talaz*" da denir. Ç a ğ a t a y lehçesinde de, aynı anlama kullanılan bu sözün kökü hakkında, henüz yeter derecede aydınlanmış değiliz[33]. Yine A n a d o l u 'da rüzgâr hortumu için söylenen, *dönelge, evren* gibi türkçe sözler de, türkçenin türeyişleri ile meydana gelmiş deyimlerdir.

RÜZGÂRLAR VE ÇEŞİTLERİ

Türkler de, diğer insanlar gibi, rüzgârları tanıyor ve geldikleri yönlere göre, yönlüyorlardı. Burada, Türklerin rüzgâr bilgisi üzerinde, bir araştırmaya gi-

[24] P e k a r s k i y, *Yakut Sözlüğü*, (türkçesi), I, s. 374.
[25] S e r o ş e v s k i y, aynı eser, a. yer.
[26] P e k a r s k i y, *Yakut Sözlüğü*, a. yer.
[27] K a ş g a r î, terc., I, s. 489. R a d l o f, *Wörterbuch* II, s. 352.
[28] R a m s t e d t, *Kalm. Wörterbuch*, s. 204b.
[29] Y u d a h i n, *Kırgız Sözlüğü* (tükçesi), s. 147.
[30] R a d l o f, Aynı esr., IV, s. 1662.
[31] Y u d a h i n, Aynı esr., s. 661.
[32] R a m s t e d t, Aynı esr., s. 370a.
[33] R a d l o f, Aynı esr., III, s. 883.

rişecek değiliz. Adı *"mitoloji"* ile ilgili olan bu kitabımızda, bizi ilgilendiren konular, daha çok tabiat olayları karşısında, Türklerin zihin ve hayâllerinde beliren, his ve düşüncelerdir. Bizi burada ilgilendiren eski türkçe deyimlerin başlıcaları, şunlardır. 1. *Yel*, 2. *Esin*, 3. *Tipi*.

1. "Yel" sözünün, türkçedeki asıl anlamı, "rüzgâr" demektir. Fakat zihinlerde beliren düşünceler ve din inançları, bu sözü de rahat bırakmamışlar ve türlü mânâlara çekmişlerdi. Yel sözünün, eski türkçedeki başlıca karşılıkları şunlardır:

1. Rüzgâr, 2. Hava, 3. Bazan gök gürlemesi ve yıldırım, 4. Kötü ruhlar ve cinler. Eski türkçede "rüzgâr esti" anlamına, *"Yel yeldirdi*[34]*"*, "Yel yelpirdi[35]" dendiği gibi; rüzgârın "yön çevirmesine", güneyden kuzeye veyahut da kuzeyden güneye dönmesine de *"Yel tetrüldi*[36]*"* derlerdi. *Yelpaze* ile *serinlemek* veya rüzgârlanmak için de, yine bu sözle ilgili fiiller kullanılırdı.

Eski Türkler, *"Oğlan yelpindi"* dedikleri zaman, çocuğun serinlediğini, söylemek isterlerdi[37]. Fakat aynı sözler içinde, *"Çocuğun cinler tarafından çarpılıp, hastalandığı"* anlayışı da bulunurdu. *"Er yelpindi*[38]*"* deyiminde, "adam serinledi" anlayışından çok, *"Adam cinler tarafından çarpıldı"*, anlamı bulunurdu. Ama, *"Ol özinge yel yelpindi*[39]*"* dendiği zaman, bu cümlenin tek bir mânâsı vardı. O da, *"O kendisi için, yelpaze salladı"*, demekti. Anadolu'daki *"yellenmek"* fiilinin aslı da, yine bu kökle ilgilidir[40].

Yel, hız ve sürat manasında: Rüzgarların büyük hızı, bütün insanlar gibi, Türklerin de gözlerinden kaçmamıştı. Bu sebeple *yel* deyimi, Türk edebiyatında, sür'atın ve çabukluğun bir sembolü olmuştu. Kaçmak, kaybolup gitmek, yıkılmak v.b. gibi anlayışlar da, yine hep bu *yel* sözü ile söylenegelmişlerdi. Eski Türkler, *"Erkeç eti em bolur, eçkü eti yel bolur*[41]*"*, yani, *"Koç eti, ilâç olur; keçi eti yel olur"*, atasözünü, söyler iken, *yel* sözünü çok daha ayrı ve başka mânâlar için de kullanıyorlardı. Bu atasözünde, *keçi etinin hafifliği*, yel sözü ile ifâde edilmiştir.

[34] Kaşgarlı Mahmud, Aynı, esr., III, s. 98: *"Yel yeldirdi"*: Yel esti.
[35] Aynı esr., III, s. 93: *"Yel yelpirdi"*: Rüzgâr esti. *"Er yelpirdi"*: Adam, cintutmuş gibi, sağına soluna sallandı, bakındı. *"Yağmur yelpidi"*: Yağmur, yeri ıslattı.
[36] Aynı esr., II, s. 229. *"Herşey, ters oldu (tetrüdi)". "Adamın huyu (kılık), kötüleşti, tersleşti tetrüldi"*. Krşl, Brockelmann. *Wortschatz*, s. 204.
[37] Aynı esr., III, s. 108: Asam, yelpaze ile kendini serinletti.
[38] Aynı esr., III, s. 144.
[39] Aynı esr., III, s. 108. Brockelmann'da, *"yelpinme"* sözü, açık değil: *Wortschatz*, s. 84.
[40] Ahmed Vefik Paşa, *Lehçe-i Osmanî*, s. 835.
[41] Kaşgarlı Mahmud, I, s. 95. Krşl. Brockelmann, *Spr.* 27.

Eski Türk edebiyatında *yel* sözü, çok az da olsa hava karşılığı olarak da kullanılmıştı[42]. Bazı lehçelerde ise rüzgârlı havalar, bulutlu ve şimşekli havalarla karıştırılmış ve bazan "yıldırım" için de *yel* denmiştir[43].

Anadolu'da *yel* sözü, yaygın olarak "hafif rüzgârlar" ve bilhassa "sabah rüzgarları" için kullanılagelen bir deyimdi[44]. Başlıca "büyük rüzgârlar" için ise çoğu zaman "baş yeller" denirdi[45].

Kara yel: Kara yel bütün Türk kavimlerinde, yaygın olarak "kuzey rüzgârları" ile ilgili bir deyimdir. Anadolu'da da durum, aynıdır. Yalnız Anadolu'da *batı kara yeli, yıldız kara yeli* gibi, kara yellerin, yönleri de belirtilmiştir[46]. Ayrıca Anadolu'da, her mevsimde ve hatta her ay esen kara yeller için de, ayrı bir ad verilmiştir.

Eski Türk şiirinde, *yel* ile *il* -çok güzel bir kafiye olmuşlardı. *"Kara bulutu yel açar, rüşvet verirsen il açar*[47]*"* gibi, güzel atasözleri de vardı.

Yel, kötü ruh ve cin karşılığı: Eski ve yeni türkçede *yel* sözü, cin veya "kötü ruh" anlamına da gelirdi. Anadolu'da da, vücûtlarımıza musallat olan "ağrı" ve "sızılara", *yel* denirdi. Rahmetli Ahmet Vefik Paşa, *yel* sözünün bu mânâsına, fazlaca önem vermişti. Vücûdumuza giren kötü ruhlar, ağrı ve sızılarımızla, hastalıklarımızı meydana getirirlerdi. Bu sebeple eski tabip ve şamanların en başta gelen vazifeleri, bu ruhları hastanın vücudundan uzaklaştırmaktı.

Eski Türklerin, *"Erni yel tokıdı"* deyimi, *"Eri, yani adamı cin çarptı"*, anlamına gelirdi. *"Oglanıg yel kapdı*[48]*"* denirken de, *"Oğlanı cin kaptı, cin dokundu"*, daha doğrusu çocuğa nazar değdi, kötü ruhların emrine girdi anlamı verilmek istenirdi. ***Yalnız kötü ruhlar çocuklara değil; çocuklar da kötü ruhlara kapılırlardı*[49]**. Önemli olan nokta, eski Türk kaynaklarında hep *oğlanlardan* söz açılıp da, *kızların* hiç bâhis konusu edilmemesidir. Her yerin cinleri ve kötü ruhları, aynı kuvvette değildi.

Eski Türk kaynaklarında *"Anıng yeli küçlüg*[50] dendiği zaman *"O yerin veya o kimsenin cin ve kötü ruhlarının güçlü ve kuvvetli"* olduğu, söylenmek

[42] *Kutadgu-Bilig*, Radlof neşri, 16, 18; Radlof, *Wörterbuch*, III, s. 346.
[43] Radlof, *Wörterbuch*, a. yer.
[44] *Lehçe-i Osmanî*, a. yer.
[45] Radlof, *Wörterbuch*, III, s. 345.
[46] Aynı esr. a. yer.
[47] Kaşgarlı Mahmud, terc., III, s. 268. Krşl. Brockelmann, *AM I, 28c*. Krşl. *"Kalın bulutlu, tipi (tüpi) sürer; karanlık işi, rüşvet açar:* (MK, III, s. 216). Krşl.)Brock., *spr. 110*.
[48] Aynı esr., II, s. 4.
[49] Aynı esr., II, s. 154.
[50] Aynı esr., III, s. 161.

istenirdi. Kutsal yerler için olduğu kadar, şamanlar için de bu gibi sözler kullanılırdı. Aynı sözde, *"O bölgenin rüzgârları kuvvetlidir"*, anlamı da saklı idi.

"Esin" ve "esme"

"*Esin*" sözü de eski türkçede, rüzgâr anlamına gelirdi. *"Esmek"* fiilinden türeyen *esin*, başlangıçta çok kuvvetli rüzgârları bile karşılarken, sonradan "hafif rüzgârlar" için kullanılmağa başlanmıştı. XI. asırda *esin* sözü, en "soğuk rüzgarlar", ve hatta tipiler için bile kullanılmıştı[51]. Farsçada da, bir *yel* sözü vardır. Bu, daha ziyade *büyük pehlivanlar* ve *kahramanlar* için kullanılan bir deyimdi[52]. Türkçe *yel* ile aralarında, bir ilginin bulunup bulunmadığını, burada söyleyecek bir durumda değiliz.

Tipiler ve kar fırtınaları

Tipi, **daha karla birlikte esen soğuk rüzgârlar için söylenen bir söz**dür. Eski Türkler tipiye, *tüpi* derlerdi. Çok karlı, rüzgârlı ve tipili yerlere de, *Tüpçil yer*[53] adını verirlerdi. Tipinin âdeta, ses çıkararak, "oğuldayıp", gelmesine, *"Tüpi karıg karıladı*[54]*"* ve tipinin esmesine de, *"Tüpi tüpürdü*[55]*"*, yani *"tipi tipiledi"* derlerdi. Türklerin tipi hakkındaki düşünce ve inançlarını belirtmesi bakımından, şiir halinde söylenmiş, şu çok eski iki Türk atasözünü de, vermeden geçemiyeceğiz:

Tütüşmeginçe tüzülmes,Tüpirmeginçe açılmas

Kavgasız düzen olmaz,Tipisiz hava açmaz[56].

Kalın bulutug tüpi sürer,Karangu ışıg, urunç açar

Kalın bulutu tipi sürer,Karanlık işleri rüşvet açar[57].

EKLER: İNANIŞLAR, DEYİMLER VE RÜZGÂRLAR

(Belgeler ve Notlar)

Deyimler

1) Boran, borağan: "Borağan": (Çağatay): Rüzgâr ve kar fırtınası: (Radlof, Wörterbuch, IV, ss. 1662, 1818). **Borağan** : (Konya-Sultaniye): Kar fırtınası veya fırtına: (DS). **Poraan, porogon:** (Teleüt): Kar fırtınası: (Radlof, Wb., IV, 1270).

[51] Aynı eser., III, s. 147. *"Keldi esin, esney"*: Rüzgâr, eserek geldi; Krşl. Brock, *Am I, 31m.*
[52] Mütercim Asım Efendi, *Burhan-ı Katı Terc.*, s. 238.
[53] Kaşgarlı Mahmud, terc., III, s. 56-57.
[54] Aynı esr., III, s. 324.
[55] Aynı esr., II, s. 71.
[56] Aynı esr., II, s. 71. Krşl, Brockelmann, *Spr. 168.*
[57] Aynı esr., III, s. 216-17. Krşl. Brockelmann, *Spr. 110.*

Boran: Yağmurlu ve tipili fırtına: **"Sakla dağlar boranından kışından"** : (TS). **Boran, borana, buran, boran, buruk, burutgan:** Kasırga ve kar fırtınası: (DS). **Burkuntu, burgaç:** Şidetli rüzgâr veya kasırga: (DS). **Burulgan, bulurgan, burgaç, burguç:** Hortumlu fırtına: (DS). **Buğnuk** (Çağatay): Kasırga ve nefes: (Radl. Wb., 4,1807).

Buğanak: "Yağmurun sağanaklı yağmasına denir ki, bora ve buğanak, tabir olunur: (Kamus tercümesi, III, s. 686) : (TS).

2) **Çapkur** : (Çağatay): Kar ve yağmur fırtınası: (Radlof, WB., III, 1924). **Çapkura-ma** (Çağ.) : (Aynı yer). **Çapkun** : (Çağ.): Kar ve yağmur fırtınası. **Yel ve çapkun** : (Babür-nâme) : Hızlı at ve yağma: (a. yer).

3) "Yel/cil/çel": **Çel** (Şor): (=yel) : Rüzgar : **"Çel ayı"** = Şubat: (Radlof, WB., III, 1976). **Cil** (Kazan) : Rüzgâr, yel. **Cil-ez** (Kazan): Hafif rüzgâr: (Radl. Wb., IV, 146).

4) **Davul** (Çağatay): Kasırga, hortum : (Radl., III, 1640). Krşl. **Tüülek** (Şor, W.): Kasırga : (A. eser, III, 1568).

Dönelge, dönegeç, dönemez (Anadolu): Hortum ve kasırga : (DS). Anadolu'da kasırga hortumları, **"su girdabı"** na benzetilir.

5) **Kat** (Soyot): Rüzgar: (Radl., II, 277). **Konya** (Anadolu): Hortumlu kasırga : (a. eser, I, 526). **Kuyun** (Tel., Altay), **Koyun** (Çağ., Doğu Türk.) : Hortumlu kasırga. **"Suyun kuyunu"** : Suyun girdabı : (a. eser, II, 906). Krşl. **Kuyul-gak** (Tel., Lebed): Su girdabı : (a. eser, II, 909).

6) **Saba yeli** : Sabah rüzgârı: **Kutadgu bilig** : (Radl., IV, 412).

7) Salgın/salkın : **Salgın** (Tub., Şor, Leb.) : 1. (Şor, Lebed) = Rüzgar. 2. (Tobol) = Soğuk : (Radl., IV, 364). **Salkım** (Çağ., Doğu Türk., Tarançı): **"Sovuk salkın"** = Soğuk rüzgar (a. eser, IV, 364). **Song salkın** (Teleüt) : Uygun rüzgar; **Song** = arkadan gelme : (a. eser, IV, 533).

Salkın (Osm., Kuman, Kazan, Kırg., Tel., Altay): Şiddetli rüzgâr. **Ters salkın, kaçalang salkın** (Teleüt) : Çok sert rüzgar. **Kölün salkın** (Tel.) : Hafif rüzgar. **Ong salkın** (Tel.) : Soldan gelen uygun rüzgar. **salgı** (Anadolu) : Yelpaze: (DS).

Salkın : (Kırgız) : Büyük soğuk ve sıcaklardaki, hava cereyanı. (Kazan): Soğuk. **Salkın-da** (la)-ma : Rüzgarın esmesi: (Radlof, Wb., s. 361-2). **Ebirilgen salkın** (Altay) : Evirgen rüzgar, hortumlu kasırga : (a. eser, I, s. 932).

8) **Üyürme** (Çağatay) : Hortumlu kasırga. Krşl. **Evirme, ebiril:** (Radl., Wb., I, 1818). **Evren** (Anadolu) : Hortumlu kasırga : (DS).

9) **Yelbegei** (KKırg.) : Kemersiz elbiselerin yelde sallanıp, yellenmeleri : (Radl., III, 357). **Yeltege** (Tob.) : Rüzgar bayrağı : (a. eser, III, s. 355).

Yelbegen, yani "dev" in de, yel ile bir ilgisi olmalıdır. Çünkü bütün Türk dünyasında "yel" ile "cinler", eş manalı olarak söylenmiştir. **Küleg yel tüstü** (Sagay) : Rüzgar vızıladı: (Radl., II, s. 1469).

İnanışlar

1) Kar fırtınası estirme: "... **Kâfir reisi Telege, kar fırtınası ve soğuk yaptı. Normon-Bet'in oğlu Ças- Tülük'ü öldürdü..."** : (Proben, III, s. 104 (metin)/133 (terc.).

2) yelle gelen ruhlar: "... **Kuisan Hatunun kardeşi Kara-Yiğit: "-İlden gelen, ikilim! Yelden gelen, yedilim! İlden gelen, ikilim!...".** Bu bir Baksı duası gibidir: (Proben, III, ss. 50, 129, 130).

3) Soğuk ve bahar yelleri: "**(Yakut Türkleri), soğuk yeller, batıdan; bahar yelleri ise, doğudan geliyorlar...**" : (Pekarskiy, **Yakut sözlüğü, (türkçesi)**, I, s. 22). Krşl. **"Öngdin yel"**, Doğu yeli ve **Bahar yelleri: Kutadgu Bilig.**

4) Kara rüzgar: "... Kara-Yel ölüm getiriyor..." "İlâhî bir sıcak-yel, savaş veya güreşte sıkışan yiğitlere, güç veriyor..." : (Proben, I, s. 20-21). Bu çok mitolojik Türk destanlarında böyle motifler, fazlaca görülüyor. Anadolu'daki rüzgarların yönleri değişiktir.

5) Bazı Anadolu yelleri: "Ağaç kabardan (bahar-), Akçakanat, aşağı yel (güney -), Ayrankesen (Güneşten önce doğudan esen sert-), Bakırsattıran (kuzey-), Bozyel (yağmur getiren), Çakmakyeli (gün dorusu), Çanak kurutan (ekinlere dokunan sıcak-), Domuz çömelten (soğuk -), Gök izliği (kaba -), Gök yeli (karışık esen, batı -), Kan yeli (şiddetli -), Korum yeli, Azak (kuzey-doğu-), Yaprak açan (Bk. Ağaç kabardan), yaprak döken (güz -), Yagar yeli, boz yel (yağmur getiren)...: (DS).

6) İtil'in kızıl yeli: "(Altay'ın *oğlu* Tatı'yı öğerken: "- Pazardan gelen, bez idi! âsillerden kalan, göz idi! İtil (ırmağından) gelen kızıl yel (kızıl cel) gibi, güzel söylenmiş, bir söz idi!..." : (Proben, III, s. 10/29).

7) Gül, şöyle diyor: "(Bilmece): Rüzgar vursa (buran soksa), toz çıkmaz! Yaprağım çiçeğimden ayrılmaz!..." : (Proben, IV, ss. 201/247).

8) Savaşta kasırga: (Yil-kuyu): "... Küçük kardeş, 23 türlü hüner öğrendi. 24 yiğidi (nökeri) ile yola çıktı. Yolda kasırga (yil-kuyun) çıktı. Atları ile askerleri kayboldu..." : (Proben, IV, s. 90/115). Kuzeydeki gemici Türklerin de, böyle bir motifini görüyoruz:

"... Adam, karısını bir baya, zengine satıyor. Kadın baya boyun eğmiyor (boyın bermedi) ... Irmaktaki gemiye (kerep) biniyorlar. Sert bir rüzgar (kattı yil) çıkıyor. Gemi batıyor. Kadın kurtuluyor ve yeni bir hayata giriyor..." : (Proben, IV, s. 110/143).

9) Toktamış Han'ın atı: "... Toktamış Han'ın, rüzgarın erişemediği (yel yetbez), koşan, boz (poz) atı..." : (Proben, IV, s. 44/56).

10) Fitne saçan yel: "... (Kıyamette), dağlar sallanır, fitne ve fesad saçan rüzgar, insanları birbirine düşürür. Töreler bozulur!..." : (A. İnan, Şamanizm, s. 24).

11) Yel cadısı: "... Sihirbaz Temir-Bay, Yel ruhu cadı'sı ile ortak oluyor. Oğlu Sarı'nın 90 midesi varmış. Er-kökçe'nin, safra kesesini çıkarıp, öldürüyor..." : (Proben, III, s. 98/125).

12) Okun rüzgarı: "... Göğe ulaşan bir ev vardı, Evin yanında bir ihtiyar (abışka), okunu yonup (uknı yunıb) duruyordu. Okunu yonma (ugının yungan) rüzgarından (yilindin), evin kapısı açıldı. Yiğidin bir kılıcı vardı. Yere saldı, yedi kat battı (ütti). Ağaca saldı, 6 kat girdi (ütti)..." : (Proben, IV, s. 189/234).

13) Zamanın, yele gitmesi: "... Kara-Kököl evleniyor. 7 gün, 7 gece yatıyor. Bir ay, bir gün gibi, bir gün bir saat gibi, çabuk geçiyor. Bunun üzerine Yiğit, şöyle diyor: " - Savaşsız, benim ömrüm yele gidiyor (yelge gider)!" Temir-Alp'dan, savaşacak bir alp soruyor..." : Proben, IV, s. 86/111).

14) Babanın, katı; annenin, hafif yeli: "... Büyük Züzülö kuşunun yavruları, Mişek-Alp'a şöyle diyorlar: "Babamız (adam) geldiğinde, yel katı gelir (yel tolgun tüşüp)... Annemiz (inemiz) geldiğinde, yağmur damlar (cilgennen yamgır yauar), yel az gelir (az yel tüşör)!..." (Proben, IV, s. 23/29).

15) Kasırga çıkaran yiğit: "Bir ejderha, kuşun yavrularını yemek için, ağaca çıkıyor. Yiğit, kuşun yavruları ile, kuş dilinden konuşuyor. Bunun üzerine büyük bir kasırga (yil-kuyun) çıkıyor. Kuşların annesi geliyor..." (Proben, IV, s. 90/116).

16) Kuşun kanadı ile rüzgâr: "... Züzülö kuşu, kanatlarını vurunca, (göğün direği) Ulu kavağın (Pay-Terek) başı, bükülüp yerlere saçılır (çaçılar). Denizin suları, yerlere saçılır..." (Proben, IV, s. 23/29).

17) Sabah yeli: "(Uygur şiiri): (Töreyi), sırası ile (şaşımsız) yerine getirip, onu sabah yeline saçmalıdır (saçku.. tan-ka)...": (R. Arat, Eski Türk şiiri, 150).

"Esrük saba, esnek koyar..." : (Rabguzî, 130, 13; Rad., Wb., I, s. 1295).

18) Falda rüzgâr: "... Kuğu kuşu uçtu, gölüne konmaz! İnsanoğlu, evine gelmez! Eğer bu büyük Taşma adlı fal gelirse, yorumu şöyledir: "Rüzgar esip (yel yeltirip), bastırdı (intürdi) ve tavan ağacı kılındı..." (R. Arat, Eski Türk şiiri, 151).

28. BÖLÜM

SU VE SULAR

(Türk gelenekleri ile destanlarında)

Eski Türklerde, "yer ve suların" önemi

Su, Türk geleneklerinin köklerini tutan, en büyük temeldir. Herşey ona dayanır. Belki tarla, bir süre sulanmazsa, olabilir. Fakat hayvanların, hergün su içmesi gereklidir. Bunun için Göktürkler, *Yer-su* yani *yer* ve *sular* anlayış ve inanışına, büyük bir değer vermişlerdir. Onu kutlulaştırmış ve ona kişilik vermişlerdir. *Yer-su* inanışı, tam bir "*vatan*" anlayışıdır. "*Tanrı, Türkün yeri ve suyu sahipsiz kalmasın diye*", Kağanları, Türk milletinin üzerine getirip koyuyordu. İyi vazife görmeyen veya isyan edenleri ise, *Yer* ve *su*'lar cezalandırıyordu. Görülüyor ki yerdeki sular, Türklerin yalnızca dinlerinde değil; devlet anlayış ve inanışlarında da, büyük bir rol oynamakta idiler. Ancak Göktürkler, yalnızca yiyip içen; fakat bir devlete ve kağana sahip olamayan bir millet veya insanlar için ise, "*ot ve su gibi*" yaşıyorlar, diyorlardı. *Suv-öl* deyimi ise, Göktürk çağında, bir yaşlık ve rutubetlilik, demek idi. Biz burada suyu, daha çok *Türk mitolojisi* ile ilgili inanışlar bakımından inceleyeceğiz.

AKARSULAR

Dede Korkut, Kırgız Türklerinin yarı müslüman şamanları, yani *baksıları* tarafından, şöyle yardıma çağrılırdı[1]: "*Su ayağı Er-Korkut, baksıların piri, ... dar yolda sana sığındım*". Dede Korkut, "*su ayağı*" gibi idi. Aynı baksılar, bazan da Dede Korkut'u şöyle arıyorlardı: "*Su başında Süleyman, su ayağında Er-Korkut, çağırınca gel, kaygu ve hastalığı bul*[2]". Aslında, akarsular için söylenmiş en güzel sözler, Dede Korkut kitabının içinde bulunur. Fakat bunların çoğu mitoloji konularının, dışında kalmaktadırlar.

Akarsuya, "and içme": **Bu gelenek Anadolu'da ve Dede Korkut kitabında da *argış* deyişleriyle görülür. Moğol kavimlerinde**

[1] "*Su başında. (yani Sir Derya) başında Süleyman (dağı)! Su ayağında, Er Korkut (mezarı)!...*" Baksı duasına böyle başlanıyor. "*Baksı piri, sen değil misin? Göz kulak ol (közindi sal), elimden tut (kolum tut)! Sizden, medet dilerim (medet tileymen)!...*: A. İnan, *Kitab-ı Dede Korkut Hakkında*, Makaleler, s. 168 vd.

[2] Bu duanın tam metni için bk. A. İnan, *Şamanizm*, s. 135 (100).

ise, *and içme* törenleri, *"akarsudan su içme"*, yolu ile yapılıyordu[3]. Biz burada üstadımız Prof. *A. İnan'ın verdiği bilgilere, bir ekleme daha yapalım. Ç i n g i z H a n ile arkadaşları da gelecek için, " B a l c u n a ırmağının kıyısında and içmişlerdi"*. Biz şimdilik ırmaklar üzerinde durmuyoruz.

E v i n ve b a r k ı n suları: Evlerimiz ile yurtlarımız, çevresinde su bulunan yerlerde kurulur. Bunun için de bu sulara saygı duyulur. Onlar, *"Baba evinin suları"* dır. Bu çok eski Türk inanışları, A n a d o l u 'da çeşitli deyiş ve tutumlarıyla, görülür. K u z e y Türklerinde ise, *"koca evine gelen g e l i n e, kocanın evine ait akarsular ile kaynaklar gösterilirdi. Koca kütüğüne geçmiş olan gelin, sulara çeşitli s a ç ı l a r yaparak, saygıda bulunurdu*[4]".

"ARI VE İYİ SULAR"

D e d e K o r k u t kitabında, suyun benzetildiği birçok semboller vardır. *"Kanlı su"* gibi... Ancak D e d e K o r k u t 'ta, *"arı sudan abdest aldı"* dendiği zaman, buradaki suyun manası, daha da derinleşmekte ve genişlemektedir. En eski Türk edebiyatında, *"arıklık süzüklük"*, yani *"arılmışlık ve süzülmüşlük"* ün manası, gönül temizliğinden imana kadar, çeşitli anlayışları içinde topluyordu. Uygur edebiyatındaki *"edgülüg suvı"*, yani " i y i l i k s u y u " ise, daha başka dilekler için söylenir[5]. Yine eski Türklerde, daha doğrusu Kutadgu Bilig'de görülen *"yüz suvı"*, yani " y ü z s u y u " sözünün dayandığı inanışlara kadar inebilmek ise, burada mümkün değildir. U y g u r Türkleri, M e r k ü r i yıldızına, *"suv yulduz"* diyorlardı[6].

"SU İÇME"

Yukarıda, su içme yolu ile yapılan " *a n d* " ve *"yeminler"* üzerinde durmuştuk. Bugün biz de, "and etmek, yemin yapmak" demiyoruz da; *"yemin içmek"* diyoruz. Bütün bu inanışların temellerinde yatan, çok eski Türk inanışları vardır. Türk destanlarında, *"yiğitlerin su içmeleri ile atlarına, katı kayın ağacından yapılmış kovalardan su vermelerine"*, geniş yerler ayrılmıştır[7].

"Aş ve su" eski Türk edebiyatında çoğu zaman, hep bilikte geçer: "a ş s u v " veya " a ç m a k s u v s a m a k ", yani a c ı k m a k ve s u s a m a k, gibi..

[3] Ç i n g i z H a n ile birlikte, B a l c u n a ırmağında su içip yemin edenler, 17 kişi idiler. Bunlar ile çocukları, Ç i n g i z H a n devletinde, saygı duyulan kişiler olmuşlardı. Bu kişilerden 11 tanesini, *Sino-Turcica* adlı eserimizde tesbit etmiştik.

[4] *"Türk Kültürünün Gelişme Çağları"* adlı eserimizde, bu gelenek, çok daha geniş olarak ele alınmıştır.

[5] *Altun yaruk: (Suvarnaprabhasa), 122, 14.*

[6] *Türkische Turfan Texte*, VII, 11: *"Su yıldızı"* için, yıldızlar bölümüne bakınız.

[7] R a d l o f, *P r o b e n*, III, s. 19/23. 1. sahife numarası, metne; ikincisi ise almanca tercümesine aittir.

Hayvanları sulamak, mitoloji araştırmalarının dışında kalmaktadır. Ancak K u t a d g u B i l i g 'de, şöyle bir söz vardı: *"O çağda k u r t l a r, koyunlar ile birlikte su içtiler"*, yani *(Böri koy bile suvladı ol ödün)*[8]. Bunun bir destan mı, atasözü mü yoksa yabancı dillerden bir tercüme mi olduğunu, burada belirtemiyeceğiz.

"IRMAKLAR"

Irmaklar da, birer akarsudur. Ancak akarsuların, en büyüğüdür. Irmaklar da, büyüklüğüne göre, bir boyun veya bir kavmin, kendi suyudur. Nitekim U y g u r *Bayançur Kağan* yazıtında, *"subı Selenge ermiş"*, yani *"(onların) suyu, Selenge (ırmağı) imiş"*, deniyordu[9]. S e l e n g e ırmağının kutluluğundan, kuşkumuz yoktur. Yine Göktürk T o n y u k u k yazıtında *Anı* adını taşıyan bir ırmaktan söz açılırken, *"Anı subug baralım"*, yani *"Anı suyuna erişelim", deniyordu*[10]. Anadolu'da *Murat suyu* veya *Fırat suyu*, *Karasu* deyişlerine de çok rastlanır. Hatta Kaşgarlı M a h m u d , V o l g a , yani *İdil* suyu için şöyle bir halk şiiri bile derlemişti[11]: *"Etil suvı aka turur, kaya tüpi kaka turur"*.

Çok büyük ırmaklar, için Türkler, *"yadıg suv"*, yani " y a y ı k s u " diyorlardı. Aslında Türkler, büyük İmparatorluklardan önce, büyük deniz veya bir o k y a n u s tanımıyorlardı. Türklerin o k y a n u s için söyledikleri *Talay* sözü, belki de T i b e t ç e *Dalay* sözünden gelmiştir. Bunu bile bilmeyen Kuzey Türkleri, -Tufan'dan dolayı- Nuh Peygambere, *Yayık-Han* demişlerdir. Pınar üzerinde, ayrıca durmuştuk.

"SU" SÖZÜ VE SU ANLAYIŞLARI

Eski Türkler, s u yerine, *"sub"* derlerdi. Sonradan *"b"* sesi, bazı değişmelere uğramış ve daha sonra da, büsbütün düşmüş ve *su* diye söylenmeğe başlanmıştı. Elbette ki türkçenin engin ve derin geçmişinde, buna benzer değişiklikler olacaktı. Ç i n dilinde de *su*, bugün *"suei"* diye söylenmektedir. Eski çağlardaki çince söylenişi ise, eski Türklerdeki *sub* yazılışı ve söylenişine yakındı. Bundan dolayı bazıları, Türklerin *sub* veya *su* deyiş veya anlayışının, Ç i n dilinden alındığını ileri sürmüşlerdir.

Türkler, "sub" veya "su" sözünü, Çinceden mi almışlardı? Gerçi Türkçe *su* ile Çince *suei* sözleri arasında, gerek bugün ve gerekse eski söylenişleri bakımından, büyük bir yakınlık vardır. Ancak su, bütün insanların, hayat ve

[8] *K u t a d g u B i l i g*, B. 44, 1. *"Kurt-koyun"* e ş l e m e s i , eski Türk edebiyatında, çok görülür.

[9] *Bayan-Çur Kağan* yazıtı, (Şine-Usu), 2.

[10] *T o n y u k u k* yazıtı, 27. *Anı Suyı*'nın neresi olduğunu bilemiyoruz.

[11] Kaşgarlı M a h m u d , I, s. 75; krşl. B r o c k e l m a n n , AM I, 29, 4.

varlıklarının vazgeçilmez bir temelini oluşturur. Yani, şu veya bu kültür çevresinden alınan veya verilen, bir kültür unsuru veya konusu değildir. İnsanlar tarihte, dünyaya gözlerini açar açmaz, *su* ile karşı karşıya gelmişlerdir. Su konusunda bu Ç i n tesirlerinden, daha çok yeni Çinliler söz açmaktadırlar. Ancak bunun karşı tezi de ileri sürülebilir: *''S u'' sözünü, yoksa Çinliler mi Türklerden aldılar?* Bizce bunlar üzerinde durmağa değmez. İki komşu ve büyük dilde, birbirine benzeyen sözler de bulunabilir!

"Sub" söylenişi ve yazılışı, G ö k t ü r k yazıtlarının görünmesiyle birlikte, başlıyordu. Bu gelenekler, 744 de kurulan B i r i n c i U y g u r devletinin ilk kağanının, yazıtı ile devam ediyor ve T u r f a n 'da bulunan Göktürk yazılı, el yazısıyla yazılmış, *Irk-Bitig* adlı vesikaya kadar, devam ediyordu. U y g u r yazılarıyla yazılmış *D o ğ u Destanı* içinde ise su sözü, *''s u g''* yazılışı ve söylenişiyle görülüyordu. İ t i l ırmağı'nın suyu denirken, buradaki *"suyu"* sözü, *"sugı"* deyiş ve yazılışıyla yazılmıştı[12]. Hemen hemen ilk olarak görülen, bu yazılış ve söyleniş hakkında, fazla bir şey söyleyemiyeceğiz.

''s u v'', söyleniş ve yazılışı ise, İlk U y g u r yazılarıyla birlikte görülür. Suya, *suv* deme geleneği, 11. yüzyılda yazılmış *K a ş g a r l ı M a h m u d* 'un kitabı ile *K u t a d g u B i l i g* içinde devam etmiştir. Daha sonraki çağlarda bu deyiş, belirli olarak, artık izlenmiyordu. Ancak bir çok Türk ağızlarında "su" sözü, uzun bir sesli ile, *''s u u''*, *sû*, deyişiyle söyleniyordu. A n a d o l u 'daki bazı çağrışımlarda da, uzunluk ve yuvarlaklaşma görülür. Bunun üzerinde, daha fazla durmayalım.

"Sug" deyişinin, eski türkçede yalnızca *O ğ u z Destanı* içinde görüldüğü üzerinde azıcık durmuş ve bunu biraz karanlık görmüştük. Ancak R a d l o f 'un *Sözlüğü*'nde görülen bir örnek, bu konuda biraz olsun bizi rahatlatabiliyordu. Ona göre S a g a y, K o y b a l ve Ş o r gibi *A l t a y* kültür çevresindeki Türk kesimleri, suya, *''s u g''* diyorlardı[13]. Onlar da *sug* sözünü, diğer Türkler gibi, ırmaklar ve çaylar için de söylüyorlardı. Görülüyorki Türk Dünyası ve kültürü o kadar geniştir ki, neyin cevabını ararsak, onu aşağı yukarı bulabiliyoruz.

"SU" ESKİ MANASI VE ANLAYIŞLARI

Aşağıda bu konuda, eski kaynaklardan ayrı ayrı bölümler verme yoluyla, geniş açıklamalar vermeğe çalışacağız. Bilindiği üzere bizim çalışma metodumuz, *"materyel ve vesikalara dayanarak bir tarih sentezi"* kurma yoludur.

[12] B a n g - R a h m e t i, *Oğuz Kağan Destanı*, 19, 4.
[13] R a d l o f, W ö r t e r b u c h, IV, s. 755.

1000 veya 1250 yıl önceki Türkler de *su* sözünü, bizimle aynı anlayışlar ile söylüyorlardı. Onlar ile bizim aramızda, bir ayrılık yoktur. Bu anlayış birliği üzerinde bir kaç örnek verelim:

a) I r m a k s u y u : 11. yüzyıldan önceki bir Türk şiirinde, *''İ t i l suyı aka turur''*, yani *''İ d i l ı r m a ğ ı n ı n s u y u a k a r d u r u r''* gibi, bugünkü söyleyişimize çok yakın olan bir söz geçiyordu[14]. Burada artık İ d i l, yani *Volga* ırmağının suyu gibi, bir tanıtmaya kalkışılmıyordu. Ancak daha sonraki *U y g u r* yazılı *O ğ u z destanı* içinde, -biraz da Ç i n g i z H a n kültür çevresinin tesirleriyle-, *''E t i l mürennüng sugı''*, diye bir tanıtmaya girişiliyordu[15]. Bu vesikada, dil ve anlayış, oldukça zayıflamıştır.

G ö k t ü r k yazıtlarında, bu konulardaki anlayış, daha sağlam ve mantık üzerine kurulmuştur. *''A n ı subı''*, A n ı adlı, ırmak demekti. B i l g e T o n y u k u k, strateji gösterirken, *''A n ı suyunun (kıyısına) varalım''*, diyordu. Bu anlayışı da, eski Türkçe ile *''A n ı subug baralım''* diyerek, sağlam bir mantıkla anlatıyordu[16].

"İlin, yurdun ırmağı" anlayışı üzerinde de biraz durmak gereklidir. Her il ve her y u r t, bir ırmağa veya çaya dayanır. Çok eskilerde de, şimdi de iskân ve yerleşmeler, suların düzenlerine göre yapılırdı. Nitekim tarihçi R e ş i d e d d i n de, *"On Uygur"* oymağının oluşmasını, *"On ırmak yatağı"* üzerine kurmuştu. G ö k t ü r k yazılı, *Bayan-Çur Kağan* yazıtında da", *"Onun suyu, S e l e n g e (ırmağı) imiş"*, deniyordu: *"Subı Selengge ermiş*[17]". Türklerdeki ırmak anlayışı ve ırmaklar hakkındaki inanışlara, yeniden döneceğiz.

b) Y u r d u n i ç i t i : *(Evin ve yurdun içecek suları):* Eskiden de, şimdi de bütün Türklerde, içilen su, mukaddestir. Suyu bulunmayanlara su verme, bir *sebil* ve bir *hayrattı*. Konuyu uzatmadan, *D e d e K o r k u t* 'tan bir kaç örnek verelim:

Yüksek yüksek kara dağlarım sana yaylak olsun,
Soğuk soğuk sularım, sana i ç i t olsun[18]!

Yukarıdaki örnek, *bağışla* ilgilidir. Diğer örneğimiz ise, B e y r e k 'in geriye dönmemesi nedeniyle söylenen bir *ağıt* idi.

Karşı yatan kara dağı sorar olsan,
Ağam B e y r e ğ i n yaylası idi,...
Soğuk soğuk suları sorar olsan

[14] Kaşgarlı M a h m u d, I, s. 73, 75; krşl. not. 11.
[15] *Oğuz Kağan Destanı*, 19,4; krşl. n. 12.
[16] *T o n y u k u k* yazıtı, 27.
[17] *Bayançur Kağan* yazıtı: (Şine-Usu), 2.
[18] D e d e K o r k u t Kitabı, 166-12.

Ağam B e y r e ğ i n içidiydi,

Ağam B e y r e k gideli, içerim yok[19]!

Bu *sebil* veya *içit,* kişiler için değil; halk veya kendi toplulukları içindi. Halk ve hayvanlar, *belirli sınırlarla çevrilmiş, yurdun sularından içebilirlerdi.* Bu sular örf ve hukuk bakımından, "*Yurdun ve halkın i ç i t i*" idi.

"**A i l e n i n i ç i t i**" ile suları da, bütün Türklerde ayrı bir öneme sahiptir. *A n a d o l u* 'da da, bu yüzden nice kavgalar çıkmış ve kendi suları ile pınarları için nice efsaneler, hikâyeler söylenmiş ve nice türküler yakılmıştır.

G e l i n , daha eski Türklerde, "*koca evine girmeden önce, kocasının yerleri ile sularını gezerken, onlara saygı ve saçı sunardı*". Şimdi ise bu iş, biraz daha kapalı yapılıyor. Ancak şimdi de gelin, kendisi ve çocukları için, *içit* olacak sular için, çeşitli jestler yapmaktadır. Bu da normaldır.

c) **İ ç e c e k s u :** A n a d o l u 'da da su içilirken, bazı saygılı tutum ve hareketler gösterilir. Kimisi su içerken, *alnını tutar;* kimisi, *bismillah* çeker; bazıları da saygı ile *yudum yudum içer...* Biz bunların, çeşitli örneklerini görmüş ve yaşamışızdır. Bu konu üzerinde fazla durmayalım. Ancak içecek su ile *testi,* birbirlerinden ayrılmayan, iki önemli unsurdur.

"Dört testide dolu su": Bu sözler, eski türkçe yazılmış bir B u d a metninde geçiyordu. Eski türkçesi şöyledir: "*Tört burnatça tolu suv*[20]". Bu, eski bir B u - d a sembolünün, türkçeye uygulanışıdır.

Ç i n l i l e r, su değil; çay içerlerdi: Bu, çok önemli bir noktadır. Bu gelenek Ç i n ' de, daha çok mikropları önlemek için uygulanır. Dağlık bölgeler dışında, Ç i n 'de su içme geleneği, görülmez. *Yaylacı, hayvancı* ve *köylü Türklerde* ise, su içme ayrı bir zevktir. G ö k t ü r k yazıları ile yazılmış *T u r f a n el yazmasında* da, "*sub içipen*", yani su içip, su içme deyişlerini görüyoruz[21].

d) **"Kaynak suyu içmek"** de, ayrı bir zevktir. A n a d o l u 'da da bazı kaynaklardan su içmek için, epey bir yol alınır ve zahmet verilir. 11. Yüzyılda derlenmiş eski bir Türk şiirinde, bir kaynak suyunu içme ile düşmana karşı zafer, yanyana getiriliyordu[22]:

"*Geceleyin göçelim, Y a m a r suyunu geçelim;*

"*Kaynak suyunu içelim, yufka düşman ufalansın!*

K a y n a k bu şiirde türkçede *terngük* sözüyle karşılanmıştır. Bu sözün aslı, *terngek* idi. *Dernek,* derilmiş yer manasında, su birikintisi, su sızıntısı için

[19] Aynı eser, 103-9. B e y r e k hikâyesinden.
[20] *Altun yaruk: (Suvarnaprabhasa),* 487, 9.
[21] T h o m s e n , (A. Stein elyazması), II, 26.
[22] Kaşgarlı M a h m u d , II, s. 5; B r o c k e l m a n n , *AM Pr.* 19 c.

söylenmişti[23]. Bu konuda örnekler, daha da genişletilebilir. Ayrıca kaynak ve pınarların, Türklerin inanışlarındaki yeri üzerine döneceğiz.

e) **M e y v a s u y u** gibi diğer usareler de, Türk halk inanışları ile halk tıbbında büyük bir yer tutar. Bu, daha sert şeylerin de suyu olabilirdi. *Arpa suyu* veya *darı suyu*'ndan yapılmış bir içki de olabilirdi. Bu usareler, dünkü ve bugünkü hayatımızda, büyük bir yer tutarlar. Bu konuda iki tane de eski U y - g u r türkçe vesikasından örnek verelim:

1) Ü z ü m s u y u : Kuru üzüm suyu da, eski Türkçe U y g u r vesikalarında, ilaç olarak geçiyordu. Buna yalnızca "*üzüm suvı*", deniyordu[24]. Eski Türkçe *U y g u r* vesikaları ile diğer kaynaklarda çeşitli ü z ü m adları da geçiyordu: "*İt üzümü, meşiç üzüm, tıkma üzüm*", gibi...

2) S u s a m s u y u : Ü z ü m ile s u s a m , *U y g u r* vesikaları ile diğer Türk vesikalarına, girmiştir. Bunlar üzerinde, ziraat kültürü bakımından "*Türk Kültür Tarihine giriş*" adlı eserimizde, çok geniş olarak durulmuştur. Biz burada yalnızca *tıb* ve *şifâ* bakımından bir örnek vermek istedik. Türkler bu eski çağlarda susama, "*tana*" diyorlardı:

"*Yaş susamı, havanda döğ suyunu üç kez burnuna damlat*": Bu ilaç reçetesinin eski türkçesi daha güzeldir: "*Yaş tananı sokıp, suvın alıp, tamızgu ol*[25]".

K ü n c i veya k ü n c ü , A n a d o l u 'da da, susama verilen bir addır. Bu Türklerin, *ikinci kültür aşamasına* ait bir sözdür. U y g u r - T ü r k kültüründe bu iki çağ, birleşmiş ve yanyana görülür:

"*Yaş turpu (turmanı) havanda döğüp (sokıp), suyunu alıp, susam yağı (künçit yagı) ile karıştırıp damlatırsanız, ağrı söner*[26]". Bu da başka bir eski Türk reçetesi. Bu yağlar, *büyücülükte* ve başka işlerde de kullanılıyordu.

GÖKTÜRKLERDE "S U VE S U L A R"

"Türk milleti! yerinden suyundan ayrılmazsan, iyilik göreceksin!"

Göktürk Yazıtları

Türkler, toprak ve suyu, birlikte tutuyorlar: Bütün büyük dünya kültürlerinde, *toprak* ile *su,* ayrı ayrı unsurlar olarak görülmüşlerdir. Türkler ise

[23] Kaşgarlı M a h m u d , II, s. 291, 328. B r o c k e l m a n n ; bir yerde "*tarnguk*" olarak yorumluyor: *Wortschatz,* s. 197.
[24] R a h m e t i , *Uig. Heilkunde,* I, s. 83.
[25] Aynı eser, I, 127. *Tamızma,* damlatma.
[26] Aynı eser, a. yer. *Turp suyu*", ile "*susam yağı*", su ve yağ deyimleriyle birbirlerinden ayrılıyorlar.

toprağı, susuz olarak düşünememişlerdir. Bu, gerçekçi bir görüştür. Ancak toprak ile su birbirlerinden kesin olarak da, ayrılmamışlardır. *"Yer ruhları"*, yer ve sular içinde toplanmışlardı. *"Türklerin yer ve suları"*, aynı zamanda Türklere yardım ediyorlardı. Çaylar, ırmaklar ve göller, canlı ve yaşayan şeyler gibi kabul edilmişlerdi. Bunlar, Tanrı gibi insanların çok üzerinde bulunan, mukaddes varlıklar değillerdi. İnsanlar, onlarla ilişki kurabilirlerdi. Dede Korkut Kitabında, *"kuru kuru çaylara sücü (tatlı) dökme"* ve böylece yapılmış *adak* dilemeler görülüyordu. Az sonra bu konu üzerinde, daha geniş olarak duracağız.

"Su ayağı Er Korkut" da, Dede Korkut'un türbe veya makamı ile bir tanıtmasıdır. Hocamız Abdulkadır İnan, bu konu üzerinde durmuştur[27]. Dede Korkut, *su ayağı* nasıl oluyordu ? Bunu elbette ki bilemiyoruz. Fakat ne olursa olsun bu, muhteşem bir motiftir.

"Yüce Tanrı", yer ve su ruhlarının üzerinde: Yer ile su ayrı; gök ise ayrı mukaddes varlıklar ve güçlerdir. Çünkü Göktürk yazıtlarında, Tanrı tarafından gök ile yer, ayrı ayrı yaratılmıştı. Elbette ki Göktürk yazıtlarındaki din ve inanışlar, yüksek bir din anlayışına dayanıyordu. Sonradan Yakut ve Altay Türklerinin şamanizminde, dış tesirler ve geri bir hayat dolayısıyla, bu anlayış ve düşünceler, daha gevşemiş ve daha dağılmışlardı. Bu konulara, *yer* ile ilgili bölümümüzde, daha geniş olarak döneceğiz.

"Türk'ün mukaddes yeri ve suyu": *"Türk Tanrısı, Türkün mukaddes (ıduk) yeri ve suyu, şöyle etmiş: Türk milleti yok olmasın diye! Millet (budun) olsun diye*[28]*...* Bu, hiç bir milletin tarihinde ve yazılarında görülmeyen, muhteşem bir giriştir. Bu, ne mana, ne incelik ve ne büyük bir güç gösterisidir! Görülüyor ki *"Türk Tanrısı"* ile birlikte, *"Türk'ün mukaddes yeri ve suyu"*, Türk milletinin yok olmaması ve millet olması için, çalışıyorlar. Buradaki *"Türk Tanrısı"* da, muhteşem ve görkemli bir deyiş ve anlayıştır. Ayrıca Göktürk yazıtlarında, iyi hizmet göstermiyenlerin veya isyan edenlerin de, *mukaddes yer ve sular tarafından cezalandırıldığını*, görüyoruz.

"Yer ve suyun sahibi" ise Türklerde ayrı bir konudur. Bunu, ileride yer ruhlarını incelerken açıklamağa çalışacağız. Çünkü, *"Türkün yer ve suları"* üzerinde, özellikle *yer* ile ilgili bölümümüzde duracağız.

Göktürk çağı, eski Türk dil ve düşüncesinin en yüce bir çağıdır. Türkler her çağda kendilerine hayat veren topraklara, sulara ve dağlara saygı ile bakmışlar ve onları mukaddes saymışlardı. Şimdi de Allahın bu bağış ve nimetlerine, şükrederek bakıyoruz. Bu, dün de bugün de böyledir. Bu konularda, eski Türk düşüncesi, İslâmiyet ile bağdaşmıştır.

[27] Burada *"Su ayağı"*, Sir-derya ırmağının kavşağı olsa gerektir. Korkut-Ata'nın mezarı, buradadır: A. İnan, *Makaleler*, s. 168; *Şamanizm*, s. 135, 141.

[28] Bilge Kağan yazıtı, Doğu-10.

Er-Sular ve "Vatan" Anlayışı

"Yurdun, yerleri ile suları, aynı zamanda vatan demektir".

Görülüyor ki Türklerde *"vatan"* anlayışı, çok eskilere, belki de binlerce yıl ötelerine gitmektedir. Ayrıca vatan için ölmek veya kanını dökmek için de, bazı yüce ve derin sebeplerin bulunması gerekmektedir.

Türkler toprağı, su ile değerlendiriyorlardı: Bu, çok önemli bir noktadır. Yalnız başına bir toprak, suyu olmadan hayat veremezdi. Toprak ancak su ile düşünüldüğü zaman bir mana kazanabiliyordu. Bu konuya yukarıda da dokunmuştuk. Halbuki Ortadoğu ile Batı düşüncesinde yalnızca *toprak*, her şeyi içine alabiliyordu.

"Koruyucu yer ruhları", yalnızca topraktan değil; toprağın bağrını delerek çıkan, su ile de kendilerini tamamlıyorlardı. Anadolu'daki inanışlarımıza göre, gece ile birlikte, *"yerler mühürlenir"* di. Ancak yer ile birlikte, *"sular da kararırdı"*.

Türkler, "çorak" araziye eskiden de "susuz" derlerdi: Türklerde *çorak* arazi için, çok çeşitli deyimler vardı. *Susuz* arazi için, ziraatçı Türkler ayrı; hayvancı Türkler ise, ayrı deyimler ve sözler kullanırlardı. Bu deyimler ile anlayışları, başka bir eserimizde, derin olarak ele almıştık. *"Susuz"* ise, geniş anlamlı bir deyimdir. Göktürk yazıtlarından, Bilge Kağan *yazıtı* içinde, şöyle bir söz geçiyordu:

"Yukarı (?) doğru, askeri idare ederek yürüyüp, geceli gündüzlü, yedi zamanda (ötüşke?) susuz (subsız) geçtim, çorak yere değdim, yetiştim[29]*"*.

Buradaki sözlerden, *ordunun susuz* kaldığı da anlaşılıyordu. Bir gerçek varsa; o da bu yerin *susuz* olduğu idi. Fakat "çorak" arazi, bundan sonra başlıyordu. Belki de *çorak* ile *susuz yer* veya *çöl*, ayrı özellikleri taşıyan topraklardı.

"Yerimden Suyumdan Ayrıldım"

Bu sözler, Altay dağlarının kuzeylerinde bulunan, Göktürk yazılarıyla yazılmış, *Yenisey yazıtları* adı verilen, bir *mezar taşı* üzerinde okunmaktadır[30]: *"Yerime, ayıta! (?) Suyuma adırıldım!"* Yani, *"yerimden, çok yazık! (?) Suyumdan ayrıldım!"* Tabii olarak *mezar yazıtı*, bu sözlerle de bitmiyordu[31]:

[29] Bilge Kağan yazıtı, Güney-Doğu, 51.

[30] H. N. Orkun, *Eski Türk Yazıtları*, III, s. 73.

[31] Aynı eser, III, s. 72.

1) *"Milletimden (budunum), halkımdan (Künim) arkadaşlarım ve akrabalarımdan (kadaşım) ayrıldım! Doymadım! İlime, hanıma doymadım! Yazıt taşı (bengü) diktim... Yad eldeki, dünürümden ayrıldım!.. Sizlerime, iyi eşlerimden ayrıldım!"*

Böyle eski bir Türk mezar yazıtında, ölen bir insanın vatanı, ili, halkı, akrabaları ile olan ilgileri üzerinde, ne kadar içten ve ne kadar duygu dolu bilgiler verilmektedir!

2) ***"Birleşmiş milletimi o t ve s u gibi kılmadım"***: **Yine G ö k t ü r k yazıtlarından, çok derin ve manalı bir sözü sunuyoruz. Türk düşünce**sine göre, *"insanlardan oluşan bir millet, o t l a r ve s u l a r gibi, ruhsuz ve duygusuz değillerdi"*. Bu bir T ü r k d ü ş ü n c e s i ve dünya görüşüdür. Bu düşünce, eski türkçemizde, daha derin ve daha manalı olarak anlatılıyordu[32]:

3) *"Anca kazganıp, (böyle kazanılmış ve düzenlenmiş) biriki budunıg, o t - s u b kılmadım"* Buradaki *"biriki"* sözü, b i r l e ş m i ş veya müttehid anlayışının, aşağı yukarı bir karşılığı olabilir:

4) *"Böyle kazanılmış ve düzenlenmiş olan birlik (halindeki) milletimi, otlar ve sular gibi (bırakmadım), kılmadım!"* Bizce burada söylenmek istenen mana, daha çok milletimi, *"başsız ve hakansız"* bırakmadım, demek olsa gerektir.

KANIN, SU GİBİ AKMASI

***(Türk milleti: İlinizi bırakıp), gittiniz... Gittiğiniz yerde iyiliğiniz şu oldu: Kanınız su gibi (subça)... I r m a k gibi (ögüzçe) aktı"*: Bu da K ü l t e g i n yazıtı'nın, çok ünlü ve manalı bir bölümüdür. Kanın, *"su gibi, ırmak gibi akması"*, bu da Türklere göre bir deyiş veya anlayıştır. Aslında Türklere göre insanın *kanı* değil; *kemiği* daha önemlidir. Türk düşüncesi, bunun üzerine kurulmuştur. Ancak yine Türklere göre, *"kan akıtma, t a b u idi"*. Daha manalı eski türkçesi şöyledir[33]:**

"... (Çeşitli yönlere) barıgma bardıg, barduk yerde edgüg ol erinç: Kanın subça.. kanın ögüzçe yügürti".

"Yerini Suyunu" bırakıp ayrılma

***"Dokuz oğuzlar, y e r l e r i n i ; s u l a r ı n ı bırakıp Çin'e doğru gittiler"*: Yerleri ile sularını, yahut *illerini* bırakıp gitme, Türk düşüncesi ile devlet anlayışında, hoş karşılanmamıştır. Nitekim K ü l t e g i n yazıtında Türk milletinin Ç i n 'e doğru gitmemesi, Ö t ü k e n'de, yani G ö k-**

[32] B i l g e K a ğ a n yazıtı, Doğu-22.
[33] Aynı yazıt, Doğu-20.

t ü r k başkentinde oturmaları, buyruluyordu. D o k u z O ğ u z l a r 'ın da, yer ve sularını bırakarak gitmeleri, doğru görülmüyordu:

"D o k u z O ğ u z budun, "y e r i n , s u b ı n ı d ı p", Tabgaçgaru bardı..." Bundan sonra yazıtın metni bozuluyordu. Ancak anlaşıldığına göre yazıt, sözlerine şöyle devam ediyordu: *"(Dokuz Oğuzlar, sonra yine), Çin'den ... bu yere geldiler. Onlara bakayım (igideyin), diye düşünüp..."*[34]

"Yerlerini sularını bırakma" karşılığı olarak, eski türkçede *"ıdmak"* sözü kullanılıyordu. Bu söz, bırakmak ve terketmek manasına olduğu kadar; kaybetmek, *"elinden çıkarmak"* anlayışı ile de, söylenmiştir. Aynı zamanda D o k u z O ğ u z yurdunun yeri ve suları, onları koruyan güçlerdir. Böylece D o ğ u z O ğ u z l a r kaçmakla, kendilerini koruyan kendi ruhları ile güçlerden de, yoksun kalmışlardı. B i l g e K a ğ a n yazıtının bir yerinde, Türk milleti için de aşağı yukarı aynı sözler söylenmektedir:

***Yerinden suyundan ayrılmazsan, ey Türk milleti! iyilik göreceksin!"*: D o k u z O ğ u z l a r gibi G ö k t ü r k devletinin halkı da,** sık sık başlarını alıp, Ç i n 'e doğru gidiyorlardı. Bu, G ö k t ü r k yazıtlarında, sık sık anılan şikayetlerdir. Burada da Türk milletine, halka bir öğüt verilmektedir. Ancak bu çok güzeldir[35]:

"Kağanından, bu beğlerinden, bu yerin ile suyundan ayrılmazsan, (ey) Türk milleti! Kendin (özün), iyilik göreceksin! Evine gireceksin! Kaygısız ve sıkıntısız olacaksın!"

Türk milleti, yeri, suyu, koruyucu ruhlar ile beslenen; kağanı ve beyleriyle korunan ve bakılan yerini ve yurdunu bırakıp gitmemelidir. Bu, Türk milletine yapılan, bir *"buyruk"* idi. G ö k t ü r k yazıtlarında *buyruklar*, çoğu zaman, *"sabım"*:, yani s a v ı m veya s ö z ü m diyerek sonlanıyordu.

Diğer Göktürk inanışları

1) "Y o l ve s u": Bu **inanışları, G ö k t ü r k yazıları ile yazılmış,** *Irk-Bitig* adlı bir vesikadan alıyoruz. Ünlü kâşif Aurel S t e i n , buna benzer üç vesika bulmuştur. Bunları yine G ö k t ü r k yazıtlarını okuyan, V. T h o m s e n okumuştu. Bu, bir *rüya yorumu idi*[36]:

"Binek atı (özlük at), güneşli yerde, yorgun argın dura kalmış. Tanrının gücüylü (Tengri küçine), dağ üzerinde y o l ve s u görüp, ormanlı bir tepe üzerinde, taze ot görerek (yaş ot körüpen), varıp su içmiş (sub içipen), yaş ot yiyerek, ölümden kurtulmuştur. Biliniz, bu iyidir".

[34] Aynı yazıt, Doğu-40.
[35] Aynı yazıt, Kuzey, 13.
[36] W. T h o m s e n , (A. Stein el yazması), II, 26.

G ö k t ü r k yazılı bu vesikada görülüyor ki, *rüyada yol ve su görmek* ve böylece ölümden kurtulmak, iyi yorumlanmaktadır.

2) "Keçeyi s u y a s o k m a k": G ö k t ü r k yazılarıyla kağıt üzerine yazılmış, aynı vesikada görülmektedir. Bu da bir *rüya yorumu*'dur. Ancak bu rüya, iyi yorumlanmamaktadır[37]:

"Keçeyi s u y a s o k m u ş (kidizig suubka suukmuş). Ayrıca vur sıkıca bağla. Biliniz ki, fenadır bu (bilinler yablak ol)" Bu vesikalarda dış tesirlerin bulunup, bulunmadığını bilemiyoruz.

TÜRKLERİN EN ESKİ SU KÜLTÜ VE ANADOLU

İyi bir ruhun makamı olan, suyu kirletmeme A n a d o l u 'da da bu geleneğe bağlı kalınırdı. Hocamızın yazısına, burada bir kaç katkı yapacağız. Ondan sonra da, onun görüşlerini öz olarak vermeğe çalışacağız. D e d e K o r k u t 'taki, *"arı sudan abdest aldı"* sözleri, bu bakımdan bize bazı şeyler söyleyebilir. Yine D e d e K o r k u t 'ta Türklerin, suların kirlenmesine karşı olduklarını ve *kirli suları* istemediklerini, sular ile ilgili bölümümüzde göstermeğe çalışmıştık. D e d e K o r k u t 'tan, bir *su kasidesi* de, sunmuştuk.

Sulardan geçmeğe izinli olma: Veya suyu geçmeğe, Tanrı'nın izin vermesi... D e d e K o r k u t 'ta görülen, *"kanlı kanlı sular, geçit versin"*, sözü bu konuda bize birşeyler söylemektedir. Hocamızın bulduğu bir vesikaya göre, büyük ırmakları geçenler, *izinli* sayılıyorlardı[38] Bu iki vesikayı, yanyana getirmek gereklidir.

Büyük sulara saygı ve ibadet: S u k ü l t ü , Türklerde çok eskilerden beri vardır. Bunun temelleri de *"yer-su"* inanış ve anlayışına dayanıyordu. Hocamızın gösterdikleri gibi, *" K i m e k Türkleri, İ r t i ş ırmağını büyük sayarlar, ona taparlar ve secde ederlerdi. Su, Kimeklerin Tanrısı idi"* Belki kaynakların, biraz abartmaları vardı. Ancak bazı gerçekler de, vardı. Yeniseyliler, *Y e n i s e y (K e m)* ırmağı için de, *"Merhametli Hakan (Kayra-Kan)"*, derlerdi. Yeni gelen g e l i n l e r e , evin çevresini gezdirmek *"su gösterme"* geleneğini de hocamız, su kültüne bağlamakta idi[39]. A n a d o l u 'da bu gezdirme, yalnızca su gösterme için değil; çevreyi görme ve eğlenme için yaptırılır.

"Suyun içine el sokma yasağı", bizde, A n a d o l u 'da da vardır. Özellikle, *"banyo suyuna el sokmama"*, bu gün evlerimizde özenle uyulan bir gelenektir. Çünkü, *"arı sudan abdest alma"*, bu gün de bir şarttır. *"Su üzerine*

[37] Aynı eser, II, 50. Burada, *"Sub"* yerine, *"suub"* diye bir uzatma görülüyor.
[38] A. İ n a n , *Türklerde su kültü ile ilgili gelenekler*, Makaleler, s. 493.
[39] Aynı eser, s. 492: G e l i n e , *"babalardan kalan su, analardan kalan su"*, diye köyün suları gösteriliyordu.

y e m i n"de bugün A n a d o l u 'da yaygın olarak yapılır. Çünkü bizde su da, ekmek gibi Allahın bir nimeti sayılmıştır. *"Suyu yudum yudum içme"* protokolu ve kaidesi, çok manalıdır. Annelerimiz bize, "Allaha şükrederek, yudum yudum için", derlerdi. Bunun içinde sağlık nedenleri de yok değildir. *"Su içerken eli başa koyma"* geleneği üzerinde de, ayrıca durmak gereklidir. A n a d o l u 'da aranırsa, *"suya saygı gösterme"* bakımından buna benzer, pek çok örnek bulunabilir.

TÜRKLERİN DİN VE İNANIŞLARINDA S U VE S U L A R

"Su başında Süleyman; su ayağında E r - K o r k u t ! Belâları sen korkut!"

Bir Baksı duasından

Ebedi, mukaddes, arı ve iyi s u

Türklerde su, her çağda mukaddes ve saygılı tutulmuştur. A n a d o l u 'da da bu gelenek, değişmemiştir. A n a d o l u 'da su içme, bir *"saygı protokolu"* içinde yapılır. Bu saygı töresinde, *" e k m e k ile s u "*, birbirinden ayrılmaz. Zaten 11. yüzyıl kaynakları da, yaygın olarak, yemek için *" a ş - s u "* diyorlardı. İkisi, birbirlerinden ayrılmıyorlardı.

1) " M u k a d d e s s u " : G ö k t ü r k yazıtlarında yer, ancak suyu ile birlikte düşünülebilirdi. Bundan dolayı yazıların her yerinde, *"ıduk Yer-sub"*, yani *"mukaddes yer ve su"* deyimini görebiliriz. Eski Türkçede *"ıduk"*, mukaddes demektir. Çünkü, *"su, T a n r ı tarafından gönderilmiştir"*. Eski türkçede, *"ıd-mak"* sözü, göndermek demektir. Yukarıda belirttiğimiz gibi, A n a d o l u 'da da su, bir *"saygı töresi"* ile içilir. *Suyu kirletmek* ve buna benzer daha bir çok şeyler, günah sayılmıştır. Bunun üzerinde fazla duramıyacağız.

2) " E b e d î s u " : Eski türkçede *ebedilik, sonsuzluğa erişme*" anlayışı, *" m e n g ü , mengülük"* sözleriyle karşılanırdı. Kuzeydeki B a ş k u r t Türklerine göre, *"Semrük adlı çift başlı kartal, "mengülük s u y u n u " içmiş olarak K a f dağında yaşıyordu"*. Hocamız Prof. Abdulkadir İ n a n , bunun üzerinde durmuşlardı[40]. Bu, y a b a n c ı bir motiftir. Ancak akıp giden su veya *"su ayağı"* nın, sonsuzluğa gittiğine, Türkler de inanıyorlardı.

" â b - ı h a y a t " anlayışı da, G ü n e y ve O r t a d o ğ u kültürlerinin bir anlayış ve inanışıdır. *Kutadgu Bilig*'deki su ile ilgili anlayışları incelerken, Türklerin, buna, *"idillig su"*, yani *k a d e h l i k s u* dediklerini, göstermeğe çalışmıştık. *Hayat suyu* da, yine aynı eserde, *"tiriglig subı"*, yani *d i r i l i k s u y u* diye anılmıştı.

[40] A. İnan, *Türk folklorunda Simurg ve Garuda*, Makaleler, s. 350.

3) ''*A r ı s u*'' anlayışı ve inanışı, en güzel *D e d e K o r k u t* Kitabı içinde anlatılmıştır: *A r ı s u'dan abdest aldılar... Adı görklü M u h a m m e d M u s t a f a'ya salavat getirdiler...*'' Bu konuyu da, D e d e K o r k u t ile ilgili bölümümüzde incelemiştik. Eski U y g u r yazılarındaki, ''*arıg süzük, arıg turuk*'', yani ''a r ı s ü z ü k, *süzülmüş; a r ı - d u r u*'' sözler, de, bu görüşleri desteklerler.

''*A r ı y u n m a k*'', *y ı k a n m a k*'da Türklerin İslamiyetten önceki inanışlarından geliyordu. ''*Yunmak, arıtınmak*'', yani ''*yıkanıp, arı olma*'' anlayışı, eski türkçe *budist* yazılarında da, görülür[41]. İ s l a m sonrasında da, namazdan önce yıkanmak gerek idi. *Buda* dininde, ''*et ve özünü arıg yunmak, yıkanmak ve arı don giyme*'', dinin ve düşüncenin, ana prensiplerinden biri idi[42]. İlaç kullanmadan önce de, ''*burunu arıg yunmak*'' gerekli idi[43]. Görülüyor ki, Dede Korkut'ta görülen anlayış Türklere, çok eskilerden geliyordu.

4) ''İ y i s u'' *(Edgü suv):* Su, arı olduğu kadar da, iyidir. Eski türkçede iyi, ''*edgü*'' diye söylenirdi. Ayrıca, ''*arınmak*'' ile iyi olma, i y i l e ş m e arasında, yakın bir ilişki vardı. Bunun için eski U y g u r yazılarında, ''*edgüti arıtı*'', yani *iyileşme* ile *arınılma* anlayışı, yanyana görülüyordu[44].

5) ''*Y ü c e l e n v e i n e n s u*'': Bu anlayışı eski bir U y g u r Türk şiirinde görüyoruz[45]. ''*Ağdınur, iner suvlar*'': Ağmak, türkçede yükselmek demektir. Güneşin yükselmesi de, bu sözle anlatılırdı. Çağ çağ, Türklerin suları anlatışlarında, bir değişme oluyordu. Ancak Türk dili ve düşüncesi, görkemini kaybetmiyordu.

''Su ayağı'', ''su başı'', ''su içme'', ''sulanma''

1) ''*S u - a y a ğ ı, s u - b a ş ı*'': Su ayağı'nın ne demek olduğu üzerinde, aşağıda duracağız. *Su başı* anlayışı da, pınar, kaynak ve bulak ile ilgili bölümlerimizde ele alınmıştır. Türklerin su ile ilgili görüşü ve inanışlarını vesikalarla pekiştirmek istiyoruz. *Abdulkadir İ n a n* hocamızın yayınladığı, K ı r g ı z - K a z a k *baksıları*'nın söylediği bir dua vardır[46]:

''*Diri desem, diri değil, K o r k u t - A t a Evliya!... Su başında (kaynaklarında) S ü l e y m a n; su ayağında E r - K o r k u t! Belâları, sen korkut! Çağırdığımız zaman gel, Pirim! Bunlu, (kaygulu) ile hastalığı keselim, şifâ ver (tabıp ber), pirim!*'' Tercümede, hocamızdan biraz ayrılıyoruz. Bu söyleyiş ve

[41] *Altun Yaruk: (Suvarnaprabhasa)*, 478, 20.
[42] F. W. K. Müller, *Uigurica*, I, 29, 12.
[43] R a h m e t i, *Uig. Heilkunde*, I, 132.
[44] *Chuastuanif*, I, 133.
[45] R a h m e t i, *Eski Türk Şiiri*, 38, 145.
[46] A. İ n a n, *Şamanizm*, s. 135, 142.

anlayışların, diğer bir eş, benzer ve paralellerini bulamadık. Ancak su kaynaklarıyla, *su ayağı*, yani k a v ş a ğ ı n ı n da, bizde ve bütün Türklerde kutlu olduğu bir gerçekti.

2. ''*S u i ç m e ile i ç i t*'': Bunun üzerinde de, D e d e K o r k u t ile ilgili bölümümüzde durmuştuk. ''*İ ç i t*'', birine veya bir yurda ait olan, içilecek sudur. Nitekim D e d e K o r k u t'ta şöyle deniyordu: ''*Sovuk sovuk sularını sorar olsam, ağam Beyrek'in içidiydi...*'' D a ğ r u h u'nun, ''*su içtiği yer, Kara-Dağ idi*''. Görülüyor ki en kuzeydeki Abakan Türklerinin dualarındaki bir dağ ruhunun da, su içtiği bir yeri, ''*i ç i t i*'' vardı. Burası da kutlu *Kara Dağ* idi[47].

3) ''*S u d a n s u l a n m a k g e r e k !*'': Bu da, *Hatayî*, yani Ş a h İ s m a i l' in bir sözüdür:

Bir boyu, boylamak gerek,

Bir sudan, sulanmak gerek,

Bir dili, söylemek gerek

Feriştehler, bilmez ola!

Bir yol, bir inanç ve *mezhep* de, bir su yolu veya bir su gibi görünüyordu. Huyları ve işleri bir olan insanlar için de, ''*suyu bir*'' denilir. ''*Aynı suyu içiyorlar*'', ''*suyunca gitmek*'' gibi, daha bir çok sözler, bu anlayış ve inancımızı gösterir. K u t a d g u B i l i g ile ilgili bölümümüzde de, buna ait örnekler verdik.

''And içme'' ve ''çocuk isteme''

1) ''*A n d i ç m e*'': Dikkat edilirse türkçemizde, and etmek ve hatta yemin etmek bile, az söylenir. Anadolu'da daha çok *yemin içtim*, denilir. Ancak bu anlayışın, su veya su içmek ile bir ilgisi yoktur. Bu yalnızca *and kâsesi* ile, içki veya kımız içmektedir. G ö k t ü r k çağındaki heykellerin, hemen hemen hepsinin elinde, bir *and kâsesi* bulunur. ''*Su içme ile and*'', ancak kuzeylerdeki, *ayı kültü* bulunan Türklerde görülür. Bunlar, *ayı kafatası ile su içer* ve böylece *and etmiş* olurlardı[48]. Bu, *Büyük Hun İnparatorluğunda*, kafatası ile and içme törenlerinin, iptidaî bir örneği olsa gerektir.

2) ''*Ç o c u k i s t e m e v e k u t l u p ı n a r l a r*'': A n a d o l u masallarında, çocuk isteyenler için *elma*, önemli bir motiftir. M a n a s destanı içinde ise, *elma ağacı* önemlidir. *Ağaç* ile *pınar*, herhalde daha orijinal ve eski bir

[47] Aynı eser, s. 124 (15). A b a k a n kamları, *içit* için burada ''*sugat*'', ''*sugatıg*'', diyorlar.
[48] A. İ n a n, *Eski Türklerde ve folklorda ''Ant''*, Makaleler, s. 320: ''*Bu suyu içtiğim gibi, ayı beni yesin*'', diyorlarmış. Büyük devlet kurmuş olan Türklerde *ayı kültü* yoktur.

motif olmalıdır. Bu konu üzerinde *"Türk Mitolojisi I"* adlı eserimizde de durmuştuk.

Yakup Han, karısının kısırlığından şikâyet ediyor ve şöyle diyordu: *"Bu Çırıçı'yı (yani kadını) alalı, ondört yıl oldu. Bir çocuk koklayamadım, öpemedim. Bu hatun, mezarlı yerleri ziyaret etmiyor; elmalı yerlerde, yuvarlanmıyor; kutlu pınarlar yanında, gecelemiyor!"*.

Kırgız ve Kazak Türkleri de, *"kısır olan kadınları, sahrada bulunan tek ağacın, pınarın, (veya kuyunun) veya suyun yanında geceletip, kurban kesiyorlardı*[49]*..."* Anadolu'da da çeşitli dileklerle ziyaret edilen su başları ile çevresindeki ağaçlar vardır. *"Tek ağaçlar"* da, Anadolu'daki inanışlarda, önemli bir yer tutarlar. Özellikle dağlar ve tepelerin başındaki *tek ağaçlar...*

"Su kıyısında kurban", "çift başlı kartal"

1) *"Su başında veya su kıyısında kurban"*: Anadolu'da da yatırların birçokları, su başlarında bulunur. Aranırsa, büyük ırmakların yanında, *kurban* kesildiği de, görülebilir. 1759 da, Kazak-Kırgızlarla Kalmuklular, bir barış andlaşması yapmışlardı: *"Bulanık adı verilen suyun kıyısında, alnında "gök-kaşga" denilen bir işaret bulunan bir boz aygır ile karabaşlı bir koçu kurban kesmişler. Ellerini kana batırmışlar ve böylece andlaşmışlar..."*. Bu çok önemli vesikayı, hocamız A. İnan bulmuştur[50].

2) "Çift başlı kartal": Yukarıda, ölümsüzlük, yani *"mengülük suyu"*, üzerinde dururken, bu konuya yine dokunmuştuk. Türk mitolojisi adlı eserimizde de, *"Simurg"* kuşu hakkında epey not vardır. Kendisi bir Başkurt olan hocamız A. İnan'ın bulduğu bir Başkurt efsanesi, bu konuda değer bakımından, oldukça ağırlıklıdır: *"Semrük adı verilen iki başlı bir kuş varmış. Bir başı, kişi başı gibi imiş ve kişi dilince konuşurmuş. Ölümsüzlük, yani "mengülük suyu" nu içtiği için, ölmezmiş. Kaf dağında yaşarmış. Göllerde yaşayan ejderhaları kapıp, Kaf dağına atarmış*[51]. Bunun *içiti*, yani su içtiği yer neresiymiş, söylenmiyor. Yukarıda verdiğimiz bir efsanede ise *"Dağ ruhu"* suyunu, *Kara Dağ* adlı bir dağdan içermiş. Yani onun bir *içiti* varmış.

[49] A. İnan, *Şamanizm*, s. 168. Bu bilgi, Molla Gazi Hoca'nın, *"Kazak Halkının Adetleri"* adlı risalesinden alınmıştır. Çok değerli bir bilgidir.
[50] A. İnan, *"Ant"...*, Makaleler, s. 319. Bu olay, 1759-60 yıllarında olmuştur.
[51] A. İnan, *Türk folklorunda, Simurg ve Garuda*, Makaleler, s. 350: Kırgızlar'ın Er-Töştük destanından: *Proben*, V, s. 378 vd. (metin).

Yeni gelinlere su gösterme

Koca evine yeni gelen gelinler, bazı tutumlarda bulunurlar. Anadolu'da da, *"ocağın yanına hamur yapıştırma"* veya hafif yollu *saçı* yapmalar görülür. Türk ailesi ile ilgili eserimizde, bu konular üzerinde, daha geniş olarak duracağız. İslâmiyetten önceki geleneklerin çok yaşadığı Kazak-Kırgızlarda, *Yeni gelin, kayınbabasının evinde, yanan ocağa yağ atar ve secde edermiş"*. Başkurt Türklerinde ise, *"yeni"* gelinler, kayın babasının içtiği pınarlar ile koca yurdunun içinde bulunan, ırmak ve göl sularına para atarlarmış[52]". Bu daha çok, kendi çocuklarını da yaşatacak olan, sulara karşı yapılan, bir saygı gösterisidir.

"SU" İLE İLGİLİ ESKİ TÜRK ATASÖZLERİ

"Suyu görmeden, babucunu çıkarma"

Eski bir Türk atasözü

Aşağıda sunacağım atasözleri, 11. yüzyılda, *Kaşgarlı Mahmud* tarafından derlenmiştir. Bu atasözleri halk dilinden derlenmiştir. Bundan dolayı bu sözlerin, çok daha öncelerine ait olmaları gerektir. Hepsi de, çok gerçekçidir. Halkın, yüzyıllar öncesinden gelen tecrübelerine ve dünya görüşlerine dayanır. Çoğu da, bugün halâ Türkiye'de, ufak değişikliklerle söylenir. Konuyu uzatmadan, örneklerimizi hemen vermeğe başlayalım.

Kaşgarlı Mahmud, ilk önce atasözlerinin, eski türkçelerini vermiştir. Ondan sonra bu sözlere bağlı kalarak, arapça bir tercümesini vermiştir. Bunu da yaptıktan sonra atasözünün, kendi görüşüne göre, bir açıklamasını yapmıştır. Biz de Kaşgarlı Mahmud'un bu tercüme ve görüşlerini, kendi görüşlerimizi de katarak yorumlamağa çalışacağız. Ancak bugünkü Türk okuyucular için, önce atasözlerinin türkçelerini sunacağız:

1) Suyu görmeyince, pabuç çıkarma. Eski türkçesi: *"suw körmegince, etük tartma!"* Atasözünü derleyene, yani Kaşgarlı Mahmud'a göre, *"kişilere işlerinde acele etmeyerek, ağır başlı davranmaları"* için söylenirdi[53]. Gerçi sözün içinde, bu mana da vardı. Ancak bugünkü anlayışımız da, doğrudur". *Suyu görmeden, paça sıvamak"*, gibi...

2) Susamışa serâb, büsbütün su görünür. Eski türkçesi: *"Usukmışka sakıg kamug suv körünür"*: Susamış insan, her serâbı su gibi görür. Derleyiciye göre bu söz, *"her şeyi kendi işine yarar gibi gören yoksul kimse"* için, söylenir[54].

[52] A. İnan, *Şamanizm*, s. 166.
[53] Kaşgarlı Mahmud, III, s. 426; Brockelmann, *Spr.* 258.
[54] Kaşgarlı Mahmud, I, s. 191; Brock., *SPr.* 176.

3) Balık suda, gözü ise dışarıdadır. Eski türkçesi: *"Balık suvda, közi taştın"*: Kaşgarlı M a h m u d 'a göre bu söz, *"her şeyin içinde bulunup da, bilmiyormuş gibi görünen kimse"* için, söylenir[55].

4) Kuyuda su var, fakat itin burnu (yetişip) değmez. Eski türkçesi: *"Kudhugda suv bar, it burnı tegmes"*: Derleyiciye göre bu söz, *"bir işi dileyip de, ona erişemeyen veya başkasının yemeğine göz dikerek, onu ele geçiremiyen"* için söylenir[56].

5) Buğday yanında, karamuk da sulanır. Eski türkçesi: *"Buğday katında sarkaç suvalur:* Kaşgarlı bu sözü, *"buğdayın devleti ve bereketi yüzünden, karamuk da su bulur"*, diye yorumluyor[57].

6) Geçidi, (köprüyü?) su götürdü: Eski türkçesi: *"Ol keçişni suv iletti"*: K a ş g a r l ı 'ys göre bu söz, *"geçmiş ve artık elde edilemez bir iş"* için söylenir[58].

7) Su bile içirmeyene, sen süt ver: Eski türkçesi: *"Suv içürmezke, süt ber:* Bu, *"sana kötülük edene, iyilik yap"*, demektir[59].

8) Su vermeyene, sen süt ver: "Su birmezken, süt ber": Kaşgarlı'ya göre, *"sana kötülük edene, sen iyilik et, çünkü senin iyiliğin, onu sana köle yapar*[60].

9) Eşek, başım esen olsa, denizden su içerim, dermiş: Eski türkçesi: *"Eşyek ayur, başım (esen) bolsa, sundırıda suv içgey men"*: Bu söz, *"dileğine erişmek için, uzun seneler yaşamak isteyen kimseler"* için söylenirmiş[61].

10) Buzdan su damlar: (Babadan oğula geçenler için): eski türkçesi: *"Buzdan suv tamar"*: Bu söz, *"huyları babasının huyuna benzeyenler"* için söylenirmiş[62].

11) Çocuk, oğlan su döker; büyük (kayıp düşerek), bir yanı kırılır: Eski türkçesi: *"Oglan suv töker, ulug yanı sınur"*: Bu söz, *"küçüğün yaptığı kötü bir işten, büyüklerin gördükleri zarar"* için söylenir[63].

Yukarıda sunduğumuz bu çok eski Türk atasözleri için, bugünkü türkçemizdeki paraleller ve benzerler aramayı, gereksiz görüyoruz. Bununla, konumuzu da dağıtmış ve saptırmış oluruz. Zaten bu atasözlerini okuduğumuz zaman, hepimizin aklına, bunların bir çok benzerleri gelir. Halkın bağrından ve düşüncelerinden kopup gelen Türk atasözleri, her çağda gerçek bir hayatı ve hayat görüşünü yansıtmışlardır. Bu atasözlerinde *balık, köpek, eşek* gibi, hayvanlar da verilmiştir. Fakat bunlara da, insan gibi bir *kişilik* verilmiş ve gerçek günlük hayat ile yorumlanmıştır.

[55] Aynı eser, I, s. 191; B r o c k ., *Spr.* 38.
[56] Aynı eser, I, s. 375; B r o c k ., *Spr.* 120.
[57] Aynı eser, III, s. 240; Krşl. B r o c k ., *Spr.* 218.
[58] Aynı eser, I, s. 369. Krşl. B r o c k ., *Spr.* 96.
[59] Kaşgarlı M a h m u d , I, s. 218.
[60] Aynı eser, III, s. 129. Krşl. B r o c k ., *Spr.* 140.
[61] Aynı eser, I, s. 492. Krşl, B r o c k ., *Spr.* 35.
[62] Aynı eser, III, s. 123. Krşl. B r o c k ., *Spr.* 27.
[63] Aynı eser, II, s. 29. Krşl. B r o c k ., *Spr.* 94.

Az sonra *Kutadgu Bilig*'e, yazarı *Yusuf Has Hâcib*'e, yani T ü r k a y d ı n l a r çevresine geleceğiz. Orada ise yeni bir Türk dünyası ve Türk düşüncesi ile karşılaşacağız. Orada, elbette ki dış tesirler daha çok olacaktır. Ancak hem halkda ve hem de Türk aydınlar çevresinde, her fikir türkçe düşünülmüş ve türkçe anlatılmıştır.

KUTADGU BİLİG'E GÖRE SU VE SULAR

Ev almak ister isen, komşusunu sor!
Yer almak ister isen, sularını sor!

Kutadgu Bilig

K u t a d g u B i l i g , Türklerin *yerleşik* kültürlerinin, büyük eserlerinden biridir. K a r a h a n l ı çağının, görkem ve haşmetinin, yüce bir sembolüdür. Bunların doğusunda ise, henüz müslüman olmamış, U y g u r - T ü r k dil ve edebiyatının eserleri yükseliyordu. Ancak bu K a r a h a n l ı kültürünü, U y g u r - T ü r k kültür çevresinin içinde düşünmek doğru değildir. K u t a d g u B i l i g 'de görülen söz ve deyimlerin çoğu, eski U y g u r - B u d a deyimlerinin, iz ve hatıralarını taşırlar. Ancak K a r a h a n l ı l a r , Uygurların daha batısındaki bir Türk kültür çevresidir. Hele İslamiyetin tesirleriyle, büsbütün bağımsızlığına kavuşmuştur.

Karahanlılar, yabancı fikirleri de, en eski ve öztürkçe sözlerle benzeştirebildiler: K u t a d g u B i l i g içinde, eski İ r a n edebiyatı ile benzer temalarının, hiç bulunmadığını söylemek, elbette ki doğru olamaz. Bu konularda, biz de bu *Batı tesirlerini*, yakından duyduk. Ancak bütün fikirler, kök ve manaları çok eskilere dayanan, türkçe sözlerle anlatılmıştır. Sunduğumuz örnekler içinde, bozulmuş bir farsça sözle, *"ni'met"* gibi bir arapça deyimden başka, yabancı bir iz görülmemektedir. K a r a h a n l ı Türkleri, yabancı düşünceler ile fikirleri, kendi Türk özleri içinde, bağdaştırmış ve Türkleştirmişlerdir.

"Y ü z s u y u ", yani bizim de çok kullandığımız bir anlayış ve sözü, K u t a d g u B i l i g 'de de sık sık görüyoruz. Y ü z s u y u , *"onur, şeref, itibar"* manalarında kullanılmıştır. Ancak *"beylerin onuru"* da, *"bey suyu"* gibi, artık bizim kullanmadığımız, deyimler içinde görüyoruz. *"Söz suyu"* nu da, bunlara katabiliriz. Böylece bu gün bizim kullandığımız, *yüz suyu* anlayışının eski köklerine de inebilmiş oluyoruz.

Kutadgu Bilig'de Türk kozmogonisi: Örneklerimiz, Kutadgu Bilig'in tümü taranarak, derlenmiş ve seçilmiş sözlerdir. Bundan dolayı eser ve yazarı Yusuf Has Hâcib ile çevresinin, düşünce ve fikirlerini, bize az çok, kesin olarak anlatabilirler. Bu örnekler, rastlantılara göre seçilmiş ve kitabımıza konmuş, sözler değildir. Bu, kitabın indeksinden kolaylıkla kontrol edilebilir. Yazılan ve söylenen şeyler, kalıcı olmalıdır. Bundan dolayı Kutadgu Bilig'de ki bütün materyel, tam olarak verilmiştir. Ancak mana ve söyleniş bakımından, birbirine benzeyen beyitlerin tekrarına da, bir gerek görülmemiştir. Eser, aydın bir çevreye aittir. Bundan dolayı, efsane ve mitolojiye ait izler, çok azdır. Ancak bunlar da, "*Türk kozmogonisi*" ne ait düşüncelerdir.

Suyun rengi, göz suyu, ağız suyu (söz), yüz suyu

1) "**Suyun rengi**": Alfabe sırasını aşarak, konuya suyun rengi ile başlıyalım. Dede Korkut'taki "*kara kara sular*" deyişi, çok yaygın ve çok derin bir manayı içinde topluyordu. Bunlar, halk şiiri ile halk ruhundan kopup geliyordu. İçlerinde, din ile birlikte bir çok inanışlar ile düşünceler saklıyorlardı.

Kutadgu Bilig ise, Türk aydınlarının bir eseriydi. Kitapta nedense "*Kara su*" deyimini göremiyoruz. Kitabın yazarı Yusuf Has Hâcib, daha çok göğe ve yere bilinçle bakmakta ve bir *kozmogoni* felsefesi yapmak istemekteydi. Eserde yalnızca "*yeşil su*" tanıtması görülüyordu. Bu tanıtma, yeşil çiçek ve yeşil ağaçlarla yanyana görülüyordu. "*Yeşil ırmak*" yani "*yaşıl-Ögüz*", yalnızca Göktürk yazıtlarında görülüyordu. Kutadgu Bilig'de ise, *yeşil su, yağız yer ve yeşil çiçekler*" yanyana görülüyorlardı: (KB, 3212):

1. Yağız yer ile yeşil su, yaraşıp uyuştular,

Arada binlerce çiçek, gülerek, açıldılar.

2. Kara gece, aydınlık güne yaklaşmaz,

Yeşil su ise, kızıl ateşe konuk olmaz. (KB, 2250).

Yukarıdaki ikinci örnekte görüldüğü gibi, "*gündüz-gece*" ile "*ateş-su*" unsurları, yanyana getirilmiştir. Ancak suya en yakın olan, *yeşil çiçek* ve *yeşil bitki*, yine su ile birlikte renkleniyorlardı. Yine bahar anlatılırken, "*Yağız yer, yüzüne yeşil ipek (torku) bağladı*", deniyordu (KB, 68).

2) "**Ağız suyu, göz suyu, YÜZ-SUYU**": İnsanla ve insan fizyolojisi ile ilgili anlayışlar olduklarından, bunları yanyana incelemeği, daha doğru bulduk:

a. "*Ağız suyu*": Ağız suyu Kutadgu Bilig'de yalnızca bir yerde geçer. Aslında buradaki ağız suyu, ağızdan çıkan *söz* ile ilgilidir. Bundan dolayı alacağımız dört satır ile bu manayı, tamamlamağa çalışacağız: (KB, 2686-7):

Ağızdan bazan ateş, bazan da su çıkar,

Birisi süsler bezekler, birisiyse yıkar.

Gereksiz bir söz yanan ateş gibidir,

Ağzından çıkarma sakın, sonra kendin yanarsın!

b. "*Göz suyu ve gözün sulanması*": Burada bir kaç örnek verip, ondan sonra bu sözlerin, yorumuna geçeceğiz:

1. İnsanın yüz güzelliği ne güzel şey!

Su içer bu güzelliğe, iki göz! (KB, 2467).

2. Tanrı kime utanma ve göz suyu vermişse,

Ona şerefle, yüz suyu ve devlet de verir (KB, 2007).

3. Hayâ ile insan, onurlanır, (yüzü sulanır),

Hayâ ile insanın, gözü parlar, sulanır! (KB, 2207).

Yukarıdaki örnekler de bize gösteriyor ki, Kutadgu Bilig'de "*göz suyu* ile *yüz suyu*", eş olarak söyleniyor ve aralarında bir ilişki kuruluyordu. Güzelliğe bakıp doyma da, gözlerin su içmesine benzetiliyordu. Türklerdeki "*su içme ve kanma*" anlayışı, "*güzelliğe bakma ve kanma*" anlayışıyla, ne kadar güzel bağdaştırılıyordu.

c. "*Yüz suyu*": Bu anlayış, bize kadar uzanmış, yayılmış ve güzelleşmiştir. Yukarıda, "*göz suyu*" ile ilişkili olarak, üç örneği sunmuştuk. Bunları tamamlamak için, yine Kutadgu Bilig'den bir kaç örnek daha sunalım:

Zenginleşir, büyürse, ünü de yayılırsa,

Ondan uzak düşerim, onuru ve yüz suyu da düşer! (KB, 737)

2. Kötülere katılma, ey aslı arı,

Yüzünün suyunu, bırakmazlar arı! (KB, 4289).

3. Yüzünü sulu, onurlu, tutmak istersen eğer,

Dilini söyletme, yalan sözle, sen bundan sakın! (KB, 4297)

4. Onlardan birisi, onur ve yüz suyu dilerse,

Ona yüz suyu ver; ona devlet ver ve kandır! (KB, 5516)...

Bazısı da mal ile, hem onur ve hem de yüz suyu diler,

At ver, elbise (hil'at) ver, bak da gör, yürüsün ünü! (KB, 5518).

5. Düşde nice yükselirse insan, yükselir devletiyle kutu, Ağırlık, saygı bulur, o kadar iyilik bulur, kendi y ü z s u y u ! (KB, 6040).

Yukarıdaki örnekler de bize gösteriyor ki, 11. yüzyılda *"onur* ve *itibar sahibi olmak"* manasına kullanılmıştı. Örneklerde, bazı ince mana ayrılıkları vardır. Bizdeki, *"yüzü suyuna", "yüz suyu dökmek"* de, K u t a d g u B i l i g 'deki bu anlayışlara yakındır.

Akarsu, arı ve kirli su, aş ve su, ateş ve su

3) "A k a r s u " "Akıntılı su" veya buna benzer tanıtmalar, özellikle D e d e K o r k u t içinde çok görülür. Bunları aşağıda bütün incelikleriyle sunmağa çalışacağız. Dinde ve inanışlarda akar suya verilen değer, yalnız bu eser ile A n a d o l u 'da değil; A l t a y Türklerinde de görülüyordu: (Radlof 4,743).

"A k a r s u ve g ü z e l s ö z ", birbirine benzetiliyor ve K u t a d g u B i l i g 'de, iki yerde görülüyordu. *Baksı* dualarında D e d e K o r k u t için söylenen *"S u a y a ğ ı Er Korkut"* üzerinde durmak da ayrıca gereklidir:

1. A k a r s u , güzel yörük dil ve kutluluk, durmadan.

Dünyayı dolaşırlar, yürüyüp, yorulmadan! (KB, 669).

2. Bu dilin sözleri, bir a k a r s u gibidir, Nereye akarsa o, düz çiçekler bitirir! (KB, 2688).

4) "A r ı ve k i r l i s u ": "Arı sudan abdes alan" O ğ u z l a r ı , sık sık D e d e K o r k u t kitabının içindeki dualarda görüyoruz. Türklerde suyun arılığı, çok önemlidir. *Arılık*, yalnızca, dış temizlik değildir. *Ruh temizliği* de, bu sözün içinde yer alıyordu. Bu anlayış, İslamiyetten önce de, İslamiyetten sonra da Türklerde vardı. *"Arıg süzüg, arıg silik, arıg turug"*, yani *"arı duru"*, gibi sözler, bu anlayışın en güzel örnekleridir.

"A r ı a ş ve s u " günlük hayatın önemli bir prensibidir. K u t a d g u B i l i g 'de *"aş-su"*, yemek karşılığı olarak, hep birlikte söyleniyordu. Aşağıda bu konu üzerinde, yeniden duracağız:

1. Arı, temiz olursa aşçı, a r ı temiz a ş verir,

Arı temiz olursa a ş s u , seve sevine yenir: (KB, 2846)

2. Arılık temizliği, bütün insanlar diler,

Arı olursa a ş s u , insan (onu) arzular: (KB, 2857).

3. Kadehte tüy olursa, faydasız olur.

Tüy düşmüş a ş s u ise, pek tatsız olur: (KB, 2918).

"K i r l i s u ":Yukarıda suyun başlıca özelliğinin, arılık olduğu üzerinde durmuştuk. Kirli su ise, insanlardan uzak ve hoş bir şey değildi. Yalnızca edebiyat ve düşüncelerde, teşbih ve benzetme için kullanılıyordu:

Arı temiz olmayanı, insan yıkar arıtır,

Eğer bir su kirlenmişse, o nasıl arıtılır! (KB, 2108).

5) "A ş ve s u ": Yukarıda da belirttiğimiz gibi *"aş-su"* birleşik deyimi, yalnızca y e m e k için kullanılmıştır.Belki de K u t a d g u B i l i g yazarı ile çağında, susuz bir yemek düşünülemiyordu. Burada, aynı eserden *"aş-su"* birleşik deyimi ile ilgili dört örnek vereceğiz. Bu örnekler, başlıca şu anlayışları taşırlar: 1) ivedi, acele yemek yemeyin, hastalık yapar. 2) Yemeğe çağırsan da, çağırmasan da bir kusur bulunur. 3) Yemeğini yiyen doysun, aç kalkmasın. 4) Aç kişiler ve yemek:

1. İvedi iş kılarsan, hep kötü olur,

ivedi yemek (a ş - s u) yersen, hastalık (ig) olur (KB, 1998).

2. Yemeğe (a ş - s u) çağırmasan, bir kusur (müni) olur,

Çağırsan da kişiler, bin kusur bulur! (KB, 4647)

3. Sen iyi yap yemeği (a ş - s u) , (hazırla) arı,

(Yiyen doysun) ve kalksın! Konukla arı! (KB, 4648),

4. Karnı açıkmış kişi, aşın yüzünü görse,

Susamış kişi kanar, suyun yüzünü görse! (KB, 2924).

6) A t e ş ve s u : Ateş ile su, diğer dünya kültürlerinde görüldüğü gibi birbirlerinin zıddı ve karşıtı idiler. K u t a d g u B i l i g 'den seçerek aldığımız bu beyitlerde, elbette ki O r t a d o ğ u kültür ve edebiyatlarının bazı tesirleri vardır. Ancak bütün beyitler de, yalnızca türkçe sözlerle yazılmışlardır. Sözler, eski ve arkayik bir karakter taşırlar. Müslümanlıktan önceki U y g u r edebiyatının bir devamı gibidirler. Beyitlerin dayandığı manalar, aşağı yukarı şöyledirler:

1) *"gece-gündüz", "su-ateş", "yeşil-kızıl"* karşılaştırmaları. - 2) *Su-ateş, "düşmanın yenilmesi-ateşin sönmesi".* - 3) *Su-ateş, "iyi kötü söz, "yapma-yıkma".* - 4). *Su-ateş, "gülme-ağlama".* - 5) *"Su-ateş-beylerin ünü":*

1. Kara gece yaklaşmaz, aydınlık (yaruk) güne,

Yeşil su konu : olmaz, kızıl ateşe (ot)! (KB, 2250)

2. Düşman bir dağılırsa (saçıt), yeniden derilemez,

Su ile sönen ateş, yeniden (yana) dirilemez! (KB, 2396)

3. Ağızdan bazan (bara) ateş, bazan ise su (yani söz) çıkar,

Bunlardan biri yakar, birisi ise yıkar! (KB, 2686)

4. Bir ara ateş olur, bir ara gör su olur,

Bir ara gör (kör) güldürür, bir ara da ağlatır! (KB, 4096)

5. Üç şeye olma yakın, (olma üş şeye) komşu (konşı),

Yanar ateş, akar su; bir de beylerin ünü (küsi) (KB, 4097).

Baba-oğul ve su, bilig ve su, söz ve su, zulüm ve su, ün ve su

7) Su ile "Baba ve oğul": Kutadgu Bilig-yazarı Yusuf Has Hâcib, oğul kız sahibi olmayı, büyük bir mihnet ve eziyet gibi gösterir. Anlaşılıyor ki yazar, oğul-kız sahibi olmak isteyenlerin, bunun güçlük ve sorumluluklarını bilip, ona göre hazırlanmalarını, göstermek istiyordu:

Oğul kızı doğanın, gemisi parçalanır (sın-),

Gemi parçalanırsa, suda kim diri kalır! (KB, 3387).

Yaşlılar için, bir yerde de bir *rüya yorumu* yapıyor. Aslında bir beyitle, bütün bölümdeki manayı anlatmak da çok güçtür. Bir örnek olsun diye sunuyoruz. Bir yaşlı için, iyi bir yorum değildir:

Eğer mevsim kış ise, düş gören de yaşlıysa

Akar su buz, kar dolu; eğer düşte görürse... (KB, 6013).

8) Su ve beylerin "ünü": Yukarıda *"yüz suyu"* deyiminin, onur, şeref ve itibar anlayışıyla kullanıldığı üzerinde, durmuştuk. Kutadgu Bilig'de bir kaç yerde de, *"beylerin ünü"* yerine, *''beylerin suyu''* dendiğini görüyoruz. Bu, çok önemli ve manalı bir deyiş ve söyleyiştir. Bey ve hakanların, memurları ile elçilerini iyi seçmeleri öğütleniyordu:

Eğer elçi kötü (yavuz), kof ve boş (kovı), (bir kişi olur ise), kuşkusuz (siziksiz) tükenir, orda beylerin suyu! (3629)

9) "Bilig ve su": Deniz ve ırmak ile ilgili bölümümüzde de, bu konu üzerinde yine duracağız. Bilgiyi, suya veya denize, ırmağa benzetme, Ortadoğu kültürlerinde de görülür. Ancak buradaki sözler, çok eski bir, türkçedir. Ayrıca yabancı sözler de, görülmemektedir. Burada sunacağımız beyitler, ayrı ayrı yerlerden derlenmiştir. Buna rağmen aralarında bir mana yakınlığı ve *akıcılığı* görülür:

1. Bir akar su gibidir, dilin söylediği söz,

Nereye su akarsa, çiçek orada biter (ön-). (KB, 2688)

2. Bilgilinin sözleri, yerde su gibi durur,

Suyu yerde akıtsan, orada ni'met olur!

Bilgili kişilerin, sözleri hiç eksilmez (eksümez),

Akan duru pınarın (yul), suları hiç eksilmez! (KB, 972-3)

3. Bilgisiz yürek ile, bir dil ne işe yarar?

Bilgi ile su gibi, herkese faydalı ol (KB, 6606)

4. Bilgi bir deniz gibi, ne ucu var ne dibi (tübi),

Serçe denizi emse, emdiği su nedir ki (KB, 6609)

En son beyitte, *su* ile *deniz* arasında bir ilgi kurabilmek için, değişik bir beyit daha sunduk. Bu beytin açıklamasını, *deniz* ile ilgili bölümümüzde sunacağız. Burada serçeye, eski türkçe *"semürgük"* denmektedir. *''Söz ve su''* ile ilgili bölümümüze de, bakılmalıdır. Burada yabancı olarak, yalnızca, *"ni'met"* sözü geçmektedir.

Bahçe ve su, doğum ve insan suyu, ecel suyu, gusül suyu

10) Su ile, ''bahçe ve çiçek'': Yukarıda, *su bilgi-çiçek* ile ilgili bazı beyitler vermiştik. Burada, yalnızca çiçek değil, bağ ile bahçe de vardır:

Kişi gönlü bir bağdır (bag), onu yeşerten ise,

Beylerin sözleriyle, iyi güzel savlardır (KB, 1807)

Hangi bağ ile bahçe, sürekli sulanırsa,

Onbinlerce kokulu (yıdın), renkli çiçek yayılır! (KB, 1808)

11) Doğum ve "insan suyu": Erkeklik tohumuna, *er suyu* veya sadece *su* denmesi de, ilgi çekici bir noktadır. Kadının *zinâ* yoluyla edindiği bir çocuktan söz açılıyor. Buna da, *"hırsızlık suyu"*, yani *"oğrılık suyu"* deniyordu. Böyle bir çocuğun doğması da, âfet, yani *"yut"* olarak görülüyordu. *"Yut"*, kışın hayvanların ayaklarının donmasıyla ortaya çıkan bir felâkettir. Görülüyor ki Kutadgu Bilig'de, henüz *hayvancılık* geleneklerinin izleri silinmemişti:

Anne gizli (yaşut) alırsa, hırsızlık tohumunu,

Ondan doğacak oğul, bir âfet (yut) olur! (KB, 5768)

12) ''Ecel suyu'': Bu anlayışı, Ortadoğu kültür ve düşüncelerinde de görüyoruz. Ancak Kutadgu Bilig, her türlü dış tesirlerden ve sözlerden arınmış olarak anlatır. Fikirlerin temelinde, elbette ki dış dünya ile benzerlik vardır. Burada ayrıca Türklerin, *"Al atlı Azrail''* motifi de görülmektedir:

1. Hayatımın sonunda, bir atlı (atçı) bir su verdi,

Ben de alarak içtim, tüketip suyu kandım'! (6035)

2. Son basamağa çıktım, o atlı yine geldi,

Bana verdiği suyu, alıp kanarak içtim.

3. Gör işte bu atlıdır, babası (atalıg) olanları,

Babasızları alır, ey arı temiz kişi! (6055)

''*Ecel suyu*'', Kutadgu Bilig'de, bir *kadeh* ile sembolleştiriliyor. Ecel suyuna da, "*ıdışlıg su*", yani *kadehlik su*, deniyordu. Bunu Ortadoğu düşüncelerinde de görüyoruz. Ancak *ıdış*, yani *kadeh*, eski Türk geleneklerinde büyük bir yer tutuyordu. "*âb-ı hayat*"a, "*tiriglig suyu*", yani *dirilik suyu* deniyordu.

Kadehdeki bu suyu, tüketerek tüm içtim,

Bunu hayatla yordun, sen yaşımı uzattın. (KB, 6057)

Senin dediğin gibi, bu su hayat demektir:

Yarısı içilir de, yarısı da (yarım ülüg) kalırsa, (6058)

Yarısını içip de, yarısını (yarımı) koyduysam,

Hayatımın yarısı, ancak kalmış demektir! (6059)

Ben ise kadehteki, suyu tastamam (tükel) içtim,

Hayatımı tükettim, artık esen hoşça kal! (6060)...

...Tükenmiştir hayatın, artık kazıldı mezar (kırım)!..

13) "Gusül" ve kadınla ilişki: Şiir, çok eski türkçe sözlerle yazılmış da olsa; yine de burada İslâmiyetin derin tesirleri görülür. Ancak burada da, bir "*sıcaklık-soğukluk*" gibi, ikili düşünce kurulabilmiştir. Buradaki iki beyitten biri, kadın ile sohbet ve diğeri de, düş ile ilgilidir: (KB, 3584, 6017):

1. Dişi ile bir sohbet, çok çok iyi bir şeydir,

Soğuk suyla yıkanma, buna karşı (yanut) çok zordur

2. Yine bir rüyâ var ki, gören şeytanla (yek) olur,

Bu rüyâyı görenler (tüşegli), suyla yıkanmalıdır!

14) "Söz ve su": Gerçi bu gün de "*su gibi konuşma*"*lardan*, söz açmıyor değiliz. Ancak eski Türklere göre "*su gibi söz*", derin bir manası olan ve yerinde söylenmiş bir sözdür. Bunun için de *bilge* olmak gereklidir. Aşağıda sunacağımız örnekleri, şöyle yorumlayabiliriz: 1) Bilgelerin, söz ile "*su çıkarmaları*". - 2) Suyun, "*çiçek, koku ve renkler oluşturması*". - 3) İyi sözlerin, "*su gibi akarak, çiçekler açtırması*".

''*Söz suyu*'', çok önemli bir deyim olarak, burada da görülüyor. Yukarıda, "*bey suyu, yüz suyu*" gibi deyişler üzerinde de durmuştuk. Ancak 5. beyitte bu anlayış, biraz değişik olarak görülüyor:

1. Sulu çimenler gibi (öyük çim), bilgeler yararlıdır,

Nereye ayak vursalar (depse), oradan bir su çıkar! (KB, 974)

2. Eksilip, azalmadan; hangi bağa değse su,

Binbir çiçek yayılır, renklerle kokularla! (1808)

3. Bir akar su gibidir dilin (til) iyi sözleri,

Nereye doğru aksa, açtırır çiçekleri! (2688)

4. Çok söz söyleme, serin dur, dilini koru (küdez),

Çok söylenen sözlerin, suyu az kalır! (4332)

5. Dilim geri durmadı (tıd-), çok söz söyledi,

Sözlerim azalmadı, ancak suyu eksildi! (5436)

15) Töre-Zulüm ve su: ''*Töre ve güç*'' yani zulüm ikilisi veya karşıtı, Türk düşüncesi ile devlet anlayışında, sık sık yer alır. *Kaşgarlı Mahmud*'un 11. yüzyılda derlediği, eski bir Türk atasözünde de bu anlayışı görüyoruz: ''*Güç kapıdan girince; töre, bacadan kaçar!*'' Kutadgu Bilig'in aşağıdaki iki beyitinde de, ''*töre güç*'' karşıtına karşı; ''*ateş-su*'' karşıtı, kullanılmaktadır:

1. Yanan bir ateştir (küyer ot) güç, yaklaşanları yakar!

Töre, su gibi akar, türlü nimetler biter! (2032)

2. Töre bir su gibidir, zulüm (küç) yakan ateştir,

Süzülmüş su akıttın, (zulüm) ateşi söndü! (3107)

Yerin yurdun suyu, yağmur suyu, yeşil su

16) Yağmur'' suyu: Yağmura Türkler, her çağda büyük bir önem vermişler ve ona *ilâhî* bir *kişilik* tanımışlardı. Bereketin ve hayatın bir temeli olarak görmüşlerdi: ''*Yagmur, otug yaşarttı*'', yani *yağmur otları yeşertti*. Bu, çok eski bir sözdür[64]. Yine eski Uygur Mani yazıları, ''yagmur yagıp, yer ölür'', yani "*yağmur yağar, yer rutebetlenir*", diyorlardı[65]. Yağmuru yağdıran da beyaz bulut idi: "*Beyaz bulut yükseldi, yağmur yağdı*". Eski türkçe ile, "*Ürüng bulıt önüp, yagmur yağdı*[66].

"*Beyaz bulut*, Buda ve Mani dinlerinde önemli bir sembol idi. Kutadgu Bilig ise burada, ya dağda yaşayan yoksullardan veyahut da zâhidlerden söz açıyordu:

[64] Kaşgarlı Mahmud, III, s. 436.
[65] A. von Le Coq, *Türkische Manichaica*, III, 13,4.
[66] *Türkische Turfan Texte*, I, 5.

1. Biri dağlarda koşar, evi bir mağaradır (üngür),

Yediği ot köküdür, içtiği yağmur suyu! (6155)

2. Yediğim ot köküyle, bir yağmur suyu yeter (tap),

Yüksek kumda tüneyip, çuvaldan (tagar) bir don yeter! (KB, 6571)

17) Yeşil-su'': ''Yeşil ırmak'', yani eski türkçe *''Yaşıl Ögüz''*, Göktürk çağından, yani Kültegin yazıtından itibaren görülen bir deyim ve anlayıştır. Yine aynı çağda, ''*Yaşıl Kaya*'' gibi, yer adları da görülüyordu. Gök, mavi yerine, *yeşil gök* denmesi ise, Kutadgu Bilig'de, Karahanlı çağında görülüyordu.

''kızıl ateş-yeşil su'', ''yağız-yer - yeşil su'', ''karanlık gece - aydınlık gün'' gibi karşılıkları aşağıdaki şiirlerde görüyoruz:

1. Karanlık gece ile, aydın gün yakın olmaz,

Kızıl ateşe ise, yeşil su konuk olmaz! (KB, 2250)

2. Yağız yer ve yeşil su, birbirine yaraştı,

Binbir çiçek yayıldı, açıldı güle güle! (KB, 3212)

18) ''Yer-su'': (Ev, bağ, saray, köşk): Aşağıdaki vesikalar çok önemlidir: ''*Yer ve yer-su*'', bağ, bahçe gibi anlayışlarla da söyleniyordu. ''*Yerin-suyun*'' deyişini ise; yerin-yurdun diye yorumladık:

1. Oğul, kız, karım diye, malı toplama,

Yer-su ya bağım deyip, gümüş toplama! (KB, 2278).

2. Ev almak ister isen, komşusunu (konşı) sor,

Yer almak diler isen, sularını sor! (KB, 4548)

3. Ne sarayın, ne köşkün, ne de yerin, suyun yok!

Ne atın, ne koşumun, ne de oğul kızın yok! (3439).

DEDE KORKUT'TA SU VE SULAR

''Ordumun haberin bilir misin, değil bana!
''Kara başım kurban olsun suyum sana!...

Dede Korkut

Hocamız *Prof. Abdulkadir İnan*, Altay Türklerinde ve eski Türk dinleri ile inanışlarında, yer ve suların, ''*canlı birer varlık*'' gibi kabul edildikleri üzerinde, sık sık durmuşlardı. Dede Korkut kitabından seçip, başlığımıza koyduğumuz sözler de, hocamızın bu görüşlerini pekiştirmektedirler. Salur Kazan, kaybolan *ordu*'sunun, yani aile ile çevresinin haberini, akar sulardan soruyordu. Ona göre, ''*su, Hak Ta'ala'nın yüzünü, cemalini görmüştür*''. Bundan dolayı, onun birşeyler bilmesi gereklidir. Gerçi sudan bir cevap alamamıştır. Ancak bununla en eski Türk geleneklerini, *İslamiyet* ile benzeştirmiş ve kaynaştırmıştır.

Akar suyun yaşlanması

Bu da, ayrı bir güzel ve derin bir motiftir. Su, yaşlanır ve ihtiyarlar mı? Bu, ayrı bir konudur. Ancak Oğuzlar, ''*akıntılı görklü suyun karımasın*'', diye dua ediyorlardı. Bazı sular da, ''*karımış, ihtiyar*'' olmuştur. O da, kanlı kanlı, kara kara, görklü, akıntılı, taşa taşa akmış; ancak sonra kurumuş veya ''*suyu azalmış (soğulmuş)*'' tur. Ancak Dede Korkut Oğuzları, kurumuş demiyorlar; yaşlanmış, diyorlardı. Önemli olan nokta budur.

Suların, ''esen'' olması

Bu da, güzel ve derin bir anlayıştır. Oğuzlar, insanlara olduğu kadar; sulara da, esenlik dileyebiliyorlardı. Bu esenlik, ''*karşı yatan kara dağlar*'' için de isteniyordu ''*Karşı yatan kara dağlar esen olsa, il yaylar*''! Dağların esenliği, çok önemli idi. Böylece kendi illeri yaylayabilirlerdi.

Su üzerine ''yemin, dua ve adak'': Bunlar üzerinde, çok güzel ve derin örnekleri, yine bu bölümümüzde bulacaksınız. Oğlu kaybolan ana, oğul bulunursa, ''*kuru kuru çaylara, su salayım*'', diyor. Ana, bu suyu nasıl ve niçin salmak istiyordu? Dibi çok derinlerde; ancak çok duygulu ve güzel sözler! Bunun cevabını aramadan, biz de duygulanıp, okuyup geçelim.

Sular, insanın ve ailelerin, varlıklarının temelidir. Ev de, hayvanlar da suya bağlıdır. Onsuz, olunamaz. Su, arıdır, süzüktür. Aşağıdaki sahifelerimizde, buna benzer nice güzel sözler, duygular okuyacaksınız.

Dede Korkut'ta su kasidesi

Dede Korkut kitabında, *kaside* diye bir deyim yoktur. Ancak eskiden beri, su için söylenen aşağıdaki görkemli sözleri, böyle anmışızdır. Bu düşünce ve deyişimizi, burada da devam ettirelim. Bundan dolayı okuyucularımızın bizi hoş görmelerini dileriz. Şiiri, bugünki söyleyişimizle sunacağız:

Çağnam çağnam kayalardan çıkan su!
Ağaç gemileri oynatan su!

Hasan ile Hüseyn'in hasreti su!

Bağ ve bostanın hasreti su!

Ayşe ile Fatma'nın nigâhı su!

Şahbaz atlar gelip içtiği su!

Kızıl develer gelip geçtiği su!

Ak koyunlar gelip çevresinde yattığı su!

Ordumun haberin bilir misin, değil bana!

Kara başım, kurban olsun suyum sana!

G ö k t ü r k çağındaki yer-sular gibi, burada da, sular, *mukaddes (ıduk)* sayılmış ve tutulmuş gibidir. "*Kara başım kurban olsun suyum sana*" sözünün, başka ne mana ve derinliği olabilir? Bu konuda, daha fazla konuşmağa bir gerek yok. Çünkü bundan sonra vereceğimiz diğer vesikalar da, bu görüşümüzü, pekiştirecektir. "*su ile haberleşme*" bölümümüzde de, bu konuya yeniden döneceğiz.

Arı sular, ev ve aile suları

1) A r ı s u '': Suyun arılığı, D e d e K o r k u t'ta daha çok, *abdest* alınan sular için, söylenen bir tanıtmadır. D e d e K o r k u t'a geçmeden önce, *T o p k a p ı Sarayı*'nda bulunan, *O ğ u z destanı* içindeki, şu muhteşem ve görkemli parçayı sunalım:

Arı suya yatıdıkta (?), abdestli Oğuz!

Alın yere koydukta, namazlı Oğuz!

Bir Tanrı'yı bilip, din serveri Muhammedün Nebi dilde,

Yadlı O ğ u z!

D e d e K o r k u t içinde, hemen hemen her akından önce, *O ğ u z beyleri* toplanırlar, arı sudan abdest alıp, namaz kılarlar. D e d e K o r k u t'un hemen hemen her yerinde bu sözler, aynı deyişlerle yenilenmiştir: (Bk.DK, 63-2, 120-3, 132-4, 151-13, 193-6). Şimdi bunlardan birinin, görkemli bir baş bölümünü sunalım:

Sayılmak ile Oğuz begleri tükense olmaz! Hep yettiler!

A r u s u d a n abdest aldılar! Ağ alınların yere koydular! İki rekât namaz kıldılar!

Adı Görklü M u h a m m e d'e salavat getirdiler!...

2) Suyun ''E s e n l i ğ i'': Dağların ve suların esenliği, gerçekten üzerinde durulacak bir konudur. Dağlar ile suların esenliğinden söz açıldıktan sonra, atların, develerin, koyunların, beğlerin; hatta annenin esenliği de, dilenmektedir. Dağlar ile sular, mal ve aile gibi, hep bir arada anılıyor ve görülüyordu:

Karşı karşı kara dağlar, esen olsa il yaylar!

Kanlı kanlı sular esen olsa, kanın taşar!

Kara koç atlar esen olsa, kulun doğar!

Ağayılda ağca koyun olsa, kuzu verir!

Beg erenler esen olsa, oğlu doğar!

Sen esen ol, anam esen olsun! (DK, 145-3)

Az sonra *suların kuruması* ile *soğulması*, yani azalmasından söz açan, bazı sözler de sunacağız. Burada *esenlik* ile dağların, suların ve sürülerin verimlilik ve bereketinden söz açılmak isteniyor, gibidir. Babasına, "*Sen esen ol, anam esen olsun*" demekle, ben ölsem de, bir oğlunuz doğacaktır denmek istenmektedir.

3) ''A i l e'' ve ''S u'' ilişkileri: Burada, *oğul* ve *kardeş* için söylenen iki sözü sunmakla konuya gireceğiz. Bundan sonra sunacağımız örnekler de, oğul veya kardaşın, akıntılı sularda kaybolmaları ile ilgili olacaktır:

1. (Kazan:) "*Kara dağım yüksegi oğul!*

Kanlı suyum, taşkını oğul!

Kocalığım vakti aldırdığım, yalunğuz oğul!"

—Dedi, buzladı; kâfirin izin izledi! (DK, 141/10)

2. (Basat:) *Karşı yatan kara dağım, yüksegi kardaş!*

Akıntılı görklü suyumun, taşkını kardaş!

Güçlü belim kuvveti,

Karangulu gözlerimin, aydını kardaş!

Kardaşımdan ayrıldım! (DK, 223-8)

O ğ u l ve k a r d e ş , kanlı, akıntılı, taşkın sulara benzetiliyor. Bunlar dışında, ailenin diğer kişileri için söylenen, böyle bir benzetme ve ağıtı bulamadık. K a z a n'ın oğlu, yaşlılığında olduğundan, "*kocalığım vakti aldırdığım oğul*", diyor. Bunun manası da derindir.

4) S u l a r d a n oğul ''u ç u r m a'' ve ''a k ı t m a'': D e d e K o r k u t O ğ u z l a r ı, oğulun şu veya bu güçle ölebileceğini, akıllarına getirmiyorlar. ''*D a ğ d a n veya s u d a n bir oğul mu uçurdun veya akıttın*'' diyorlardı. Bu sözleşmeler, gerçekten muhteşem ve görkemli karşılamalarıdır. Bu karşılamanın başını da, dağ ile ilgili bölümümüzde okuyacaksınız:

1. *Kanın akan yügrük sudan,*

Bir oğul uçurdun ise, degil bana!

Tamarların tuğladayım,

Azgın dinli kâfirlere,

Bir oğul tutturdun ise, değil bana!

Han babamın yanına ben varayım...

Yalunğuz oğul haberin almayınça,

Kâfir yollarından, dönmeyeyim! (DK, 141-10)

2. *Kamın akan yügrük sudan, bir oğul akıttın ise, degil bana!*

Aslan ile kaplana, bir oğul yedirdin ise, degil bana!

Kara donlu, azgın dinli kâfirlere,

Bir oğul aldırdın ise, degil bana!

Han babamın katına, ben varayım...

Yalunğuz oğul yollarından, dönmeyeyim,

Yalunğuz oğul haberin, a Dirse Han, degil bana!

Kara başım kurban olsun sana! (DK, 25-3).

Birinci örnekte oğulu "*sudan uçurma*"; ikincisinde ise, "*sudan akıtma*" deyişleri, söylenmektedir. *Yalunğuz Oğul*" deyimi ise, tek oğlu olmasından kaynaklanmalıdır. Her ikisinde de, şiiri bir yerde ekledik ve son iki satırını, arkasına ilave ettik.

5) "T a ş k ı n sular" ve "d e n i z ": D e d e K o r k u t kitabının girişi, bir çeşit atasözlerinin yanyana getirilmesiyle, oluşmuştur. *Sular, ne kadar çağrışarak (urlaşuben), taşıp aksalar da, denizi dolduramazlar"*. Bizce bu çok derin, bir sözdür. Herkesin bir gücü vardır ve herkes haddini bilmelidir. En iyisi bu görkemli, muhteşem girişten bir kaç satırı buraya almaktır:

"... *Urlaşuban (bağırıp, çağırarak) sular taşsa, deniz dolmaz! Tekebbürlük eyleyeni Tanrı sevmez! Gönlün yüce tutan erde, devlet olmaz! Yad oğul saklamak ile oğlu olmaz. Büyüyende salur gider, gördüm demez! Kül, tepecik olmaz! Güveyi, oğul olmaz!...*" (DK, 3,3).

6) "E v " ve "E v i n s u l a r ı ": İlin, yurdun olduğu kadar evin suları, pınarları da, *Türk mitolojisi* ile Türk kültüründe o derece önemlidir. Evimizin yakınlarındaki pınarlar, çağlayan ve sulayan sular, masallarımızın en güzel motifleri ve çocuklarımızın, en güzel anılarıdır. Bu konu üzerinde, *"Türk Kültür Tarihine Giriş"* adlı eserimizin, VII. cildinde geniş olarak durmuştuk. Aşağıda sunacağımız birinci belge, B e y r e k 'in yas tutan kız kardeşi; ikinci belge de, pınardan su götüren nişanlısı ile ilgilidir. Her iki belgede de, tam bir *masal* ve *mitoloji motifi* görülür:

1) "... *Andan babasının o r d u 'suna geldi. Meğer evlerinin önünde bir büyük a ğ a ç var idi. Dibinde bir b ı n a r var idi. Beyrek baktı, gördü kim, kiçi (küçük) kız karındaşı, bınardan s u almağa gelir. "Kardaş Beyrek!" Deyü, ağlar, buzlar. "Toyun, düğünün kara oldu!" Deyü ağlar!...*" (DK, 102-4).

2) "*Ben bu yerden gideli deli olmuş!*

Delim ağca karlar yağmış, dize yetmiş!

Han kızının evinde, kul halayık tükenmiş!

Maşraba almış, suya varmış!

Bileğinden on parmağın soğuk almış!..." (DK, 111-1)

"Soğuk soğuk s u l a r, ç a y ı r l a r, ç e m e n l e r"

Burada, Türk masalları ile eski Türk efsanelerinin, ünlü bir motifine geliyoruz. A l t a y destanlarında, D e d e K o r k u t 'ta ve hatta *geyik hikâyeleri* içinde, böyle soğuk sulu ve *gök çemenli* yerlere sık sık rastlanır. Buna da D e d e K o r k u t 'tan, seçilmiş bir örnek verelim:

"*K a n T u r a l ı baktı gördü, bu konduğu yerde, k u ğ u kuşları, turnalar, turaçlar ve keklikler uçarlar.*

"*Soğuk soğuk s u l a r, çayırlar, çemenler.. S e l c e n H a t u n bu yeri görklü gördü, beğendi. Düştüler, işrete meşgul oldular; yediler, içtiler...*" (DK, 191-13).

7) "S u y u n veya d e n i z i n d i b i " (?): D e d e K o r k u t kitabının içinde, halâ anlaşılmayan pek çok yer vardır. Şimdiye kadar D e d e K o r k u t üzerinde yapılmış yayınlarda bazı düzeltmeler ve yorumlar yaparak, sunmağa çalışacağız. Bu *derin sular* veya denizler, O ğ u z l a r a yabancı olan, kâfirlerin kıyı şehirlerinde idi. Belki de burası, *K a r a d e n i z* idi:

*Arkıç kırda yaykanur, **Umman denizi'nde**,*

Sarp yerlerde yapılmış, kâfir şehri,

Sağa sola çırpındı, urur süzgeçleri,

Su dibinde döner bahrîleri,

Tanrı benim deyü, su dibinde çığrışur âsileri,

Önün koyup tersin okur kızı, gelini... (DK, 279)

"*U m m a n denizi*", sözler arasında görülüyor. Burası herhalde *Karadeniz* olmalıdır. *Balıkların* çırpınarak, sağa sola vurdukları yüzgeçlerinden, söz açılıyor gibidir. *Bahrîlerden*, yani dalgıç kuşlarından söz açılıyor. Ancak suyun dibinde, *"Tanrı benim"* diye çığrışan âsilerin, ne olduklarını biz anlıyamadık. Görülüyor ki O ğ u z l a r ı n yabancı oldukları, a ç ı k d e n i z ile, ilgili, karanlık; fakat çok derin ve güzel bir destan parçasıdır.

Sular için, "dua, beddua, and ve yemin"

8) Sular için yapılan, "dualar": Akar sular için yapılan duaların da en güzellerini, yine Dede Korkut'ta görüyoruz. Yarı şaman, yarı müslüman sayılan Kırgız *baksı*'larının dualarında Dede Korkut, "*Suyun ayağı Er-Korkut*" diye anılıyordu. Bunun ne demek olduğunu kesin olarak anlıyamıyoruz. Ancak Dede Korkut kitabında, akar sular için bu kadar güzel sözlerin söylenmiş olması da, boş olmasa gerektir:

Dedem Korkut geldi, oğlana ad koydu, aydur:

"*-...Allah Ta'ala sana bir oğul vermiş, tuta versin!*

Ağ sancağın götürende, Müslümanlar arkası olsun!

Karşu yatan kara karlı dağlardan aşar olsa,

Allah Ta'ala senin oğluna aşut (geçit) versin!

Kanlı kanlı sulardan geçer olsa, geçit versin!

Kalabalık kâfire girende,

Allah Ta'ala senin oğluna, fırsat versin!... (DK, 75-8)

"Suyun geçidi" burada, dağların geçidi, yani "*aşut*" ile yanyana geliyordu. Aslında Dede Korkut ile Türk efsanelerinde, "*suyu geçmek*", önemli bir olay ve motiftir. Dağı ve geçidi geçmek gibi...

9) Akar sulara, "beddua ve kargama": Su ve akar sular, Türk kavimlerinde her çağda *mukaddes* ve saygılı tutulmuşlardır. Ancak *Dirse Han'ın Hatunu*, oğlu gelmeyince, kaygıya düşmüştü. Oğlunun, *Kazılık dağı* üzerinde, ölmüş olduğunu düşünerek, dağa beddua etmeğe, ve *kargamağa* başlamıştır:

1) "*- Öz gövdede canın var ise oğul, haber bana!*

Kara başım kurban olsun, oğul sana!

Akar senin suların, Kazılık dağı,

Akar iken akmaz olsun!

Biter senin otların, Kazılık dağı,

Biter iken, bitmez olsun!... (DK, 27/5)

2. Oğlan gözünü açıp, annesine:

"*- Beri gelgil, ak südün emdiğim, kadınım ana!*

Ağ pürçekli izzetli, canım ana!

Akarlıda sularına, kargamagıl,

Kazılık dağının günahı yoktur!... (DK, 28-5)

10) Sular üzerine "yemin ve and": Hocamız, Prof. Abdulkadir İnan, Dede Korkut'ta suların aziz tutulduğu üzerinde durmuştu: (*Şamanizm*, s. 168). Banı Çiçek'in nişanlısından haber gelmeyince kız, şöyle yemin ediyordu:

... Sovuk sovuk SULARIN,

İçer olsam, benim kanım olsun!

Altın akçan harcayır olsam,

Benim kefenim olsun!...

Arş tanık olsun! Kürsi, tanık olsun!

Yer tanık olsun! Gök tanık olsun!

Kadir Tanrı tanık olsun!... (DK, 167-9)

11) "Gece" ve sular: Akşam olunca, sular kararınca, "*sular karardı*", deriz. Bu deyişimizin manası üzerinde, ayrıca duracağız. Nedense Dede Korkut kitabında, dağlar ile "*akıntılı görklü sulardan*", gece, yani "*dünin*" geçiliyordu. Niçin gündüz değil de; gece geçiliyordu. Bu, üzerinde durulması gereken, ayrı bir meseledir. Şimdi bir kaç örnek sunalım:

1. *Arka beli dağdan dünin (gece) aştın,*

Akıntılı görklü sudan, dünin geçtin,

Ağ alınlı Bayındır Han'ın divanına,

Dünin vardun!... (DK, 239).

2. *Arku beli ala dağdan, dünin (gece) aşan,*

Akıntılı görklü suyu, delip geçen,

Garipliğe gelen, yatır mı olur?

Bençileyin karusından, ağ ellerin bağladuban,

Tonguz damında yatır mı olur?...(DK, 267-1)

Bizce burada baba, oğulun ölümünü hatunundan saklamak için gece yol alıyor ve gece geliyor. Ayrıca durumu haber vermek için de, Bayındır Han'ın ordusuna, gece gidiyordu. Bu bir "*yas*" alâmeti midir? bilemiyoruz.

Dede Korkut'ta su ile haberleşme

12) Haber, haberleşme" ve sular: Dede Korkut kitabındaki bilgilerle ilgili bölümümüze başlarken, "*su kasidesi*" diye adlandırdığımız, muhteşem ve görkemli girişi sunmuştuk. Şimdi şiiri kısaltarak,

başındaki, nesir halindeki sözleri sunalım. Kazan, "*su, hak didârını*", yani "*Allah'ın yüzünü, cemâlini görmüştür*", diye söze başlıyordu:

... Kazan'ın önüne bir su geldi. Kazan aydur (şöyle dedi):

"- Su, Hak didârın görmüştür, ben su ile haberleşeyim, dedi

Görelim hanım, niçe haberleşdi:

Çağnam çağnam kayalardan çıkansu!...

Ordumun haberin bilir misin? degil bana,

Kara başım kurban olsun suyum sana!

—Dedi. Su kaçan haber verse gerek. Sudan geçti. (DK, 45-1)

"Su, Allah'ın yüzünü, cemâlini görmüştür"

"Suyun mukaddesliği", burada da açık olarak görülüyor. Su ile ilgili çok eski Türk gelenekleri burada, İslâmiyet ile uyuşturulmuştur. Kazan, "*Su, Allah'ın didârını, yani yüzünü, cemâlini görmüştür*", diyordu. Su ile haberleşme üzerinde, bir kaç örnek daha sunalım. Haber, dağlardan ve sulardan geliyordu:

1. *Kanlı kanlı sulardan haber geçe,...*

Kalın Oğuz iline haber vara,

Kanlı Koca oğlu, Kan Turalı,

Netmiş diyeler?... (DK, 186-8)

2. *Akan duru sulardan, haber geçe!*

Arkurı yatan ala dağdan, haber aşa!

Hanlar hanı Bayındır Hana haber vara... (DK, 197, 244, 256)

3. *Mere Ozan!...*

Taşkın suları aşıp, geldiğinde geçtiğinde,

Beyrek adlı bir yiğide, buluşmadın mı?... (DK, 105-10)

"İçit" ve "geçit" veren sular

13) "Geçitler" ve sular: Dede Korkut'ta, "*sular geçti*", *dağlar aştı*" deniyordu. Dağlar aşılıyor ve sular da, geçiliyordu. Bu da, türkçemizin bir düzenidir. Bunun için de su geçitleri için, "*geçit*"; dağ geçitleri için de, "*aşut*" deniyordu. Ancak eski türkçede çeşitli dağ geçitleri vardır. Dağları çağırdığınızda, gelen yansımaya Dede Korkut, "*işit*" diyordu. Akarsuların "*geçit*" i ile, dağların "*işiti*" arasında bir eşleme yapılıyordu:

1. *Kara kara dağlara ayırttığında,* **işit** *versin!*

Kanlı kanlı sulardan **geçit** *versin!*

... Hem Basat'a alkış verdi... (234/12)

2. *Karşı yatan kara dağlardan aşar olsa,*

Allah Ta'ala senin oğluna **aşut** *versin!*

Kanlı kanlı sulardan geçer olsa, **geçit** *versin!*

Kalabalık kâfire girende,... (75-8)

"**Suyu geçme**" de, Türklerde inanışlar bakımından, ayrı bir önem taşır. Burada, "*sulardan haberin geçmesi*" gibi, manevî bir anlamı olan bir anlayışla; "*suları delip geçme*" deyişleri üzerinde, iki örnek sunacağız:

1. *Akıntılı görklü suyu* **delip geçin!**

Kazan divanına çapıp varın!

Ağ çıkarıp, kara giyin!... (DK, 298-3)

2. *Akan duru sulardan,* **haber geçe!**

Arkuru yatan dağdan, **haber aşa!**

Hanlar hanı Bayındır Han'a vara!.. (DK, 19-7)

14) "İçit" Yurdun içme suları: Bu konu ile ilgili örneklerimizi yukarıda sunmuştuk. Bu içme suları, yurda ve oluşturan halka, aittir. İçitleri halk adına da, Oğuz beyleri temsil eder. Bu içitler, yalnız insanlar için değil; hayvanların da hayatı ve içeceğidir. Bu konu, eski Türklerde olduğu kadar, bugün de köylerimizde, en önemli bir davadır. Bu konuda *Dede Korkut'*-un, kısa olarak, yalnızca iki örnek sunalım:

1. *Yüksek yüksek kara dağlarım, sana* **yaylak** *olsun!*

Soğuk soğuk sularım, sana **içit** *olsun!*

Tavla tavla şahbaz atlarım, sana **binit** *olsun!...* (DK, 166-12)

2. *Soğuk soğuk suları sorar olsan!*

Ağam Beyreğim **içidiydi,**

Ağam Beyrek gideli, içerim yok!... (DK, 103-9)

15) "Konuklu Hakkı" ve "akıntılı görklü sular": Dede Korkut, çıkıp, Deli Karçar'dan kız kardeşini istemeğe gidiyor, Deli Karçar, izinsiz kendi yurduna girdi diye, Korkut'u öldürmeğe kalkıyor. Dede Korkut, suyundan içmeğe gelmişim demek yoluyla, Deli Karçar'dan aman dilemiş oluyordu:

... (Deli Karçar): "Ayaklılar buraya geldiği yok!

Ağızlılar, suyumdan içtiği *yok!*

Amelin mi azdı!.., ecelin mi geldi!..

(Dede): "Karşı yatan kara dağını, aşmağa gelmişim!

Akıntılı görklü **suyunu içmeğe** *gelmişim!*

Gen eteğine, dar koltuğuna, kısılmağa gelmişim! (DK, 83-6)

16) **"*Suların kuruması*": Burada,** *"suların kuruması"* ile, *"suların karıması"* arasında, bir ayrılık gözetmek gereklidir. *"karımak"*, yaşlanma ve miâdın dolması demektir. Yine Dede Korkut'ta "*soğulma*" deyimi görülür. Bu da, kaynağın kuruması ve suların çekilmesi demektir:

1. *Yöm vereyim, hanım:*

Yerli kara dağların, yıkılmasın!

Gölgelice kaba ağacın, kesilmesin!

Kamın akan, görklü suyun kurumasın!... (DK, 61-5)

2. *Akıntılı görklü suyun,*

Soğulmuş *idi, çağladı ahır!*

Kaba ağaçta dal budağın,

Kurumuş idi, yeşerip göğerdi ahır!... (DK, 258-5)

Suyun yaşlanması, (karıması): Yüz ve ağız suyu

Burada çok önemli bir, din, efsane ve *mitoloji* motifi ortaya çıkmaktad r. *Burada Türkler, suları canlı ve yaşayan bir varlık olarak görüyorl r ve sulara bir kişilik veriyorlardı.* Yer-sular ile ilgili bölümümüzde, bu konuya yeniden döneceğiz:

1. *Akıntılı görklü sular* **karısa,** *kara taşmaz!*

Kaytabanlar (deve) karısa, torum vermez!...

Er yiğitler karısa, oğul doğmaz!... (147-11)

2. *Kanlı kanlı ırmakları* **karıyıptır,** *suyu gelmez!*

Şahbaz şahbaz atlar, **karıyıptır,** kulun vermez!... (59-3)

17) **"*Yüz suyu*":** Dede Korkut'ta *yüz suyu,* bizim kullandığımız manada söylenmiştir. Yukarıda da belirttiğimiz gibi, Karahanlı çağında, Kutadgu Bilig içinde, manası daha geniş ve derindir. "Yüz suyu", kişinin itibarı ve onuru, demektir. Nitekim, *beylerin suyu"* da, beylerin itibarı, onuru ve şerefi karşılığında söyleniyordu:

Dünya adı ve ünü, iki şey ,ile durur,

Biri mal ve davar, diğeri de **Yüz suyu!**

Bir örnek de, Dede Korkut kitabından vererek, konuyu bitirelim: *"Günahınızı, adı görklü Muhammed Mustafa yüz suyuna* bağışlasın, Hanım hey!... (DK, 66-10; 122-7; 213-5; 271-11..)

"*Ağız suyu*", Kutadgu Bilig'de daha çok, "*sözün sulandırılması*" manasında söylenmiştir. Yukarıda, bu anlayışla ilgili, örnekler sunulmuştur. Dede Korkut içinde ise bu söz, bizim andığımız manada kullanılmıştır:

"*... Kan Turalı nikabın serpti. Kız köşkten bakar idi. Tarakluğı boşaldı. Kendisi mavladı. Avsıl olmuş dana gibi, ağzının suyu aktı...*" (DK, 180-5).

Dede Korkut'ta suların tanımı

1. "*Akıntılı görklü su*" Dede Korkut'ta en çok görülen su tanımı, budur. Bir fikir verebilmek için, örneklerimizi şöyle sınırlayacağız: *1) "akıntılı görklü suyumun taşkını kardaş"* (Dk, 89). - *2) "Akıntılı görklü suyu geçe.."*: (DK, 239). - *3) "Akıntılı görklü suyu delip geçen"*: (267-1; 298-3). - *4) "Akıntılı görklü suyunu, içmeğe geldim..."* (DK, 83-6). - *5) "Akıntılı görklü sular karısa.."*: (147-11).

Görklü, akarlı ve duru sular

2. Akarlıda sular": Bu söz, anlaşılamıyor. Bizce yurdun malı ve varlığı arasında bulunan sular, *"akarlı"* olarak, anılmış olsalar gerekti. Bu söz, Dede Korkut kitabında, yalnızca bir yerde geçmektedir: *"Akarlıda sularına kargamagıl!..."* (DK, 28-5).

3. "*Duru sular*" Dede Korkut'ta, *"akan duru sulardan haber geçe"* deyişi, yalnızca bir kez görülüyor: (DK, 19-7). *Oğuzlar*, daha çok akıntılı sulardan hoşlanıyorlardı. Ancak *Dirse Han*'ın oğlunun yaramazlığının haberi, belki de gizlice, duru sulardan bile geçmişti.

4. "*Görklü su*" deyimi, yalnız olarak görülmüyordu. *"Görklü çemen"* tanıtmasını, aynı kitapta görebiliyoruz. *Görk*, aslında güzellik demektir. *Peygamber* için de, kullanılan bir tanıtmadır. Sular için, ancak şu yerlerde geçiyordu: 1) *"Kamın (?) akan görklü suyun kurumasın!..."*: (DK, 61-5). 2. *"Akıntılı görklü suyun karısa (yaşlansa), kara taşmaz!..."* (147-11).

5. "*Kanın akan su*": İyice anlayamadığımız bu su tanıtmasını, şu yerlerde görüyoruz: *1) "Kanın akan yügrük sudan, bir oğul uçurdun"*: (DK, 138-8, 9). - *2) "Kamın akan yügrük sudan, bir oğul akıttın"*: (DK, 25-3). -

3) "Kamın akan görklü suyun, kurumasın": (DK, 61-5).

Görülüyor ki burada, *kanın* ve *kamın* sözleri birbirine karışıyor. Bizce burada kanın deyimi, daha doğru olsa gerektir.

Kanlı, esenlikli ve yaşlanmış sular

6. "Kanlı kanlı sular": Bu deyim ve tanıtma, *Dede Korkut*'ta, sık sık görülür. Oğuzlar sular için, *"kanlı"* tanıtmasını, niçin yapıyorlardı? Bunu, duyuyoruz; ancak kesin olarak yorumlayamıyoruz. *"Kanlı kanlı sular esen olsa, kanın taşar"*, deyimi de iyice anlaşılamıyor: (DK, 145-3). Bu sözlerden elbette ki biz de bir şeyler duyuyoruz. Ancak kesin paralellerini bulamıyoruz. (Ayrıca bk. DK, 186-8.)

"Kanlı kanlı ırmakları karıyıptır suyu gelmez", yani *yaşlanmış* ve suyu çekilmiştir sözü de, bize bir şeyler söylemektedir. Kanlı kanlı, taşkın akan ırmaklar, bir *sızıntı* halinde kalmış olabilir: (DK, 59-3). Her ne olursa olsun, *Dede Korkut*'un bu muhteşem ve görkemli deyişleri, yalnızca Oğuzlarda görülür.

7. *"Yaşlı sular"*, yani *"karımış sular"* da, yine *Dede Korkut* içinde görülür. Az önce bu konuda bir örnek vermiştik. Bir başka yerde de, *"Akıntılı görklü sular karısa, kara taşmaz"*: (DK, 147-11). *Akıntı* ve *taşma*, genç ve *kanlı* suların bir özelliği olmalıydı.

"Kanın akan görklü suyun, kurumasın!" veya *"akıntılı görklü suyun, soğulmuş idi, çağladı ahır"*, sözlerinde de suyun kuruması veya suyun büsbütün azalmasını içine alan manalar vardı: (DK, 35-4, 258-5).

8. "Suların esenliği"'de, suların akıntılı ve taşkın akmalarıyla ilgili olmalıydı: *"Kanlı kanlı sular esen olsa, kanın taşar"* (DK, 145-3). Görülüyor ki *Dede Korkut* içinde aynı şeyler, değişik ve duygulu anlatışlarla anlatılıyordu. *Kurumuş* veya *azalmış* sular, elbette ki *"esen"* olamazlardı.

Taşkın ve kara sular

9. "Suların karanlığı": Dede Korkut kitabı içinde, *"Kara kara dağlar"* deyişi sık sık geçer. *Dağlar* ile ilgili bölümümüzde bu konu üzerinde, geniş olarak duracağız. Ancak sular için bu tanıtma, pek sık görülmüyordu. Gerçi, *"Kara-su"* deyimi, yalnızca *Anadolu*'da değil; Altay kuzeyindeki *Teleüt* Türklerinde de, görülüyordu[67]. Ancak, bu daha çok kaynak suları için kullanılan bir deyimdi. 11. yüzyıl ve daha önceki türkçesinde, şimdilik böyle bir deyiş göremiyoruz. Yalnızca *Kaşgarlı Mahmud*

[67] Radlof, *Wörterbuch*, IV, s. 743.

"Kara Kaş Ögüz" ırmağından söz açıyordu[68]. Bu tanıtma da, ırmağın kıyıları ile ilgili olmalıydı.

"Akıntılı görklü sular karısa (yaşlansa), kara taşmaz": (147-11). Burada *kara* sözü ve sıfatı, *"taşma"* nın bir tanıtması gibi görülmektedir. *Dede Korkut*'taki, bu tanıtma ile ilgili tek örneğimiz, budur.

10. "Taşkın ve taşan sular": Dede Korkut kitabında görülen bu tanıtma ile ilgili örnekleri, şöyle sıralayabiliriz: - *1) "Kanlı kanlı sular, kanın taşar"*: (DK, 145-3). - *2) "Kanlı suyum taşkını, oğul!"*: (DK, 141-10). - *3) "Akıntılı görklü suyumun, taşkını kardaş!"*: (223-8). - *4) "Akıntılı görklü sular taşsa, deniz dolmaz!"*: (DK, 3-3). Buradaki *"urlaşma"*, bağırma, *çağırma* veya büyük *gürültü çıkarma* demektir. *suların sesleri* de var ki, Dede Korkut kitabında bu tanıtmayı başka bir yerde bulamadık.

[68] Kaşgarlı Mahmud, III, s. 152. Kutlu ve Mukaddes Pınarlar.

356

29. BÖLÜM

KUTLU VE MUKADDES PINARLAR İLE KAYNAKLAR

(Türk düşünce ve destanlarında)

Burada, *mukaddes* sözünün üzerine, bastırılarak vuruyoruz. Çünkü eski Türklerde *kut* ve *kutlu* başka; *m u k a d d e s*, yani "*ıduk*" ise, başka anlayışlardır. Eski Türklerde "*ıduk*", yani m u k a d d e s, "*Tanrı tarafından verilmiş veya gönderilmiş bir şeydir*". Bundan dolayı eski Türklerde, "*yer ve sular*", mukaddes idiler. Yerden kaynayan suları da, herhalde böyle görmek gerekiyordu.

A n a d o l u 'da *pınarlar*, artık eski mukaddes özlerini kaybetmişlerdir. Bunlara, eski Türk anlayışıyla, "*kutlu pınar*" da, diyebiliriz. Bir çok ünlü pınarların çevrelerinde, küçük bir *bük*, yani a ğ a ç l ı k ; önünde küçük bir g ö l ve yanında da, bir *yatır* bulunur. Yatırsız da olsa, adı yine de güzel ve kutludur. Burada, bunlar üzerinde geniş olarak durmayacağız. Ancak A n a - d o l u 'da pınarlar, kaynak suları için söylenen şu sözler ve daha niceleri, Türk kültür tarihi bakımından ayrı bir değer taşırlar: "*Akar, buğlek, bulak, çerme, çıkak, çaykara, göz, göze, gözen, kaynarca, kınık, obuz, taşkan, teşnek, teşme...*"

SU KAYNAKLARI VE YERALTI RUHLARI

T e p e g ö z efsanesi dolayısıyla, bu konuya yeniden döneceğiz. *Kötü ruhlar*, yeraltının derinliklerinden geliyorlardı. *Yeraltı ruhları* ile ilgili, ayrıca bir bölümümüz de vardır. En iyisi, D e d e K o r k u t 'tan şu parçayı sunmak ve bundan sonra da, yorumuna geçmektedir:

"... O ğ u z bir gün yaylaya göçtü. U r u z 'un bir çobanı vardı. K o n - ğ u r K o c a S a r ı Ç o b a n derler idi. O ğ u z 'un önünce, bundan evvel kimse göçmez idi.

" ' U z u n B ı n a r demek ile meşhur bir bınar var idi. Ol bınara, p e r - r i l e r konmış idi. Nagâhandan koyun ürktü. Çoban, erkece, (yani sürünün önünde giden tekeye) kakıdı, ileri vardı. Gördü kim, perri kızları, kanat kanada bağlanmışlar, uçarlar. Çoban kepeneğini üzerlerine attı, perri kızının birini tuttu. Tamah edip, derhal cimâ eyledi...

"... Zaman ile O ğ u z yine yaylaya göçtü. Ç o b a n gine bu b ı n a r a geldi. Gine koyun ürktü. Ç o b a n ileri vardı. Gördü kim bir yığınak yatur. Yıldır yıldır yıldırar...": (DK, 214-215).

Görülüyor ki burada da p e r i l e r, pınara konuyorlar ve pınar çevresinde, uçuşuyorlardı. Çobandan hamile kalan peri kızının çocuğu, yani T e p e g ö z de, pınarın yanında bulunuyor veya pınardan çıkıyordu.

KUTLU PINARLAR VE KAYNAKLAR

1) *"Suyun başı Süleyman", "su ayağı E r - K o r k u t"*:

Hocamız *Prof. Abdulkadir İ n a n* bu konu üzerinde, iki yerde durmuştur. K ı r g ı z - K a z a k Türklerinin, yarı müslüman *baksılarının* okudukları dualarda, bu tekerleme bir kaç yerde geçer[1]. Irmaklar ile ilgili bölümümüzde de belirttiğimiz gibi, *"su ayağı"*, ırmağın döküldüğü yer demekti. *K o r k u t - A t a* 'nın mezarı da, *Sir-Derya*'nın *Aral* gölüne döküldüğü yerlere yakındır. *"S i r - d e r y a ırmağının kaynakları"* ise, *Uş* kenti taraflarındadır. Burada da, *Taht-ı Süleyman dağları* vardır. *Prof. Abdulkadir İnan*'ın yorumu bu yoldadır[2]. Akla yakın bir yorum, bu olsa gerektir. Ancak *R a d l o f*, bunu, biraz daha değişik olarak yorumlamıştır[3]. Her ne olursa olsun, A n a d o l u 'daki *M u n z u r s u y u* gibi, *Sir Derya* ırmağının kaynakları da, kutlu ve mukaddes olarak kabul ediliyordu. Önemli olan, budur.

2) *"Ç o c u k d i l e m e" pınarları:* M a n a s destanında Y a k u p H a n karısına, şöyle çıkışıyordu:

Ondört yıldır alalı, anne dahi olmadı,

Kutsal bir yere gidip, adım bile atmadı,

Kutsal p ı n a r a gidip, yanında bir yatmadı,

Bir e l m a n ı n altına, giderek oynamadı,

Kısırlıktan kurtulup, kutlu yol bulamadı!...

M a n a s destanındaki bu sözlerden de anlaşılıyor ki, kısırlıktan kurtulup, çocuk sahibi olabilmek için, mukaddes varlıklara karşı, bazı şeyler yapmak gerekiyordu. *"Mukaddes p ı n a r ı n yanında yatma, e l m a ağacının altında oynama"* gerekiyordu[4].

[1] *"S i r - d e r y a 'nın başı ve ayağı"*: Ayağında, D e d e K o r k u t 'un mezarı bulunur: (A. İ n a n, *Şamanizm*, s. 135).

[2] A. İ n a n, *Kitab-ı Dede Korkut Hakkında*, Makaleler, s. 171:

[3] R a d l o f, *P r o b e n*, V. s. 48.

[4] B. Ö g e l, *Türk Mitolojisi*, I, s. 506.

3) *"P ı n a r ı n r u h u" veya sahibi:* Hocamız Abdulkadir İ n a n, bunu *"p ı n a r i z i s i"* diye adlandırıyordu. G ö k t ü r k ç a ğ ı n d a k i *"yer-suları"* üzerinde dururken, bunların *"Türk milleti ile Türk devletini koruduklarıı"* üzerinde, durmuştuk. *"Türk'ün yeri ile suyunun sahibi (idi-si)"*, Türk kağan ile devleti idi. Bu konudaki G ö k t ü r k düşüncesi daha ileri ve daha derin idi. A l t a y şamanizm inançlarında ise, *"yerin, dağların ve s u l a r ı n birer ruhu, izisi, (yani sahibi)"*, vardı. Hocamız, K ı z ı l c a h a m a m da gördüklerini şöyle anlatılıyor ve yorumluyordu:

"A n k a r a 'dan 90 kilometre uzaklıkta, Kızılcahamam çevresinde, bir maden suyu p ı n a r ı vardır. Bu pınarın yanındaki çalılıklar, bağlanan paçavralardan adeta görünmüyordu. Burada bir veli mezarı da yoktur. Bu paçavralar, doğrudan doğruya, "p ı n a r i z i s i" ve "s u r u h u n a" bağışlanmış nezirlerdir. Müslüman Türkler bu paçavraları, dinî bir hûşu ile bağlarken, şamanizm adeti yaptıklarının farkında değildir[5]".

A n a d o l u 'da kutlu pınarlar, çevresindeki küçük ağaçlıklar, bu ağaçlara bağlanan bezler ile paçavralar, *"pınarın küçük göleti"* ne yapılan nezirler üzerinde durmuştuk. Bu, da bize ait ayrı bir görüş ve vesikadır.

4) *Evin ve ailenin pınarı:* A n a d o l u 'da şehir dışında yaşayan herkesin, içecek su alınan bir pınarı veya çeşmesi vardır. Yaygın olarak çevreleri ağaçlar veya çalılıklar ile çevrilmiş olan bu çeşme ve pınarlar oturma, sohbet ve karşılaşma yeri de olurlar. D e d e K o r k u t 'ta da böyle bir yurd veya ordu pınarlarından söz açılıyordu:

"... B e y r e k . . . Andan (oradan) babasının ordusuna geldi. Meğer evleri önünde büyük bir a ğ a ç var idi. Dibinde bir y a h ş ı b ı n a r var idi. B e y r e k baktı, gördü kim kiçi (küçük) kız karındaşı, b ı n a r d a n su almağa gelir. Kardaş Beyrek deyü ağlar, buzlar; toyun düğünün kara oldu, deyü ağlar[6]..."

a) *"G e l i n l e r i n p ı n a r l a r ı g e z m e l e r i"*: Koca evine gelen gelinlerin, aile yurdunun sularını, tarlalarını gezip görmeleri, A n a d o l u 'da da yaygın bir adettir. Bu çok eski gelenek üzerinde, sular ile ilgili bölümümüzde de durmuştuk. A n a d o l u 'da bu daha çok gezi halinde yapılır. A l t a y l a r ile eski Türklerde ise, pınarlara ve sulara, *saçı* yapılırdı.

b) Y u r d u n i ç i t l e r i": *D e d e K o r k u t* kitabında, içilen sular ile diğer sular arasında bir ayırım yapılmaktadır. Ailenin veya yurdun içilen sularına, *"i ç i t"* adı veriliyordu. *B e y r e k*, kız kardeşine şöyle soruyordu:

Karşı yatan kara dağı sorar olsam, yaylak kimin?

Sovuk sovuk sularını sorar olsam, i ç i t kimin?

[5] A. İ n a n, *Müslüman Türklerde Şamanizm Kalıntıları*, Makaleler, s. 472.

[6] *D e d e K o r k u t Kitabı*, 102-1.

Beyrek'in kız kardeşi de, Beyrek'e şöyle diyordu:

Sovuk sovuk sularını sorar olsan,

Ağam Beyreğin içidi-ydi,Ağam Beyrek gideli, içerim yok!

"Soğuk soğuk sular", içme suyunun, *içit*'in bir özelliği idi[7]. Dede Korkut'un pek çok yerlerinde bu anlayış ve söyleyiş, görülmektedir. Konuyu, daha fazla uzatmıyacağız.

OĞUZLARIN "PINAR" DEYİŞLERİ

Bizim bu günkü *pınar* deyişimizin kökleri de, Türklerin Oğuz kesimlerine dayanmaktadır. Bunu bize *Kaşgarlı Mahmud*, kesin olarak söylemektedir. *"Bınar"* sözü, 14. yüzyılda, *Dede Korkut* ile çağdaş eserlerde de, görülüyor. Yani Batı veya *Anadolu* Türk kültür çevresinin, bir özü gibi görünüyordu. Şimdilik bunu kesin olarak söyleyemiyoruz.

"Mınğar", 11. yüzyılda, bizim *pınar* sözümüzün ilk söylenişi gibi görünmektedir. *Kaşgarlı Mahmud* üç yerde bunun Oğuz kesimlerince böyle söylendiği üzerinde ısrarla duruyordu. Dede Korkut'taki *pınar anlayışı* üzerinde, örnekler vererek, az önce durmuştuk. Eski Anadolu'da *çeşme* ve *pınar*, yanyana söylenmeğe başlanmıştı. (Bk. DS). *"Kaynar pınar, kaynarca pınarı, çeşme pınarı"* gibi, birleşik deyişler de kaynaklarda, sık sık göze çarpıyordu.

"Çeşme", farsça bir kökten geliyordu. *Eski Anadolu* kaynaklarında, özellikle, *Dede Korkut* kitabında, *"Ağ Melik Çeşme"* nin, adı ile görülüyordu. Yukarıda da belirttiğimiz gibi kaynaklarda, *çeşme* ile *pınar*, bir süre yanyana söylenmeğe başlıyordu. 17. yüzyıldan sonra ise, *çeşme* sözü artık yalnız başına söylenebiliyordu. Bu görüşümüz daha çok, Tarama Sözlüğü'ndeki örneklere dayanmaktadır. 15. Yüzyıl *Anadolu* kaynaklarında görülen *"kuyu kazmak, pınar akıtmak"* anlayışı da, bizim bildiğimiz pınar, *su gözü* veya *göze* değildir. *Pınar akıtma*, bir *çeşme* olsa gerektir[8]. Eski Anadolu ve Osmanlı kitaplarında İslâm gelenekleri de güçlenmişti. Aynı kaynaktan seçtiğimiz *"kutlu pınarlar"* hakkındaki bilgilerden bir kaçını sunalım:

1) "Periler durağı": Yukarıda sunduğumuz Dede Korkut Kitabındaki *"Uzun pınar"*'da, bir *periler durağı* idi. Dede Korkut'ta *Tepegöz* destanında geçen bu pınar ve anlayışta, İslamiyetten önceki eski Türk inanışları yaşıyorlardı. 15. yüzyılda yazılmış *Ahmed Paşa* divanında da, *"çün çeşme ve bınar periler durağıdır"*, deniyordu: (TS) Bunlar, insanlığın paralel düşünceleri de olabilirdi.

[7] Aynı eser, 163-9. "içit" ve "geçit" eşlemesi çok görülüyor.

[8] *Tarama Sözlüğü*, I, s. 540. Kısaltması: *(TS)*.

2) "Cennet pınarı": Bu bir İslâmî düşüncedir. 15. yüzyıl Osmanlı kaynaklarında, *"Uçmak, (yani Cennet) içinde bir bınar vardır, adı Receb'dir"*, deniyordu. (a.esr). Ancak eski Kuzey Altay destanlarında da, ucu bucağı görülmeyen çimenlerin ortasındaki, sulardan söz açılmıyor değildi. *"Susuz ve çimensiz bir Cennet"* düşünebilmek, bir insan için, çok zordur. Irmaklar ile ilgili bölümümüzde, *"Cennet ırmakları"* üzerinde duracağız.

3) "Pınar ve kirlilik": Türklerde *"arı su"* anlayışı, çok önemlidir. Bunun üzerinde, su ile ilgili bölümümüzde, geniş olarak durmuştuk. Bu anlayış ve inanışı, *Budist*-Türk yazılarında da görüyoruz. Buna paralel düşünceleri, 16. yüzyılda yazılmış Osmanlı kitaplarında da görüyoruz: *"Kaçan bir pınara necâset düşse, ol pınarın suyu çekile"*: (TS) Bunlar, eski Türk düşüncesiyle, İslâm-Türk geleneklerinin, çok güzel benzeşmiş noktalarıdır.

TOROSLARDA ÜNLÜ YAYLA PINARLARI

Yaylalar, pınarlar ile anılıyorlar

Ali Rıza Yalgın, Toroslardaki yaylalardan söz açarken, bu yaylaların hemen hemen çoğunun, *pınar adları* ile anıldığının, üzerinde durmuşdu. Yaylalar, pınarlarıyla adlı ve ünlü idiler. Bu pınar adları da bize çok eski Türk inanış ve geleneklerini hatırlatıyorlardı. Çok eskilerden topladığımız duygu ve bilgilerle yola çıkarak, Torosların bu pınarları üzerinde, bir gezinti yapalım:

1) "Çeşme başındaki kız": Bu, Dadaloğlu ile ilgili bir efsanedir. Dadaloğlu'nun şiirleriyle süslenmiştir. Dede Korkut'ta, *"Beyrek, kız kardeşi ile çeşme başında karşılaşmıştı"*. Bu güzel anlatışı, yukarıda sunmuştuk. *Çeşme başı*, bir karşılaşma yeridir. Dadaloğlu ile çeşme başındaki kral kızı arasındaki karşılıklı konuşmalar, şöyledir: (Dadaloğlu):

1. *Çeşme başı bekleyen kız,*

Koyma beni yollarımdan,

Uzat bir suyun içeyim!...

2. (Kız) *Yayla yayla göçmedin mi?*

Soğuk suyun içmedin mi?

3. (Dadaloğlu): *Yayla yayla göçtüm geldim,*

Karlı suyun içtim geldim!..

Görülüyor ki, *"yayla yayla göçme"* ve *"soğuk suyun içme"*, atışmaların başlıca motif ve konularını oluşturuyorlardı. Bunların arasına, *"karlı su"* deyiş ve anlayışı da karışıyordu.

2) ''*Süt mayalı pınar*'': *"Ak süt gölü"* ve *"süt ırmakları"* üzerinde, 1. cildimizde durmuştuk. Gerçi bu, *Dadaloğlu*'nun *Aladağı* için söylediği, bir mecâz ve benzetmedir. Ancak bunu söyleten, derin eski Türk kültür mayasına bakılmalıdır:

Bizim yaylamız kayalı,

Pınarları süt mayalı,

Kelerinde kar dayalı,..

3) ''*Ayran pınarı*'' *ve Berit dağı:* Şimdi, *Binboğa* yaylalarında şöyle bir gezinti yapalım: Ali Rıza Yalgın, Berit dağı yaylalarından söz açarken şöyle diyordu: ''*Ayran pınarı, Yedikardeş pınar, Ala pınar, Karagöl gibi adlarla anılırlar. Bu yaylaların Alapınar 'dan başkası, tamamen dağın tepesindedirler*[9]''. Burada da görülüyor ki, yaylaların hemen hemen hepsi, üzerlerindeki pınarlar ile anılıyorlardı. Pınar adları üzerlerinde, ayrıca birer *myth, efsane* ve *destanın* mana ve izlerini taşırlar.

Binboğa yaylalarının pınarları

3) *"Pınarında akar gider tor sular, çayırında boyun süzer sığınlar, menevşenden koku siner dağlara, yayılacak yayla sensin Binboğa!*'': Rahmetli *Ali Rıza Yalgın,* Binboğa dağı, yaylaları ve pınarları için gönüllerde yatan derin duyguyu, bu şiirle anlatmak istiyordu[10]. *Tor.* yani *deli pınarın* hali başka idi!

4) ''*Binboğa 'da göç çeker, altın fesler baş seçer, kızlarının lebi şeker, suyu niçer, Binboğa!*'' Şiir burada da kızların şeker dudakları ile Binboğa'nın sularını yanyana getiriyordu[11]. Burada, *"kızların göç çekmesi"* geleneği üzerinde de biraz durulmalıdır.

Binboğa'nın pîrleri

''*Binboğa dağının pîrleri, Ak-su gölü yerleri,...*'', sözleri de bu arada söyleniyordu. *"Dağın pîrleri"*, ne demektir? Bizce, burada çok eski bir Türk geleneği, kendisini gösterir gibiydi. Bunlar, Kırgız-Kazak *baksı dualarında* görülen, *dağ evliyaları*'' mıydılar? Bu yarı şaman, yarı müslüman baksılar, *evliya* sözünün manasını da, iyi bilmiyorlardı:

"Mekke de evliya, Medine de evliya, Han Çingiz de evliya! Kızıl dağın başında, Kız evliya! Öküz dağın başında Öküz evliya! Koçgar dağın başında, Konur Baş evliya!.. Bek-tav Ata (Bey-dağ Ata)... Ölü desem, ölü değil; diri desem diri değil, Ata-Korkut Evliya[12]...'' Yine ünlü bir dağ olan, ''*Kazıgurt Evliya*'' yı da bunlara katmak gereklidir. Anadolu'daki bir çok dağlar da, *"Baba"* tanıtmasını taşırlar.

9 Ali Rıza Yalgın, *Cenupta Türkmen Oymakları*, II, s. 328.

10 Aynı eser, II, s. 315: *"Tor, torlak"*, deli pınar.

11 Aynı eser, II, s. 342. ''*Göç çekenlerin*'', yayla pınarları.

''*Binboğa 'nın yaşlıları*'', yani *pîrleri* kimlerdir? Bu konuda kesin bir şey söylemek zordur. Ancak Altay dağları için söylenen dualarda bazan şöyle deniyordu[13]: *"... Saçları ağarmış yaşlılarımıza istirahat sağlayan, Altay!... Ak sakallı atalarımın, takdis ettiği ulu Altayım, geçim versen ne olur!...*'' Elbette ki Altay duaları ile Anadolu arasında, geniş bir zaman ve coğrafya ayrılığı doğmuştur. Ancak insan olarak, hisler ve duygularımızla düşünürsek, bunlar arasında bir ilişki kurabiliriz.

"BULAK", PINAR VE KAYNAK

Bulak, eski Türklerde kaynak, su gözü ve su arığı karşılığında söylenmiş, çok eski bir Türk kültür deyimidir. Ancak Batı Türklüğüne kadar ulaşamamış veya az yaşamış, bir anlayıştır. Kaşgarlı Mahmud'un kitabında bile, *"elke-Bulak"* sözü, ancak bir Türk kesiminin adı olarak geçer. Aynı kaynak, *bulak* sözünü, şöyle yorumluyordu[14].

''*Bulak, Türklerden bir oymak. Bunları kıpçaklar tutsak etmişlerdi. Sonradan Yüce Tanrı onları kurtardı ve adları, Elke-Bulak oldu. Bu söz, bulak diye de yazılabilir*". Görülüyor ki bulak sözünün kaynak veya sulu bir dere anlayışına hiç dokunulmuyordu. Daha önceki veya çağdaş Uygur yazılarında *bulak*, daha çok ''su hendeği ve arık'', anlayışıyla görülüyordu:

''Bulak'', pınar anlayışıyla

Eski Türk kaynaklarında kaynak ile akar su anlayışı arasında, bir karışma vardır. Bu akar su, pınar ayağı da olabilirdi:

"Sözü kim tüketir, nice söylense,

"Akar dinmez, geçer gider, bulaklar arasında!

Kutadgu Bilig'de görülen bu sözler, *bulak* deyimi bakımından biraz karanlıktır[15]. *"Aka tınmaz, erter bulaklar ara"*, diye söylenmiş olan bu

12 *"Ölü desem, ölü emes! Tirir desem, tiri emes! Ata Korkud Evliya!"* Bu duanın asıl metni için bk. A. İnan, *Şamanizm*, s. 133 (15).

13 *"Ruhun, kendisi dağdır; dağın, kendisi ruhtur"*: Aynı eser, s. 51.

14 Kaşgarlı Mahmud, I, s. 379: Krşl. Brockelmann, *Wortschatz*, s. 241.

15 Bize göre manası, *"pınar"* olarak görülüyor: *"... Erter bulaklar"*, geçip gider bulaklar. Turfan ve Kaşgar bölgesindeki *"kehrizler"* için, bulak denmiş olması daha uygundur. *"Ağrısı olan, bulak'a (kehriz'e) gelip, yer ve suyun sahibinden (yer-suv igesinden) dilekte, bulunuyor..."*: *(Türkische Turfan Texte*, VII, 29, 20.

Arık ve dere manasında, daha çok *"bulak öğen"* sözü söylenmiştir. Bir Uygur el yazmasında, ''*kuyu (kudug) kazsa; kehriz (bulak ögen) kazsa...*'', deniyordu: (Aynı eser, VII, 29, 41).

eski türkçe sözlerden bir pınar manası çıkmaktadır. Aslında *bulak sözünün diğer türeyişlerinde de, "kaynamak ve fışkırmak"* manalarını, içlerinde toplayan[16], bir çok sözler vardır. Bu da bize gösteriyor ki *bulak*, Türk kültür ve dilinin, köklü ve yerli bir malıdır.

Anadolu'da ve Derleme Sözlüğü içinde *bulak*, pınar manasında görülmüyor. Ağrı ilimizden derlenmiş olan *"bulak otu"*, yani pınar çevrelerinde görülen bir otun adı ise, *Azerî* tesiriyle gelmiş olabilirdi. Ancak eski Anadolu kitaplarında, pınar anlayışıyla bulak sözü söylene gelmişti. 15. yüzyıl eserlerinde *"Yedi-Bulak"* bir yer adı olarak geçiyordu. 19. yüzyılda *Zihnî* ise, *"yedi yıl bekledim bulak başların"*, derken, *bulak* sözünü çok rahat söylüyordu[17]. Görülüyor ki böyle konularda erken ve kesin sonuçlara varma, pek doğru değildir.

Moğolların Gizli Tarihi içinde de *"bulak"* sözünü, kaynak veya pınar anlayışıyla, yer adı olarak görüyoruz. P. Pelliot da bunu, pınar, yani *"source"* olarak doğruluyordu[18]. Bir yer adı olarak görünen *ölegei-Bulak* sözünü, *"kırmızı pınar"* olarak yorumluyordu. Kesin olarak değil de; bir duygu olarak, bir Türk kavminin adı olan *Elke-Bulak* ile bunun arasında bir benzerlik görülüyordu.

"Bulak", su hendeği ve yer ile suyun sahibi

"Kutlu pınar": Uygur-Türk kültür çevresi ile yazılarında *bulak* sözü, daha çok su hendeği ve kanalı anlayışıyla görülmektedir[19]: *"... Su hendeğine (bulakka) gelse ve bir ağrı görse, bu Yer-su sahibinden veya ruhundan (igesindin), dolayıdır..."* Bu Uygur yazısını yayınlayanlar buradaki *bulak* sözünü, su hendeği veya kanal diye yorumlamışlardır. Ancak buradaki *bulak, kaynak veya pınar da olabilirdi.* Göktürk anlayış ve inanışları, burada kendisini açık olarak göstermektedirler. *"Pınar yanında bir ağrı olursa bu, yer ve su ruhlarının tesiriyledir"*, denmek isteniyordu. Bu, bir *pınar ayağı* da olabilirdi.

Su hendeği, Uygur-Türk kültür çevresinde daha çok, *"bulak-ögen"*, sözüyle karşılanıyordu. Asıl su hendeği veya su kanalı anlayışını karşılayan, eski Türk sözü, *"ögen"* idi. Yine Uygur-Türk kültür çevresinde, büyük çaylar veya ırmaklar için de, *"ögen ögüz"* deniliyordu[20]. P. Pelliot bu sözü, "öken" olarak düzeltmiştir[21]. Bu konuda fazla bir şey söyleyemiyeceğiz.

[16] Yudahin, *Kırgız Sözlüğü*, (tercüme), s. 143.
[17] *Tarama Sözlüğü*, I, s. 687. "Bulak" maddesi.
[18] P. Pelliot, *Histoire des Campagnes de Gengis-Khan*, s. 31.
[19] *Türkische Turfan Texte*, VII, s. 29.
[20] Aynı eser, V, 28, 123: *"Ögen ögüz"*, *"bulak ögen"* den daha büyük bir çay olmalıdır.
[21] P. Pelliot, TP, 1932, s. 150.

"Suyu dağıtan uhtar", yani suyu köylüler arasında bölen ve veren hakemlere ise, yine Uygur-türk kültür çevresinde, *"ögen kesgüçi"*, yani kanal veya suyun kesimini" yapan kimse, adı veriliyordu[22]. Uygur Türklerinde sulama ve tarla meseleleri, kesin töreler ile, kanun ve anlaşmalar üzerine kurulmuştu. *"Tarla Sınırları"* da, çoğu zaman böyle sulu dereler veya su kanalları ile sınırlanmışdı. Turfan'ı görenler, bu su hendeklerinin önemini, çok iyi bilirler. Eski Uygur yazılarında, tarlaların şu sözler ile sınırlanmaları, çok görülür: *"... Doğuya doğru (öngdüri yerke)... (ve) batıya doğru (kötüri yerke) sınırını (sıçısı), hendek (ögen) ayırır*[23]*..."* Burada sınır manasında söylenen *sıçı* sözü, türkçeye çinceden girmiştir.

"Kuyu kazma, sulu hendek (bulag ögen) kazma, çok iyidir": Bu sözler, bir Uygur türkçe el yazmasında, söyleniyordu. *Sevap* anlayışı müslüman olmayan Budist Türkler arasında da yaygındı. Bu sözleri daha iyi anlayabilmek için, Turfan ve *Turfan kehrizleri* hakkında, bir bilgi sahibi olmak gerektir[24].

"Süt mayalı pınarlar"

Yukarıda *Dadaloğlu*'ndan aldığımız ve sunduğumuz, *"süt mayalı pınarlar"* üzerine yeniden dönelim ve bir kaç yeni görüşü sunalım: *Doç Dr. Haluk Çay* bize bir inanışı daha hatırlattılar. *Tunceli* ilimizde büyük *Munzur* kaynakları vardır. Söylendiğine göre bu kaynaklar, *"Munzur Baba"* nın, *elindeki süt kabının kırılması ile doğuyorlar.* Tabii olarak buna, daha bir çok inanışlar katılabilir. Biz burada yalnızca bir ip ucu veriyoruz.

Süt denizi ile *Ak-deniz*, Yakut ve Altay Türklerinin destanlarında güneylerdeki cennette ve hayat ağacının yanında yer alır[25]. Yine destanlardaki "dirilme" hallerinde de süt içme veya süt emzirme, önemli bir rol oynuyordu[26].

"Süt-Ak göl", yani süt veya süt gibi ak olan (?) bir göl de, Altay-Türk *mitolojisi*'nde, yerli bir motif olarak görülür. İnsanların bütün hayatı ve ruhu, bu göle bağlı idi. *Yaratıcı*, bu *Süt-ak göl*'den bir ruh alır ve doğan çocuğa verirdi[27]. Elbette ki Anadolu ile bu Altay destan ve motifleri arasında geniş bir zaman ve coğrafya ayrılığı vardı. *Ancak süt de, hayvan-*

[22] Radlof, *Uigurische Spracdenkmäler*, 88, 46.
[23] Radlof, aynı eser, 13, 8.
[24] *Türkische Turfan Texte*, VII, 29, 41. Turfan *kehrizleri* üzerinde, önemle durmak gereklidir. *Kehrizler, Kaşgar'da da vardır.*
[25] B. Ögel, *Türk Mitolojisi*, I, s. 103.
[26] Aynı eser, I, s. 520. Çoğunlukla, Manas destanında görülür.
[27] Radlof *Sibirya'dan*, (tercüme), II, s. 8-14; *Türk Mitolojisi, I*, s. 571.

cıların en önemli bir varlığıdır. Hindistan'da veya Orta Çin'de, sütün böyle bir duygu ve değeri kazanabilmesi, güçtür. Çünkü, buralarda hayvancılık yoktur.

''Tepegöz'' ün çıktığı pınar

Bu konu ve destan motifi üzerinde, biraz durmuştuk. Dede Korkut kitabındaki, Tepegöz'ün çıktığı pınar ile ilgili sözleri, yukarıda sunmuştuk. Tepegöz ile ilgili bölümümüzde, bu konuya yeniden döneceğiz. Ancak yeri gelmişken bu çok önemli destan motifini, Kırgızların *Er-Töştük* destanından alıp, kısa olarak sunmayı da, yararlı görüyoruz[28].

''İlemen-Bay, gide gide bir kavak ağacının yanına gelir. Bakarlar ki bu ağaç, çok garip bir kavak ağacı! Yerlere kadar kıvrılmış ve altı da, adeta bir çadır haline gelmiş, bir ağaç.... Ağacın altında konaklarlar. Sabah atları suya götürürler. Fakat atlar ürkerler... Bakarlar ki, suyun yüzünde bir ciğer yüzüp, duruyor. İlemenBay, ''kim bu davarı kesmiş de, ciğerini suya atmış'', diye söylenmeğe başlar... Ciğere dokununca, ciğer şişiyor ve içinden Yel-Mogus adlı bir dev çıkıyor...''

''*Gölekli pınarlar*'' üzerinde, yukarıda durmuştuk. Ayrıca, ''*gölün dibinden kaynayan kaynakların*'', bu gün Anadolu'da da, çeşitli duygulu söylentilere yol açtığını belirtmiştik . Elazığ'da, *Dipsiz göl* denen ve sularını, alttan kaynayan kaynaklardan alan, bir göl vardır. Bunun için de çok şey söylenmiştir.

[28] Radlof, *Proben*, V, s. 530: Bk. Tepegöz bölümü.

30. BÖLÜM

BÜYÜK TÜRK İLLERİNİN ULU IRMAKLARI

''İrtiş ırmağının, geçit vermez yerleri geçti...''

Bilge Tonyukuk yazıtı

I. GÖKTÜRK ÇAĞI IRMAKLARI

Göktürk çağı, Türk düşünce ve bilgisinin, en aydın ve gerçekçi bir çağıdır. Coğrafya bilgisi de, gerçek dünya görüşü temellerine oturmuştur. Türkçe ''*Ögüz*'' sözü, artık yalnızca büyük ülkeler ile büyük kavimlerin ırmaklarına verilen bir ad olarak görülüyordu. Küçük bölge ırmaklarının, ''*ögüz*'' adı ile adlandırıldıklarını görmüyoruz.

Geçitsiz sular ve büyük ırmak anlayışı

Büyük ırmaklar, geçit vermezler. Yukarıda başlık olarak, Tonyukuk'un bir sözünü de sunmuş bulunuyoruz. İrtiş ırmağı, *Türgeş* adını taşıyan Türk kesimlerinin ırmağıdır. Türgeşlere karşı yapılan büyük Göktürk akınları, İrtiş ırmağı ile yakından ilgili idi. Onun için vezir Bilge Tonyukuk, ''*Ertiş ögüzüg keçiksizin keçtimiz*''. Yani ''*İrtiş ırmağının geçitsizlerini geçtik*'', diyordu[1].

''*Kaynayan büyük ırmak (ögüz), geçitsiz olmaz*'': Bu eski Türk atasözü de, 11. yüzyılda, *Kaşgarlı Mahmud* tarafından derlenmişti[2]. Ancak geçit bulup geçmek de, *Tonyukuk*'un dediği gibi, bir başarıydı. Görülüyor ki tabiat güçleriyle ilgili Türk düşüncesi, *Göktürklerde* 300 yıl sonra, yine devam ediyordu.

Bunun diğer örneklerini de, az sonra, ''*11. yüzyıl halk şiirlerinde büyük ırmaklar*'' ile ilgili bölümümüzde sunacağız.

Büyük il ve yurtların, büyük ırmakları

Çin ve Batı Türkistan gibi iller ve ülkeler, büyük bölgelerdir. *Orkun* ırmağını da bunlara katabiliriz. Ancak bir de, ''*bü-*

[1] *Bilge Tonyukuk yazıtı*, 37.
[2] Kaşgarlı Mahmud, III, s. 391; Krşl. Brockelmann, *Spr.* 105.

yük Türk illeri'' vardır. *Türgeşler* ile *Dokuz Oğuzlar*, bunların başında gelir. *İrtiş* ve *Togla* ırmakları da, bu büyük Türk kesimleri veya illerinin, kendi ırmaklarıdır. Bunlara, *"Üç tuğlu Türk budun"*, yani Türk kavimini de katabiliriz. Gök-Türk çağında bunların dışında, adı verilen, başka bir ırmak göremiyoruz. Belki, bu bir rastlantıdır. Ne yapalım ki, vesikaların durumu böyledir:

1) ***Batı Türkistan'da: "Yençü Ögüz"***: Bu ırmak için, *Sir Derya* veya *Amu suyu* diyenler de olmuştur. Ancak *Demir Kapı*'dan önce, *Zerefşan* suyunun çeşitli kollarıyla ayakları vardı. Her ne olursa olsun, bunlar da büyük ırmaklardı. *Batı Türkistan*'ı temsil eden sulardı. *Kültegin yazıtında*, şöyle deniyordu: "... *Batıda, Yençü ırmağını (ögüz) geçerek (keçe), Demir Kapı'ya kadar akın yaptım (süledim)*[3]. Aynı sözler, -küçük gramer ayrılığıyla-, *Tonyukuk yazıtı* içinde de görülüyordu[3a].

2) ***Çin'de: "Yaşıl Ögüz"***, Yeşil ırmak. Bu, Çin'in ünlü Sarı ırmağı idi. Bu ırmağa Batı ile biz, *"sarı"* rengi vermiş ve *"Sarı ırmak"* demişizdir. Çin'de ise buna, *Hoang-ho*, yani '*'Mavi Gök Irmak*'' denmekte idi. Irmağın bu adı da, Çin'in çok eski din görüşleri ve inanışları ile yakından ilişkili idi. *Mavi*, göğün sembolü olan *gök* rengi ile ilgilidir.

''*Yaşıl*'' veya *"yeşil"* sözü eski Türklerde, bizim anladığımız manada, yalnızca *yeşil* renk için söylenmiyordu. Bu konu, *"Türk kültür ta ihine giriş"* adlı eserimizin, VI. cildinin sonunda, çok geniş olarak ele alınmıştır. Kutadgu Bilig içinde *"Yaşıl kök"*, ***mavi gök*** demektir. Bu ırmağın adı bakımından, Türk ve Çin düşünceleri arasında, bir benzerlik görüyoruz. Ancak *"yaşıl"* sözü, eski Türk yazılarında, bu manasını göstermez. Göktürk yazıtlarında, Çin'in kuzeyindeki bu ünlü *Mavi Irmak*'tan şöyle söz açılıyordu:

"Doğuda, Mavi (Gök) ırmak (Yaşıl Ögüz) ve Şandung yazısına kadar akın yaptım (süledim). (Ancak) okyanusa (Taluy) değmedim" (IID15). ''Değmedim'', yani okyanusun kıyısına kadar gitmedim, demektir. Burada, Çin ülkesini temsil eden başlıca üç sembol vardır:

- *1) Mavi Irmak*, yani *"yaşıl Ögüz"* - *2) Şandung ovası*, yani yazısı. *-3) Okyanus*, yani *"Taluy"*. Türklerdeki *okyanus* anlayışı üzerinde, ayrıca duracağız. Herhalde bu üç büyük varlık, yani ırmak, *Şandung yazısı* ve Büyük okyanus, Çin ülkesini tamamlamış oluyordu.

3) ***Türkgeş ili ve ilin ırmağı; "Ertiş": "Ertiş Ögüz"***: Bilindiği üzere, Ertiş veya İrtiş, Asya'nın büyük ırmaklarından biridir. *Kültegin* ve *Bilgehan* yazıtlarıyla *Tonyukuk* yazıtında, *İrtiş ırmağı*

[3] *Kültegin yazıtı*, Güney-3.
[3a] *Tonyukuk yazıtı*, 44.

geçildikten sonra, Türgeş ülkesine geliniyordu. *Göktürkler* ile *Türgeşler* arasında savaş başlıyor ve böylece Türgeşler, Göktürk idaresine yeniden girmiş oluyorlardı. *İrtiş ırmağı* ile ilgili bilgileri, aşağıda şöyle sıralayacağız:

a) Kültegin yazıtında: ''*Ertiş ırmağını (ögüzüg) geçerek yürürdük (keçe yorıdımız). Türgiş milletini (budunıg), uykuda (uda) bastık*[3b]..''

-b) Tonyukuk yazıtında: ''*İrtiş ırmağının (ögüzüg), geçitsizini (keçiksizin), (yani geçit vermeyen yerini), geçtik*[4]...'' Yani *Tonyukuk* yazıtının başka bir yerinde: "... *Ben Bilge Tonyukuk, Altın ormanı (Altun yışıg) aşarak, geldik. İrtiş ırmağını, geçerek (keçe) geldik*[5]...''

-c) Uygur kağanlığının, ikinci kağanı *Bayan-Çur* yazıtı olan *Şine Usu* yazıtında da, şöyle deniliyordu[6] ''... *Ertiş ırmağını (ögüzüg), Arkar-Başı yakınında (tuşı), Er-Kamış'ın altından sal yaparak geçtim...*'' Uygur Kağanı ırmağı, *sal* yaptırarak geçiyor. Bundan sonra *Bolçu ırmağına* ve *Üç-Karluk* iline gidiyor.

4) ***"Üç-Karluk" İli ve "Bolçu" Irmağı:***

"Bolçu-Ögüz": Bu ırmağın adı, Tonyukuk yazıtı ile *Bayan-Çur Kağan*'ın *(Şine Usu)* yazıtında da, görülür. Ayrıca bu ırmağın adı, *Kültegin* ve *Bilge Kağan* yazıtlarında da geçer. Yazıtların kronolojisi içinde, *Bolçu ırmağı*, iki ayrı Türk kavminin ili içinde görülüyor.

-a) Kültegin yazıtına göre, *Bolçu* ırmağı, Türgiş'lerin ili içindedir. Karluk'ların adı hiç geçmiyor.

-b) Bilge Kağan yazıtı içinde ise Göktürkler, *Türgeşler* ile *Bolçu* ırmağında karşılaşılıyor. Ondan sonra da Karluklar, *Tamak-Iduk Başı* denen yerde bozguna uğratılıyorlar[7]. Bu akınlarda da, ''*Altın orman aşılıyor, İrtiş ırmağı geçiliyor*'' ve ondan sonra da *Bolçu* ırmağına geliniyordu (Ton.35).

c) Uygur çağında, yani *Bayan-Çur Kağan yazıtı* içinde (747-759), artık *Bolçu ırmağı*, Karluk ili içinde görülüyordu. Yazıt, şöyle diyordu: ''... *Karluklara karşı,... İrtiş ırmağını Arkar-Başı'nda, sal yaparak (salla) geçtim... Bolçu ırmağında (Ögüzde), Üç-Karluk'ı, orada yendim*[8]..''

5) ***"Dokuz-Oğuz" İli ve "Orkun" Irmağı:*** Bilindiği üzere *Orkun ırmağı*, Göktürk başkentinin bulunduğu bir havza idi. Ancak bu

[3b] *Kültegin yazıtı*, Doğu-37.
[4] *Tonyukuk yazıtı*, 35.
[5] Aynı yazıt, 37.
[6] *Bayan-Çur Kağan* yazıtı: (Şine-Usu), Güney-1.
[7] *Bilge Kağan yazıtı*, Doğu-29.
[8] *Bayan-Çur Kağan* yazıtı, 25.

ünlü ve kutlu ırmağın adı, Göktürk yazıtları içinde, hiç geçmemektedir. *Orkun* adı, yalnızca ikinci *Uygur* Kağanı, ünlü *Bayan-Çur Kağan*'ın yazıtında iki yerde geçmektedir:

a) ''Orkun ırmağı'': (Orkun Ögüz): Bu ırmağın yanında, *''On-Uygur''* ve *''Dokuz-Oğuz''* gibi ünlü Türk kavimlerinin adları geçiyordu[9].

b) ''*Orkun Kenti*'': (Orkun balıklıg): Bu ünlü Uygur Kağanı, savaştan sonra ''Orkun balıklıg''ın birleştiği yer de (beltirinte), il sarayını kurduruyor''[10]. Bazıları Orkun ve Balıklıg diye iki yer adının, söz konusu olduğunu ileri sürerler.

6) *''Üç Tuğlu'' Türk kavminin ırmağı, ''Yar-Ögüz'':* 747-759 yıllarında kağanlık yapmış olan yine Uygur *Bayan-Çur Kağan, ''Kara-Kum'u aşmış, Kömür dağ'da, yar ırmağında (ögüzde), Üç Tuğlıg Türk budun...''* ile karşılaşmış olacaktı[11].

II. ULU TÜRK IRMAKLARI (11. yüzyılda)

(Kaşgarlı Mahmud'a göre)

''Kaynayan ırmak da, geçitsiz olmaz''!

Eski bir Türk atasözü

Yukarıda koyduğumuz, 11. yüzyılda derlenmiş olan bu sözün benzerini, bundan önceki bölümümüzde, Göktürk *Bilge Tonyukuk* yazıtından alarak, yine başlığa koymuştuk. Böylece, Türk düşüncesinin sürekliliği hakkında, belki bir fikir verebiliriz gibi, bir ümide kapıldık.

11. yüzyıla ait Çin ve Arap kaynaklarında, Ortaasya'daki pek çok ırmağın adları geçer. Ancak bizim konumuz, tarih coğrafyası değildir. Bizim bu eserimiz, bir mitoloji kitabıdır. Burada bizim konumuz, Türk illerindeki ırmakların, Türk düşüncesinde ne gibi bir yer aldığıdır.

Ulu ırmaklar

Göktürk ve Uygur çağında büyük ırmaklara, hatta -çaylar dışında- bütün ırmaklara, *''ögüz''* denirdi. Bu gelenek, Karahanlı çağında da devam ediyordu. Ancak bütün ırmaklara yalnızca *ögüz* denmiyor; büyük ırmaklara, *''İtil suvı''* gibi, *İtil* suyu adı da veriliyordu. Daha sonraki çağlarda ve Anadolu'da da bu anlayış ve deyiş, yaygındır. Ancak *Göktürk* yazılı Uygur yazıtlarında, *''suyun (subı) Selenge (ırmağı) imiş''*, gibi sözleri de görmüyor değiliz[12]. Hatta Tonyukuk yazıtı içindeki, *''Anı subı''* sözünü, bir ırmak olarak, yorumlayabilir miyiz? Kesin bir şey söyleyemiyeceğiz[13]. Şimdi Kaşgarlı Mahmud'un eserinde geçen büyük ırmakları ele alarak, onlar hakkında söylenenleri, yorumlayalım:

1) ''İli suyu'' (Ila suvı): İli ırmağı, Karahanlı devleti veya kültür çevresinde, önemli bir ırmak ve bereketli bir ziraat bölgesidir. *''Ila''*, Kaşgarlı Mahmud'a göre, bir il idi. *Ila* ırmağı hakkında bir şiiri sunup, yorumladıktan sonra, *İli ırmağı* ile diğer konulara geçeceğiz. Aşağıdaki şiir, bir savaş şiiridir. İli ırmağını, gemilere binerek geçmişler, Uygur iline doğru başlarını çevirmişler ve *Mınlak* ilini almışlar[14].

''Gemi içine oturup, Ila suyunu geçti,

''Uygurlara yöneldik, Mınlak ilini aldık!''

İli ırmağı, *Karahanlılar* ile *Uygurların* kuzeyindedir. Burada Uygur sınırı, biraz karanlık kalmaktadır. Ancak konumuz, bu değildir. *Ila* ile *İli* ırmaklarının aynı olduğunu da, kesin olarak biliyoruz[15].

-*''Ila, ili ve ''Ila bilgesi'':* İli veya Ila ırmağı üzerinde, yukarıda durduk ve eski bir Türk şiiri de verdik. *Kutadgu Bilig* içinde *Ila*, bir Türk ili olarak geçiyordu. Irmakla bu ilin, bir ilgisi olmalıydı. Ayrıca burası, Karahanlı devletinin de, bir kuzey kültür çevresi idi. *Yusuf Has Hâcib*, kuzeydeki bu ünlü bilgeden söz açıyor ve onu, *''Ila adlısı''*, yani ünlüsü diye adlandırıyordu:

1. Ne söylüyor, (bak) dinle! Ila adlısı!

Hizmetiyle büyümüş, kişi kutlusu! (841)

2. Çok iyi söylemiş, Ila adlısı,

Milletinin (budun) büyüğü, kişi kutlusu! (1629)

''Erkin, İrkin'': eski türkçede bir memuriyet unvanıdır. Ancak *Kutadgu Bilig*, zaman zaman bu *Ila Bilgesi*'ni, adlısını, *''erkin''* unvanıyla da, anıyordu. Bu çağda böyle eski Türk unvanının yaşadığını, zannetmiyoruz. Bu tanıtma, ya güçlü; veyahut da *ergin* anlayışıyla kullanılmış olmalıydı. Bir yerde de onu, *''Ila beyi''* diye anıyordu:

[9] Aynı yazıt, Kuzey-3.
[10] Aynı yazıt, 34.
[11] Aynı Uygur kağanının yazıtı, 8.

[12] Uygur *Bayan-Çur Kağan* yazıtı: (Şine-Usu), 2.
[13] *Tonyukuk yazıtı*, 27.
[14] Kaşgarlı Mahmud, III, s. 235; Krşl. Brockelmann, Am Pr. 6.
[15] Kaşgarlı Mahmud, I, s. 30. Krşl. Brock., *Wortschatz*, s. 243. Bu ırmağın kıyılarında, Yağma, Tuhsı ve Çigil adlı Türk boyları oturuyorlardı.

1. Ne söylüyor, (bak) dinle! Ila erkini!

Hizmet ve töreleri, nasıl anlatıyor gör! (4752)

2. Ne söylüyor, bak dinle! Ila'nın Beyi!

Sözleri ve manası, sözüne temel olsun! (4679).

"İtil": Volga ırmağı

2) "İTİL SUYU": (Volga): İtil, suyu, Karahanlılara ve *Karahanlı* kültür çevresine, oldukça uzaktır. Anlaşıldığına göre Kaşgarlı Mahmud bu şiiri, çok daha uzaktaki Türklerden derlemişti. Ona göre bu ırmağın adı, *"Etil, İtil, idil"* deyişleriyle de söyleniyordu:

"*Ila, Ilı, Yamar, İtil ırmakları boyunca oturan halkın dili, doğru* türkçedir. Bunların en açık ve en tatlısı, *Hakaniye, yani Hakanlılar ülkesi halkının dilidir*[16].." Görülüyor ki bu ulu ırmaklar boyunca, türkçeyi en güzel konuşan, Türk kavimleri oturuyorlardı. Bu ırmaklar, onların *ulu suları* idiler. Yazar, şöyle diyordu[17]:

"*Etil, (İtil), Kıpçak illerinde akan bir ırmağın adıdır. Bulgar denizine dökülür. Bir kolu, Rus diyarına gider. Şu şiirde de, şöyle denmiştir:*

"*İtil suyu akar durur, Kaya diplerini döğer durur!*

"Balıkları bakar durur; göllenir, ya taşa durur!

Yazarın kendi yorumuna göre, suyun coşması yüzünden dolan göllerde, balıklar ile kurbağalar, pek çoğalıyorlardı. Ancak *İtil* ırmağının sert akışı da vurgulanmıyor değildi.

"Ögüz" sözü ve ulu ırmaklar

Göktürk yazılarında ırmaklar için yalnızca, "*ögüz*" ve "*su*" sözlerinin kullanıldığını, yukarıda belirtmeğe çalışmıştık. Uygur el yazmalarında da bu gelenek, devam etmişti. Ancak Karahanlı çağında bu söz, daha seyrek kullanılmağa başlanmıştı. Ancak bu söz eski Türk kültürünün, manada ve anlayışta, derin bir mirâsı olarak anılıyordu. Nitekim Kaşgarlı Mahmud, şöyle diyordu:

"*Ögüz, Ceyhun ve Fırat gibi olan her ırmağa verilen bir addır. Bu söz yalnız olarak söylendiği zaman, Benegit ırmağı anlaşılır. Çünkü şehirleri, o ırmağın kıyısında bulunur. Konar göçerleri de, bu ırmağın kıyılarına inerler. Türk ülkesinde bulunan bir çok dereler ile sular da, "ögüz" adı ile anılır. Sınır üzerinde bulunan bir şehre de, bu ad verilerek, "İki-Ögüz"* denmiştir. Bu şehir, *Ila (İli) ırmağı ile Yafınç dereleri arasındadır*[18].

[16] Kaşgarlı Mahmud, I, s. 30.

[17] Aynı eser, I, s. 73.

Oğuzların *"Ulu ırmağı"* da, kendi illerinden geçen, *Benegit ırmağı* idi. Oğuzların veya her Türk kesiminin kendi dünya görüşlerine göre, kendi suları, ulu ve kutlu ırmakları vardı! Ancak eski Türk anlayışı zayıflamış, diğer sular ile derelere de, artık *ögüz* denmeğe başlanmıştı. Belki bunlar da, diğer Türk kesimlerinin, kendi suları idiler.

Anadolu'da sulu veya sulu derelere, "*öz*" derler. B. Atalay, *ögüz* ile Anadolu'daki *öz* sözleri arasında bir yakınlık kurmak istemiştir. Bizce bunda, az veya çok, haklı da olabilir. Çankırı'daki *Şaban-özü* de, böyle bir hatıra olmalıdır. Yine ona göre, Azarbaycan'daki, *"Kızıl-Özen"* suyu üzerinde de durulmalıdır[19]. Derleme Sözlüğü içinde de bunun bir çok örneklerini görüyoruz. Biraz kuşgulu olduğumuz bu konu üzerinde, durmayacağız.

"*Fırat*" ve Fırat ırmağına benzer büyük sular için, *"tadgun"* adının verildiği de, söyleniyordu. Kaşgarlı'ya göre, ırmaklar için söylenen, "*ögüz*" sözünün karşılığı olarak, bu söz de kullanılırdı[20]. Brockelmann bu sözü, yalnızca ırmak anlayışıyla yorumlamıştı. Anlaşıldığına göre İslam dünyası *Fırat* nehrini, böyle ulu bir ırmak olarak anlıyordu.

Türk illerinin, "Yurd suları"

Yukarıda belirttiğimiz gibi her Türk kesimi, kendi *"yurt suyunu"* bir başka görüyor ve başka düşünüyordu. Oğuzlar bile kendi çaylarına, ulu ırmak, *ögüz* adını veriyorlardı. 11. yüzyılda adları geçen bu ırmaklardan bazılarını sunalım:

1) "*İki-Ögüz*": *İli ile Yafınç suları arasındadır*[21]. Anlaşılan bu, iki ırmaktı. Çünkü bunların aralarında, *Taring-köl* adlı bir göl bulunuyordu[22].

2) "Karakaş Ögüz": Kaşgarlı Mahmud, bu ırmak için şöyle diyordu: "*Hotan şehrinin iki yanından akan, iki deredir. Birisine, "Ürüng-kaş Ögüz", (yani beyaz kaş ırmağı), denir. Temiz ve beyaz taş, burada bulunur. Dere adını bu taştan almıştır. Birisine de, "Kara-*

[18] Aynı eser, I, s. 59. Krşl. Brock. *Wortschatz*, s. 246: "*Öküz*" olarak okuyor.

[19] Kaşgarlı Mahmud, I, s. 59.

[20] Aynı eser, I, s. 438; krşl. Brock., *Wortschatz*, s. 191.

[21] Aynı eser, I, s. 59. Krşl. Brock, *Wortschatz, 246.*

[22] Aynı eser, III, s. 136. Krşl. Brock., a. eser, s. 249.

k a ş - Ö g ü z ' ' *derler. Temiz siyah taş da burada bulunur. Bu taş, bütün dünyada, ancak burada bulunur*[23]''.

3) ' '*K a z s u y u* ' ': ' '*İ l i deresine akan, büyük bir çaydır. Bu adın verilmesinin sebebi, A f r a s i y a b 'ın kızının, bu suyun kenarında, bir kale yaptırmasıdır. Bu ad, oradan kalmış idi*[24]''

4) ' '*K ı z ı l S u* ' ': K a ş g a r 'da bir ırmağın adıdır[25].

5) ' '*T a v u ş g a n Ö g ü z* ' ': Yani "Tavşan ırmağı", *Uç* şehrinde akan bir çayın adıdır.

- 6) ' '*Y a m a r S u y u* ' ': Nerede olduğunu bilmiyoruz. Yalnızca bir şiirin içinde geçiyor. Yakalayan, niçin *Yamar* suyunu geçerek kaçmadın. Şimdi, benim gibi bir sırtların eline düşmüş bulunuyorsun[26]:

"Görüp niçin kaçmadın! Y a m a r Suyunu geçmedin!

"Malını saklamadın! Şimdi yesin sırtlan (ar böri) seni!

"Ulu ırmak gibi" (ögüzçe) benzetmesi

Akıntılı sular ile seller, diğer insanlar gibi, Türkleri de çok korkutmuştur. G ö k t ü r k yazıtları içinde, Türklerin devletten kopup, başını alıp gitmeleriyle, ölmelerinden söz açılıyor ve söyle deniyordu: "*... Kanın, ırmak gibi (ögüzçe) aktı (yügürti); kemiğin, dağ gibi (tagça) yığıldı (yattı)...*",[27].

G ö k t ü r k yazıtlarında, düşmanın büyük güçlerle geldiklerini anlatmak için de, düşman "*otça, borça*", yani *fırtına* gibi geldi deniyordu. Eski Türklerin benzetmelerinde, tabiat güçleri, büyük bir rol oynuyorlardı.

"*Savaşta, düşmanı yenip, ırmağa dökme*" de söz konusu ediliyordu. T o n - y u k u k yazıtında, düşmandan söz açılırken, ' '*T a n r ı yarlık, (izin verdi), (düşmanı) dağıttık ve ırmağa düştüler (ögüzke tüşdi)*[28]''.

' '*B a l ı k l ı ı r m a k* ' ', yani eski türkçesiyle, "*balıklıg Ögüz*" deyişi de, eski Türk kaynaklarında sık sık geçer. Yani balığı çok olan, ırmak demektir. Aynı zamanda, çamurlu ve bataklık olan yerlere de, bu ad verilirmiş[29].

[23] Aynı eser, III, s. 160. Krşl. B r o c k ., *Am II*, 120.
[24] Aynı eser, III, s. 151. Krşl. B r o c k ., *Wortschatz*, s. 247.
[25] Aynı eser, I, s. 394. B r o c k ., a. eser, s. 248.
[26] Aynı eser, I, s. 79. Krşl. B r o c k ., AM Pr., 19c.
[27] *K ü l t e g i n yazıtı*, Doğu-20.
[28] *T o n y u k u k yazıtı*, 16.
[29] Kaşgarlı M a h m u d , I, s. 498.

III. K U T A D G U B İ L İ G ' DE "ULU IRMAK" ANLAYIŞI

"Bilgide, denizsin sen!
"Akılda, ırmak!

Yusuf Has Hâcib

K u t a d g u B i l i g , eski *G ö k t ü r k* ve *U y g u r* geleneğine uygun olarak ırmağa, ' '*Ö g ü z* ' ' demektedir. Aslında yukarıda da belirttiğimiz gibi eski Türkler, ırmaklar ile her türlü çayları çeşitlerine göre, ayrı ayrı adlandırmışdı. Eski türkçede, özellikle tabiat varlıkları için, çok geniş bir terminoloji vardı. Yukarıda görüldüğü gibi, *Kaşgarlı M a h m u d* 'un kitabında yer alan Türk halk bilgisi ile geleneği çok gerçekçi idi. *Kutadgu Bilig*'de ise, *ögüz* ve *ırmak*, bir fikri ve düşünceyi anlatmak için, sembolik bir söz olarak kullanılmıştır.

' '*E y b i l g i s i ı r m a k !* ' ': Diye bir kişiye seslenilir. Tabii olarak bunu, "*ey bilgisi ırmaklar gibi taşkın ve bol olan kişi*", diye de, geniş olarak yorumlayabiliriz. Nitekim hocamız *Prof. R a h m e t i Bey, Kutadgu Bilig* tercümesinde, manayı böyle geniş olarak yorumlamıştır. Ancak K u t a d g u B i l i g , "*ay bilgi ögüz*", deyişiyle yetinmiştir. En iyisi vakit kaybetmeden, *Kutadgu Bilig*'deki bilgileri, mana ve düşüncelere göre sınırlayıp, sunalım:

"Ey, ırmaklar gibi bilgili kişi!"

Bu, K u t a g u B i l i g 'de sık sık görülen bir çağırıştır. Bu Bilge kişi kimdir? Bu, anlaşılamıyor. Belki de *Yusuf Has Hâcib*'in, kendisidir. Ancak bu deyiş ve söyleyişlerden, K a r a h a n l ı çağında, geniş bilgili kişilere, "*bilgi ögüz*", -ırmak bilgili dendiği, anlaşılıyordu:

1. Bilgisi ırmak gibi (bilge), ne diyor dinle!

Bilgi ile gönüller, göğüsler aydınlanır! (KB, 2243)

2. Irmak gibi bilgisiyle, ne güzel (edgü) bilgi verdi,

İşit bunları sen de, Ey gönlü dümdüz (tüz) kişi! (KB, 4661)

3. Sen beni başka bilme! Irmak bilgili!

Tanrı kullarından yok, benden kötüsü! (KB, 5119)

4. Gereksiz söz söyleme, Irmak bilgili!

Dilin yavuz olmasın!... (5468)

5. Dinin ağır tut, dünyanı ucuz,

Dinin seni ağırlar, Irmak bilgili!... (KB, 6135)

''*Irmak bilgili*'', belirsiz bilge kişi ile ilgili yukarıdaki sözler, bizi çeşitli yönlerden aydınlatmaktadır. Hepsi de "*Türk bilgi teorisi*" ile ilgilidir. Yabancı düşünce izlerini de sezmiyor değiliz. Ancak bütün beyitler, çok eski ve öz türkçe ile yazılmıştır. İçlerinde hiç bir yabancı söz yoktur. Şu beyit de, hem mana ve hem de dil bakımından çok güzeldir. Yeni türkçesi şöyledir:

1. "Bilgisiz kişilerin, gönlü kum gibi,

"Denizler girse dolmaz, ot ve yem bitmez! (KB, 975).

2. "Kuru bir kuma benzer, insanın özü,

"Irmak içine girse, doymaz aç gözü! (KB, 3626)

Bilgi, deniz; akıl ise, ırmak

Eski Türkler daha çok büyük su birikintilerine ve büyük göllere deniz *(tengiz)* derlerdi. Çünkü onlar, büyük denizler görmemişlerdi. Orta Anadolu'daki Türk halkı da, çoğu zaman ırmaklar ile göllere *deniz* derler. Akıl ise, akıntılı ve taşkın sular gibi, hareketli, yapıcı ve yıkıcıdır. Bu, bizim yorumumuzdur. Bakalım Kutadgu Bilig şairi ne diyordu:

"Senden işitmek gerek, ne söz var ise,

"Bilgide denizsin sen, akılda ırmak! (KB, 2949)

1) ''*Beyler, taşan ırmak gibi*'', sakıncalı ve tehlikelidirler. *Yusuf Has Hâcib* kitabında, sık sık hakanlar ile beylerden uzak durulmasını öğütler: (KB, 4546):

"Beylere komşu olma, ya da taşan ırmağa,

"Saraya yakın durma, iyi kılınmış kişi!

2) Kısmet ve ırmak'': Bu anlayış, Anadolu'da da yer yer görülür. Aslında bu fikir, insanlığın benzer düşüncelerine yakındır. Şair burada, "*kısmet*" ve türkçe "*ülüş*" sözlerini kullanıyor (KB, 5352):

"Arılık ister isen, arıt önce boğazın,

"Arıtırsan boğazın, kısmetin ırmaklaşır!

3) ''*Kuyu ve ırmak*'': Taşkın ve suyu bol ırmak ile durgun ve *suyu az* kuyu da *kısmeti az* veya çok olanlarla karşılaştırılmıştır. Su ve sular ile ilgili bölümümüzde, de, bunun üzerinde durmuştuk: (KB, 4735):

"Kimi geçitler aşar; gör, ırmakları geçer!

"Kimi yeri kazarak, suyu kuyudan içer'

Irmaklar, ne kadar taşkın ve bol sulu olurlarsa olsunlar, kısmeti olanlar, becerikli ve işini bilenler, sudan geçit bulurlar. Nitekim 11. yüzyılda derlenmiş bir atasözü de şöyle diyordu: "*Kaynayan ırmak (ögüz) geçitsiz olmaz*[30]!"

IV. DEDE KORKUT'TA "ÇAYLAR VE IRMAKLAR"

"Kuru kuru çaylara su saldım,

"Kara donlu dervişlere nezir verdim,

Dede Korkut

"Kuru çaylara su salma"

Bu muhteşem ve görkemli sözün, manası nedir? Bu sözler, *Dede Korkut*'ta, iki yerde geçmektedir. Kitabın başlangıcında görülen, birinci yerdeki bu sözler, iki yazma kopyada, şöyle geçmektedir: "*Kuru kuru çaylara,* ''*sucu*'' *saldım*": (DK, 138-2). Bir yazmada, "*sucu*"; diğer yazmada da, "*sucı*" sözleri görülüyordu. Prof. Muharrem Ergin bu sözü, "*su saldım*" diye yorumlamıştır. Çünkü bu sözün ikinci kez geçtiği yerde, yalnızca "*su*" sözü görülmektedir. Bizce de Prof. Ergin'in yorumu, yerinde olsa gerektir.

Dede Korkut'ta sulara "saçı" mı yapılıyordu? Bu görüş *Prof. Abdulkadir İnan*'a aittir. Hocamız "*Orhan Şaik Gökyay*, kendi Dede Korkut yayınında, yukarıdaki su sözünü, "*sucu*" diye yorumlamıştır. Hocamız *Abdulkadir İnan* da buna bakarak, bu sözün "*sucu*" değil; "*sücü*", yani tatlı şeyler olması görüşüne varmıştı. Çünkü kuru kuru çaylara, *sucu* salmanın bir manası yoktu. Bundan dolayı, kuru kuru çaylara, "*süçü*", yani tatlı şeyler salma veya saçma'nın, daha mantıklı olabileceğini düşünmüştü. Bizce bunu kabul etmek çok zordur.

Gelinlerin, yeni evlerinin sularına ''**saçı**'' yapmaları, Türk illerinin düğün geleneklerinde, çok görülmektedir. Çünkü gelinin ailesi ile çocuklarını, bu sular besleyecek ve yaşatacaklardır. Bazıları bunu bir "*yurd saygısı*"; bazıları da "*yurdun yer ve su ruhlarını saygılama*" olarak yorumlamaktadırlar. Bu konu üzerinde, çok yerde yazdık ve durduk. Prof. *İnan*'ın bizce bu görüşü, eski *Türk aile* geleneklerini bilmesinden ileri geliyordu. Ancak Anadolu'da "*sulara tatlı şeyler serpme*" yoluyla *saçı* yapma geleneklerinin, artık kalmadığı görüşündeyiz. Elbette ki hepimizin, sularımıza karşı

[30] Kaşgarlı Mahmud, III, s. 191. Krşl. Brockelmann, *Spr.* 105.

saygısı vardır. *D e d e K o r k u t* 'un bu ünlü bölümünün, DK, 24 deki satırları, eksiktir. Bundan dolayı burada, DK, 138 deki sözleri sunacağız:

"Kuru kuru çaylara su saldım,

"Kara donlu dervişlere nezir verdim,

"Yanım ala baktığımda, komşuma iyi bakdım,

"Umanına usanına aş yedirdim,

"Aç görsem yedirdim, yalınçak görsem donattım,

"Dilek ile bir oğulu güç buldum!

"Dilek ile oğul bulma", bizim için burada biraz daha aydınlanmış oluyor. *D i l e k* , elbette ki Tanrıdan oluyordu. Yalnızca *' ' a d a m a k ' '*, yani vaad etmek yitişmiyordu. *"kuru çaylara su çalma"* ve diğer yardımlarla, dilekler pekiştiriliyordu. Fakat bu, görkemli ve muhteşem bir inanış ve gelenektir.

Irmakların yaşlanması

"Irmak sularının çekilmesi" için D e d e K o r k u t 'ta başlıca üç deyiş ve anlatış kullanılıyordu. Bir ırmak veya çay, kaynağından, kuruyabilirdi veya başka türlü suyu çekilebilirdi. D e d e K o r k u t 'ta bütün bunlar göz önünde tutulmuştur. O ğ u z dili, yüce bir türkçe idi. Bu anlayışları, şöyle sıralayabiliriz:

1) K u r u ç a y l a r : Kuruma sözü, D e d e K o r k u t 'ta sular için kullanılmıyordu. Daha çok ağaçlar için söyleniyordu: *"Kaba ağacın kurumuş idi, yeşerdi ahır"* gibi sözlerde, daha çok görülüyordu. Ancak *"kuru çay"* deyişine, çok rastlanıyordu.

2) S o ğ u l m u ş ç a y l a r : D e d e K o r k u t 'ta bu, daha çok görülür. *"Soğulma"*, suyun toprak veya kuma sızarak, kaybolması veya azalması, demektir. *Sütün* kaynayarak azalması da, *soğulma* veya *sugulma* demektir. Eski U y g u r yazılarında da, *"Ulu gölün suyu azalıp (sugulup alkınıp)"* gibi, sözleri de görüyoruz[31]. Görülüyor ki *Dede Korkut*'taki bu anlayış ve söyleyiş, çok eski ve geniş Türk köklerine dayanıyordu:

"Kanlı kanlı suların, s o ğ u l m u ş idi, çağladı ahır,

"Kaba ağacın kurumuş idi, yeşerdi ahır,

"Şahbaz atın karımış idi, köşek verdi ahır!...

3) I r m a k l a r ı n y a ş l a n m a s ı , (karıması): Bu anlayış ve söyleyişi, eski Türk edebiyatında, şimdiye kadar göremedik. Bundan dolayı bu inanışa,

[31] *Altun Yaruk: (Suvarnaprabhasa)*, 600, 6.

ayrı bir önem verdik. D e d e K o r k u t kitabı içinde bu anlayış ve deyiş, iki yerde görülmektedir:

1. "Karşı yatan karlı dağlar karıyıpdır, otu bitmez!

"Kanlı kanlı ırmakları karıyıptır, suyun gelmez!...

"Mere kâfir! Kazan'ın anası karıyıptır, oğul vermez!... (DK, 59-2)

2. "Karşı yatan kara dağlar karısa, il yaylamaz!

"Akıntılı görklü sular karısa, kara taşmaz!...

"Er yiğitler karısa, oğlu doğmaz!... (DK, 147-1).

Irmaklara "k i ş i l i k v e r m e"

Yukarıdaki örnekler bize gösteriyor ki ırmaklar, çaylar ve sular, birer c a n l ı v a r l ı k gibi görünüyorlardı. *"Yiğitler yaşlanınca"*, nasıl oğulları olmuyorsa; *"çaylar da yaşlanınca"*, suları gelmiyor ve kara kara taşmıyorlardı. Yine bu arada, atlar ile develer de yaşlanınca, yavru vermiyorlardı. İnsanları, hayvanları, dağları ve çayları, aynı kab içine koyarak, canlı ve yavrular görme, şimdiye kadar bulamadığımız, çok önemli bir anlayıştır.

"Kanlı kanlı, görklü akıntılı, yügrük, kara, duru, taşkın sular", üzerindeki görüş ve örneklerimizi, su ile ilgili bölümümüzde sunmuştuk. Bu özellikler ile tanıtmalar, daha çok çaylar ile ırmaklara ait idiler. Bu özleri, pınar veya göl sularına verme, elbette ki, olamazdı.

"Dereler" ve kuru çaylar

Dede Korkut kitabı içinde dere sözü, daha çok susuz dereler için söyleniyordu. Ancak kuru dereler için de, zaman zaman *' ' k u r u ç a y ' '* deniyordu: *"... Deli Dumrul derler idi. Bir kuru çayın üzerine bir köprü yaptırmış, idi..."* (DK, 155/8)!

1) "Yedi dere kokuların, tilki bilir" (DK, 5/4). - *2) "Kara dere ağzında, Kadir veren K a r a G ö n e . . . ' '* (DK, 59/10). - *3) "Derelerde, tepelerde kâfire kırgın girdi, leşine kuzgun üşdü..."* (DK, 64/12). Bu örneklerden de anlaşılıyor ki, *Dede Korkut*'taki *dere* anlayışı, bizimkine yakındır. Ancak bu derelerin içinde su bulunup, bulunmadığı anlaşılmıyor.

Dede Korkut'ta bazı büyük sular

Burada bu suların, nerede bulunduklarını inceleyecek ve yerlerini bulacak değiliz. Bu kitap, bir *mitoloji* kitabıdır. Bizim için önemli olan, bu sular

için yapılan tanıtmalardır: "... *Davlunbaz urup, atları önlerine bıraktılar. D e - r e ş a m s u y u ' nu tepip, geçtiler. Dün (gece) kattılar. O ğ u z 'un serhaddine vardılar" (DK, 270-9)*. Bu suyun yerini, aşağı yukarı bilmekteyiz. Diğerleri, O ğ u z alp erenlerinin unvanlarıyla birlikte geçmektedir:

1. ''T ü r k i s t a n ' ın direği, A m ı t suyunun arslanı,

''K a r a ç u k 'un kaplanı, konur atın iyesi!... (110-5)

2. "İlden çıkıp, *A y g ı r G ö z l e r suyundan at yüzdüren, elli yedi kalenen kilidin alan... E y l i k K o c a* oğlu *A l p - E r e n , çapar yetti!...*" (DK. 62-8: 205-10).

Görülüyor ki O ğ u z *alp erenleri*, savaş yaptıkları ve zafer kazandıkları suların adlarıyla tanıtılıyorlardı. Belki bu sular da, onların yurtları içine girmişti.

31. BÖLÜM

DÜNYANIN ULU IRMAĞI

(Türk ve Dünya Kozmogonisinde)

Yukarıda, Türklerin kendi ırmakları ve onlar üzerindeki düşünceleri üzerinde durmuştuk. Şimdi bu konuda, dünyadakiler ne düşünmüşlerdi? Bunların üzerinde durup, Türklerinkiler ile bir karşılaştırma yapalım. O r h u n ırmağının Türklerde mukkaddes bir yanı vardır. Onun çevresindeki Ö t ü g e n de, Tanrı'ya en yakın bir yerdi.

Akıntılı, coşkun akan seller ve büyük hakanlar: Akıntılı ve coşkun suların en güzel tanıtmaları, D e d e K o r k u t kitabı içindedir. Yukarıda, bu sözleri geniş olarak sunmuştuk.

1. M a c a r mitolojisinde: M a c a r kralı A l m o ş 'un annesi *"hâmile iken, karnından büyük ve coşkun bir selin boşandığını, rüyasında görmüş"*. şamanlar, bu rüyayı, şöyle yorumlamışlar: *"Doğuracağın çocuk, büyüyünce büyük bir hakan olacak ve dünyayı idaresi altına alacaktır!"*

2. Ünlü İran kralı D a r y ü s 'ün doğumu da, M a c a r kralının doğuşuna benzer bir efsane ile süslenmiştir. Ancak Türklerde buna benzer inanışlar, bir tane değildir. M a n a s destanı ile O s m a n l ı Devleti'nin kuruluşunda ise, *"büyük b i r a ğ a ç y e ş e r m i ş t i"*.

3 . Ç i n g i z H a n 'ın öz kabilesi, K ı y a n adı ile anılıyordu. R e ş i d e d - d i n 'e göre, *"kıyan"* sözü, türkçe *' ' k a y a n , yani büyük selden"*, geliyordu. ' ' K ı y a n *Bahadır"* da, *' ' S e l gibi güçlü bahadır"*, demekti. Unutmayalım ki, R e ş i d e d d i n bu kitabını, Moğol hakanına sunmuştu. Hakan, türkçe bir yorumu da, normal görmüştü.

Cennetin ırmakları ve bir sudan, sulanmak gerek: Y u n u s E m r e 'nin, *"Şol Cennetin ırmakları, akar Allah deyü, deyü!..."* sözleri üzerinde durmağa gerek yok. H a t a y î ise, şöyle diyordu:

"Bir boyu boylamak gerek!

"Bir sudan, sulanmak gerek!

Bektaşî A ş ı k H a s a n ise, şöyle diyordu:

Cennet'teki ol dört ırmak,

"Coşkun akan, sel bizdedir!

Elbette ki bunlara benzer sözler, İran ve Arap Edebiyatında da vardır. Ancak Türkler bu düşünceleri, kendilerine benzetmişlerdir. *"Coşkun akan seller"* sözünün kökleri, çok eskilere gider.

Dua ve ibadet edilen ulu Türk ırmakları: Büyük devlet kuran Türklerde bu inanışlar kaybolmuş veya yumuşamışlardır. Çingiz Han'ın öz yurdu olan, Onan ve Kerülen ırmaklarının, ne kadar büyük bir önem taşıdıklarını biliyoruz.

Çingiz Han, Ong-Han'a yenilince *"arkadaşları ile birlikte, Balcuna adlı ırmağa sığınmıştı. Irmakta su içerek, arkadaşları ile birlikte and içmişlerdi"*. Çİngiz Han'ın bu çevresi, İmparatorluğun kuruluşunda, önemli bir rol oynamışlardı.

Kimek ve Kıpçak Türkleri, *"İrtiş ırmağını saygılıyorlar ve adeta ona tapınıyorlardı..."* Yakut Türkleri, *"Güneyden gelip, Kuzey Buz denizine dökülen büyük ırmakları, mübarek görüyorlardı. Ona göre bu ırmaklar kaynaklarını, güneyden, Cennet'ten alıyorlardı..."*[1].

Yukarıda Süt gölü ve gölün yanındaki dağda oturan, "7 *Tanrı*" üzerinde durmuştuk[2]. Kuzey Türk destanlarına, dış tesirler de çok girmiştir. Bazılarına göre, *"Süt Denizi, Garuda kuşunun altında"*, bulunuyordu[3]. Kuzeydoğudaki, geri Tunguz'lara göre, *"Cennet denizi, gümüşten goncalar açan fidanların bulunduğu dağın çevresinde idi[4]..."*

Kuzey Türklerine göre "Dünya ırmakları": Yenisey Türkleri, Dünyanın ana ırmağı olarak, Yenisey'i tanırlardı. Onlara göre, *"Yenisey, kaynağını, göğün 7. katından alıyordu[5]..."* Sibirya Türkleri, yönlerini ilk önce güneye, yani sıcak bölgelere doğru çevirirlerdi[6]. Yakup Türkleri ise, kendi ırmakları Lena'yı, *"Dünyanın ortasından geçen, bir Dünya ırmağı gibi"*, görmüşlerdi[7].

[1] U. Harva, (Fr.), 62: Hudyakov, *Verhoyanskiy Sbornik: (Verhoyansk derlemeleri)*, İrkutsk, 1890, s. 202: Yakut bölgesi.

[2] Radlof, *Sibirya'dan*, II, s. 8.

[3] Potanin, *Oçerki Severo-Zapadnoy Mongolii (Kuzey-batı Moğolistan hakkında)*, IV, s. 389: Altay-Türk destanlarını içinde toplar. Türk destanlarındaki *"Garuda"* motifi için bk. A. İnan, *Makaleler*, 350-352.

[4] Georgi, *Bemerkungen Auf Einer Reise im Russischen Reiche* SPb., 1775, I, s. 29. Kuzey-doğudaki geri Tunguz kavimlerine ait bir gelenektir.

[5] Yenisey Tatarlarına ait gelenekler hakkında: Tretyakov, *Turuhanskiy kary, ego priroda i jiteli: (Turuhansk bölgesinin geçmişi ve bu günü)*, SPb., 1871, s. 200.

[6] Aynı eser, aynı yer: Yenisey Tatarlarına yakın güney kesimleri hakkında.

[7] Priklonjskiy, *Tri, goda v Yakutskoy oblasti: (Yakutlar'da Üç Tanrı)*, Jivaya Starina, 1890-91, s. 70.

"Yedi derya", "dört ırmak": Bu inanışın en güzel örneklerini, Türk tasavvuf edebiyatında görüyoruz. Abdal Musa'nın, *"Yedi derya bizim keşkülümüzdedir"* sözü, ne kadar güzeldir. Türkler, ırmağa da, *"derya"* derlerdi. Aşağıda, Yunus Emre ile Ahmed Dâi'den üç örnek sunalım:

1) *"Bir göl idim, kıldı erenler nazar,*

"Deniz oldum, dört yana ırmak ile!

2) *Kimi tapduk, kimi Yunus,*

"Her biri derya, deniz!

3) *"Göğe tozdan bulut, yerden ağardı,*

"Yedi deryaya, hep toprak yağardı!

TÜRKLERDE, "IRMAK HANLARI"

İran kaynakları, *"büyük İrtiş ırmağının, Türklerin Tanrısı olduğunu"*, söylerler. İrtiş ırmağı, yalnızca kutlu idi[8]. Bir Kırgız efsanesine göre ise, *"Kırgız-Han, Kem ve Yenisey ırmaklarının hakanı idi[9]"*. Bunu, ırmağın değil de; *ırmak havzası ve çevresinin Han'ı* olarak düşünmek gerekir.

Abakan Tatarlarına göre, *"Abakan adlı bir Han varmış. Hanın otağı da, Abakan ırmağının kaynağında kurulu imiş[10]*. Abakan-Han, aynı zamanda, *"yağmur tanrısı"* imiş.

Altay düşüncesinde, Talay-Han, ve Yayık Han adlı, iki Ruh vardı: 1) *"Talay-Han, denizler ile okyanusların, hanı idi. Güçlü yer Tanrıları arasında, 4. sırayı alıyordu"*. Eski Türkçede *"Taluy, Talay"*, okyanus demekti. 2) *"Yayık-Han, taşan ve kabaran suların Tanrısı ve ruhu idi. 17 deniz (veya ırmağın) birleştiği yerde otururdu. Yeryüzündeki bütün sular, ona ait idi[11]..."* Ural dağlarındaki Yayık ırmağının adına bakılırsa, bu Altay ruhu, daha iyi anlaşılır[12].

Ulu dağların eteklerindeki ırmaklar: Göktürk'lerin Ötügen ve Uygur efsanesindeki *Kamlancu* dağları, eteklerindeki ırmakları ile birlikte anılırlardı. Hıtay devletinin kurucularına ait efsanede de, *Muyeh dağı, iki ırmak ile çevrilmişti*. Altaylarda, *Es* ırmağının kıyısındaki *Sakçak dağı*

[8] Gerdizî'nin notlarının değerlendirilmesi için bk. W. Barthold, *Otçet o poezdki Sredney Azii. (Ortaasya'da bir gezi hakkında rapor)*, SPb., 1897, metin: S. 83.

[9] Radlof, *Sibirya'dan, II, s. 11.*

[10] Aynı eser, aynı yer.

[11] Aynı eser, II, s. 9.

[12] Radlof, *Wörterbuch*, III, s. 75.

ile *Mıras suyu*'nun kıyısındaki *K a r a - d a ğ* da, kutlu dağlar arasında yer alırlar. G e l i n l e r bu dağlara, *"Kayın babamız"*, derlerdi[13].

Bu arada, G a n j ve N i l ırmaklarını da, unutmayalım. Ç i n ve H i n t tesirinde kalan K a l m u k Moğollarına göre, *"Gökteki bir dağ üzerinde, d ö r t ı r m a k çıkarmış"* Az sonra efsane dejenere oluyor ve bu ırmaklar, birer hayvan şekline giriyorlardı, deniyordu[14].

DESTANLARDA "ULU IRMAKLAR"

"Suyun ayağı, Er Korkut!

Bakşı Duası

A n a d o l u M a s a l l a r ı içinde, ırmaklar ile akar sular önemli bir yer alırlar. Bunları sıralıyacak değiliz. Biz burada, henüz daha *mitoloji* seviyesinde bulunan, *K u z e y - T ü r k* destanlarından, bazı örnekler vereceğiz. A n a d o l u 'da bulunan eş ve benzerleri üzerinde de, ayrıca duracağız. Bu destan ve masal motiflerinin bazıları üzerinde, *Türk Mitolojisi* adlı eserimizin bazı yerlerinde, kısa olarak durmuştuk. Burada sunacağımız materyel ise, yeni toplanmıştır. Motifleri, Büyük Türk devletlerinin, menşe ve türeyişleriyle ilgili destanlardaki, benzerlerine öncelik verme yoluyla sıralıyacağız:

Ulu ırmak veya deniz geçme

Bu destanlarda çoğu zaman *deniz geçme* motiflerine, yer veriliyordu. Aslında bu destanların toplandıkları Türk kavimleri, *büyük deniz* görmemişlerdi. Büyük ırmaklar ile göllere de, d e n i z veya *tengiz* diyorlardı. *Okyanus* özelliğini gösteren denizleri, deniz ile ilgili bölümümüzde inceleyeceğiz. Diğerlerini ise, burada ele alacağız.

1) ' '2 d a ğ ve ı r m a k g e ç m e ' ': Bu deyiş, tam anlamıyla *mitolojik* K u z e y - T ü r k masallarının yer aldığı, R a d l o f 'un *"Türk halk edebiyatından örnekler"* adlı eserinin 1. cildinde görülür. Bu motifleri değerlendirmek, biraz zordur[15]. Birinci sahife numarası metne; ikincisi ise, R a d l o f 'un tercümesine aittir.

2) Ç i n g i z H a n 'ın a t a l a r ı ve d e n i z g e ç m e: Bu ünlü ve çok önemli motif üzerinde, 1. cildimizde de durmuştuk[16]. Bu motif G ö k t ü r k

[13] R a d l o f - K a t a n o f, *Proben*, IX, s. 604, metin: 588 vd.
[14] P a l l a s, *Sammlungen*, II, s. 37: K a l m u k kesimlerine ait bölüm.
[15] R a d l o f, *P r o b e n*, I, s. 342/366. Bu A l t a y destanları, göklerde geçen, mitolojik anlatışlardır.
[16] B. Ö g e l, *Türk Mitolojisi*, ss. 467, 566, 575.

ve M a c a r efsanelerinde de, görülür. Bunların, o k y a n u s ile ilgileri az olmalıdır.

Diğer motifler

1) *"S a n d ı ğ a , konup, ırmağa atılma":* Bu masal ve efsane motifi, A n a d o l u 'da da çok yaygındır. Tabii olarak bunun çeşitli türleri vardır:

a) A l t ı n s a n d ı ğ a , k o y m a ' ': Bu motif ve anlayış, çok eski ve çok *mitolojik* bir karakter taşıyan K u z e y - T ü r k destanları içinde görülüyordu. Bunun ' *'ö l ü g ö m m e ' '* gelenekleriyle bir ilgisinin olup, olmadığını bilmiyoruz:

"Yiğit, S ü t d e n i z i n d e su içiyor... Ondan sonra da babasının ölüsünü, bir altın sandık içine koyup, suya atıyor[17]*"* Aynı yiğit, *"2 dağ ile 3 ırmağı aşarak"*, buraya gelmişti. Anlaşıldığına göre bu motif, A l t a y kuzeyinde, epey yaygın idi. Başka bir yiğit de, *"babasının ölüsünü, altın bir sandığa koymuştu'"*[18]. Bu çok eski karakterde ve mitolojik bir motiftir. Biraz daha masallaşmış bir motif ise şöyledir:

' 'T a ş - H a n , K a r a - K ö k ö l ' ün büyük kardeşini öldürerek, bir sandığın içine koyuyor ve ırmağa atıyor[19]*..."* Bu masal, *B a r a b a - O m* Kazaklarına aittir. Bunun daha geniş bir şekli ise, şöyledir: *"Bir yiğit, A y ve G ü n - h a n 'ların kızları ile evleniyor. Yurduna dönünce, yurdunun T a ş - H a n tarafından yağma edildiğini duyuyor. Büyük kardeşinin ise, bir s a n - d ı ğ a konarak, -diri olarak-, bir ı r m a ğ a atıldığını duyuyor. Yiğit, arkasından gidip, kardeşini bulup, kurtarıyor... Bundan sonra da T a ş - H a n 'dan öcünü alıyor*[20]*..."*

H a n - N â m e adlı Türk destanında da, *"sandıkla bir çocuğun ırmağa atıldığını"*, görüyoruz[21] Anadolu masallarında da bu motif çok geniş olarak görülür.

b) ' 'T u l u m a k o y u p ı r m a ğ a b ı r a k m a k ' ', Türk mitolojisi ile masallarında çok görülen bir motiftir. Böyle eski karakterde bir motifi, R a d - l o f 'un *P r o b e n* larında bularak, yayınlamıştık[22]. Kuzey Altaylardaki Türk kültüründe daha çok, *' 'a t d e r i s i n d e n yapılmış tulumlar"*, bir Türk kültür motifidirler.

[17] *P r o b e n*, I, s. 342/366. Bir A l t a y destanında.
[18] *P r o b e n*, I, s. 342/372. Ölüyü, ırmaklara gönderme motifine, çok az rastlanıyor.
[19] *P r o b e n*, IV, s. 69/87: B a r a b a - Om Tatarları.
[20] *P r o b e n, aynı yer.*
[21] B. Ö g e l, *Türk Mitolojisi*, I, s. 414: Ö z b e k destanında.
[22] Aynı eser, s. 53 vd.

Irmak insanları, selâmete götürüyor

2) *"I r m a ğ a kapılıp, gitme"*: Bu da, ırmağa atılan, *"ırmakta sandıkla gitme"* motifine yakındır. Yukarıda, insanlar, *sandık* veya çok daha eski bir *at kültürü* motifiyle, *tulum* içinde, ırmakta sürüklenerek, kurtuluşa doğru gidiyorlardı. Bazıları da, ırmağa kapılma yoluyla kurtuluyorlardı:

"Bir sarhoş karısını bir zengine, baya satıyor. Fakat karısı, zengine boyun vermiyor, (bayga boyın birmedi). Bey, kadını gemisine götürüyor. Ancak o sırada büyük bir fırtına (yel) çıkıyor. Gemiyi batırıp, kadını da, ırmağın sularında sürükleyerek babasına annesine kadar götürüyor. Böylece kadın da, kurtulmuş oluyordu[23]*..."*

Rüzgâr da, I r m a k ile birlikte, kadının kurtuluşuna yardım ediyordu. Bu Masal, R a d l o f tarafından, B a t ı S i b i r y a 'da *Hoca-Aul* Türklerinden derlenmiştir. Büyük ırmakların bulunduğu bu bölgede, gemicilik de yapılıyordu. A n a d o l u 'da da ırmağa kapılma, bazan iyi yorumlanırsa da; bazan da, kötülüklere doğru gidilir.

Savaşta, ulu ırmak geçme

Bu, bir bakıma *ordu taktiği* ve stratejisidir. G ö k t ü r k yazıtlarında olduğu gibi, O ğ u z d e s t a n ı içinde de, önemli bir motif olarak görünüyordu. Savaş hareketine ve yeteneğine sahip olan Türkler, büyük sulardan ordularını, kolaylıkla geçirmişlerdir. Ç i n g i z H a n devletinde de bu yetenek, olağan üstü bir hüner olarak görülmektedir.

G ö k t ü r k v e z i r i *Bilge Tonyukuk*, kendi yazıtında, *"İ r t i ş ırmağının, geçit vermeyen yerlerini geçtik*[24] (keçiksizin keçtiniz)...", diyordu. Önemli olan, ırmağın geçit vermeyen yerlerini geçmektedir. Oralarda, düşmanın hazırlığı da yoktur.

"Kaynar ögüz, keçiksiz bolmas": Yani, *"Kaynayıp taşan, ulu ırmaklar bile g e ç i t s i z olmaz"*. Bu da 11. yüzyılda derlenmiş, çok manalı eski bir Türk **atasözüdür**[25]**. Yani kaynayıp taşan, korkunç ve tehlikeli ırmakların bile, bir** geçit yeri bulunur. Kaşgarlı M a h m u d 'a göre bu söz, *insanların şaşırıp kaldığı ve çıkacak bir yol bulamadığı zaman"*, söylenirdi. Her işin, bir çözüm yolu bulunabilirdi.

[23] *P r o b e n*, IV, s. 110/143: H o c a - A u l Türkleri.
[24] *T o n y u k u k yazıtı*, 35.
[25] Kaşgarlı M a h m u d , I, s. 390.

"Atların, sal; kırbacın da, kürek olması"

O ğ u z d e s t a n ı içinde Oğuz Han, kendisine gelen Firenk elçilerine şöyle demişti: *"Benim ordum çok büyüktür. Belki siz yalnızca s u ve (rum?) a t e ş i - n i düşünüyorsunuz. Biz, kaç d e r y a (büyük ırmak) g e ç m i ş i z . Ordum,* ***"atlarını, sal ve kırbacını da, k ü r e k " yerine kor ve suları öyle, geçer***[26]***..."*** **Bu, farsça *O ğ u z destanı*'ndan alınmış bir parçadır.**

O ğ u z destanı içinde yer alan yukarıdaki sözlerden, açık olarak görülmektedir: *"(Asker), atını s a l ; kırbacını da, kürek"* olarak kullanıyordu. Ancak U y g u r yazısıyla yazılmış *O ğ u z destanı* ile diğer O ğ u z destanlarında, İ t i l , yani Volga ırmağı, s a l yapılarak geçilmişti. Minyatürlerde, sal yapımına ait resimler de vardı.

- *"K Ü R E K ÇEKMEK"*, daha çok sürekli olarak, büyük ırmakların kıyılarında oturan Türklerde vardı. G e m i *(kemi)* sözü de, hem Kaşgarlı M a h - m u d 'da ve hem de K u t a d g u B i l i g 'de görülüyordu. Ancak buradaki konumuz, bu değildir. K u z e y - B a t ı A s y a 'da, büyük ırmaklar vardı. Buradaki halk, gemicilik yapıyordu. Bir *B a r a b a - O m* Türk şiirinde, şöyle deniliyordu: *"A k - İ d i l ırmağına düştüğümde (tüşkenimde), kürek çekerken* ***(işke işkende), evimi özledim***[27]***..."*** **Tabii olarak bu, büyük Türk kültürlerinden uzakta ve dar bir sahada kalmış, bir Türk gemicilik kültürüdür.**

Irmakla ilgili diğer destan motifleri

1) *"Deryada n i k â h"*: Bu çok önemli bir motiftir. *"Ailenin, m u - k a d d e s ocağının kurulması"*, bu gibi kutlu ve mutlu yollarla yapılıyordu. *Türk a t ç o b a n l a r ı 'nın bir masalında*, çok eski Türk geleneklerinin, bazı *"P r o t o - T ü r k "* motiflerini görüyoruz. *"Bir ç o b a n , rüyasında, 3 yerde, 3 ayrı g ü n e ş görüyor. Sonra bir yalnız evde, kimin kızı olduğu bilinmeyen, bir kız buluyor. (Burası biraz O ğ u z destanını andırıyor). Kız da, oğlanın bir a t ç o b a n ı olduğunu anlıyor ve ancak bundan sonra evlenmeğe razı oluyor.*

"Bir ırmağın kıyısına (daryanın kaşına) geliyorlar. Taharetleniyorlar (târet aldılar), gusülleniyorlar (hüsül koyuldular), üsli üslerine nikah kıldılar, k o - ş u l d u l a r (evlendiler) ve bir ev (üy) aradılar[28]*..."*

Dünürsüz evlenme, burada açık olarak görülüyor. Çok eski bir motif! *Söz kesimi*, evde; *nikâh* ve evlenme *(koşulma)* ise, derya kenarında oluyor.

[26] Z. V. Togan, *O ğ u z destanı:* (R e ş i d e d d i n 'den), s. 37.
[27] *P r o b e n*, IV, s. 77/98: B a r a b a -Om, gemici Türkleri.
[28] *P r o b e n*, IV, s. 105/136. Kuzeydeki *at çobanı* Türklerden.

İ s l â m i y e t i n , belirli belirsiz tesirleri de vardır. Bu masal, K u z e y - B a t ı A s y a 'da, *Turalı* Türk boyundan, derlenmiştir.

2) *D e v l e r ve ırmaklar:* Yine yukarıdaki destanda, hakanın kızı hastalanıyor. Hakan, oğlana şöyle diyor: "*Bir d e r y a y a yakın bir dev (yilbegen) vardır. Bahçesinde güller açmıştır. Kızımın hastalığı için, bu güllerden getir...*" Kız bir muska yazıyor, oğlanın eline veriyor. Bundan sonra da bir çok olaylar oluyor. En sonunda oğlan, H a n oluyor[29]. Su başlarına yakın devler, diğer Türk masallarında da görülmektedir.

3) Irmak k a v ş a ğ ı : Irmakların birbirlerine kavuştukları yerler, A n a d o l u 'da da, bir kutluluk taşırlar. H ı t a y devletinde bu ırmak kavşaklarının büyük bir önemi vardı[29a]. *Oğuz Kağan* da, ikinci hatununu, bir ırmak üzerindeki, bir adacıkta bulmuştu...

4) "*10 ırmak ve 30 ırmak*": Bunlar, U y g u r l a r ı n atalarının ilk yurtlarında bulunan, ırmak sayıları idi. ' ' *O n U y g u r* ' ' "boyları, *10 ırmak* havzasında idiler. Buna göre "*coğrafya ve ırmaklar sosyal gelişmeyi de sağlıyordu*". Bu konular için bk. (Türk Mitolojisi, I, 73, 83).

5) "*7 ve 70 derya*": Bu anlayış İslâmiyetten sonra, örnek olarak Y u n u s E m r e 'nin dilinde görülüyordu. A b d a l M u s a da, "*70 derya bizim keşkülümüzde*", diyordu. A l t a y kuzeyindeki, müslüman olmayan Türk halkının edebiyatında da, bu anlayış vardı: ' ' *G ö k H a n oğlana, 7 dağ, 7 ı r m a k* ile *K a r a b o ğ a 'nın boynuzunu getir diyor*'"[30].

TÜRKLERİN ÇAY VE IRMAKLAR HAKKINDAKİ BAZI BİLGİLERİ

(Efsanelerde ve mitolojide)

"Su ayağı" ve "su kavşağı"

1) "*S u a y a ğ ı* ": (Mansab, çayın döküldüğü yer): Çeşitli çağlarda ve çeşitli Türk kültür çevrelerinde, manada küçük değişiklikler görülmektedir. "*Ayak*" A n a d o l u 'da ve diğer Türklerde, "*yatak*" manasında da söylenmiştir. "*Suu ayağı*", Kırgız türkçesinde de, ırmağın döküldüğü yer, mansab demektir[31].

a) ' ' *S u a y a ğ ı E r - K o r k u t* ' ' : Kırgızların *b a k s ı* dualarında, "*Su başında Süleyman, su ayağı E r - k o r k u t , belâları sen korkut*" diye bir çağrılan söz açmıktık[32]. D e d e K o r k u t , burada da suyun ayağında, yani sir-

[29] *P r o b e n* , IV, s. 106/137.
[29a] B . Ö g e l , *Türk Mitolojisi*, I, s. 550.
[30] *P r o b e n* , I, s. 242/246, Bu Altay destanı da göklerde geçer.
[31] Y u d a h i n , *Kırgız Sözlüğü*, (tercüme), s. 62.
[32] A. İ n a n , *Şamanizm*, s. 141-142.

derya suyunun döküldüğü yerdedir. K a l m u k moğollarında da, "*adag*", suyun katıldığı, döküldüğü yer olarak, anlaşılmaktadır[33].

b) ' ' *s u k a t ı l ı ş ı* ' ' : 11. yüzyılda, "*suv katılışı*", suyun birleştiği yer ve bu yerdeki su birikintisi, demekti[34]. Bu, *A n a d o l u* 'da da yaşamaktadır.

c) Diğer deyim ve anlayışlar: -1. ' ' *T ü ş ü r g ü* ' ' : Çayın ırmağa karışan ağzı, değirmenin bir ırmağa olan savağı, demektir[35]. *-2. T a m g a* ' ' : Denize, dereye veya göle dökülen, bir suyun koku; gemilerin demir attıkları *ırmak iskelesine* veya limana da, "*tamga*" deniyordu. Bu söz, şu beyitte de gelmiştir[36].

"*Suyun kolu taşra çıkıp dağı geçer,*

"*Çevresinde, dizgin gibi, ardıç biter!*

A n a d o l u 'da ise, iki çayın veya derenin birleştikleri yerlere, "*çatak, kavşak, tıkaz...*" gibi sözler söylerler.

Y a b a n c ı s ö z l e r , tabiat ile ilgili konularda, halk arasına çok az girmiştir. Bununla beraber *Kaşgarlı Mahmud* 'un *Kençekçe* olarak saydığı ve *ırmak ağzı* anlayışıyla söylenen, ' ' *k e w l i* ' ' sözü üzerinde de durmak gerekir[37].

Küçük çaylar

1) ' ' *A y r ı k* ' ' Küçük dere manasında. Kuzey Türklerinde: "*Ayrık*", "*ayrıçak (ayrık çay)*", küçük dere manasında çok görülüyor[38]. A n a d o l u 'da, "*ayrıkman*" denir.

2) "*C ı l g a*" Kırgız Türkleri, daha çok, suyun yatağı için böyle derler[39]. A n a d o l u 'da ise, ince dallar ve sulara böyle denir.

3) "*Ç ı r l a k*": Küçük çaylar için, Anadolu dışında söylenen bir sözdür[40]. Bizde daha çok bir ses belirtisi gösteren, bir sözdür. Az akan sular için söylenebilir.

4) ' ' *Ö z , ö z e k , ö z e n . . .* ' ' : "*Öz*" köküyle ilgili, pek çok dere ve çay adı vardır. ' ' *Ö z* ' ', 11. yüzyıldan önceleri, daha çok vadi ve geçit gibi şeyleri anlatmak için de söylenirdi. İki dağ arasında bulunan derelere, "*öz*" veya "*dağ özü*" denirdi. Bu da, dağların arasındaki bir dere demektir[41]. *Isığgöl* çevrele-

[33] R a m s t e d t , *Kalmückisches Wörterbuch*, s. 31.
[34] Kaşgarlı M a h m u d , I, s. 460.
[35] Aynı eser, I, 490, Krşl. B r o c k e l m a n n , *Wortschatz*, s. 225.
[36] Aynı eser, I, s. 424. Krşl. B r o c k . , *AM I*, 29, 2a.
[37] Aynı eser, I, s. 442. Krşl. B r o c k . , *Wortschatz*, s. 106.
[38] R a d l o f , *Wörterbuch*, I, ss. 27, 30.
[39] Y u d a h i n , *Kırgız Sözlüğü*, s. 299.
[40] R a d l o f , aynı eser, III, s. 28.
[41] Kaşgarlı M a h m u d , I, s. 46.

rinde oturan Ç i g i l Türk boyları ise, iki dağ arasındaki geniş yollara, "özi" diyorlardı[42].

"Ö z ü k" ise aynı eserde, oyularak havuz yapılan heryere; "özük suv" ise, derelerden ayrılan her çaya, ad olarak verildiği söyleniyordu[43]. A n a d o l u 'da ise, çeşitli dere veya çaylara, "öz, özbek, özen, özelti, özlen, özgen" gibi adlar verilir: (Bk. DS). Yine A n a d o l u 'da görülen "s a y" sözü üzerinde ise, ayrıca durmak gereklidir. Çaylar için söylenen bu sözü, O r t a a s y a 'da da görüyoruz.

- *Büyük ırmaklar:* Bu konu üzerinde, kendisi ile ilgili bölümde, geniş olarak duracağız. Bunlara, "*u l u ı r m a k*" adlarını da vermiştik. Bazı Türkler ise, farsça "derya" dan gelen "*darıya*" sözünü kullanırlar[44].

Suyun derinliği

"*D e r i n*", *t e r i n g*" sözleri, çok eskilerden şimdiye kadar, suların derinliğini anlata gelmişlerdir. Bu tanıtma, yalnızca su için değil; su ile ilgili diğer şeylerde de görülür. *Kaşgarlı M a h m u d* bunun için şöyle diyordu:

"*T e r i n g t e n g i z*, *(yani derin deniz), engin, geniş ve derin deniz demektir. O ğ u z l a r, her derin ve çok şeye, "tering" derler. Bu sözden alınarak, geniş derelere ve yollara, "tering urı", denmiştir. Yine bunun gibi bilgin ve hakîm kişilere de, "t e r i n g b i l g e" denilir*[45].

"*D e r i n k u y u*" anlayışını da, U y g u r yazılarında görüyoruz[46]. "*Tering kudıg*", "*D e r i n b i l i g*" *(tering bilig)* anlayışı da, yine U y g u r yazılarında devam ediyordu[47]. A n a d o l u 'daki "*kök*" sözü ve anlayışı üzerinde de durmak gereklidir (DS).

- "*S ı ğ*" *sığ su:* Bu söz, anlaşıldığına göre O ğ u z kesimlerinden geliyordu. 11. yüzyılda O ğ u z l a r "*sık*" sözünü az anlayışıyla söylüyorlardı. Örnek olarak onlarda koyun azdır, derler iken, az yerin e "*sık*" diyorlarmış[48]. "*sığ*" sözünü, şimdilik başka türlü yorumlayamadık.

"*S a y r a m*" da, s ı ğ anlayışıyla söylenmiştir. "*sayram suv*", "*topuktan yukarı çıkmayan su, sığ*", diye yorumlanmıştır[49]. "*Sayram*", İsficâb ve

[42] Aynı eser, I, s. 89.
[43] Aynı eser, I, s. 71. "*Özök*" (Teleüt) = Irmak (R a d l o f, *W ö r t e r b u c h*, I, s. 1302). (Kazak-Kırgız), aynı manada: (A. eser, a. yer).
[44] Y u d a h i n, *Kırgız Sözlüğü*, s. 299.
[45] Kaşgarlı M a h m u d, III, s. 370.
[46] Türkische Turfan Texte, I, 102.
[47] Altun Yaruk: (Suvarnaprabhasa), 350, 21.
[48] Kaşgarlı M a h m u d, III, s. 130: Oğuzca.
[49] Aynı eser, III, s. 176.

Çimkend şehirlerinin de adıdır. "*Suv sayramlandı*" demek ise, su azaldı biraz çekildi, içinden geçilebilecek bir düzeye geldi, demektir[50]. *Kırgız* Türkleri ise, sığ veya sığlık için, "*tayız, tayızlık*" deler[51]. Bunun yorumunu bırakıyoruz.

A n a d o l u 'da ise s ı ğ l ı ğ ı n yanında, daha çok "*yüzlek*" sözü denilir, "*yuka, yufka*", diyenler de vardır. Ayrıca A n a d o l u 'da *sığ* için söylenen, "*deyaz, diyaz*" sözlerini de, yukarıda *Kırgız* Türkçesindeki, "*tayız*" ile karşılamada, yarar vardır. "*çibil, sıvak, yaşlacan, yaşvan*" gibi A n a d o l u deyimleri de, önemli kültür sözleridir. Bu konuda, bu kadarcıkla yetinelim.

"K o l", ırmak ve kolları

Ç a y l a r üzerinde dururken, bu konuyu da gözden geçirmiştik. Çünkü büyük ve küçük çaylar da, birer ırmak koludur. Bunlar arasında, "*öz*" ve "*özük suv*" ile A n a d o l u 'daki, "*öz, özbek, özen, öden, özlen*" gibi deyiş ve anlayışları da ele almıştık. Yine D e r l e m e sözlüğünde görülen, "*oyuntu, uyuntu*" gibi deyişler üzerinde de, ayrıca durmak gereklidir.

"*T a r m a k*" ve "*t a r m u t*", ırmak kolları için söylenen, en eski Türk sözleridir. A n a d o l u 'daki "*tırmık*" ve benzeri sözler ile, bunları karşılaştırmada, bir yarar vardır. "*Tarmak*" eski türkçede, hayvan veya kuşların pençeleri vaya tırnağı demektir. Nitekim "*karga tırnağı, pençesi*" *(kargak tarmak)* da, adını bu sözden almıştır[52]. Suyun kollara ayrılmasına, "*suv tarmaklandı*"; boyun veya halkın, parçalanması veya bölüklere ayrılmasına da, "*boy tarmaklandı*", deniliyordu[53]. Çeşitli Ortaasya Türk çevrelerinde ise bu söz, "*kol, dal, filiz*" anlayışıyla söyleniyordu. A n a d o l u 'daki "*t ı r m a l a m a*" deyiş ve anlayışlarını da, bunlara katmalıyız.

"*T a r m u t, t a r m u t l a n m a*" da, yine bu söz ve anlayışın, başka bir söyleyişidir. "*Tarmut*", dağların tepeleri, dereleri anlayışıyla söylenmiştir[54]. "*Tarmutlanma*", da, yine suyun kollara ayrılmasıdır[55].

"*T a r ı m ırmağı*", da, adını bu kök ve anlayışlardan almış olmalıydı. *Tarım*, göllere ve kumluklara dökülen çay kolları demektir[56]. D o ğ u T ü r k i s t a n'daki T a r ı m ırmağından, *Kaşgarlı M a h m u d* da söz açıyordu: "*T a r ı m U y g u r sınırında, K ü ç e adındaki bir yerin yanında bulunan, bir yer adıdır... Buraya akan bir derenin adında da, "T a r ı m" derler*"[57].

[50] Aynı eser, III, s. 205. Krşl. B r o c k e l m a n n, *Wortschatz*, s. 169: "*Seyrem*".
[51] Y u d a h i n, *Kırgız Sözlüğü*, s. 718.
[52] Kaşgarlı M a h m u d, I, s. 467.
[53] Aynı eser, II, s. 274. Krşl. B r o c k., *Wortschatz*, s. 197.
[54] Aynı eser, I, s. 451.
[55] Aynı eser, II, s. 270. Krşl. B r o c k., *Wortschatz*, s. 197.
[56] Aynı eser, I, s. 396.
[57] Aynı eser, I, s. 396. Krşl. B r o c k., *Wortschatz*, s. 197.

Bu konuda da, şimdilik bu kadarla yetinelim. Bu söz artık bu manada, A n a d o l u 'da söylenmiyordu.

' ' *K o l* ' ', eskiden beri Türklerde çay, dere, ırmak kolları için söylenen, en yaygın bir deyimdir. A n a d o l u 'da da, öyledir. Gereksiz olarak örnekleri çoğaltmıyacağız. *Nehrin kolu*, derenin kolu gibi, pek çok deyim vardır. Y u d a h i n 'e göre *K ı r g ı z* Türklerinde *kol*, coğrafya deyimlerinde, ' ' ı r m a ğ ı n y a t a ğ ı, vadisi'' gibi anlayışlarda çok kullanılır: "*Kara-kol* ve *Narin-kol*" gibi ırmak adlarında olduğu gibi... Eski M o ğ o l kaynaklarında da, dağ vadileri için "*kol*" sözü kullanılır[58].

Irmağın kıyıları

Sulaklı birer otlak olmaları bakımından, çaylar ile ırmakların kıyıları, her çağda önem taşımışlardı. Anı zamanda bu çukur vadiler, uygun birer ' ' *k ı ş l a k* ' ' olarak da kullanılmıştı. A n a d o l u 'da "*geçe*" sözü,-ki herhalde "*geçmek*" kökünden geliyordu-, çok manalı bir deyimdir. *A s ı m Efendi*, farsça *sû* sözünü yorumlarken, "*türkçe geçe ve yana*" denir, derken, konuyu daha da manalandırıyordu. Bu bakımdan aynı şey için söylenen, *Derleme Sözlüğü* içindeki "*yanal*" sözü, ayrıca ele alınmalıdır.

O ğ u z l a r, derenin veya ırmağın bir yanına, "*yanğa*" derlermiş. Bu bilgiyi bize *Kaşgarlı M a h m u d* veriyordu[59]. Bu deyiş ve anlayışı, bir çeşit M ı s ı r Türk sultanlığının veya bazı T ü r k m e n l e r 'in sözlerini toplayan, *İbn Mühenna* sözlüğü içinde de görüyoruz[60]. Ayrıca buna, "*yanğak*" da denir. Bizim "*y a n a k*" sözümüz de, mana köklerini, bunlardan almaktadır. Yine 11. yüzyıl Türklerinde, "*yuguç, yugaç*" sözleri, bir dere veya ırmağın karşı tarafı için söyleniyordu[61].

Taşkın ve seller

Türk mitolojisi içinde, önemli bir yer alan seller üzerinde, 1. cildimizde, yeterince durmuştuk. ' ' *S e l* ' ' sözü, dünyadaki bütün Türk kesimlerinde kullanılır. ' ' *S e l gibi akan gözyaşı*'' sözü ve anlayışı, bizden binlerce kilometre uzaklıktaki Türklerde de söylenir[62]. "*K ı y a n*" da, içinde *efsane* ve *mitoloji* dolu, eski bir Türk deyişidir. Bunun kök ve benzerleri, A n a d o l u 'da da görülür. Ç i n g i z H a n ve ataları ile kendi boyunun adı, köklerini, bu sözden alıyordu. "*T a ş k ı n*", bütün Türklerde, sel ve taşkındır[63].

"*G e l g i n*, "*kelgin*" de,- (arapçada ki "*med*" demektir)-, ırmaklar ile çayların kabarması ve taşımasıdır[64]. Bunu içinde, efsane ve *mitoloji* de vardır.

[58] *Moğolların Gizli Tarihi: (YCPS)*, 118, 30.
[59] Kaşgarlı M a h m u d, III, s. 369.
[60] İbn *M ü h e n n a Sözlüğü*, s. 191.
[61] Kaşgarlı M a h m u d, III, s. 18.
[62] Y u d a h i n, *Kırgız Sözlüğü*, s. 644.

[63] Aynı eser, s. 716.
[64] Kaşgarlı M a h m u d, I., s. 443. B r o c k e l m a n n, *s e l (F l u t)* olarak yorumluyor: *(Wortschatz*, s. 103).

32. BÖLÜM

TÜRK MİTOLOJİSİNDE DENİZ VE OKYANUS

11. YÜZYILDA SÖYLENMİŞ DENİZ HAKKINDAKİ SÖZLER VE DÜŞÜNCELER

Yukarıda da söylediğimiz gibi, Türklerin çoğu, büyük denizi bilmez ve tanımazlar. Bundan dolayı, halk ağzından derlenmiş şiir ve atasözlerinde geçen *deniz*, daha çok ı r m a k ve g ö l l e r ile ilgilidir. A n a d o l u 'da da böyledir. Şimdi içinde deniz sözü geçen, Kaşgarlı M a h m u d 'un, 11. yüzyılda derlediği sözleri sunup, bunları Türk düşünce tarihi bakımından, yorumlamaya çalışacağız:

1) "Kurulmuş (yay) kirişi düğümlenmez, kement ile de dağ eğilmez": Atasözü, çok açıktır. Yayın gerilmiş kirişii düğümlenmez. Yazara göre bu söz, küçük araç ve vasıtalarla, büyük işlere girişilemiyeceğini, anlatmak için söylenmiştir[1].

2) "Kementle dağ eğilmez, kayıkla deniz kapanmaz!": İnsan dağı kementle eğemez; denizi de kayıkla kapatılıp, sed çekilmez. Buradaki denizin, bir *ırmak* olduğu anlaşılıyor. Yazara göre, büyük işler, küçük sebeplerle, geri bırakılmaz[2]. Büyük işleri küçümseme! Büyük işleri yapmak için çaba göster!

3) "G ö z y a ş ı " ile tuzlu *d e n i z s u y u* arasında, bir benzerlik de gösteriliyordu. Bundan da anlaşılıyor ki, buradaki deniz sözü, *tuzlu suyu* nedeniyle deniz karşılığı olarak söyleniyordu.

Beni avlayıp, koyma; (bana) söz verip, cayma!

Gözüm d e n i z gibi akar, yöresinde kuşlar uçar!

Yazar, bir t u z l u s u d a n , söz açıyor. Yorumu şöyledir: "Beni avlayınca, bana kötü bakma, beni alçak görme; gözümden deniz suyu akıyor,-çünkü deniz suyu, göz yaşı gibi tuzludur-, gözümden akan suların çevresinde ise, kuşlar uçuşuyor[3].

[1] *"Kurmış kiriş tügülmes, ukrukun tag egilmes"*: Kaşgarlı M a h m u d , III, s. 215. Krşl. B r o c k e l m a n n , *Spr.* 124, 125.

[2] Kaşgarlı M a h m u d , I, s. 100: *"Tagığ u[1] rugın egmes, tengizni kaygıkın bükmes"*. Krşl. B r o c k e l m a n n , *Spr.* 143.

[3] Kaşgarlı M a h m u d , II, s. 45: "... *Akar közüm uş tengiz...*" Krşl. B r o c k e l m a n n , *AM I*, 25d.

4) *"Deniz köpüğü"* ve *"göl köpüğü"*: Yine Kaşgarlı M a h m u d 'un verdiği bilgilere göre *"göl"* denizin ta kendisidir. Ancak *"deniz köpüğü"*, Türkler arasında söylenmez. Türkler yalnızca *"göl köpüğü"* derler[4] Bu da bize gösteriyor ki, Türkler büyük denizleri tanımıyorlardı. *Göl* dedikleri zaman, *deniz* anlaşılıyordu.

5) *"Derin deniz"*: *(Tering tengiz)*: Kaşgarlı M a h m u d 'un yorumuna göre, *"geniş, engin, derin deniz"*, demektir. O ğ u z l a r, her derin ve çok olan şeye, *"tering"*, yani d e r i n diyorlardı. Bu sözden alınarak, geniş *dere* ve *yollar* için de, *"tering urı"* denmiştir. *Derin bilgin* ve *hakîm* kesimlere ise, *"tering Bilge"* deniyordu[5]. Bu çağlarda O ğ u z kesimlerinin büyük deniz görmüş olmaları, mümkün değildi. Tabii olarak, *Sir-derya* dışında.

KUTADGU BİLİG'DE DENİZ VE DENİZLE İLGİLİ İNANIŞLAR

Kaşgarlı M a h m u d 'un Türk halk dilinden derlediği sözler ile atasözleri, çok gerçekçidirler ve yoruma da bir sebep bırakmazlar. K u t a d g u B i l i g ise, bir kişinin, bir düşünce ve fikir eseridir. Zaman zaman, derin ve karanlık olan noktaları da, vardır. Elbette ki, yabancı ve İ s l â m i y e t tesirleri de vardı. Ancak bunlar, çok eski bir karakter taşıyan, eski Türk düşüncesi ve türkçesi içinde yoğrulmuşlardır. Yabancı sözler de fazla görülmez. Aslında K u t a d g u B i l i g içindeki, denizle ilgili düşünceleri kesin bir sıraya koyma da, çok güçtür. Buna rağmen bu düşünce düzenini, bir sistem içinde sunmağa çalışacağız:

1) *"Ölüm ve deniz*: Bu düşünce, *Kutadgu Bilig* içinde, iki yerde görülür. Ölümün uçsuz ve bucaksız oluşu, denizin derinliklerine benzetilmişti:

1. Kimi durmadan koşar, kimi dünyayı (acun) döner!

Kimi canını verir (yulug), kimi denize girer! (KB, 1733)

2. ÖLÜM bir deniz gibi, ne ucu ne dibi yok!

Bakıp görürsen eğer, bir batak ki, dibi yok (KB, 1140)

2) *"Denizin yarıtılışı"*: G ö k t ü r k yazıtlarında ve diğer Türk eserlerinde görüleceği gibi *yer, gök* ve diğer *bütün varlıklar,* hep bir arada yaratılmışlardır. *Yaratıcısı da, tektir.* Aşağıdaki şiir, i s l â m î bir düşünce ile yazılmıştır. Ancak dil ve anlatış bakımından, eskiye bağlıdır:

Yarattın (törüttün) onbinlerce, sayısız canlı (tirig)!

Yazı, dağ ve deniz, tepe ile çukuru (oprı)! (KB, B-21)

[4] Kaşgarlı M a h m u d, II, s. 136.

[5] Aynı eser, III, s. 370. Krşl. B r o c k., *Wortschatz*, s. 204: *"Hochgelehrt"* (Guzz).

3) "Evlenme ve deniz: Ö l ü m gibi, evlenenler de yeni bir hayata, başlamış oluyorlardı. Ancak ölenler, denize dalıp, kayboluyorlar; gemiye binerek, selâmetle denize açılıyorlardı. Aralarında, bir ayrılık vardı:

Gemiye binenleri, düşün evlenen kişi (alguçı)!

Gemiye binen kişi, deniz içre açılır! (KB, 3386)

4) "Oğul-kız" ve deniz: Kutadgu Bilig yazarı, nedense *oğul ve kız* yetiştirmeyi çok güç bir iş olarak görür. Adeta onları yetiştirmektense, olmamalarını yeğler gibidir:

Oğul kız sakıncası, bir dipsiz deniz!

Sarı kılar (bırakır), bize ak deniz! (KB, 1164).

5) "Rahat ve içki" iki deniz gibi: Y u s u f H a s H â c î b, sürekli olarak hizmeti ve çalışmayı öğütler. İçkinin de, insanları yokluğa doğru götürdüğüne inanır. Bu ikisine tutulursan, deniz gibi, bunların da d i b i yoktur:

Rahatlıkla avunma (avın-), sen içme içki!

İki denizdir bunlar, sana yoktur geçiti! (KB, 5208)

6) "Bey-deniz" ve inci bahçesi: Irmak ile ilgili bölümümüzde, K u t a d g u B i l i g, yazarının, beyleri taşan ve bol sulu ırmaklara, nasıl benzettiği üzerinde durmuştuk. Bu ırmaklar, b e r e k e t de; ö l ü m de verirlerdi. Yazar, denize benzettiği beyler için ise, biraz daha iyimserdir:

Bu beyler bir denizdir, dibi incilik!

Bu denize yakın dur, ara zenginlik! (KB, 5356)

"Akıl, bilgi, gönül, deniz ve bilgi"

K u t a d g u B i l i g yazarı, Y u s u f H a s H â c î b 'in *ırmak, bilgi* arasında, ne güzel ilişkiler kurmuş olduğunu, ırmaklar üzerindeki bölümümüzde, çok geniş olarak bulacaksınız. Orada hep, *"ey bilig ögüz"*, yani *"ırmak bilgili"* diye, bir bilgeye seslenip duruyordu. Burada ise, bir bilgeye, *"Ey, Deniz bilgi"* veya bizim yorumumuza göre, *"Ey, Deniz bilgili"*, diye seslenip, duruyordu. Bu bilgeyi, ne tanıyabiliyoruz ve ne de bilebiliyoruz.

En iyisi, bazı örnekler seçerek, arka arkaya vermektir. Eski türkçe metne bağlı kalarak verdiğimiz bu yorumlara, bazı eski deyimleri, tırnak içinde katarak, konuya bir aydınlık getirmeğe çalışacağız. Ana motif ve temaları da, büyük harflerle yazacağız:

1. Aklı *(ukuş) çok olmalıdır, bilgisi deniz,*

Her işi bitirmeli, ak etmeli yüz! (KB, 2185).

2. Senden işitmek gerek, bütün sözleri,

Bilgide *bir denizsin,* **akılda** *ırmak!* (KB, 2949)

3. **Bilgi** *bir denizdir, ucu* **dibi** *(tüpi) yok,*

Bir serçe emse eğer, emeceği yok!

4. *Kişinin* **gönlü** *dipsiz, bir deniz durur,*

Bilgi *ise* **incidir,** *dibinde durur!* (KB, 211)

5. *Denizden çıkarmazsa,* **inciyi** *kişi,*

(Dibinde aynı kalır), taş ile inci! (KB, 212)

"Ey Deniz Bilgili!", "Deniz ve Bilgi":

Irmaklar ile ilgili bölümümüzde Kutadgu bilig'den, ırmak ile bilgi arasında düşünülen bağlar üzerinde bir kaç beyiti, örnek olarak sunmuştuk. Aynı eser, *bilgi* ile *deniz* arabında da bağ kuruyordu. "*Ay Bilgi Ögüz!*", Yanı, "*ey bilgisi ırmak gibi bol ve taşkın olan kişi*" sesleniş ini, yukarıda, ırmak ile ilgili bölümümüzde, anlatmıştık.

"*Ey Bilgi Tengiz!*": Bu sesleniş de, bu bölümümüzde ele alınacaktır. Bu da, "*Ey bilgisi, deniz gibi derin ve engin olan kişi*", demektir. Bu bilgenin, kim olduğunu bilmiyoruz. Ancak Kutadgu Bilig yazarı, onun kişiliği hakkında şöyle konuşuyordu:

İşit, gör neler diyor, Deniz Bilgili,

Özü alçak gönüllü, yüce yürekli! (KB, 4813)

Bilgisi deniz gibi, ne diyor dinle!

O, akıllı sâkindir, gönlü de yüce! (KB, 4698)

"*İş ve bilgi*", bu konu ile ilgili görülmektedir. İnsanın yüzü, iş ile ak edilir. Kutadgu Bilig'de, "*yüzü ak oldu*" yerine, "*kızıl oldu*" denilirdi. Bu sebeple biz, metindeki kızıl rengi, ak olarak yorumladık:

Bu sözü iyi demiş, Deniz Bilgili!

Böyle iş tutulursa, ak olur beniz! (KB, 4868)

Deniz Bilgili insan, ne diyor dinle!

Bilgi ile çalış (işlet-), yüzünü ak et! (KB, 5199)

"*Hıyanet*", Türklerde, her çağda aşağı ve kötü görünmüştür. Çünkü bu, devlet ile aile disiplininin, temelini sarsıyordu. Böyle bir kişiye, ne el uzatılmalı ve ne de yakınında bulunulmalıydı:

Hıyanet eden kişi, elini sunsa,

Deniz *bile azalır, kurutur yeri! (KB, 2866).*

DEDE KORKUT'TA DENİZ VE DENİZLE İLGİLİ ANLAYIŞLAR

"Urlaşuban sular taşsa,
"Deniz dolmaz!

Dede Korkut

Dede Korkut *Oğuzları*, daha önceleri büyük deniz görmemişlerdi. Türkistan'da Hazar denizi, yani "*Gökçe Deniz*" in adını işitmişlerdi. Anadolu'ya geldikten sonra ise, Karadeniz ile karşılaştılar.

*4) "Gökçe deniz", **Hazar Denizi:*** Hazar Denizi Oğuzların eski ve ulu denizidir. Ancak Dede Korkut'ta, yalnızca bir yerde adı geçiyordu:

"*Meyhanede, beş gün yeme içme oldu. Andan, Şirögüven (?) ucundan, Gökçe Denize değin, il çarptı. Kalaba doyum oldu!... (DK, 255-2).* Bu günkü bilgimizle, bu sınırların bulunması ve akının haritasının yapılması, çok güçtür. Bu akın herhalde yine Doğu Anadolu'da olmuştu. Ancak, *Hazardenizi'ne* kadar uzanabildiklerini, sanmıyoruz.

2) "Karadeniz": "*Kara*" tanıtmasıyla tanıtılan her denizi, bizim bildiğimiz *Karadeniz* olarak, kabul etmemeliyiz. *Kara* sözü, sular ile denizlerin, bir özelliğidir. Nitekim "*kara su*" veya "*kara kara taşan sular*", Türklerin kendilerine ait benzetmeleridir. Biz burada Dede Korkut'ta *Kara-deniz* ilgili bilgileri ele alıp, incelemeğe çalışacağız:

a) "Denizin içivedibi": Dede Korkut *Oğuzları*, atlı ve hayvancı kavimlerdi. *Karadeniz*'i, yalnızca akınları dolayısıyla görmüşlerdi. Ancak Dede Korkut'ta, bir deniz dibinin anlatılışı ve tanıtması vardır ki, bunu bugünkü bilgimizle anlatabilmenin imkânı yoktur. Belki *yüzgeçliler*, balık; *bahrîler* de, deniz kuşları olabilirdi. Ancak, "*arkıç kır*" ile "*su dibinde çığrışan âsiler*", ne olabilirlerdi?

Arkıç kırda yaykanur, umman denizinde,

Sarp yerlerde yapılmış, kâfir şehri,

Sağa sola çırpındı, urur yüzgeçleri,Su dibinde döner, bahrîleri,

Tanrı menem deyü, su dibinde çığrışur âsileri,

Önün koyup, tersin okur, kızı gelini,

Altun aşuk oynar, Sancıdan'ın beyleri,

Altın katla Oğuz vardı, alamadı!... (DK, 279-1)

Bunun Karadeniz olduğundan hiç bir şüphemiz yok gibidir. Oğuzlar, denizin dibinde birşeyler olduğunu düşünmüşlerdi. Ayrıca bu düşünce,

çok eskilerden geliyordu. *Umman denizinin, arkıç kırda dalgalanmasını"* düşünmek de, ayrı ve güzel bir şey!

b) ''*Karadeniz'i delip, geçme!*'' Bu olayı Yegenek, düşünde, rüyasında görmüştü. Düş de olsa, Yegenek'in bu güzel sözlerini, aşağıda sunmayı, yararlı görüyoruz:

Begler, gafillice kara başım, gözüm, uykuda iken düş gördü, ala gözüm açuban dünya gördüm. Ağ ışıklı (miğferli) alpları yanıma saldım! Dede Korkut'tan öğüt aldım! Ala yatan kara dağları aşdım!

İleri yatan Karadenize girdim! Gemi yapıp; gömleğim çıkardım, yelken kurdum! İleri yatan denizi delip, geçtim! Öteki kara dağın yanında, alnı başı balkır bir er gördüm!...'' *(DK, 206-8).*

''*Bir cihâd işareti*'' ve sözleri de kabul edebiliriz, bu konuşmayı. *Türklerin gözü, yalnızca Karadeniz'de değil; Karadeniz'in ötelerine kadar da uzanıyordu. Kara deniz ötesinde,* bir *karadağ* vardı. Amaç ve hedef, orası olmalıydı.

c) ''*Karadeniz gibi asker*''*:* Biz burada, Dede Korkut kitabından, arayıp bulup, bir konu üzerindeki materyel ve vesikaları kurmak ve tamamlamak için çalışıyoruz. Tabii olarak herşey, kesin olarak aydınlatılamıyor. Ancak böylece konular, bir araya gelmiş oluyorlar. Uruz, karşıda kâfirin askerini görünce, babası Kazan'a şöyle sormuştu:

Beri gelgil, Ağam Kazan!

Deniz gibi kararıp, gelen nedir?

Od (ateş) gibi şılayup, yıldız gibi parlayıp, gelennedir

Ağız dilden, beş kelime haber bana,

Kara başım kurban olsun sana!

(Kazan da oğluna şöyle dedi:)

Karadeniz'in yaykanup, gelen,

Kâfirin leşkeridir!... (DK, 128)

Bizce buradaki *kara-deniz,* bildiğimiz kuzeydeki *Karadeniz* olmasa gerektir. Buradaki karanlık, su ve dağlarda olduğu gibi, denizin bir tanıtması olmalıydı. Şu örnek de bizi doğrular:

''*Kara kara denizlerin, gemisi ağaç!*'' Dede Korkut bu sözü, ağacı öğerken söylüyordu (DK, 55-10). ''*kara kara* tanıtması, dağlar ve sular için de söylenmiştir.

- ''*Deniz kulunu*'', bir at cinsidir. ''*Bay Böre'nin oğlu için, bir deniz kulunu, boz aygır aldılar*'': (DK, 69-13)

TÜRK DESTANLARINDA BÜYÜK DENİZLER

''*Türk Mitolojisi*'' adlı eserimizin 1. cildinde, bu destanların özlerini veya asıllarını verirken, bu mitolojik denizlerden, bir çok örnek vermiştik. Ancak o zamandan bu zamana kadar, epey bir zaman geçmiş bulunuyor. Yeni olarak bulduğumuz vesikaları da, burada sunmak istiyoruz.

Hind ve Yunan *mitolojisi*'ne göre, ilk önce bütün kâinat ve varlık bir deniz ve *oceanus*'' halinde idi. Canlılar ve insanoğlu, bundan sonra yaratıldı. Bu inanış, elbette ki *Türk mitolojisine* de tesir etmiş ve izler bırakmıştı. İçlerinde ve köklerinde, bu tür motifler bulunan destanları, tam metinleriyle adı geçen eserimizde vermiştik. Şimdi yeni bulduğumuz vesikalar ile, ancak kısa olarak, konuyu yeniden deşmek istiyoruz. Bu vesikalar, Radlof un, ''*Proben der Türkischen Volksliteratur*'', yani ''*Türk halk edebiyatından örnekler*'' adlı eserinden derlenmiştir:

1) ''*Deniz geçme*''*:* **Türk destanlarında çok görülen bu önemli** motifi, ''*ırmak geçme*'' ile ilgili bölümümüzde ele almıştık. Oğuz *destanı* gibi, düşüncenin gerçek yönlerinden pek ayrılamayan Türk destanlarında, bu motif az görülür. Oğuz destanında, ''*deniz geçip, İt-Barakların adasına gitme*'' ile ''*İdil veya Volga ırmağını geçme*'' gibi, motifler görülür.

a) Çingiz Han'ın atalarından, ''*gök kurt*'' ile ''*güzel meral*'' ın deniz geçerek, gelmeleri de, 1. cildimizde geniş olarak ele alınmıştı.

b) ''*Süt denizinden geçme*''*:* Çok eski mitolojik bir karakteri olan, bir Kuzey-Türk destanında şöyle deniliyordu[6]: ''*Sırtı, omuzu ve sarayı demirden olan bir yiğit, süt denizi'in geçerek, akına gitti*''. Süt denizi üzerinde, 1. cildimizde durmuştuk. Bu denize bazan, ''*Süt ak göl*'' de deniyordu.

c) Oğuz destanına benzer destanları, biraz daha geç zamanlarda görüyoruz: ''*Kozu Körpöz, donmuş ırmağın üzerinden, karşı tarafa bir günde geçiyor ve Kara-Han'ın büyük oğlunun ülkesine giriyor*[7]...''

d) ''*Ay-Han'ın Gün-Han'a akını*''*:* ''Kün-Han kızına şöyle dedi: ''*Ay-Han her yıl bizim ülkemizi almak için geliyor. Ancak denizi geçemiyor ve kalemizi yıkamıyor. Ondan sonra da geri dönüyor. Kızı : - Baba, deniz üzerinde nasıl yürünür? Diye soruyor... Ay-Han kızına, ben denizin dibinden bir köprü yaptırdım, diyor*[8]... Görülüyor ki bu, çok mito-

[6] Radlof, *Proben*, I., s. 272/295. Bir Altay destanı.

[7] *Proben*, IV, s. 12/17: Kozu-Körpöz destanı.

[8] *Proben*, IV, s. 67/95: Burada, ''*Cennet*'', ''*cehennem*'' motifleri vardır. Ay-Han, Gün-Han, semavî varlıklardır.

lojik bir motiftir. Daha geç motiflerin derinliklerine, ancak bunlarla inebiliriz. Çünkü bu konuşmayı, kuş donuna giren, *Kara-kököl* dinlemişti.

2) "Ateş denizini" geçme: Bunu da oldukça geç; ancak içinde çok eski Motifler bulunan, Kırgız Türklerinin *"Han Şentey"* adlı bir masalında görüyoruz. Masalın bazı katlarında, *Hızır* ve *Hazreti Ali (Ezreti Ali)* de, görülüyor:

''Han şentey, Ayna-Han'ın, (bu Han bir şeytandır), kızını almağa gidiyor. Ancak Ayna-Han'ın yolunun üzerinde bir ''ateş denizi'' varmış. Bu aslında bir cehennem imiş. Ateş denizini geçtikten sonra atı-nın ayağı yanıyor[9]*...''* Bu masalda, bir çok masallar içiçe girmiştir. Oğlana da, bir *tilki* yol gösterir. *Ateş denizi*'nin daha eski karakterde ve orijinal anlatılışları vardır[10].

3) *Konuşan at ile "ateş denizini" geçme:* Ayrı bir anlatılışı ise, başka bir masalda bulunur. Bu masal da aynı yerde derlenmiştir. *"Kozu Körpöş"* adını taşıyan bu masalda yiğit, zaman zaman *''keloğlan donuna girer''*. Bunun içine de, başka masallar karışmıştır: *"Yiğit, Ayna-Han'ın kızını almak için yola çıkar. Atı konuşur ve kendisine akıl vererek, yol gösterir... Yiğit, üç halı* ister. Bu halılar ile, *Ateş denizi*'ni geçerler[11]...'' Bu masal veya destan, öncekinden daha *mitolojik* bir karakter taşır. *''Keloğlan olma ile atın konuşması''* ve daha bir çok şeyler, masala değer verirler.

''Üç halı'' motifi, bize burada bir Önasya motifi olarak görünmüyor. *"Tahta çıkan hakanlar, göğe çıkan şamanlar ile güveyiler de Türklerde, halı üzerinde taşınırdı"*.

DİĞER MOTİFLER

1) *"Ayna"nın deniz olması:* Anadolu'da da *ayna*, bir tehlikeden kurtulmak için kullanılan bir sihir aracı olarak görülür[12]. Anadolu'da, daha çok devlerden kurtulmak için, biraz su atılır ve arada bir deniz oluşturulurdu. Çingiz Han'ın en küçük oğlunun adı, *Toluy*, yani ayna idi. Bu da bize geleneklerde, aynanın önemini göstermektedir. Bir Kırgız destanında, *''Dudar-kız'ı bir dev kovalıyor. Dudar-kız, arkasına bir ayna atıyor ve dev ile kızın arasında bir deniz oluşuyor*[13]*...''*

[9] *Proben*, III, s. 260/306: Ayna-Han, şeytandır.
[10] B. Ögel, *Türk Mitolojisi*, I, s. 472.
[11] Proben, III, s. 247/291 ''At kültürü'', bu Kazak - Kırgız masalında, bütün haşmetiyle görülür.
[12] W. Eberhard, *Typen Türkischer Volksmärchen*, s. 249.
[13] *Proben*, III, s. 317/382: Dudar-Kız destanı.

2) *Deniz ile göğün "derinliği":* Bu pek ilgi çekici motif, çok kuzeylerdeki, *mitolojik* bir türkçe destanda görülür. Burada masallar ile destanlar, çok eski mitoloji karakterlerinden kurtulamamışlardır: *"... Bir baba oğluna, denizin derinliğini ve göğün de yüksekliğini ölç, diyor. Oğlan, bunun nasıl ölçüleceğini, öğrenmek için yola çıkıyor ve bir hanın yanına gidiyor. O da, Kız-Han'ın üç kulplu kazanını getirmesini istiyordu*[14]*..."* Bundan da anlaşılıyor ki, dış tesirlerden çok uzakta bulunan Türkleri de, denizin derinliğini bilmek, ilgilendiriyordu. Bu deniz, Yenisey ırmağı da olabilirdi.

3) *"Deniz ötesindeki" halk:* Türk Mitolojisi adlı kitabımızda da, denizin ötesindeki halklar üzerinde durmuştuk. Yine mitolojik bir karakter taşıyan bu Kuzey-Türk masalı, bir kaç kat masal ile oluşmuştur: *".... Han, Demir dağ ile deniz ötesindeki halkı ele geçirmek için, bir ordu gönderiyordu. (Burada, denizin yanına bir Demir dağ da eklenmiştir). Fakat denizin ötesindeki halk, hiç savaş görmemiş ve barışçı idiler. Boyları 8 ok boyundaymış; bir kişinin kürkü ise, 8 kişiye kürk olabiliyormuş. Bunun için onların iline giden Han, çok korkmuş*[15]*..."*

4) *Deniz ötesindeki, "Gök ağacı":* Göğün direği ile ilgili bölümümüzde, bu konu üzerinde biraz durmuştuk. Kuzey-Batı Asya'daki *Turalı* Türk boyundan, derlenmiş olan bir masal motifi, bizi bu konuya, yeniden getirdi. Masalın bu bölümünün özü, şöyledir:

".... Bir Hanın oğlu, 24 arkadaşıyla yola çıkıyor. 24 gün gidiyorlar. 24 atları ölüyor. Yaya yürüyerek bir denize varıyorlar. Denizde salları batıyor. Bir adaya düşüyorlar. Adada bir "Pay-terek", yani Bay-direk dedikleri büyük bir ağaç varmış. Ağaçta bir kartal ve kartalın iki yavrusu varmış. Yavruları, bir ejderha yemek istiyor. Oğlan ejderhayı öldürerek, onları kurtarıyor[16]*..."*

''Züzülö kuşu'' olarak bu kartalı, başka bir Kuzey Masalı'nda da görüyoruz. Burada *Bay-direk*, denizin kıyısında bulunuyor. Masalda, motif tamamlanıyor. Ejderha, bir denizin ortasında görülüyor. Oğlan, ejderhayı öldürerek, kartalın yavrularını kurtarıyor. Burada, *"bir çöl geçme''* vardır[17] Yukarıdaki destana göre kartal, ejderhaları tutuyordu.

Ancak bu destanların içlerinde pek çok yabancı tesirler de var. *Gök ağacı*, *kartal* ile *ejderhaları*, türkleşmiş dış tesirler olarak görebiliriz. Bizi

[14] *Proben*, I, s. 291/310: Bunlar, göklerde geçen, çok mitolojik Altay destanlarıdır.
[15] *Proben*, *I*, s. 175-177: *"Statura deforme"* insanlardır. *"Ye'cuc-Me'cuc"* gibi... Bu, *Proto-Türk* bir anlatıştır.
[16] *Proben*, IV, s. 90/116: Kuzeyde, Turalı boyu Türkleri.
[17] *Proben*, IV, s. 23/30. Bu motifteki *Simurg*, Türklerin kartalı, *"kara-kuş"* u olmuştur.

burada yalnızca "*deniz ötesi*" motifi ilgilendiriyor. "*Alp Kara Kuş*" ve *Simurg* efsaneleri, konumuz dışındadır[18].

TÜRKLERDE ULU DENİZ VE OKYANUS ANLAYIŞI

Türklerde okyanus, "Taluy" sözünün gelişmesi

1. cildimizde, Türklerde umman ve okyanus anlayışının nasıl geliştiği üzerinde, oldukça geniş olarak durmuştuk[19] Ancak o zamandan bu zamana, bazı yeni vesikalar bulduk. Bu yeni vesikaları da katarak, konuyu biraz olgunlaştırma, herhalde yararlı olacaktır.

Göktürkler, "Büyük Okyanus" veya Çin denizi için, "Taluy" deyimini kullanmıştı: "... *İlgerü, Şantung yazıka tegi süledim. Taluy 'ka kiçig tegmedim...*". Göktürk yazıtlarının bu ünlü deyişinin, bu günkü yorumla türkçesi şöyledir: "*İleri, (yani doğuya doğru), Şantung* yazısına kadar akın yaptım. (Ancak), Büyük Okyanus'a azıcık (kiçig) değmedim...". Burada *taluy* sözü, türkçeye çoktan yerleşmiş ve gelişmiş bir söz olarak görülmektedir. Bu anlayış, ancak bazı yerlerde gönümüze kadar gelmiştir. Altay Türkleri, yalnızca deniz için "*talaysu*" demekle yetinmişlerdir[20]. Ancak Moğol dilindeki *dalay* ile, türkçemizdeki *talay*'ı birbirinden ayırmak gereklidir.

Uygur türkçe yazılarına göre, "okyanus"

Uygur türkçe yazılarında, bu deyiş ve bu deyişle ilgili anlayış, çok daha genişlemiştir. Buda dininin girişi ile, bu anlayış ve inanış, daha da önem kazanmıştır. Çünkü Buda dininde ve mitolojisinde, böyle sonsuz bir okyanus anlayışı vardır. Bunun için zaman zaman bu sonsuz denize, "*iyilik suyu*", eski türkçesiyle, *edgülüg suvı*" da denmiştir[21]. Ancak bu okyanus, çok korkunç ve içinde türlü tehlikeleri topluyordu: "..*Ol Taluy suvı, ertinü korkınçıg, adalıg*[22]..."

Ulu ırmak anlayışı, Uygur çağının sonlarına doğru, eski okyanus'un yerini almağa başladı. Büyük ırmaklara da, "*taluy ögüz*" denmeğe ve yazılmağa doğru gidildi[23].

Uygur yazılarıyla yazılmış *Oğuz destanı* içinde de, bu anlayış devam eder. Ancak Çingiz Han kültür çevresinin içine, girmiş olduğu da görülür[24]

[18] A. İnan, *Türk folklorunda Simurg ve Garuda*, Makaleler, s. 350.
[19] B. Ögel, *Türk Mitolojisi*, s. 467 vd.
[20] Radlof, *Wörterbuch*, I, s. 745.
[21] *Altun Yaruk: (Suvarnaprabhasa)*, 112, 14.
[22] P. Pelliot, *Kalyanamkara Papamkara*, 26, 4.
[23] Radlof, *Uigurische Sprachdenkmäler*, 89, 11.
[24] Bang-Rahmeti, *Oğuz Kağan Destanı*, 185.

"... *İdil Müren* degen (denen) bir *Talay bar erdi (var idi)...*" Burada Türklerin ırmak sözleri, "*müren*" e dönüşmüş; yine Göktürklerin *taluy*" deyişleri ise, moğolca "*dalay*" sözünün etkisiyle, türkçe "*talay*" diye yazılmağa başlanmıştır.

Ulu deniz ile ırmaklar da, zaman zaman birlikte düşünülmüş, olabilirdi. Yani Uygur çağının "*Taluy-ögüz*" sözü, "*Okyanus ve ırmaklar*" diye de yorumlanabilirdi. Hocamız Prof. Rahmeti Bey, zaman zaman bu yorumu seçmiştir. Ancak bunun, her zaman böyle anlaşılmadığı da açıktır. Rahmeti Beyin, *Eski Türk şiiri* adlı kitabındaki bir parçada şöyle deniliyordu: "...*Taluy ögüz 'deki balıklar... mağaralarındaki (üngür) şeytanlar... bütün yaratıklar*[25]..." Hocamız buradaki "*Taluy ögüz*" sözlerini, "deniz ve ırmaklar" diye yorumlamaktadırlar.

Eski Türk ve Moğol mitolojisinde, "Okyanus" anlayışının ayrılığı

Yukarıdan beri belirttiğimiz gibi, Göktürklerden beri, bir *okyanus* veya *ulu deniz* anlayışı vardı ve bu "*Taluy*" sözü ile anlatılıyordu. Moğollar ise *okyanusa*, bir yazılış ayrılığı ile, "*dalay, dalai*", derlerdi. Bu söz de Moğollara, Tibet ve Buda dini yolu ile gelmişti. Türklere gelişi ise, bilmediğimiz eski çağlarda, olmuş olmalıydı. Ancak yabancı söz, Türklerde "*taluy*" diye de, türkçeleşmiş idi.

Çingiz Han'ın gençliğinde, kendi komşularında, Tibet ve Buda kültürlerinin, ne kadar derin ve yaygın bulunduğunu, çok iyi biliyoruz. Nitekim "*dalay*" deyimi de, tibetçeden, hiç değişmeden girmiştir. Ayrıca Moğol dilinde, "*dünya denizi* veya "*okyanus*" için söylenen ve yukarıda adı geçen kültürlerden gelen, "*dalay*" sözü, yalnız değildi. Başka deyim ve anlayışlar da vardı[26]. Öz olarak diyebiliriz ki, bu anlayış, Türkler ile Moğollarda, ayrı ayrı başlamış ve ayrı ayrı gelişmişti.

-"*Tufan*" *ve* "*Ulu Deniz*" *anlayışı:* Sonraki Türk destanlarında bu "ulu deniz veya sonsuz okyanus" anlayışı, yeniden belirmeğe başlamıştır. Gerçi bunlar, Samî motifleriyle etkilenmişlerdir. Ancak deyimler çok eski bir Türk karakteri taşırlar:

a) Göktürk geleneği, Altayların kuzey-doğusunda yaşayan, dış tesirlerin az bulunduğu, *Tuba* Türklerinde görülür. Bunlar Tufan'a, "*ulu taluy*" diyorlardı. Yani Göktürklerin, *Çin okyanusu*, Tufan'ın yanında, küçük kalıyordu.

[25] R. Rahmeti, *Eski Türk Şiiri*, 140, 190.
[26] G. Ramstedt, *Kalmückisches Wörterbuch*, s. 73.

b) ''Yayık'', yani ''tufan, ulu deniz, ulu ırmak'' sözü, hocamız Prof. Abdulkadir İ n a n 'a göre, Ptolemeos zamanından beri biliniyordu. Bu, U r a l ırmağı idi ve manası da, *"yaygın su"* demektir[27].

O ğ u z l a r ı n *"derin deniz, tering tengiz"* sözleri de, belki böyle bir u m m a n için söyleniyordu[28]. K u t a d g u B i l i g 'deki, *"ey bilgi deniz"*, ne idi? En iyisi sözümüzü, Y u n u s 'la bitirelim:

Kimi Tapduk, kimi Yunus,

Her biri derya deniz!...

[27] A. İ n a n , *Tufan efsanesi, Şamanizm*, s. 23.
[28] Kaşgarlı M a h m u d , III, s. 370.

33. BÖLÜM

GÖLLER VE SAZLIKLAR

TÜRK DÜŞÜNCE VE İNANIŞLARINDA G Ö L L E R

"Kuğu kuşu uçtu, gölüne konmaz!
Kişi oğlu (öldü?..), evine gelmez!

Eski bir Uygur şiiri

G ö l l e r , Türk masallarında, efsanelerde ve mitolojide, duygularla dolu olarak anlatılmıştır. Türklerin her gittikleri yerdeki göller, hayâller ve düşüncelerle donatılmıştır. A n a d o l u 'da bunlara eski ve *klasik mitoloji* de karışmıştır. Hele, *"kaynayan göller"*, bu göllerin kaynadıkları derinlikler ile aktıkları yerler hakkında, sayısız söylentiler yaratılmıştır. E l a z ı ğ 'da *"Dipsiz göl"* adı verilen, küçük bir gölün içinde, üç kaynak vardır. *"Bu kaynakların içinde kaybolan bir a t , çok uzaklardaki bir kaynaktan çıkmış imiş"*. Böyle bir şeyi düşünmek mümkün değil; ancak onlar göllerini böyle düşünmüş ve böyle anlatmışlardır. K a y n a k l a r , hele göllerin içindeki kaynaklar, yerin en derinlikleri ve ruhları ile, bizim aramızda, bir köprü kuruyorlardı.

HAKANLIK UNVANLARI VE GÖLLER

G ö l , *"ünlerin, bilginin, paranın birikmesi"* veya bu birikmenin bir sembolüdür. 11. yüzyılda, yalnızca *hakanlık* değil; *bilgelik* sembolü de, *göl* idi. Daha önceki Türk kaynaklarında, bir çok göl adları geçiyor. Ancak bunu destekleyen bir diğer bilgiyi bulamıyoruz. *Kaşgarlı M a h m u d* , şöyle diyordu[1]:

''B i l g e : Akıllı. Şu beyitte dahi gelmiştir:

"Bilge kişiyi iyi tut ve sözünü dinle; Erdemini öğren ve işinde kullan": "Bilgin, akıllı ve hikmet sahibi olan kişilerin sözünü dinle; ondan erdem, yani edeb ve fazilet öğren, öğrendiğinle de, yap ve uygula!

''B i l g e sözüyle erkeklere ad verilerek onlara, ''B i l g e B e g'' denilir. U y g u r hakanlarına da, ''K ö l B i l g e H a n'' unvanı verilmiştir. Bunun manası, *''a k l ı g ö l g i b i''* demektir. Burada, çokluğu göstermek için, suyun biriktiği yere benzetilmiştir..."

[1] Kaşgarlı M a h m u d , I, s. 428.

''*K ü l - T e g i n*'' unvan veya adında bulunan, ''*kül*'' sözünü de, bununla yorumlamak isteyenler olmuştur. Ancak G ö k t ü r k çağı ile K a r a h a n l ı çağı arasında kültür, anlayış ve inanış arasında, epey bir değişme olmuştur. Kolay yorumlarla, Türk kültürünün derinliklerine inebilmek, çok güçtür. Yine aynı kaynak, birikmiş su, *irkin, irkinti su* dolayısıyla, şöyle diyordu[2]:

''*İ r k i n s u v, irkinti, birikmiş su demektir. Her toplanmış olan şeye, böyle denilir. Bu sözden alınarak, K a r l u k büyüklerine, ''K ö l İ r k i n'' denilmiştir. Bunun manası, ''a k ı l l ı, göl gibi t o p l a n m ı ş ve dolmuş, demektir''.*

''*İ r k i n y a g m u r'', günlerce süren, yağmur demektir*[3].

Görülüyor ki yukarıdaki örnek ve yorumlar ile sözlerin hepsi, birbirlerini tamamlamaktadırlar. Bizce bunlar, G ö k t ü r k çağından çok sonraları oluşmuş görüş ve düşünceler olmalıdırlar. Ancak 11. yüzyıl Türkleri, bunların böyle olduklarına inanıyor ve öyle diyorlardı.

TÜRKLERİN ''GÖL'' ANLAYIŞI

G ö k t ü r k çağındaki göller

Göl anlayışı konusunda Türkler, 14 yüzyıldır değişmemişlerdir. K ü l t e g i n yazıtı içindeki, ''*Türgi Yargun köl*'', *bunların en ünlüsüdür. Yine aynı G ö k t ü r k yazıtındaki*, ''*Kara köl*'' adlı gölü de, bunlara katabiliriz. Burası, adını bu gölden alan, bir yer adıdır.

U y g u r çağındaki göller ve göl eğlenceleri: U y g u r çağında da bu anlayış değişmiyordu. Ancak *R a h m e t i Bey* hocamızın verdiği bir *U y g u r şiiri* daha duygulu olarak, bir gölü bize anlatıyordu. G ö k t ü r k çağında anılan göller ise, daha çok savaş bölgeleri idiler. Uygurlarda ise, bir *eğlence yeri* ve estetik bir yer olmuştu. Gölde, *kuğular* da yer alıyorlardı:

Kuğu kuşu uçtı, kölinge (gölüne) konmaz!

Kişi oglı (.....?), evinge (evine) kelmez!

U y g u r yazılarıyla yazılmış eski bir Türk şiirini, şimdi de kolaylıkla anlıyabiliyoruz[4]. M.S. 983-985 yıllarında ünlü bir Çin elçisi, T u r f a n'ı ve daha sonra da az kuzeyde ki, *U y g u r başkenti* olan B e ş - B a l ı g kentini ziyaret etmişti. Bu ünlü Çin elçisinin gezi raporunu, çeşitli yerlerde, ya aynen ve yahut da özetle sunmuştuk. Bu rapora göre, ''*Uygur hakanı ile halk, kayıklarla göle açılıp, eğlenmişler. Gölün her yanından, m ü z i k s e s l e r i geliyormuş...*'' O r t a a s y a 'da çöllerin genişlemesi, dağlardan inen ırmakların yer değiştirmeleri nedeniyle bu gün, bu gölleri bulabilmek mümkün değildir.

[2] Aynı eser, I., s. 100.
[3] Aynı eser, a. yer. Krşl. B r o c k e l m a n n, *Wortschatz*, s. 68.
[4] R. R a h m e t i, *Eski Türk Şiiri*, s. 140.

K a r a h a n l ı çağında g ö l anlayışı: Aşağı yukarı, yine değişmemektedir. Ancak kaynaklar çoğalmaktadır. *K u t a d g u B i l i g* içinde nedense, göl sözü bile görülmüyor. Ancak Kaşgarlı M a h m u d bu konuda, bize çok bilgi veriyordu:

1) Bu çağda iki manası vardı: *a) Havuz. b) birikmiş su ve göl*[5]. *-2).* Aslında bu çağda Türkler, denizi tanımıyorlardı. Ancak kaynağımız, şöyle diyordu[6]. ''*K ö l: Denizin kendisidir. Buradan alınarak, d e n i z köpüğüne, ''g ö l k ö p ü ğ ü'' denir. ''Tengiz köpüğü'' denmez.* Burada deniz sözüyle, ne anlatmak istediğini bilemiyoruz. - 3) Yukarıda, ''*irkin suv*'', yani toplanmış, birikmiş su da, bir göldür. Bu, ''*irkmek*'', yani t o p l a m a k söz ve anlayışlarından geliyordu. A n a d o l u 'da da görülen bu söyleyişler, eski türkçemizde, çok geniş idiler[7].

''*D e r i l m i ş, d e r n e k su*'', yani g ö l, ''*terngek suv*'' veya ''*terngük su*'' anlayışlarıyla, karşılanıyordu. Bu söz ve anlayışın tanıklarını, üç yerde görüyoruz:

1) ''*Terngek*'', su sızıntısı *demektir*[8]. 2) ''Uluğ ternek''; büyük su birikintisi. İçinde bulunan *kandıra* otlarından da söz açıldığına göre, bu gölün çok derin olmaması gerekiyordu. - 3) ''*Derilmiş suyu içelim*'', yani ''*terngük suvın içelim*'', dendiğine göre, burada söz konusu d e r i l m i ş s u, bir *kaynak* olmalıydı[9]. Ancak bu bir *gölek kaynağı* da, olabilirdi.

''*G ö l ü n d o l m a s ı'' veya g ö l l e n m e:* Eski Türkler, suyun göllenmesi, *kölermesi* için, ''*kölerdi suv*'' diyorlardı. Bugünkü *göllenme* sözümüzü, o zamanlar, güzel bir türetme ile, ''*kölerme*'' diye anıyorlardı[10]. G ö l l e n m e, yağmurların yağmasıyla, her yerde oluşuyordu. Artık bunda, her türlü su birikintisi, söz konusu ediliyordu. Eski bir Türk şiirinde, ''*kuru yerler hep göllerdi*'', eski türkçesiyle, ''*kaklar kamug kölerdi*'' sözleri de, bu geniş manayı içine alıyordu. Artık burada, otların dip yerindeki küçük su birikintileri bile, bir göllenme sayılıyordu.

''*D o l u g ö l*'', yağmurlardan sonra veya bahar sonunda oluşuyordu. Eski türkçede ''*çing*'', iyice, büsbütün demektir: ''*Ç i n g t o l u k ö l: Tam*

[5] Kaşgarlı M a h m u d, III, s. 135.
[6] Aynı eser, III, s. 316: Krşl. B r o c k., *Wortschatz*, s. 111.
[7] Aynı eser, III, s. 420. Krşl. n. 31.
[8] Aynı eser, II, s. 291. ''*Terngek, terngük*'' ün yazılışları için bk. B r o c k e l m a n n, *AM Pr.* 16B 2; 20H; *Wortschatz*, s. 204.
[9] Aynı eser, II, s. 6.
[10] Kaşgarlı M a h m u d, II, s. 84. Krşl. B r o c k., *AM I*, 30, 6a.

anlamıyla dolmuş veya iyice dolmuş göl veya havuz demektir. Herhangi bir şey, sonuna kadar dolarsa onu, "ç i n g t o l u ", deniyordu"[11]. A n a d o l u '-da da "*çin*" sözü, aşağı yukarı bu manayı karşılıyordu[12].

" *G ö l l e r i n d o l m a s ı* ", çok eski bir Türk şiirinde, henüz A n a d o l u 'da paralelini bulamadığımız, "*küşerme*" sözüyle anlatılıyordu. Bu anlayış, *t a ş m a* ile de ilgilidir. Burada, gölün suyunun dolup taşması, söz konusu olmalıydı[13]. Nitekim başka bir şiirde, *İ t i l* , yani *V o l g a* ırmağından söz açılırken, İ t i l 'in göllerin sularını taşırdığından, söz açılıyordu[14]. Görülüyor ki eski *T ü r k düşüncesi*, küçük göllerden, büyük deniz gibi göllere kadar, her şeyi değerlendiriyor, adlandırıyor ve şiirlendiriyordu.

KAYNAKLARDAKİ BAŞLICA BÜYÜK GÖLLER

Yukarıda da belirttiğimiz gibi A n a d o l u 'da da göller, şiirle anılmış, duygularla bezenmiş ve bazan da kutlu varlıklar olarak görülmüştür. Boylarına göre, büyük göl küçük göl diye adlandırılmıştır: "*Gölcük, yığınak, ayna, bağla, böğet, çögül, göldürüm*" ve daha bir çokdeyimlerle, göller boylandırılmış ve çeşitlendirilmiştir. O r t a a s y a 'da da, "*kölçük, çölçük*" denmiş; A n a d o l u 'da da, küçük göllere, *gölcük* adı verilmiştir. Biz burada, 11. yüzyılda adları geçen bazı ünlü göllerin adlarını sunmakla yetineceğiz.

11. yüzyıldaki, bazı Türk gölleri:

1) " İ s i g k ö l " : "Barsganda bir göldür. Uzunluğu 30 fersah, eni ise 10 fersahtır"[15]. T a n r ı dağlarının arasında bulunan bu göl, çok alçaktadır. Bundan dolayı bu gölün suları halka, çok *sıcak*, yani *ısıg* görünmüştür.

2) " K ö r ü n g k ö l " : K a ş g a r dağlarında, B i y i z adlı yerde bulunan bir gölün adıdır. Çevresi, 30 fersahtır[16]. Manasını yorumlayamıyoruz.

*3) " S i d h i n g k ö l " : " K o ç n g a r - b a ş ı " na yakın bir göldür. Yu*karıdaki, gibidir[17]. Bu göl, "*siding*" adı ile, bir yerde daha anılıyor. Ancak sözün manası hakkında, bir yorum yapılmıyordu[18].

11 Aynı eser, III, s. 357. Krşl. B r o c k ., *Wortschatz*, s. 56; R a d l o f , *Wörterbuch*, III, s. 2116.

12 *D e r l e m e sözlüğü:* "*Çin*" maddesi.

13 B r o c k e l m a n n , *AM I*, 29, 4.

14 Kaşgarlı M a h m u d , I, s. 73. Krşl. B r o c k ., *AM I*, 29, 4; 31 k. İki manası için bk. B r o c k ., *Wortschatz*, s. 118.

15 Kaşgarlı M a h m u d , III, s. 135. İ s i k - K ö l 'ün genişliği için bk. B r o c k ., *Wortschatz*, s. 244.

16 Aynı eser, aynı yer.

17 Aynı eser, a. yer.

18 Aynı eser, III, s. 369.

4) " Y u l d u z k ö l " : Bu, "*yıldız göl*" demektir. Kaynağa göre bu göl, "*Küçük Küngüt ile U y g u r l a r ı n sınırlarında, bulunuyordu*[19].

5) "A y k ö l " : yani "*A y g ö l ü* ", "*U ç kenti yakınında bulunan bir yerin adı idi"*[20].

6) " T a r ı n g k ö l " : "İki-Ögüz adlı (ırmak veya yerin) arasında bulunan bir gölün adıdır. Bu gölün manası, biraz açıktır ve derinlik ile ilgilidir. Ancak hiç bir yorum yapılmıyordu:

"*Bu göllerde her birinin çevresi, 30 ,la 40 fersah arasındadır. Bunlar gibi, Türk ülkelerinde bir çok göller vardır. Ben ancak, İ s l a m diyarındaki, göllerinin büyüklüklerini şöyledim*[21]" Böylece *M ü s l ü m a n T ü r k l e r i n* yayıldıkları bölgeler ile, onların sınırları hakkında da, kesin bir bilgi elde etmiş bulunuyoruz.

GÖLLER ÜZERİNE ATASÖZLERİ

Atasözleri, Türk düşünce ve günlük hayatının, temellerini oluşturur. Hepsi de, düşünce ve duygularla gelişmiş ve yücelmişlerdir. Ancak bunlar, günlük hayatı; aile, topluluk disiplin ve düzenini, yola koyan ve pekiştiren *örfler ve emirlerdir.* Ancak dediğimiz gibi, hisler ve duygularla da, yoğrulmuşlardır. Burada yalnızca 11. yüzyılda derlenmiş, iki örnek sunacağız. Ancak bunların kökleri de, çok eskilere dayanıyordu. Düşünceye, *kazlar* ile *ördekler* de karışmıştır. Bunlardan birini, bu gün halâ söylüyoruz.

1) "Birer birer bin olur, d a m l a y a d a m l a y a g ö l o l u r ! " : Eski türkçesi şöyledir: "*Birin birin ming bolur; tama tama köl bolur*": "*Birler toplanınca, bin olur. Bu söz, az olsa bile bir şeyi kabuldan çekinmemesi emrolunan kişiler için söylenir*[22].

2) " K a z giderse, ö r d e k gölü benimser, (yeğler)" Bu sözün eski türkçesi, şöyledir: "*Kaz kopsa, ördek bölig igenür*" "*Bu söz, b e y gittikten sonra, halk üzerinde büyüklenmeğe kalkan, düşkün kimseler için söylenir*[23]" Görülüyor ki yalnızca şiirlerde değil; atasözlerinde de, göller ile kazlar ve ördekler, yanyana görülüyorlardı.

19 Aynı eser, a. yer.

20 Aynı eser, a. yer.

21 Aynı yer. Bu bölüm, g ö l l e r ile ilgilidir.

22 Kaşgarlı M a h m u d , III, s. 369. krşl. B r o c k ., *Spr.* 216.

23 Aynı eser, I, s. 104. Krşl. B r o c k ., *Spr. 198.*

GÖLLER İÇİN, ŞİİRLER VE DUYGULAR

Baharda göller

Kaşgarlı M a h m u d , baharı anlatarak verdiği aşağıdaki şiiri, kitabında iki yerde göstermiştir. Bir yerde "*k a k*" yani "k u r u m u ş g ö l l e r" için vermiş; diğer yerde de dağların başının "i l e r m e s i", yani görünmeleri dolayısıyla, örnek olarak vermiştir. *Kak*, k u r u demektir. *M u k a d d e m e t ü l - e d e b*, de bu söz, *"küçük su birikintisi"* olarak yorumlanıyordu[24]. Bahar gelince, kuru göller de, dolmuş oluyorlardı:

1) *Kuru yerler (kaklar) hep gölerdi (kölerdi),*

Dağların başı, göze ilişti (ilerdi),

Dünyanın soluğu (tını), ılındı (yılırdı),

Türlü çiçekler de, sıralandı[25]!

Y o r u m u da şöyledir: *"Baharı anlatarak, diyor ki: Sular çoğaldı, göllere doldu; dağ başları, hayal meyâl göründü, dünyanın nefesi ısındı, sıra sıra çiçek açtı*[26]". Kaşgarlı M a h m u d , birinci cildde de, aynı şiiri veriyor; ancak daha değişik bir yorum yapıyordu: *"Sular çoğaldı, çukur yerler doldu. Dünyanın nefesi ısındı. Dağ başları, hayal meyâl göründü. Ağaçlar açıldı. Canlı varlıklar çiftleşti. Her cinsten tomurcuklar sıralandı*[27]. Görülüyor ki, son iki satır, büsbütün değişik yorumlanmıştır.

"B a h a r v e h a y v a n c ı T ü r k l e r"

Baharda, "*t a ş a s ı y a d o l m a*", yahut *"dolup, taşma"*, 11. yüzyılda, "*k ü ş e r m e*" sözüyle anlatılıyordu. Şimdilik bu sözün A n a d o l u 'da yaşayan bir paralelini bulamadık. Ancak burada, gölün çevrelerinde, sığırlarla boğaların böğrüşmelerinden, söz açılmaktadır.

2) *Dağların tepeleri yeşerdi (yaşardı),*

Kuru (urut?) otlar tazelendi (yaşurdı),

Gölün suyu, dolup taştı (küşerdi),

Sığır ile boğalar, böğrüşürler[28].

Y o r u m d a , şöyledir: *"Dağların tepeleri, taze bitkilerle yeşerdi. Kuru otların yerinde, taze çimenler çıktı. Taşacak kadar, göller doldu. Sığır ve boğalar, sevinerek böğrüşürler*[29].."

[24] Z e m a h ş e r î , *Mukaddemet ül-Edeb*, s. 291a.
[25] Kaşgarlı M a h m u d , I, s. 179; II, s. 283.
[26] Aynı eser, III, s. 283.
[27] Aynı eser, I, s. 179. B r o c k e l m a n n , *AM I*, 30a.
[28] Aynı eser, II, s. 79.
[29] Krşl. B r o c k e l m a n n , *AM I*, 29, 4.

Göllerin dalgalanmaları

Gölün ne dalgası olur ki, evi veya köşkü yerinden oynatsın. Bu, bir şiir ve benzetmedir. Asıl söylenmek istediği, *bilge kişi* ile onun özlerine aittir. Bu çok eski Türk şiirindeki *"kum"* sözünü, Kaşgarlı M a h m u d , *d a l g a* manasında yorumlar. Bu sözü ve benzer bir yorumu, başka bir yerde bulamadık. Ancak aynı kaynak, *"kumdı"* sözünü, *d a l g a l a n d ı*, diye yorumluyordu[30]. Döğüşme ve birbirlerine vurma da, yine bu sözün benzerleriyle anlatılırdı[31]. Dalgalanmanın bu anlayışı, dış Türklerde de halâ yaşamaktadır[32].

Gölümün dalgası koparsa, evimi nasıl iter!

Onu (ancak) bir bilge kişi, görürse, sözüme inanır!

Y o r u m u şöyledir: *"Gölüm bir dalgalanmağa başlarsa (kopsa) evimin (tamıg) duvarına çarparak, sanki onu yerinden oynatır ve iter. Aklı başında bir adam (bilge kişi), bunu görürse, sözümün doğruluğuna inanır*[33]".

SAVAŞ ŞARKILARI VE GÖLLER

"S u d e r n e ğ i", derilmiş su, göl: Şimdi yeni bir anlayışa ve deyime geliyoruz: *"Dermek, derilmek"*, kökünden yapılmış, eski türkçe *"terngek"* ve *"terngük"* sözleri: Bunlar arasındaki ayrılık üzerinde bir şey söyleyemiyeceğiz. Ancak, manalarında, küçük bir ayrılık vardı:

1) "İ ç i t", s u i ç i l e n g ö l e t: (Savaş şarkısında): Aşağıdaki çok güçlü ve güzel savaş şarkısı veya marşını, ırmaklar ile ilgili bölümümüzde ele almış ve incelemiştik. Anlaşılıyorki, *Y a m a r* ırmağından sonra, ünlü bir *içit* vardı. Belki de bu, düşmanla sınır veya onların toprağının içindeydi. Ancak bu bir pınar değil; belki de bir *"kaynayan gölet"* idi. Bir yerde ise, *"su sızıntısı"* diye karşılanıyordu[34].

Gece ile göçelim, Y a m a r suyunu geçelim!

Gölet (terngük) suyunu içelim,

Yufka düşman ezilsin (uvulsun)!

[30] Kaşgarlı M a h m u d , II, s. 27.
[31] Aynı eser, III, s. 382.
[32] Aynı eser, II, s. 143. Krşl. B r o c k e l m a n n , *Am I*, 36k.
[33] Aynı eser, III, s. 137. B r o c k e l m a n n , aynı yer.
[34] Aynı eser, I, s. 291; II, 291.

Yorumu, şöyledir: "*Geceleyin göçelim, Yamar suyunu geçelim. Bu, bir deredir. Sızan, kaynayan sudan içelim, Yufka, zayıf düşman, elimizde didik didik olsun, ufalansın (uvulsun)*[35]" Bu, ünlü bir pınar olsa gerektir.

2) Gölden geçen, "askerin şarkısı": Aşağıdaki çok eski bir Türk şiirinde, gölden geçen bir asker veya alpın, çektiği sıkıntılar, söz konusu ediliyor. Burada *gölet* ile *bataklık* anlayışları, birbirine karışmış gibi görünüyor:

Okumun başağı, elimi iyice bereledi,

Kaynayan ulu su birikintisinde (ulu terngek) ise,

Kandıra otları (kaşak), pek çok vardı!

Yorumu şöyledir[36]. "*Okun temreni elimi sıyırdı, yaraladı. Ben ise yerden çıkarak çoğalan, sularda biten kandıra otları arasından geçerim*" Buradaki "*önmek*" fiili, otlara aittir. Bitkilerin, bitmesi manasındadır. Yani kındıra otlarına aittir. Bu konu üzerinde, bataklıkları incelerken, yeniden duracağız.

GÖLLER İLE ÖRDEKLER VE KAZLAR

Göller ile ilgili eski Türk şiirlerinde, *ördekler* ile *kazlar* da anılıyorlardı. "*Kazlı göl*", "*ördekli göl*", göllerin bir tanıtması ve bunlar da, göllerin bir süsü idi. Uygur şiirinde ise, kaz ile ördeğin yerini, *kuğu* alıyordu.

Kuğu, daha çok Kuzey-Türk destanları ile efsanelerinde, önemli bir yer tutar. Bu konuyu, 1. cildimizde, geniş olarak ele almıştık. Uygur kültür çevresi ile yazılarında da, çok az da olsa görünüyordu. Az sonra gölüne uçan kuğu kuşu ile ilgili bir şiiri sunacağız. Kutadgu Bilig bir yerde, "*kuğuları, gökte uçan kuşlarla*" birlikte saymıştı. Diğer bir yerde de, "*devlet kuşu*" gibi görmüş ve "*kuğu başa kondu*", demişti. Bu eser, *Türk aydınlarının* bir eseriydi. Bundan dolayı, "*kuğu gibi kuğu kılmak...*" gibi deyiş ve anlayışları da, bu kitapta görüyoruz. Halk bilgisini derleyen Kaşgarlı Mahmud ise, kuğunun yalnızca adını ve kuğu-korday" adlı bir türünü anarak, geçiyordu. *Türk halk geleneklerinde, kuğunun önemli bir yer aldığı, şüphelidir.*

Kaz, da bir göl kuşudur. Ancak eski Türk kaynaklarında, *kaz* adı ile anılan göl kuşlarının, ne türden bir kaz olduklarını, bilemiyoruz. Ancak ördeklerden, daha güçlü bir hayvan olduğunu, görebiliyoruz. Bununla ilgili bir atasözünü, aşağıda sunacağız. 11. yüzyılda derlenmiş eski bir Türk atasözünde, "*karga kazı taklid etmeye kalkarsa, (ötünse), budu, bacağı kırılır*", deniyordu[37]. Eski Türk aydın kesiminin bir görüşü olan *Kutadgu Bilig* içinde ise, gökte uçan, göl kuşları arasında sayılıyordu: "*Kaz, ördek kuğu*", gibi[38]... Dede Korkut ise, bu kuşlardan söz açıyordu. Ancak konumuz, bu değildir.

[35] Aynı eser, II, s. 6; Brockelmann, *Am Pr.*, 16B, 2.
[36] Aynı eser, II, s. 322.

Ördek, Dede Korkut Kitabında, yine göller ve av ile ilgili olarak anılır. Bu bilgileri aşağıda değerlendirerek sunmağa çalışacağız. 11. yüzyıldaki Türk kavimleri de realisttirler. Kaşgarlı Mahmud, bilidiği üzere örnekleri hep gerçek ve günlük hayattan alırdı. Ancak bunların çoğu da hep, *göl ve avcılık* ile ilgilidir: "*Ördek kamışa sindi*", yani "*ördek kamışka singdi*" veya "*ördek suya iyice daldı*", eski türkçesiyle, "*ördek suvka çömdi*", gibi... Şimdi bu konularla ilgili olarak şiirleri, düşünceleri, duyguları, kişileştirmeleri ve kutlamaları içlerinde toplayan örnek sunalım:

Kuğu kuşu uçtu, gölüne konmaz!

Kişi oğlu (gitti? öldü..) evine gelmez[39]!

Kuğu ile ilgili bu güzel şiiri ilk önceleri Bang yayınlamıştı. Sonradan Rahmeti Bey hocamız değerlendirdiler. Arada bir boşluk vardır. Biz bunu *ölme* veya *gitme* ile, değerlendirdik. Ancak kesin değildir. Bu *yaban kuğuları*, daha çok kuzey bölgelerinde *göçebe* kuşlardır. Anadolu edebiyatında ise, fazla yer tutmaz. Kaşgarlı Mahmud da, yalnızca adını anıp, geçer.

GÖLLER VE KAZLAR

Kaz ve ördek, Türk göllerinin, dillerden düşmeyen kuşlarıdırlar. Ancak yaban kazlarıyla ördekleri, bölgelere, çağlara göre, değişirler. Çünkü Türk tarihi ile Türk kültürü, çok geniş bölgelere yayılmıştır. Türkler, kazlar ile *avcılık* dolayısıyla ilgilenmişlerdir. Çok Kuzeylerdeki Türkler ise *göçebe kuş* oldukları için, geldikleri ve gittikleri için, bir şeyler düşünmüş ve bunlar için, bazı şeyler ve destanlar söylemişlerdir[40]. Biz burada, Dede Korkut'tan bazı örnekler vererek, yetineceğiz:

1. "*... Kara Tekür, orada bir koru yaptırmış idi. Uçardan kaz tavuk; yorırdan (yürüyerek) geyik, tavşan bu havluyu (avluyu) doldurup, Oğuz yiğitlerine bunu, dâm (tuzak) etmiş idi...*" (DK, 255-5) -- "*... Uşun Koca oğlu.. korunun kapısını uvattı. Sığın geyik, kaz tavuk kırdılar, yediler, içtiler...*" (DK, 255-7).

[37] Kaşgarlı Mahmud, I, s. 254: "*Karga kazı yansılasa, budu sınar*". Krşl. Brockelmann, *Spr.* 112, 113.
[38] *Kutadgu Bilig*, 72.
[39] Rahmeti Arat, *Eski Türk Şiiri*, 145; *Türkische Turfan Texte*, I, 216.
[40] B. Ögel, *Türk Mitolojisi*, I, s. 33.

2. *Karşına ala kaz geldi, şahinin atmaz mısın?*

Sarı donlu Selcen hatun işaret eder, görmez misin?

3. "*... Erken bindiler, av yerine vardılar. Gördüler bir sürü kaz oturur. Kazan şahini saldı. Alamadı. Şahin pervaza Gözlediler. Şahin, Toma 'nın kal'asına indi...*" (DK, 272-5).

4. "*... (Savaşta): Uruz, sanasın kim dar yolda dolu düşdü; ya kara kazın içine şahin girdi, kâfirin ucunu bastı, dağıttı!...*" (DK, 133-7).

Kara Kaz, yine Dede Korkut içinde, ördek ile birlikte anılıyordu: "*... Ala ördek, kara kazın uçurmaya!...*" Bu söz, sungurunu öğerken, söyleniyordu[41]. Burada "*kara kaz*" sözü de, pek iyi yorumlanamazdı. "*Arı gölün ördeği*", *ala* idi. Göl ile gölün sembolü, öyle anlaşılıyor ki, ördek idi. Ancak kaz da bir su kuşu idi.

GÖLLER VE ÖRDEKLER

- *Bir yiğitlik destanından: "Arı gölün ördeği"*, yukarıda da belirttiğimiz gibi, göllerin süsü ve sembolü idiler. *Ancak Türk düşüncesi, gerçekçi idi.* Gölün ördeği, bir av hayvanı idi ve o da, *şahin* ile avlanırdı. Bununla beraber, o da göl gibi, süs ve duygu şalına bürünmüştü. En iyisi Türk şiirleriyle ve atasözleriyle, bu düşünceleri aydınlatmağa çalışalım:

Gölde (tengde), benimle görse ördek atar (?),

Temrensiz oku bile görse, kaşgalak (kuşu) suya batar!

Yorumu şöyledir: "*Ördek beni o göllerde, temrensiz ok atar görse, kaşgalak suya batar*": *(ördek beni o sularda temrensiz ok atar gördüğü zaman, bu kuş suya batar)*[42]". Kaşgarlı Mahmud da bu şiiri, iyi anlayıp yorumlayamamıştır. Ancak bu çok eski Türk şiirinin, "*bir alp destanı*" içinden alınmış olduğu, açıktır. "*Kaşgalak*", aynı esere göre, ördekten küçük bir su kuşu 'dur. Alp, yiğit, o kadar hünerlidir ki, öldürmeyen *temrensiz ok* ile görünse bile, ördek ondan korkup, hemen suyun dibine dalıyordu. "Temrensiz ok", eski türkçede, "*kalva*" demektir.

"*Teng*", buradada göl ve su olarak yorumlanmıştır. Ancak metinde karanlıktır. Bunun için *Brockelmann* kendi indeksinde bunu "*bataklık*" *(Sumpf?)* olarak yorumluyordu[43]. Şiirde de, "*tanğ*" olarak yorumluyordu[44]. Konu, şimdilik karanlıktır.

[41] *Dede Korkut kitabı*, 280-12.
[42] Kaşgarlı Mahmud, I, s. 528. Krşl. Brockelmann, *AM I*, 36g. "*Kaşgalak*" ördeği için bk. Radlof, *Wörterbuch* II, s. 136.
[43] Brockelmann, *Wortschatz*, s. 202.
[44] *AM I*, 36g: Brockelmann.

- *Ördek ve kaz rekabeti*: Dede Korkut kitabı, ördeği, "*ala ördek*"; kazı ise, *kara kaz*" olarak anıyordu. Bu renklendirmelerde, hisler ve duygular açıktır. Ancak kesin bir şey söylenemez. Dede Korkut Oğuzları'nın yaban ördeklerini sevdikleri bir gerçektir. 11. yüzyılda derlenmiş bir Türk atasözünde şöyle deniyordu:

"*Kaz gölden kopup giderse, ördek gölü kendi malı sayar*". Rahmetli Besim Atalay bunu "*ördek, gölü benimser*" diye, yorumlamıştır. Halbuki burada "*igenmek*" ve "*ige*" sözleri, sahiplenmek ve sahip, demektir[45] Atasözünün eski türkçesi şöyledir: "*Kaz kopsa, ördek külig igenür*".

Yorumu ise şöyledir: "*Bu söz, bey gittikten sonra halk üzerine, büyüklenmeye kalkan, düşkün kimse için kullanılır*[46].

- *Dede Korkut'ta "göl ve ördekler"*: Bilindiği üzere, Türk kültürü ve günlük hayatında, "*avcı kuşlar ile adları*", büyük bir rol oynuyorlardı. *Tuğrul, Çağrı* ve *Şahin* gibi adlar, hep bu avcı kuşların, adlarından geliyorlardı. *Göller ile ördekler* de önemlerini, bu avlar ve avcı kuşlar dolayısıyla, kazanmış olabilirlerdi. Ancak bu sözlerde, engin duygular da yok değildir. Yiğitleri, Kan Turalı'yı şöyle öğüyordu:

Kap kayalar başında yuva tutan,

Kadir Ulu Tanrı 'ya yakın uçan,

Mancılığı ağır taştan gızıldayıp, katı inen,

Arı gölün ÖRDEĞİ şakıyup, alan,

Kaba üveyke dip yorır iken tartıp üzen,

Karınçuğu aç olsa, kalkıp uçan,

Cümle kuşlar sultanı, çalkara kuş!..

Çalkara, Türklerin ünlü bir av kuşu türüdür. Burada, bunun üzerinde duracak değiliz. Ancak *Dede Korkut*'un bu sözleri, bize çok şeyler söylemektedir[47]. Bir başka örnek daha. *Kazan Bey* şöyle diyordu:

Ağ sunkur kuşu erkeğinde bir köküm var!

Ala ördek, kara kazın uçurmaya!..

Tabii olarak bu muhteşem sözlerin, başı ve sonu da vardır. Ancak burada ördek, "*ala ördek*" gibi, kutlu bir renkle, anılıyordu[48].

[45] Brockelmann, *AM Pr.* 17, 4; *Wortschatz*, s. 65.
[46] Kaşgarlı Mahmud, I, s. 104.
[47] *Dede Korkut kitabı*, 188-10.
[48] Aynı eser, 280: *Ala ördek*.

Anadolu'da ördek için söylenen şu atasözlerinin de, derin manaları vardır: Yukarıda sunduğumuz eski Türk şiirindeki, temrensiz oku bile görüp suya dalan akıllı ördeğin aksine, şaşkın ördekler de vardı: "*Şaşkın ördek başını bırakıp kıçından dalar*". Anadolu'da kaz ise, akılsızlığın bir sembolü olmuştur. Herhalde bu ev kazları, *Dede Korkut*'ta ki yaban "*kara kazları*" değillerdi.

- *Kutadgu Bilig'de ördek*, yalnızca bir yerde geçiyordu. O da yine, av nedeniyleydi: "*Kuşun avlamazsa zararı, bir ördek olur!*" Burada Kutadgu Bilig zarar anlayışını, *yas* sözüyle karşılıyordu[49]. Ancak, bir ördek zarar edersiniz, deniyordu[50]. Bu da iyi ve kötü, hizmet için söyleniyordu.

Gözümün, yaşı, pınarlar gibi akar durur,

Ördek ve ördek gibiler, konar durur (tüşlenür)!

Bu 11. yüzyıl şiirinde, göz yaşlarının akıp, düşmeleriyle; göz ördeklerin göl yüzüne düşüp, toplanmaları arasında, bir benzerlik aranmıştır[51].

SAZLIKLAR VE BATAKLIKLAR
(*Türk düşünce ve destanlarında*)

Atlı Türkler için, sazlıklar ile bataklıklar, yanaşılması ve girilmesi tehlikeli, karanlık yerlerdi. Herhalde eskiden, şimdikilere göre, böyle sazlık ve bataklıklar, daha çoktu. Türkler, böyle sazlık ve bataklıkları nasıl anıyorlardı? Bunu, çeşitli çağlara göre çeşitli deyimleriyle, daha sonra sunacağız. Düşünce ve inanışlar üzerindeki bu eserimizde, konuya sözler ve filoloji ile başlamayı uygun görmüyoruz.

Göktürklerin türeyiş destanlarında

"*...Göktürklerin ilk ataları, Batı denizi'nin kıyılarında oturuyorlardı. Lin adlı bir devlet (veya ülke) tarafından... onların hepsi yok edildiler. (Türklerin hepsini öldürdükleri halde), yalnızca bir çocuğa acımışlar ve onu öldürmemişlerdi. Ancak bu çocuğun da kol ve bacaklarını keserek, "Büyük bataklık" ın içindeki otlar arasına atmışlardı. Bu arada "dişi bir kurt" ortaya çıkmış ve ona her gün, et ve yiyecek getirmeye başlamıştı. Çocuk da bunları yiyerek, kendinegelmiş ve ölmemişti...*"

[49] *Kutadgu Bilig*, 6368,
[50] "*Kuşung avlamasa, bir ördek yas ol*": (A. yer).
[51] Kaşgarlı Mahmud, I, s. 222: "*Akturur közüm yolak, tüşlenür ördek, yuğak*". "*Yuğak*", bir su kuşudur: (Radlof, *Wörterbuch*, III, s. 5407. Krşl. Brockelmann, *AM I*, 26, 5a.

Yukarıdaki ünlü Göktürk türeyiş efsanesi de bize, sonradan Göktürklerin ataları olacak çocuğun, "*sazlıklar ile bataklıkların içinde korunduğunu*", anlatmak istiyordu. Ancak bu sazlıkların, Göktürklerce kutlu sayıldığını söyleyebilmek de, çok güçtür. Bundan sonra Türkleri yok eden ülke, çocukla kurdun da peşine düşerler. Kurt da çocuğu alıp, Turfan'ın kuzeybatısındaki dağlara, herhalde Altay dağlarına götürür[52].

Attila Hunlarının efsanelerinde

1) "Hunlar bozkırlardan kovulmuş cadılarla, korkunç hayvanların (faun) birleşmelerinden oluşmuşlardı. İlk türedikleri zaman, Maeotis bataklıklarının, içlerinde yaşarlardı. O zamana kadar, hiç bir insan sesi duyamamışlardı..." Hunlardan korkan Avrupalılar, onlar için böyle efsaneler uydurmuşlardı. Bu efsanenin en eski şekli, 5. yüzyılda yazılmış bir İspanyol kaynağında bulunur[53]. Bu, *Vencent de Beauvais* tarafından, anlatılmıştı[54].

2) "Bir geyiğin, Hunları kendi bataklığına çekmesi": Bu ünlü efsane de bizim *Türk Mitolojisi* adlı eserimizde, yorumlarıyla birlikte, incelenmiştir[55].

"*Eski Hun avcıları, kendi geleneklerine göre bir sürgün avı yapıyorlarmış. Avlana, avlana Maeotis bataklıklarının içlerine kadar gitmişler. Bu arada karşılarına, nereden geldiğini bilmedikleri, bir dişi geyik çıkmış. Dişi geyik onlara, bataklığa doğru yol göstermeğe başlamış. Geyik bazan gidiyor ve bazan da durarak onlara bakıyormuş. Avcılar geyiği ha vurduk; ha vuracağız derken, bataklığın içine iyice* girmişler. Az sonra, bataklığın öbür kıyısı görünmüş. Halbuki *Hunlar bu bataklığı bir okyanus kadar büyük sanarlarmış. Bataklığın karşı yakasında ise, İskitlerin memleketi varmış. Hun avcıları İskit yurduna ayak basar basmaz, geyik de kaybolmuş*[56].

"Geyiğin, bataklığa çekmesi": *Süryani Mikâil*'in anlattığı, *Selçukluların* Anadolu'ya gelişlerine benzeyen bir efsanedir. *Türkler de Anadolu'ya, köpeğe benzer bir hayvanın, (kurdun?) arkasından gelmişler. Hayvan Anadolu'da kaybolmuş. Böylece Türkler, Anadolu'da yerleşmişler.* Uygur yazısı ile yazılmış *Oğuz destanı*

[52] B. Ögel, *Türk Mitolojisi*, I, s. 22.
[53] *Attila ve Hunlar*, (tercüme), s. 146.
[54] *Türk Mitolojisi*, I, s. 195.
[55] Aynı eser, s. 578. "*Geyik*" bölümüne de bakınız.
[56] Aynı eser, s. 578. Avrupa Hunları'na ait bir efsane.

içinde de bu motif görülür. Burada ise, *"bir k u r t hayâleti, O ğ u z Han'ı İ t i l , (yani V o l g a) yönüne doğru götürür ve orada kaybolur"...*

Türklerin yurt kurma anlayışı: (Geyik ve kurdu izleyerek): Bu anlayış, yukarıdaki sembol ve motiflerle görülüyor. *"D e n i z g e ç e r e k y u r t k u r m a "* anlayışı üzerinde, d e n i z ve ı r m a k ile ilgili bölümlerimizde, durmuştuk. Burada ise, *"b a t a k l ı k veya s a z l ı k g e ç m e ile, yurt kurma"* anlayışını ve mitolojik motifini görüyoruz.

Görülüyor ki, *bataklık* veya *sazlık* için kitabımızda, ayrı bir bölüm ayırmamızın, ayrı bir nedeni vardır. *Ancak Türkler, bataklık ve sazlıkları sevmiyorlardı.* Bunun nedenlerini de, aşağıda göreceğiz.

A t l ı T ü r k l e r için bataklıklar hem tehlikeli ve hem de hareket ve savaş olanağını azaltıyordu.

Yiğitlik destanlarında, "sazlık ve bataklık"

1. *Bir savaşçının, s a z l ı k içindeki sıkıntısı:* 11. yüzyılda derlenmiş olan bu şiir, çok eski Türk destanlarından bir parça olmalıydı. *"Sazlık ve bataklığa düşmüş bir yiğit"* anlatılıyor: *"Ulu gölün üzerini baştan başa kaplamış, kındıra (halfa, kaşak) kamış veya otlarından şikâyet ediyor".* *D e r l e m e S ö z l ü ğ ü* içinde, *"kındıra"* sözü, bataklık veya s a z l ı k manalarına da karşılamaktadır. U y g u r tıb kitaplarında ise, *"kaşak"* adlı bu ota, *"kaşak yıldızı"* adı da, verilmiştir[57]. Ayrıca yiğit, *"elinin, okunun başağı ile yaralanmış olduğundan da şikâyet ediyordu".* Bu şiiri, *B r o c k k e l m a n n*, daha iyi anlamış ve daha iyi yorumlamıştır[58].

Elimi iyice yaraladı okun başağı,

Pek çok bitmiş üzerinde, ulu gölün sazları!

Burada başak, oka; sazlar ise, göle aittir. Rahmetli Besim A t a l a y 'daki yorum biraz karanlıktır[59]. Burada *ulu göl* veya su birikintisi karşılığı olarak söylenen, *"Uluğ terngek"* sözü üzerinde, göller ile ilgili bölümümüzde durmuştuk.

2. *"Ö r d e k a v ı n d a " bir yiğid:* Yukarıdaki şiir gibi bu da, eski bir Türk yiğidinin destanından alınmış bir parça olmalıydı. Şiir, biraz karanlıktır. *B r o c k e l m a n n* da, tam bir yoruma doğru gitmemiştir[60]. Burada adı geçen *"kalva oku"*, bir talim, ö ğ r e n c e okudur. *"B a ş a ğ ı , yuvarlak*

[57] R a h m e t i , *Uig. Heilkunde*, II, 1, 12.
[58] B r o c k e l m a n n , *AM Pr.* 20 H.
[59] Kaşgarlı M a h m u d , II, s. 328. B r o c k e l m a n n , a. yer.
[60] B r o c k e l m a n n , *AM I*, 36 g.

bir ağaçtır". İnsan veya kuşu öldürmez. Buna rağmen yiğit, *"beni ördek, bu okla bile görse, hemen suya batar"*, diyor ve kendisini öğüyordu. B r o c k e l m a n n haklı olarak virgülü, ördekten sonra koyuyor ve böylece manayı tamamlıyordu. Buradaki *"kaşgalak ördeği"*, suya batan bir ördek cinsidir. Bugünkü *A l t a y Türkleri* de, bu cins batak göl ördeklerine, *"kaşgalı"*; *Ç a ğ a t a y* - T ü r k k ü l t ü r ç e v r e s i n d e i s e , *"kaşgaldak"* adı verilir[61]. Belki de adını, *"kaşga" renginden dolayı alıyordu:*

O göllerde ördek, benimle görse (kendini?) atar,

Kaşgalak (ördeği), (beni) ağaç uçlu okumla görse,

Hemen suya batar!

Yiğit, kendisini göllerde, ördeklerin hepsinin; hatta suya batan ördeklerin bile tanıdığını söylemek istiyordu. Bu sözleri, hangi yiğit söylüyordu? Bu sözler, hangi destandan alınmıştı ? Bunu bilmiyoruz.

"KAMIŞ" VE "KAMIŞLIK"

K a m ı ş , bütün Türk dünyasında, kamıştır. Çok yaygın bir ad ve sözdür. Bir *bataklık sazıdır.* Ancak Türklerin *B u d a dini* kültür çevrelerinde, *bambu* anlayışıyla da söylenmiş olabilir.

Kargı ve mızrak yapımında: Büyük cinsten kamışların, önemli bir rolleri vardır. Silahla ilgili kitaplarda, kargıların hangi cins kamıştan yapılması gerektiği, yazılmıştır. A n a d o l u 'da ve D e r l e m e Sözlüğü içinde de bu anlayış ve kullanış, bazı deyimlerde kendini göstermektedir: *"Kargı, karkı, kargılık sokarık..."*, gibi.

Din ve inanışlarda: Kamış ve kamışlığın, Türk din ve inanışlarında, önemli bir yerine rastlayamadık. Yukarıda da belirttiğimiz gibi *a t l ı T ü r k l e r*, bataklıklar ile sazlıklardan pek hoşlanmıyorlardı. 11. yüzyılda, yalnızca *avcılık* ile ilgili olarak, *"ördek kamışa sindi"* gibi sözler görebiliyoruz[62]. Ancak yer ve coğrafya örtüsü olarak, *"kamışlıg yer, yer kamışlandı"* gibi bir çok deyişleri de, görmüyor değiliz[63]. S e p e t ve h a s ı r yapımında da, önemli bir rol oynadığını, yine *"O, ona kamış kıydırdı (kıyturdı)"* gibi sözlerin, kaynaklarda geçmesinden dolayı öğrenebiliyoruz[64]. A t a d ı " veya bir at cinsinin tanıtması olarak söylenen *"kamış kulak* sözü, hem A n a d o l u 'da ve hem de *K ı r g ı z* Türklerinde görülüyordu[65]. Bu gibi deyimler, *Türk at kültürü*'nün, çok eskilerinden ve derinlerinden gelen özleridir.

[61] R a d l o f , *Wörterbuch*, II, s. 396.
[62] Kaşgarlı M a h m u d , III, s. 391. Krşl. B r o c k ., *AM I*, 38 m.
[63] Aynı eser, I, s. 495; II, s. 268.
[64] Aynı eser, III, s. 195.
[65] R a d l o f , *Wörterbuch*, II, s. 486 vd.

Göktürk el yazılarında ve Budist Türklerde, saz ve sazlık

B u d a dini Türk kültür çevrelerinde yayılmıştı. Kamış ve kamışlığın, B u d a gelenekleri bakımından, mana ve anlayışı, oldukça değişiyordu. Çünkü B u d a dininde, *bambu ve bambuluk*, ayrı bir yer tutuyordu. Kamışlı bataklıklar veya göller, eski türkçe B u d a yazılarında, "*ulug kamışlıg, berk arıg*", diye tanımlanıyordu. Buradaki *arık* veya *ark*, g ö l veya su birikintisi anlayışıyla söyleniyordu[66]. Yine aynı türkçe b u d i s t eserlerde, "*Maha-satvi Tegin*" in e l b i s e s i, yani donunun, bir k a m ı ş b u d a ğ ı, yani "*kamış butıkı*" üzerinde asılı görüldüğünden söz açılıyordu[67]. Bizce bunlar, Ç i n ve H i n d i s t a n 'daki *bambu* ve *bambuluk* geleneklerinden gelmiş olmalıydılar.

G ö k t ü r k yazılarıyla yazılmış bir el yazmasında, "*kamışlık arasında*", yani "*kamış ara kalmış*", bir kadından söz açılıyordu. Bu bir *r ü y a yorumu* idi. "*T a n r ı da, ona yar değilmiş*" Ancak teselli ve sabırla bu kadın, bir "*katun*", yani hakan karısı olabilirmiş. Bundan dolayı da, böyle bir rüya görme, iyi olabilirmiş[68]. Görülüyor ki, kamışlık arasında kalmış bir kimsenin durumu, hoş görülmüyordu.

D e d e K o r k u t Oğuzlarında, kamış ve kamışlık, ancak *ateş yakma* veya *ateşleme* için, onların sözlerinde, yer tutabiliyordu: "*Kâfirin üzerine gürleyeyim! Ağ yıldırım olup, şakıyayım! Kâfiri kamış gibi, od oluban yandırayım*[69]*...*"

"Saz" ve "Sazlık": Saz sözü türkçeye f a r s ç a d a n girmiştir. Bundan dolayı eski Türk kaynaklarında, bu deyimi göremiyoruz. A n a d o l u 'd a ve B a t ı Türklerinde *saz*, bataklık bitkisi demektir. Ancak diğer Türklerde, özellikle D o ğ u Türklerinde, *saz* denince, daha çok b a t a k l ı k hatıra gelir[70]. Yukarıda da belirttiğimiz gibi bizim de, D o ğ u Türklerinin de, sazlıklar ile bataklıklar, gönül ve duygularında güzel bir yer almamıştır.

[66] *Altun Yaruk: (Suvarnaprabhasa)*, 608, 13.
[67] *Altun Yaruk*, 619, 12.
[68] T h o m s e n , (A. Stein el yazması), II, 57; H. N. O r k u n , *Eski Türk Yazıtları*, II, s. 82 vd.
[69] *D e d e K o r k u t kitabı*, 147-7.
[70] R a d l o f , *Wörterbuch*, IV, s. 397.

34. BÖLÜM
DAĞLAR

(Türk düşünce ve geleneğinde)

Göktürk yazıtları, mitoloji çağından çıkmışlardı

G ö k t ü r k yazıtları ile, 11. yüzyılda *Kaşgarlı M a h m u d* tarafından derlenmiş Türk atasözleri ve şiirleri, gerçekçidirler. Bunların içinde *mitoloji* motifleri bulabilmek çok zordur. Daha doğrusu bu Türk düşüncesi artık, *mitoloji* çağından kurtulmuştur. G ö k t ü r k yazıtlarında "*Töngeş tag*" ve *U y g u r Bayan-çur Kağan* yazıtında da "*Kömür tag*" gibi, gerçek dağlardan söz açılmaktadır. Bunlar, normal dağ adlarıdır. Çince yazıta yazılan G ö k t ü r k yazılarında, "*tagda sıgun*", yani *tağda sığın* veya *geyik* sözlerini de, görüyoruz. Bu söyleyişler de normaldır. *T u n h u a n g* türkçe el yazmasında, yine G ö k t ü r k yazılarıyla, "*dağ yerinde*" karşılığı olarak, çevresi silinmiş olarak, "*tag yerke*" sözü görülüyordu. Anlaşılıyor ki bunlardan, mitoloji bakımından bir sonuç elde edebilmek, çok güçtür. Bununla beraber, bir kaç not üzerinde durmada da bir yarar vardır.

1) "T i n e s i o ğ l u 'nun yatırının bulunduğu dağ": T o n y u k u k yazıtındaki bu bölümü *T h o m s e n* , şöyle okumuştu: "*Tinesi oglı yatıgma tag*": Gerçi yeni ve genç Türkologlar Göktürk yazıtlarını, didik didik edip, temeliyle oynamakta iseler de, biz üstadlarımıza bağlıyız. *B a n g* , *B a r t h o l d* ve diğerleri, bu okuyuş, anlayış ve yoruma karşı gelmemişlerdi. Burası, T ü r k i s t a n 'da, *D e m i r K a p ı* 'ya yakın bir yerdedir. Türkler, m a k a m ve t ü r b e l e r ile, mezarlar için yapılan "*ev, bark*"lara, büyük bir önem vermişlerdi.

2) "Ş e h i r d e k i l e r d a ğ a ç ı k m ı ş ; dağdakiler inmiş!..." G ö k t ü r k yazıtlarının bu ünlü sözü, *İkinci G ö k t ü r k devleti*'nin kuruluşu sıralarında, yani 681-682 yıllarında söylenmekte idi. Zaten bu kuruluş çağına ait söyleyiş ve deyişler, bir *destan* veya *yarı-mitoloji dili* ile kaleme alınmıştı: "*... Babam Kağan onyedi er ile dışarı çıkmış, (yani Çin'e isyan etmiş). (Babam), dışarıya yürüyor diye haber (kü) işitip, şehirdeki (balıkdakı) dağa çıkmışlar (tagıkmış); dağdakiler (de) inmişler*[1]*...*"

[1] *K ü l t e g i n* yazıtı, Doğu-12.

"*17,70,700*" gibi asker sayıları da, *mitolojik* sayılardır. "*Babamın askerleri kurt gibi imiş! Düşmanın askeri (ise) koyun gibi imiş!...*" Bu sözler de, bir *mitoloji* uslûbu ile söylenmişlerdir. Burada, herhalde Türk Milletinin yerinden oynayıp, harekete geçmesi, söz konusu edilmekteydi...

3) "Kemiklerin dağ gibi (yığılıp), yatdı!..." Göktürk yazıtlarının bu ünlü sözü, Türk milletinin kağanlarına baş kaldırarak, şurada burada başı boş dolaşarak, ölmeleri dolayısıyla söylenmiştir[2]. Eski türkçesi şöyledir: "*... Süngükün tagça yatdı!...*" Bu sözler bize, sonraki Türk edebiyatında söylenen, başka eş örnekleri de, hatırlatmaktadır. Cesedin, dağ gibi yatma anlayışı, günümüze kadar gelmiştir:

Karahanlı çağında *Kutadgu Bilig* içinde de, bu anlayışı görüyoruz[3] "*... Severek can verirler (sevüg can yuluglap), yatarlar (yatur), dağlar ve kayalar gibi!...*" Görülüyor ki burada da cesedlerin dağ ve kayalar *(kayan)* gibi yatması, *(yatur)* sözü, Göktürk yazıtlarındaki söz ve anlayışlardan, pek fazla ayrılmamaktadır.

Manas destanı ile diğer destan ve efsanelerde de, yiğidler ile hanların ve onların mezarlarının, dağlara nasıl benzetildikleri üzerinde ayrıca duracağız.

Turfan'daki Göktürk el yazmalarında:

"*Göktürk el yazmaları*", özellikle, *Turfan* el yazmaları içinde, yabancı kültürlerin hafif karışmaları da vardır. Bununla beraber dil, çok eski ve güzel bir türkçedir. Bunlar biraz da düş, rüya yorumlarıdırlar. Bir *geyik*, şöyle diyordu:

"**Yaylak dağım**": "*... Ben bir geyiğim. Yaylak dağım (yaylıg tagıma) çıkıp, yaz geçirip, dururum (yaylayur turur men). Ben, şen ve neş'eliyim. Bunu biliniz, iyidir bu*[4]*...*" Dede Korkut ile ilgili bölümümüzde de belirteceğimiz gibi, dağlar yaylaları ile önem ve öncelik kazanıyorlardı.

"**Binek atı ve dağ**": Az önce de belirttiğimiz gibi, bu Turfan el yazmaları, düş yorumları idiler: "*Binek atı (özlük at), güneşli bir yerde, yorgun argın dura kalmış: "Tanrının gücü ile (Tengri küçine), dağ üzerinde (tag üze), yol ve su (yol sub) görerek, ot yemiş, su içmiş ve böylece ölmemiş*". Göktürk el yazması, "*bunu biliniz, iyidir bu*", diyordu[5]. Görülüyor ki, *Tanrı dağ üzerinde*, binek atına yardım ediyordu.

[2] Aynı yazıt, Doğu-24.
[3] *Kutadgu Bilig*, 2281.
[4] Thomsen, *(A. Stein el yazmaları)*, II, 96.
[5] Aynı eser, I, 25.

Ötüken dağı

"*Ötügen ormanı (Ötüken yış)*" da ormanlı bir dağ idi. Göktürklerin ve daha sonra Çingiz Han'a kadar uzanan devletlerin, *başkenti* idi. Bu dağın kutlu bir dağ olduğunu biliyoruz. Göktürkler ile Kırgız Türklerini ayıran, *Kögmen dağı* da, önemli bir dağdı. Sonraki Arap coğrafyacılarının eserlerinde de, bu dağın adı ve önemi görülür. Yani unutulmamıştır.

KUTLU DAĞLAR VE DÜŞÜNCELER

(Kutadgu Bilig ve Kaşgarlı Mahmud'a göre)

"*Kutadgu Bilig* içine, özellikle hafif *Ortadoğu* düşüncesi girmiş, karışmış ve gerekli yerini almıştır. Ancak bu eserdeki Türk dili, sözler ve bu sözlerin manaları, Türk dili ile düşüncesinin, çok derinlerinden gelen izleridir. Bundan dolayı biz *Kutadgu* Bilig üzerindeki çalışmalarımızda, sözler ile deyimlerin, çok daha eski manalarına önem verdik. Böylece çok daha eskilerden, kitabın yazarı *Yusuf Has Hâcib*'e gelmeğe çalıştık. Elbette ki *Kutadgu Bilig* içinde *Türk halk mitolojisi* ile efsanelerini, kesin çizgileriyle bulabilmek çok zordur. Bununla beraber, "*Ötüken, Ötüken begi*" gibi Göktürk izleri de, yok değildir. Biz burada, eski Türk gelenek ve deyimlerine dayanarak, bir izleme yapacağız. Bunların yanında eski Uygur, Çin ve Ortadoğu düşünceleri de yer alacaktır.

1) "**Dağları Tanrı Yarattı**": Göktürk yazıtlarında gök, yer ve insanlığın, yani üç büyük varlığın, Tanrı tarafından *kılınmış*, yani yaratılmış olduğu üzerinde, duruluyordu. Dağ, deniz vb. gibi varlıklar ise, küçük ve cüz idiler. Belki de *Ortadoğu* düşüncelerinin tesiriyle veya şiir diliyle, diğer küçük varlıklar da, anılıyorlardı:

"*Yarattın milyonlarca (tümen ming), sayısız canlıyı (tirig)! Yazıyı, dağı, denizi, tepeyi (kötki) ve çukur yerleri!...*" (KB, 21).

2) "**İnsanın arkası: Dağlar ile kayalar**": İnsanın arkasını dayayacağı bir yer, bulunmalıdır. Bu anlayış, bu gün de, dil ve düşüncemizde yaşar. şimdi de, dağ veya kaya gibi arkası var, denir: "*Kimin adaşı ve koldaşı çok olursa, onun arkası yalçın (yalım), berk kaya olur!*" (KB, 1698).

3) "**Şehidlerin, dağ gibi yığılması**": Göktürk yazıtlarında, "*Kemiklerin dağ gibi (yığılıp) yattı*", denerek Türk milletinin uyarılması üzerinde, az önce durmuştuk. Burada ise, severek canını feda edenlerden, *(sevük can yuluğlap)*, diyerek, söz açılıyordu. "*yoluğ, yuluğ*" sözlerinin eski türkçemizde çok derin bir manası vardır. Severek canlarını feda ederek yatan yiğitler, ancak böyle dirilirler: "*Ancak böyle dirilir, alpler yi-*

ğitler (ersig eren); sevdikleri canlarını fedâ ederek, dağlar ve kayalar (kayan) gibi yatarlar!..." (KB, 2281).

4) "**Dağların, başını eğme**": Dağların başlarını tutup eğme isteği veya düşüncesi, diğer Türklerin, halk atasözlerinde de görülür. Kaşgarlı Mahmud'un 11. yüzyılda, derlemiş olduğu iki atasözünde de bu anlayış ve motifi görüyoruz:

(Yayın)kurulmuş (kurmış) kirişi düğümlenmez; kementle de (ukrug), dağ eğilmez[6]!" Bu motifle ilgili iki anlayış üzerinde yukarıda durmuştuk. Yani, "*büyük işler küçük şeylerle yapılamaz*", deniyordu. *Kutadgu Bilig* ise *ulu dağ başlarının, ancak erdem ile eğilebileceği*", görüşündedir. Burada eski *Türk* ve *Ortadoğu* düşünceleri, bağdaştırılmıştır: "*Erdem ile elini, uzatıp değdirirsen; ulu dağ başlarını eğip (egip), yere indirirsin*[7]!" Bu sözler, Türklerin 11. yüzyıl aydın kesimlerine aittir.

Dağlar ve "ibâdet"

5) "**Dağlarda ibâdet etme**": Dağlardaki mağaralarda ibâdet etme, daha çok *Buda* ve *Uzakdoğu* dinlerinde görülen, bir ahkâm ve yoldur. *Kutadgu Bilig* de, dağlardaki bu ibâdet tarzı üzerinde çok durur. Zaman zaman bu esere göre, "*dağa ulaşma, bir kemâlât gibidir*": "*Kulun adı (ancak) olur, kullar için bir unvan (atag); gece gündüz ibâdetle, dağlara ulaşılsa*[8]!"

"**Zâhid olma**" da, ancak dağlara çekilme ile mümkün oluyordu: "*Dağ katına çekildin, adın da zâhid oldu*[9]!" Bu da, kişinin istek ve dileğine bağlı idi.

"**Dağa gitme**" ve orada ibâdet kılma, yalnızca zâhid kişilerce değil; *Odgurmış* ve *Ögdülmiş* gibi vezirler tarafından da, yapılıyordu: - *a*) "*Odgurmış ayrılarak dağa (tapa) yöneldi*" (KB, 5446). - b) "*(Ögdülmiş) ata bindi, koşturdu, yüz vurdu, dağa gitti!...* (KB, 5681). Dağlara girip, yalnızca *(yalnguz)* girip, çok uzun *(ked uzun)*, ibâdet *(tupug)* yapmalardan da, söz açılıyordu (KB, 3204). Böylece gönüllerini dümdüz yapıyorlardı (KB, 3148).

6) "**Dağdaki zâhidler, az olmalı**": Gerçi Kutadgu Bilig'de, dağlara girip ibâdet (tapug) kılan zâhidleri öğüyordu. Ancak bunların, sayılarının pek çok olmasını da, istemiyordu: "*Dünya halkı (budun), iller*

[6] Kaşgarlı Mahmud, III, s. 215. Krşl. Brockelmann, *Sprichwörter*, 124, 143.
[7] *Kutadgu Bilig*, 2084.
[8] Aynı eser, 3357.
[9] Aynı eser, 3215.

(uluş) ile kentleri bırakarak; dağlara girseydiler yükleri yüklenerek; dünya (acun) hep bozulurdu, her yer kuru kalırdı; insanoğlunun ise, nesli (urug) hep kesilirdi!..." (KB, 3652-53). Görülüyor ki Türkler, Uzakdoğu'da olduğu gibi, binlerce insanın dağlarda mağaralara çekilip, ibâdet yapmalarına taraftar değillerdi.

Koyunlar, madenler ve dağlar

Kutadgu Bilig nedense, dağları kazma ve madenler üzerinde sık sık duruyordu: "*Kimi dağ kazıp iner, kayaların dibine; kimi yer kulaçlayıp, yaya yürüyüp koşar!...*" (KB, 1734). Bu biraz da insanoğlunun, "*yeraltı ve yer yüzü çabalaması*" üzerinde, kurulmuş bir fikir olmalıydı.

"*Dağlardaki cevher*" ise, tam anlamıyla bir maden anlayış ve söyleyişi idi. Bu, biraz da, *erdem* ile *bilgi* ve onun sonsuzluğu üzerine kurulmuş bir düşünce ve mantık düzeni olsa gerektir: "*Bu dağlar katındaki gevheri kazıp bitirmezler sana, ey arı kişi!...*" (5364). Bu düşüncedeki *Ortadoğu* tutumu, *gevher* sözünden anlaşılmaktadır.

"*Bey, dağ ve maden*" gibi üçlü bir eşlemeyi de, yine aynı kaynakta görüyoruz. Burada beyler, "*dağ-maden*" ve "*deniz-inci*" eşlemeleriyle, bir düşünce mantığına doğru gidilmektedir. Bu, yeni müslüman olmuş, aydın Türklerin görüşleridir. *Fars* kültürü bu beyitlerde, maden karşılığı olarak *kan* sözünün kullanılmasıyla da, kendini göstermektedir: "*... Bu beyler dağ gibidir, altın gümüşle (dolu)! Gümüş madenlerini, kazanlar zengin olur! Beyler deniz gibidir, dibi bir inciliktir! Denize yakın olan, zenginleşmelidir!...*" (KB, 5356).

Dağların bölümleri

7) "**tepeler ve tepecikler**": **Beylik** ve erdemlilik, dağ gibi yüksek ve uludur. *Zenginlik* ise, tepeler gibi alçaktır. *Kutadgu Bilig*, iki türlü tepe anlayışı gösteriyor ve bunlar için de, ayrı sözler kullanıyordu: *Kötki* ve *töpü*. *Kötki* sözü, daha derin bir anlam taşır. Bu tepeler, dağlar ve denizler gibi tabiat varlıkları arasında, yer alırlar: "*... Yarattın ...ovaları (yazıyı), dağları, denizi, tepeleri, (kötki) ve çukur (opn) yerleri!..*" (KB, 21).

"*Zenginlik ve küçük tepecikler*", biraz da alçaklık ve aşağılık, bir mantık eşlemesi ile işlenmiştir. Şu beyitte, "*tepe ve gönül alçaklığı*" da, işlenmektedir. Tepenin alçaklığı, bir madde alçaklığıdır. Gönül alçaklığı ise, bir yüceliktir: "*...Zenginleşenler olur. Milletin (budun) alçaklığı (kötki) yoksulluk ile gönülün alçaklığı (köngül kodkısı) olur!..*" (KB, 3527).

Tepecikler ve mezarlar: Türklerin eski oba kültü

Mezarların, bir tepecik halinde yüceltilme ve yükseltilmesi, çok eski bir Türk geleneğidir. *Mevlânâ*'nın sandukası da, böyle büyültülmüş ve yüceltilmiştir. Bu, Türklerin eski *oba kültünün*, bir kalıntısı olmalıdır. Çin'de de ünlü kişilerin mezarları, büyük tepecikler halinde yükseltilmişlerdir. Özellikle Hunları yenen Çin komutanlarının mezarları! Anlaşılan, Kutadgu Bilig, küçük mezar tümseklerine de tepe *(kötki)* diyordu: "*...Bakarak gör şimdiden, ey gönlü canlı (köngli tirig)! Ölüm tepecik kıldı, yağız yerleri!...*" (KB, 6069).

"*Tepe*" ve doruk yani eski türkçedeki *töpü* ise, daha çok bir madde varlığı gibi görünmektedir: "*...Biraz uykuya daldı, sonra uyandı; Merih yıldızı, tepeden kaymış, (savulmuştur)!...*" (KB, 4888). Bu kaynakta tepe sözü, yalnızca bir yerde görülür. Aslında bu çağdaki Türkler tepeye, daha geniş olarak, "*tag töpüsü*" diyorlardı[10]. Bu da, zirve ve doruk demektir.

"Kaya yankısı" ve "asılan asılan kayalar"

Kayalar, dağların özleridirler. Dede Korkut'taki, "*asılan asılan kayalar*", yalnızca taşlar değil; birer salkım söğüt gibi, asılan kayalardı. Kutadgu Bilig, dağların yankılanması yerine, "*kaya yangkusı*", yani *kayaların yankılanması* anlayışını, önde tutuyordu: "*... Kaya yankısından aşağı kalma! Sana "sen" diyenleri, sen de senle (senlegil)!...*" (KB, 4311) Kaya ile insan arasında güzel bir eşleme yapılmıştır.

"Güç sembolü, kaya" ve yiğitler: dün de bugün de, bütün Türklerde söylenen bir anlayıştır. Gerçi Kutadgu Bilig, dış tesirlere oldukça açık aydın bir eserdir. Ancak bu deyiş ve anlayış da, kendini devam ettire gelmiştir: - a) "*Gururlu bir yiğit (kür) gibi, bir kaya gibi, (onları) karşıladım!...*" (KB, 6539). - b) "*İki günlük dünyada, niçin kaya gibi olup, göğsünü gerdi!...*" (KB, 1535). Bu eserde, kaya sözü *kayan* yazılışlarıyla da görülür.

XI. YÜZYIL TÜRK HALK ATASÖZLERİNDE DAĞLAR

Kaşgarlı Mahmud, Türk halk geleneklerinin bir araştırıcısı ve derleyicisi idi. Yusuf Has Hâcib ise, *saraylı* bir Türk aydın yazarıydı. Şimdi, Kaşgarlı'nın derlediği materyeli gözden geçirip, -el verdiği kadar-, karşılaştırmasını yapmağa çalışalım:

1) "Dağ dağa kavuşmaz; kişi kişiye kavuşur": Bu ata sözü, bugünkü türkçemizde de yaygındır. Brockelmann bunun, Arap, eski İran ve Hindistan paralellerini de, bulmuştur[11]. Ancak bu atasözünü söyleyenler, yaylalı hayvancı Türkler idi.

[10] Kaşgarlı Mahmud, III, s. 216.

2) "Dağ, bir kementle eğilmez; deniz bir kayıkla sedlenmez, (büğenmez)": Yorumu: Bu sav, "*büyük işler; küçük sebeplerle geriye bırakılmaz*" karşılığında söylenmiştir. Eski türkçesi şöyledir: "*Tagıg ukrugın egmes, tengizni kaygıkın bükmes*". Ancak bu, değişik bir yorumdur[11a].

"*Kurulmuş (yay) kirişi düğümlenmez, kementle dağ eğilmez!*" Yorumu: "*Bu sav, küçük araçlarla büyük işlere girişen kimseler için söylenmiştir*[12]". Brockelmann, bunun başka bir paralelini bulamamıştır. Ancak aynı kaynakta, buna benzer bir atasözü daha vardır: "*Kuru ağaç eğilmez, kurulmuş yaya kirişi düğümlenmez!*" Bu, daha gerçekçi bir savdır. Ancak öncekilerde, *mitoloji* de vardır.

Kutadgu Bilig içinde de buna benzer bir beyit görüyoruz: "*İnsan, erdem ile elini ulu dağlara uzatıp, onları eğip, yere indirir*[13].

3) "*Erlere bun, sıkıntı (gelir) değer; dağ burnuna (sengir), yel değer*" Yorumu: "*İnsanlara bun, sıkıntılı günler gelebilir. Dağların burunlarına, çıkıntılarına da yel, rüzgâr gelebilir. Ancak sonradan yel gider. Fakat dağların burunları kalır*[14]" Brockelmann, bu atasözünün Osmanlı ve diğer bir paralelini de bulmuştur[15].

4) "Atılan ok dağa uğrarsa, dağın özü ve kuytu yerleri yırtılır": Zaman ve felek ile ilgili, bir düşünce için söylenmiş olsa gerektir. Nitekim Kaşgarlı Mahmud yorum yaparken bunu doğruluyordu: "*Zamanı anlatarak diyorki: Zaman okunu gezledikten sonra atarsa ve ona bir dağı amaç tutarsa, dağın düzlük yerleri ile koynu, parça parça olur ve yırtılır*[16]": Zaman ve felek ile ilgili bölümlerimizde bu konular üzerinde durmuştuk. Zaman, değil dağların doruklarını; koynunu, kuytu yerlerini bile yırtıp, aşındırabilir.

Yiğitlerin okları, dağları da geçebiliyordu[17]. Ancak bu atasözünde bir felsefe vardır. Göktürk yazıtlarında, "*dağa çıkma, sığınma*" anlayışıyla söylenmiş "*tagıkmak*" sözü üzerinde durmuştuk. Bu anlayışı, 11. yüzyılda derlenmiş olan, eski Türk şiirlerinde de görüyoruz[18]. Bu söz 11. yüzyılda,

[11] Brockelmann, Ostasiatische Zeitschrift, 1920, s. 72.
[11a] Kaşgarlı Mahmud, I, s. 100; Brock., *Spr.* 143.
[12] Aynı eser, I, s. 100; III, s. 315. Krşl. Brock., *Spr.* 124.
[13] *Kutadgu Bilig*, 2684.
[14] Kaşgarlı Mahmud, III, s. 360; Krşl. Brock., *Spr. Nr.* 182.
[15] Krşl. Brockelmann, *Spr.*, Nr. 182.
[16] Kaşgarlı Mahmud, III, s. 106. Krşl. Brock., *AM Pr.*, 7, 9.
[17] Radlof, *Proben*, I, s. 385/409.
[18] Kaşgarlı Mahmud, I, s. 192. Krşl. Brock., *Am Pr.*, 17, 2.

yabanlaşma, yozlaşma" karşılığında da söylenmiştir. "*Keçinin dağa çıkması, tezmesi*", bu söz ve anlayışla anlatılıyordu[19].

DAĞLARIN KUTLU ÖZELLİKLERİ

(*Türkiye dışındaki Türklerde*)

Kutlu dağların, dorukları: Kuzeydeki *A b a k a n* Şamanlarının, okudukları duanın içinde dağınık olarak bazı dağ adları geçer. Bu bölge şamanizmi, dış tesirlere çok az açılmıştır. Bu dualardan seçme yoluyla sunulacak bir kaç dağ adı, belki yararlı olacaktır. Çünkü bunların içinde *mitoloji* de vardır:

1) "*Çin hanını oynatan, Çılay ırmağı başındaki, Ç ı l a y d a ğ ı .* 2) *Mavi görünen, G ö k d a ğ .* 3) *Ağarıp duran, A k d a ğ .* 4) *Tanrının (göğün) kenarlarına, d o k u n a n d a ğ l a r .* 5) *D o k u z d a ğ , merhametli H a n .* 6) *Alaca kargalara benzer, K a r l ı d a ğ l a r .* 7) *Karadağ'dan su içen (ey R u h !)* 8) *Karga gibi K a r a d a ğ .* 9) *Kum tepeleri arasında, D o k u z d a ğ .* 10) *K a r l ı dağ, B u r k a n d a ğ . . .* 11) *Gök görünen, G ö k d a ğ .* 12) *Ağarıp duran, A k d a ğ .* 13) *Ç a t a l b a ş l ı sıra dağlar; Sabın adlı, g e ç i t l i dağlar.* 14) *G ö ğ e d e ğ i p o y n a t a n , ey dağ başları, ey merhametli Han (Kayra-Kan!)* 15) *K ı z ı l dağ, rengi a k a ç a l a n dağ!* 16) *Çulay* (suyu?) başındaki dağlar! 17) *oynatan (âyin yaptıran), B o z d a ğ !* 17) *A k - b o z (kuba-ak) sıradağlarının t a ş l ı d a ğ l a r ı ! Ak-boz sıradağlarından, D e m i r d a ğ !* 18) *Sıradağların başı, A k - d a ğ !*"

A b a k a n , A l t a y dağlarının kuzeyinde bulunur. G ö k t ü r k çağında buralarda, K ı r g ı z Türkleri otururlardı. G ö k t ü r k yazılı, *Y e n i s e y yazıtları* da, burasının güneyinde bulunmuştur. Bu dua, hocamız A . İ n a n tarafından verilmiştir[20]. Biz bu duanın metnini tarayarak ve hafifçe yorumlayarak, sunduk. Dikkat edilirse bunlar, *mitolojik dağlar* idiler.

Altaylarda, Çelik ve Altın dağlar, dağ evliyaları

A l t a y dualarında ise, yalnızca *A l t a y dağları* için, dua edilir ve yine A l t a y öğülürdü: "*Güneş dolaşmaz Ç e l i k d a ğ ; ay dolaşmaz, A l t ı n d a ğ !*" Bunun gibi mitolojik bazı sözlerle öğülürdü. K ı r g ı z - K a z a k dualarında ise, biraz gelişme ve biraz da İslâmiyetin tesiriyle, mitolojiden kurtulmuş dağ adları görüyordu: "*Kızıl dağın başında, Koz evliya! Öküz dağı başında, Öküz evliya! Koçkar dağın başında, Konur-baş evliya!*" (a.eser.,139)

[19] Aynı eser, II, s. 116.
[20] Abdulkadir İ n a n , *Şamanizm*, s. 123, 127.

A k d a ğ l a r , baş dağlar

"*A k l ı k*" *ve A k d a ğ l a r :* A k sözü ve rengi, Türklerde a r ı l ı k ve yüceliğin, bir sembolüdür. Bunun içindir ki, ak renk için, baş renk de diyebiliriz. Nitekim dış tesirlerden uzak *A b a k a n* Kamlarının dualarında, "*dağlar başı, A k d a ğ (sın)*", deniyordu[21]. Burası G ö k t ü r k çağında, *Y e n i s e y yazıtlarının*, bulunduğu yerin yukarısında idi. B a t ı G ö k t ü r k kağanlığının otağı da, T a n r ı dağlarındaki *A k - d a ğ* üzerinde bulunuyordu. *Bizans* kaynakları bu dağı, *Ek-tag* olarak, anmışlardı.

U y g u r **türeyiş efsanesi içinde,** *Bögü Kagan* ile kutlu veya ilâhî *kız*, zaman zaman *Ak dağ* üzerinde buluşuyorlar ve sevişiyorlardı[22]. *O ğ u z destanı* içinde de *Ak dağ*, yarı efsane ve yarı gerçek olarak görülüyordu. *Oğuz Kağan*, veziri *Sülek*'e, Semerkand ile *Ak-dağ*'ı vermişti[23].

A l t a y destanları içinde, "*Ak dağ, Ak-Han'ın bir yaylası idi*". Orada ava çıkıyordu. Bu dağda bazı kutlu ve ilâhî belirtiler görülüyordu[24]. Bazı destanlara göre ise, "*Ak-dağ'da kurultay yapılıyor, avlar ile yağmalar, Ak-dağ üzerinde bölüşülüyordu*"[25]. Bazılarına göre ise, "*A k d a ğ ile D e m i r - d a ğ l a r , A k , ve G ö k denizlerin bittiği yerde, bulunuyorlardı. A k H a n da, bu dağa oturuyordu*[26]". A l t a y Türk halk edebiyatında, "*A k , c e n n e t*" demektir. Bu anlayışa göre *Ak-dağı* da, bir yoruma bağlıyabiliriz.

"*A ğ a r ı p d u r a n d a ğ l a r*" üzerinde, D e d e K o r k u t ile ilgili bölümümüzde durmuştuk. Bu kitabımızda, büyük bir önem verdiğimiz, *A b a k a n* K a m dualarında, "*ağarıp duran, (agar turgan) Ak-dağ*'gibi tanıtmalar ile sözler, sık sık geçiyorlardı. "*Dağlarbaşı, Ak-dağ*" deyiş ve anlayışı da, bu önemli dualar içinde görülüyorlardı[27].

A n a d o l u 'da da, paralel örnekler çoğaltılabilir. Şu iyi bilinmelidir ki *Ak-dağ* veya *Kara-dağ*, dağların ak veya k a r a oluşlarından dolayı, söylenmemişti. D e d e K o r k u t 'taki "*Kara kara dağlar*" sözünün içinde daha çok, bir duygu ve mana vardır. Gerçi kara renk de, bu manada bir yol oynuyordu. Nitekim O r t a a s y a destanlarında da, iri ve büyük bir cüsse, "*Kara-dağ'ın resmi veya görünüşü*", gibi anlatılıyordu[28].

[21] Aynı eser, s. 125 (60).
[22] B. Ö g e l , *Türk Mitolojisi*, I, s. 87.
[23] Aynı eser, s. 207.
[24] Aynı eser, s. 316.
[25] R a d l o f , *P r o b e n* , I, s. 349/373. Olaylar, bu A l t a y destanlarında, göklerde geçiyordu.
[26] *P r o b e n* , I, s. 4 vd.; *Türk Mitolojisi*, s. 576.
[27] A. İ n a n , *Şamanizm*, s. 124 vd.
[28] *P r o b e n* , III, s. 25/28: K ı r g ı z destanlarında bu benzetmeler çoktur.

Ala, gök ve kara dağlar

A l a rengin, renk ve mana olarak anlayışları üzerinde, *"Türk kültür tarihine giriş"* adlı eserimizin, 6. cildinin sonunda, *"renkler ve Türkler"* başlığıyla durmuştuk. O ğ u z d e s t a n l a r ı içinde de, yarı efsane görünümünde görebiliyoruz. *"O ğ u z K a ğ a n Türkistan'a geldikten sonra, Almalıg sınırındaki, Ala-dağ'da oturmuştur*[29]". Bu bölgede, bir kaç tane A l a - d a ğ vardır.

M a n a s H a n'ın hayatı, *Talas* vadisi boyundaki, *Ala-dağlar* çevresinde geçmişti. *Talas*'taki *Ala-dağları*, daha önceki eserlerimizde incelemiştik[30]. M a n a s H a n'ın Yiğitlerinden biri için, şöyle deniyordu: *"A l a - d a ğ benzeri A l m a n - B e t*[31]" Yiğitlerin, dağlara veya cesetlere benzetilmeleri üzerinde, ayrıca duracağız. Ancak bir destanda ölen atın kemiklerinden söz açılırken, *"atın kemiği a l a - d a ğ gibi idi, (ala-tav bolgan)"*, deniyordu[32]. Ölen M a n a s'ın cesedinden de söz açılırken, *"dağ gibi Manas'ı mezara koydu gitti"*, diye söyleniyordu[33].

"K a r a d a ğ l a r" üzerinde, az önce biraz durmuştuk. Bu dağ motifine, burada bir not daha katmak istiyoruz. *Aklık* ile *cennet* anlayışı üzerinde, az önce durmuştuk. A l t a y destanlarında *Kara-dağlar*, iç açıcı bir mana ile karşımıza çıkmıyorlardı. Önem verdiğimiz *A b a k a n* K a m, şaman duasında, *"K a r a - d a ğ 'dan su içen bir r u h"*, söz konusu ediliyordu[34].

"G ö k d a ğ l a r": Bu, m a v i veya m a v i m s i dağlar demektir. *D e d e K o r k u t*, *yalnızca bazan "gökçe dağlar"* diyor; fakat dağların g ö k renginden, söz açmıyordu. Önemli *Abakan* dualarında, dağlar için, *"göğeren, ağaran dağlar"* gibi bir eşleme yapılıyordu[35]. Bazan da *"g ö ğ e r i p duran g ö k dağlar"*, yani *"k ö k e r t u r g a n k ö k taskıl"*, deniyordu. Bu gibi örnekler, daha da çoğaltılabilirler...

Altın ve Bakır dağlar

"A l t ı n d a ğ l a r": A l t ı n - d a ğ anlayışını, iki gelişme çağı içinde, incelemek gerekir: *a)* En eski Türk geleneklerinden gelen anlayış ve inanışlar. *b)* B u d a dini veya diğer yabancı dinler yolu ile gelen inanışlar. Aslında A l t a y dağlarının adı, *Altın-dağ* idi. Bir A l t a y şaman duasında şöyle deniliyordu:

[29] *Türk Mitolojisi*, I, s. 124.
[30] Aynı eser, I, s. 152. 154, 496.
[31] Aynı eser, s. 517: A l m a n - B e t destanında.
[32] R a d l o f, *P r o b e n*, IV, s. 21/27.
[33] *Türk Mitolojisi*, I, s. 531.
[34] A. İ n a n, *Şamanizm*, s. 124, 15.
[35] Aynı eser, s. 124, 15; 126, 55.

"Güneş dolaşamaz, ç e l i k d a ğ; ay dolaşamaz a l t ı n d a ğ": Bu duada, bazı yabancı tesirler de vardır. Ancak burada, *"güneş-ay"* ile *"çelik-altın"* e ş l e m e s i görülmektedir[36]. Yine aynı duada, Altay dağlarının, güneş ve ay ile ilişkilerinden, sık sık söz açılmaktadır. Yine eski karakterde bir Kuzey destanında, şöyle deniliyordu:

"Sağ koltuğu a l t ı n dağda; sol koltuğu da, gümüş dağda idi[37]". Burada da, bir *"sağ-sol"* yönlemesi ile *"altın-gümüş"* e ş l e m e s i görülmektedir. Biz, bir şeyler duyuyoruz. Ancak yorumuna girmeyeceğiz. Başka bir A l t a y destanında ise, şöyle deniliyordu[38]: *"A l t ı n - H a n*, *Altın*dağ'daki 9 yaratıcıya gidiyor ve onlardan, kendi oğluna bir ad vermeleri için, dilekte bulunuyor". Bu destanda da bir *"Altın Han-Altın dağ"* eşlemesi karşımıza çıkıyor. Aslında *Altın Han*, Ç i n imparatorunun bir unvanıdır ve daha çok Ç i n g i z H a n çağında önem kazanmıştı.

A l t ı n d a ğ ı n y e r i, V e r b i t s k i y tarafından derlenmiş bir *Altay yaratılış destanı* içinde, şöyle anlatılıyordu[39]: *A l t ı n dağ, g ö k ile yer arasında bulunuyormuş. Başı, a y ile g ü n e ş e değiyormuş. Bu dağda, (büyük Tanrı) Ü l g e n otururmuş. Dağın etekleri ise, dünyaya veya yere değmiyormuş. Havada duruyormuş!...*" Bazı karışmış destanlarda ise buradaki A l t ı n d a ğ, *Buda* dinindeki, *Meru dağı*'na benzetiliyordu[40]. Bu konuda da bununla yetinelim.

Bakır dağlar: B a k ı r d a ğ l a r, yani *"Çes-tag"*, Türk mitolojisinde, önemli bir yer tutarlar. Bakır ve bakır dağlar, O ğ u z l a r ile A n a d o l u 'da, önemlerini kaybetmişlerdir. Ancak Bakır dağlar ile ilgili Kuzey destanlarındaki efsane motifleri, A n a d o l u 'da da yaşamaktadırlar. *Mitolojik* karakterdeki bir K u z e y - T ü r k destanında, özetle şöyle deniliyordu[41]:

"*... Bir yiğit, bir g e y i ğ i kovalıyor. Geyik kaçıyor ve bir b a k ı r d a ğ'ın önüne geliyor. Bakır dağ açılıyor. Geyik, dağın içine giriyor. Yiğit de dağa geyiğin arkasından dalıyor. Ancak geyik kayboluyor. Yiğidin karşısına, 7 tanrı (kuday) çıkıyor...* 'Yine aynı yerlerde derlenmiş bir diğer destanda da, *"B a k ı r ve D e m i r dağlar"* söz konusu ediliyordu[42].

[36] A. İ n a n, *Şamanizm*, s. 130. *Çelik-altın, güneş-ay* e ş l e m e l e r i, ilgili bölümlerde, sunulmuştur.
[37] *P r o b e n*, I, s. 379/403. "*Sağ-sol*" eşlemeleri üzerinde, O ğ u z destanı ile ilgili bölümümüzde durulmuştur.
[38] *Türk Mitolojisi*, I, s. 321.
[39] Aynı eser, I, s. 434.
[40] Aynı eser, I, s. 445.
[41] *P r o b e n*, I, s. 14 vd.; *Türk Mitolojisi*, I, s. 24: Bu A l t a y destanları göklerde geçer.
[42] *P r o b e n*, I, s. 4. Bu da çok mitolojik bir A l t a y destanıdır.

B a k ı r d a ğ ı n y e r i , yine bazı *A l t a y - T ü r k* destanlarına göre, şöyle anlatılıyordu[43]: "... *Yer altında, 9 d e n i z varmış. Bu denizler, bir noktada birleşiyorlarmış. Buradan da yeryüzüne, bir b a k ı r d a ğ yükseliyormuş*..." Buna göre b a k ı r d a ğ ı n k ö k l e r i , *yer altından* geliyordu. Yukarıdaki yiğit ile *geyik* de, böylece, yer altına inmiş oluyorlardı. E r g e n e - k o n destanı da, bu anlayışla incelenmelidir.

Bir başka *K u z e y - T ü r k* destanında ise, şöyle yorumlanıyordu[44]: "... *demir ve bakır dağlar, yeryüzünün temel direkleri idiler*..." Bu, bizim de görüşümüzdür.

Demir dağlar ve "Ergenekon"

E r g e n e k o n efsanesini incelerken, Türk mitolojisi adlı eserimizin 1. cildinde, ayrı bir bölüm ayrılmıştır. Orada sunduğumuz vesikaları, burada yalnızca özetliyeceğiz: "*A k - H a n 'ın çocukları, 40 boynuzlu b o ğ a y ı öldürmek için D e m i r - d a ğ 'a gidiyorlar. Orada, K a t a y - H a n 'ın boğasına rastlıyorlar ve onu öldürüyorlar*..." Anlaşıldığına göre burası, bir yeraltı olabilirdi.

Deniz ötesindeki demir dağlar

D e n i z ö t e s i " ve "*deniz geçme*" motiflerinin, *Türk Mitolojisi* içinde, önemli bir yer tuttuğu üzerinde, sık sık durmuştuk. "*Ak ve G ö k denizler*", bu demir dağlar motiflerinde de çerçeveyi süslüyorlardı. Yine eski karakterde bir Kuzey-Türk Destanı, bu konuda şöyle diyordu: "... *Dünyanın bir yanı ile öteyanını, d e n i z l e r ayırıyormuş. Bunlar, A k - d e n i z ile Gök-deniz imiş. Dünyanın bittiği yerde, yine deniz kenarında ise, A k - d a ğ ve D e m i r - d a ğ varmış*..." Bu duruma göre *Demir-dağ*, onun ötesinde de, *Gök-deniz* bulunuyordu[45]. Bazılarına göre ise, D e m i r - d a ğ , *Ak-deniz*'in ötesinde bulunuyordu. Bazı destanlar ise D e m i r - d a ğ 'dan hiç söz açmazlar. "*Deniz ötesindeki Ç e l i k - b o z k ı r ı* ", üzerinde dururlar[46].

Okyanus ötesindeki, "Demir-dağ"a yapılan a'ınlar

"*Y e ' c u c M e ' c u c s e d d i* " gibi bir şeydir, bu d e m i r dağlar. Bunun için, bir kaç örnek sunalım: a) Yukarıda da belirtmişt k: "*İlâhî güçlere sahip bir t a y ile çocuklar, D e m i r - d a ğ 'a gidiyorlar. Bunlar, A k - H a n 'ın çocuklarıdır. Orada, K a t a y - H a n 'ın 40 boynuzlu boğasına rastlayıp, b o ğ a y ı öldürüyorlar*..." Buradaki *K a t a y - H a n* , Çin hakanı da olabilirdi.

[43] R a d l o f , *Sibirya'dan*, I, s. 412; *Türk Mitolojisi*, I, s. 583.
[44] *Türk Mitolojisi*, I, s. 60. "*Göğün direği*" ile ilgili bölümümüze bakınız. "*Dünyanın orta dağları*" gibidirler.
[45] *P r o b e n* , I, s. 175/195: "*Gök deniz, Ak deniz ve Kara deniz*", gökte bulunan mitolojik denizlerdir.
[46] *Türk Mitolojisi*, I, s. 59 vd.

b) "*E r - S o g o t o h (adlı Yakut Türklerinin destan kahramanı),* "*K a y a - k a p ı s ı* " *na geliyor. Oradan, D e m i r d a ğ a 'a geçiyor. Sonra da,* "*K a n - ı r m a ğ ı* " *'na erişiyor. Irmakta, kan akıyormuş. A t ı u ç u y o r ve ırmağı geçiyor. Böylece, K a r a - H a n 'ın ülkesine varıyor*[47].."

c) "*O y r a t H a n 'ı, D e m i r - d a ğ ve d e n i z ötesindeki bir ülkeyi almak için, asker gönderiyor. Dağlar geçilmiyor; fakat T a n r ı yardım ediyor. Ancak D e m i r - d a ğ ' ın ötesindeki halk çok barışçı imişler. Ayrıca boyları, 8 ok uzunluğunda imiş Bir insanın kürkünden, 8 insana kürk çıkıyormuş*[48].." Bu destanın geç bir örnek olmasına rağmen, ana motifleri diğerlerine uymaktadır.

d) D e m i r - D e v , (Temir-Yelbegen) masalında da, bu motif, biraz değişik olarak görülmektedir: "*Y e s t e y M ö n g k ö , D e m i r Ç o k m a r l ı Demir Dev'in, demirden bir dağ gibi*" durduğunu görmüştük.

e) T e p e g ö z de, bazı Güneydoğu A n a d o l u masallarına göre, *K a f dağındaki bir mağaraya çekilmiştir*[49].." Görülüyor ki örnekler daha da çoğaltılabilir,

"**Ç e l i k - d a ğ** ", A l t a y dağlarının tanıtmalarından biridir. Bir Altay-Türk duasında, şöyle deniliyordu[50]: "... *Güneş dolaşamaz, Ç e l i k - d a ğ ; ay dolaşamaz, b a k ı r - d a ğ , bereket ver!*.." Yine büyük bir önem verdiğimiz, *A b a k a n* kamlarının, yani şamanların bir duasına göre, "*D e m i r - d a ğ* " *(Temir sın), Ak-boz (Kuba-ak) sıra dağlarında*", bir doruk, zirve idi[51].

Görülüyor ki bu demir dağlar, Türk soyunun türemesi ile kozmogonide, önemli bir rol oynuyorlardı. "*G ö ğ ü n d i r e ğ i* " ile ilgili bölümümüzde, bu konu üzerinde daha derin olarak duracağız. *K u t a d g u B i l i g* de, dağlardaki madenler ile gevherlere büyük bir önem veriyordu[52]. Ancak bu çok geç ve bir *O r t a d o ğ u düşüncesi ile karışmış bir anlayıştır.*

Elmalı, ırmaklı dağlar ve dağ geçitleri

Elma, A n a d o l u masallarında da, önemli bir motiftir. *M a n a s H a n*'ın babası, çocuğu olmayan karısından, "*e l m a ağacının altında oynamıyor*", diye şikâyet ediyordu. Burada ise, *M a n a s* 'ın, oğlu ile ilgili bir destana geliyoruz: "*M a n a s öldükten sonra karısı, babası K a r a - H a n 'ın ülkesine git-*

[47] B ö h t l i n g , *Jakutische Sprache*, I, 79-95. *Türk Mitolojisi*, s. 106.
[48] *P r o b e n* , I, s. 175-177. *Türk Mitolojisi*, *I*, s. 60.
[49] *Türk Mitolojisi*, aynı yer.
[50] A. İ n a n , *Şamanizm*, s. 127.
[51] Aynı eser, a. yer.
[52] *K u t a d g u B i l i g* , 5357, 5371.

mek istiyor. Gide gide Elmalı dağa ulaşıyorlar[53]*...*" *Demir-dağlar* motifinde olduğu gibi, burada da karşımıza bir *Kara-Han* çıkmaktadır.

"*Irmaklı dağlar*": Türk destanlarında, dağlar ile ırmaklar veya sular, birbirlerinden ayrılamazlar. Bu da, eski Türk "*Yer-su*" anlayış ve birleştiriciliğin, bir sonucu olsa gerektir. Dede Korkut'ta da, "*kara kara dağlar-kanlı kanlı sular*", yani "*dağ-su*" düzen ve sistemi veya eşlemesi, her yerde, hiç değişmeden görülür. Bu, bir *mantık düzeni* idi. Fakat ilk önce, dağlar anılıyordu.

Altay ve daha kuzeyindeki Türk destanlarında da, "*dağlar ve ırmaklar* ikilisi görülüyordu. Bunlara, "*Ak-deniz ile Gök deniz* de katılabilir: *a)* "*7 dağ ile 7 ırmakta, bir boğa boynuzu varmış*[54]". - *b)*"*Bir yiğit, 2 dağ ile üç ırmak aşıyor*[55]". Dede Korkut'ta dağlar ile ırmaklar, birlikte aşılıyordu. - *c)* "*İki ırmak bir dağda birleşiyorlar ve (Hıtay devletini kuran) Kitan kavminin ataları, bu dağdan türeyorlar*". Birinci cildimizde, Kitan'lar hakkında geniş olarak durmuştuk...

"*Dağ geçitleri*": Dağ geçitleri, Türk tarihinde olduğu kadar; Türk destanlarında da, önemli bir yer tutuyorlardı. Dede Korkut, dağ geçitleri için, *aşut* veya *geçit* diyordu. Sular için de geçit söz konusu idi. Bunun için, "*dağlar aşut versin, sular geçit versin*", dilek ve duasında bulunuyordu.

"*Dağların geçiş izni*" anlayışı, bu sözlerden de anlaşılıyordu. Büyük ırmakları geçtikten sonra, "*izinli*" olma anlayışı hakkında bir bilgimiz vardır[56]. *Dede Korkut* kitabındaki söyleşilerde, "dağların izni" de söz konusu ediliyor gibiydi. Aslında geçitlerden geçilirken, Anadolu'da da bir şeyler yapılır. Altayların kuzeyleri için ise, elimizde bir vesikamız vardır: "*Dağ geçidinden geçerken, atın kılından bir kaç parça kesiliyor ve geçidin içine atılıyordu. Böylece bir emniyet ve güven sağlanıyordu*[57]". Ortaasya'daki bazı Türkler ise geçitlere, "*tau ötümü*" veya "*ötüş*" derler[57a].

"Dağa benzeyen yiğitler" Anadolu'da da bu benzetme, çok yapılır. *Manas* destanında, "*dağ gibi Manas*" söyleyişi, sık sık görülüyor[58]. Yine *Manas*'ın yiğitlerinden biri ise, "*ala dağ gibi Alman-Bet*" tanıtmasıyla anılıyordu[59]. Batı Sibirya Türk destanlarında ise, "*dağ gibi, kişi*" veya "*kişi gibi, dağ*" benzetmeleri görülüyordu[60]: *(Tau teze kijideü...')* Yine *Manas* destanında, *Kökçö* adlı yiğitten söz açılırken, "*Dağ gibi kökçö (Gökçe)*", deniyordu[61]: *(Toodai bolgon Kökçö)*

Yiğidlerin cesedi ile *halkın kemikleri* de, dağlara benzetilmişti. Bununla ilgili örneklerimizi, *Göktürk yazıtları* ve *Kutadgu Bilig*'e göre sunmuştuk.

[53] *Türk Mitolojisi*, I, s. 533. Manas destanında, "*Elmalı dağ*", ve "*elma ağacı*", ayrı bir önem taşıyordu.
[54] *Proben*, Ii s. 244/267: "*Yedi*" sayısı, kutludur.
[55] *Proben*, I, s. 42/366: Bu destanlar, göklerde geçer.
[56] A. İnan, *Makaleler*, s. 493.
[57] Radlof, *Wörterbuch*, IV, s. 1266.
[57a] Aynı eser, II, s. 1267.
[58] *Türk Mitolojisi*, I, s. 531.
[59] Aynı eser, s. 517.

KAF DAĞI VE TÜRKLERİN "DEMİRDAĞ"I

Garip boylu (stature deforme) insanlar ve Demir dağ

"*Köykap*" sözü, hayvancı Kırgız Türklerine göre, yeryüzünü çevreleyen dağlar, yani *Kaf dağı* demekti[62]. Bu sözün, farsça "*Kûh-i kaf*" dan gelmiş olabileceği düşünülebilir. Bu konuya, insanlar ve dağlar dolayısıyla girmek istiyoruz. *Kaf* dağında veya *Kaf* dağı geçildikten sonra, *Ye'cuc-Me'cuc* gibi, normal boyun altında veya üstünde insanlara rastlanıyordu.

Demir dağ, Türklerin Kaf dağı mıydı? Mitoloji araştırmalarında, daha çok motifler üzerinde durmak gereklidir. *Demir dağ*, motif olarak "*İskender'in büyük kapısına*" benziyordu. Çok eski mitolojik karakterde Kuzey Altaylardan derlenmiş bir masalda, şöyle deniliyordu: "*... Bir Han, Tanrının emriyle, Demir dağ'daki insanlarla savaşmak için gitmiş. Ancak Demir-dağ'daki bu insanlar, savaş nedir, bilmiyorlarmış. Hanları bir kürk armağan etmiş. Bundan 8 kürk yapmışlar. Boyları, o kadar büyükmüş. Bundan sonra savaştan vazgeçilmiş*[63]*...*" Bu masalda, açık olarak, herhangi bir dış tesir görülmüyordu.

Tepegöz de, Anadolu Masallarına göre, *Kaf* dağında oturuyordu. Kaf dağında bir mağarada yaşıyor ve insanları içeriye çekiyordu[64]. *Tepegöz* de normal bir insan değildi. Mitolojide, konuları daha çok zorlamak, doğru değildir.

Mezarlar, türbeler, dağlar ve dağ evliyaları

Hun çağında ve daha sonraları, hakanlar ile büyük prenslerin mezarlarının, büyük dağlar üzerinde bulunduğuna dair, bazı bilgiler bize kadar gelmektedir. Ancak bizim buradaki konumuz, bu değildir. Konumuz, "*mezarı, dağ gibi düşünmedir*". Konuya, günümüzden girelim.

"*Hazar Baba*", Elazığ'daki gölcüğün yanında, yükselen yüce bir dağın adıdır. Anadolu'da da, evliya ve ermişlerin adlarını taşıyan, pek çok

[60] Radlof, *Proben*, IV, s. 79/100.
[61] *Proben*, V, 23, 591. Er-Gökçe destanından.
[62] Yudahin, *Kırgız Sözlüğü*, (türkçesi), s. 511.
[63] *Proben*, I, s. 175-177; *Türk Mitolojisi*, I, s. 60. Bu Altay destanları, göklerde geçer.
[64] Eberhard, *Typen Türkischer Volksmärchen*, s. 88.

yüce dağ vardır. Bu inanış, Ortaasya ve Altay çevresindeki Türklerde yaygındır. Yalnız Ortaasya'da *"baba"* yerine: *"ata"* unvanı geçerlidir. *"Buz tag - Ata"* gibi..

''Makam'' ile *"mezar ve türbe"* leri, birbirlerinden ayırmak gereklidir. Yarı müslüman *Kırgız baksı*'larının dualarında da, bu *dağ evliyaları* ile makamları hakkında, bazı bilgiler bulabiliyoruz: ''... *Kızıl dağın başında, Kız evliya; Öküz dağın başında, öküz evliya; Koçkar dağın başında, Konur-baş (koç) evliya; Bek-tav (Beg-dağ), Bek-Azıl*[65]..'' Görülüyor ki dağ evliyalarının bazıları, hayvandır. Daha sonra, yine bir dağ adı olan, *Kasıkurt-Ata Evliya* da söz konusu ediliyordu.

''*Dağ gibi mezar*'' veya cesed, kemik ise, daha başka bir şeydir. Bunun üzerinde daha önce durmuştuk. Burada da yeni bir vesika verme yoluyla konuyu kapayacağız: "*..Orada, at kemikleri (at süögü), Ala-dağ (ala tav) gibi oldu; erlerin kemikleri ise, çatlak (ezir) dağlar gibi oldu*[66]*!...*" Daha yukarıda, *yiğidlerin cesedleri* hakkında, *Kutadgu Bilig*'den de bir örnek sunmuştuk.

Dağların sayıları

"9,90,900" ile *"7,17,70,700"* sayıları, bilindiği üzere Türklerde, kutlu sayılardırlar. *Dokuz*, Türklerde belki de başlangıçtan beri kutlu olan bir sayıdır. *Yedi* ise, Türklere belki de Batı kültür çevrelerinden veya Ortadoğu'dan girmiş olabilirdi. Ancak 7 sayısının kutluluğu, Göktürk devletinin başlarından beri görülüyordu.

"9 dağ, Karlı dağ, Gök dağ, 9 sıradağ..." Bu dağ adları, yukarıdan beri önem verdiğimiz, *Abakan* kamlarının dualarında görülüyordu. Örnekler, daha da çoğaltılabilir.

"*..Biz 70 dağımıza, yer-su'yumuza, herkesin atası Ülgen'e, Erlik'e, sesleniyoruz*[67]*..*"

Bu sözler, bir Altay duasında geçmektedir. Daha kuzeydeki masallarda ise, *"7 dağ, 7 ırmak"* motifi, sık sık görülüyordu. Sular ve ırmaklar ile ilgili bölümümüzde, buna ait bazı örnekler sunmuştuk.

DAĞLARLA KONUŞMA, ÖĞME VE MEDET DİLENME

Dede Korkut ile ilgili bölümümüzde, dağlar için söylenen dualar, beddualar, öğmeler üzerinde, çok güzel örnekler sunmuştuk. Şimdi de bizden,

[65] A. İnan, *Şamanizm*, s. 139. Tam metni vardır.
[66] *Proben*, IV, s. 24/27. Baraba - Om Türklerinden.
[67] *Proben*, I, s. 150, 10; Radlof, *Wörterbuch*, III, s. 335.

çok uzakta bulunan Türklerden ve eskilerden, bazı örnekler sunalım: Doğuda *Ötüken dağı;* Batı Türklerinde ise, *Tanrı dağları*, Türklerin kutlu ve mukaddes dağları idiler. Bu onurlama ve saygıyı, yalnızca *Ötüken*'e bağışlamak, doğru değildir. Bu görüş, ilk kez hocamız Prof. Abdulkadir İnan tarafından ileri sürülmüştür[68]. Bu gün Tanrıdağları'ndaki, haritalarda, *Bogdo-ola* gibi moğolca bir adla geçen, yüce ve kutlu dağın adı, Doğu Türkistan Türkleri tarafından, ''*Tanrı-kut*'' dağı adı ile alınır. Biz bunu, kulağımızla duyduk.

Göktürklerin Ötüken dağı ve "Ötüken ana"

''*Ötüken anamız*'' anlayışı, *şamanizm* henüz yozlaşmadan önceki, temel bir düşünce olmalıydı. Nitekim *ateş* için yapılan dualarda, şöyle deniyordu: "*... Göğün yerden ayrıldığı zaman doğmuşsun! Sen anamız! Ötüken ayağından, ortaya çıkmışsın!...*" Bu düşünce gücünü, *"Ebedî Gök Tanrı ve altın yüzlü Yer-su, Ötüken*'' anlayışından kaynağını alıyordu[69]. Kutlu Ötüken veya Altay dağlarının *ana*, *ata* veya *kayın baba* oluşları, oldukça eski çağlardan gelen seslerdir. ''*Toprak ana*'' derken, yalnızca *Ortadoğu* düşüncelerini mi, yansıtıyoruz? Bizce bu söz ve anlayış, çok eski Türk düşünce ve inanışlarını da, içinde topluyordu.

Altay dağları için söylenen bazı dua ve öğüşler, Türkiye'de yayınlanmıştır[70] Bundan dolayı bu duaları, yeniden yayınlayacak değiliz. Burada yaralı yiğit *Er-Targın*'ın Bulgar dağı için söyledikleri̇ni, sunmakla yetineceğiz[71]: Burada, sembol olarak söylenen, bazı sözler vardır. Anlıyamadıklarımızı ise aynen koyduk:

Er Targın'ın, Bulgar Dağı'na seslenmesi

''*Bulgar, Bulgar, Bulgar dağ! Bıldır bıldır görünen, ta uzakta duran dağ! Kurgur tau!*

"Konup (göçen) bir ilim yok! İlim günüm (ne varsa), bu ihtiyar boz kısrak! Bulamaz mısın bir il, benle konup göçecek! Ne kadar zayıf olsan, vardır sende bir inek! Bana göster nolursun, çok ufacık bir kara!

"Sana binip, çıkacak, (sağlam katı) belim yok! Belimi (sağaltacak), ilâcım ve emim yok! Bu şamaga kelkence! Ecelim aştan mıdır? Ağzımda hiç yemim yok!

[68] A. İnan, *Makaleler*, s. *104.*
[69] Aynı eser. ss. 394, 512.
[70] A. İnan, *Makaleler*, s. 395; *Şamanizm*, s. 130 vd.
[71] *Proben*, III, s. 135/171.

"Eğer burada ölürsem, kemiğimi alacak, âsil soylu dengim yok! Gök çayırın üstünde, göğerip yatacağım; üstüme giyinecek, örtecek kefenim yok!

"Hızlı süren er idim! Kara bora gibiydim! Bu benim hayatımda, dünyanın anlamı boş! Tuzlu çorak bozkırda, yayılıyor ala baş! Bu ak bozkırdan aldım, (yurdum için) boz ağaç! Altından saray yaptım, (sarayda) bir kara saç! Boralar esse bile, ala taçlı başlardan! esemezler boralar, kuru boz ağaçlardan!

"Yiğit, tulpar boz aygırım; doğan, tarlan boz atım!

"Ardından harp narası, çınlayıp dayansa da,

"Kapkara yerlerin, renklenip boyansa da,

"Önünde mızrak boyu, bir yer ancak kalsa da,

"Korkudan sağa sola başını oynatsan da,

"Atım düştüğü yeri, olacağı göremez!

"Hazırlıksız kapıdan, dünyadan gidiyorum! Ben senin (atın) ayağına, atlı nallar çaktırıp, İdil suyunun gömgök, ayna gibi buzunda, seninle dört nal gitsem artık hiç kimse korkmaz, benden!

Birinin kardeşine, uğursuzluk gelirse, (hiç kimsenin) göğsünde, ruhu, canı acımaz! Yadın elinde isen, halinde yaman ise, uğursuzluk gelirse, bir at sağrısı bile, kurtulmanı sağlamaz!

"Ş a g a n suyu boyunda, toz bulutu kaldırıp,

"İ t - N o g a y geçip gitti, (neyim varsa) aldırıp!

"Beni yurtta bırakıp, dipdiri gittiğini,

"Unutamam ben asla, (Nogay'ın) ettiğini!..."

Er-Targın destanının, özü ve yorumu

E r - T a r g ı n, yukarıda görüldüğü gibi, *Nogaylara* yeniliyor ve *Bulgar dağı*'nın eteklerinde, yaralı olarak düşüyor. *E r - T a r g ı n*, *"d a ğ d a n y a r d ı m d i l e n m e"* yoluyla, sözüne başlıyor. Artık bir ili ile halkı olmadığını, söylüyor. Bozkırda kuru bir ağaç gibi kaldığını, tahtı ile tacını, boraların götürdüğünü anlatıyor. Bundan sonra, *"atı ile konuşması"* başlıyor. Daha sonra da, N o g a y l a r a esir düşmüş olan *karısına sesleniyor* ve şöyle diyor: *"Ey A k - C a b u z ! Benim arı güzelim! Ben burada, it değmiş, kötü bir aş gibi kaldım!"*

Karısından da ses gelmeyince, *güvercine sesleniyor* ve şöyle diyor: *"Gök güvercin, güvercin! Sen de, yem için uçuyorsun! Ben de azığımı, bir yad yoldaşdan aldım! Atımın arkasına bağladım! Geceyi gündüze kattım! Kaçan K a l m u k l a r d a n , yaylak ve kışlaklarını almak için, at sürdüm! İ d i l 'in Şagan suyunu aldım! Ancak N o g a y l a r a verdim!*

"Atamdan, arslan doğmuş, bir erim! Ey N o g a y, (senin kötü) atana, lânet!" K a z ı l ı k d a ğ ı ile ilgili ağıtı, O ğ u z destanı ile ilgili bölümümüzde sunduk.

DEDE KORKUT KİTABINDA KİŞİLEŞEN, KUTLULAŞAN "GÖKÇE DAĞLAR"

D e d e K o r k u t kitabından, şimdi her biri birbirinden güzel örnekler sunmağa çalışacağız. D e d e K o r k u t 'ta dağlar bir dağ gibi değil; hisler ve duygular ile yuğrulmuş, kişilik kazanmış, birer varlık olarak karşımıza çıkarlar. M i t o l o j i de, bu demektir:

O ğ u z l a r, dağlarla konuşur, dağlara dua eder, beddua eder, yaşlanmasında, yıkılmalarından korkar, esenlik diler, geçit vermelerini ister, şifa dilenir, yemin eder, selâm ederler... Dağları, çeşit çeşit tanıtmalar ile tanıtırlar. *Onlarla konuşurlar, ses (işit) vermelerini dilerler...* Bu bölümde, özellikle dağlar için söylenmiş tanıtmalar üzerinde geniş olarak durulmuştur:

"Ağaçlı, ala, bağlı, dumanlı, göğüslü, göğsü güzel, gökçe, geyikli, gün değen, haber aşan, kaba, kara, kara kara, karlı buzlu k u t l u c a , otlu, su damarlı, yerli, yatan, yaylalı, yüce, yücelen" gibi, sıfatları olan daha birçok dağlar, bu bölümümüzde yer almışlardır. Bu türlü türlü dağlar, bazan tam bir *mitoloji*, bazan *yarı mitolojik*; çoğu zaman da artık mitolojiden kurtulmuş olarak, görünür ve kaybolurlar.

Bu sözleri okumak, o dağlarla tanışmak, insana adeta bir mutluluk ve rahatlık verirler. Bu dağlar, *"akıntılı görklü sulardan"*, ayrılmayan dağlardır. Nerede, *"kara kara dağlardan"* söz açılırsa, hemen onun arkasında, *"kanlı kanlı sular"* kendi yerlerini alırlar. Bunları okuyup da, G ö k t ü r k yazıtlarındaki *"Y e r - s u"* anlayışını hatırlamamak, mümkün değildir. Dağsız, su; susuz, dağ ise olamazdı. Ancak dağın suları, *"oğulları akıtan, yügrük sular"*, idiler. Sular için söylenmiş bu sözler ve duygular üzerinde, ayrı bir bölümde durmuştuk.

Y a y l a l a r, dağların manası idiler. Dağlarda, Beg B e y r e k yaylar, yiğitler yaylar, hanlar hanı B a y ı n d ı r Han yaylar. Ayrıca halk da, *"il yaylar"*... Zaten ilsiz yayla, özünü de manasını da kaybederdi. Çünkü *göğsü güzel kaba dağların* göğüsleri, O ğ u z l a r ile hayvanlarına hayat verirlerdi. Yalçın ve taşlı dağlar değilde; Türkler, *"göğüslüce dağları"* seviyorlardı.

K a y a l a r ı değil de; *"asılan asılan kayalar"* deyip, salkım salkım sarkan kayaları seviyorlardı. Ç i n resimleri de, bu tip kayalar ile doludurlar. Ç i n -

liler de, dağlar ile kayaları, bir dağ gibi çizmez; onlara kişilik vererek çizerler. Orta çağ Türk minyatürlerinde de bu duygu ve gelenek devam etmiştir. Resim san'atındaki bu duygular, Uygur kültüründen gelmekte idiler.

DEDE KORKUT'TA DAĞLAR İÇİN SÖYLENEN TANITMALAR

1. ''Ağaçlar ve dağlar'': Oğuzlar ile diğer atlı Türklerin, sık ve büyük ormanları pek sevmediklerini biliyoruz. Onlar daha çok ağaç kümeleri, *bükler* ile ilgiliydiler. Ancak, *"evin önündeki veya yurdun içindeki ağaçlar"*, onlar için ayrı bir mana taşıyorlardı. Hele *ulu* ve *gölgelice kaba ağaçlar*, bir soy kütüğü ve kutlu bir varlık olarak, Dede Korkut kitabı içinde, sık sık yer alıyorlardı. Aşağıda sunacağımız iki satırlık sözler de, dağlar ile ağaç arasındaki bağı bize göstermektedir:

Argap argap kara dağın yıkılmış idi, yüceldi ahır!...

Kaba ağacın kurumuş idi, yeşerdi ahır! (DK, 117)

Dağlar, sular ve ağaçtan sonra, *şahbaz atlar, kızıl develer* ve *ağ koyunlar* gibi, değerli varlıklar anılır. Bu *kaba ağaç*, dağın üzerindeki ağaçlar değildir. Dağ üzerindeki, *''tek ağaçlar''* üzerinde ayrıca duracağız. Yine Dede Korkut kitabının başka bir yerinde de, şöyle deniliyordu:

Ilgayuban kara dağım, yıkan Kazan!

Gölgelice kaba ağacım, kesen Kazan!

Bıçak alıp kanatlarım, kıran Kazan! (DK, 149)

Görülüyor ki dağ ile kaba ağaç, düşüncenin iki temelini oluşturuyorlardı. *Gölgelice dağlar* da, yine aynı kitap içinde görülmektedir. Dağlar da Oğuzlara, *gölge* oluyorlardı. Bu konuya yeri gelince, yeniden döneceğiz.

2. ''Ala dağlar'': Ala'' rengi üzerinde, "Türk Kültür Tarihine Giriş" adlı eserimizin, 7. cildinde geniş olarak durmuştuk. Dede Korkut kitabındaki *ala dağlar*, ruh ve duygu bakımından, bambaşka dağlardır. Bizim derlemelerimize göre *ala dağlar* daha çok, *"leşker, otağ, haber, aşma, ve savaş"* ile ilgili konulardan, söz açıldığı zaman yer alıyorlardı:

- *1) "Ala dağa, ala leşker konmuş idi..."* (DK. 3776) *-2) "Ala dağda çadırın otağın dikti.."* (DK, 293). *-3) "Ala dağdan haber geçe.." -4) "Arku beli ala dağdan dünin (geceleyin) aşan.."* (DK, 267). *-5) "Arkurı yatan ala dağ eteğine vardım, kanlı Oğuz illerinde dernek var imiş, anda vardım.."* (DK, 1257). *-6) "Arku beli ala dağ.."* (DK, 181, 186).

Yukarıdaki örnekler de bize gösteriyor ki *ala dağlar*, çeşitli renkleri içinde toplayan estetik, fakat olaylarla ilgili bir görünme ile anlatılıyorlardı.

3. ''Akrabalık ve dağlar'': Dede Korkut, artık şamanlıktaki *"dağ ruhları"* gibi mistik ve manevî düşüncelerden kurtulmuş ve arınmıştır. Önceki bölümlerimizde de gösterdiğimiz üzere, *Altay Şamanizmi* ile benzer düşüncelerde görüldüğü gibi, dağları artık ata veya kayınbaba gibi de görmüyorlardı. Ancak *"dağın yüksekliği* ile *''yüceliği''* de, bir sembol ve ölçü olarak yerinde duruyordu.

''Yiğitleri dağla benzeştirme'', *Manas destanı* ve *şamanlık* ile ilgili destanlarda da görülüyordu. Yukarıda belirttiğimiz gibi, *"dağ gibi Manas, dağ gibi hanlar"* da görülüyordu. Bazı insanlar ile devler de, dağlara benzetiliyorlardı. Dede Korkut kitabı içinde de, şimdi de bu eski Türk geleneği, süre gelmektedir. Ancak bu benzetme, vücud ve cüsse ile değil; insanlık ve yiğitlik özlerine göre yapılıyordu. Dede Korkut'tan, bu anlayışla ilgili bazı örnekleri sunalım:

1) ***"Kara dağım yükseği oğul, kanlı suyum taşkını oğul.."*** (DK, 141).

2) ***"Kara dağım yükseği oğul, karangulu gözlerim aydını oğul.."*** (DK, 289).

3) ***"Karşı yatan kara dağım yükseği oğul; güçlü belim kuvveti, canım oğul!.."*** (145).

Kardeş için de Dede Korkut'ta yalnızca bir yerde bu benzetme yapılıyordu: *"Karşı yatan kara dağım, yükseği kardaş! Akıntılı görklü suyum, taşkını kardaş!...''* (DK, 223). Bu benzetme de, oğul için yapılan benzetmelerden, pek ayrılmıyordu.

"Dağdan oğul uçurma" da, yine Dede Korkut içinde görülen bir başka motiftir. Bu sözlerle, oğlanın hem dağlarda ölmesi ve hem de uçurumlardan uçması gibi, iki mana anlatılmak isteniyordu: *"Dilek ile bir oğul güç ile buldum... karşı yatan ala dağdan bir oğul uçurdun ise..."* (DK,25). Bu sözleri oğlanın annesi, Kazan'a söylüyordu. *"Sudan akıtma, arslan ve kaplana yedirme"* gibi ağıtlar, bu anlayışı tamamlayan sözler olarak geliyorlardı.

4. ''Arku-beli aladağ'': Buradaki *"arku-beli"* sözü iyice anlaşılamıyor. Yine Dede Korkut kitabında, *"arkuru"* sözü, ters, karşılıklı ve biraz da çapraz manasında görülmektedir. Bu anlayışın, yön gösterme *(elativ)* eki ve *"arku-ru"* türeyişiyle yorumlanabilmesi, mümkündür. *Arku-beli* burada bir bel veya geçit adı da olabilir.

Arku sözü eski türkçede, *"iki dağ arasındaki uçurum"* veya *"boğazlarla kesilmiş (dağ)"* demektir. Eski Uygur yazılarında, *"yalçın dağları yankıladı, çınlattı"* denirken de, yalçın yerine şöyle deniyordu: *"Arku tagların yangıkurtur"*. ''Yalçın boğazlı''dağ da, yine Uygur yazılarında, *arkulug tag* diye adlandırılıyordu: (TT, I, 25). Görülüyor ki Dede Korkut, Türk kültürü ile dilinin en eski köklerine kadar inebiliyordu. Buradaki *Arku-bel*

de belki, *uçurumlu bel, geçit*" karşılığı olarak söylenmişti. Şimdi bu bel veya bel tanıtmalarıyla ilgili örnekleri sunalım:

1) "*Arku-beli (mili?) ala dağı, avlayuban, kuşlayuban aşmadın mı!...*" (DK, 181). - 2) "*Arku-beli aladağı dünin (geceleyin) aştın! Akıntılı görklü suyun, dünin geçtin!...*" (186). - 3) "*Arku-beli aladağı avlar idim! Ala geyik sığın geyik kovar idim!...*" (200). - 4) "*Arku-beli aladağı avlayuban aşmağım yok! Ağ alınlı Bayındırın divanına varmağım yok!..*" (245). - 5) "*Arku beli aladağdan dünin (geceleyin) aşan! Akıntılı görklü suyu delip geçen!...*" (267, krşl.186, 298).

Dede Korkut kitabı bu konuda tam olarak taranmıştır. Ancak birbirinin benzeri olan sözler alınmamıştır. Ancak gerekli karşılaştırma yapılmağa çalışılmıştır. *Ala-dağ,* bir tanıtma mı; yoksa belirli bir dağın adı mıydı? Bunu bilemiyoruz. Bundan dolayı sözü, büyük harfle belirtmedik.

5. "Arkurı yatan aladağlar": Arku sözü eski Anadolu yazılarında ve *Tarama Sözlüğü* içinde de çok geçmektedir. *Arkuru* sözü ve anlayışı, eski Uygur yazılarında da görülür. Aslında en eski manası, ters durma demektir. Uygur yazılarında, "*kadınların karnında oğul ters durup (oğul arkuru turur), doğuramazlar*", gibi sözler geçiyordu: (TT, VII,27,15). Nitekim Dede Korkut içinde de, "*Uruz Beg'i kâfirler, cezayla öldürelim diye, kapı eşiği üzerine arkuru bırakmışlar idi*" (DK, 142). Buradan da bir ters yüz etme manası ortaya çıkmaktadır. Örnekleri uzatmıyacağız.

"*Birbirlerini kesen, çapraz dağlar*" mana ve yorumu en uygun bir görüş olsa gerektir. Nitekim eski Anadolu yazılarında da bu anlayış görülmektedir: "*Üzerine arkuru arkuru odunlar koyup..*", gibi! (bk.TS). Yine eski Uygur yazılarında da dokuma tezgâhlarının, "*arış ve arkaç ipleri*" için, "*ikigü arkuru turkuru kavşurup*", deniyordu: (TT, VI,391). Konuyu uzatmıyalım. Örneklerimizi sunalım:

1) "*Arkuru yatan ala dağdan haber aşa, hanlar hanı Bayındır'a haber vara!..*" (DK,19). Krşl.20: "*...haber geçe...*". - 2) "*Arkurıyatan aladağlar eteğine ava vardın; kara donlu kâfirlere uğradın mı?...*" (241). - 3). "*Arkurı yatan aladağ eteğine vardım, kanlı Oğuz illerinde dernek var imiş anda vardım!..*" (257).

Görülüyor ki Dede Korkut'un destan dilinde duygu ve düşünceler, sağlam ve oturmuş kalıplar içinde anlatılıyorlardı.

6. "Avlanılan ve kuşlanılan dağlar": Avlanma, Türk ve Oğuz kesimlerinin başlıca bir eğlencesi ve zevki idi. Av, aynı zamanda bir "*askerî eğitim ve talim*" idi. Konuyu ele böyle almak gereklidir. Biz bu konuda, Dede Korkut kitabından alınmış, ancak bir kaç örnek sunacağız:

1) "*Göğsü güzel kaba dağlar önüne çıktım, boynu bidevi geyiğin alıp, yıktım!..*" (136). - 2) "*Kazan (beg) oğlunu alıp, kara dağlar üzerine ava çıktı...*" (126). - 3) "*Kara dağlar önüne ava bindim...*" (241-13). - 4) "*Arkurı yatan aladağlar eteğine ava vardın!..*" (241). - 5) "*Sen gideli Han'ım, arkurı yatan dağların avlanmamıştır. Ava bingil, gönlün açılsın!...*" (240). - 6) "*Arku-beli aladağı avlayuban, kuşlayuban aşmadın mı ?..*" (181).

Dağların güzelliği ile avlanma, her yerde yanyana anlatılıyordu. Yukarıda da dendiği gibi, "*gönlün açılması için avlanma*", söz konusu idi. Sürek avları, bizi burada ilgilendirmeyen bir konudur.

7. "Bağlı ve üzümlü dağlar": Dede Korkut kitabı içinde anılan Oğuzların bağcı olduklarını düşünebilmek, oldukça zordur. Ancak *Deli Dumrul* tarafından söylenen sözler, nasıl olmuş veya nasıl oluşmuşsa, burada üzerinde durulmağa değer sözlerdir. Metni tam olarak anladığımızı da söyleyemeyiz. *Deli Dumrul, Azrail* ile karşılaşınca, ona şu sözleri söylemişti:

Dökmesi büyük, bizim dağlarımız olur,

Ol dağlarımızda bizim bağlarımız olur,

Ol bağların kara salkımlı üzümü olur.. (KB, 160).

Bağ görmemiş, şarab içmemiş bir kimsenin, böyle içten sözler söylemesi de mümkün değildir. Destanın en eski söylenişinde bu sözler var mıydı? Yoksa şairler bunları satırlara sonradan mı kattılar? Bunları bilmiyoruz.

Dumanlı, geyikli, göğsü güzel, göğüslüce, gökçe dağlar

8. "Dumanlı dağlar": Dağlar ile duman, Türk destanları ile halk şiirinin, birbirinden ayrılmayan bir motifidir. Aslında *tuman* ve *duman,* eski türkçede, "sis" demektir. Sık sık üzerinde durduğumuz ve Ortaasya destanları içinde de paralellerini bulduğumuz, Dede Korkut'un *Salur Kazan* destanında, dağ ile dumanı hakkında, şu iki güzel satırı bulabiliyoruz:

"*Yüce dağları, duman dursa! Kara pusarık, deli kopsa!*": Görülüyor ki dağların dumanı ile *kara pusarık* arasında bir ayrılık gösteriyordu. Duman, sis ve pusarık, bizim buradaki konumuz dışında kalmaktadır. Duman, yani sis ile pusarık, *yol azma,* yani yol şaşırmalarına sebep olur. Bundan dolayı Anadolu köylüsü de bu havayı sevmez. "*Kurt, dumanlı günü sever*" sözü de, bunun bir belgesidir.

Dağlar ile dumanları, Türk halk edebiyatında da, önemli bir yer tutmuştur.

9. "Geyikli dağlar": Geyikler ile yalçın dağlar ile kayalar, Türk halk edebiyatı ile düşünce ve duygularının birbirinden ayrılmaz motifleri olmuşlardır. Örnekler çoğaltılabilir. Biz burada yalnızca Dede Korkut kitabı içinden, iki örnek sunmakla yetineceğiz:

"Biter senin otların Kazılık dağı, biter iken bitmez olsun!

"Kaçar iken geyiklerin Kazılık dağı, kaçar iken kaçmaz olsun, taşa dönsün!..." (DK, 27-8).

"Dağa beddua" ile ilgili bölümümüzde, bu konuya yeniden döneceğiz. Ancak bu sözler içinde saklı olan bir gerçek vardır. *"Dağa, şahsiyet ve kişilik verilmesi"*, bu sözlerden açık olarak görülmektedir. Aşağıdaki sözlerde ise, güzel dağlar ile geyikler, az çok gerçekçi bir *av ve alplık* ve çizgileriyle anlatılmaktadır:

"Göğsü güzel kaba dağlar başına çıktın!

"Boynu bidevi geyiğin alıp, yıktın!

"Semiz etin yüklettin, geri döndün!..." (DK, 136)

10. "Göğsü güzel kaba dağlar": Dede Korkut kitabı içinde, dağların yamaçları, bir insan göğsü gibi görülür. Bu da *dağları kişileştirme* idi. Aslında bu anlayış, *mitoloji* konusu içine girer. Bu anlayışlar ile sözleri, az önce de görmüştük. Şimdi de bir kaç örnek katma yoluyla yetinelim:

1) *"Kalkubanı Dirse Han, senin oğlun göğsü güzel kaba dağa ava çıktı, sen var iken av avladı, kuş kuşladı..."* (DK,20). - 2) *Kalkubanı yerinden örü* durdun, göğsü güzel kaba dağa ava çıktın, iki vardın bir gelirsin, yavrum hani?.." (DK,24). - 3) *"Göğsü güzel kaba dağlar başına çıkgil! Ala gözlü kırk yiğidi boyuna algıl!.."* (131) *"Aklı karalı seçilen çağda, göğsü güzel kaba dağlara gün değende!..."* (11-6).

11. "Gökçe dağlar": Gökçe, yeşillik olduğu kadar, gençlik ve güzelliğin de, vurgulu bir tanıtmasıdır. *Gökçe kızlar* sözünde görüleceği gibi... Ancak Dede Korkut ta bir yerde *Gökçe dağ*, belirli bir dağın adı olarak görülüyordu: *"... Kâfir serhaddına, Cızığlara (?), Ağlağana, Gökçe dağ'a aluban çıkayın, oğlana gerek olur, a begler dedi!..."* (DK,126).

12. "Göğüslüce dağlar": Bu tanıtmayı daha çok, *Topkapı Sarayı* kitaplığındaki Oğuz destanı içinde görüyoruz. Bu deyim, bu çok önemli destanda, dağlar ve yaylalar için, iki yerde geçmektedir: *1) "Göğüslüce kara dağları!.." - 2) "Göğüslüce görklü yaylaları! (veya yaylalı)"* (Tpk.,3).

"Dağların yankıları ve işit'i"

13. "Dağların yankılanması": Bu inanış Türk mitolojisinin ana konularından biridir. Ancak Dede Korkut kitabı, *mitoloji* çağından sıyrılmış çıkmıştır. Mitolojinin ancak izleri kalmıştır: *"... (Tepegöz) şöyle nar'a urdı, haykırdı kim dağ ve taş yangulandı..."* (DK,227). Bu anlayış ve söyleyiş, bugün bizde de yaşamaktadır.

14. "Dağların İşit vermesi": Tepegöz'ü öldüren *Basat* için, *Dede Korkut*'un söylediği *alkış*, gerçekten muhteşem ve görkemlidir. *Kara dağa söylediğinde, (dağ sana) işit versin!"* Bu, ne demektir? Yani dağ sana, ses ve cevap versin. Bu adi bir ses yankılanması olmalıdır. Açıklanması çok zordur. Ancak burada da, *dağa kişilik verme*, söz konusu oluyor gibi görünmektedir. En iyisi bu ulu sözleri burada sunmaktadır:

"Dedem Korkut gelüben şadılık çaldı, gazi erenler başına ne geldiğin aydı, verdi. Hem Basat'a alkış verdi:

"Kara dağa ayıttığında, işit versin!

"Kanlı kanlı sulardan, geçit versin!..." (DK,234)

Kaba, kara, karlı buzlu dağlar

15. "Kaba dağlar" "Göğsü güzel kaba dağlar" tanıtması üzerinde dururken, bu anlayış üzerinde bazı örnekler vermiştik. *Kaba* tanıtması, yalnız olarak, bir çeşit soy kütüğü olan ağaçlar için söylenmiştir: *"Gölgelice kaba ağacın kesilmesin!"* (DK,35). Buradaki *kaba*, yalnızca kalın, iri ve büyük demek, olmasa gerektir. Eski Anadolu yazılarında, *"devletlü kaba ağaç"* deyimi de görülüyordu (TS,4,2143). Bu konu üzerinde ağaç ile ilgili bölümümüzde duracağız.

16. "Kara kara dağlar": Dağlar için yapılan bu tanıtma, Dede Korkut kitabında çok görülür. *"Karşı yatan kara dağlar"* deyişine de çok rastlanır (DK,147). *Manas destanı* içinde ve diğer Ortaasya destanlarında d vardır. Ancak Topkapı Sarayındaki *Oğuznâme* parçası içinde söylenen şu sözler, başka bir derinlik ve başka bir güzellik içindedir:

"Kocaları tâatlü, hürmetlü Oğuz!

"Göğüslüce (kara) dağları, yaylalı Oğuz!

"Kutluca dağ salları, yaylalu Oğuz!.."

17. "Karlı buzlu dağlar": Yukarıda, *Oğuz destanı* içinde görülen karlı ve buzlu dağlar ile onların *mitolojik* paralelleri üzerinde durmuştuk. Buradaki konumuz, Dede Korkut kitabıdır: *"...(Dirse Han'ın hatunu), kışda yazda karı buzu erinmeyen Kazılık dağına geldi, çıktı..."* (DK,26). Görülüyor ki Oğuzların bu ünlü dağının da karları ile buzları, sürekli üzerindeydi. *Kazılık dağı*'nın Türk mitolojisinde, özel bir yeri vardı. Ancak bunun yanında her yerde görülen kanlı dağlar pek çoktu: (DK,75).

"Karşı yatan kara karlı dağlardan aşar olsa,

"Allah ta'âla senin oğluna aşut (geçit) versin!..."

Kutluca, otlu, sulu dağlar

18. "K u t l u c a d a ğ l a r": Bu anlayışı, -oldukça karanlık olarak-, *Topkapı Sarayı* kitaplığında bulunan ve az önce sunduğumuz Oğuznâme parçasının içinde görüyoruz: "*Kutluca dağ salları(?) yaylalu Oğuz!*" Bu sözleri, Zeki Velidi Togan hocamız da çözememişti.

19. "O t l u d a ğ l a r": Böyle bir tanıtma, açık olarak görülmüyor. Hayvancı Oğuzlar, *çimene* ve güzelliklere, daha çok önem veriyorlardı. Ancak kutlu *Kazılık dağı*, otlarıyla da gözü ve kalbi dolduruyordu. Bu dağa beddua edilirken de şöyle deniliyordu: "... *Biter senin o t l a r ı n , biter iken bitmez olsun!...*" (DK,27)

20. "S u l u d a ğ l a r": Sular ile dağlar, birbirinden ayrılmaz iki varlıktırlar. Bunun için D e d e K o r k u t kitabında, dağlardan sonra, hemen akar sular anılır. Ancak bir yerde suların köklerini dağlara bağlayan bir söz bulduk. Dağlar yaşlanınca artık suları gelmiyormuş. D e d e K o r k u t 'un niçin önce dağlardan başlayıp, sulara geldiği de, bu anlayışın içinde yatmış olsa gerektir: "*Karşı yatan kara dağlar karıyubdur (yaşlanmıştır) suyun gelmez!..*" Ancak Dede Korkut ırmakları, dağdan ayrı, başlı başına bir varlık olarak kabul etmiştir (DK,59-2).

Yatan ve yerli dağlar

21. "Y a t a n d a ğ l a r": Yatma tanıtması tabii olarak yalnız olarak söylenmiyordu. A l t a y - T ü r k inanışlarında da bunun örneklerini göreceğiz. Bu, eski Türk dili ile inanışlarının önemli bir motifidir. "*Denizin yatma*s" da söz konusu oluyordu:

1) "*Ala yatan kara dağları aştım!..*" (DK,206-2) - 2) "*Karşı yatan ka*ra *dağın yükseği kardaş!..*" (223-7). 3) "*Karşı yatan dağlar esen olsa, il yaylar...*" (145-2). Dağların yatma motifini, yine D e d e K o r k u t kitabındaki şu görkemli sözlerle bitirelim:

Ala yatan kara dağları aştım!

"*İleri yatan Kara-deniz'e girdim!..*" (206-12).

1) "*Y e r l i d a ğ l a r*": Buradaki "*yerli*" sözünün manası çok derindir. Bu sözün içinde hem din, hem mitoloji ve hem de çeşitli duygular yatar. Yerli, temelli, kökleşmiş, yerin diplerinden göklere uzanan, göğün direği!.. Ne dersek diyelim. Bütün manalar ile inanışlar, bu sözün içinde toplanır. Önemli olan nokta, *bu sözün yalnızca dualarda yer alması yer alması ve yalnızca dağlar için söylenmesidir.* Bu konu, D e d e K o r k u t kitabından derin olarak taranmış ve incelenmiştir. (Krşl. 35-3, 122-2, 154-4, 169-12, 212-13, 257-3.) Biz burada bu anlayış ile ilgili bir kaç örnek vermekle yetineceğiz:

1) "*Y e r l ü k a r a d a ğ l a r ı n yıkılmasın! Gölgelice kaba ağacın kesilmesin! Kanım akan görklü suyun kurumasın! Kanatların uçları, kırılmasın!..*" (DK,35-3). - 2) "*Yerli Kara dağların yıkılmasın! Gölgelice kaba ağacın kesilmesin! Ağ sakallı baban yeri uçmak (cennet) olsun!...*" (213-13).

2) "Y ü c e d a ğ l a r": D e d e K o r k u t kitabı çoğu zaman *yüce* tanıtmasını, "*yüce Tanrı*" diyerek, *Tanrı* için kullanır. Ancak bu tanıtma, zaman zaman dağlar için de söylenmiştir:

1) "*Tepegöz, Oğuz'dan çıktı, bir yüce dağa vardı...*" (DK,218). - 2)) "*Yerden yüce dağlar başına yoldaşların alıp, çıktı...*" (131).

3) "*Yüce dağları duman dursa, kara pusarık deli kopsa!..*" (218).

Burada *yer* ile dağların birbirinden ayrılması da çok önemlidir. Yani dağlar, yer değil miydi? Bu konu üzerinde, *yer* ile ilgili bölümümüzde duracağız.

"D a ğ ı n y ı k ı l m a v e y ü c e l m e s i": Bu sözler ve bu anlayış, A l t a y dağlarının kuzeyinden, A n a d o l u 'nun en iç köylerine kadar sinmiş ve yayılmış bir Türk inanışıdır. D e d e K o r k u t kitabından şu görkemli ve muhteşem satırları sunarak, dağların tanıtılması ile ilgili konumuzu bitirelim:

a) "*Argap argap kara dağın yıkılmış idi, yüceldi ahır!*

"*Kanlı kanlı suların soğulmuş idi, çağladı ahır!*

"*Kaba ağacın kurumuş idi, yeşerdi ahır!..*" (DK,117).

b) "*Karşı yatan kara dağın yıkılmış idi, yüceldi ahır!*

"*Akıntılı görklü suyun soğulmuş idi, çağladı ahır!*

"*Kaba ağaçta dal budağın kurumuş idi, yeşerdi ahır!..*" (258).

DAĞLARA DUA, BEDDUA VE YEMİN

D u a l a r

Hocamız Abdulkadir İ n a n 'ın, "*Şamanizm*" adlı kitabında, Altaylar ile Ortaasya'daki çeşitli Türk kavimlerinin dağlar için yaptıkları dualardan bazı örnekleri bulabilirsiniz. Elbette ki O ğ u z l a r ile Batıdaki Türk kesimleri büyük devletler kurmuşlar ve eski mistik şamanist düşüncelerin üstüne çıkmışlardı. Bunda, İslâmiyetin de büyük rolü olmuştu. Bizde de bu çok eski inanış ve düşüncelerin özleşmiş izlerini bulmak mümkündür. D e d e K o r k u t 'tan derlediğimiz bir kaç örneği aşağıda sunacağız. Bundan sonra da, yorum ve karşılaştırmalarına geçeceğiz. Az önce, şu duanın iki benzerini yukarıda sunmuştuk: "... *Yöm vereyim hanım! Yerli kara dağların yıkılmasın! Gölgelice kaba ağacın kesilmesin! Kanım akan görklü suyun kurumasın!...*" (DK,35-4). Bazan da: "... *Karlı kara dağların yıkılmasın!..*", deniyordu (61-5, 66-1, 171-1..).

Bu dualar, hemen her hikâyenin sonunda yenileniyor ve tekrarlanıyordu. Ancak oğlu, akına çıkarken, dağların *geçit (aşut)* vermesi için de dualar ediliyordu:

"Ağ sancak götürende, müsülmanlar arkası olsun!

"Karşı yatan karlı kara dağlardan aşar olsa,

"Allah Ta'âla senin oğluna aşut versin!..." (DK,75).

Dede Korkut'ta, Altay Türklerinin söyledikleri gibi, *kayınbabamız dağ", "törediğimiz dağ"* gibi inanış ve anlayışları bulabilmek, artık mümkün değildir. Ancak, *yerli kara dağın* veya *dağlar geçit versin*, gibi sözlerin içinde de bir çok derin manalar vardır. Ancak şu Altay-Türk duasında da, geçim ve günlük hayat ile ilgili, bir çok gerçek yönler vardır:

"Temiz yurdumuz yıpranıyor, az ulusumuz sıkıntı çekiyor. Ey mukaddes Altayım, biz ne yapalım! Ak sakallı atalarımın takdis ettiği ey ulu Altayım! Geçim versen, ne olur? Bereketli sürülerimizin kut'larını yaratan, mukaddes Altayım!..." (İnan, Şamanizm, 51).

Beddualar

Kargış ve *kargamak*, eski türkçede beddua ve beddua etmek, demektir. Dağa beddua etmek, aynı zamanda, *"dağa bir kişilik verme"* demektir. Konuyu uzatmadan, Dede Korkut'taki şu muhteşem ve görkemli, ana-oğul konuşmasını, sunalım:

a) *"Ağ pürçekli, izzetli canım ana!*

"Akarlı da sularına, kargamağıl!

"Kazılık dağının günahı yoktur!

"Biterliden otlarına kargamagıl!

"Kazılık dağının suçu yoktur!.." (DK,28).

b) "Kara başım kurban olsun oğul sana!

"Akar senin suların, Kazılık dağı,

"Akar iken, akmaz olsun!

"Biter senin otların Kazılık dağı,

"Biter iken bitmez olsun!.." (DK,27).

Dağlara "yemin"

Dede Korkut'ta dağlara karşı yapılan yemin ile Altay-Türk şamanizmindeki, dağlarda yapılan and ve yeminler arasında bir zaman ayrılığı vardır. Ancak kökten gelen izler ile benzerlikleri görmek de mümkündür. Ancak

Dede Korkut kitabında yeminler, dağlara karşı değil; *"dağ üzerine"* yapılıyordu. Bunun için bir örnek sunalım:

"Karşı yatan kara dağları, senden sonra ben neylerim? Yaylar olsam, benim gorum olsun! Soğuk soğuk suların içer olsam, benim kanım olsun!...

"Arş tanık olsun! Kürsi tanık olsun! Yer tanık olsun! Gök tanık olsun! Kadır Tanrı tanık olsun!" (DK,167-9).

Hunlar da, dağ üzerinde beyez bir at keserek, Çinliler ile and kâsesini içerek andlaşma yapmışlardı. Tabii olarak bu dağlar, *mukaddes dağlar* idiler. Bunlar üzerinde ayrıca durulmuştur.

Dağlar üzerine "selâm"

Dede Korkut'tan bu konu ile ilgili çok önemli bir not sunacağız. Daha önce de Çingiz Han, mukaddes dağa sığınmış ve güneşe karşı ünlü selâmını vermişti. Ancak Oğuzlar, bu düşünce çağını çoktan aşmışlardı. Aşağıdaki *selâm*, daha çok *"yer-su"* veya *"yurtluk"* anlayışıyla yorumlanabilirdi. Dede Korkut, Deli Karçar'dan kız kardeşi *Banı Çiçek*'i istemeğe geldiği zaman, şöyle demişti:

"Karşı yatan dağını aşmağa gelmişim! Akıntılı görklü suyunu içmeğe gelmişim! Gen eteğine, dar koltuğuna, kısılmağa gelmişim!

"Tanrının buyruğuyla, peygamberin kavliyle, aydan, aru, günden görklü, Banu Çiçek'i, Bamsı Beyrek'e dilemeğe gelmişim! (DK, 83-6, Krşl.179-5)

Görülüyor ki büyük devletler kuran ve İslâmiyete uyum sağlayan Oğuzlar, artık *"yer ve su"* üzerine izin istiyor ve selâm veriyorlardı.

DEDE KORKUT'TA ALA VE KARA DAĞLARA KİŞİLİK VERME

Tabiat varlıklarına kişilik ve şahsiyet verme *mythler* ile *mythology*'nin ana karakterlerinden biridir. Yukarıda incelediğimiz şu tanıtmalar da, dağları kişileştirme ile ilgili belgeler olarak ele alınabilirler: *"Oğul ve kardeşe benzeyen, gökçe, göğsü güzel, göğüslüce, haber aşan, su damarları, yatan, yücelen; dua, beddua, yemin edilen, üzerine selâm verilen dağlar..."* Bunlar üzerinde yeterince durmuştuk. Şimdi daha açık bir kaç örnek sunmağa çalışacağız:

1. "Dağların esenliği": Hastalık ve sağlık, insanlar ile canlılara göre bir şeydir. Dede Korkut kitabında ise dağlar ile çağlayan sular, atlar, develer, koyunlar, aynı sıraya konuyorlardı:

"Karşı yatan kara dağlar esen olsa, il yaylar! Kanlı kanlı sular esen olsa, kanın (?) taşar!

"Kara koç atlar esen olsa, kulun doğar! Kaytabanda kızıl deve esen olsa, torum verür! Ağayılda ağca koyun esen olsa, kuzu verir!

"Beg erenler e s e n olsa, oğlu doğar!.." (DK,145).

2. *D a ğ l a r ı n y a ş l a n m a s ı*'': Eski türkçede *karı*, yaşlı; *karıma* ise, yaşlanma demektir. Dağların yaşlanması, sularının çekilip, otlarının kalkması, hiç olmazsa bir kaç nesil için düşünülmez. Aşağıdaki sözlerden de anlaşılacağı gibi, burada ne bir kuraklık ve ne de bir âfet söz konusudur. Burada doğrudan doğruya, bir nesil içinde, dağların karıması ve yaşlanması söz konusu edilmektedir:

a) *"Karşı yatan kara dağlar karısa, ot bitmez! Akıntılı görklü sular karısa, kara taşmaz!*

"Kaytabanlar karısa, torum vermez!.. Er yiğitler karısa, oğul vermez!.." (DK,147-11).

b) *"Mere dini yok, akılsız kâfir! Ussı yok, derneksiz kâfir!*

"Karşı yatan kara dağlar karıyıpdır, otu bitmez! Kanlı kanlı ırmaklar karıyıbdır, suyu gelmez! Şahbaz şahbaz atlar karıyıbdır, kulun vermez!.." (DK,59). Krşl. *"Baban karı, anan karı, senden yeğrek Kadir bize oğul vermez!.."* (DK,147).

Burada açık olarak görülüyor ki, dağların yaşlanması ve otlarının bitmemesi; ana ile babanın yaşlanması ve oğullarının doğmaması ile aynı görülmekte veya öyle düşünülmektedir.

3. *''D a ğ l a r ı n g e ç i t v e r m e s i''*: Bu düşünceyi, yukarıda dağlar için yapılan dua ve dilek ile ilgili bölümde ele almıştık: *"... Karşı yatan kara karlı dağlardan aşar olsa, Allah Ta'âl senin oğluna a ş u t versin! Kanlı kanlı sulardan geçer olsa, geçit versin!..."* (DK,75-8).

"Aşut" ile *"geçit"*, D e d e K o r k u t kitabında, birbirlerini tamamlıyan sözlerdi. Ancak *aşma* sözünden gelen *"aşut"*, yalnızca dağ geçitleri için kullanılıyordu.

4. *''D a ğ l a r ı n i ş i t v e r m e s i''*: Bu anlayış üzerinde de yukarıda durmuştuk: *"...Dağa ayıttığında i ş i t versin!.."* Bu sözün manası nedir? Sesin kesilmesi mi deniyor? Yoksa dağlar, istediğine mi, işitme, işit, ses veriyor? Biz ancak bu notu sunmakla yetiniyoruz. Söz ve anlayış, Türkler için yaygın ve yerli bir inanıştır. Bk.DK,234-12.

5. *''D a ğ l a r ı n y ı k ı l m a s ı''*: Bu anlayış, inanış ve söyleyiş A n a d o l u 'da da yaşamaktadır. Ancak buradaki konumuz, D e d e K o r k u t kitabındaki bilgilerdir. Bilindiği üzere Dede Korkut'ta her hikâyenin sonunda bir dua, *(yöm verme)* yapılır: *"... Yerli kara dağın yıkılmasın, gölgelice kaba ağacın kesilmesin!..."* Yine aynı kitapta, kardeşi dönmeyen kız da, çobana şu sözleri söyler ki, bu anlayışın başka paralel bir örneğidir. Burada da, *"Dağ-ağaç-kardeş"* üçlüsü veya eşlemesi, yanyana gelmiştir:

"Karşı yatan kara dağım yıkılıpdır, ozan senin haberin yok!

Gölgelice kaba ağacım kesilipdir, ozan senin haberin yok! Dünyalıkda bir kardaşım alınıpdır, ozan senin haberin yok!.." (104).

Türklerde, evin dağı ve direği erkektir. Aslında Türk halk edebiyatında dağların yıkılması örnekleri pek çoktur. Yalnızca bir örnek ile yetinelim: *"Bir ah çeksem, karşıki dağlar yıkılır!"* gibi...

D E D E K O R K U T 'TA KARA DAĞLAR; YAYLALAR VE İL YAYLAMA

O ğ u z l a r, dağların güzelliğine ve sihrine vurgundurlar. Ancak bu dağlar ile üzerlerindeki yaylalar, onların yurtları ve geçim yerleridir. Bundan dolayı, dağların suları ve otları da, onlar için çok önemlidir. Bunlar üzerinde yukarıda durmuştuk. İlk önce D e d e K o r k u t 'tan yaylalar üzerinde, bir kaç örnek sunalım. O ğ u z l a r, yaylalarını da hisler, duygular ve inanışlar ile bezemişlerdir:

1) *"Karşı yatan dağlar esen olsa i l y a y l a r ! . ."* (DK,145). - 2) *"Karşı yatan kara dağı sorar olsan, Ağam Beyrek'in yaylasıydı; Beyrek gideli, yaylalarım yok!..."* (103). 3). *"Yüksek yüksek kara dağlarım sana yaylak olsun! Soğuk soğuk sularım sana içit olsun!.."* (167). - 4) *"Karşı yatan kara dağdan, oğlana içit olsun!.."* (167). - 4) *"Karşı yatan kara dağdan, oğlana yaylak verdi..."* (252-11). - 5) *"Karşı yatan kara dağım gerek ise, söyle gelsin A z r a i l 'in yaylası olsun!.."* (118-13).

- 6) *"Karşı yatan kara dağları ben neylerim! Yaylar olsam, benim gorum olur!.."* (167).

Yukarıdaki örneklerde de açık olarak görülüyor ki, dağ denince yayla hatıra geliyordu. Ancak yaylalar da, belirli boy ve kişilere de, *"yurtluk"* olarak veriliyordu. Oğlana, Beyrek'e ve *Azrail*'e verildiği gibi... Buradaki *"il yaylama"* sözü de, çok önemli bir sosyal deyimdir.

Dağların, yaylaların bölümleri

1. *''D a ğ l a r ı n b a y ı r l a r ı''*: Bayırlar, *Türk mitolojisi* içinde, önemli bir yer tutmuyorlardı. Ancak D e d e K o r k u t kitabında, *"bayırlar ile kurtlar"* arasında bir ilişki görülmektedir. Kitapta bayır sözü iki yerde görülmekte ve iki yerde de *kurtlar* söz konusu edilmektedir:

1) (Karaca Çoban'dan söz açılırken): *"Semiz koyun, aruk (zayıf) toklu bayırda kalsa, k u r t gelip yemez idi, sapanının korkusundan!"* (DK,57). - 2) (Bu sözlerin henüz manaları karanlıktır): *"Yettiğinde yel yetmez idi, yedi urgunum; Yeni (?) bayırın k u r d u n a benzer idi, yiğitlerim!.."* (DK,207-10).

2. "*Dağların beleni*": Dede Korkut kitabında dağ beli olan belen, bir ölçü olarak görülmektedir: "*Dede'yi kova kova Deli Karçar, on belen yer aşırdı...*" (Dk,84). Eski Anadolu kitaplarında da, bir ölçü birimi olarak, "*bir kaç belen aşırdı, gitti...*", gibi sözlere rastlanır (TS,1,488).

3. "*Dağ çiçekleri ve ana südü*": Böylece konuyu biraz aşmış oluyoruz. Ancak bu güzel ve önemli notu sunmadan da geçemiyeceğiz: "*... Boz atlı Hızır bana geldi. Bu yaradan sana ölüm yoktur; dağ çiçeği ve ana südü, sana merhemdir, dedi...*" (DK,28). Ana südü ile dağ çiçeği yanyana getirilmekte ve aynı özde görülmektedir.

DEDE KORKUT'TA ORDU VE SAVAŞTA ALA VE KARA DAĞLAR

1. "*Ala dağın eteği*": Yukarıda da gördüğümüz gibi *bayırlar*, bir *kurt yuvası* gibi görülmüştü. Dağların etekleri ise, zaman zaman, *dernek* ve *av yeri* olarak görülüyordu. Düşman geldiği zaman, sığınılacak yerler de, dağların etekleriydi. Bunun için, *Oğuzlar dağa döş veriyorlardı*. Bu konularla ilgili olarak, Dede Korkut kitabından bir kaç örnek sunalım:

1) "*Arkurı yatan ala dağ eteğine vardım! Kanlı Oğuz ellerinde dernek var imiş, anda vardım!..*" (DK,257-10). - 2) "*Arkurı yatan ala dağ eteğine av vardın...*" (DK,241). - 3) "*Kara dağlar önüne av bindim...*" (241-13)...

Dağlardan, "aşma ve geçme"

2. *Dağlardan gece aşma*": Türkler ve Oğuz kesimleri, gece savaşını sevmezler. Ancak hızlı yürüyüşler ile baskına hazırlıklarda, dağları gece aşmayı, önde tutuyorlardı. Ancak bu yüce dağları gece aşma da bir yiğitlik aşmayı, önde tutuyorlardı. Ancak bu yüce dağları gece aşma da bir yiğitlik ve alplık gösterisi olarak, Dede Korkut'un yarı şiirlerinde yer alıyorlardı:

1) "*Yelesi kara kazılık atın, butun binen; Arku beli ala dağdan dünin (geceleyin) aşan!...*" (DK,267). - 2) "*Ağ-boz atımın kuyruğunu kesin, arku beli aladağdan dünib (geceleyin),... Kazan divanına çapıp varın!..*": (ölüm haberinin hızla yetiştirilmesi söz konusu edilmektedir) (DK,298). - 3) "*Arkurı yatan ala dağı dünin aşgıl, ağ alınlı Bayındır Han divanına dünin vargıl!...*": *(Herhalde bir gecede yolu alın denmek isteniyor): Krşl.DK,239-1.*

3. "*Kara dağdan haber aşması*": Yukarıdaki örneklerde görüldüğü gibi haberciler, "*ala dağdan gece aşma*" ile gidiyorlardı. Dağlar ise, bütün insanlar için olduğu kadar, Oğuzlar için de büyük engeller idi. Ancak haber, engel tanımıyorlar ve uçup gidiyorlardı. Göktürk yazıtlarında da bu, daha derin ve manalı "*kü*" sözüyle anlatılıyordu. *Gök-Türk İl-teriş Kağan*'ın ortaya çıkışı, "*kü*" ile bütün Türkler arasında yayılıyordu. Dede Korkut kitabındaki anlayış, bu günkü düşüncemize de yakındı:

1) "*Kara kara dağlardan haber aşa, kalın Oğuz iline haber vara!...*" (DK,186-8). - 2) "*Kara kara dağlardan haber aşmış! Kanlı kanlı sulardan haber aşmış!*": (Oğuzlar, suları da dağlar gibi engel olarak görmüşlerdi) (DK,244,256)...

ALA VE KARA DAĞLARDA SANCAK, OTAĞ, ASKER VE TALİM

1. "*Sancak ve karlı kara dağlar*": "Türk Kültür Tarihine Giriş" adlı eserimizin 6. cildi, bu konu ile ilgilidir. Sancak, ordu ve devletin bir sembolüdür. Onun için sancak götürenlere, karlı kara dağları aşmaları için, Allah yardımcı olsun:

"*(Oğlun) ağ sancak götürende, Müsülmanlar arkası olsun*"

"*Karşı yatan kara karlı dağlardan aşar olsa,*

"*Allah ta'âla senin oğluna aşut versin!...*" (DK,75).

2. "*Ala dağda, çadır-otağ*": *Otağ da* sancaklar gibi bir devlet ve ordu sembolüdür. Yukarıda adı geçen eserimizin 7. cildi ise, bu konu ile ilgilidir. Bizce dağlarda hakanlık veya başkomutanlık otağının dikilmesi, *savaş ilânı*veya ordu avının bir başlangıcı olsa gerektir: "*... Kalkubanı Kazan Han yerinden turı geldi! Ala dağda çadırın otağın dikti! 366 alp erenler, yanına yığınak oldu!...*" (DK,293). Buradaki 366 *sayısı* da, içinde kutlu sayı ve birimleri toplamaktadır.

3. "*Ala ve kaba dağlarda, asker*": Dede Korkut'un her yerinde bir *destan üslubu* yaygındır. Bundan dolayı konuyu bu söyleyiş içinde ele almak istedik:

1) "*Kalın Oğuz begleri bindi, ala dağa ala leşker ava çıktı!..*" (DK,37). - 2) "*Göğsü güzel kaba dağlar başına çıkgıl! Ala gözlü kırk yiğidi boyuna algıl!...*" (DK,131). - 3) "*Pasın'ın Kara Dervend ağzına, döş vermiş idik...*" (71). Gece veya gündüz konaklamalarında dağların eteğine veya boğazlara konarak, düşmana karşı güven tedbiri alınıyordu. Burada bu konma tutumuna, "*döş verme*" denmektedir.

4. "*Ala dağdan uçurma*": Buradaki *uçurma* anlayışı, sarp dağlarda yalçın kayalardan uçma demektir. Ancak aşağıdaki sözler, *destan dili* ile söylenmiş, *yiğitlerin ölümü* veya öldürülmeleri üzerinde bir motif gibi görünmektedir:

1) "*Karşı yatan kara dağdan bir oğul uçurdun ise, değil bana!..*" (Dk,25). - 2) "*Asılan asılan kayalardan Kazan, oğlan uçurdun mu?..*" (DK,136). Buradaki yalçın kayalar da, "*asılan asılan*" tanıtmasıyla, mitolojik bir tül altında anlatılmaktadır.

DAĞLAR ÜZERİNE, DESTANLARDAN NOTLAR

"Ata ve baba dağlar": Bu anlayış, İslâmiyet ile birlikte Türklerde kalmamıştır. Ancak Anadolu'da *Hazar Baba*, Ortaasya'da *Evliya Ata* gibi *yatırlar* dolayısiyle, bu eski inanışların izleri bugün de, süregelmiştir. Kırgızlar'ın *Kazılık dağı* ağıtında ise, *"üç atamın yaşadığı dağ"* demek yolu ile bir yurt hasreti anlatılmak isteniyordu. Anlaşıldığına göre ulu dağlar ve yaylalar, Türklerde, güzellik ve heybetleri kadar, *ataların yurdu* olmaları dolayısiyle de, bir sevgi ve hayranlık bırakıyordu.

Dede Korkut'ta da adı geçen *Kazılık dağı* için yine aynı ağıt, *"babamın güveyisi, anamın gelini"* de diyordu. Bu söyleyişler, din ve mitolojiden kurtulmuş ve artık bir edebiyat diline düşmüştü. Hocamız Prof. İnan'ın da belirttikleri gibi, daha kuzeylerde ulu dağlar, bazan *"gelinlerin "kayınbabası"*; bazan *"kişilerin yedibabası"* ve bazan da boylar ile *"ailelerin "tözü" veya atası"* oluyorlardı. Bizce bütün bunlarda, hayvancı Türklerin, bu dağlardaki yurtlarına, yaylalarına karşı olan sevgi ve bağlılıkları, bu gibi düşüncelerin gelişmelerine, ağır basıyordu.

Kutlu dağlara selâm: Büyük devlet kurmuş olan Türklerde dağa karşı verilen *selâmdan* pek söz açılmıyor. Çingiz Han, bir savaşta kurtulunca, *"Burhan Haldun dağına 9 defa selam vermişti"*. Türkler bu gibi kutlu varlıklara, karşı verilen selâmı, herhalde *yükünmek* sözü ile karşılıyorlardı. Gerdizî de, bazı Türklerin, dağa karşı *"and içme"* de bulunduklarını, yazmaktadır[72]. Ancak dağda yapılan bir törenle", dağa "selâm" vermeği birbirinden ayırmak gereklidir. Ancak Kaşgarlı Mahmud, *"Tanrı deyip, dağa ve ağaca yükünen"*, bazı Türk kesimlerinden söz açmaktadır[73].

Dağa kurban: Kurban, daha çok kutlu dağlar üzerinde kesiliyordu: *"M.Ö. 53 yılında Hun Hakanı Huhanyeh Han, (kaynaklarda adı da geçen), kutlu bir dağ üzerinde, kutlu bir beyaz at kurban etmişti"*. Çingiz Han da, Moğollar'ın kutlu bir dağı olan Burhan Haldun'a kurban verilmesini emretmişti[74]. Kurban anlayışı bakımından, Moğollar Türklerden daha geridir.

Dağa yemin ve and içme: M.Ö. 53 de Hun Hakanı, Hun ve Çin devletleri arasındaki akid ve andlaşmayı, beyaz at kurbanından sonra, dağ üzerinde yapmıştı. Gerdizî, Türklerin dağa and içtiklerinden söz açıyordu[75]. *Şamanlar* da, Abakan dağı için, "Yedi atamız baş vurmuş, arı tözümüz

[72] A. İnan, *Makaleler*, s. 319.
[73] Kaşgarlı Mahmud, III, s. 376.
[74] A. İnan, *Makaleler*, s. 374.
[75] Aynı eser, s. 319.

(soyumuz) Abakan (dağı)" diyorlardı[76]. Büyük devlet kurmuş olan Türk kesimlerinde, dağlar üzerinde yatan büyük "yatır" lar için tutulan "dilek" şeklinde ve ziyaret gibi bir gelişme olmuştur.

Dağa dua ve beddua etme: Gelişmiş Türklerde dağlara dua, ancak *yatırlar* ve *dilekler* dolayısiyle yapılır. Ancak Altaylarda türkçe yapılan şu *dağ duası*, içinde çeşitli manalar taşır: *"Güneş dolaşamaz, çelik dağ; ay dolaşamaz altın dağ bereket ver! Göbeklerimize, kir kondurma! Büyük Altayım! sana secde ediyorum! Alevlerin, Hakan ayaza ulaşmış; dumanların, karaya denize yayılmış"*[77]... Dağa yapılan öğüş, beddua ve duaların en güzellerini Dede Korkut kitabında buluyoruz.

Bir sembol olarak dağ

1. *"Dağ gibi kemik"*, Kuzey Türk destanlarında, ölen yiğitler ile atlarının kemikleri çoğu zaman dağa benzetilir[78].

2. *"Aladağ, akansu gibi Manas Han"*, sözünde de dağ, hanların bir sembolü olarak gösteriliyordu[79].

3. Yine Kuzey-Türk destanlarında, *"Kişi dağ gibi, dağ da, kişi gibi"*, sözleri çok görülüyordu[80]. Bazı yerlerde ise dağ, *"Kocasına ağlayan bir kadın"* gibi anlatılıyordu[81]. *"Temir Yelbegen adlı dev'in çokmarı da, dağ gibi"* idi[82].

4. *"Dağ dibi ev"* benzetmesi de, destanlarda çok geçer. Bu evler çoğu zaman, *"dökülmüş demir dağlara"* da benzetilir[83]. Bazan da yalnızca, *"Tau şekilli"* denir.

Dağların renkleri ve şekilleri: *"Ala, gökçe ve kara dağlar"* Dede Korkut kitabında çok görüyoruz. Uygurların eski Türk şiirlerinde, bir *"Koçu dağı"*'ndan söz açılıyordu[84]. Burası, Turfan şehri veya Koça dağı olmalıdır. Bunun dışında Kuzey-Türk destanlarında, *"ala, gök, kara karanlık"*, tanıtmalı dağlar, çok geçer. Bunların en güzelleri Dede Korkut kitabında bulunur.

"Dağın şekilleri" hakkkında en güzel anlatışı, bir Altay-Türk şiirinde, görüyoruz: *"Ruhların su içtiği Karadağ, dokuz dağ, karlı, gökdağ, akdağ,*

[76] A. İnan, *Şamanizm*, s. 44.
[77] Aynı eser, s. 127.
[78] Radlof, *Proben*, IV, s. 21/27.
[79] A. İnan, *Makaleler*, s. 117.
[80] *Proben*, IV, s. 79/100: Baraba-Om Türklerinden.
[81] A. İnan, *Makaleler*, s. 275.
[82] *Proben*, IV, s. 79/101.
[83] Aynı eser, IV, s. 86/112.
[84] Rahmeti Arat, *Eski Türk Şiiri*, 6-10.

Tanrının (gök) kenarlarına dokunan dağ, dokuz kulaklı, tunç kazan, çatal başlı sıradağ, geçitli dokuz sıradağ, merhametli, Akboz silsilesi, taşlı ve demir dağ": (Abakan'da bir Kam duası[85].)

Evliya, akraba gibi, konuşulan dağlar: Anadolu'da da, *Hazar Baba* gibi adlar taşıyan, bir çok dağlar vardır. Bu adlar, çoğu zaman, orada yatan yatırlardan dolayı verilmiştir. Ancak Anadolu'daki buna benzer dağlarda, her zaman böyle yatırların yattığı da, şüphelidir. Kuzey-Türk destanları ile dualarında, "*büyük dağlar insanların hem baba ve hem de anne tarafından dayısı, (tay, tagay)ı* olabiliyorlardı[86]. Konuyu daha fazla uzatmıyalım. Dede Korkut'taki "*Karadağ yükseği oğul*" veya "*Dağın yükseği kardaş*" gibi sözler, yalnızca benzetmeleridir. Bunlarda *din* ve *mitoloji* izleri kaybolmuştur.

Dede Korkut kitabında da dağlar insanlar gibi, "*Ala yatan, arkurı yatan, karşı yatan karadağ*" gibi, tanıtılmıştır. Onlar da insan gibi, "*Göksi güzel kaba dağlar*" dır. "*Kara tağa ayıttığunda, işit versin*" sözünde ve yankılarda, bir dağla konuşma anlayışı yok mudur? Nitekim Dede Korkut'ta, "*Dağ taş yangılandı*", deniyordu.

EKLER: ANADOLU'DAKİ DAĞLAR VE İNANIŞLAR HAKKINDA BAZI NOTLAR

Değerli Meslektaşım Dr. Hikmet Tanyu, Türkiye'de dağla ilgili inançları, bir araya getirmiştir: (*Dinler Tarihi Araştırmaları*, Ankara, 1973). Ayrıntıları bir yana bırakırsak, Anadolu'da dağla ilgili temel inanışlar, yukarıda sunduğumuz Türk inanışlarından, pek ayrılmamaktadır. Ayrıntılar, daha çok değişik coğrafya çevresi ve zamanla oluşmuşlardır.

Her dağda bir *eren*'in bulunması veya Toroslar'daki dorukların, *dede* veya *baba* adı almaları, eski "*Ata*" tanıtmasının bir devamı gibidirler.

"*Hâcet tepeleri*", *dilek pınarları, kuyuları, mağaraları, Pir ocakları*, bunlar eski Türklerde ve bütün Türk Dünyasında görülen, *adak* ve *dilek* yerleridir. *Bez bağlama* veya paçavra ile *bayrak dikme* de, bunları süsleyen geleneklerdir.

Ağaçlıklı pınarlar ile göller de, belki de güzelliklerinden dolayı, köylülerin gönülleri ile gözlerinde derin bir yer tutmuşlardır. Bunlar da *erenlerin* adlarıyla anılırlar, *bezlerle* süslenirler.

Ulu ağaçlar, *evliya* adı ile anılırlar. Belki de gezinti bahanesi ile ziyaret edilirler. Vezirköprü'deki bu ulu ağaç, bir örnek olarak gösterilebilir.

Isparta'da, *dağda ateş yakma* ve "*koyunları, ateşten geçirme*" de çok eski bir Türk geleneğidir. Dağda yakılan bu ateşin yanında, eğlence ve hâcette bulunma da, eksik edilmiyordu: (s.66).

Ürgüp'te, dağların üzerindeki *tekkelerin* yanında, *obaların kurban* vermeleri de, muhteşem bir eski Türk geleneğidir.

Mağaraların içinde yaygın olarak *su kaynakları* bulunur. *Zemzem pınarı, Fındık pınarı* gibi, ziyaret ve hâcet yerlerini daha iyi anlıyabilmek için, bizim "*sular*" ile ilgili bölümümüze bakılmalıdır.

Hikmet Tanyu'nun araştırması,- yabancı yer adlarını bir yana bırakırsak-, bize eski Türk inanış ve gelenekleri içinde, güzel bir gezinti yaptırmaktadır.

[85] Bu dua için bk. A. İnan, *Şamanizm*, s. 125-7.

[86] Aynı eser, s. 44.

DÜNYA'NIN ORTADAĞI

(*Türk ve Dünya Kozmogonisinde*)

Dünya mitolojilerinde kutlu dağlar: Büyük dağlar, diğer kültürlerde olduğu gibi Türklerin de kalplerinde ve din inanışlarında, yer tutmuşlardır. Zirveleri gökleri deler gibi yükselen, başları bulutlar içinde kaybolan bu dağlar, sanki Tanrı ile konuşur ve ilgi kurar gibi, görünmüşlerdi. Türklerce bunlar, "*göğün direği*", veya "*yeri bastıran dağlar*" gibi, konuşmuşlardı. "*Tanrıya giden en yakın yol*" da, yine bu dağlar idiler.

Anadolu ile Ortaasya'daki böyle büyük dağların çoğu, "*Tanrı ile ilgili Türkçe adlar*", almışlardı. Bu anlayış ve inanış Çin, Hint, İran ve Sâmi Dünyalarında da, böyle idi. Hunların, Ki-lien sıradağları, İranlıların Elburz dağları, Hint mitolojisinin Himalaya'ları (*Himavat*), Çinlilerin Kan-lung dağları, Dünya mitolojilerinin ana motiflerini oluşturuyorlardı. Bunlara Tûr-ı Sina ve Kafkas dağlarını da, katabiliriz.

Türklerin kutlu dağları, yukarıda geniş olarak söz konusu edilmişti. Göktürklerin, Ötügen dağı, Uygurların Kut-dağı, Kadır-Kan dağları, Oğuz destanındaki Or-tag ve Kür-tag, Oğuzların Kazılık dağı ile Anadolu'daki bir çok dağlar, burada yeniden hatırlanmalıdır.

TÜRKLERE GÖRE "DÜNYA DAĞI"

Büyük devlet kuran Türklerde, soyutlanmış Altay Türklerinde görülen inanış ve geleneklerin çoğu, ayıklanmıştır. Ortaasya'da kalan Türkler, Tanrı dağlarını yine kutlu görmüşler; Anadolu'ya gelen Türkler ise, yeni dağlarına benzer Türkçe sözler ve inanışlarla bağlanmışlardı.

"Yeri bastıran dağlar": Büyük devlet kuran Türklerde, fazla hurafe, aranmamalıdır. Macar kültür çevresine ait, Vogul kavimlerinin düşündükleri gibi, "*Tanrı dönen dünyanın toprakları dağılmasın diye, toprağı bir dağ kuşağı ile çevirdi*" gibi inanışlar, gelişmiş Türklerde kalmamıştır.

"*Yer basrukı tag, budun basrukı beg*". Yani, "*Yerin baskısı dağ, milletin baskısı ise bey veya hakandır*". Bu, 11. yüzyılda derlenmiş bir Türk atasözüdür[87]. "*Yeri tutan, dağ, milleti tutan ise, beydir*", diye de yorumlayabiliriz. Bu sözün köklerinde, mitolojiye giden düşünceler de, yok değildir.

"*Tanrı, dağ ile yeri bastırıp, daha sağlam yaptı*". Eski Türkçesiyle, "*Tengri, tag birle yerig basurdı*". Bu da, eski kökeninde, mitoloji olan, yeni bir söz[88].

[87] Kaşgarlı Mahmud, I, s. 466; Kilisli yayını, I, s. 388. Krşl. Brockelmann, *Sprichwörter*, s. 70.

[88] Aynı eser, II, s. 77: "*Basurdı*" = Bastırdı.

Türklerin dağlara kişilik vermeleri üzerinde, yukarıda geniş olarak durmuştuk. *"Dağ dağa kavuşmaz, kişi kişiye kavuşur".* Bu da, çok eskiden günümüze gelen bir Türk düşüncesidir[89]. Türk destanları, *"Kuz dağları*[90] ve *"Kutlu Ardıçlı dağlar*[91] ile doludur. Çünkü onları besleyen, bu yaylalardır. Bunun için Azerî Türkleri, yayla dağlarına, *"İl dayağı"* demişlerdi.

Dağların renkleri, Türk kültür araştırmalarında, ayrı bir konudur. Dede Korkut'ta, *"Kara dağın yükseği oğul! Karanğulu gözlerim aydını oğul!"* Ne güzel söylenmiş, bir sözdür[92]. Altay ve Kuzey Türk masallarında, *bahadırların vücutları, hatta baldır bacakları bile, dağ sağrılarına benzetilir*[93].

Türk gelenek ve destanlarında, "Dünya dağı"

Anadolu'ya gelen Türklerde, eski Türk mitolojisinin, Tanrıya ulaşan, *"Aştın dağları"* veya *"Ak-dağları"* kaybolmuş, - özellikle Türk halk edebiyatında-, *"Kaf"* ve *"Tûr"* dağları bunların yerlerini almıştı. Yunus Emre, şöyle diyordu:

"Kaf dağı zerrem değil, Ay ve Güneş bana kul!

"Ben kuş dilin bilürem, söyler Süleyman bana!

Kuş dilini bilme üzerinde, kuşlar ile ilgili bölümümüzde, geniş olarak durduk. Şimdi de, Hatayî, yani Şah İsmail'in diliyle bir motife, *"Kırklar* yaylasına" gelelim:

"Çıktım Kırklar yaylasına, çağırdım Üçler adına,

"Yüzümü yerlere sürdüm, Yediler, Kırklar aşına!

Bektaşi *devriyeleri* içinde, "Tûr-i Sinâ" dağına çok rastlanır. Şimdi de Muhyiddin Abdal'ı dinleyelim:

"Güller açılır çağında, Kevser ile Tûr dağında,

"Bülbüller öter bağında, koyun bile güttüm ben!

İslam edebiyatı, Kaf dağı yerine, Tur-i Sinâ'yı seçmişlerdi. Tanrı ile ilgi kuran bu dağı, mutasavvıflar, ermişliğin ve yüceliğin bir sembolü olarak görürlerdi. Seyyid Nesimi'den dinleyelim:

"Musa benim kim, Hak ile daim münâcat eylerim!

"Gönlüm, Tecelli Tûr'udur, anınçün Tûr olmuşum!

89 Aynı eser, II, s. 103. Krşl. Brock., *Sprichwörter,* 259.
90 Aynı eser, I, s. 325. *"Dünyanın yönleri"* bölümümüze bakınız.
91 *Ağaçlar* ile ilgili bölümümüze bakınız.
92 *Dede Korkut kitabı,* 55, 115.
93 Potanin, *Oçerki Severo-Zapadnoy Mongolii: (Kuzey-batı Moğolistan, Altaylar hakkında),* SPb., 1883, IV, s. 824. Bk. *Türk Mitolojisi,* I. cilt.

"Tecelli ve Südur" teorisi, burada görülmektedir. **İnsanların kendilerini, kutlu ve büyük dağlar gibi yüceltmeğe çalışmaları,** Altay ve Kuzey Türk destanlarında da görülür. Bunlar üzerinde, durmuştuk.

"Kırk dereyi, bir tepe keser": Bu da, Erzurum'dan derlenmiştir. Her yerin ortası ve düğümü, dağlar ile tepelerdir.

"Dünya dağı" nın, astronomik temelleri: Bu da, bir düşünce ve inanıştır. Göğün direği ile Kutup yıldızı bölümlerimizde, bu anlayış ve inanış üzerinde çok geniş durmuştuk. Bazı Türkler, Kutup yıldızı'na, *"Demir Kazık Baba",* derlerdi[94]. Elbistan'da ve Nurhak dağlarında da, *"Demir Kazık Baba"* vardır. Hind mitolojisinde bu gök dağı, *"Sumeru" idi.* Zaman zaman bu dağa Türklerden, *"Sumer-Baba"* veya Ata diyenler de vardır.

Göktürk yazıtlarındaki, "Tines Oğlu'nun yattığı" dağı unutmayalım[95]. Uygur iline yakın *"Altun-Kan"* dağı ise, hanlık ve Tanrılık tanıtmasını taşıyordu[96]. Yine Göktürk yazıtlarında, Altın dağlardan, çok söz açılıyordu[97].

Altay destanlarında, "Altın dağ": *"... Gök kubbesinin altında, som altından yapılmış bir dağ vardı. Fakat bu dağın tabanı ve etekleri, yeryüzüne kadar inmiyordu. O, göklerin dağı idi. Ulu tanrı Bay-Ülgen, yeryüzünü yaratırken, bu dağda oturmuş. Bu dağın doruğunda, gece olmazmış..."* Bu dağın çöktüğü ve Dünyanın gölgelendiği de, söylenir[98]. Bu, ayrıntıdır.

Doğu Sibirya'ya doğru gidildikçe, motif biraz daha değişir. Soyot'lara göre: *"... Bu dağ, taştan imiş. Tanrı, insanlar dağın taşlarından korkmasınlar diye, bir hava tabakası ile örtmüş ve bir daha gören olmamış*[99]*..."*

Tanrı'nın oturduğu Ak-dağlar: *Aklık,* Türklerin yücelik ve kutluluk sembolüdür. Yakut Türklerine göre: *"... Tanrı tahtını, süt akında, 7 katlı bir dağ üzerinde kurmuş. Tahtına 3 basamakla çıkılırmış*[100]*..."* Abakan Tatarlarının Türkçe bir destanında ise şöyle deniliyordu: *"... Kuzeyde, büyük bir okyanus vardı. Ak-Han, denizin köpükleri yanındaki, Akdağ'ın eteklerinde otururdu ve bu kutlu denizden su içerdi*[101]*..."* Bunlar, halk tekerlemeleri ve atasözleri ile oluşmuş, şiirlerdir[102].

94 A. İnan, *Şamanizm,* s. 49.
95 *Tonyukuk* yazıtı, 47.
96 Kaşgarlı Mahmud, I, s. 91; III, s. 416.
97 Radlof, *Die alttürkischen Inschriften aus der Mongolei,* I, s. 345; H. N. Orkun, *Eski Türk Yazıtları,* bk. indeks.
98 A. İnan, *Şamanizm,* s. 9.
99 W. Eberhard, *Typen Türkischer Volksmärchen,* s. 111.
100 Hudyakov, *Verhoyanskiy Sbornik: (Verhoyansk'ta derlemeler),* İrkutsk, 1890, s. 84. *"Yedi kat",* bir Türk motifidir.
101 Schiefher, *Minusinskische Heldensagen der Tataren,* s. 3. Almanca şiir halinde yazılmış bu destanlar, tam bir mitolojidir.
102 Radlof, *Proben,* II, s. 602.

KUTLU DEMİR DAĞLAR

Burada, *"Göğün direği"* bölümümüzde bu motif üzerinde durmuştuk. Ergenekon'a da dönmüş oluyoruz. Bu dağ üzerinde, özellikle Abakân Tatarları dururlar. Altay destanlarına göre,: *"Bu dağ üzerinde, 7 tanrı (Kuday) bulunuyordu*[103]". Komşu Moğol kesimlerine göre, *"bu dağ 3 kat idi*[104]". Aslında Altay inanışlarına da sonradan, dış tesirler ile hurafeler girmiştir.

Dünyanın yaratılışındaki, Dünya dağları'': Potanin, Kuzey Altayda şöyle bir inanış, derlemiştir: *"... Dünya yaratılmadan önce, küçük bir tepe varmış. Bu tepe büyüyerek, yerle göğü birleştiren bir dağ olmuş. Etekleri de, yeryüzü olmuş. Bu dağa, Demir-Kazık derlermiş*[105]". Bu inanışta, Hint ve Altay benzeşmesi görülür.

Hint ve Çin düşüncesi, Kuzey Asya'da biraz daha değişiyordu: *"... İlk kez bir kaplumbağa yaratılmış Üzerine de Sumeru adlı dağ kondurulmuş. Kutup yıldızı, dağın tepesindeymiş. Kaplumbağanın dört ayağı ise, dünyanın 4 köşesine uzanıyormuş*[106]. İran mitolojisi'ne göre, *Elburz dağı, bütün dağların Anası imiş...*".

DAĞLARIN KİŞİLEŞTİRİLMESİ

Türkler dağları, yiğitlere benzetmişlerdi. Hint Mitolojisinde ise, bütün yüce dağlar, Buda gibiydi. Dede Korkut'ta[107] ve Göktürk yazıtlarında[108]. *"... (Türk milleti), kemiklerin dağ gibi yığdın (yattın), beyliğe lâyık (beglik) soylu oğlun, kul oldu!..."*, deniyordu. Manas destanı içinde, *"dağlar, büyük bahadırlar gibi; bahadırlar da, dağ gibi görünüyorlardı"*.

Altay-Türk düşüncesinde, *''Altay'ın dorukları, Hatun (Katun), Bey gibi adlar alıyordu. Bunlar, düşünen, konuşan evlenen ruhlar gibi düşünülüyordu..."* Bir çeşit *"animizm"* olan bu düşünceler, çok eski olmalıydılar. *Han-Tanrı, Kayrakan, Buzdağ-Ata* gibi doruklar, bize bunu anlatıyorlardı[109]. Altay dağları, şaman dualarında birer *Han (Kan)* gibi tanımlanıyorlardı.

103 Karyalainen, FFC, 44, s. 307. Batı Sibirya'daki Fin Ugor kavimleriyle ilgilidir.
104 Pallas, *Sammlungen*, II, s. 33. Bu derlemelerde Buda geleneklerinin tesirleri vardır.
105 Potanin, *Oçerki*, IV, s. 429. Derlemeler, Kuzey-batı Moğolistan'a aittir. Derlemelerde, Güney kültürlerinden tesirler vardır.
106 *Skazaniya Buryat: (Buryat masalları)*, İrkutsk, 1890, s. 140. Derlemelerde, Hint ve Çin tesirleri vardır.
107 *Dede Korkut kitabı*, s. 39, 102.
108 *Kültegin* yazıtı, Doğu-20.
109 A. İnan, *Şamanizm*, s. 49. Anadolu'da da düşünce aynıdır.

Düşüncede birlik ve vahdet: Bütün doruklar, bir tek kutlu dorukta birleşiyor: Bu, çok önemli bir düşüncedir. Şöyle deniliyordu: *''... Altay'ların tümü kutlu idi. Göğe yükselen dorukların hepsi, Tanrı yerine kadar yükseliyorlardı. Ulu Tanrı Bay-Ülgen'in oturduğu Altın-dağ'ın, bütün Altayları temsil etmesi, muhtemeldir*[110]. Bunun içindir ki, dua edilirken, *''Altay dağlarının adını anarak, Kurban veriyorlar, dileklerde bulunuyorlar, ondan sonra da ağlayıp, yalvarıyorlardı*[111] ..."

Türklerde ulu dağlar, ''Ata'' olarak görülmüyorlar: Bu da önemli bir noktadır. Altay'lardaki, Sagay Türklerinin gelinleri, dorukları *kayın babaları* gibi görüyorlar ve *''Kayın babamız''*, diyorlardı[112]. Derin vadiler arasında kalmış bazı Altay Türk kesimleri, *"törediğimiz dağ"* da diyorlardı[113]. Ancak bu dorukların, *''Ata''* ve *"Baba"* tanımları, daha çok Türk ululарına, evliyalarına aitti.

Dünya dağını temsil eden "obalar"

Oba kültü üzerinde, ulu hocamız Prof. Abdulkadir İnan durmuşlardır. Bu yerli inanışı, Sümerlerin *Zikkurat*'ı ve Hint mitolojisinin *Sumeru* dağları ile karıştırmayalım. Türk obaları, *"ibadet etmek için, taşların yığılmasıyla yapıyan küçük bir tepeciktir"*. Dua için, bazan bir çadır da kurarlar ve buna da *"oba"* derlerdi. *Kurban* da, keserlerdi. Moğol kavimlerinde, *Sumeru* dağı kültüne benzer, uygulamalar vardır[114]. Bunlar bazan, yerli inanışlar ile de, benzeşiyorlardı[115].

KUTLU DAĞLARDA YAPILAN TÖRENLER

Potapov, *"dağlara tapınma ve dua etme"* üzerinde, çok değerli bir araştırma yapmıştır[116]. Biz, daha çok yerli motifler üzerinde duracağız. Çin kaynaklarına göre, *''Göktürkler, (Altay dağlarından birinin) doruğunu bir miğfere benzetirlermiş. Türk adını da, bu dağın miğfere benzerliğinden, almışlar..."* Çingiz Han, *Tanrıya şükür ve dua etmek için, Burkan Kaldun dağına çıkardı*. Bu dağın üzerinde, *''güneşe doğru 3 kez diz vurur, ve selam", verirdi.*

110 Radlof, *Aus Sibirien*, II, s. 6. Verbitskiy *Altayskiye İnorodsu: (Altay halkı)*, s. 94'den.
111 Duaların metinleri için bk. A. İnan, *Şamanizm*, s. 51.
112 *''Kayınbaba dağlar"* için bk. Aynı eser, s. 53.
113 Radlof-Katanof, *Proben*, IX (metin), s. 603. vd. Krşl. A. İnan, aynı eser, s. 53.
114 Banzarof, *Çernaya vera ili Şamanstvo u Mongolov: (Moğollarda Kara din veya Şamanlık)*, SPb., 1891, s. 19 vd. Çok önemli olan bu değerli eserde, yabancı tesirleri ayıklamak gerekmektedir.
115 Potanin, *Oçerki*, IV, s. 223 vd. Doğu Altaylara ait olan bu derlemelerde, yazar da dış tesirleri ayıklamağa çalışmıştır.
116 L. P. Potapov, *Kult gor na Altaye*, Sovetskaya Etnografiya, 1946, n. 2, s. 115. Yarısı derleme olan bu araştırma, *dağ* ve *kartal* kartal kültürü bakımından, önemlidir.

Dağ başlarında "ateş yakma" ve "kurban töreni": Beltir Türklerine ait bu törenleri, Prof. İnan bulup, tanıtmışlardı. Bu Kuzey Türk kesimleri, "*Kurban törenine başlamadan önce, doğuda ve batıda iki ateş yakıyorlar. Doğudaki ateşe, Büyük ateş (Uluğ ot); batıdakine ise, Küçük ateş (Kiçik ot) diyorlar. Ulu ateşten, Tanrı'ya gönderilen kurbanlar kızartılıyordu. Kendi yemeklerini ise, Küçük ateşte pişiriyorlardı*[117]..." Eski Türk kültürünün, muhteşem motiflerini taşıyan, bir gelenektir tanrı, doğuda oturuyor gibidir.

"YER KUŞAĞI" OLAN DAĞLAR

Yerkuşağı üzerinde çeşitli bölümlerimizde durmuştuk. Macar kültür çevresinin bir ucu olan Vogul kesimlerine göre, "*Dünyanın toprakları dağılmasın diye, Tanrı toprakları bir dağ kuşağı ile çevirmişti...*". Bu kuşak, Ural dağları idi. Ural dağlarına Ruslar da, "*Zemnoy poyas*", yani "*Yer kuşağı*" derler.

Kaf dağları da, "*Dünyayı çevreleyen bir kuşak idi. Kaf dağının zümrüt'ten yaratıldığı ve çevresini bir Okyanus'un çevirdiği de*", söylenir. Uygur-Türk geleneğinin, "*Yeşim taşı*" dağını, ister istemez hatırlıyoruz.

Mütercim Asım Efendi, Kaf dağı için şöyle diyordu: "*Kaf dağı, her sabah güneş çıktığı zaman, yeşil ve mavi görünürmüş... Bu ışıklar, Bahri Muhite de, yansır ve deniz de bu rengi alırmış*". Bu da bir Türk görüşüdür.

İran mitolojisinde dağlar, özellikle Elburz, "*iyilik ve faziletin bir sembolü gibi*", idi[118]. İran metinlerine göre, Tıpkı Kaf dağı gibi, "*Elburz dağının çevresi de, bir okyanus ile çevrili imiş*[119]...". Hind mitolojisinde her şey, Himalaya'nın üzerinde durur. Babil düşüncesine göre ise, "*gök ve dünya, bir dağ üzerinde kurulmuştu*[120]. Ararat gibi dağlar üzerinde durmayacağız. Avusturalya yerlileri bile, "*Tanrı'ya giden en kısa yolun, dağlar olduğunu*", düşünüyorlardı[121].

Önemli olan, insanlığın müşterek düşüncelerini, Türkler ile, yerli inanışlardan ayırmaktadır. Tarih metodu budur Anadolu'da ve Ortaasya'da ulu dağlar, Türkçe adlar ile ne güzel anlatılmışlardır. Duygular, Türkçeye yansımışlardır.

[117] A. İnan, *Şamanizm*, s. 56.
[118] *Bundahişn*, VIII, 2, 5. Bu eski İran kaynağının, Marquart tarafından yapılan yorumu kullanılmıştır. Eski İran geleneklerini, en iyi bilen Marquart'tır.
[119] J. A. Mc. Culloch, *Encyclopaedia of religion and ethics*, Vol. VIII, s. 886.
[120] Beal, *Buddhism in China*, London, 1886, s. 17.
[121] *Encyclopaedia of religion and ethics*, VIII, s. 867.

35. BÖLÜM
TÜRK MİTOLOJİSİNDE AĞAÇ

Türk Mitolojisi adlı eserimizin 1. cildinde, doğrudan doğruya ağaçla ilgili veya içlerinde mubarek, kutlu ağaçlar bulunan bir çok destanlardan örnekler sunmuştuk. Ayrıca büyük öncümüz ve hocamız Prof. Abdulkadir İnan, "*ağaç kültü*" hakkında çok değerli bir bölüm *Şamanizm* adlı eserinde, yazmıştır[1]. Dış Türklerdeki bu geleneklerin içinde yaşamış ve bu gibi konular üzerinde hayatını vermiş hocamızın, ince ve derin görüşlerine, hiç bir zaman ulaşamayız. Ayrıca onsuz, bir adım bile atamayız. Ancak bizim bu araştırmamıza göre gözatılırsa, materyelin çok daha genişlediği, Anadolu geleneklerinin de katıldığı bu bölümde, metod bakımından hocamızın izinde bir adım daha atıldığı görülür. Bu konuda, "*Göğün direği*" bölümümüze bakınız.

Ancak mitoloji, konu ve metodları bakımından, *din tarihi* değildir. Bu, kesin olarak göz önünde tutulmalıdır. *Mitoloji* veya *efsaneler*, kendi kendilerine bir bütündürler. *Efsaneler*, kendi içlerinde veya kendi kültür çevrelerinde karşılaştırılmalıdırlar. Yoksa çeşitli yerlerden alınmış, *ağaç* ile ilgili inanışları yanyana getirme, -*Uno Harva*'nın yaptığı gibi-, bir *mitoloji araştırması* sayılmaz.

"Uygur türeyiş destanı" içinde, Türklerin ağaç ile ilgili, en tipik mitoloji motifini görüyoruz. Bu destanda, ana motif, ağaç idi. 1. cildimizde bu destanı çok geniş olarak ele almış ve incelemiştik. Şimdi destanın kısa bir özünü, yeniden sunmağa çalışalım.

"*...Kara-Korum çaylarından, iki ırmak vardı. Bunlardan biri Toğla, diğeri de Selenge idi. Bu iki ırmak "Kamlancu" adı verilen bir yerde kavuşurlardı. Bu iki ırmağın kavuştuğu yerde, "iki ağaç" vardı. Bu ağaçlardan biri, "fusuk"; diğeri de farsların "naj" dedikleri, ağaçlara benziyorlardı. Kışın da bunların yaprakları, servi gibi, dökülmezdi. Meyvasının tadı ve şekli, çam fıstığına benzerdi. Diğer ağaca da, "tur" ağacı derlerdi. İki ağaç da, iki dağın arasında yetişmişlerdi.*

"*Bir gün, bu iki ağacın arasına, gökten bir "ışık" düşmüştü. Bunun üzerine, iki yanındaki dağlar büyümeğe başladı. Halk, şaşkınlıkla yaklaştığında, içeriden güzel bir "müzik" sesi duydular. Her gece buraya bir ışık düşmeğe başladı. Işığın çevresinde de, 30 kez "şimşek" çakıyordu. Yine*

[1] Abdulkadir İnan, *Şamanizm*, ss. 62-65.

aynı yer de 5 tane çadır kurulmuştu. Bunların her birinde de, beş tane çocuk oturuyordu. Her çocuğun karşısında, süt dolu birer emzik asılmıştı. Çadırın tabanı da gümüşle döşenmişti.

"Halk, diz çöküp, saygı ile selâm verdiler. Çocuklardan babalarını sordular. Çocuklar da, o iki dağı gösterdiler... Çocuklar, ağaçların karşısında saygı ile eğildiler. Ağaçlar da, dile gelip, onları öğdüler..."

Bu beş çocuktan biri olan *Bögü-Tekin*, sonradan *Bögü Kağan* unvanıyla tanınmış, ünlü bir Uygur kağanıdır. *Mani dinini*, Uygurlar arasına sokmuştur. *Türk inanışları* ile *Mani* dininin bazı özleri, bu destan içinde bağdaşmışlardır. 1. cildimizde bu konu üzerinde, geniş olarak durmuştuk[2].

Ağaç kovuğu, ırmak ve adacık motifleri

1) Oğuz destanı içinde, *Kıpçak-Beg de "çevresi sarp dağlarla çevreli, bir ırmak ortasındaki, küçük bir adada bulunan, bir ''ağaç koğuğu'' içinde doğmuştu..."*

- 2) Oğuz Han, *"ikinci karısını, böyle bir adacıktaki, ''ağaç koğuğu içinde bulmuştu"*.

- 3) Hıtay devletini kuracak olan *Kitan* kavimleri, soyca *Proto-Moğol* olmalıydılar. Bununla beraber Türk devlet düşüncesi ile mitolojisinden, çok derin olarak etkilenmişlerdi. Bunun üzerinde geniş olarak durmuştuk. Onların türeyiş efsanelerine göre, *''Erkek ata, beyaz bir ata binmiş ve ırmak boyunca, aşağıya doğru inmişti. Kadın ata ise, başka bir ırmak kıyısınca, boz bir öküz veya ineğe binmiş ve inmiş, kocası ile, ''ırmak kavşağı''* üzerinde buluşmuş ve evlenmişlerdi[3]..."

''İki ağaç'', bu efsanede, anne ve babayı göstermiş olmalıydılar. *Dış tesirler* ile *Mani dini*, kendilerini bu efsanede, açık olarak gösteriyorlardı. Özellikle ağaç motifinde. Ancak, *"ağaç ile çevresi"*, hep birlikte ve bir bütün olarak ele alındığı zaman, durum değişiyor ve *Türk mitoloji motifleri*, ağır basıyorlardı. Konuyu, küçük ayrıntılarla değil; tüm olarak ele alıp, incelemek gereklidir. Bu efsanedeki ağaçların diğer özlerini, bundan sonraki sahifelerimizde ele alacağız.

Hayvancı ve ormanlı Türkler

1. ''Ağaç kültü'' ile ''orman kültü'', görüşümüze göre, birbirinden ayrı olarak incelenmelidir. *Ormanlı Türkler*, yalnızca Altay-

[2] B. Ögel, *Türk Mitolojisi*, s. 88 vd. Güveynî'den.

[3] Hıtay devletinde, *yüksek Türk devlet felsefesi* ile, *Proto-Moğol kabile geleneği*, benzeşmişti: *Türk Mitolojisi*, s. 83.

ların kuzeyi ile kuzey taygalarında görülüyorlardı. Bunlar da büyük devlet kurmamış ve ileri bir kültüre sahip olamamışlardı. Göktürk yazıtlarında adları geçen, *"Bökli Kağan"*, Göktürklerin çok doğularında, belki de *Kadırgan ormanları* üzerindeki geri *Proto-Moğol* kavimlerdi. Kül Tegin yazıtında da şöyle deniliyordu: *"... Doğuda, gün doğusunda, Bökli Kağan'a kadar, asker gönderivermiş, (akın yapmış)..."* Bu sözlerin eski türkçesi şöyledir: *"... İlgerü, kün togsıkka. Bökli Kagan'ka tegi, süleyi bermiş..."*

2. ''Ormanlı ve bozkırlı halk'' deyişini de, yine Kültegin yazıtında görüyoruz. Bunlar da yine, doğudaki *Proto-Moğol* kavimleri olabilirlerdi. Yazıtta, *bozkırlı* yerine, *"çöl(l)iğ"*, yani *çöllü* sözü kullanılıyordu. Belki de bunlar, *Gobi* çölünün kuzeyindeki vahalarda oturan kavimlerdi. Yazıt, Göktürklerin çevresindeki kavimleri sayarken, şöyle diyordu:

"... Öne doğru, gün doğusunda, bökli (bükli) çöllig il..." Yazıttaki eski Türkçesi ise şöyledir: *"... Öngre, kün togsıkda, bökli (bökli) çöl(l)ig il..."*

Anadolu'da, küçük ağaçlıklı kümelere, *"bük" adı verilir.* Bundan dolayı, yazıtlarda da bu sözü böyle okumak istedik. Ancak eski söylenişinin *"bök"* olabileceğini de düşündük. Bu deyim üzerinde, az sonra daha geniş olarak duracağız.

Göktürklerin doğusunda, *Ormanlı kağanlar* ile *ormanlı iller* başlıyordu. Türklerin daha sonraki *Ağaç-eri* illeri, daha batıda idiler. Aslında bunların adlarına bakarak, ormanlı olduklarını düşünmek de yersizdir. Çünkü bunlar, adlarının anıldığı çağlarda, ormanların içlerinde değil idiler. *Hayvancı* Göktürkler, elbette ki, *yaylacı* kavimlerdi. Ancak Göktürk illerini gözden geçirdiğimiz zaman, bunlardan hiç birinin sık ormanlar içinde oturmadıklarını görüyoruz.

Çingiz Han çağındaki *Moğollar*, yaşayışlarına ve ekonomik durumlarına göre, başlıca iki bölüme ayrılıyorlardı: *1) Orman boyları veya avcılar. - 2) Bozkır boyları veya hayvancılar.* Kaynaklar, bu ayrılığı kesin olarak yapmışlardı. Bu kesimlerin Moğolca adları ise, şöyle idi: *Hoyin irgen* ve *Ke'erün irgen.* Vladimirtsov'a göre *ormanlılar*, Baykal gölü çevrelerinde, yukarı Yenisey kaynaklarında ve İrtiş ırmağı yakınlarında yaşıyorlardı. *Bozkırlı çobanlar* ise, Kulun-Buir gölünden, Altayların güney eteklerine ve Çin duvarına kadar uzanıyorlardı. Devleti kuran ve yaşatanlar, bu halk kesimleridir. Tabii olarak bu tablo, XII. yüzyıl kaynaklarına göre çizilmiştir[4].

Göktürk yazıtlarının *ormanlılar* için çizdiği tablo da, XII. yüzyıldaki duruma uyuyordu. Konuyu daha çok uzatmıyacağız. *Orman kültü* mese-

[4] Vladimirtsov, *Moğolların İçtimai Teşkilâtı*, tercümesi, s. 56 vd.

lesini, daha sonraya bırakarak, Türklerin kendi evlerinin önündeki, evi süsleyen ve manalandıran ağaçlarıyla söze başlıyacağız.

Evin önündeki, "evin ağacı"

Konuyu ilk önce, gerçek hayattan alıp, ondan sonra mitolojiye gidelim. Mitoloji de gerçek hayatta görülen ve yaşananların, duygulaştırılması ve kişileştirilmesidir. *Türklerin yaşayışı* ile yola çıkma metoduyla, *Türk mitolojisi* motiflerini bulup, kurabiliriz. Anadolu köylerinde de, her evin önünde veya bahçesinde bir *ulu ağaç* vardır. Bunlar evin süsü ve duygusudur. *Pınar* ile *ağaç* da, birbirini tamamlayan iki motif olmuştur. Nitekim Dede Korkutta da, bu güzel ve mutlu kompozisyon, şöyle anlatılmaktadır:

"*... (Beyrek), andan babasının ordusuna geldi. Meğer evlerinin önünde bir "büyük ağaç" var idi. Dibinde, yahşı bir "bınar" var idi. Beyrek baktı gördü kim küçük (kiçi) kız karındaşı, bınardan su almağa gelir. Kardaş Beyrek deyü ağlar buzlar, toyun düğünün, kara oldu deyü ağlar*[5]..."

Anadolu'da yaşayan biz Türkler için de, yukarıda anlatılan manzara, hiç de yabancı değildir. Elbette ki bizde artık bu ağaçların, din ve mitoloji manaları kalmamıştır. *Ancak bu ağaçlar bizim, ailemizin, evimizin, soyumuzun en değerli hatıralarıdır.* Anadolu'da da bu ağaçlar kesilmez. Ancak bir felâket sonunda, kesilir veya yok olurlar. *Her köyün de, kovuklu ve yaşlı bir ağacı bulunur.* Bundan dolayı Dede Korkut'taki şu sözler de, bize çok yakın gelirler:

Gölgelice kaba ağacın kesilmesin!

1) "... Han'ım! Yerli kara dağların yıkılmasın! Gölgelice kaba ağacın kesilmesin[6]..."

2) "... Gölgelice kaba ağacım, kesiliptir!.. Dünyalıdaki, bir kardaşım alınıptır! Ozan senin haberin yok! Çalma ozan, ayıtma ozan[7]..." Burada da bir *"ağaç-kardeş"* eşlemesi görülmektedir. Yukarıda ise, *"dağım ağacım-suyum"* eşlemeleri görülmüştü.

3) "... Akıntılı görklü suyun soğulmuş idi, çağladı ahır! kaba ağaçtan, dal budağın kurumuş idi, yeşerip göğerdi ahır[8]!..." Dede Korkut'taki mantık eşlemeleri, hiç şaşmamaktadır. Burada da, *"dağın-suyun-ağaçta, dal budağın"* eşlemeleri, devam edip, gitmektedir.

[5] *Dede Korkut kitabı*, 102-4.
[6] Aynı eser, 35-4: *Dirse Han* oğlu *Buğaç Han* boyu.
[7] Aynı eser, 105-10: *Bamsı Beyrek* boyu.
[8] Aynı eser, 258-5: *Basat, Depegöz*'ü öldürdüğü boyu.

1. "Çocuklar ve ağacın dalı, budağı" anlayışı, bu günkü atasözlerimizde de sürüp, gitmektedir. Türklerde yeni nesiller, köklü ve kaba ağacın, dalları ve yaprakları gibi görülmüşlerdir. Yukarıda da görüldüğü gibi, *"oğul Beyrek"*, ağacın dalı budağı; *"kardeş Beyrek"* de, gölgelice kaba ağaç gibi görülmüş veya öyle anlatılmıştır. *"Ağaçların dalları"* için, hocamız Prof. Abdulkadir İnan, şu çok eski karakterdeki, değerli bilgileri veriyor: "*... Çocuğu olmayan Yakut kadınları, yuvalı kara çam ağacına gelirler, beyaz at derisini ağacın altına sererler ve ağacın altında dua ederler... Bazı ağaçlardan ince ve yapraksız dallar sık olarak görülürler. Uzaktan bakılınca bu dallar, "kuş yuvasını" andırırlar. Yakutlar buna "arık"; Başkurt Türkleri ise, "yel yuvası, yani "kuş yuvası" derler*"[9] Ağaçlardan çocuk isteme üzerinde ayrıca duracağız.

"Gölgelice kaba ağaç", Dede Korkut kitabının sözleri ve özleyişidir. Ancak bizler gibi herkesin de özlediği, gölgesi bol bir kaba ağaçtır. Kaba ağacın gölgesi yemek yeme, eğlenme yeridir. Dede Korkut kitabında çoban, Kazan'a şöyle diyordu: "*... Beli ağam Kazan, geceden bir kuzu pişirip, durur em, gel bu ağaç dibine inelüm, yiyelim, dedi*[10]..." Kaba ve yaşlı ağaç, evimizin, köyümüzün ve bahçemizin bir sembolü idi.Yeniden dönmek üzere bu konuyu, Dede Korkut'taki şu muhteşem ve görkemli sözlerle bitirelim:

"Ilgayuban kara dağım yıkan, Kazan!

"Gölgelice kaba ağacım kesen, Kazan!

"Bıçak alıp, kanatlarım kesen, Kazan![11].

Ağaç dikme

"Ağaç dikme, sevaptır": Bu Türklerin, İslâmiyetten önce de, yaygın bir gelenekleri idi. Elbette ki bunun, sembolik, din, inanış ve en eski Türk mitolojisinden gelen, neden ve sebepleri vardı. Osmanlı devletinin kuruluşu ile ilgili söylentilerde de, bu inanışın izleri vardır. "*Geyikli Baba, Orhan Gazi'nin bahçesine kavak dikiyor*" ve yeşeriyor. Bu örnekler, çok daha genişletilebilir. "*Ahmed Yesevî'nin ağaç atıp, yeşermesi gibi*"... Biz burada, *"ağaç kültü"* ile *"orman kültü"* nü, birbirinden ayırmıştık. Ancak dikme konusunda, ağaç ile ormanı yakınlaştırabiliriz.

"**Mezarlara ağaç dikme**", çok eski bir Türk geleneğidir. Antalya'nın Toros yaylalarında *iledin*, yani bir lâdin dalını, mezar üzerine koymak, bir gelenektir. "*Ardıçlı mezarlar*", Ortaasya ile Anadolu'da, çok önemli bir yer tutarlar. Antalya Toroslarında *ardıç ağacı*,

[9] Abdulkadir İnan, *Şamanizm*, s. 64.
[10] *Dede Korkut kitabı*, 49-2.
[11] Aynı eser, 149: *Uruz Beg'in tutsak olduğu boyu.*

dağların en yüksek yerlerine kadar tırmanır. Bunlara, *"mıhlı ardıç"* derler. Üzerlerine de çoğu zaman, *paçavra* bağlanır. Ortaasya'da da *ardıç* yerine, arça denir. *Ardıçlı mezarlar,* Manas destanında da önemli bir yer tutuyorlardı. *"(Manas Han'ın Kalmuk soylu yiğidi) Alman-Bet, arçalı (ardıçlı) mezarların,* tanrısıyla doğmuştu"[12]

2. "Ardıçlı Mezar hazretleri" hakkında hocamız Prof. Abdulkadir İnan, çok önemli bir vesika da bulmuş konumuzla ilgili olduğu için, buraya aynen alıyoruz:

"Müslüman olan Alp-Colay'ın bindiği, Boz-kısrak, oğlu Aç-Budan'a şöyle demişti: " - Colay beni kurban etsin, başım ile tırnaklarımı, Arçalı Mezar Hazretlerine assın, kanımı ve etimi, ite-kuşa koklatmadan gömsün[13]*!"* Hocamız, bu *Arçalı Mezar*'ın Kırgız destanlarının bir çok yerlerinde geçtiğini söylüyorlar. Bu mezar hikâyesinin *ölü kültü* ile birlikte *ağaç kültü* için de bir şeyler söylediğini, sözlerine katıyor.

Ardıç ağacı üzerinde az sonra daha geniş olarak duracağız. Bu ardıçlar mezarların üzerine sonradan mı dikiliyordu; yoksa ardıçlı yüksek bölgelere mi ölüler gömülüyordu? Bunun bilemiyoruz. Anadolu'daki *mıhlı ardıç* inanışı üzerinde durmuştuk.

3. **Ruhu dinlendiren ağaç:**

Çingiz Han soylarının mezarları üzerine ağaç dikme geleneği de çok yaygındı. Bu geleneği, Çin'in kuzeyinde devlet kurmuş olan *Tobalar'da da görüyoruz. Bu bir ağaç kültü* mü; yoksa *orman kültü* mü idi, bunun üzerinde duramıyacağız. Bu konu üzerinde, Barthold geniş olarak durmuştu:

"... Ölümünden sonra Çingiz Han, bu ağacın altında gömüldü. Bu ağacın çevresinde, aynı yıl sık bir orman yetişti ki, eski korucular (korukçı) lar bile... Çingiz'in mezarına nasıl gidilebileceğini bilememişlerdi. Hanların gömüleceği yer, yaygın olarak, orman kültü veya ağaç dikme ile tayin edilmiş olsa gerektir.

"Plano Carpini ve arkadaşları bir çalılık yanından geçmişlerdi. Bu çalılar Ögedey Han tarafından, "ruhunun istirahatı, dinlenmesi" için dikilmişti. Burada bir dal kesmek bile ölüm cezası ile yasaklanmıştı[14]*..."*

4. **Mezarlıklara, orman ve ağaç dikme:**

Barthold, *İlhanlı Argun Han*'ın mezarının adının *"our"*, yani orman olarak okunmasını teklif etmektedir. Mezarlık üzerinde ağaç yetiştirmek, ölünün gömüldüğü yeri belirsiz etmek için, en iyi yoldu. *Taş babalar* üzerinde araştırma yapan Veselovkiy'e göre, *ot ve yeşillik ekme* yoluyla mezarlar, daha iyi örtülebiliyorlardı[15]. Herhalde bu iş, ölünün gücüne göre yapılıyordu.

[12] Prof. A. İnan, *Makaleler,* s. 140.
[13] Aynı eser, s. 149: *Manas destanı* üzerine notlar.
[14] W. Barthold, *Türklerde ve Moğollarda Defin Merasimi:* A. İnan, *Makaleler,* s. 375.

Anadolu'da Antalya'daki Toroslarda, *mezarlar* üzerine bir *iledin,* yani *lâdin* ağacı konuyordu. Bunlar ekilmemiş de olabilirdi. Bununla beraber Anadolu'da, mezarların çevrelerine ağaç ve üzerine çiçek vb. dikme, yaygın bir gelenek halindedir. Bu eski Türk geleneğine göre araştırma yapılırsa, daha pek çok şey bulunabilir.

5. **Ağaç ve "bayrak" benzeşmesi:**

Bu konu üzerinde, *"Türk Kültür Tarihine Giriş"* adlı eserimizin, 6. cildinde geniş örnek ve vesikalarla durmuştuk. Burada yeri gelmişken, yeni bulduğumuz bir vesikayı sunmağı da, yararlı görüyoruz. Radlof, *"Türk Halk Edebiyatından Örnekler"* adlı eserinde, Kuzey-Batı Türklerinden derlenmiş bir *şarkı* veriyor. Şarkı, baştan aşağıya kadar atasözleriyle oluşmuş gibi, görünmektedir:

"... Çamın tepesi kırdır; hakanın belgesi ise, bayraktır[16]*"* Herhalde bunun manası şöyle olmalıdır: Çamların göklere yükselen dorukları kırımsı veya sislidir. Yüce çamlara benzeyen, hakanın doruğu, belgesi ise, bayraktır. Bunu benzer başka örnekler de sunmuştuk. Bayrak, ulu ağaçlar gibi yükseliyordu.

6. **Tek ağaçlar**

Anadolu'da, dağların veya tepelerin üzerindeki "tek ağaçlar", halkın kalbinde sevgi ve saygı ile yer almışlardır. Halk bilgisi araştırıcıları, bu örnekleri çoğaltabilirler. Bu adla anılan yer adları da vardır. Biz araştırıcılara yol gösterebilmek için bir örnek sunacağız. Barthold bu notları *Reşideddin*'den almıştı: *"... Burhan Haldun dağında, tek bir ağaç vardı. Çingiz Han, bu ağacın altında gömülmesini istemişti. Ölümünden sonra Çingiz Han bu ağacın altında gömüldü. Ağacın çevresinde de sık bir orman yetişti*[17]*..."*

Çingiz Han'ın mezarı çok gizli idi. Hatta gömenlerin, öldürüldüğü bile söylenir. Bu nedenle adı geçen ağacın bir *makam* olması da düşünülebilir. Çingiz Han bir savaşta, *"bu dağa sığınarak kurtulmuştu. Bundan dolayı dağı selamlamış ve kurban sunmuştu".* Böyle bir dağda, tek ağacın *kutlu* sayılması da, normal görülebilir.

[15] A. İnan, *Makaleler,* s. 375. Barthold'un yazısından.
[16] Radlof, *Proben,* IV, s. 139/177: *"Karagay başı kuu bolır; Han bülgüsi tu (tuğ) bolır!..."*
[17] Barthold, aynı eser, bk. *Makaleler,* s. 374.

AĞAÇLARA PAÇAVRA BAĞLAMA VE BAYRAK

Yine yukarıda andığımız eserimizin 6. cildinde *paçavra bağlama* ile *bayrak* arasında bir ilgi kurmağa çalışmıştık. Bu gelenek, Anadolu'da da çok yaygındır. Özellikle *tek ağaçlar* ile *mezar* yanındaki veya *pınarbaşlarındaki* ağaçlara, yaygın olarak bağlanır. Anadolu'da bunun çeşitli örnekleriyle, inanış ve tutumlarını görebiliriz.

1. **''Kutlu (kutluk) ağaçlara paçavra bağlama''**, Ortaasya Türklerinde de çok yaygındır. Ancak ağacın kutlu sayılması gerekir. Hocamız Prof. Abdulkadir İnan, bu konuda bazı güzel örnekler vermiştir. *Kutlu ağaçlara kurban kesilirken, paçavra da bağlanıyordu*[18]. Anadolu'da belki *kurban* ile *paçavra bağlama* birleşik bir tören protokolu ile artık yapılmıyordu. Ancak bizde de kurban kesilen *yatır, ziyaret* ve makamların yakınlarında, paçavra bağlanmış ağaç ve çalılıklarda paçavra görülebilir. Ortaasya'da Hocent şehri yakınında, ''*Evliya kavak*'', yani ''*Evliya tirek*'' adı verilen, bir kavak da vardır. Bu bölgedeki bazı Türkler de, bazı dağların üzerinde, evliya mezarı bulunduğuna inanıyorlardı. *Dağların doruklarında* kurban kesiyorlar ve ağaçlara da paçavra bağlıyorlardı[19].

2) **''Mezar üzerine tuğ ve bayrak asma''** veya dikme, ağaçlara *paçavra* bağlama geleneği ile birlikte gidiyordu. Hocamız Abdulkadir İnan, bu gelenekleri gözleriyle görmüş veya yerli Türklerden kulağıyla dinlemiştir. Herhalde *bayrak* gibi bir paçavra bulunamazsa, ''*at yelesi veya at kuyruğundan bir kıl*'' bırakılıyordu[20]. Bundan dolayıdır ki ''*tuğ ve bayrak*'' adlı eserimizde, mezar bayrağı dolayısıyla, bu paçavra bağlama geleneğine önem vermiştik.

BAZI ''KUTLU'' AĞAÇLAR

1. Ardıç ağacı: *Ardıç* sözü ve ağacı, eski Uygur yazılarından, güçlü ve öz Türk kesimlerinden derlemeler yapan *Kaşgarlı Mahmud*'a ve oradan da Anadolu'ya kadar gelir. Kuzey Türkleri ise ardıca, *arça* derler. *Arça* adını taşıyan pek çok yer de vardır. Çağatay Türk kültür çevresi ile Doğu Türkistan'da ise *arça* sözü, daha çok *çam fıstığı* manasında söylenmiştir[20].

Artuç, yani ardıç, 11.yy.da, Kaşgar'da iki yer adı olarak görülür[21]. Eski Uygur yazılarında, *artuç urugı*, yani ''*ardıç tohumu*'', ilaç olarak kullanılıyordu[22]. Yine Uygur yazılarında, *ardıç ve söğüd* ile ilgili bir

[18] *Anohin, Altay Şamanlığına ait Maddeler:* Tercümesi için bk. A. İnan, *Makaleler*, s. 468.
[19] Aynı eser, a. yer.
[20] Radlof, *Wörterbuch*, I, s. 315.
[21] Kaşgarlı Mahmud, I, s. 95. Anadolu'da da, ''*artuç/ardıç*'' geleneği devam eder.
[22] R. Rahmeti, *Uigurische Heilkunde*, II, 3, 177.

şiir görülüyordu: ''*Ardıç ve söğüd budağı (butıkı), yüz türlü yırgalanır (ırgalur)*[23]. Bu sözlerin niçin söylendiğini bilemiyoruz.

a) **''Kızın, ardıç gibi sallanması'':** Bu söz ve benzetiş, 11. yüzyılda derlenmiş, eski Türk şiirlerinde görülüyordu. Eski türkçesinde, ''*yaylır anın artuçı*'', deniyordu. Kaşgarlı Mahmud bu sözü, ''*kız iki yanına ardıç gibi yayılır, salınır*'', diye yorumluyordu[24]. Ancak burada, ''*kızın ardıcı*'' gibi bir mana gizli kalmaktadır. Bu kadar güzel ağaç ve çiçek var iken kızlar, niçin ardıca benzetiliyordu.

b) **''Ay hâlesi ve ardıç ağacı'':** Bizde *ay ağılı*, en güzel şeylerden biridir. Yine 11. yüzyıl eski Türk şiirinde de, *ay ağılı*, yani *ay evi* ile *ardıç dalı* veya budağı arasında, bir eşleme yapılıyordu: ''*Kim demiştir (ayıp) ve kulak işitmiştir ki, ay evi (yani ağılı), ardıç dalıdır*''. Kaşgarlı Mahmud, bunu böyle tercüme ediyor; ancak yorumunu çelişkili yapıyordu: ''*Burada cariyeleri anlatıyor, yüzünü aya ve boyunu da, dala benzetiyor*[25]''. Yani eski türkçe, ''*ay evi*'', *artuç butak*'' sözü, karanlıkta kalıyordu. İçindeki derin manayı sezemiyoruz. Ancak güzel ve boylu kızların ardıç dalına benzetildiğini de, ikinci bir örnekle görmüş oluyoruz.

c) **''Ardıçlar ve dizgin'' benzeştirmesi:** Eski Türk halk edebiyatı tabiat ile içiçedir. *Ardıçları da kişileştiriyor* ve kendi günlük hayatı ile birleştiriyordu. 11. yüzyılda derlenmiş eski bir Türk şiiri dağları, ırmakları ve yamaçlarındaki ardıçları anlatırken, şöyle diyordu: ''*Tamga suyu, (taşra) çıkıp, dağı geçer; çevresinde biten ardıçları, dizginle yedeğinde (götürür, yeter)*''. Bizim bu şiirden anladığımız budur. Ancak tercümesinde ''*çevresinde sıra sıra ardıçlar yetişiyordu*'', gibi bir yoruma gidiliyordu[26]. *Brockelmann*'ın yorumu da, bizimkine yakındır[27].

d) **Dağ ardıçları ve keklikler:** Yine 11. yüz yıl örneklerinde, ''*tag artuçlandı*'', yani *dağ ardıçlandı* gibi sözler görüyoruz[28] Bilindiği üzere ardıç, yapraklarını çok az döker. Yeni bir ardıç ormanı mı doğdu? Böyle mi denmek isteniyor? Bilemiyoruz.

''*Ardıcın kozu olmaz, yalancının sözü olmaz*'' deyişi de bir Anadolu atasözüdür. Gerçekten ardıç, dayanıklı bir odun değildir. Ayrıca *ardıç ve keklik* üzerine çok şeyler söylenmiştir. Çünkü ardıçlı yerlerde keklik çok olur.

2. Elma ağacı: Elma ile elma ağacının Türklerde ayrı bir yeri vardır. Anlaşılıyor ki Türkler, elmayı çok erken çağlardan beri tanıyorlardı. Or-

[23] *Türkische Turfan Texte*, I, 165.
[24] Kaşgarlı Mahmud, I, s. 412. Sözün manası, karanlıktır.
[25] Aynı eser, I, 377: Söz ve yorumu, karanlıktır.
[26] Aynı eser, I, 424: *Ardıçlara* kişilik veriyor.
[27] Brockelmann, AM I, 29, 2a.
[28] Kaşgarlı Mahmud, I, s. 312.

t a a s y a 'da *Almalıg* gibi bir şehrin bulunması; ayrıca Alma-Ata gibi bir *evliya makamının* kaynaklarda anılması, bunu gösteren başka izlerdir. A n a d o l u masallarında da, elmanın ayrı bir yeri vardır: *a) Çocukları olmayan çiftlere bir derviş veya Hızır (?), bir elma verir ve yemelerini öğütler. - b) Güveyinin yeni gelen gelinin önüne elma atması. - c) Sevgiliye, sevgi belgesi olarak elma göndermesi. - d) elma ağacının kuruması, gibi*[29]...

"Kısırlık ve elma" ilişkisi, A n a d o l u 'da olduğu gibi, M a n a s destanı içinde de görülüyordu. *Y a k u p H a n*, çocuğu olmayan karısı için, *"gidip, elma ağacının altında yuvarlanmıyor"*, diye şikâyet ediyordu. Bunun üzerinde çok yerde durmuştuk. Yine K ı r g ı z şiirlerinde *Koşa*, kıyılarda biten *s a k s a u l* ağacının tohumlarını, yalancı elmalara benzetiyordu[30]. Şiirin içinde, bunun da ayrı bir manası vardır.

"Güz elması", Türklerde yanakların bir güzelliği ve sağlık belgesi gibi görülmüştür. D e d e K o r k u t kitabında sık sık şöyle dendiği görülür: *"Güz almasına benzer al yanaklım!"* Bu sözlerin pek çok çeşitlemelerini biliyoruz. *"E k ş i e l m a"* için de, 11. yüzyılda halk ağzından derlenmiş çok güzel bir atasözü tanıyoruz[31]: *"Atası ekşi (açıg) elma yese, oğlunun dişi kamaşır (kamar)"* *K u t a d g u B i l i g* içinde, elma ile ilgili bilgi bulamıyoruz.

3. K a v a k a ğ a c ı : A n a d o l u masallarında da kavak ile ilgili motiflere rastlanır. Ancak konuya ilk önce dış Türklerden başlıyalım: *"E v l i y a K a v a k"*, yani *"Evliya tirek"*, Hocend şehrinde bulunuyordu. *"Çocuğu olmayan kadınlar, bu ağacın dibine gidiyor ve dua edip, paçavra bağlıyorlardı"*. Bu notu, hocamız Prof. Abdulkadir İ n a n vermiştir[32]. A n a d o l u 'da yalnızca kavağın mubarekliği pek görülmüyor.

"D i r e k" sözümüzün bir karşılığı olarak, *"tirek ve terek"* deyimleri, K u z e y Türklerinde, k a v a k için de, söylenir. Tabii olarak A n a d o l u 'daki kavak türleri ile O r t a a s y a 'dakiler arasında da bazı ayrılıklar vardır. Bunun için kavak hakkında söylenen deyimler üzerinde duramıyacağız. Kuzeylerdeki *Teleüt* Türkleri, *"kavaktan yüksek ağaç yok"*, derlerdi[33]. *Göğe en çok uzanan ve göğe yakın olan ağaçtır.* Bu konu üzerinde, *göğün direği* gibi kabul edilen ağaçlar ile ilgili bölümümüzde duracağız. Ayrıca, *"Temir terek"*, yani *"D e m i r k a v a k"* anlayışı ve deyişini de, bundan dolayı masallarda ve *K u z e y - T ü r k mitolojisinde görebiliyoruz*[34].

[29] W. E b e r h a r d , *Typen der Türkischer Volksmärchen*, s. 430.
[30] R a d l o f , *P r o b e n* , III, s. 34/42: *"... Söksöül kumga biter, bas (başı) almalı..."* K o ş a ile B i k e '-nin atışmasında.
[31] Kaşgarlı M a h m u d , III, s. 311: *Açıg alma* = Acı (?) ekşi elma.
[32] A. İ n a n , *Müslüman Türklerde şamanizm kalıntıları*, Makaleler, s. 468.
[33] R a d l o f , *Wörterbuch*, III, s. 1062. Kavak, yani *"terek"* maddesi.
[34] Aynı eser, a. yer. *"Pay-terek"*, yani B a y k a v a k da denilir. *"Temir-terek"*, daha yerli ve eski bir deyimdir.

"R ü y a d a k a v a k" : Rüyada bir ağacın çıkıp, büyümesi, Batı Türklerinde daha çok bir hükümdârlık veya güç kazanma sembolü olarak görülmüştür. Nitekim E b ü l g a z i B a h a d ı r H a n 'ın, *Şeçere-i Terâkime*, yani Türklerin şeceresi adlı kitabında, böyle bir motifi görebiliyoruz:

"... K e r e n c e - H o c a 'nın oğlu T o g u r m ı ş , işini gücünü yoluna koyduktan sonra, çok yıllar önce görmüş olduğu bir rüyayı hatırlamış: Bu rüyada, g ö ğ s ü n d e n b i r a ğ a ç ç ı k m ı ş , göğermiş. Yükselmiş, budaklanmış ve yapraklarla dolmuş, Togurmış, sabah olunca Miran-Kâhin'e koşmuş ve rüyasını anlatmış. O da şöyle demiş:

-"Sakın bu rüyanı hiç kimseye söyleme. Bu, çok iyi bir rüyadır[35]*"* Bunun örneklerini, O s m a n l ı geleneklerinde de görebiliriz. *Togurmış*, yani *Doğurmuş*, sonradan çok güç sahibi olmuştur.

"Ö l ü m ve d i r i l m e sembolü", kavak: Bu motif, özellikle M a n a s destanında çok görülüyordu. *"O c a k 'tan kavağın çıkıp, göğermesi ve göklere doğru tırmanması"* iyi bir alâmet idi[36]. M a n a s H a n 'ın dirilmesi de böyle bir rüya ile bağlanmıştı:

"... M a n a s 'ın hatunu K a n ı k e y , bir rüya görmüş ve hemen koşarak, kayın babası Y a k u p H a n 'a anlatmış: " - Çok karanlık bir gecede, birden parlak bir ay çıktı. Çok karanlık bir günde, birden bir güneş çıktı. Birden bir k a v a k ç ı k m ı ş , göklere kadar yükselmişti. Kavağın dallarından birini sen; birini de annesi eğmiş, dallara tırmanarak, göklere çıkmıştınız[37]*..."* Bu rüyadan sonra, M a n a s 'ın diriliş haberi gelmişti. Ö l ü m sembolü olarak bir kavağın çıkması ise, M a n a s 'ın oğlu *Semetey*'in destanında görülüyordu:

"S e m e t e y 'in hatunu A y - Ç ö r e k bir rüya görüyor. Rüyada, bir d e n i z ortasında bir kavak görülüyor. Bütün evliyalar ile ruhlar buraya toplanıyorlar, ata biniyorlar ve bir kurban istiyorlar[38]*..."* Bunun üzerine Semetey'in hatunu kocasının yola çıkmasını önlemek istiyor. Fakat başaramıyor. Bundan sonra S e m e t e y 'in ölüm haberi geliyor...

"R u h l a r v e k a v a k" : A n a d o l u 'da da, bu anlayışla bürülenmiş kavak motifli masallar görülür. Ancak görüşümüze göre bu masallar, iyi derlenmemişlerdir. Bu konu üzerinde az sonra duracağız. Kavaklarda, bazan *iyi ruhlar* ve bazan da *kötü ruhlar* görülüyordu. Belki bu motiflerin derinlerinde, *hayat ağacı* anlayışı da yatabilirdi.

[35] B. Ö g e l , *Türk Mitolojisi*, I, s. 35: *Şecere-i Terâkime*'den.
[36] Aynı eser, s. 514: *M a n a s* destanından.
[37] Aynı eser, a. yer: Rüyada, *"kavağın çıkıp, yüceleşmesi"*.
[38] Aynı eser, a. yer: M a n a s 'ın oglu S e m e t e y destanından.

Tepegöz motifinin, İç Asya benzerlerinden biri olan *Er-Töştük* destanında da böyle bir ağaç görebiliyoruz: "*...Oğlan, eğri büğrü bir kavak altında konaklar... Bir şeyini unutur... Yeniden almağa gittiğinde, eğri kavağın altında bir devin oturduğunu görür... Oğlana uçan atı Çal-Kuyruk, öğüt verir*[39]..." Eğri Kavak motifini, Anadolu'da da göreceğiz.

"**Pınardan kavak çıkması**" gibi bir motifi de Anadolu da görüyoruz. *Elvan* ve *Gemlik* bölgelerinde toplanmış masallarda, "*şehzade bir pınara düşüyor ve orada öldürülüyor. Pınardan bir kavak çıkıyor. O kavağı da kesiyorlar*", böylece hayatına son veriyorlar[40]. Herhalde bu kavak, şehzadenin ruhunun bir görüntüsü idi. *Nar tanesi* adlı yine bir Anadolu masalında ise, "*üvey annesinden kaçan bir kız, kuş donuna giriyor ve saklanıyor, fakat öldürülüyor. Kuşun kanından bir kavak göğeriyor. Bu kavaktan da kız çıkıyor. Üvey annesi öldürülüyor ve kız sevgilisiyle evleniyor*[41]..." Hızır'ın da rol aldığı "*iki sihirli kavak*" masalı ise, çok karışıktır[42].

"**Secde eden kavak**" da, Ali Rıza Yalgın'ın kitabında ve derlemelerinde görülüyordu: "*Göksün'de bir kavak ağacı, rüzgârdan güneye doğru devrilmişti. Halk bunu, "kavak secde etti" diye yorumlamıştı. Fakat öğretmenler buna kızmışlar ve kavağı kesmişlerdi*[43]". Kavak secde eder mi? Bu, başka bir şeydir. Önemli olan inanıştır. Nitekim öğretmenler de kızmışlar ve kavağı kesmişlerdi.

"**Ak-kavak kızı**": Bu masal da, Ali Rıza Yalgın tarafından derlenmiştir. Dede Korkut kitabındaki *Bey-Beyrek* hikâyesinin bir Güneydoğu Anadolu örneğidir: "*Bir derviş, oğlanın adını, Beyböyrek; tayının adını da Bengi-boz kor*". Oğlan adını duyduğu, "*Ak-kavak kızını almağa gider. Atı, Bengi-boz da konuşur ve oğlana akıl verir.*" Bir Altay-Türk destanında olduğu gibi.. *Bey-Beyrek*, Dede Korkut kitabında olduğu gibi, "*Ak-kavak kızı ile güreşir ve kızı yener. Kız böylece Bey-Beyrek'e teslim olur.* Bundan sonra destanın, yeni katkıları başlar. *Uyuz-pınarı, Uykupınarı* gibi, pınar motifleri yer alır. Masal, sonra yeni Dede Korkut motifleri ile çerçevesi içine girer. Masalın başlangıcında, "*Ak-kavak kızı, kötü bir ruh ve korkunç bir cadı*" gibi sunulur. Ancak sonradan, iyi bir sevgili haline dönüşür[44].

d) "**Kavakta bir kız bulma**" motifi, Ankara ve Çankırı'da derlenmiş olan, *Kamber* adlı bir masalda görülür. *Kamber*, kavakta bir kız

[39] Aynı eser, a. yer: Er-Töştük destanından.
[40] W. Eberhard, *Typen der Türkische Volksmärchen, s. 182.*
[41] Aynı eser, s. 186.
[42] Aynı eser, a. yer.
[43] Ali Rıza Yalgın, *Cenupta Türkmen Oymakları*, II, s. 362.
[44] A. R. Yalgın, aynı eser, II, s. 91.

bulur ve onunla evlenir[45]... Kavağa çıkan kızlara, başka Anadolu masallarında da rastlanır[46].

"**Kızların kavağa çıkması**", gerçek hayatta, başka nedenlerle de duyulmuştur. Söylendiğine göre bazı yerlerde, mart ayında kızlar kavağa çıkarlarmış ve *kedi* gibi bağırırlarmış. Bağırdıktan sonra da, utanırlarmış ve "*adetiniz batsın*", diye de halka seslenirlermiş. Böylece koca ararlarmış. Belki eskiden, böyle şeyler de oluyormuş!

"**Uzun kavak hazreti**", diye başlayan tekerlemeler de vardır. Anadolu'daki bu sözlerde görülen "*hazret*" deyimi şaka yoluyla mı söyleniyordu; yoksa eski bir geleneğin bir devamı veya izi miydi? Görülüyor ki bu konular, daha da genişletilebilir.

Ulu kavak, yani "*Bay-terek*", daha çok *gök direği* anlayışıyla ilgili motiflerdir. Bundan dolayı bu konulara, az sonra döneceğiz. Kavak ile ilgili sözlerimizi, Dede Korkut'un şu muhteşem ve görkemli deyişiyle bitirelim:

"*Hanım Kazan! ünüm anla, sözüm dinle!*

"*Alan sabah durmuşsun!*

"*Ağ ormana girmişsin!*

"*Ağ kavağın budağından yırgayuban geçmişsin*[47].."

4. Çam ağacı: Kuzey-Türk destanlarında çam, önemli bir yer tutar. Çünkü bu bölgelerde, daha çok yaygın olan ağaç, çamdır. Altay destanlarında *dünya ağacı* veya *gök direği*, bir çam idi[48]. Halbuki bu dünya ağacı, Türk mitolojisinde kayın ve bazan da kavak idi. Yani kuzeye doğru çıkıldıkça, efsaneler ile masallarda, çam ağacı önem kazanıyordu.

"*Dağların kadısı katran, müftüsü çamdır*": A. Rıza Yalgın bu sözü *Aladağı*'nda duymuştu. *Binboğa*'da ise ona, şöyle denmişti: "*Dağların kadısı kamalak, müftüsü çamdır*"[49]. Görülüyor ki bizim Toroslarda da çam, müftü oluyordu. Bu sözün de aslına inmek gereklidir.

5. Çınar Ağacı: Anadolu'da çınar ile ilgili inanışlarda, Türklerden önceki kültürler ile dinlerin de devamı ve izleri vardır. Bundan dolayı dikkatli olunmalıdır. Her ne olursa olsun Türkler de çınarı, bir *ulu ağaç* veya Dede Korkut'un diliyle, bir *kaba ağaç* olarak saymışlardır. *İdege-bey Des-*

[45] W. Eberhard, aynı eser, s. 284.
[46] Aynı eser, s. 187.
[47] *Dede Korkut kitabı*, 110.
[48] U. Harva, *Die religiöse Vorstellungen der Altaischen Völker*, s. 52. *Dünya ağacı* bölümü.
[49] Ali Rıza Yalgın, aynı eser, II, ss. 12, 175.

tanı içinde baba, oğul Muradım için, *"çınardan bir beşik yaptırmıştı*[50]". Susam kürkü soğuk olur diye, *"gök sincab (tiyin) ile de beletmişti..."*

Anadolu masallarında çınar, ulu bir ağaç olarak görünüyordu. Haramî Mehmed masalında, *"şehzade haramîyi, bir pınardan atına su verirken, bir çınara saklanmış olarak bulmuştuk*[51]*..."* Burada da *"pınar-at-ulu ağaç"* motifleri, yanyana görülmektedirler. Çınarı bir ulu ağaç olarak kabul edersek, Anadolu masallarında buna benzer başka anmaları da açıklayabiliriz[52].

Anadolu masallarında *meşe, saksaul* hakkında da, bazı düşünceler vardır. *Meşe* ve *saksaul* üzerinde Ortaasya masallarında da, benzer görüşler yer alıyordu[53]. Hangi bölgede ne tür ağaç bol ise, masal motifleri de onlar üzerinde toplanıyordu.

6. Kayın ağacı: Kayın ağacının Türk mitolojisi ile masallarındaki yeri, çok bambaşkadır. Yalnız Ortaasya'daki kayın ile, Anadolu'da *kayın* denilen ağaç arasında ayrılık vardır. Ancak her ikisi de birbirine benzerler. Orta ve Kuzey Asya'daki kayın, (al.*Birke)*, Anadolu'da yoktur. Anadolu'da *karaağaç* adı ile anılan ağaca, (a.*Buche)*, kayın denilir. Bunları bilmede, bir yarar vardır. Ancak, *"kayın geleneğinin Ortaasya'dan Anadolu'ya nasıl gelmiş olduğunu göstermesi bakımından da"* bu örnek, Türk kültür tarihi bakımından büyük bir değer taşır.

a) "Dede Korkut'ta kayın", ancak oklar dolayısıyla geçmektedir. Osmanlı *ok-nâme*'lerine göre, herhalde *Fatih*'e kadar Osmanlı okları da kayın ağacından yapılıyordu. Bu, hangi kayın idi? Ortaasya'daki kayınları, Anadolu'da bulabilmek çok zordur. Her ne ise... Dede Korkut'ta kayın, şu nedenlerle geçiyordu:

1) "Üç yelekli kayın oklar atıldı" (DK,63-11). - 2) "Kargı dilli kayın oklar atıldı..." (132). - 3) "Koşa burçtan, kayın oku eğlenmeyen, Yağrınçı oğlu İl-Almış..." (205) - 4) "Kayın dalı yeleğinden, som altınlı benim okım!.." (207).

b) "Gök-dünya ağacı olarak kayın": Yerden göklere uzanan mitolojik bir ağaç motifi, hemen hemen pek çok dünya mitolojilerinde görülür. *Göğün direği* ile ilgili bölümümüzde bu konuya daha geniş olarak döneceğiz. Altay-Türk mitolojisindeki bu *dünya ağacı* için, *Bay-Kayıng* adı verilirdi. Yukarıdaki *kavak* bölümümüzde de gösterdiğimiz gibi, göklere yükselen kavağa da, *"Bay-Terek"* adı verilmişti. Buradaki *terek, tirek* sözleri, bizim *direk* sözümüzün başka bir anlayışıdır.

[50] Radlof, *Proben* IV, s. 136/173: *Muradım* destanından.
[51] W. Eberhard, aynı eser, s. 166.
[52] Aynı eser, s. 288 vd.
[53] *Proben*, III, s. 34/42: Ulu Bike ve Koşa'nın atışmalarında. Koşa, bir *"Seyyid"* idi.

Bay-Kayın anlayışını, Altay-Türk şamanizminin en iyi bir araştırıcısı olan Anohin açıklamıştır. Ona göre *Bay-kayın*'ın resmi Altay şamanlarının davulları üzerinde de görülüyordu: *"Bu mubarek kayın, ebe kuşağı'nın altına kadar uzanıyordu. Önceleri her halde tanrı ile bir imiş ki, bunun için tanrıdan ayrılan kayın, (Kudaydan ayrılgan kayıng) adı veriliyordu. Bu ağacın üzerine yıldırım da düşmüyordu*[54]. Kurban töreni de, sembolik olarak bu kayının dibinde yapılıyordu.

"Bay-yıgaç, Bay-ağaç, gibi yer adları, 11. yüzyılda, yani Kaşgarlı Mahmud çağında, İslâmiyeti kabul etmiş Türkler arasında da görülüyordu. *Küçe* ile *Uç* şehirleri arasında ve Uç'a yakın bir yer adı idi[55].

"Mukaddes veya mubarek kayın", Kuzey Türklerinin efsaneleri ile törenlerinde önemli bir yer tutardı. Hocamız Abdulkadir. İnan, *müslüman şamanların* bile, afsun yaparken, ellerinde bir kayın dalı bulundurduklarını görmüştü. Bu *mubarek kayınlar* için söylenen dualar, pek çoktur. Bunlardan hocamızın seçtiği bir duayı burada sunalım[56]. Çünkü bu duadan, *mukaddes kayının* nasıl olduğunu da öğrenebiliyoruz:

"Altın yapraklı mubarek (kutluk) kayın! Sekiz gölgeli mukaddes kayın! Dokuz köklü altın yapraklı Bay kayın! Ey mubarek kayın ağacı, sana kara yanaklı bir ak kuzu kurban ediyorum!"

c) "Hızır ve kayın ağacı": Bu kitapta, *Türklerde Hızır anlayışı* ile ilgili olarak, ayrı bir bölümümüz vardır. Yani Türkler, İslâmiyetten çok önceleri de, kendilerine göre *"ilâhî bir ihtiyar"* motifine sahip idiler. Bu sakallı ve yaşlı kişi, yiğitlere ve insanlara yardım ediyordu. Çok kuzeylerdeki Türk masallarında, *"Hızır-deniz-kayın-ad verme"* motifleri, yanyana görülüyordu. Bunlardan birini, çok kısa bir dille sunmağa çalışalım:

"Ay-Mangus'un kendisi fakir bir öksüz. Atı ise eyersiz. Deniz kıyısındaki kayın ağacının altında yatıyor. (Bu kayın, Bay-Kayın olmalıdır). Çünkü atı ona, öyle öğütlemiş. Bir ara kayın ağacının üzerindeki bir ak sakallı, yiğidi çağırıyordu. "Sana adını vereyim", diyor. Ayrıca, "ben insanoğlu değilim", diye de bir açıklamada bulunuyor..."[57]. Ak-sakallı, yiğide adını vermekle, ona yardım ediyor ve belki de bir ilâhî güç veriyordu.

İslâmiyetteki Hızır da, bazı çevrelerce *Tûba* ağacı ile ilgili görülmüştür. Evliya Çelebi'ye göre *Nogay* Tatarları ile müslüman *Dağıstanlılar*, bir ağaca tapıyorlar ve bazan da bu ağacın içine ibadet için, *mihrab* ya-

[54] Anohin, *Altay Şamanizmine ait Maddeler*, bk. A. İnan, *Makaleler*, s. 447.
[55] Kaşgarlı Mahmud, III, s. 158. Bu şehirler, Tanrıdağlarının güneyindeki, *ipekyolu* üzerindedirler.
[56] A. İnan, *Şamanizm*, s. 64.
[57] *Proben*, I, s. 331/335. Bu Altay destanları, çok mitolojiktir. Olaylar, göklerde geçer.

pıyorlarmış. Onlara göre, *"bu ağaç, İskender'e Cebrail'in eliyle gönderilen Tû b a ağacının dalından bitmistir. Bu dal bu yere, H ı z ı r eliyle dikilmiştir..."* Bu notu ve vesikayı, Hocamız Abdulkadir İ n a n bulmuştur[58]. R a d l o f 'a göre, *"Kuzeylerdeki Şor Türkleri, mukaddes bir kayın yanında, a t a y a k u r b a n veriyorlar ve buna, "şajil" diyorlardı"*[59]. Bu konu üzerinde, *ağaç-ata* ile ilgili bölümümüzde duracağız.

Ağaçlara "Saygı"

Mukaddes ağaç ile mubarek *(kutlu)* ağaçları birbirinden ayırmak gerekir. *Mukaddes* ile *mubarek* sözlerinde, derin bir mana ayrılığı vardır. Eski Türkçede *ıduk* ile *kutlug* sözleri arasındaki ince bir ayrılık olduğu gibi... 11. yüzyılda *Kaşgarlı Mahmud*, şöyle diyordu: *Kâfirler, (yani müslüman olmayan Türkler), büyük bir dağ gibi, büyük bir ağaç gibi gözlerine ulu görünen her şeye, "T e n g r i" derler. Bu yüzden bu gibi şeylere secde eder, yükünürlerdi*[60]..." Konuyu bu kadar basit olarak ele almak doğru olmasa gerektir. Saygı, başka; tapma ise başka şeydir. Tarihçi G e r d i z i d e, kuzeydeki *Kırgız* Türklerinin, *"güzel ağaçlara tapındıklarını"*, söz konusu ediyordu[61]. Herhalde vadiler ile ormanlar arasında veya dağların yüksek yerlerinde kalmış Türklerde böyle inanışlar olabilirdi.

"Kaba ağacın kesilmesin": D e d e K o r k u t 'ta dua edilip, *alkış* yapılırken, *"kaba ağacın kesilmesin"* diyesöylenen söz, saygı, hayat ve yurt anlayışlarıyla dolu, derin bir manayı anlatıyordu. Türklerdeki ağaç sevgisi ile saygısını, her zaman tapınma ile yorumlamak doğru değildir. Tapınma, belki *Oğuzlarda* saygıya dönüşüyordu.

DÜNYA AĞACI

Bu konu üzerinde, *"göğün direği"* ile ilgili bölümümüzde, daha geniş olarak duracağız. Bu ağaç, dünya mitolojilerinde, *"hayat ağacı"* olarak da anılmış ve o manada anlaşılmıştır. Bu meseleleri 1. cildimizde ve bu kitapta geniş olarak ele almış bulunuyoruz. Konuyu şöyle bir özetlemede de yarar vardır:

"D e m i r - k a v a k" motifini de, yine Türklere göre, yerli bir inanış olarak görebiliriz. Bir çeşit g ö ğ ü n d i r e ğ i olan bu kavak, A l t a y - T ü r k masallarında, *"Temir-terek"* adıyla geçer[62]. *Terek, tirek* ve *direk* sözleri, mana bakımından da birbirlerine yakındırlar. Ayrıca Türklerin *kutup yıldızı* için söyledikleri, *demir kazık* sözünü de unutmayalım.

Ö n a s y a mitolojilerinde de bir *bakır ağaç* motifi görülüyordu. Y a k u t 'a göre, bu ağacın gölgesinde, 1000 kişi barınabilirdi. Ancak Türklerdeki *Demir-kavak* anlayışını destekleyen, başka motifler de vardır. *Demir dağ*, gibi... K ı r g ı z -Türk destanlarında, *Munar adı verilen çok büyük bir ağaç vardı*[63].

Altaylarda, "Dünya ağacı"

Uno Harva, Asya'nın en doğusuyla, batısındaki bilgileri ana çizgileriyle toplayıp, dünyadaki diğer paralelleriyle karşılaştırmak istemiştir[64]. Ancak Uno H a r v a 'da ne bir Türkoloji ve ne de bir tarih bilgisi vardır. Bu bakımdan görüşlerini, yeniden bir tenkid süzgecinden geçirip, eleştirmek gereklidir:

1) **"Demir dağ üzerindeki Huş ağacı"**: Bu inanış, dış tesirlerin az girdiği, A b a k a n Türklerinin alplık destanlarında görülüyordu: *"... Dünyanın ortasında bir d e m i r d a ğ vardı. Bu demir dağın üzerinde de, 7 d a l l ı beyaz bir h u ş a ğ a c ı bulunuyordu..."* H u ş ağacı ile dallarının sayısının 7 olması, Ön ve Güney Asya'nın tesirlerini göstermektedir. M o ğ o l kavimlerinde ise, Hind ve T i b e t tesirleri, daha çoktur.

2) **"Tanrıların atlarını bağladıkları ağaç"**: Bu daha çok *P o t a n i n* tarafından derlenmiş O r t a a s y a inançlarında görülür. Bu konu üzerinde, göğü direği ile ilgili bölümümüzde duracağız. Ancak Uno H a r v a 'nın O s t i y a k l a r ı n 7 *katlı* ağaçlarıyla bunu karşılaştırmasına bir gerek yoktur. Çünkü Ostiyaklarda, belli başlı bir at kültürü bulunmuyordu. C a s t r e n 'in topladığı bir Altay efsanesine göre ise, *"büyük bir dağın dibindedik yamaçlı bir ırmak vardı. Bu dik yamaçta, İ r l e - H a n 'ın dört köşeli bir evi bulunuyordu. Evin önündeki 9 k a r a ç a m ağacına, İrle-Han'ın yeğenleri, atlarını bağlıyorlardı..."* Burada da, yukarıda üzerinde durduğumuz, *"Irmak-dağ-ağaç-at bağlama"* birleşik motifleri yine karşımıza çıkıyordu. Ağacın dibindeki, *hayat suyu*'nu da buna katmak gereklidir. Türk kültürü bakımından pek fazla önemleri yoktur. Asıl önemli olan, D e d e K o r k u t 'taki şu sözlerdir:

"Başın ala bakar olsam, başsız ağaç!

"Dibin ala bakar olsam, dibsiz ağaç!.."

[58] A. İ n a n , *Şamanizm*, s. 64.
[59] R a d l o f , *Wörterbuch*, IV, s. 980.
[60] K a ş g a r l ı M a h m u d , III, s. 377. Aslında Kaşgarlı M a h m u d da kitabında sık sık, *Tanrı'ya "Tengri"* diyordu.
[61] A . İ n a n , *Şamanizm*, s. 8: G e r d i z i 'den.
[62] R a d l o f , *Wörterbuch*, III, s. 1062. *"Kutup yıldızı"* bölümüne bakınız.
[63] Y u d a h i n , *Kırgız Sözlüğü*, s. 574.
[64] U n o H a r v a , aynı eser, s. 53 vd.

GÖK AĞAÇLARI

G ö k a ğ a ç l a r ı *yaygın olarak bir dağ üzerine oturtulurdu. D o k u z tane de d a l ı vardı. Bir yanında ay, diğer yanında da güneş bulunurdu:* Gök ağaçları, B a t ı y a doğru gidildikçe, *"Yedi dallı"* olurdu. Bazı Türklere göre ise bu ağaç, *"Dokuz köklü"* idi. Bazıları ise bu ağacı *"Altın yapraklı, sekiz gölgeli"* diye anarlardı. M o ğ o l kavimlerinin Dünya Ağacı anlayışına ise, *Buda* ve *Lama* dinleri, derin olarak tesir etmiştir.

3) **K a y ı n a ğ a c ı n d a n t ü r e m e :** Bu inanış, Kuzey Türklerinde çok yaygın olarak görülmektedir. Y a k u t Türklerinde ölümsüz şamanlar gökteki ağaçtan türemişlerdi. Tanrı, *"sekiz ağaç"* dikmiş ve onları böyle yaratmıştı. *"Gökteki bu kutlu ağacın yaprakları solmazdı. Ölümlü şamanlar ise, yerdeki ağaçlardan türemişlerdi. Onların ağaçları ise, soluyordu".* A l t a y Türklerine göre, *"İnsanlar türediği zaman, U m a y - A n a 'mızla birlikte, iki k a y ı n ağacı da yere inmişti"*

To b a devletinde ise, *"Ölü gömüldükten ve gerekli tören yapıldıktan sonra, bir o r m a n dikilirdi".* Abdulkadir İnan Hocamız, bunu benzer bir inanışı, K a r a - K o y u n l u 'larda bulmuştur

M a n a s destanında da, *"Ak sakallı bir ihtiyar (H ı z ı r), kayın ağacından inerek çocuğa yardım etmişti".* A n a d o l u 'da ise, *"tek ve ulu ağaçlar"* ın nasıl kutlu sayıldıklarını, hepimiz biliyoruz. F i n - U g o r Kavimlerinde de, *"ağaçtan türeme"* inanışları çok yaygındır. Fakat gelişmemiştir.

4) **O ğ u z K a ğ a n ' ' ' ı n ,** ikinci hatununu bir ağaç kovuğunun içinde bulmuş olduğunu da unutmayalım. Daha sonra Batıya gelen Türkler, Önasya mitolojileri ile kendi inanışlarını birleştirdiler. Y a k u t Türklerine göre, *"Yaratılmışların hepsi, bu tek ve ulu ağaçtan besleniyorlardı. D o ğ u m T a n r ı ç a s ı Kübey-Hatun da, bu ağacın içindeydi".* â d e m ile H a v v a da, Önasya mitolojisinde bu ağaçla ilgili görülmüştür. Fakat ayrı motif ve inanış içinde.

5) **Er Sogotok Efsanesi:** Geniş eserimizde, ağaçtan türeme ile ilgili bu Türk efsanesinin, dört ayrı şeklini sunmuştuk. *Middendorf*'un derlediği efsane, kısaca şöyledir:

"İnsanın ilk atasının adı, E r - S o g o t o h idi. (Bu, â d e m olmalıdır). Bu ilk atanın köşeleri gümüşlü, elli k a p ı l ı , kırk p e n c e r e l i , ç a t ı s ı otuz kirişli bir evi vardı. (Böyle bir ev, O ğ u z destanında da görülüyor). Doğuda ise, A ğ a ç H a k a n bulunuyordu. Ağaç Hakanın, kökleri yeri kaplıyor, dalları ise gökleri deliyordu. Kökünden H a y a t S u y u kaynıyor ve herkes can veriyordu. Bu ilk insana, "Yalnız İnsan" adı verilmiş idi. Babası, G ö k T a n r ı s ı ve annesi ise K ü b e y H a t u n , idi..."

Bu efsane, ' ' H u d y a k o v 'un derlemelerine göre ise, şöyle anlatılıyordu: *"Dünya, s e k i z k ö ş e l i imiş ve ortasında da, sarı bir g ö b e k varmış. Büyük bir ağaç, göğün üç katını delip, göklere çıkarmış. Ağaç, Tanrıdan süslüymüş, kabukları g ü m ü ş l ü y m ü ş , budakları dokuz kollu bir ş a m d a n - m ı ş , yapraklarının her birisi ise, bir a t d e r i s i kadarmış. Ağaçtan s a r ı bir s u çıkarmış. Ondan içen kutlu olur ve mutluluk bulurmuş. İnsanın ilk atası da bu sudan içmiş ve hemen hayat bulmuş..."*

G o r o h o v 'un derlediği efsaneye göre ise, *Göklerin en üst katında ' ' D o - k u z F e l e k ç ı ğ r ı s ı ' ' vardı ve bu çığrı durmadan dönerdi. Onun altında ise, 7 k a t g ö k vardı. C e n n e t , 7 kat göğün en üstünde ve ortasında bulunurdu. Burada, ne ay ve ne de güneş batardı. Dünyanın S a r ı G ö b e - ğ i 'nden çıkan ağaç, buralara kadar uzanırdı..." A k - O ğ l a n adlı ilk insan, ağaçla konuşmuştu. Ağaçta ona, su, ateş ve demir vererek, yere göndermişti..."* Büyük devlet kurmuş Türklerde ve U y g u r l a r d a , ilk insan, doğrudan doğruya ağaçtan değil; Tanrının gönderdiği nur yoluyla ağaç gövdesinden türemişti.

Y a k u t Türklerinin bu efsanesinin en değerli metni, B ö h t l i n g tarafından derlenmiştir. Bu derlemede *"(ilk ihsan, yani E r - S o g o t o h 'un vücud yapısı, O ğ u z H a n 'ı andırır). Destanda, K ö k - B ö r ö , yani G ö k K u r t l a r ı n geçişi de, (Türk mitolojisi bakımından), değerlidir. H a - y a t A ğ a c ı ise burada, göğün d o ğ u y ö n 'ünde yer almıştır. Efsanede g ü - n e y yönüne ise, Türklerin kutlu ağacı sayılan, bir ' ' k a y ı n a ğ a c ı ' ' y e r l e ş t i r i l m i ş t i r . İ l k i n s a n , H a y a t A ğ a c ı 'nın önüne gitmeden önce, "üç defa ' ' g ü n e ş e s e l â m ' ' vermişti. Destanda kayın ağacı hakkındaki Türk geleneği, Hayat ağacından daha üstün tutuluyordu.*

O ğ u z H a n gibi büyümüş ve Oğuz Han gibi ava çıkmıştı). K a r a - H a n 'ın ülkesine gitmiş kızını istemiş ve savaşmıştı. O n o ğ l u ve d o k u z k ı - z ı olmuştu. A z r a i l , (D e l i D u m r u l hikâyesinde olduğu gibi), kuş donuna girerek görünmüştü..."

(Bu efsanelerin geniş metinleri ile açıklamaları, müslüman Türklerdeki, *"Hayat Suyu, Hüma Kuşu, T û b a Ağacı"* hakkındaki anlayış ve bu inanışların çeşitli çağlardaki gelişmeleri için bk. *Türk Mitolojisi I*, Ankara, 1971, s. 91-114.)

6) **' ' B a y - T e r e k ' ' ,** yani *Bay-kavak, ulu kavak* motifi, Türkler için daha yerli bir motif gibi görünmektedir: *"Yaralanan K o z u - K ö r p ö z ,* bu ulu kavağın altında yatarak, yardım dileniyor[65]. Birisi, *"rüyasında evinin ar-*

[65] R a d l o f , *Proben, IV, s. 18/22: Pai Terek* = Erkli kavak.

kasında bir Bay-Terek görüyor". Bu rüya iyi yorumlanmıyor[66]. *"Ulu ağacın yanındaki bir ev"* motifi, başka bir masalda da görülüyor. *Karaca* adlı bir *dev* veya kötü bir ruh da, burada bulunuyormuş. *Karaca*, avlanmağa gelen iki kardeşi yutuvermiş[67].

"Yiğidin, ulu ağaçtaki kuş yuvasında iki yumurta bulması" da, yabancı bir motif gibi görülmektedir[68]. *"Ana ve ata ağaç"* ile ilgili bölümümüzde bu konuya yeniden döneceğiz.

ANA VE ATA AĞAÇ

"Atam adını sorar isen, kaba ağaçtır!

"Babam adını sorar isen, Kağan arslandır!

Dede Korkut'taki bu muhteşem, görkemli ve manalı sözlerle başlıyalım. Bu sözlerde mitoloji veya din ile inanışları arama gereksiz bir iş olur. Oğuzlar, ne *şamanist* ve ne de vadilerde, ormanlarda kaybolmuş Türk kavimleri idiler. *Büyük devlet kurmuş*, ileri bu Türk kesimlerinde de, her şeye rağmen, eski Türk geleneklerinin izleri görülebiliyordu. Artık bu anlayış ve inanışlar, Oğuz kesimlerinde sembolleşmişlerdi. Oğul ve kardeş, *"kaba ağacın, dal budağı"* idi. Bu da semboliktir. Ancak *kütük* ile *soykütüğü*'nün sembolü, bir *kaba ağaç* idi. Bu da soyun, köklü, büyük ve eski olduğunu gösteriyordu. Bunlar, dilde kalmış mecâzlar ile sözler ve onların sembolleridir.

1) Ağaç Kovuğu ve doğum: Bu konu üzerinde, *Oğuz Han* destanı ile ilgili bölümümüzde, daha geniş olarak duracağız. Ancak bu anlayış ve inanışı, ana çizgileriyle burada belirtmek gerekiyor:

a) Oğuz Kağan, ikinci hatununu, bir ada içindeki, bir ağaç kovuğu içinde bulmuştu. Biz bunu, yer güçlerinin kızı veya sembolü olarak kabul etmiştik. Nitekim oğulları da, *"Kök, Dağ, Deniz Hanlar"* idiler.

b) Kıpçak'ın annesi, kendisini yine bir ağaç kovuğunda doğurmuştu: Bundan dolayı da çocuğun adı, ağaç kovuğu manasına gelen, *Kıpçak* konmuştu.

c) "Kara Atlı Han, oğlunu, kutlu ve uğurlu bir ağacın kovuğuna saklıyordu": Radlof'un derlediği bu güzel Altay efsanesinin geniş bir özetini, "Türk mitolojisi" adlı eserimizde sunmuştuk[69]. Kara Atlı Han'a bir oğlunun olacağını da, bu ağaç üzerindeki bir kuş müjdelemişti.

[66] Proben, IV, s. 11/14: *"Bu gün yaman düş (tüş) gördüm, balam! Evim (üyüm) ardında Pai-Terek (Ulu kavak) gördüm, balam! Evin üstüne yığıldı (yıgıldı), balam! Kapımın karşısında (işigim alnında), bir sarı yılan, balam! (Yoluma süzülüp (sozılıp), yattı balam!..."* Yılandan sonra da, Kurtlar geliyorlar.

[67] Proben, IV, s. 188/233: *Algazar* destanında.

[68] Proben, IV, s. 2/3: *"Altın yumırtga"*: Contay Mergen destanı

[69] *Türk Mitolojisi*, s. 313. *Kara Atlı Han* destanı.

2) Çocuk veren ağaç ruhları: Bu, çok geniş ve yaygın bir gelenektir. Çocuğu olmayan Manas'ın babası karısına, *"elma ağacı'nın dibine gidip, yuvarlanmıyor"*, diye çatıyordu. Çocuğu olmayan bir kadının, elma ağacının altına gidip, yuvarlanmasıyla, ne gibi bir yarar görülüyordu? Anadolu masallarında da dervişler veya Hızır, *"çocuğu olmayan çiftlere bir elma verirler"*. Bu da Türk masallarının çok yaygın bir motifidir.

"Yer-ağaç ruhları", çocukların verilmesinde herhalde önemli bir rol oynuyorlardı. Hocamız Abdulkadir İnan, bu konuda bir kaç değerli vesika vermiştir:

a) "Çocuğu olmayan Yakut kadınları, kutlu bir ağacın dibinde, akboz bir at derisinin üzerine oturup, "Yerin sahibi"'nden, ağlaya sızlaya çocuk dilerlerdi". b) Müslüman Kırgız-Kazak Türklerinde, "çocuğu olmayan kadınlar, sahradaki "tek ağaç", kuyu, pınar veya su yanında, koyun kesip, geceleyerek çocuğu dilerlermiş[70]..." Anadolu'da da buna benzer, ağaçlara bez bağlama yoluyla çocuk dileklerine rastlanır.

"Kuş yuvası ile çocuklar" arasında da bir ilgi görülmüştür. Ancak Türklerin bu anlayışlarını, Anka kuşlu ağaçlarla karşılaştırmamak gereklidir. Zaten bu gün de biz, *evimiz* ve *yuvamız* deriz.

3) Boy ve aile ağacı: Mitolojiye ve çok eski Türk geleneklerine inmeden önce, bu anlayışı, bugünkü Türkler için normal karşılamak gereklidir. Dede Korkut'taki şu sözlerin içlerinde çok eski Türk inanışlarının çeşitli izleri vardır: *"Kaba ağaçta dal budağın kurumuş idi". - "Gölgelice kaba ağacım kesiliptir". - "Gölgelice kaba ağacın kesilmesin! kamın akan görklü suyun kurumasın!..."* Bunlar artık Türk dili ile geleneklerinin, kalıpları ve mecazları haline gelmiştir. Nitekim Basat da, atasının adının ağaç olduğunu söylüyordu.

"Ağaç atalı kağanlık", Uygur devletinin türeyiş efsanesinde görülüyordu. 1. cildimizde tam olarak tercümesini sunduğumuz bu efsaneye göre, ağacın üzerine *nur* inmiş ve böylece hanedanın dört üyesi, bu ağacın gövdesinden çıkmıştı. Cüveynî'ye göre, *"Uygurların türedikleri ağacın birer dalı da, her Uygur evinde, duvarda asılı olarak dururdu"*[71]. Bu bir çeşit, toplumun *soy ağacı* gibiydi.

"Boy sembolü olarak, ağaç": Çingiz Han da, Çingiz-nâme'ye göre, *12 Türk boyuna belge olarak, birer kuş, damga, uran (savaş parolası) ve bir ağaç tayin etmişti..."* Çingiz-nâme, Türk geleneklerinin tesirle-

[70] A. İnan, *Şamanizm*, s. 167 vd.

[71] *Türk Mitolojisi*, I, s. 78. Cüveynî'den.

ri altında kalmış geç bir eserdir[72]. Anadolu köylerinde de, köylülerin altında oturdukları, korudukları ve köyün ortasında bulunan böyle ulu ağaçlar vardır.

"Mukaddes kayına verilen soy (söök) kurbanı" da kuzeydeki Altay dağlarında verilir. Radlof'a göre bu törene, *"Şajil"* adı verilirdi[73]. Bu deyimi, burada açıklayamıyacağız.

4) Evi ve aileyi koruyan ağaç ruhu: Dede Korkut'ta da, *kaba ağacın* ev ve aile ile ilgisi üzerinde, sık sık vurgulama yapılıyordu. Ancak bunun artık bir din inanışı ile ilgisi kalmamıştı. Bu konuda yine hocamız Prof. Abdulkadir İnan'a müracaat edelim: Kuzey-doğu Müslüman Türklerinde *ev iyesi* ile *orman iyesi*, yani *"evin sahibi ruh"* ile *"ormanın sahibi ruh"* yanyana anılıyorlardı. Bilindiği üzere Altay şamanizminde, *evin ve ailelerin koruyucu ruhları* için bu Türk ağzında, *"Aruu Körmös"*, yani iyi ruhlar denirdi. Anohin'in derlediği bir Altay duasında bu ruhlar için, şöyle deniliyordu:

"Kızıl-ağaç sahipli (belüü), üç boğumlu Bay-Kürmüş! Ata olup koruyan (sakıgan), aygır olup (sürüleri) güden, altı çatallı (çadırın), kuyagın, yani zırhın (koruyucusu)! Yazı yerlerin kötülerine (yaman), yol vermiyorsun[74]!" Eski Türklerde at sürülerini çobanlar değil; aygırlar güderlerdi. Bu da çok değerli bir vesikadır. Yazı yerlerdeki *yurtlukların iyileri* de, yine bu ruhlardan dileniyordu. Asıl önemli olan, bu ruhların, *"kızıl ağaç sahipli"* olmaları idi. Çok daha geri Türklerde böyle bir gezinti yaptıktan sonra, Dede Korkut içindeki sözleri, daha iyi anlıyabiliyoruz.

"Ak-kavak kızı", Anadolu'da görülen bir masal motifidir. Hem de Güney-doğu Anadolu'daki *Toros* Türkmenleri'nde de! *Kavak* ile ilgili bölümümüzde, kavaklar ile kızlar arasındaki ilişkiler üzerinde durmuştuk. Kızlar niçin kavakta bulunuyor veya kavaklara çıkıyorlardı? Bu da herhalde bize birşeyler anlatıyordu. Mitoloji araştırmalarında, kesin olarak konuşulamaz.

5) Müzikli ağaçlar: Uygur devletinin türeyiş efsanesinde, hanedanı kuran beş çocuğun doğduğu ağaçtan, çocukların doğumundan önce, bazı müzik sesleri geldiği söyleniyordu. Bu efsane motifine yakın iki örneği de biz sunmağa çalışalım *Ak-Köbök* destanı'nda yiğid, *"kemençesini (kıcak) en güvenli yer olarak (mubarek) kayın ağacı'na asıyor. Eğilse de*

[72] A. İnan, *Şamanizm*, s. 47. Hakan her boya, sembol ve bağımsızlık belgesi olarak, bir ağaç veriyor veya gösteriyordu.

[73] Radlof, *Wörterbuch*, IV, s. 980.

[74] Anohin, *Altay şamanlığına ait maddeler*, bk. A. İnan, *Makaleler*, s. 430.

kırılmaz, diyor ve kayına bir şiir söylüyor[75]..." Bir başka yerde de yiğid, yatık çalgısını *(yadıgan)*, aynı ağaca asıyordu. Ancak bu ağaçlardan biri *meşe;* diğeri de *kayın* idi.

AĞAÇLARIN RENKLERİ VE ÖZELLİKLERİ

Burada ağaçların renkleri dış görünüş ve botanik bakımından ele alınmamıştır. Türklerin inanış ve duyguları da, ağaçlara çeşitli renkler vermişlerdir. Yukarıda, Kırgız-Türk destanlarında ve *Munar* adı verilen, ulu ağaçtan söz açmıştık[76]. Aynı Türklerde bu söz, *"serab, hafif karanlık, havanın hafifce beyazlığı"* için de, söylenir. Belki bu, *"bun, bung"* anlayışı ile de ilgili olabilirdi. Bunun örneklerini Anadolu'da da görebiliriz. Biz burada yalnızca bir kaç örnek sunacağız:

1. "Al ve kızıl ağaçlar": Al ve kızıl renkler Türklerde, duygulara bürünmüş veya inanışları yansıtan renklerdir. Altay-Türk destanlarında, *"Karanlık ve korkunç ormanlar"*, çoğu zaman *"al yış"*, yani *al orman* adı ile anılırlar[77]. Yine bu destanlarda ilâhî ve korkunç kurtlar için de, *Al-börü* denirdi. *Al-bastı* ruhu da, bunun başka bir örneğidir.

Anohin'in bildirdiğine göre, evleri ve aileleri koruyan ruhlar için de, **"kızıl-ağaç sahipli"** tanıtması yapılırdı[78]. Türk illerinde, bu adları taşıyan bir çok yer adları da vardır. Bunlar üzerinde durmayacağız.

"Ala-ağaç", normal bir renk bildirmesidir. Kaşgarlı Mahmud'a göre *Ala-yıgaç*, sınıra yakın bir yer adı idi[79]. Bu konuda örnekler daha da çoğaltılabilir.

2. "Kara-ağaç": Ağacın normal rengine bakılarak bu ad, ağaçlar için veya yer adları için, Anadolu'da da çok söylenmiştir. *Kara orman*, diğer dillerde olduğu gibi, Türklerde de karanlık ve sık ormanları tanıtma için anılmıştır. Biz bunu abartmak için *kapkara* veya *kap-karanlık* da deriz. Kuzey Türk destanlarında ise karanlık ormanlara, çok daha manalı, *"tün kara yış"* yani orman tanıtması yapılırdı[80]. Burada tün, gece ile kara, yanyana getiriliyordu.

"Kuru ağaç" veya kötü ağaç manasında da, söylenmemiş değildir. Kuzeylerdeki *Muradım* destanında, şöyle deniliyordu: *"... Karga konmaz ka-*

[75] Radlof, *Proben*, IV, s. 56/68: *"Ak-Köpök, türlü hünerli (türlü yakşı ünörlü) idi. Önce santurunu (yadugan), kayına astı: "Kayın ağaçları budaklıdır! Eğilse de (kayışsa), kırılmaz (sınbas), iyileşince döner alırım..."*

[76] Yudahin, *Kırgız Sözlüğü*, (terc.), s. 574.

[77] Radlof, *Wörterbuch*, I, s. 349.

[78] Anohin, *Altay şamanlığına ait maddeler*, bk. A. İnan, *Makaleler*, s. 429.

[79] Kaşgarlı Mahmud, I, s. 82.

[80] Radlof, *Wörterbuch*, I, s. 1548.

r a a ğ a c a , kaz kondurdun, Muradım[81]*!...*" Böylece *Muradım*'ın yaptığı iyi işler, anlatılmak isteniyordu. "*Tanrı Ülgen, ay ve güneşi hareket ettiren, ak bulutu aşıran, k a r a a ğ a c ı parça parça eden,... yıldırımcı ve şimşekci... idi*[82]" Buradaki kara ağaç, g ü ç l ü a ğ a ç mı; yoksa k u r u a ğ a ç mıdır, bilemiyoruz.

3. "Kaba ağaç" Bu, D e d e K o r k u t 'ta görülen ünlü ve derin bir tanıtmadır. Ancak T a r a m a S ö z l ü ğ ü 'ne baktığımız zaman bu deyimin, Türk dil ve düşüncesinde ne kadar önemli bir yer tuttuğunu görebiliriz:

1) "Bir ağaç gördün mü anda key k a b a " (13.yy.) - 2) " K a b a ve yüce ağaç" (14.yy.) - 3) " K a b a çok ağaçlar ve gökçek çayır (14.yy.) - 4) "Bir k a - b a ağaç dibine vardılar (15.yy.) - 5) "Altı yıla değin, k a b a ağaç gibi olur (15..yy.)

"Devletli kaba ağaç" deyimi, 16. yüzyılda yaşamış olan, *Hadidî*'nin bir şiirinde geçiyor. Bir *hakan* gibi, bir *devletli kaba ağaç!* Bu sözün manası hem geniş ve hem de derindir. Eski A n a d o l u 'daki sözlerimizi, 15. yüzyılda yaşamış olan, Ozan adlı *şairin sözleriyle kapayalım:*

"Bir devletli yoksul olsa, uslu isen gelme ana,

"Yazıda k a b a ağaca, ulu kuşlar konar ola!

Bu sözlerle yukarıdaki "*devletli kaba ağaç*" sözü daha iyi anlaşılmaktadır. D e d e K o r k u t 'ta da kaba ağaçlar için ne denmiş, onları da kısa olarak sunmadan, sözlerimizi bitiremiyeceğiz:

1) "Yerli kara dağların yıkılmasın! Gölgelice k a b a ağacın kesilmesin!" - 2) "Akıntılı görklü suyun soğulmuş idi, çağladı ahır! K a b a ağaçta dal budağın kurumuş idi, yeşerip göğerdi ahır!" - 3) "Karşı yatan kara dağın yıkılıptır! ...Gölgelice k a b a ağacım kesiliptir! Ozan senin haberin yok!"...

4) " K u r u a ğ a ç " : Söze ve konuya burada *Yunus Emre* ile başlıyalım:

"Kuru ağacı niderler, kesip oda atarlar,

"Her kim aşık olmadı, benzer kuru ağaca!

Kuru ağacın Türklerce nasıl anlaşıldığı, *Yunus*'un bu sözlerinden de anlaşılıyor. Şimdi de *Ortaasya*'nın kuzey bozkırlarına gidelim ve orada söylenmiş, *Muradım* destanından bir kaç söz sunalım: "*... Kuzgun (kuskun) konmaz k u - r u ağaca, kuğu (kuu) kondurdun, muradım*[83]*...*" Bu sözlerle *Muradım*'ın yaptığı işler anlatılmak isteniyordu.

[81] *P r o b e n* , IV, s. 200/246: Göçer, yaban kazları.
[82] A . İ n a n , *Makaleler*, s. 413. *Yıldırım* maddesine bakınız.
[83] *P r o b e n* , IV, s. 200/246: Göçer kuğular ile kazlar veya ördekler, kutlu sayılıyorlardı.

D e d e K o r k u t 'ta oğlan kaybolunca, "*kaba ağaçta dal budağım kurumuş idi*", deniyor; oğlan bulununca da, "*göğerdi yeşerdi ahır*", denip, rahat bir nefes alınıyordu. K u t a d g u B i l i g 'de, "*kurumuş ağaçlar donandı yeşil*" denerek, baharın gelişi haber veriliyordu[84].

TÜRKLERDE AĞAÇ VE ORMAN KÜLTÜ

Yukarıda da belirttiğimiz gibi devlet kurmuş ve gelişmiş Türkler, ormanlı değillerdi. Ayrıca sık ormanları da sevmiyorlardı. *Bökli Kağan*, yani *Ormanlı kağan*, G ö k t ü r k devletinin doğusunda kalıyordu. Bundan dolayı Türklerde orman kültü ile ilgili bir konuya girmek için, kendimizde fazla bir istek görmüyoruz.

Hocamız, *Prof. Abdulkadir İnan*, orman kültü ile ilgili olarak, çok güzel girişler yapmış; derin ve kalıcı görüşler ileri sürmüşlerdir. Biz burada bu görüşlere ancak bir kaç yeni vesika ekliyebileceğiz. Hocamızın görüşlerini özetliyerek, hafif olarak konuya girelim. Hocamız, şöyle diyorlardı.

Ormanın sahibi, efendisi: H a y v a n c ı T ü r k l e r e göre *orman ruhları*, kötü ruhlar idiler. Ancak Altayların kuzeyindeki ormanlı *Ş o r* Türkleri, avlanmaya giderlerken çok saygılı oluyorlar, temizleniyorlar, yalan söylemiyorlar ve hatta cinsi ilişkide bile bulunmuyorlardı. Y a k u t avcıları ise, "*9 orman tanrısı*" tanıyorlar ve onlarla iyi ilişkiler kurmak istiyorlardı. Kuzeydoğu ve doğu m ü s l ü m a n Türkleri ise, "*orman iyesi*" yani sahibinin, "*ev (üy) iyesi*" olduğuna da inanıyorlardı[85]. K a r a k o y u n l u kesimlerinde de, *mukaddes bir ormana*" saygı gösterdikleri görülüyordu[86].

Ağaç kültü, ağaca saygı: *Ağaç kültü* ile *orman kültü* birbirine karıştırılmamalıdır. Ormanlardan çok uzak olan veya sık ormanları tanımayan Türklerde de *ağaç kültü* vardı. Bizce T o b a devletinde görülen tören de, bir orman kültünden çok, ağaç kültü ile ilgili olmalıydı:

"*T o b a l a r, kayaları oyup ata mabedleri yapıyorlardı. Buralarda y e - r e, g ö ğ e, h a n s o y u ruhlarına, k u r b a n* veriyorlardı. Bundan sonra *k a - y ı n a ğ a ç l a r ı dikip, kutlu bir orman yapıyorlardı*[87]". Yukarıda Ç i n g i z H a n 'ın mezarından söz açarken, nasıl ağaç dikilip, mezarın kaybedildiği üzerinde durmuştuk. Bu gelenek daha çok, *ölü kültü* ile ilgili törenlerdir.

[84] *K u t a d g u B i l i g*, 67, 110.
[85] A . İ n a n , *Makaleler*, s. 429. Bunlar, çok değerli vesikalardır.
[86] A . İ n a n , *Şamanizm*, s. 62.
[87] W. E b e r h a r d , *Çin'in Şimal Komşuları*, s. 80; *Das T o b a Reich*, s. 356 vd.

Ormanlı Türklerde, Orman inanışları: Radlof'un, *"Türk Halk Edebiyatından Örnekler"* adlı eserinden bir kaç örnek vermeden, konuyu kapatmak istemiyoruz: *"Dudar-Kız, kendisini kovalayan devin önüne bir tarak atıyor ve tarak bir orman oluyor*[88]". Buna benzer motifler, Anadolu masallarında da görülür. Daha kuzeylerdeki Ak-kübek masalında, *"40 ormana, 40 yasak koydurduğundan"* söz açılıyordu[89]: *(Han yazagın taptırgan-ai)*. Bu masallar da, avcı ve ormanlı Türklere aittir.

Bir Kuzey-Türk masalına göre, *"Ormanda göğerip yatan, (kükerip yatkan), babasını ve anasını yiyen, Karaça adlı kötü bir ruh varmış..."* Bu motif üzerinde, Oğuz destanı ile ilgili bölümümüzde durduk[90].

"Yiğid, orman yangınında, bir yılanı kurtarıyor. Yılan, don değiştirip, bir kız oluyor..." Bu da orman avcılarına ait, değişik masallardır[91]. Görülüyor ki ormanlar ile ilgili mitoloji motifleri, daha çok ormanlı Türklerin masallarında görülüyordu.

Ötüken ormanı, yani "Ötüken yış" ile mukaddes Ötüken bölgesi ve onun yer-suları arasında da, bir ayrılık yapmak gerekir.

DEDE KORKUT'TA AĞAÇ

"Atam adın sorar olsan, kaba ağaç!"

Dede Korkut

Bu kitabımızın her yerinde Dede Korkut kitabını tarayarak ve derin olarak değerlendirmeğe çalıştık. Çünkü bu kitap, en değerli kaynak ve varlığımızdır. *Uruz*'un ağaç ile söyleşmesi, Türk kültürünün muhteşem ve görkemli bir *ağaç kasidesi* gibidir:

"Ağaç ağaç der isem sana, erilenme ağaç!

"Mekke ile Medine'nin kapısı, ağaç!

"Musa Kelimin, asası ağaç!

"Büyük büyük suların, köprüsü ağaç!

"Kara kara denizlerin, gemisi ağaç!..

"Eğer erdir, eğer avrattır, korkusu ağaç!

"Başına ala bakar olsam, başsız ağaç!

[88] Radlof, *Proben*, III, s. 317/382: *Dudar-Kız* masalı.
[89] *Proben*, IV, s. 145/183.
[90] *Proben*, IV, s. 188/233: *Algazar* destanında.
[91] *Proben*, IV, s. 125/162. Bunlar, geri Türk masallarıdır. Ancak *mitolojik* manaları vardır.

"Dibin ala bakar olsam, dipsiz ağaç!

"Beni sana asarlar, götürmegil ağaç!

"Götürecek olur isen, yiğitliğim seni tutsun ağaç!

"Bizim ilde gerek idin, ağaç!

"Kara hindî kullarıma buyurayidim,

"Seni parça parça doğrayalar idi, ağaç! (DK,56)

1. Dede Korkut'ta "Dünya Ağacı", -Var mıydı? Böyle bir soru sormak, oldukça garip gelecektir. Çünkü Oğuzlar devlet kurmuş ve oldukça ileri bir sosyal gelişmeye ulaşmışlardı. Ancak, *"başın ala bakar olsam, başsız ağaç; dibin ala bakar olsam, dipsiz ağaç"* derken, yerin derinliklerinden gelip, gökleri aşan bir ağaç düşünüyor ve hayâl ediyordu. Elbette ki Oğuzlar, geri bir Sibirya kavmi değillerdi. Onların düşüncelerini de, kendi zihniyet ve düşüncelerine göre değerlendirmek gerekir.

2. İlin, yurdun ve evin ağacı: Yukarıdaki muhteşem söyleşmede, *"bizim ilde gerek idin ağaç"*, deniyor. İlde bir ağaç, bir *kaba ağaç* gerektir. Bu gereği, yukarılarda gördük ve az sonra da göreceğiz. Ancak Uruz Beg, eğer beni asarlarsa, *"yiğitliğim seni tutsun ağaç"*, diyordu. Bu, ne demektir? Asıldıktan sonra yiğitliği ağacı, nasıl tutacaktı? Konu ve manaları, hafife almayalım! *Uruz Beg'i ağacın götürmesi*" de karanlık; fakat derin bir mana ve konudur. Biz bunları anlıyamıyoruz. Fakat bu sözler bizi, sarıp sarmalıyor, bilmesek de bizi kendisiyle alıp götürüyor!

"Beyrek andan babasının ordusına geldi, evlerinin önünde bir büyük ağaç var idi. Dibinde yahşı bir pınar var idi..." (DK,102). Dede Korkut'ta bu büyük ağacın anılmasının, elbette ki bir sebebi vardır. Çünkü o büyük ağaç, ailenin ve çocukların gönüllerinde yer tutmuş, evi kutlulaştıran bir semboldür. Konuları, insanlık ve insan duyguları bakımından ele alıp, düşünmek gereklidir.

3. "Atamadı, ağaç": Bu anlayış üzerinde sık sık duracağız. *Tepegöz* hikâyesinde, *Basat*'ın Tepegöz'e karşı söylediği aşağıdaki sözler, gerçekten muhteşemdir. Dil ve mana bakımından da, hikâyenin metnine göre, eskidir. Burada Basat, kendini, soyunu ve boyunu anlatıyor. Ancak *ağaç* ve *arslan* sembol ve mecâzları, pek anlaşılmıyor:

"Kalarda koparda yerim gün ortaç!

"Karanğu dün (gece) içre yol azsam, umum Allah!

"Kaba 'alem götüren Hanımız Bayındır Han!...

"Atam adın sorar olsan, *kaba ağaç!*

"Anam adın der isen, kağan arslan!

"Benim adım sorar isen, Uruz oğlu Basat'tır! (DK,231)

Dede Korkut'un yukarıdaki sözlerinin hepsinin anlaşıldığını söyleyemeyiz. Basat'ın, *"yeri gün ortaç ve umudu Allah!"* Bundan sonraki hiyerarşi yukarıdan aşağıya şöyle iniyordu: *"Bayındır Han-Salur Kazan-Kaba ağaç- kağan arslan-, ve Basat".* Konu ve manayı, dahâ fazla deşmiyeceğiz. *Ağaçtan türeme* ile aile ve ağaç ilişkileri üzerinde ise, ayrıca duracağız.

"Kaba ağaçta dal budağın kurumuş idi, yeşerip göğerdi ahır!.." Bu sözler bir anne tarafından, kaybolup bulunan oğluna söyleniyordu (DK,258). "Oğlan, kaba ağacın, yani ailenin dal ve budağı" gibi görülüyordu. Oğlanın atası, herhalde bunun için kaba ağaç gibi görünüyordu. Kesin konuşamıyacağız.

4. Dualarda "Kaba ağaç": Oğuzların gönüllerinde İslâmiyet ateşi, güçlü olarak çoktan yanmağa başlamıştı. Ancak Türkün duası da başka idi. Bu dua, her hikâyenin sonunda, Dede Korkut tarafından, yenileniyordu:

"Yerli kara dağların yıkılmasın!

"Gölgelice kaba ağacın, kesilmesin!

"Kamın akan görklü suyun kurumasın!

Burada da, *"dağların-kaba ağacın-suyun"* gibi bir sıralama görülüyordu. Nasılsa kaba ağaç, sulardan önce geliyordu. Bu mantık sıralamaları, mana için de önemlidir. Bu, nasıl olabiliyordu? Bunu bilemiyoruz. Bazı yerlerde de, *"dağ-su-ağaç"* sırası görülür (DK,117). Her ne olursa olsunlar, bunlar çok güzel ve yüce düşünceler!

5. Ağaç Altı ve "Gölgelice ağaç" : Anadolu'daki köylerde de, ulu ağaçların altı, çeşitli nedenlerle bir toplanma yeridir. O ağaçlardan bir dal bile kesme, hiç kimsenin aklına gelmez. Yemek, eğlence ve gündüz uyuma yeri de orasıdır. Bu konuda örnekler çoğaltılabilir. Anadolu'da buna, *ağaç dibi,* daha çok denir. Dede Korkut'ta da şöyle bir bölüm geçmektedir: *"Çoban aydur: Beli ağam Kazan! Geceden bir kuzu pişirip dururum. Gel bu ağaç dibinde inelim, yiyelim. İndiler, çoban dağarcığı çıkardı, yediler..."* (DK,29).

"Gölge", Dede Korkut'ta önemli bir semboldür: *"Altın başlı banevvergil bu oğlana, gölge olsun, erdemlidir!..."* (DK,18). - *"Yiğidim, beg yiğidim! Padişahlar, Tanrının gölgesidir"* Örnekler, daha da genişletilebilir. Her hikâyenin sonunda da, dua edilir ve yöm verilirken, *"Gölgelice kaba ağacın kesilmesin",* deniyordu. Böylece, *"ev"* ile *"ağaç"* arasında, benzer bir öz gösteriliyordu.

6. Ağacın kökten koparılması: *(İlâhî güç sebolü):* Dede Korkut'ta bu ilâhî güç, başlıca iki kişide gösterilmiştir: *Karaca Çoban* ve *Tepegöz.* Kazan, çobanı alıkoymak için bir ağaca bağlıyor ve çobana şöyle diyor: *"... Mere çoban! karnın acıkmamış iken, gözün kararmamış iken, bu ağacı kopar ıgör! Yoksa bunda seni kurtlar, kuşlar yer, dedi. Karaça çoban zarb eyledi, kaba ağacı, yeriyile, yurduyile kopardı, arkasına aldı, Kazan'ın ardına düştü..."* (DK,50).

Tepegöz de, bu ilâhî gücü göstermiştir. Bilindiği üzere Tepegöz, insan değildir: *"... Oğuz yığılıp, (Tepegöz'ün) üzerine vardı. Tepegöz görüp, kakıdı. Bir ağacı yerinden kopardı. Atıp, elli altmış adam helâk eyledi..."* (DK,218-6). Böyle bir şey olmuş mu, olmamış mı? Önemli olan bu değildir. *"Ağacı, yeri ile, yurdu ile koparma",* Oğuzların hayâl ve düşüncelerinde yer etmiştir. Önemli olan budur.

"...Yonma, ağaç tanrılı", *köpeğim kâfir! Oğuzu görür iken, seni ögmegim yok!..."* (DK,112). Oğuzlar, yonma ağaç tanrılı sözünü, burada bir küfür olarak kullanıyorlardı. Ayrıca Oğuzlar, yani kendi kavmi ile de gurur duyuyordu. Oğuzu gördükten sonra, sana insan mı derim, diyordu.

"Kâfirler, "yedi ağaç yer" karşı geldiler, neye geldiniz yiğit begler, dediler" (DK,178): Buradaki, "yedi ağaç yer", ne demektir? Bu, bir ölçü olmalıydı. Ancak, Oğuz beyleri uzaktan karşılandıklarına göre, kısa bir yol uzunluğu da, olmasa gerekti.

KUTADGU BİLİG'DE AĞAÇ

Kutadgu Bilig, 11. yüzyılda Türklerin *saray dilini* veya Türk aydınlarının yazı dilini temsil eder. Bunun için eski Uygur veya diğer Türk yazı dil ve düşünceleri ile Uzakdoğu ve Müslüman Ortadoğu düşüncelerinden çeşitli şeyler alır ve bunları bir pota içinde yoğurur. Fakat dil Türkçedir. Hem de çok eski bir karakterde! Arap ve Fars sözleri, yok denecek kadar çok azdır. Kendine göre, yüce bir düşünce ve fikir gelişmesine erişmiştir.

1) "Kurumuş ağaçlar, Yeşil donandı": Bahar ve yeşillik Türk hayat ve düşüncesinin başlıca temellerinden biridir. Kitabın yazarı *Yusuf Has Hacib,* bahara, tabiata, Allahın bütün yaratıp, türettiklerine hayrandır. Kitabına onlarla başlar, onlarla bitirir. *Ağaçları kişileştiriyor ve yeşil ipek giydiriyordu.* (KB,67).

2) *"Yağa dursun yağmur, yayılsın çiçek; kurumuş ağaçlar'dan zülüfler (küjek) salınsın!"* (KB,118). Gerçi yazar, kurumuş ağaçları sevmiyordu. Akılsız insan gibi yemişsizdir. Ancak Tanrının yağmuru, onlara da bir güzellik veriyor. Dallarında toplanan *yağmur* damlaları, bir zülüf gibi görünüyor-

lardı. Yazar tabiata, her yerde *tabiata kişilik vermek* için bir eğilme gösterir. Burada zülüf karşılığında kullandığı *küjek* sözü, *Argu* Türkçesinden geliyordu. Eki ve kökü hakkında bir şey söyleyemiyeceğiz. Bk.MK,I,391.

3) At, tabut ve ölüm: Tabut da bir ağaçtır. Yazar, hayatı, sarsmayan *(yayılmaz)*, rahvan *(yorıg)* bir küheylâna, ata *(kevel)* benzetiyor. Tabutu da, eyersiz bir ağaca benzetiyor. Burada *at kültürü* kendisini gösteriyor: "*Sarsmayan*, yörüg rahvan attan inip; bunlu, kederli olup, eğersiz ağaca (edhersiz yıgaç) bineceksin! (KB,1428). Burada şairin düşüncelerinin daha derinlerine inebilmek mümkün değil. Ancak ona göre, "*tabut, bir eğersiz ağaç*" idi.

4) "Akılsız insan, yemişsiz ağaçtır!" Bu görüş, belki başka edebiyatlarda da görülebilir. Ancak burada kullanılan sözlerin hepsi, çok eski bir karakter taşıyan Türkçe sözlerdir: "*Akılsız (ukuşsuz) kişi, yemişsiz (yimişsiz) ağaçtır; yemişsiz ağacı, açlar ne yapsın!*" (KB,2455). Bu çağın saray Türkçesinde *akıl*, her şeyin başında gelir. *Adam, insan*, ancak akıllı ve bilgili olan kişilerdir. Ancak akıl ve bilgi de, onun meyvesi olmalıdır. *Ağaç* ve *yemişle* ilgili başka görüşler de vardır. Bunlar üzerinde durmayacağız.

36. BÖLÜM

TÜRK MİTOLOJİSİNDE ATEŞ

"Oğul! Ocağın issüz koma!"

Dede Korkut

Bu kitap, bir *din tarihi* değil; *Türk mitolojisi*'dir. Aile ve devlet hayatını güden ve düzenleyen, fikirler ile düşüncelerdir. Diğer mitolojilerde olduğu gibi, sadece bir masal da değildir. *Aile ve toplum hayatı ile ilgili*, düşünceler, *myth* haline getirilmiş ve öyle anlatılmışlardır. Ancak her birinin derinliklerinde, aile ve toplum içinde, gerçekçi, yol gösterici, yararlı düşünceler görürler.

Ateş ile ilgili bu bölümü, kitabımızın ikinci cildi olarak çok önceleri yazmıştık. Görüşlerimizde pek fazla bir değişiklik olmadı. Bazı yeni yayınlar, bu görüşlerimizi de destekledi. Ancak temelde yatan bazı ayrılıkları belirttikten sonra, konuya girmeği, daha yararlı görüyoruz. Her zaman söylediğimiz gibi, büyük hocamız Prof. Abdulkadir İnan olmasaydı, bu konularda bir adım bile ileriye gidemezdik. Onun bu konuya kısa; fakat muhteşem bir kaç girişi, birer şaheser olarak kalacaktır. Örnek olarak, bu konuda U. Harva'nın verdiği meteryal, çok daha geniştir. Fakat Türk tarihini, Türk dünyasını, Türk dilini, Türk kültürünü bilmediğinden verdiği bilgi, hocamızın yanında bir yamalı bohça gibi kalmaktadır. Demek ki Türk tarihini bilme, bu konularda gerçeği görebilmek için tek çaredir.

Ateş ile aile ve topluluk ilişkileri: *Ateş, hayatın temeli* ve bütün insanlığın en önemli varlığıdır. Bundan dolayı bütün insanların, *ateşe saygı* göstermesi ve ateş hakkında bazı şeyler düşünmesi normaldır. Ancak tarihçi, benzerliklerden çok, ayrılıkları arayan bir kişidir. Tarihçi için ruhlar, fallar, kehânetler, sihirler, ikinci derecede kalır. Ateş, *Türk ailesinde, Türk topluluklarında ve hatta devlet törenlerinde*, ne gibi birleştirici bir rol oynuyordu? Bizim için önemli olan nokta, budur.

Ocak, ailenin temel sembolü: *Ocak* üzerindeki vesikalarımızı, "*Türk Ailesi*" adlı kitabımızda sunmak için saklıyorduk. Ancak geniş bir bölümünü, burada vermek zorunda kaldık. Halbuki başkaları *ocak* ile ocak ateşini bir *din* ve *sihir* konusu olarak ele almışlardır. Hocamızdan, hafifçe ayrıldığımız bir nokta da, budur. Büyük Türk toplulukları ile devlet törenlerinde yakılan *ulu ateş*, sosyal bir olay olarak ele alınırsa, daha başka bir mana ka-

zanır. **Tahta çıkma, ulu ateş ile göğe ve Tanrıya bildirilmek isteniyorsa,** bunun manası çok daha zenginleşir. O zaman İ r a n 'daki *ateşe tapanlar* ile Türklerin düşünceleri arasındaki ayrılıkları, kolaylıkla görebilirsiniz. Ancak *Türk şamanizmi* içine, sonradan çok çeşitli yabancı tesirler girmiştir. Kitabımızda bunlar, dikkatla ayıklanmağa çalışılmış ve *Proto-Türk* temele inebilmek için az veya çok bir çaba gösterilmiştir.

Türklerde "ateş" Tanrı değil: İ n d o - İ r a n kültür çevresi, ateş kültünün en yoğun olduğu bir çevredir. Ancak İ r a n ile T ü r k mitolojisi arasında derin ayrılıklar vardır: *Türklerde ateş, bir tanrı değildir. Türklerin, T ü r k adlı bir atası tarafından keşfedilmiş veya Tanrı tarafından gönderilmiştir. Türk düşüncesinde insan ruhu, ateşten yaratılmamıştır. Ne de insanın yaratılışında, en üstün vasıflı unsur, ateştir. Z e r d ü ş t inanışlarına göre, insan ölünce ruhu ilâhî ateşle birleşirdi.*

Eski T ü r k inanışlarında böyle düşünceleri göremiyoruz. Görülüyor ki, yalnızca *"ateşe saygı"* veya *"törenlerde ateş yakma"* geleneğine bakarak, büyük sonuçlara varma, yanlış bir yol olur. Uno H a r v a da, bu *m e c u s î (h o l o c a u s t e)* gelenekleri, A l t a y kültür çevresindeki inanışlardan ayrı tutmağa çalışmıştır. Bu konular üzerinde, aşağıda geniş olarak durulmuştur.

"Ocağın ve ateşin sahibi Türklerde, Tanrı değildi: Yani kuzey tundralarındaki Y a k u t Türklerince ocağın ve ateşin sahibi *izi* veya *ezi* 'si; D e d e K o r k u t 'a göre de, ocağın *issi*' si; tapılan bir T a n r ı değildi. Ayrıca, *her ocağın ayrı bir s a h i b i ve k o r u y u c u r u h u*, vardı. Bu çok önemli bir noktadır. Bütün ocaklar, tek *ruh* ve tek *ateş tanrısı* tarafından, temsil edilmiyordu. G ö k t ü r k yazıtlarında, *' ' T ü r k 'ün yer-suyu sahipsiz (idhisiz) olmasın''*, sözünden bu da anlaşılıyordu. Abdulkadir İ n a n hocamızın *yer-sular* ve onların ' ' k o r u y u c u r u h l a r ı ' ' üzerindeki görüşleri, çok açık ve kesindir. Ailede ocak, *vatan* anlayışında y e r v e s u l a r, temel anlayışlardır. *İslamiyet* ile eski A n a d o l u 'da bazı değerlerin *issi*, yani *sahibi*, padişah ve *Allah* oluyordu. Görülüyor ki Türk kültür ve düşünce tarihinin *"jenetik metodu"* ile, "dinler tarihi" yazma arasında, bir ayrılık doğuyor.

' ' T a n r ı ' y a , t e m a ş a g ö s t e r m e k ü z e r e ateş yakmak!" Bu muhteşem ve mana dolu sözü, değerli arkadaşımız Ahmed Yaşar O c a k , *"Vilâyetnâme-i O t m a n B a b a ' '* dan bulup, çıkarmıştır. (A.eser.,s.190). Bu söz, bize de yeni bir ufuk açmış bulunuyor. Ateşi, *' ' t a p m a k için yakmak"* başka şeydir; *' ' t e m â ş a g ö s t e r m e k için yakmak"* ise, başka şeydir. Bu durumda ikincinin, bir *ateş kültü* olarak kabul edilmesi, çok güçtür. Yahut da, gelişme yoluyla, kült özelliğini kaybetmemiş olabilir. *"Ateş alevleriyle, Tanrı'ya haber ve kurban iletme"* anlayışları üzerinde dururken, bu meselelere de dokunacağız

Tahta çıkışı, göğe ileten "Ulu ateş"

G ö k t ü r k çağında, - *"elçilerin ateşle temizlenmeleri"* dışında-, ateş kültü ile ilgili bir başka vesikamız yoktur. Ancak yüzyıllar boyunca, G ö k t ü r k ve U y g u r l a r 'ın idarelerinde yaşamış olan, *Kitanlar* gibi, P r o t o - M o ğ o l bazı kavimler vardır. Bunlar sonradan, Ç i n 'in kuzeyinde, büyük devlet kurmuşlardır. Gelenekleri üzerinde de, geniş bir kaynak birikimi vardır. Kitabımızın 1. cildinde, bu gelenekleri sık sık tenkid süzgecinden geçirmiştik. H ı t a y devletinin, özellikle başlangıçtaki geleneklerinde, üç unsur vardır: Birincisi geri *Proto-Moğol* kabile kültürü, ikincileri, *Proto-Türk* devlet geleneği. Üçüncüsü de, *Çin* protokol ve seremonileridir. *' ' T a h t a ç ı k ı ş ı göğe ileten ulu ateş''*, büyük bir seromonidir. Devlette Çin tesirleri çoğaldıkça, seremonide bu ateş artık bir odun yığını halinde kalmıştı. Bu konular üzerinde aşağıda durulmuştur.

Kurbanları göğe ileten, "Ulu ateş": *Ulu ateş, Uluğ-ot*, bu durumda tapınılan bir T a n r ı değil; önemli h a b e r l e r ile k u r b a n ı göğe ileten bir vasıta, bir araç oluyordu. *Tanrıya bir temâşâ gösterme"*, -idi. Dış tesirlerin az girdiği çok kuzeylerdeki B e l t i r Türkleri *kurbanı* ulu ateşe, tam olarak koyuyorlardı. Ulu ateş, *mukaddes d o ğ u d a* yakılıyordu. İkrâm ise, b a t ı d a yakılan, *Küçük ateş, Kiçik-ot*'tan, pişiriliyordu Tanrının payı, ulu ateşten iletiliyordu. Ancak bu Ulu Tanrı, ateş tanrısı değildi. Bunlar, çok önemki noktalardır.

Uzakdoğudaki "Ateş dualarında" Türkçe "od" denmesi" *Ot, od*, Türkçe a t e ş demektir. Moğolca ise, ateş *"gal"* demektir. Ancak bazı M o ğ o l kavimleri *ateş dualarında*, *"gal"* değil; Türkçe *ot* diyorlardı. Buna dayanan B a n z a r o v, ateş kültünün Türklerden Moğollara geçtiğini, ileri sürmüştü. M o ğ o l l a r d a ve H ı t a y devletinde, geri bir *Ateş Tanrısı* vardır. Buna da *gal* deniyordu. İleri toplum, devlet seremonisi ile yüksek din seviyesinde de, türkçe *ot* deniyordu. Bu da önemlidir.

"Hastalık, günahlardan temizlenme, yemin ve and" gibi ateşle ilgili geleneklerin, A n a d o l u 'daki izleri üzerinde, Hikmet T a n y u , Mehmed E r ö z ve Ahmed Y a ş a r O c a k gibi arkadaşlarımız, yerinde ve isabetli olarak durmuşlardı. Eski Türklerin çocukları ve tundralara kadar uzanan Türk Dünyası'nın bir parçası olduğumuzdan, hiç bir şüphemiz yoktur. Büyük üstadımız ve öncümüz *Prof. Abdulkadir İnan*'ın görüşlerine ufak bir kaç şey katabilirsek, bu bizim için büyük bir mutluluk olur.

BİR ATEŞ DUASI VE YORUMU

Hocamız *Prof. Dr. Abdulkadir İ n a n* , "Şamanizm", adlı kitabında, ateş ve ocak üzerinde, 6 sahifelik bir bölüm yazmıştır. Ancak yarısı *dua metni* olan

bu küçük bölüm bile, bir şaheserdir. Ufkumuzu değiştirmiştir. U. Harva, *Şamanizm*'deki *ateş* ile ilgili bölümü daha geniş tutmuştur. Altay inanışları, Uzakdoğu'daki Moğol, Sibirya ve Fin-Ugor gelenekleriyle de karşılaştırılmıştır. Çok geniş kaynak kullanılmıştır. Fakat Türk kültürü ile Türk dilinde ve Türk tarihinden, haberi yoktur[1].

Biz burada Hocamızın görüşlerini özetledikten sonra, özellikle dualar ile masallardaki yeni materyeli sunacağız. Böylece Hocamızı, yeni vesikalarla denetlemeğe çalışacağız. İlk önce burada, Banzarov tarafından derlenmiş, Altay ve Buret karışımı bir *ateş duasını*, tahlil ve motiflerini çözme yoluyla, sunmağa çalışacağız:

1) "Ey Kıraliçem, (Tanrıçam?), ey annem, ateş!

2) "Sen, Hangay ve Gur-Hatu-Han dağlarının tepesinde biten, "ak-kavak ağacından", yaratılmışsın!

3) "Sen, "anamız Ötüken" eteklerinden, (ayağından?) ortaya çıkmışsın!

4) "Tanrıların hakanı tarafından icâd edilmiş ve yaratılmışsın! Ey annem ateş!

5) "Senin, baban, sert çelik. Senin annen, çakmaktaşı. Ulu atan, Ak-kavak ağacıdır.

6) "Senin nurun, göklere erişmiş! Yerin dibine kadar gider!

7) "Ateş! Sen gökteki kişi tarafından, taştan çıkarılmışsın! Tanrıça "Uluken" tarafından, bakılmışsın! (Bundan sonra verilen kurbanlardan söz edelim...)

8) "Gelin ve güveye ve bütün halkımıza, sağlık ve düzen ver! Sana secde ediyoruz[2]".

1. Ateşin, "Anne ve babası": Yukarıdaki bu muhteşem ve görkemli dua, bize bir çok şeyler öğretmektedir. U. Harva da, *Ateş-Ana* motifi ve düşüncesi üzerinde durmuştur. Ona göre bu *ateş ana* motifi, Moğollar'dan Volga kıyılarındaki *Çuvaş*'lara ve oradan da *Samoyed*'lere kadar yayılıyordu. *Fin* kavimlerinde de görülüyordu[3]. Ancak Türk kavimlerinin dışında, *"Ot-Ene, Od-Ana, Ateş-Ana"*, deyimi ve anlayışı görülmüyordu. Burada, hocamızın aynen metnini verdiği bir kaç dua ile Radlof'un *Proben*'larından derlediğimiz bazı notlarla konuya bir aydınlık vermeğe çalışacağız. Bunların benzerleri, Anadolu'da da görülebilir:

[1] Uno Harva, *Die Religiöse Vorstellungen der Altaischen Völker*, s. 161, 175.

[2] A. İnan, *Makaleler*, s. 394: Türk Şamanizmi. Ayrıca bk. Banzarov, *Çernaya vera ili şamanstvo u Mongolov:* (Moğollarda Kara din veya şamanlık), St.-Pb., 1891, s. 25; Uno Harva, aynı eser, s. 174.

[3] U. Harva, aynı eser, s. 172.

a) Oymon Kadın, "Ot Enesi" yani Ateş Annesi: Radlof'a göre bu, bir *bitki ilahesi* idi[4]. Eski karakterdeki Kuzey masallarında, *"çiğleri pişir ve donları erit"*, deniyordu[5]. Bu masallara göre *"Ateş Ana", dişleri dışarıya sarkmış"* korkunç bir tanrıça idi.

- b) **"30 başlı ateş Anam", 40 başlı yaşlı (karı) anam!" "30 dişli anam, 40 dişli kayın anam, gece ve gündüzün koruyucusu".** Bu ateş duası veya ilâhisinde de, baş ile diş birbirlerinin yerlerini almışlardı. Hangisinin doğru olduğunu bilemiyoruz[6]. Bu da, "ateş anası" *Oymon-Kadın* geleneğini desteklemektedir. U. Harva da bu kaynakları kullanmıştır[7]. Ancak hocamız kadar, bilinçli değildir.

2. Yaratılış ve ateş: Az sonra belirteceğimiz gibi Göktürk mitolojisi ile türeyiş efsaneleri, *ateşin keşfini*, daha realist olarak ele almış ve bunu, insanoğluna mal etmiştir. Ancak Altay şamanizmi bu konuya, iç ve dış tesirli başka motifler de katmıştır: *"60 türlü ırmakların aktığı, mubarek kayın ağacının kök saldığı, 9 sıra dağın oluştuğu zaman, ateş ortaya çıktı". "Gök yerden ayrıldığı zaman, Ötü gen anamızın eteklerinden doğmuşsun; baban sert çelik, anan çakmak taşı, atan karağaç*[8]*..."* "*Dünya ağacı*", bu her iki ateş ilâhisinde de görülüyordu. Bizce, *Ötüken* ve *çakmak* motifleri dışındaki diğer unsurlar, dışarıdan gelmiş olmalıydılar. Zaten bu, bir Moğol Şamanizmidir.

"Ağaç ve ateş": Ağaç, ateşin ana maddesidir. Bunun içindir ki, ateşin keşfi ile ilgili efsanelerde, ağaç da önemli bir rol oynuyordu. Yukarıdaki *mubarek kayın ağacı*, mitolojide bir gök ağacı görünümündedir. *Karaağaç* ile *akkavak* ise, ateşin ana maddesi olan, bir ağaç gibi görünmektedirler. *Akkavak* üzerinde, ağaç ile ilgili bölümümüze durmuştuk. Ateşin ana maddesi olan *kuru otlar* ise, bir diğer Altay efsanesinde yer alır. Bunun üzerinde *çakmak taşı* ile ilgili konular içinde duracağız.

Dış tesirli motifler

3. Ateş kuşları: Bizce bu inanış da Türk Geleneklerinin özlerinden değil; dışlarından geliyordu: a) Bazı Altay efsanelerine göre, "*Korbolko adlı bir kuş, insanlar ile hayvanların toplandıkları bir yerde, ateşin nasıl yakılacağını öğretti.*[9] b) Yakut Türklerine göre, *"bir kartal kendi keyfi*

[4] Radlof, *Wörterbuch*, s. 1076.

[5] *Proben*, I, 318. Bu Altay destanları çok *mitolojik* ve eski karakterdedirler. *Göklerde* geçerler.

[6] A. İnan, *Şamamizm*, s. 70-74; *Makaleler*, s. 394.

[7] U. Harva, s. eser, s. 171.

[8] A. İnan, *Şamanizm*, s. 70: Banzarov, *Çernaya vera'dan*, s. 22 vd. "*Ötügen ana*" anlayışı, önemlidir.

[9] U. Harva, aynı eser. s. 162: Dırenkova, *Kult Ognıya u Altaytsev i Teleut (Altay ve Teleüt (Türklerinde, ateş kültü)*, SMAE, VI, Leningrad, 1927, s. 15 den.

için, taşları birbirine çakıyor ve bir ateş yakıyor. Bundan dolayı yer yüzünü bir yangın kaplıyor. Bu yangını görmeğe gelen insanlar, böylece çakmakla ateş yakmağı öğreniyorlar[10]..."

A l t a y efsanelerinin inanışında da, yerli ve yüce olanları vardı. Bunların yanında yabancılaşmış olanları da görmüyor değiliz: "*Bir K u r b a ğ a yüce tanrıya kadar ulaşıyor ve orada, ateş yakmanın sırlarını öğreniyor. Dağın üzerindeki bir taş ile, H ı ş ağacından aldığı bir k a v parçasını kullanarak ilk ateşi yakıp öğretiyor...*" -Uno Harva bunu, P o t a n i n 'den almıştır[11]. Potanin'in derlemeleri, R a d l o f 'un örneklerine göre geridirler.

4. "Ateş dağı, ateş denizi ve ateş ırmağı": Bizce bu motifler de Türk mitolojinde yerli inanışlar gibi görünmemektedirler. "*A t e ş d a ğ ı*", A n a d o l u 'da daha çok *volkanlar* için, söylenen bir sözdür. Bunu R a d l o f da tesbit etmiştir[12]. Bununla beraber Türk efsanelerinde *volkan*, çok az görülen bir motiftir. *B a y k a l gölüne yakın B u r y a t* Moğolları, ateşin *galta-ula*, yani bir *volkan*'dan geldiğine inanıyorlardı[13]. Herhalde bu inanış K u z e y tundralarına, G ü n e y d e k i kültürlerden gelmiş olmalıydı.

"**A t e ş d e n i z i**" de, herhalde bir *cehennem* motifi olmalıydı. A l t a y masallarında çok görülür: "*A y n a Han'ın kızını alıp dönen yiğite, atı konuşarak yol gösteriyor. üç h a l ı alıyorlar. Böylece ateş denizini geçiyorlar*[14]..." Burada, "*halı, Ayna Han, atın konuşması*", Türk mitolojisinin yerli motifleridir. *Türk Mitolojisi* adlı eserimizde, *ateş denizi* ile cehennemin, dünyayı çevreleyen, *Gök-deniz* ile *Ak-deniz*'in ötesinde bulunduğunu göstermeğe çalışmıştık[15].

"**A t e ş ı r m a ğ ı**" da, yine *Ateş denizi* içinde veya yanında incelenmelidir: "*... Ey A t e ş A n a m ı z ! 9 ırmağın kavşağında, 9 köşeli b a k ı r e v - d e oturan, ırmak ve deniz tanrıçası*"[16] burada "*ateş tanrıçasının yeri*" gösterilmek istenmektedir. *Bakır-ev* ise, O ğ u z d e s t a n ı içindeki, *demir-ev* motifini hatırlatmaktadır.

GÖKTÜRKLERDE; "ATEŞİ BULAN ATA"

G ö k t ü r k *türeyiş destanları*'nda ateşi, Türklerin ataları bulmuşlardır. Gerçi bu atalar da, "*yarı-ilâh olan atalar*", idiler. Ancak Türkler bu şerefi,

[10] Aynı eser, a. yer.
[11] U. H a r v a , a. yer: P o t a n i n , *Oçerki...*, IV, 332.
[12] R a d l o f , *Wörterbuch*, I, s. 458: *Ot* maddesi.
[13] U. H a r v a , Aynı eser, s. 161: Buryat-Moğol geleneğidir.
[14] *P r o b e n* , III, s. 261/315: *Kan-Şentey* destanı.
[15] B. Ö g e l , *Türk Mitolojisi*, s. 472.
[16] A. İ n a n , *Şamanizm*, s. 69: Şaman duasından.

başkalarına vermek istemiyorlardı. Göktürklerin bu türeyiş efsanelerinin tam çevirmesi, *Türk Mitolojisi I*, adlı eserimizde sunulmuştur[17]. Ateşin keşfi ile ilgili bölümü, kısaca şöyledir:

"*...G ö k t ü r k l e r 'i n a t a l a r ı H u n l a r ı n kuzeyinde bulunan S o u ülkesinden çıkmışlardır. (Bu atalar) 7 k a r d e ş idiler... En küçük kardeşleri, "k u r t t a n" doğmuş, idi... Bu küçük kardeş, tabiat üstü bir güce ve özelliklere sahip idi. Rüzgarın esmesi ve yağmurun yağması için, emirler verebiliyordu.*

"*Onun iki k a r ı s ı vardı. Bunlar, "y a z v e k ı ş T a n r ı l a r ı"nın kızları, idiler... Bunun dört oğlu vardı. En büyüğünün oymağı, - bir yenilgiden sonra-, dağların üzerinde yaşıyorlardı. (Bu dağların çok soğuk olmaları nedeniyle), onun oymağı soğuktan çok sıkıntı çekiyordu. (ısınmanın bir yolunu bulamıyorlardı). Bu dört çocuğun en büyüğü, orada "ateşi bulmuş" ve (o y m a ğ ı n ı ı s ı t a b i l m i ş t i .) Böylece, oymak halkı da, ölmeden yaşamanın bir yolunu bulmuştu.*

"*Bunun üzerine diğer ü ç k a r d e ş toplanarak, onu b a ş k a n seçmişler ve ona "T ü r k" unvanı vermişlerdi...*"

T ü r k adlı başkan, yukarıda da görüldüğü gibi ateşi bulmuştu. Türkler bu şerefi başkalarına vermemişlerdi. *E b ü l g a z i* 'ye göre, "*Yafes oğlu Türk, çadırı keşfetmişti...*" Yani Türkler, kendi başlarının çarelerini görmüşlerdi[18]. Görülüyor ki G ö k t ü r k l e r ateşin keşfine, büyük bir önem veriyorlardı[19].

YAKUT VE ALTAY DESTANLARINDA ATEŞİN KEŞFİ

A l t a y D e s t a n l a r ı n d a ise, "*a t e ş i büyük T a n r ı Ü l g e n , keşfetmiş*". Bu konuların en iyi araştırıcısı ve bilicisi A n o h i n 'e göre, "*ateşi yaratan, T a n r ı Ülgen*", idi. *O c a ğ ı* da, o yapıp, insanlara vermişti[20]: "*Üç ateşi, yakıp veren; üç ayaklı (sacayağını), dikip, yapıp veren, Atam Ülgen!*" U. Harva ise, Y a k u t -Türk geleneklerini önemli görüyor ve onu başa alıyordu. *Verbitskiy*'in derlediği bir duada şöyle deniliyordu[21]: "*Bir yiğit, sesleniyor: "Bu ateş, nereden geliyor? Onu yaratanın vazifesi ve gücü nedir?" Sonunda şu görüşe varıyor ki ateş, süt gibi beyaz bir tahtta oturan Gök Tanrısı, Ü r ü n - a y - T o y o n 'un oğludur...*"

Türk folklorunda, ateşi Gök Tanrı veriyor: Yine Y a k u t Türklerine göre ateş, "*göklerin üçüncü katında oturan U l u - t o y o n tarafından,*

[17] *Türk Mitolojisi*, I, s. 27 vd.
[18] Aynı eser, s. 377: İslâmî şecereler, *Yafes*'den başlıyor.
[19] B. Ö g e l , *Doğu Göktürkleri Hakkında Vesikalar*, Belleten, 81, 1957, s. 87.
[20] A. İ n a n , *Makaleler*, s. 413: A n o h i n , *Altay şamanlığına ait maddeler*'den.
[21] U. H a r v a , aynı eser, s. 161: V e r b i t s k i y , *Altayskiye İnorodtsu*, s. 97'den.

"ateş kargası" yoluyla insanlara gönderilmişti[22]..." Yakut Türklerinin bundan önceki inanışları, daha yerli olarak görünüyordu. *Abakan Tanrılarının* bazı görüşleri, daha *sosyal* ve daha çok Göktürk geleneklerine, uygun düşüyorlardı[23]:

"Başlangıçta bir oymak, tek bir ateşi, ihtiyaçları oldukça alıyor ve onu kullanıyorlardı. Sonradan gökten gelen bir kıvılcım, şamanlardan öğrenilme yoluyla alınmış ve ateş olarak yakılmış."

AİLE ATEŞİ, MÜŞTEREK ATEŞ

Yukarıdaki Abakan Tatarlarının Türk inanışları da gösteriyor ki, başlangıçta *"her ailenin bir ateş veya ocağının var olduğu"*, düşünülüyordu. Bütün insanların kullanmaları için, gökten gelen ateş ise, sonradan şamanlar yolu ile elde edilmiş imiş. Yukarıda kısaca sunduğumuz Göktürk türeyiş efsanesinde de görüldüğü gibi, *"aile ateşi, aile için, ailenin atası tarafından keşfedilmişti"*. Yine Tanrı *Ülgen* de, *"ateşi ocak, yani sacağı ile birlikte göndermişti"*. Bundan dolayı, *"aile ocağı"*nın büyük bir önemi vardı. Anadolu'da da bu inanış, devam etmektedir. *"Ata ocağı, baba ocağı"* gibi sözlerimiz de, bu çok eski inanışlarımızın, bu güne gelen izleridir. *"Ocak ve yuva"*, ata ve baba ocaklarına dayanmakla, değerleniyordu.

"Ocağın devamı" da, ayrı bir önem taşıyordu. *"ocağın sönmesi"*, ailenin bitmesi demektir. Anadolu'da, *"ya evlad bir, ya ocak kör"*, atasözünde, "bir evladın yok ise, o zaman ocağın kör", denmek isteniyordu. *"Odsuz, ocaksız"* sözleri de, hem yoksulluğu ve hem de, yuvasız ve ailesiz olmayı anlatan atasözleriydi.

"Ata'nın yaktığı ateş ve annenin kurduğu ocak", anlayışı üzerinde de biraz durmak gereklidir. Bazı Altay-Türk dualarında, bu inanışın izlerine rastlıyoruz. Gerçi bu dualar, tam bir *mitoloji* idiler:

"Atamızın (çakmak taşıyla) yaktığı alevli ateş!

"Anamızın gömdüğü, taş ocak!

"Parlak göklere yükselen boz duman!..

"Dünyayı, dolaşıver!...

Bu duaları tam olarak anlayabilmek çok güçtür. Sıcak alevli ateşin dumanı, *"göklere erişiyor ve yardım istiyor*[24]. Ocağın dumanı, aynı zamanda gökle-

[22] Aynı eser, a. yer.

[23] Aynı eser, a. yer: Agapitov-Hangalov, *Şamanstvo u Buryat İrkutskoy Gubernii: (İrkutsk bölgesindeki Buryatlarda şamanizm)*, İrkutsk, 1881, s. 5: Buryat-Moğol geleneği.

[24] A. İnan, *Şamanizm*, s. 131: Altay *şaman dualarından.*

re giden, kulun bir dileği ve habercisi gibi görünüyordu. Asıl önemli olan, *"babanın ateşi yakması ve annenin de ocağı kurması"* idi. Ocak ile ilgili gelenekleri, "Türk ailesi" ile ilgili kitabımızda toplayacağız.

YEMEKLERİ, "ATEŞTE PİŞİREN" VE "ÇİĞ YİYEN" TÜRKLER

1. Yemeklerini pişiren türkler: Yukarıda sunduğumuz Gök-Türk efsanesinde de görüldüğü gibi ilk Türkler, *Türk* adını taşıyan başkanlarının yardımıyla, ateşe kavuşmuşlar ve yemeklerini pişirmeğe başlamışlardı. Türkler, bundan önce ateşi tanımıyorlardı? Efsane bu konuda bir şey söylemiyor; yalnızca yüksek dağlarda kalıp, soğuklara dayanamadıklarını anlatıyordu.

Türklerin eti ve diğer şeyleri çiğ yediklerine dair en küçük bir vesika bile yoktur. Belki savaşta veya kıtlıkta, bu olabilirdi. Aşağıda Fin-Ugor kavimlerinden *Vogul*'lar hakkında sunacağımız bir efsane, Türklerin Batı komşularının *çiğ et* yediklerini gösterecektir. Anlaşıldığına göre Türkler Batıya ve Uzakdoğu'ya doğru uzandıkça, yemek kültüründe de bazı değişiklikler olmuştur.

2. Yemeklerini, "Çiğ yiyen"ler: Fin-Ugor *Vogul*'lar: Türklerin Batı komşuları Fin-Ugor kavimlerinden biridirler. Proto-Türk kültürü bakımından aralarında bir benzerlik vardır; *"Bir savaştan sonra Vogullar'ın bir bölümü, ellerindeki yiyecekleri çiğ çiğ yiyorlar. Böylece düşmanın elinden kaçıp kurtuluyorlar. Bundan dolayı bunlara "kutlu kavim" deniyor. Vogulların soyluları, bunlar oluyorlar. Yemeklerini pişirip, yiyenler ise, düşmana esir oluyorlar ve köle olarak yaşıyorlar.."*

Bu Fin-Ugor kavmi, anlaşıldığına göre, yemeklerini pişirip, yiyenleri küçük görüyorlardı. Bunun için de ellerinde bir neden bulunuyordu. Bu efsane ile diğer konular, *Türk Mitolojisi* adlı eserimizin cildinde, çok daha geniş olarak ele alınmıştır. Uzakdoğu ve Japonya'da da, *"çiğ et veya balık yiyen"*, bir kültür çevresi vardır[25].

EVİN OCAĞI VE AİLE BİRLİĞİ

1. Baba evinin ocağından "Ateş götürme": Çok eski geleneklerden yola çıkarsak, bu günkü inanışlarımızı, daha iyi anlayabilir ve tanıyabiliriz. Ocakla ilgili inanışları, *"Türklerde aile"* adlı eserimizde, daha geniş olarak ele alacağımızı, yukarıda söylemiştik. Ancak mitolojiyi de açıklamak için, zaman zaman bu konulara dönmemiz gerekiyor.

[25] *Türk Mitolojisi*, s. 54: Yemeğini pişiren ve pişirmeyen kavimler.

"Oymağın müşterek ateşi" üzerinde de az önce durmuştuk. Bu konuda, yalnızca efsanelerde, küçük izler vardır. *"Oymaktan aileye"* iniş, sosyal gelişmenin bir basamağıdır. Daha sonraki çağlarda, bu geleneğin devam ettiğini gösteren izler bulamadık. *"tahta çıkma, yas veya kurban"* törenlerinde toplulukça yakılan büyük ateşler, belki bu anlayış içinde görülebilir.

Mukaddes ateş ve "Aile ocağı": Türklerde, İran'da olduğu gibi bir *ateş kültü* yoktur. İran'da sönmeyen ateş, evin dışında ve tapınılacak yerlerde yakılırdı. Türklerde *mukaddes ateş* ise, evin içinde bulunan *aile ocağı* idi. Aslında ateş, insanlığın vaz geçilmez bir yardımcısı olduğundan, bütün Asya'daki ateş kültleri arasında bir benzerlik olabilir.

Demircilik ve ateş: Yakut Türkleri, *Proto-Türk* kültürünün, en eski geleneklerini içinde toplar. Ancak yabancı tesirlerden ayıklayarak, kullanılması gerekir. *"Yakutların en büyük demircilerinden biri, Ağlıs adını taşıyordu"*. Yakut Türkçesinde Ağl sözü, "koruyucu ve muhafız" demektir. *Aile ocağı* ve *mukaddes ateş* gibi anlayışlar da, bu sözle anlatılıyordu. Yakut Türklerine göre *aile ocağı*, hiç bir zaman, *"sönmemesi gereken, mukaddes bir ateş"*, idi. Bu ocağı koruyan, ayrıca bir *ocak ruhu* da vardı. *Ocak ruhu* üzerinde ayrıca duracağız. Ocakta yanan *ağaç*, özellikle *meşe (mas) ağacı* da, mukaddes sayılırdı[26].

Eski evden, yeni eve ateş götürme: Altay Türklerinde ve diğerlerindeki ateş kültü hakkında, bir araştırma yazan Dırenkova, bu aile geleneklerini görmüş ve yazmıştı. Altay Türkleri ile Buryat Moğolları, *"yanan bir odunu, bir evin ocağından, diğer bir evin ocağına götürme"* geleneğini sürdürüyorlardı. *"Eski evdeki eski ateşi, yeni eve taşıyorlardı. Ailenin en büyüğü, eski ateşin korlarını, bir kürek içine koyuyor ve yeni evin ocağına koyup, yeni bir ateş yakıyordu. Bundan sonra da, "Ateş-Ana" için, bir dua söylüyorlardı. Kardeşler evlenip, ayrıldıkları zaman da, en küçük oğul, eski ateşin, sahibi oluyordu*[27]".

"Od-Tegin", yani *ocağın pirensi* gibi unvanlar Türklerde *küçük oğullar* için söylenirdi. Çingiz Han devletinde bu ünvan, *otçigin* veya *oçigin* olmuştur. *Baba ocağının, yani eski ateşin sahibi, küçük oğul idi.* Dırenkova'nın yukarıda adı geçen eserindeki geri Türk kavimlerinde bu unvanlar henüz görülmüyordu. Bu gelenek, Anadolu'da da, daha kapalı üslupla yaşar.

"Evlenen çocukların baba ocağından ateş götürmesi", belki de aranırsa Anadolu'da da görülebilir. Ancak Kuzey Türkleri ile, *Volga* boylarında

[26] Pekarskiy, *Yakut Sözlüğü*, (tercüme), I, s. 51a; *Türk Mitolojisi*, s. 68.
[27] U. Harva, aynı eser, s. 166: Dırenkova, *Kult ognıya: (ateş kültü)*, s. 67'den.

Fin kavimlerinde bu gelenek, uzun süre yaşamıştır. Çok kuzeylerdeki *Buryatlar* ise, *"büyük kurban törenlerinde yakılan büyük ateşlerini bile aile ocağı korlarından götürüyorlardı*[28]*..."* Orta ve Kuzey Asya ile Batıdaki Fin-Ugor kavimlerinde bu gelenek çok yaygındır. *Baba evinden ayrılan çocuklar, baba ocağından ateş götürüyorlardı.*

Ailenin ocağı sönmemeli!

Anadolu'da da pratik olarak, mangaldaki ateşin üzerine *kül örtülür* ve böylece sabaha kadar bu ateş korunurdu. sabahleyin de bu ateş, kolaylıkla canlandırılırdı. Ancak çok kuzeylerdeki Yakut Türkleri bunu, başka türlü yorumluyorlardı. *"Ateş, gece uyuyor"*, diyorlardı[29].

"Ateşin sönmesi, uğursuzluk getiriyor": Aslında bunun pratik yararları da vardı. Zaten eski *Proto-Türk* geleneklerinin çoğu, bu pratik yararlara dayanıyordu. Zarar verebilecek bir şey, günah veya fanatik sonuçlarla yorumlanıyordu. Bunun için ocak her zaman canlı tutuluyordu. Altay Türklerinde, *"komşular yeni gelinin evine odun veya yakacak getiriyorlar ve ocağa yerleştirerek, "ocağın hiç bir zaman sönmesin, diye dua ediyorlardı"*. Bu bizde, bazı yönleriyle şimdi de yaşayan bir dilektir. U. Harva, Baykal gölünün batısındaki Tundralarda yaşayan Buryat Moğollarında, *"çocuksuz kalanların, benim ocağımın ateşi söndü, dediklerini"*, yazıyor ve bundan dolayı, çok duygulanıyor[30]. Kafkas kavimlerinin düşmanları için söyledikleri, *"ocağın sönsün"*, sözünü de bunlara katıyordu. Aslında bunların hepsi, Türk kültür çevresinde gelişen ve yayılan geleneklerdi.

- Ev ile ocak ilişkileri, göz önünde tutulmadan bu meseleler iyice anlaşılmaz. Anadolu'da ocak ile birlikte, *mutfak* da ayrı bir önem kazanır. Dede Korkut'ta da, *"Kara mudbak dikilende, ocak kalmış"*, yani isle kararmış kara mutfak çadırı dikildiği zaman, ocak da yapılıyordu[31]. Kara mutfak çadırı gidince de, yerde ocak kalıyordu. Bu, bir gelişmedir.

"Evin kurulacağı yer" de, ayrı bir önem taşır. Temel atılırken *kurban kesilmesi* de, bizce çok eski bir Türk geleneğidir. Bunu, çok kuzeylerdeki Yakut Türklerinde de görüyoruz: *"Ev için kutlu bir arsa aranır. Bulununca, kurban kesilir. "Sekiz kenarlı yerin sahibi Ana Hatun (Ebe Hatın)'dan dua*

[28] Aynı eser, s. 197.
[29] Aynı eser, s. 166: Hudyakov, *Verhoyanskiy Sbornik (Verhoyansk raporları)*, Irkutsk, 1890'dan: Buryat-Moğol geleneği. Ayrıca krşl. Potanin, *Oçerki*, IV, Altay'da.
[30] U. Harva, aynı eser, s. 166: Potanin, bu inanışları daha geniş anlatılıyor: *Oçerki*, II, s. 115; IV, s. 20-30. Güney-Batı- Moğolistan'daki Altay eteklerindeki Türklerde. U. Harva, etnik yapıdan habersizdir.
[31] *Dede Korkut kitabı*, 44.

ile izin alınırdı... O c a k yaparken kurban kesilir, kurbanın kanı ocağı sürülür ve ateşe serpilirdi..." Bu tören üzerinde, ayrıca durmuştuk[32]. Görülüyor ki her geleneğimizin, *Proto-Türk* bir kökü vardır.

"Baba ocağı", "Ocağın sönmesin!"

Şimdi geliyoruz, dünlerden bugünlere, binlerce yıllık geleneklerimize: Bu konuda, özellikle A n a d o l u 'da o kadar çok güzelve yüce inanışlar var ki-, bunların hepsini burada yazma mümkün değil. Biz, bir şeyler verelim, ön gösterelim, bizden sonrakiler de bizden sonra bunlara çok şey katsınlar!

1. "Ocağın sönmesin!" Bu bir duadır. Hem de yüce bir dua! evimizde, ilimizde, devletimizde ve her yerde söylenen bir dua! S i b i r y a 'nın kuzeylerindeki tundarlarda Y a k u t Türklerine gidelim de, bu duayı onlardan dinleyelim. Çok uzun yıllar önce güneylerdeki Türk kitlelerinden kopmuş; ancak *Proto-Türk*, Türk kültürünü saklamış olan bu geri Türk kesimlerinden bir şeyler dinleyelim[33]:

"... Yapılacak evin kutlu olması, o c a ğ ı n mukaddes ateşini daima yanması, nesillerin çoğalması, hayvanların verimli olması için dua ederler ve "uruy" diye bağırarak, kaşığı havaya fıraltılır... Ateşe bakıp, dua ederler... Bundan sonra düğün gibi bir tören yapılır. Ondan sonra yaşlılardan biri, şöyle bir dua eder:

"Ateşi, alevli yak! Yaktığın ateşin, kıvılcımları sönmesin! Kışın oturduğun ev, bereketli olsun! Y a z ı n oturduğun ev, k u t l u olsun!..."

Seroşevskiy, Dırenkova, Anohin gibi derin araştırmacılar, Kuzey Türkleri arasında, araştırmalar yapmışlardır. Uno Harva da, bunların bir bölümünü toplamıştır. Fakat Türkçe ve Türk kültürünü, genişlemesine, bilmezler. Hocamız Prof. Abdulkadir İnan bunlara, kendi ruhundan ruh vermiştir. Hem bir Türk ve hem de araştırıcı olarak. Hocamız bunlara ait dualar ve ilâhi metinleri de vermiştir. Ancak bu metinler içindeki bir çok bilgiler, satırlar arasında kaybolmuş ve açıklamasız kalmışlardı. Biz bu ilâhilerdeki incelik ve derinlikleri, ana metinleriyle karşılaştırarak, aydınlığa çıkarmak istedik.

Dede Korkut'ta, "aile ocağı": D e d e K o r k u t 'a dönelim, *Sibirya*'nın tundralarından, *Dede Korkut O ğ u z l a r ı n a* dönelim:

1) *"Oğul atanın yeteridir, iki gözünün biridir,*

"Devletli oğul kopsa, o c a ğ ı n ı n közüdür! (DK,4)

[32] A. İ n a n , *Şamanizm*, s. 117-118: Y a k u t Türklerinde.
[33] Aynı eser, s. 118: S. Y a s t r e m s k i y 'den. Az bulunan bir kaynaktır.

2) *"Oğlum Uruz ok atanda, puta kalmış!*

"Oğuz begleri at çapanda, meydan kalmış!

"Kara mudbak dikilende, ocak kalmış! (DK,44).

3) *"Gafillice görklü başın, kesin!*

"Alca kanın yer yüzüne dökün!

"Oğluyile ikisini bir yerden öldürün!

" O c a ğ ı n ı söyündürün, deyü söyleşdiler!

"Hanım baba! Korkarım! (DK,143)

D e d e K o r k u t 'tan yukarıda sunduğumuz üç örnek, bize çok şey öğretmektedir. Ancak, *"devletli bir oğul, baba ocağının közü"*, olabiliyordu. D e d e K o r k u t , her oğulu baba ocağının közü olarak saymıyordu. Bu da önemlidir. *" İ l g i d i n c e , ok meydanı, at meydanı kalıyor"*. Bu, söylenen sözlerin bir bölümüdür. İkinci fikri ise, *"Kara m u t f a k g i d i n c e de, ocak kalıyordu"*. Ocak, ilin yere vurulmuş bir mühür gibi idi. Sahipsiz ocak sönmüş ve sahipsiz kalmıştı. *Ocağın sahibi* üzerinde de, az sonra duracağız.

2. "Ocağına su koymak, salmak": Bu da bir eski A n a d o l u ve O s m a n l ı deyimidir. Bu konuda bir kaç örneği, *Tarama Sözlüğü* içinden seçerek, sunacağız:

1) *"Ocağına su koyulup, atanız ocağına"* (16.yy). - 2) *"Ulumuz kiçimiz, başına o d y a k ı p , ocağına su koymayasın!"* (14.yy). - 3) *"Su koydu Bülbülün ocağına, meğer jâle!"* (15.yy). - 6) *"Yezid ocağına su salma..."* (15.yy). - 7) *"Bu tarik ile Yeniçeri ocağına su koydular..."* (Koçu Bey Ris.). Görülüyor ki örnekler, daha da çoğaltılabilir[34].

" Ö ç ü r m e k ", çok daha eski Türkçede, *söndürmek demektir. Bu söz, otu*, yani ateşi söndürme için söylenir. Bunun yanında *anıng öpkesin öçürdü"* deyişinde de, *onun öfkesini yatıştırdı*, anlayışıyla kullanılırdı[35]. Ayrıca aynı söz, *"onu döverek (urup) nefesini kesti (tını öçürdi)"* manasında da söyleniyordu[36].

"Ateş, alevle söndürülmez", atasözünün de, yine aynı kaynakta ve aynı yerde görüyoruz. Bu atasözünde *alev*, eski Türkçe *"odhug"* sözüyle karşılanıyordu.

3. "Düşmanın ateşini söndürme": G ö k t ü r k yazıtlarında, düşmanın ordusunun, *"otça, borça"*, yani *"ateş ve fırtına gibi geldiğinden"* söz açılıyordu[37] Bu, Türklerin çok eskiden beri süre gelen bir anlayışları idi. Kaş-

[34] *Tarama Sözlüğü*, V, s. 2907 vd.
[35] Kaşgarlı M a h m u d , I, s. 522; B r o c k e l m a n n , *AM Pr.*, 7, 2.
[36] Aynı eser, a yer.
[37] *K ü l t e g i n Yazıtı*, ID37.

garlı Mahmud, 11. yüzyılda halk ağızlarından derlediği bir şiirde ise, şöyle diyordu:

"Düşmanın ateşini söndüren, ordudan uzaklaştıran,

"İşleri çözüp geçirene, öldürücü ok değdi!"

Eski Türkçedeki *"yaygı otın öçürgen"* sözü, güzel ve açık bir sözdür. *Toy* ve *ordu* sözleri, eski Türkçede karargâh anlayışını karşılıyordu. Burada, öz *"Düşmanın hücumunun ateşini söndürüyor ve ordugâhdan (toydın) göçürüyor ve uzaklaştırıyordu*[38]".

"Ordunun ateş gibi parlaması", Dede Korkut içinde de görülüyordu. Burada *şılamak, ışıldamak* sözü kullanılıyordu. Bu da, silahların parlaması olsa gerekti. Dede Korkut'ta, şöyle deniliyordu:

"Deniz gibi kararıp, gelen nedir?

"Ateş (od) gibi şılayıp, yıldız gibi parlayıp, gelen nedir?

Babası da oğluna, *"Kara deniz gibi yaykanıp gelen, kâfirin leşkeridir"*, diyordu[39]. Türk edebiyatı çok geniştir. Bu gibi örnekler, daha da çoğaltılabilir.

AİLE OCAĞI

Görülüyor ki, dönüp dolaşıp, yine aynı konulara geliyoruz. Aralarında küçük ayrılıklar olsa bile, *Türk kültür tarihi* bakımından, bu meseleler, üzerinde durmağa değer. Yine sözümüze Dede Korkut ile başlıyalım. Ondan sonra da, Altaylara ve Sibirya'lara kadar uzanalım:

Dede Korkut'tan: - 1) *"Ol (kadın) Ayşe Fatma soyudur, Hanım! Anın bebekleri yetsin, ocağına bunçılayın avrat gelsin!..."* (DK,9). - 2) *"Ol (kadın), Nuh Peygamber'in eşeği aslıdır. Andan dahı sizi Hanım, Allah saklasın! Ocağınıza bunçılayın avrat gelmesin!..."* (DK,9). - 3) *"Devletli oğul kopsa, ocağının közüdür!..."* (DK,4-1)... Bu sözler, Dede Korkut'un muhteşem girişinden alınmıştır. Kadınların kaçtürlü olduklarının üzerinde durur. Sonra da ocağına böyle avrat gelsin veya gelmesin diye, duada bulunulur.

"**Odsuz ev, kutsuz er**": Bu söz, 16. yüzyılda yaşamış olan halk şairi, *Güvahî*'den alınmıştır[40]. Bunda, az söz; fakat çok mana vardır. Yine 16. yüzyıl Anadolu edebiyatından, manalı bir şiir daha sunalım:

[38] Kaşgarlı Mahmud, aynı yer.
[39] *Dede Korkut kitabı*, 120.
[40] *Tarama Sözlüğü*, V, s. 2914.

"Kara karıların, odsuz ocağı!

"Kara günlülerin kutsuz bucağı!

"Odsuz-kutsuz" sözlerinin eşlemesi, görülüyor ki eski Anadolu'da yaygın bir anlayış ve söyleyiş idi. Buradaki, *kara karılar*, herhalde bahtsız, dul ve yoksul kadınlar olsalar gerekti.

"**Kaba od**" sözü ve anlayışı üzerinde de, yeri gelmişken biraz duralım. Ayrıca Dede Korkut'ta, *ailenin soy kütüğü* anlayışıyla söylenen, *"kaba ağaç"* deyişini de hatırlayalım! *"Gölgelice kaba ağacın kesilmesin!"* Dede Korkut'ta sık sık görülen bu dua, ailenin kökü, varlığı ve sembolü ile ilgili idi. Ağaç ile ilgili bölümümüzde, bunun üzerinde geniş olarak durmuştuk. 14. yüzyıla ait bir Anadolu metninde, şöyle deniliyordu: *"Günahsız niceyi yoğ eyledin sen! Kaba odu uvak koğ eyledin sen!..."* Burada, sen dediği, *ölüm* idi. Kişilerin ölümü, yine ateş ve ocakla ilgili görülüyor gibiydi[41].

"**Od yok, ocak yok**": *"Odsuz, ocaksız"*, *"Ya evlad bir, ya ocak kör"*, gibi sözler de, bugünkü Anadolu'da söylenen sözlerdir. Bu örnekleri, Tarama Sözlüğünden, daha da genişletebiliriz: *"Ocağı, yâd eline değil, evladına düşme"*, *"Cenabı Hak, ocağın koymadı hâli"*, *"Bilir ocak ocak her bir diyârı"*... Görülüyor ki örnekler daha da çoğalıyor ve genişliyorlar.

AİLE OCAĞI VE "PROTO-TÜRK İNANIŞLARI"

Şimdi yolumuz Ortaasyalara, Altaylara, Sibiryalara ve hatta Batı ile Doğu Asyalara düşecektir: Yukarıda sunduğumuz inanışlarımız, nasıl çok eskilerden yeşeriyor, yerlere ve zamanlara göre gelişiyor, neler alıp, neler veriyorlar da, günümüze, bizlere kadar geliyorlar?

1. Ateş, ocak ve evimiz: Ateş, ocakta ve ocat da evimizdedir. Ancak Yakut Türklerine göre *"ateş ruhu" (Uot-iççite)*, bir canlı gibidir. *Nefesi, dumandır. Yiyeceği, kuru odundur. Yatağı, kurum ve isle kararmıştır. Ateş koru, onun yastığıdır. Yorganı ise, küldür*[42]". Bu çok değerli bilgiyi U. Harva, Gorohov'dan almıştır. Ateş ruhu ile ilgili bölümümüzde, bu konuya, yeniden döneceğiz.

2. Dumanla kararmış, "Ata çadırı": Bu çok değerli bilgiyi, büyük Hocamız, Prof. Abdulkadir İnan bulmuştur. Ancak yukarıdaki bilgiler, hocamızın vesikasını, daha da aydınlatmaktadırlar. *"Ateş ruhunun nefesi, soluğu, dumandır"*, deniyordu. 9 atadan beri, bu ruhun soluklarıyla karar-

[41] *Tarama Sözlüğü*, IV, s. 2143.
[42] Uno Harva, aynı eser, s. 172.

mış olan bir çadır da, mukaddes olmalıydı. Hocamızın kararmış ata çadırı hakkında verdikleri bilgi, kısaca şöyledir[43]:

"... *Kazak-Kırgızların... boylarında 7. veya 9. atanın torunlarının tümü,* "*u l u e v*" *(ülgen üy) dedikleri eve toplanırlar. Bu eve veya çadıra,* "*Kara çangarak*" *da derler. Bu, yüzyıllar boyunca,* "*k a r a r m ı ş ç a d ı r*", *demektir. Bu çadırda verilen söz, bir yemin sayılır. Çadırın sahibi, genç bir delikanlı da olsa herkesten saygı görür...*"

Bu çok değerli bilgiyi, veya bunun benzerlerini, U. Harva ile diğer Rus araştırıcılarının eserlerinde göremiyoruz. Hocamız her zaman, en önde idiler. "**B a b a e v i**" nin sembolü, onun ocağıdır. Yukarıda evlenen oğlanların, baba evinden ayrılırken, yanan odunlarla veya közlerle, kendi evlerine nasıl "**baba ateşini**" götürdüklerini göstermeğe çalışmıştık. Bunlar Altayların vadilerinde veya Sibirya'nın Tundarlarında kalmış Türklerdi. Yukarıdaki muhteşem örnek ise, "**a t a l a r e v i**" nin bir sembolüdür.

"A t e ş", babanın; "O c a k", ananın

Bu, eski ve yeni düşünce ve ihtiyaçlara göre, çeşitli yönlerden açıklamaya bağlı tutulabilir. Bu gün bile, "*ateşi baba bulup, yakar; ocağın başında, ocak işleri için ise, ana oturur*". Bu da bir yorumdur ve Türk düşüncesine göre, yanlış değildir. Bir A l t a y şaman duasında, şöyle deniliyordu: "*A t a m ı z ı n yakmış olduğu alevli a t e ş ; A n a m ı z ı n gömdüğü, taş o c a k*". Bu sözler üzerinde yukarıda da durmuştuk. Burada **yakmak** yerine, "**çakkan**", yani **çakmakla yakan**, anlayışı kullanılıyordu. Altay şamanlarının, "*ene kömgön tas ocak*", yani *ananın gömdüğü taş ocak sözünü*, ise, hepimiz anlıyabiliriz[44]. Ev yapılırken herhalde ocağı anneler yere gömüyorlardı. Bu da sembolik bir sözdü.

Ocağın gömülmesi: Ocak, nasıl gömülüyordu? Bu, daha çok *t a n d ı r* için söz konusu olabilirdi. Ancak, her ne olursa olsun, ocak, bir çukurdu. Nitekim D e d e K o r k u t 'ta da şöyle deniliyordu: "... *(Karaça Çoban'ın), attığı taş... yere dahı düşse, toz gibi savrulur idi, o c a k gibi obrulur idi*[45]..." Buradaki *obrulmak* sözü, oyulmak ve çukurlaşmak demektir. Herhalde bu ilâhi çobanın taşının, açtığı çukur çok derin olmalıydı. Böylece, Dede Korkut ile Altay duaları arasında bir yakınlık kurmak istedik.

"*Üç ateşi tutuşturup veren, üç ocağın (sac ayaklarını) bağlayıp (kadap) veren*" de, Tanrı *Ülgen*, yani bir "*erkek ata* idi. *Ocağın yapılması* da bir merasimle olur. Kesilen kurbanın kanı, ocağın içine sürülür ve yanan ateşe *saçı* olarak serpilirdi.

[43] A. İ n a n , *Şamanizm*, s. 68: *Şaman* ilâhîlerinden.
[44] A. eseri s. 128: "*Yakmak*" ve "*çakmak*" anlayışı.
[45] *D e d e K o r k u t kitabı*, 56.

Ocak ateşine "s e l â m": A n a d o l u 'da bazı zümreler dışında halkta, ocağın yanan ateşine *selâm* verme veya *niyaz* gösterme gibi seremoniler kalmamıştır. Ancak *ocağa tükürme* veya *ocağı çiğneme, basma* gibi hareketler, hoş karşılanmamıştır. Bunu *Ali Rıza Yalgın* da, görmüştür. Bazı A l t a y Türk kesimlerinin, ocağa veya ateşe saygı gösterdiklerini biliyoruz. Y a k u t Türkleri, sözlerinin doğru olduklarını doğrulamak istedikleri zaman, *ateşe eğilip*, konuşurlardı. Yine Y a k u t Türkleri, "*eğer konuşurken ocak çıtırdıyor ise, söylenen sözler doğrudur*", diyorlardı. Bu inanışlar, *Ostiyak* ve *Samoyed* gibi F i n - U g o r kavimlerinde de görülüyordu. Onlar da sözlerinin doğru olduğunu doğrulamak için, ocağa eğiliyorlardı. "*Çünkü ateşin gücü onları, doğru söylemeğe zorluyordu*". S a m o y e d 'ler ise, "*ateşe bir bıçak sokuyorlar ve eğer yalan söylüyorsam, ateşin yaşlı büyük a n n e s i , beni yutsun*", diyorlardı. Görülüyor ki, Türklerin uzak veya yakın akraba kavimleri arasında, bir anlayış benzerliği vardı[46].

GELİNLER VE OCAK

1. Gelinlerin ocağa "S e l â m ı": A n a d o l u 'da artık, bir protokol ve seremoni gereği olarak, gelinlerin "*koca ocağına*" selam vermeleri görülmemektedir. "*Ancak gelinlerin k o c a o c a ğ ı n a , hamur yapıştırma*" veya benzer bazı saygı hareketlerinde bulunduklarını, biliyoruz. M a n a s d e s t a n ı içinde, Ak-Saykal Hatun'un nikâhı kıyıldıktan sonra, şöyle deniliyordu: "*Ak-Saykal eve girdi, eğilip (enkeyip) selam kıldı, ateşe (otko) gelip Ak-Saykal, ateşe (otko) selam kıldı!*"

Bu konuda Hocamız Abdulkadir İnan, şöyle söylüyordu: "*Yeni gelen gelinlerin, a t a ç a d ı r ı n d a k i* "*a t e ş e s e l â m*" *verdiklerini, ben çok gördüm. Buna Kazaklar* "*t e c i m*" *derler ki, galiba arapça* "*tâzim*" *sözünün bir bozuntusu olsa gerektir. Hocaları bol olan bölgelerde bu adet yasak edilmiştir*[47]". Bu gelenek, İ s l a m i y e t e aykırı idi. Bundan dolayı A n a d o l u 'da bu geleneği bulma çok zordur. Ancak bazı yollarla sayıgı gösterilmektedir.

2: Evli kız, baba ocağına, artık yaklaşamıyor: Çünkü nişanlı bir kızın, *kalını ödenmemiş ve nikâhı kesilmemiştir.* A l t a y Türklerinde, "*yabancılar ateş kültü ile ilgili seremonilere katılamıyorlardı. Evlenme yoluyla başka bir aileye geçmiş olan kızlarda bu haklarını kaybetmiş oluyorlardı*[48].

[46] U. H a r v a , aynı eser, s. 165. U. H a r v a , kendisi Finlandiyalıdır. Bunun için F i n - U g o r geleneklerini iyi biliyordu.
[47] A. İ n a n , *M a n a s destanı üzerine notlar*, Makaleler, s. 141.
[48] U. H a r v a , aynı eser, s. 166: D ı r e n k o v a , *A l t a y ve T e l e ü t (Türklerinde) ateş kültü: (Kult ognıya...)* a. yer.

Yakut Türklerinde de, *"yabancılar, bir evin ocağının ışık çizgisi denen bir sınırı aşıp, (ocağa yaklaşamazlar). Nişanlı kızlar da, kalın paraları tam olarak ödenmemiş ve nikâh gerçekleşmemişse, ocağın ateşinden, pipolarını bile yakamazlardı. (Yani o eve henüz yabancı sayılırlardı)".* Altayların kuzeylerinde yaşayan ve zengin bir Türk dili ile folkloruna sahip olan Teleüt Türklerinde ise, *"Evin sahibi ile aynı soydan gelmeyen bir kişinin, ateşin yandığı ocağın karşısında, yanında oturması, yasaktı..."* Bununla ilgili, pek çok örnek gösterilebilir[49].

Evde oturma protokolu ve disiplin, yukarıda da görüldüğü gibi Türklerde, çok eski çağlardan beri kurulmuştu. Bunlar, din ve inanışlara bağlanarak, bir *töre* ve *örf hukuku* haline getirilmişti. Batıl ve fanatik inançlar olarak tanımlanamazlar. Çünkü onların da pratik yararları vardı.

3. Diğer gelin ve ocak ilişkileri: Bütün Türk kavimlerinde, koca evine gelen yeni gelinin yapması gerekli, bazı saygı seromonileri vardır. Bunlar Anadolu'da daha yumuşamış ve çağdaş bir hayat düzenine girmiştir. Ancak yine de dikkat edilirse bizimkileri, diğer kavimlerden ayıran bir tutum ve biçim vardır. Ancak bunların hepsini de batıl ve fanatik, gerici bir tutum ve gelenek olarak, yorumlamayalım. Şimdi, çok eskilere ve bizden çok uzakta kalmış Türklere dönelim:

a) Altay Türklerinde, yüz yıl önce, *"Koca evine gelen gelinin saç örgüleri çözülürken, ocağın yanına oturtulurdu. Bu arada da ocağın üzerine biraz at yağı konurdu. Yağı, gelinin arkabaları korlardı. Eğer yağ birdenbire parlayıp, alevler yükselirse, bu uğurlu sayılır ve gelin ocağa, üç kez selâm verirdi. Dua ederken de şöyle derdi: " -Bana mutluluk, zenginlik ver! Hayvanlar ver! Donanmış bir ahır, bir oda dolusu çocuk ver! "Böylece o kadın bu ailenin bir üyesi olur ve ocağa, bir şeyler sunulurdu*[50]".

b) Nişanlıkızlar, yeni Altay Türklerinde, *"zaman zaman nişanlılarının evlerine geldikçe, yere kadar eğilir, ocağa saygı gösterirlerdi. Buna karşılık da, "ocağın asla sönmesin", diye de duada bulunulurdu... Evlenip, koca evine gelince ise, bir kaba yağ ve tereyağı kor ve onları, ocağın ateşine doğru üflerdi".* Görülüyor ki ocağa nişanlıyken, yalnızca saygı sunuluyor; evlendikten sonra ise *saçı* yapılabiliyordu[51].

c) Yeni evlenenlerin ocağına, yağ dökme: Şimdi geliyoruz, Türk dili örnekleri ve folkloru bakımından zengin olan, Altayların kuzeyinde yaşayan Te-

[49] Dırenkova, *kult ognıya...: (Ateş kültü...)*, s. 66-67; U. Harva, aynı eser. s. 166.

[50] U. Harva, s. 167; Dırenkova, aynı eser, s. 63, 68. Altay ve Teleüt Türklerinde, "ateş kültü".

[51] Harva, aynı eser, s. 167. Potanin'in notları Altay Türklerine aittir: *Oçerki*, IV, s. 34. Harva, bunun farkında değildir. Moğolistan içinde görür.

leüt Türklerine: *"Evlenen çiftlerin arkadaşları, oğlan evinin ocağına yağ döküyorlar. Ancak bunların diğerlerinden ayrılıkları, alevlerin, bacanın deliğine kadar yükselmiş olma şartı idi. Kutluluk, alevlerin bacaya varmasıyla tamamlanıyordu..."*

Yeni evleneler için, "Üç ocak" gibi çok eski bir Türk geleneğini de, yine bu Türk kesimlerinde görüyoruz. Bu orijinal geleneği, Potanin derlemiş ve Dırenkova da, değerlendirmişti:

"Tam yuvarlak, top şeklinde, topraktan yapılmış, içleri oyulmuş üç kap alıp, bunları fırının altına yerleştiriyorlardı. Bu üç yuvarlak kaba, "ocak" adını veriyorlardı. Her kabın içine, kırmızı ve beyaz kurdelalarla süslenmiş bir söğüt dalı ile tereyağı koyuyorlardı.

"Bu üç kap veya ocak, yalnızca evlenme ve kurban törenlerinde kullanılıyor, diğer zamanlar da, sobanın arkasında duruyorlardı. Bunlar, "üç taşlı" en eski ocakların bir sembolü ve hatırası olsalar, gerekti"[52].

"ÜÇ ATEŞ" VE "ÜÇ OCAK"

1) "Sacayak": En eski bir ocakmış gibi anlatılan bu "*üç ocak*" geleneğini, Türk dili ve kültürü bakımından zengin olan, Teleüt Türklerindeki bir örnekle belirttik. Altay Türk geleneklerinin en iyi araştırıcılarından biri olan Anohin de, üç ocak ile ilgili bir dua veriyor:

"*Üç ateşini, yakıp veren!*

"*Üç ocağını, dikip veren!*

"Atam Ülgen!

Buradaki yakma, yani *"küydürme"*, alevlendirmek demektir. Üç ocağı dikmek için de, *"kadap"* deniyordu[53]. Anadolu'da da *kadamak*, dikişle tutturmak demektir. Herhalde bu, "*sacayağı*" nın üç ayağını, birleştirme manasında söylenmiş olsa gerekti.

2) "Üç duvarlı ocak": Bu anlayış da Dırenkova tarafından, yine Teleüt Türklerinde bulunmuştur[54]. U. Harva bu söyleyişi, kuzeydeki Buryat'ların, *"üç taşlı ocak"* deyişleriyle karşılaştırmak istiyor[55]. *"Üç duvarlı ocak"*, bu gün de Anadolu'da çok görülür. *"Üç taşlı ocak"* ise, çok geri bir ocak türüdür. Yukarıda sunduğumuz Altay duasında da görüldüğü gibi,

[52] Harva, a. eser, s. 167; Dırenkova, s. 68. Asıl kaynağı oluşturan Potanin'in bu derlemeleri, Altay kesimlerine aittir: *Oçerki*, I, s. 30.

[53] Anohin, *Altay şamanlığına ait maddeler:* A. İnan, *Makaleler*, s. 413.

[54] Dırenkova, aynı eser, s. 63.

[55] U. Harva, aynı eser, s. 55. Bu inanış, Buryat-Moğolları'na aittir.

"Tanrı Ülgen ocağın üç ayağını(?) dikerek, birleştirerek, (insanlara) vermiştir". Ancak aynı duada ki *"üç ateş"*, ne demekti?

"Üç duvarlı ocak" deyimi, Türk dili ve edebiyatı bakımından zengin olan, Teleüt Türklerinde görülüyordu[56]. Üç duvarlı ocak da, *yarı-yerleşik* kültüre ait bir ocak tipidir. *Sacayak* daha gelişmiş, ancak sürekli hareket halinde ki Türk kesimlerinde görülür. *Üç yaşlı ocak* ise, Türk kavimlerinin yerli ve oturaklı kültürlerinde pek görülmez, yaylalarda, kullanılır.

"AİLE SOFRASI" VE OCAK

Aile sofrası, Türk aile düzeninin temelidir: Eskiden de, şimdi de öyledir. Aile, bir bütün olarak sofraya otururdu. *Aile sofrası, ocağın karşısında olur.* Bundan dolayı da, ocak ile aile arasında da bir ilişki kurulmuştu. Sıcak yemek sofraya, ocak üzerinden aktarılırdı. Anadolu'da da, böyle idi. *Oturma odası da, mutfak ve ocak karşısıdır. Mutfak, sedirli, minderli, aynalı ve konforlu bir yerdir. Mutfak, aynı zamanda bir ''kışlık oda''* idi. Herhalde bu, 2000 yıl önce de böyle idi.

İlk lokma, aile ocağının "Ocak hakkı": Anadolu'da, sofrada oturanların ocak ile ne gibi bir ilişki kurdukları üzerinde bir vesika bulamadık. Ya- ların ocak ile ne gibi bir ilişki kurdukları üzerinde bir vesika bulamadık. Yakut Türkleri, *''ailece sofraya oturdukları zaman, özellikle akşam yemeklerinde, ilk lokma veya içkinin ilk yudumu, ilk önce ocağa veriliyordu. Sofradaki kişiler bu saçıyı yapmadan yemeğe başlamıyorlardı Yakut Türklerine göre bu, çok eski bir gelenek idi: "ilk lokma, ilk kaşık ve ilk yudum, ocağın hakkıdır'', diyorlardı. Ocak ateşinin üzerimizde bir hakkı olduğuna inanıyorlardı[57]".* Bu gelenekler, ''aile birliği'' ve sosyal dayanışma ile ilgili gibidir. Sibirya'nın kuzey-doğularına doğru gidildikçe, avcılar da avları bereketli olsun diye, ateşe yemek atarlar. Bu, bizim konumuzun dışında kalmaktadır.

''DOĞUM'' VE ATEŞ RUHLARI

Anadolu'daki Türk kesimleri, büyük devletler kurmuş ve ileriye doğru sosyal adımlar atmıştır. Bundan dolayı konuları sürekli olarak, Proto-Türk örneklerden alıp ileriye doğru gidiyoruz. Yeni doğum yapan kadınlara musallat olan *Al-karısı* veya *Al-bastı*'nın ocak ile ilgisi bulunduğuna, Anadoluda da inanırlar. Bu konuların asıl değerlendirilmesini, bölümümüzün

[56] Dırenkova, a. eser, s. 63; U. Harva, a. eser, s. 167.

[57] U. Harva, a. eser, s. 168. Priklonskiy, *Yakut* Türklerinin eski inanışları hakkında, çok değerli yazılar yazılmıştır. Ünlü *Jivaya Starina* dergisinde çıkan, "*Yakutskiya Narodnıya Poverya i Skazki*, J. Starina, 1891, s. 170'' yazısı, (yakut masalları) üzerine dayanır ve Türkiye'de bu yazı vardır.

sonunda yapacağız. Hocamız Prof. Abdulkadir İnan, bir notlarında şöyle diyorlardı: *''Yakut Türkleri, ocaktaki külün kıpırdadığını görürlerse, "og kuta oynyuur" (Çocuk ruhu oynuyor) derler. Ateşin, ailede bir çocuk doğacağını, haber verdiğine inanırlar[58]''* Yukarıda görüldüğü gibi, Yakut Türklerinin bizden bu kadar uzak olmalarına rağmen, söyledikleri Türkçe sözler, tarafımızdan da anlaşılmaktadır. Yine Hocamızın bulup verdiği, *''doğumda üç çadır yapma ve yakma''* töreni ise, karanlık kalıyor[58a]. Bu, *"üç ateş'' mi demekti?*

OCAK VE "AL - KARISI"

Ateş anası ve al-bastı: Yukarıda *"ot-ene"*, yani *Ateş ana* deyiş ve anlayışı üzerinde durmuştuk. Bu konuyu asıl derinleştiren Hocamız Prof. Abdulkadir İnan'dır. Ancak Türk dili ve folkloru bakımından zengin olan *Teleüt* Türklerindeki bu inanış üzerinde U. Harva da durmuştu: *"Onlarda, her ocağın, kendisine göre bir Ot-Ana (Ot-Ene) si vardı".* Bu konu üzerinde asıl *Dırenkova* durmuştu[59].

Ateşlerin tek bir ruhu ve annesi değil; her evin kendine göre, bir koruyucu ruhu ve ateş annesi vardı: Altay Türklerinde ise, *"30 başlı Ateş-ana, 40 başlı karı (yaşlı) anam"*, tanıtmalarıyla görülen ateş anne vardı. Hocamız bu ilâhinin, tamamını Türkçeye çevirmiştir[60]. Bu ünlü ilâhiyi, önce *Banzarov*, sonra da *Radlof* yayınlamıştı[61]. Batıya ve Kuzey-batı Asya'ya doğru gidildikçe, Fin-Ugor kavimleri bu ateş ruhunu, *Küçük Kız* olarak anmağa başlıyorlardı[62]. Böylece ateş ruhunun dişiliği devam edip, gidiyordu. Yakut Türklerindeki *Ot-ata, Ateş-ata* ise, iyi sayılmıyordu. Bazen de bu ruhlar, erkekli ve dişili görülüyorlardı.

''Cadı ile ocak ruhu'' da, zaman zaman birbirine karıştırılmıştır. Bir Kuzey Asya Türk masalında *cadının evi, şöyle anlatılıyordu: "Yürek kadar (cüröktöi) yerden, omurilik (culundai) gibi bir duman (tütün) çıkıyordu".* Bu anlatış, fizyoloji ile bezenmiş bir mitolojidir[63]. Bu örneği de, konuya bir renk versin diye sunuyoruz.

[58] A. İnan, *Şamanizm:* (Tanrılar ve ruhlar), s. 67.

[58a] Aynı eser, s. 38.

[59] Dırenkova, *Kult ogniya: (Ateş kültü):* (Ateş kültü): Teleüt Türklerinde.

[60] *Türk Şamanizmi:* (A. *İnan, Makaleler)*, s. 394.

[61] Radlof, *Aus Sibirien*, II, s. 29.

[62] U Harva, aynı eser, s. 172.

[63] Radlof, *Proben*, III, s. 316/381: *Dudar-Kız* masalı.

AL BAYRAK VE ATEŞİN AL RENGİ

Bu konular ile ilgili olarak Hocamız Abdulkadir İnan, şaheser denilebilecek, bir giriş ve araştırma yapmıştır[64]. Bizim ne bildiğimiz, ne gücümüz ve ne de duygumuz ona erişebilir.

"Türklerin en eski devirlerden beri A l - b a y r a k kullanmalarının, bu A l - a t e ş kültü ile bağlı bir an'ane olacağı hatıra geliyor[65]".

Bu öyle derin ve ince bir duygudur ki, bunu ancak Hocamız bulabilir. Bu görüşe bütün kalbimizle katılmaktan başka bir şey de elimizden gelmez. Yine Hocamız sözlerini şöyle bitiriyor: 1) *Alkış:* Bütün Türklerde, tebrik ve kutlamadır. 2) *Al ot:* Aile ocağı ateşi (Yakutlarda). 3) *Al ot:* Azâmetli ateş (Altay kamlarının ilâhilerinde). 4) *Alas, alazlama:* Ateşle arığlama, temizleme için tören yapma. 5) *Al* renginin bütün Türklerce mukaddes sayılması gibi sözler, *Al* Tanrısının *hâmi ruh* sayıldığı devre ulaşan bir an'anenin, devamından başka bir şey olmasa gerektir[66]. Hocamıza göre *Al-bastı* ruhu da başlangıçlarda, "ateş ilâhesi" ile ilgili olmalıydı.

"OCAĞIN SAHİBİ"

Bölümümüzün başına bu muhteşem ve derin manalı D e d e K o r k u t '-un sözlerini koyduktan sonra, S i b i r y a 'nın tundralarında oturan Y a k u t Türklerine dönelim. Onlar *ateş ruhu* için, *"uot-iççite"* diyorlardı. Bu aynı zamanda, *"ateşin ve ocağın sahibi, koruyucusu"*, demekti. A l t a y Türklerine gelince, aynı mana *"Ot-izi"* sözüyle karşılanır. D e d e K o r k u t 'ta ise bu anlayış, *"ocağın issi"* olur. Elbette ki D e d e K o r k u t O ğ u z l a r ı , büyük devletler kurmuşlar ve çok gelişmişlerdi. Ancak onlarda da yine, eski Türklerin *"İzi, ezi, eezi, iye ige, idhi"* sözleri yaşamıştı. Türklerin İslâmiyete girişlerinden sonra bile "issi" sözü *sahib* ve bazan da *T a n r ı* anlayışıyla söylenmiştir. Bu girişi yaptıktan sonra yine bize dönelim:

E s k i A n a d o l u 'da da *"is, issi"* sözü, gerçi daha aydın ve gerçekçi bir manaya bürünmüştü. Ancak şu sözlerde, din ve ulûhiyet karışımı, bize eski Türk kamlarının düşüncelerini hatırlatıyordu: *"Ev issi, devlet issi, ozanların hidâyet issi Allah, Ol nurun issi Sultan-ı şefâat, padişah ölüp il issiz kaldı..."* Tarama Sözlüğü içinde bunlara benzer, daha niceleri bulunabilir. Bunlara, *Kutadgu Bilig* içinden, *"ay, yer, gök idisi"* sözünü de katalım.

1) "O c a ğ ı n s a h i b i " olan ruh anlayışından, "*U l u T a n r ı*" anlayışına: Yukarıdaki örnekler de bize, Türk dininin nereden nereye gelmiş

[64] A . İ n a n , *Al ruhu hakkında*, Makaleler, s. 263.
[65] Aynı eser, s. 265.
[66] Aynı eser, s. 266: *"Al" ruhu* hakkında.

olduğunu; kendi inanışlarına zaten aykırı olmayan *İslamiyete*, nasıl uyduklarını gösterir. *Türkler, zaten zamanla ruhlardan ayrılmış, Y ü c e T a n r ı y a ulaşmışlardı.*

Issız, yani tenha, boş, s a h i p s i z sözümüzün de, kökleri buradan gelir. Bunun, başka bir açıklaması yoktur. D e d e K o r k u t , baba ile oğulun karşılaşıp, kucaklaşmalarını, şöyle anlatılıyordu: *"İki hasret bir birine buluştular, i s s ü z yerin k u r d u gibi uluştular, Tanrıya şükürler kıldılar[67]..."* Buradaki issüz yer, ne demektir? Boş yer mi demektir? Sahipsiz bir yerden söz açılıyordu. Ancak bu yerin sahibi, *kul* veya *Allah* olabilirdi. Konularda, derinleşmek gereklidir.

2) "Türkün yeri suyu idisiz (sahipsiz) almasın, diye!..." Bu ve buna benzer bir çok sözler, G ö k t ü r k yazıtlarında geçer. Bu sahip, Türk kağanıdır, Türk devletidir. Aynı zamanda Tanrıdır. Bazan da, *"Köğmen (dağı veya ormanı) idisiz (sahibsiz) kalmasın"*, denir. Yani, yalnızca, evin ve ocağın değil; yer ve suların, dağların ve vatanın da, sahibi ve koruyucusu vardı.

3) "D e d e K o r k u t , "velâyet issi" idi": Biz bu sözü anladık. Açıklayalım dersek, yanlış bir yorum yapmış oluruz. *"Dede Korkut velilik ve kerâmet sahibi idi"*, diye de yorumlayabiliriz. Ancak yalnızca *İslam* düşüncesiyle değil; çok eski T ü r k inanış ve geleneklerini de göz önünde tutarak, bir sonuca gidebiliriz.

4) "Ot-izi", yani "a t e ş i n ve o c a ğ ı n s a h i b i ", A l t a y Türklerinde bir kişiliğe sahipti. Y a k u t Türklerinin *"Uot-iççi"* dedikleri bu ruh ise, *"soluğu duman, yiyeceği kuru odun, yatağı kurumla kararmış, yastığı köz, yorganı da kül olan"*, bir ruh ve sahib idi. Elbette ki bu, ailenin de koruyucusu idi[68].

5) O c a k r u h u n u , Y a k u t Türkleri, *ak saçlı bir kadın* olarak düşünürlerdi[69]. Çok kuzeylerdeki B u r y a t Moğollarında ise a t e ş r u h u , *"Kırmızılar giymiş bir y a ş l ı k a d ı n "* olarak düşünülmüştür. Az önce, *Al-bastı* veya *Al-karısı* üzerinde dururken, bu konuya dokunmuştuk. Türklerdeki bu inanış daha geniş ve derindir. Zengin bir Türk dili ve folkloruna sahip olan *T e l e ü t* Türkleri ise, daha romantik düşünürlerdi: "*y e ş i l ipekten kaftan giyip, dalgalanan alevler; k ı r m ı z ı ipekten kaftan giymiş, dalgalanan alevler*", diye ilâhilerinde, alevlerle konuşurlar[70]. A v r u p a 'da, U. H a r v a 'ya göre-, ev ruhları yaygın olarak, *kırmızı bir saç*, taşıyorlardı ve sobanın arka-

[67] *D e d e K o r k u t kitabı*, 212.
[68] U. H a r v a , *Die Religiöse Vorstellungen der Altaischen Völker*, s. 172.
[69] U. H a r v a , aynı eser, s. 173: P r i k l o n s k i y , *Tri godo v Yakutskoy Oblasti: (Y a k u t bölgesinde ü ç - T a n r ı)* , Jivaya Starina, 1890-91, s. 61, den.
[70] U. H a r v a , aynı eser, s. 173.

sında oturuyorlardı. *"Kırmızı mantolu ateş cadısı"*, Batıdaki F i n - g o r kavimlerinden, Samoyedlere kadar uzayıp gider.

"Sürekli yanan, alevli ocak ve "Ocağın Sönmesin"

Bu, bir din ve inanç temeline dayandırılmıştır. Biz de bu gün, sobamızın durmadan yanmasını istiyor ve diliyoruz. Bu, her insanın bir mutluluğu olabilir. Çok eski geleneklere gidilince, bu dilek ve isteğin, sembolik nedenlerini de görüyoruz. Çok kuzeylerdeki Y a k u t Türklerine göre, *"ocak dumanı, ocak ruhunun bir s o l u ğ u "* idi. Belki de ocağın dumansız kalması, onun soluğunun kesilmiş olduğunu gösteriyordu. Bunun için ocağı dumanlı bırakmak gerekiyordu.

"O c a ğ ı n k o r u y u c u r u h u n u n yiyeceği, kuru odun": Ayrıca, ocağın kendisi, çok oburdu. Bunun için ocağa çok odun atıldıkça, ocak ruhu mutlu oluyordu. Yine *Y a k u t Türklerine göre, az yanan ocağın, ruhu zayıflıyor ve azgınlaşıyordu. Bundan dolayı evin sahibine kötülük de yapabiliyordu. Diğer bir Y a k u t - T ü r k efsanesine göre, "Ateş veya ocağın ruhu, genç ç o c u k olarak görünmüştü. Evin eşiğinde bir adamla konuşuyor ve evin sahibine, ocağa niçin fazla odun atmadığını, soruyordu... Az sonra ev sahibi rüyasında genç ve zayıf bir çocuk görüyor ve çocuk onu korkutuyor. Adam yatağından fırlayıp dışarı çıkıyor. Çıkar çıkmaz da, evi yanmağa başlıyor*[71]".

S o n u ç : Ocağın sönmemesi ve evin bacasının dumanının durmaması, her insan gibi Türklerin de, çok eskilerden beri gelen bir dilek ve istekleridir. Bunu sağlamak için Türkler, çeşitli din ve inanış nedenleri bulmuşlardır. Mesele, bundan ibarettir.

ATEŞ RUHUNUN, "BAYRAĞI" VE "ATI"

"... Sen, karanlık gecelerde, genç kızlar gibi saçlarını dalgalandırarak, oynuyorsun! K ı r m ı z ı ipekli k u m a ş l a r sallayarak, genç a l - k ı s r a k üzerinde geziyorsun! Aydın gecelerde, bir çocuk yüzüne bürünüyorsun! U l u - s u n k o r u y u c u s u , sürülerimizin, bekçisisin!..." Bu k a m veya şaman ilâhisi, R a d l o f , tarafından derlenmiş, K a t a n o v tarafından yayınlanmıştı[72].

İstediğimiz her şey, yukarıdaki A l t a y T ü r k kamlarının söyledikleri ilâhinin içinde, vardır. *Ateş ruhunu, bazan bir genç kız; bazan bir masum çocuk gibi al-kısrak* üzerinde gösteriyordu. *Al-kısrak* ve *kız tanrıça* arasında bir ilişki kuruluyordu. Bir yerde de, mubarek *"Ak-boz at"* üzerinde gezdiği söyleni-

[71] Aynı eser, s. 172: P r i k l o n s k i y 'in *"Üç-Tanrı"* adlı yukarıdaki yazısından, s. 170.

[72] **P r o b e n , IX, s. 576-580; krşl. A.İ n a n , *Şamanizm*, s. 68; Diğer kaynaklar için bk. U. Harva, s. 171, n. 2.**

yordu: *"... Irmakların ve denizlerin sahibinin bulunduğu yerde, sen bir A k - b o z a t üzerinde geziyorsun!..."* Buradaki *ak-boz at*, bir *yıldız* sembolüdür. Konuyu derinleştirmeyeceğiz[73]. Bu iki örneği vermekle yetinelim, Abdulkadir İ n a n hocamızın da dedikleri gibi, *Al-bayrak, al renk*, ateşin al rengiyle, ilgili olmalıydı.

"ATEŞE SAYGISIZLIK" VE " G Ü N Â H " ANLAYIŞI

A n a d o l u 'da çocukluğumuzda; *"Ateşe tükürme! Yüzünde yara çıkar"*, derlerdi. A l i R ı z a Y a l g ı n ise, Güney Anadolu'daki *T ü r k m e n l e r* arasında gördüğü gelenekleri, şöyle anlatıyordu:

"A t e ş e saygı çoktur. Ateşe işeyen çocuklar dövülür; ocağa ayakkabısıyla basanlar, azarlanır. Ateş için şöyle bir dua etmek, T ü r k m e n adetlerindendir:

"Ey Allah! Bizi nurdan ve yardan ayırma!"

Ali Rıza Y a l g ı n 'ın, A n a d o l u Türkmenlerinin ateş üzerindeki diğer inanışlarını da, yeri geldikçe değerlendireceğiz. *Ateş de ekmek gibi, A l l a - h ı n bir n i m e t i olarak sayılmıştır.* Bunu böyle kabul ettikten sonra, bugünden düne, ta Sibirya'nın tundarlarında yaşayan Türklerin inançlarına kadar uzanabileceğiz. *Ateşin tehlikesi* de söz konusu olmuştur.

1. Ateşe saygının nedenleri: A n a d o l u 'da, *Oğuz ve Türkmen* gibi gelişmiş Türk kesimlerinde, düşünce düzeyi de değişmiş ve gelişmiştir. Yukarıda da sık sık belirttiğimiz gibi, Kuzeylerde, *P r o t o - T ü r k* geleneklerde ateş, kendi kendine doğmuş ve yanmıştır. Ne yıldırımlara, ne kıvılcımlara veya ne de odunun, herhangi bir yardımına ihtiyacı yoktur. O, başlangıçtan beri kendi kendine bir varlıktır. Yine yukarıda görüldüğü gibi, *canlı ve k i ş i - l i k s a h i b i idi. Ev ve ailenin dayanağıydı.* Bundan dolayı eski İ r a n 'daki *ateşperestlik* ile karıştırmamalıdır. *Türkler'deki ateş geleneği, s o s y a l d ı r.*

"A t e ş i i n c i t m e y a s a ğ ı ", Ateşi sert şeylerle karıştırma gibi sert hareketler, *Proto-Türk* geleneklerinde hoş görülmemiştir. Yukarıda belirttiğimiz gibi bunun *mitolojik* bir manası vardı. Ancak bunun içinde bir gerçek te yatıyordu. A n a d o l u 'da da söylendiği gibi, *"yavaş ateş dayanıklı olur"* veya *"iyi yemek yavaş ateşte pişer"*. Sert olarak karıştırılan ateşin ömrü ise uzun olmaz. Plano C a r p i n i , gezi raporunda, şöyle diyordu:

"... Ateşin karşısında bir b ı ç a k ile eti doğrama veya b ı ç a ğ ı gösterme, günah sayılırdı. Hele bıçakla ateşi karıştırma, büyük bir suç sayılırdı. Bıçak veya demirle ocak karıştırılınca, ateşin yaralanabileceği düşünülürdü. Ate-

[73] Aynı eser, a. yer.

şe, tuz veya kötü kokular da atılmazdı. Onlara göre bunlarla, ateşin gücü zayıflardı. Ocağı karıştırma yasak edilmiş; hele ocağı su ile döndürme, büsbütün yasaktı..."

Ateşi su ile söndürme ve tükürme yasağı: Plano Carpini, *Çingiz Han* çağında, Asya'yı bir yandan diğer yanına kadar gezmişti. Bu bakımdan verdiği bilgiler, kaynak değerindedirler[74]. Hocamız A. İnanda, kendi görüşlerini şöyle özetliyordu: "*... Mubarek sayılan bazı şeylere ve ruhlara karşı, ''küfür'' sayılabilen sözler sarf edilebilirse de, ateş hakkında böyle bir şey söylenmez. Ateşi su ile söndürmek, ateşe tükürmek, ateşle oynamak, kesin olarak yasaktır*[75]".

Ateşe, kötü söz söyleme yasağı: Yakut Türklerinde de, Seroşevskiy ve diğerlerinin bildirdiklerine göre, "*ateşi keskin bir şey ile karıştırmak, ateşe ayak uzatma veya ateşi su ile söndürmek, kesin olarak yasaktır. Söylendiğine göre ateş, ''çam ormanlarında duruyor, bâkire ormanları yutuyor; geceleyin de, kuru ağaçlara geçiyordu. İnsanın dilinden anlıyordu''. Bundan dolayı ona kötü davranmak veya kötü bir söz söylemek, doğru olmazdı...*" Yukarıda da görüldüğü gibi, kızınca *yangın* çıkarıyordu[76]. Altay ve diğer Türk bölgelerindeki bu gelenekleri *Direnkova* toplamıştır[77]. Bu inanışlar, Fin-Ugor kavimlerinden *Baltık* denizine ve hatta *İndo-Germen kavimlere kadar uzanıyordu.*

2. Ateşin yara çıkarması ve hastalık yapması: Ateş, kendisine saygı göstermeyen insanları cezalandırmış oluyordu. Az öncede söylediğimiz gibi Anadolu'da, "*ateşe tükürme, yüzünde yara çıkar*", deniyordu. ''*Yakut Türkleri de çocuklarını, ateşe kötü davranmaktan alı koyuyorlarmış. Çünkü çocukların derilerinde, bir yara çıkıyormuş*". Bu inanışları U. Harva toplamıştır. Ona göre Finlandiya'da bu yaraya, *ateşin öfkesi diyorlarmış*[78].

Türk dili ve folkloru bakımından zengin olan Teleüt Türklerinde ise, "*Anneleri çocuklarının boyun ve başlarında yara çıkarır diye, ateşten korkuyorlarmış. Bu yaraya da, ''ateş lekesi'' diyorlarmış...*" Bu Türk kesimlerindeki bilgileri, Dırenkova toplamıştır[79]. Yine bu Türk kesimlerinde, "*Ocağın, kendi kendine ve sebepsiz olarak sönmesi, kötü bir şeyin olabileceğini gösteriyordu*".

[74] Plano Carpini, *Bergeron* yayını, III, 2.
[75] A. İnan, *Ateş ve ocak: Şamanizm*, s. 67.
[76] U. Harva, s. 63: Seroşevskiy, *Yakutistan*, SPb., 1896, s. 665; Yakut Türklerinin güney sınır çevrelerinin geleneklerinde: İ. A. Hudyakov, *Verhoyanskiy Sbornik: (Verhoyansk raporları)*, Irkutsk, 1890, s. 135.
[77] Dırenkova, *Kult Ognıya: (Ateş kültü)*: Altay ve Teleüt Türklerinde, s. 69.
[78] U. Harva, aynı eser, s. 164.
[79] Dırenkova, aynı eser, s. 71.

Hocamız. A. İnan ise, Türk kavimlerindeki inanışları, şöyle özetliyordu: "*Ateşe saygısızlık gösterenler, deri hastalığına tutulurlardı. Bu hastalığı, çakmak taşıyla ateş yakmak yoluyla, ancak ''kartaldan türemiş olan şamanlar''*, tedavi edebilirlerdi. ''*Uçuk'' denilen bu deri hastalığını, Başkurtlar da böyle tedavi ederlerdi. Uçuk tedavi eden kişi, büyük bir ırmağı geçmiş olmalıydı*[80]".

3. "En tehlikeli şey, ateş": Bu inanış, bütün Türk kavimlerinde yaygındır. Eski bir Anadolu atasözü, "*Oda (ateşe) inanma, suya dayanma*", diyordu. "*Ateşe, suya ve zelzeleye, yiğitlik olmaz!*" Bu inanışlar, bu gün de içimizde yaşarlar ve gerçeklere dayanırlar. Kırgız Türkleri de, "*Ateşten tehlikeli hiç bir şey yoktur*", diyorlardı. U. Harva, Sibirya ve Fin-Ugor kavimlerindeki bu inanışları, bir araya getirmiştir[81]. Kuzeydeki orman yangınları veya bozkırlardaki büyük ot yangınları, insanlara büyük zarar veriyorlardı. Bundan dolayı da, insanların zihinlerinde, bir korku doğuyordu.

"ODA VURMAK", "ODA YAKMAK", "OD DÜŞME"

Dede Korkut'ta ve eski Anadolu kitaplarında sık sık görülen bu sözler üzerinde de biraz duralım:

1) ''**Oda vurmak**'': Beyrek diyor ki, "*mere od getirin! getirdiler, sazı oda urdular. Yaltaçuk gördü kim yanar, sazdan çıktı, Beyrek'in ayağına düştü, kılıcı altından geçti...*" (DK,118)...

2) ''Oda yakmak'': "Ala yılan sökemez ormanını, çakmak çakıp, oda yakam!..." (DK,176). - "*Kime baksa ışık ile oda yakar...*" (DK,181,184). - "*Kâfiri, kamış gibi od oluban yandurayım!...*" (DK,147) - "*Yüreğiyle canına odlar düştü...*'' (DK,51). - "*Başına od yakma*" (TS:Od).

3) ''Odı (ateşi) bostan kıldın, birliğine sığındım, Aziz Allah!..." (DK,251-8). Bu sözler, Kısas-ı Enbiya'dan da, esinlenmiş olabilir. Ancak yine de bunda, bir Türk düşüncesinin izleri bulunabilir.

''ODA GİRME'', GERDEĞE GİRME

Yukarıda gerdek ve gelinlerin, evin ocağı ile olan ilişkileri üzerinde geniş olarak durmuştuk. Kırgız Türklerindeki evlenme törenlerinde, ''*Ateşe girme*'', yani "*Otko kirüü*" diye bir merasim vardır. "*Bu tören, düğünden bir kaç gün sonra, gelinin akrabalarının evinde yapılırdı. Bundan sonra güveyi, artık gelinin akrabalarına yanaşır ve kaçmamağa başlardı*".

[80] A. İnan, *Şamanizm:* (âyin, tören ve bayramlar), s. 119.
[81] U. Harva, aynı eser, s. 163: Potanin, *Oçerki*, IV, s. 97'den, Altay-Türk gelenekleri.

"*Ateşe yağ dökme*" ise, gelinin güveyi evine geldiği ilk gün yapılırdı[82]. "*Ateşi tutuşma*": Bunun manası ise, yine Kırgız Türklerinde, *yaşama* ve *geçinme* karşılığında söylenirdi. Bu söz, hem "mal ve para azlığı" ve hem de "insanlarla geçinme" anlayışlarında söyleniyordu.

ATEŞLE "TEMİZLEME"

Ateş, en temiz şeydir: Bu inanış bizde de, diğer dünya kavimlerinde de, en yaygın bir inanıştır. Bundan dolayı bu inanışı, İran'dan veya başka bir yerden getirmeğe, bizce bir gerek yoktur. Hocamız, Prof. Abdulkadir İnan, bu konu ile ilgili olarak, yarım sahife; öz ve herşeyi içinde toplayan bir giriş yapmıştır[83]. U. Harva'nın da, Asya'nın batısı ile doğusundaki inançları içine alan, bir araştırması vardır[84]. Bir bezi yakarak, hastanın çevresinde dönülür. Buna *alazlama* denilir[85]. Bu sözün de *al* ve ateş rengi ile ilgisi vardır. Bu söz ve inanış Anadolu'da da yaşar.

Göktürk'lere gelen Bizans elçileri, Göktürk sınırında, ateş üzerinden geçirilip, temizlendikten sonra, ülkeye alınmıştı. Çingiz Han çağında gelen elçiler de, "*ateş üzerinden atlatılmadan, saraya alınmıyorlardı*". Bunu da, gezgin Rubruk yazıyordu.

Hastalık ve mikropların, ateşle temizlenmesi: Ölümlerden sonra, Ortaasya kavimleri, ölüye veya ölünün bulunduğu yere değmişlerdir diye, yalnız insanları değil; hayvanları da, çeşitli yollarla temizliyorlardı. Bunu gezgin, *Carpini, Rubruk* ve araştırıcı *Banzarov*, geniş olarak anlatmışlardır[86]. Salgın bir hastalıktan sonra, Yakut Türkleri bir meşale ile evleri ve gerekli yerleri temizliyorlardı. Kuzeydeki Buryat Moğolları ise, "*ağılların 9 yanına ateş yakıyorlar ve hayvanları, bu ateşin üzerinden geçmeğe zorluyorlardı*". Her ne olursa olsun bu ateşten geçirmenin de, az çok yararları görülüyordu. Bu konuyu burada keseceğiz.

ÖLÜLERİ YAKMA GELENEĞİ

Göktürk çağında Kırgız Türkleri, yani bugünkü *Yenisey Yazıtlarının* çevrelerinde, o çağlarda yaşayan Türkler, ölülerini yakıyorlardı. Bunu, hem Çin ve hem de Arap kaynakları yazıyorlardı[87]. Çin İmparatoru'nun Göktürk Kağanı *İl-Kağan*'a yazdığı bir mektubunda, "*Göktürklerin artık ölü-*

[82] Yudahin, *Kırgız Sözlüğü*, (tercüme), s 602.
[83] A. İnan, *Şamanizm:* (Ateş ve ocak), s. 68.
[84] Aynı eser, s. 84 (Yada taşı ve yağmur meselesi).
[85] A. İnan, *"Al" ruhu hakkında*, Makaleler, s. 264.
[86] Bk. U. Harva, s. 164.
[87] A. İnan, *Şamanizm:* (Tarihte Şamanizm), s, 8.

lerini yakmadıklarını, atalarının yolundan ayrıldıkları için Tanrının hışmına uğrayacaklarını", yazıyordu. Başka bir yerde, Göktürklerin ölülerini yaktıklarına dair herhangi bir not yoktur. Belki de Kırgız-Türk kesimleriyle, ilişkileri olan *Göktürk soyluları*, bu gelenekleri sürdürüyorlardı. Bunu bilmiyoruz.

Bazı Türk kesimlerinin, ölülerini yakmalarının sebebi *Hind mitolojisi* ile inanışlarından mı, geliyordu? Bunu bilmiyoruz. Kuzey-Türk masallarında, "*batırların ölüsünü yakma*" *(utman küydür-) gibi, bazı motifleri görüyoruz. Türk savaş düzeninde, özel olarak düşmanı yakma* gibi bir olayı da, bilmiyoruz. "*Töştük'ün annesi, gelinini yakmak için, 30 araba kömür getiriyor...*" Ancak, bu bir masal motifidir[88].

"**Ev ve kale yakma**": Ortaasya ile Avrupa daki, *İslamiyetten önceki Türk kaleleri, ağaçtan yapılmıştı.* Rus orduları da kalelerin bu özelliğinden yararlanarak, kaleleri yakıp, ele geçirmişlerdi. *Kuzey Türk* destanlarında kale yakmalar, çok daha *mitolojik motifler* içinde görülmektedirler: Bir *Baraba Om* destanında, "*kale odun yığılarak yakılıyor; ondan sonra da tokmak vurularak yıkılıyor*[89]". Bu bölgelerdeki ağaç kalelerin böyle alınması da normaldır.

"**Ev yakmak**", çok görülen bir şeydir ve normaldır. "*Tanrı ve ruhların bakır veya taş evleri*" üzerinde sık sık durmuştuk. Oğuz Destanı içinde de, böyle bir ev vardı. Bir *Kuzey Türk* destanı içinde gördüğümüz, şu *mitolojik motifi* sunmadan geçemiyeceğiz: "*Yiğit Kara-Kükül, taş bir ev içinde oturan, Yaş-Yiğit'e hücum ediyor. Kılıç ve süngü ile vuruyor. Fakat silah işlemiyor (ütmedi). İpek kementle (ife kargan) evi çekip, yıkıyor ve ateşe veriyor*[90]. Böyle bir yakış da, ayrı bir yiğitlik sembolü gibi görünüyordu.

AY, GÜNEŞ, YILDIZ VE ATEŞ

Ay, güneş ve yıldızlar yerden, ateş gibi görülüyorlardı. Bundan dolayı ateş ile onlar arasında bir ilgi kurma mümkündü. *Ancak ateş, güneş ile ayın bulunduğu katlardan gelmişti.* Bunun için de, bazı şaman dualarında, "*Ay ve güneşten ayrılmışsın*", "*Ülker yıldızı arkadaşın, Tanrıdan fermanlısın*", "*göklerde yüzen, ak bulutları ısıtmıyorsun*", deniyordu[91]. Böylece ateşin nerelerde gezindiği ve nerelerden geldiği, daha kolay anlaşılıyordu. "*Ayaz Hakan'ın parçası, ayın ve güneşin payı... Yıldırım tanrısından ses alan..*

[88] Radlof, *Proben*, III, s. 317/382: Er-Töştük destanı.
[89] *Proben*, IV, s. 68/85: *Kara-Kököl* destanı.
[90] *Proben*, IV, s. 87/113: Aynı destan.
[91] *Proben*, IX, s. 576, 580; krşl. A. İnan, *Şamanizm*, s. 68 vd.

al alevin ulusu... Aşevli ateş sahibi Ak-Yayık! Gökte Tanrı!...'' Altay şaman dualarından seçilen bu parçalar da, ateş hakkında bize bazı bilgiler vermektedir[92].

ÇAKMAK VE ATEŞ

Gerçek ateş, çakmakla yakılan ateştir: Bu inanış, Türk kavimlerinde çok yaygındır. Biz çocukluğumuzda, kibrit olduğu halde, sıgara daha tatlı oluyor diye, sıgarasını *çakmak* ve *kav* ile yakan köylüleri görmüştük. Hocamız Prof. A. İnan'ın da dedikleri gibi, ''*Altay ve Yakut Türklerinde, çakmak taşından elde edilen ateş kutlu sayılmaktadır*''[93]. Bu inanışın, eskilere ve derinlere inen sebepleri de vardır. Yine Altay kavimlerine göre, ''*ateşin babası demir ve annesi de, taş idi*[94]''. Bir Altay destanına göre ise, ''*Tanrı, dağlardaki taşları ve ağaçlardaki kavları insanlara göstererek, ateş yakmalarını öğretmişti...*''

1. Çakmağın, babası çelik; annesi çakmak taşı: Konuyu, böyle geniş olarak, ele almak gereklidir. Banzarov'un derlediği bir *ateş ilâhisi* vardır ki, gerçekten muhteşemdir. Türkçesi de vardır[95]. U. Harva'ya göre Moğollarda, ''*Düğünlerde, ocağın yanında*'', bu ilâhiyi söylüyorlardı[96]. Bu ilâhinin bir bölümünde, şöyle deniliyordu: ''... *Senin baban sert çelik; annen, çakmak taşı; ulu ataların ise, ak-kavak ağacıdır...*'' Bu duada, çelik, çakmak taşı ve *kav*, eski *mitolojik motifleriyle* çok güzel anlatılmıştır. Ancak bu ilâhinin moğolcasında ateşe, türkçe ''*ot*'' deniyordu[97]. Halbuki Moğollar ateşe, ''*gal*'' derler. Bundan dolayıdır ki Banzarov, Harva ve Prof. Abdulkadir İnan, ''*ateş kültünün Moğollara, Türklerden geldiği*'' üzerinde durmuşlardır[98].

2. Dede Korkut'ta çakmak: Dede Korkut'ta da çakmak, ateş yakmak için kullanılıyordu. Fakat daha çok, ''*çobanların velilik ve alplık sembolü veya unvanı gibi görülüyordu*'':

1. ''*Avazı kaba köpeklere kavga salan (kurt)!*

''*Çakmakluca çobanları, dünle yügürden*[99]!

[92] Anohin'in derlediği bu dualar için bk. A. İnan, *Şamanizm*, s. 128, 131.
[93] A. İnan, *Şamanizm*, s. 66.
[94] U. Harva, aynı eser, s. 162: Bu Altay geleneklerini derleyen: Potanin, *Oçerki...*, IV, s. 262.
[95] A. İnan, *Türk şamanizmi*, Makaleler, s. 394.
[96] ''**Ateş kültü'nün Türklerden moğollara geçtiği**'' üzerinde, Banzarov, A. İnan ve U. Harva durmuşlardır. Moğolca ateş, ''*gal*'' demektir. Ancak Moğol ilâhi ve dualarında, ateş için, Türkçe ''*ot, od*'' sözü kullanılıyordu: D. Banzarov, *Çernaya Vera İli Şamanstvo u Mongolov (Moğollarda karadin veya şamanizm)*, SPb., 1890, s. 25.
[97] U. Harva, s. 174. Bk. not. 96.
[98] Bu konu ile ilgili notlar, yukarıda verilmiştir.
[99] *Dede Korkut kitabı*, 46.

2. ''*Karanku akşam olanda, kaygulu çoban!*

''*Kar ile yağmur yağanda, çakmaklı çoban!*[100]

Yukarıdaki iki muhteşem söyleyiş, bize yeterince bir fikir verebilir. Bu çoban aynı zamanda, *kendine bağlı ağacı kökünden söküp götürüyordu*. Yani ilâhi bir güce sahipti. Karaçuk çoban, ''*(düşmanı, sapan ile yenip, kaçırdıktan sonra, yarasını tedavi için), çakmak çakıp, od yaktı. Dahı kepeneğinden kurumsı edip, yarasına bastı*[101]''. Orman da, çakmak ile yakılıyordu:

''*Ala yılan sökemez ormanını,*

''*Çakmak çakıp, oda yakam*[102]!...

3. ''Çakmak Ateşi'', Kutlu Ateş: Hocamız Prof. Abdulkadir İnan'ın da dediği gibi Kuzey Türkleri, ''*kibritle yakılan ateşe, Rus ateşi diyorlardı*[103]''. ''*Gelin ile güveyi de, evlerinin ilk ateşini, çakmak ateşi ile yakıyorlardı. Bu ateş, 3 gün yanıyordu. Kendileri de bu ateşin yanında bulunuyorlardı*''.

''**İlk ateş**'' *de, göklerde yaşayan tanrının çakmağıyla çakılmıştı*. Bu ilâhiyi, az önce sunmuştuk. ''*İlk ata, alevli ateşi çakmağıyla çakmış; ana ise ocağı, (eliyle) gömmüştü*''. Bunun üzerinde de durmuştuk.

''Ot çakmak'', Kuzey ve Altay Türklerinde, ''*ateş yakma*'' karşılığında söylenen bir sözdür. *Çakmak taşı* için, ''*ot taşı*'' da, derler. Yani tek başına ''*çakmak*'' sözü, *ateş yakma* gibidir. Bununla ilgili diğer bilgileri Radlof, kendi sözlüğünde toplamıştır.[104]. Konumuzu, *mitoloji* dışına çıkarmıyacağız.

ATEŞLİ GÖZ; AĞIZ VE DON

Ateş gibi *göz* ve *ağız* motifleri üzerinde, Oğuz destanı ile ilgili bölümümüzde de, durmuştuk. ''*Ağız ve gözlerin ateşe benzetilmesi*'', oldukça yaygındır. Ancak Türk mitolojisinde bunların, ayrı ilâhî manaları vardır. Burada, daha önce incelediğimiz kaynaklara, bir kaç yeni vesika daha katmağa çalışacağız:

1) Ateş donuna girme: Radlof'un derlediği bir *Kuzey Türk* masalında, şöyle deniliyordu: ''... *Bir yiğit evleniyor. İki çocuğu oluyor. Karısı, çocukları ateşe atıp, yakıyor. Yiğit, kayın anasının yanına gittiği zaman,*

[100] Aynı eser, 40.
[101] *Dede Korkut kitabı*, 42-6.
[102] *Dede Korkut kitabı*, 176-9.
[103] A. İnan, *Şamanizm:* (Ateş ve ocak), s. 66.
[104] Radlof, *Wörterbuch*, I, s. 1096-9: *Çak-mak*.

çocukları orada, sapasağlam ve oynarken buluyor[105]..." Bu masalda kayınana bir *c a d ı* gibi gösteriliyorsa da, bizce bir *Ateş Tanrıçası* gibi görülüyor. "*Ateş yoluyla haber ve kurban gönderme*" motiflerini incelerken, bu konu üzerinde, yeniden duracağız.

2) "Keloğlan, yanmıyor": Türk *tasavvuf* edebiyatı ile menkibelerinde de, "ateşe girip yanmıyan velîlerden", sık sık söz açılıyordu. Bizim buradaki konumuz, bu değildir. Biz burada, K u z e y - T ü r k ve K ı r g ı z halk edebiyatından bir örnek sunacağız:

"*... K e l o ğ l a n , bir rüya satın alıp, yola düşüyor. Bir Han oğlundan, bir han kızını kaçırıp, evleniyor. Fakat karısına başka bir han göz koyuyor. Keloğlandan, ayı ve yolbars sütü istiyor. Keloğlan getiriyor. Kestiğim kurban, babama gitti mi, diyor. Onu da biliyor. Han, bakayım yanacakmısın diyor ve "keloğlan'ı ateşe atıyor". Keloğlan'ın karısı bir g ü v e r c i n oluyor ve kocasını kurtarıyor. Keloğlan'ın yanmadığını gören Han, aldanıp ateşe giriyor ve yanıyor*[106]..." *G ü v e r c i n* olup, kocasını kurtaran, bir kadın motifi de önemlidir. Bunun üzerinde, ayrıca duracağız. Burada, *keloğlan'ın atı* yerine *güvercin* yardım ediyor ve yol gösteriyordu.

3) "Ateş tutan baksılar ve dervişler" A n a d o l u 'da da bazı dervişlerin, ateşle çeşitli hünerler gösterdiklerini biliyoruz. R a d l o f , yarı *müslüman* yarı *şaman* K ı r g ı z *baksı*'larının, bu marifetlerini gözleriyle görmüştür[107]: "*B a k s ı l a r , ısıtılmış kıpkızıl demiri tutuyorlar, yalıyorlar ve çıplak ayakla da, üzerinden geçiyorlardı...*" Baksılar, şamanların yerine, *kopuz* veya iki telli *kemençe* çalıyorlardı. *Ziller* veya ses çıkaran demirler takıyorlar ve yine *zilli bir asâ* taşıyorlardı. Radlof bundan sonra da hastalıkları nasıl tedavi ettiklerini anlatıyordu.

4) "Ağızdan ateş çıkması": O ğ u z destanını incelerken sunduğumuz örneklere, bir tane daha katalım: "*... T ö ş t ü k 'ün annesi, erkek kıyafetine giren D u d a r - K ı z 'ın kız olduğunu anlayınca, bir "ah" çekiyor ve ağzından çıkan alevler, evi yakıyor*[108]..." Ağızdan çıkan ateş, *cadı* ve devlere göre bir özelliktir.

5) "Gözleri ateşli ve göğsü yanıyor": Büyük yiğit ve kahramanların gözleri ateş gibi gösterilir. *O ğ u z K a ğ a n* 'ın da gözleri *al* idi. *Al* renk de bir a t e ş sembolüdür. G ö k t ü r k kağanı, *Mokan Kağan*'ın da - Çin tarihlerine göre- gözleri ateş gibiydi. Bu da onun yürekliliğini gösterir.

[105] R a d l o f , *P r o b e n* , IV, s. 123/161. Bu muhteşem mitoloji motifini, "*Göğün direği*" ile ilgili bölümümüzde de kullandık.

[106] *P r o b e n* , III, s. 297/355: *Rüya satın alan K e l o ğ l a n .*

[107] *Proben*, III, s. 60, n. 1.

[108] *P r o b e n* , III, s. 315/381: *Er-Töştük* destanı.

Bir *A b a k a n - T ü r k* destanında, yarı tanrı durumundaki bir yiğitten söz açılırken, şöyle deniliyordu: "*... 6 kat kürk giyiniyordu. g ö z l e r i ateşli ve göğsü de yanıyordu*[109]..."

"*G ö z ü m ü n a t e ş i*", K u z e y Türklerinde daha çok bir dostluk ifadesidir. "*Gözümün odu*" veya Ş o r Türklerinin, "*karağımın (gözümün) odu olasın*" gibi sözleri, bizim "*gözümün nuru*" karşılığı olarak söyleniyordu[110].

6) "Ateş yürekli": Bizde de *yürek* için çeşitli tanıtmalar yapılır. Kargat Türklerinden seçip sunduğumuz şu masal motifi, çok eski *mitolojik* çağları, bize yansıtmaktadır: "*... M a n g u ş B a t ı r 'ın kalbini çıkarıp, suya atıyorlar. Su kaynamağa başlıyor. Bir taş alıp sırtına vuruyorlar. Bu kez de ateş çıktığını görüyorlar*[111]..." Burada, bir *çelik sırt* motifi, verilmek isteniyor gibidir. Taş ile çelik ise, bir *çakmak* olmuş oluyordu:

"*Y ü r e k (cüröktöi) kadar bir yerden, (çadırdan veya ocaktan), o m u r i l i k (culundai) gibi bir duman (tütün) çıkıyordu*[112]..." Burada da, bir *cadı evi* anlatılmaktadır. Ancak cadının evi, *yürek* ve *omurilik* gibi, *f i z y o l o j i k semboller* ile tanıtlıyordu.

7) "Soluk ve ateş dumanı": Y a k u t Türkleri de, şöyle diyorlardı: "*... A t e ş r u h u 'nun (Uot-iççi)", soluğu, nefesi (tın), ateşin dumanı; yiyeceği, kuru odun; yorganı, küldür...*" (H a r v a ,172). B a r a b a - O m Türklerinin bir masalında ise, şöyle deniliyordu: "*... - O görünüp duran dumanı (tüdünnü) gördün mü? O, yediyüz devin (yilbegen'in) nefesi (tınığı) dir, dedi*[113]..."

8) "Kül ve kömür yeme": Yukarıdaki bilgileri değerlendirince, aşağıdaki c a d ı da, "*Ateş ana (Ot-ene), ocak ruhu, al-karısı*" motifiyle, karşımıza çıkmaktadır. "*... Kara Kököl, azığım yok, dedi, Yaşlı kadın da, bir kaba, k ü l ; bir kaba da, k ö m ü r koydu ve yiğidin önüne getirdi*[114]..." Tabii olarak bu vesikalardan, kesin sonuçlar çıkarmak, mümkün değildir. *Ancak 12 ciltlik bir eserden, bu örnekleri bulup, çıkarmak da, kolay bir iş değildir.*

TÖRENLERDE ATEŞ YAKMA

Dünyanın her yerinde ve bütün insanlıkta, çeşitli nedenlerle, büyük ateşler yakılır. Bunu insanlığın, birleşik bir duygu ve dileği olarak, kabul etmek gerekir. T ü r k l e r arasında da, bu gelenek, çok yaygındır. Ancak son yıllar-

[109] *P r o b e n* , I, s. 15: Bu A l t a y destanı, göklerde geçer.

[110] R a d l o f , *Wörterbuch*, I, s. 1097.

[111] *P r o b e n* , IV, s. 54/67: B a r a b a : *Ak-Köbök* destanı.

[112] *P r o b e n* , III, s. 316/381: *Han-Şentey* destanı.

[113] *P r o b e n* , IV, s. 94/74: B a r a b a , *Kadış-Mergen* destanı.

[114] *P r o b e n* , Iv, s. 66/83: B a r a b a , *Kara-Kököl* destanı.

da, Türkiye'de bu yaygın gelenek, bazı kesimlere mal edilmekte ve bu yolla da, bölücülük yapılmaktadır. Bundan dolayı burada, Türk geleneklerini diğerlerinden ayıran özellikler üzerinde durmağa çalıştık:

Ateşle göğe ve Tanrıya haber verme

Türklerde ve diğerlerinde *b ü y ü k a t e ş* , ''*U l u o d*'' niçin yakılıyordu? Elbette ki her kültür çevresinde, bunun ayrı bir mana ve amacı olabilirdi. Şimdi T o r o s l a r d a k i *T ü r k m e n* obalarında, *Ali Rıza Y a l g ı n*'ın gördüğü geleneklerle söze başlıyalım:

1) *"Ölünün m e z a r ı başında ateş yakmak, T ü r k m e n l e r d e , eskiden kalma bir âdettir*[115]" (Elbeyli ve diğer oymaklarda).

2) ''*Ö l ü n ü n yıkandığı yerde, gece bir a t e ş yakılır. Bazan m e z a r ı n başında da ateş yakmak adettir*[116]. (Bulgar dağı Türkmenlerinde).

Bunları burada yazmakla, Türkmenlerde de *ölü* ile *Tanrı* arasında, ateş yoluyla bir ilişki kurulmak isteniyordu, demek istemiyoruz. Büyük devlet hayatı yaşamış ve sosyal bakımdan, Altaylardaki Türklere göre, çok gelişmiş olan Türkmenler'de belki bu, yalnızca bir gelenek olarak kalmıştı.

Ateş yakarak, 'Tanrı ile haberleşme: H ı t a y devletini, M.S.907 yılında, G ö k t ü r k devletinin doğusundaki *K i t a n* kabileleri kurmuşlardır. K i t a n l a r , bizce soy bakımından, *Proto-Moğol* bir kavim idiler. Ancak sürekli olarak, G ö k t ü r k ve U y g u r kağanlıklarının, idaresi altında kaldılar. *Devlet idaresi, gelenek ve kültür bakımından, Türklerden geniş ve derin olarak etkilendiler.* Bu eserimizin birinci cildinde, *Kitanlar* ile *H ı t a y* devletine, geniş bir yer verilmiştir[117]

''*A t e ş T a n r ı s ı*'' ile ilgili inanışlar, H ı t a y devletinde yapılan devlet törenlerinde, belirsiz olarak görülmektedir. Bu törenlere H ı t a y imparatoru da, katılıyordu: "*... Yılın, son gününden bir gün önce, büyük bir vezir..., sarayın ileri gelenlerinin toplanmalarını emrediyordu... Tuz ile koyun yağı, yakılmak için bir sobanın üzerine konuyordu. Şamanlar ve b a ş ş a m a n , kendi protokolları içinde, ''A t e ş T a n r ı s ı'nı çağırmak için ilâhiler okuyorlardı. Bundan sonra saraya yapılan törende, Hıtay imparatoru, (göğe) iki tane o k a t ı y o r d u . (Ondan sonra) ateş yakılıyordu*[118]..." Bizce bu ateş, Tanrı ile haberleşme gibi görülüyordu. Ok atma da, bunu gösteriyor. Bu tören, aynı kaynağın başka bir yerinde ise, şöyle anlatılıyordu: "*Beş başkentte*

[115] Ali Rıza Y a l g ı n , *Cenupta Türkmen oymakları*, I, s. 61.
[116] A. R ı z a Y a l g ı n , Aynı eser, I, s. 268.
[117] B. Ö g e l , *Türk Mitolojisi*, I, s. 549 vd.
[118] *L i a o S h i h*, 49, 6a.

kağıttan binlerce asker ve at yapılıyor ve bunlar dağa verilen bir kurban (gibi kabul ediliyordu)[119]..." Bu çince kaynaktaki *şaman* sözü, bir s i h i r b a z gibi yazılıyordu. Yani bunlar, ç i n l i bir *rahip* gibi, kabul edilmiyorlardı.

''**G ö ğ e o k a t m a**'' da bir çeşit, *gök ile haberleşme* anlamını içinde taşıyordu. *G ü n e ş e k u r b a n* verilirken de, "*güneşe doğru iki ok atılıyor ve (okun ucunda), bir tütsü gönderiliyordu*[120]..." Ö l ü törenlerinde de, ''*H ı t a y imparatoru, bir çadırda oturuyordu. Ateşin yakılmasını emrediyor, yüzünü ateşe dönerek saçı yapıyor ve ondan sonra da, ü ç kez o k atıyordu*[121]..." G ö k t ü r k devletinin kuruluşundan önce O r t a a s y a 'yı baştan başa kaplayan, ''*T ö l e s l e r (Kao-ch'ê) de, yıldırım düşüşünde (veya şimşek çakışında), g ö ğ e o k atıyorlardı*''... Bu da gök ile bir haberleşme olsa gerektir.

''**T a h t a ç ı k ı ş t ö r e n i n d e**'', büyük ateşler yakma, eski Türklerde yaygındır. Bu ateş niçin yakılıyordu? Bunun sebeplerini de, yine *P r o t o - T ü r k* kültürüne yakın olan H ı t a y devleti ile ilgili kaynaklarda bulabiliyoruz. W i t t f o g e l 'ın da dediği gibi, ateş için kullanılan "*odun yığını*" *(pile of firewood)*, tahta çıkma törenlerinde, büyük bir önem taşıyordu. Ancak sonradan, belki de Ç i n tesirleriyle törenlerde, yalnızca o d u n y ı ğ ı n ı olarak kaldı[122].

''*A t e ş , imparatorun tahta çıktığını, göğe haber veriyor*": W i t t f o g e l , kaynağın tercümesinin başına da, böyle bir başlık koymuş ve böylece ateş yakma geleneğinin manasını, belirtmek istemişti. Çünkü kaynak da öyle diyordu: "*... Vezirler, bir altar dikilmesini emrettiler... İmparatorun tahta çıkışını g ö ğ e haber vermek için, odun (yığını) yakıldı*[123]..." İmparator, odunların yakılmasını ve göğe haber verilmesini, kendisi emretmişti. Bu kısa kaynaklar ve vesikalar da bize gösteriyor ki, törenlerde büyük ateşlerin yakılmasının, bazı özel nedenleri vardı.

ATEŞ, KURBANI GÖĞE Mİ GÖTÜRÜYORDU?

U. H a r v a , konuyu geniş kapsamlı alıyor ve şöyle diyordu: "*... Bazı O r t a a s y a ve Volga T ü r k kavimleri, kurbanı ateşte yakmak yoluyla, G ö k T a n r ı l a r ı 'na sunmak istiyorlardı. Y a k u t l a r da, kurbanlarını ateşle hazırlıyorlardı. Yukarıda gördüğümüz gibi bu kurbanlar, ateş ruhları için veriliyorlardı. Gerçi ateşin getirdiği iyiliklerde, unutulmuyordu. P i k l o n s k i , Y a k u t l a r ı n ateşle ilgili inanışlarını incelerken şöyle diyordu:*

[119] K. W i t t f o g e l , *Liao (H ı t a y) Society*, s. 271.
[120] Aynı eser, s. 267.
[121] W i t t f o g e l , aynı eser, s. 279.
[122] W i t t f o g e l , aynı eser, s. 223.
[123] *L i a o S h i h I*, 2b; W i t t f o g e l , Aynı eser, s. 292, n. 12.

Gerçi ateş, kurbanın bir taşıyıcısıdır. Ancak tanrılar da kendilerine sunulan bu kurbanı, bir kapıdan alıyorlardı[124]..." Ancak Harva, yine şunu gösteriyor ki, kutup kavimleri ile Tunguzlarda, ateşin böyle taşıyıcı bir rolü yoktur. Bunlar, çok geri kavimlerdi.

"Gelişmiş gök dini ve ateşe saygı, Türklerde kendisini, bu inanışlarla göstermektedir. "*Türk inanışlarının ayrılığı*" da, bu noktada kendisini göstermektedir. Ateş kültleri ile törenlerini, birbirinden ayıran özellikler vardır. U. Harva da, Volga bölgesinde görülen eski *İndo-İran* geleneklerini, Yakut Türklerinin inanışlarıyla birleştirmeğe yanaşmıyordu. *Musevî (holocauste)* kurbanları ile, Türklerinki arasında bir ayrılık görülüyordu. Bunlar üzerinde, az sonra yeniden duracağız. Bir Altay-Türk duasında, şöyle deniliyordu:

"*Atamızın, çakmak ateşiyle (çakkan) yakmış olduğu alevli (yalgın) ateş! Anamızın gömdüğü taş ocak! Ayaz Kağana (parlak gök yüzüne), süratle yükselen boz duman (bos tüdün)! Kendimin çaktığı, sıcak alevli (yalır) ateşim! Bütün dünyayı (yeryengiz) dolaş, gör!... Aydan ve güneşten bereket yetişsin*[125]..." Görülüyor ki ateşin kendisi kadar, gökleri ve bütün dünyayı dolaşan *alevi* ve *dumanı* da önemli idi. Bu sıcak alevler ile dumanlar, tanrılara, aya ve güneşe kadar ulaşıyor ve onlardan *bereket* dileniliyordu. Önemli olan nokta budur.

Türklerdeki ateşe saygı, "*ateşe tapma*" değildir: Bu görüşü desteklemek için, Kuzey Türk masallarından, *mitolojik* bir motif sunalım: "*... Yiğide, eğer atın iyi ise, "ateşin içinden uçup", yukarı çıkabilirsin, diyorlar. Ateşin ucunda 7 kavak ve altı kuyu var. Ayrıca Pürükçü'nün Ak-boz atları var, diyorlar*[126] Burada, "*yerden göğe doğru uzanan bir alev sütunu*" söz konusu edilmektedir. "*Ak-boz atlar*" da, yıldız sembolleridir. Ateşle yalnız kurbanlar değil; mitolojik yiğitler de göklere çıkabiliyorlardı. Ancak atın iyi olması gerekliydi.

ULU - ATEŞ" (ULUĞ-OT) VE NORMAL ATEŞ

"Tanrıya ulaşan, alevli ateş" ile "ocak taki ateşin içindeki ruh" ve bunlar hakkındaki inanışlar arasında, bir ayrılık kurmağa çalıştık. U. Harva'nın da dediği gibi Türkler büyük ateşi, "*Tanrı ile ilişki kurmak için*" yakıyorlardı. Tunguzlar gibi geri kavimler ise, "*kurbanı, ateşin içindeki ruha*" veriyorlardı. Bu, çok ince bir noktadır. Arap kaynakları, İslamiyetten önceki Türk kavimlerinin, hemen hemen hepsi için *Mecusî* adını kullanmışlardır. Buradaki *Mecusî* adı, *ateşperest* veya "*ateşe tapan*" karşılığında söylenmiştir. İnostrantsev'in bu konuda özel bir yazısı vardır ve Türkçemizde de çevrilmiştir[127] Ancak o da, yalnızca Arap kaynaklarının söyledikleriyle yetiniyordu. Bu konuya yeniden döneceğiz.

[124] U. Harva, s. 171: *Priklonskiy, Tri godo v Yakut...: (Yakutlarda üç Tanrı)*, Jivaya Starina, 1890-91, s. 189'dan.

[125] A. İnan, *Şamanizm:* (Şaman dua, ilâhi ve afzunları), s. 128.

[126] Radlof, *Proben*, IV, s. 74/94: Baraba, *Altain Sayın Süme* destanı.

"*Ulu-ateş*" ve "*Küçük (kiçik)-ateş*" deyimleri, Kuzeylerdeki Yenisey'de yaşayan Beltir Türklerinde görülür. Bunların ateş kurbanları hakkında bir vesika vardır: Maynagaşev'in bu önemli raporundan, *Dırenkova, U. Harva* ve hocamız *Prof. Abdulkadir İnan* yararlanmışlardır[128]. Hocamız bu raporun bir bölümünü, öneminden dolayı Türkçeye tercüme etmiştir. Biz bu raporda önemli bulduğumuz bazı noktaları değerlendirmeğe çalışacağız:

1) "*Ulu ateş" (ot) doğuda:* Doğu, güneşin doğduğu yöndür. Ateş mukaddes *kayın* ağaçlarının yakınında yakılıyor. Burası *koru* idi. Yabancılar giremiyordu. *Küçük ateş* ise, *Batıda* idi. Konuklara ikram edilecek yemekler için kullanılıyordu.

2) "*Kurban eti, ulu ateşten yakılıyor*": Bu, çok önemli bir noktadır. Bunun üzerinde sonuçta duracağız.

3) *Güneşe doğru dönme*": Özellikle et pişerken, törene katılanlar, güneşe doğru iki daire yapıyorlardı. Bu, *ateş-güneş kültü* ile ilgili bir harekettir. Ancak metin karanlık kalıyor. "*Duman güneşe doğru giderse, uğurlu*" sayılıyordu.

Dinde gerileme: Bu, gerileme çok kuzeydeki Türklerde kendisini gösteriyordu. Kurbanın kırıntılarını, kemiklerini ateşe atma, U. Harva'nın da belirttiği gibi, *geri bir ateş kültü* idi[129]. "*Ancak onlar da bunun, törenin yoluna aykırı olduğunu; töreye göre kurbanın bütün etlerinin Ulu-ot'da, yani büyük ateşte yakılmasının gerektiğini söylüyorlardı...*"[130] Bu da bize gösteriyor ki, eskiden gelen, *ileri* büyük devlet inanışlarıyla, sonradan *gerilemiş* kabile kült ve törenleri, birbirleriyle çatışıyorlardı. Çünkü bunun altında yatan en eski amaç, "*kurbanı göğe göndermek*" idi. Aslında bu tören, bir *dağ kültü*, dağ üzerinde yapılan bir törendi. Ancak bu dağda, "*üç taşlı kutlu bir ocak*" kalıntısının bulunması da, bu Türk geleneğinin eskiliğini gösteriyor-

[127] K. İnostrantsev, *Eski Türklerin İnançları Hakkında...: Tercümesi: A. İnan, Makaleler*, s. 488-490.

[128] Maynagaşev'in yazısının tam tercümesi için bk. A. İnan, *Şamanizm*, s. 54 vd. Dırenkova, *kult ognıya: (Ateş kültü*, Altay ve Teleüt Türklerinde), Leningrad, 1927, s. 71 de, bu yazıdan yararlanmıştır.

[129] U. Harva, aynı eser, s. 171.

[130] A. İnan, *Şamanizm*, s. 67.

du. Çünkü Türklerde, *Sacayaklı* veya *"üç duvarlı ocaklar"*, çoktan yerleşmişlerdi.

Büyük devlet ve kabile geleneklerindeki, ayrılıklar: D u a l a r ı ç ö z m e ve tahlil etme, yukarıda da görüldüğü gibi bize çok şey öğretmektedirler. R u s folklorcularının görüp anlattıklarını da, aynı metodla tahlil edip, incelemek gereklidir. R u s etnoğraflarının derledikleri bu materyellerin çoğu, Altayların kuzeyindeki ıssız, soğuk bölgelerde, dağlar ve vadiler arasında kaybolmuş Türklere aittir. Eski *T ü r k d e v l e t k ü l t ü r ü* ile bugünkü inanışlarımızın kökleri veya *p r o t o t i p l e r i*, hiç şüphe yok ki, buralarda yaşamaktadırlar. Ancak *kabile kültürü* ile *büyük devlet kültürü* arasındaki gelişme basamaklarını da göz önünde tutmamız gerektir. Ayrıca kabile kültüründe, özden gelen, ancak bozulan inanışları da birbirinden ayırmalıyız. Yukarıdaki satırlarda, biraz olsun bu yapılmağa çalışılmıştır.

H ı z ı r ve ocak

H ı z ı r ile ilgili olarak, ayrı bir bölümümüz vardır. Bir K ı r g ı z masalında *Boz-Monay* adlı bir yiğit, " k a r a b a h t ı n a " ağlarken, a k s a r ı k l ı *(ak şalmalı)* bir adam geliyor. *Boz-Monay*'a kara bahtının" sebebini söylerken, şöyle diyor: *" O c a ğ ı n b a ş ı n ı p i s l e d i n , (o t t u n g b a s ı n b o k k ı l d ı n)*. İşlerinin iyi gitmesi için de, *"ocağın yanında otur, ocağın başını iyice (odunla?) doldur", (ottung basın tolturup)*, diye de öğütlerine katkıda bulunuyordu. Buradaki *H ı z ı r* motifi biraz değişiktir. Bunu ayrıca inceleyeceğiz. Önemli olan, " k a r a b a h t ı n ", ocağa pislemekle başladığıdır. Kara bahtın dönmesi de, ocağın başına oturup, ocağı iyice doldurmakla, mükün oluyordu[131]. R a d l o f 'un 12. ciltlik *Proben*'larından çıkarabildiğimiz bir notta da, böyle deniliyordu.

[131] *P r o b e n*, III, s. 172/200: *Sayın-Batur* destanı: Eski K a z a k batırlarının destanı.

37. BÖLÜM

TÜRK MİTOLOJİSİNDE VE DESTANLARINDA BAZI HAYVANLAR

Bu bölümde, büyük veya küçük bütün hayvanları söz konusu etmek, mümkün değildir. Bunların yanında, sinek gibi, diğer haşarat da vardır. Biz burada yalnızca, Türk inanış ve gelenekleri ile Türk sestanlarında yer alan, başlıca hayvanlar üzerinde duracağız. Ancak konuya girmeden önce, D e d e K o r k u t 'un hayvanlar ile ilgili, şu muhteşem girişini sunmak istiyoruz:

"Yedi yerin otlakların, g e y i k bilir!
"Göğez yerler çemenlerin, k u l a n bilir!
"Ayrı yollar izin, d e v e bilir!
"Yedi dere kokuların, t i l k i bilir!
"Oğul kimden olduğun, a n a bilir!
"Dünle kervan göçtüğün, t u r g a y bilir!
"Erin ağırın, yeğnisin, a t bilir!
"Ağır yekler zahmetin, k a t ı r bilir!
"Ne yerde sızılar var ise, çeken bilir!
"Gafil başın ağrısın, beyni bilir!...

TÜRKLERİN İNANIŞ VE DESTANLARINDA "AYI"

Türk destanlarında ayı, ancak aptal ve kötü bir hayvan olarak yer alır: Bir A l t a y - T ü r k destanında dendiği gibi, *"Öksüz bir çocuk bir ayının kızını alır ve kayın babası ile öğünür; fakat az sonra ayı, kendi damadını yiyor"*[1]. S i b i r y a geleneklerinin baskısı ile, *"ancak Altayların kuzeyindeki bazı Türkler, ayıdan türediklerini"*, söylerler[2]. K a r g a t gölü T a t a r l a r ı n bir masalında ise, *"Saray kapısına (kapka) bir ayı bağlanmıştır*[3]*"*. Diğer Türk destanlarında, ayı ile arslan ve kaplan, birer yırtıcı hayvan olarak geçerler.

[1] Radlof, *P r o b e n*, I, s. 260/283. Birinci sahife numarası (s. 260), metne; ikinci numara (s. 283) ise, tercümeye aittir.
[2] D r e n k o v a , *Bearworship Among Turkish Tribes of Siberia*, 1928, s. 425.
[3] *P r o b e n*, IV, s. 8/10. T e r e n e boyundan.

Turalı boyunun bir destanında, "*Kara Kükül, arslan ve ayılar ile yoldaş idi; ayı ile arslan, onun evine odun getiriyorlardı*[4]". Türk destanlarında bu motif çoktur. "*Devlerin yolu üzerinde ayı, arslan ve yolbars, yani kaplan, bekçilik ederler*[5]. Bu da olağandır.

Oğuz Han'ın "*göğsü, ayı göğsü gibiydi*". Bu bir benzetmedir. Donla ilgisi yoktır. Oğuz Destan'ında, *mitoloji* kaybolmuştur.

Bir Baraba-Türk destanında ise, "*bir yiğid silkinerek, altın yünlü ayı ile, altın yünlü kurt (karışkır) donuna giriyor*[6]". Bu ise, bir mitolojidir. Anadolu masallarında, ayıların insanlarla olan arkadaşlıkları üzerinde, çok durulur[7]. Anadolu'da, yırtıcı ve kötü bir hayvan olarak az görülüyor.

"TÜRK DESTANLARINDA BALIK"

Bilindiği üzere atlı ve hayvancı bir kavim olan Türklerin balık ve balıkçılıkla ilgileri çok azdı. Ancak, "*ırmak balıkları*" ile ilgileri çoktu. Bu konu ile ilgili olarak, aşağıda kaynaklara dayanan bir not yazacağız.

"*Dünyanın bir balık üzerinde durması*" gibi inanışlar, Türklere dışarıdan gelmiştir. Zaten eski Türkçe Uygur şiirlerinde, Okyanus içinde bulunan balıkları, "*Taluy Ögüzteki balıklar*" diye tanıtarak, kendi bildikleri balıklardan ayırmışlardır[8]. Yine aynı şiirlerde, şöyle bir atasözü de veriliyordu: "*Koçu, (yani Turfan) dağında kaplan yok, koyunun suyunda da balık yoktur*[9]". Kuzey Asya'daki Kargat gölü Terene Türklerinden derlenmiş bir destandaki şu motif, Anadolu masallarında da çok görülür: "*Bir adamın küçük oğlu bir balık tutuyor; balık konuşuyor ve oğlan da balığı suya atıyor; bundan sonra da dilediği herşey oluyor*[10].

Balıkçı Türkler, daha çok Kuzey Asya'nın, soğuk bölgelerinde yaşarlar. Çünkü, başka geçim kaynakları yoktur. Biraz daha güneyde, "*Olta salan yiğit*": *(Karmak salgan cigit)* diye, bir masal da görüyoruz. "*Bu yiğit, hergün bir balık tutarmış. İki veya üç balık tuttuğu zaman ise, o sayıda kedi veya köpek, ortak olmak için ortaya çıkarmış*". Bu daha çok "kısmet" ile ilgili bir motif, olsa gerektir[11]. Bir başka destanda ise, "*Keloğlan ile balık arasında bazı ilişkiler*" görüyoruz[12]

[4] *Proben*, IV, s. 89/109. Turalı boyundan.
[5] *Proben*, IV, s. 106/138. Hayvanlar, yolu koruyorlar.
[6] *Proben*, III, s. 67/89. Baraba Tatarlarından.
[7] W. Eberhard, *Typen Türkischer Volksmärchen*, Wiesbaden, 1953, s. 36 vd.
[8] Rahmeti Arat, *Eski Türk Şiiri*, 7, 185.
[9] Aynı eser, 6, 10. *Hoço*, türkçe *Koçu* demektir.
[10] *Proben*, IV, s. 5/7. Kargat gölü Tatarlarından.

"Balık donu'na girme, yine kuzeydeki balıkçı Hoca Avul Türklerinin, destanlarında görülür: "*Mollalarla arası iyi olmayan bir çocuk, kurtulmak için bir balık oluyor. Molla da hemen turna balığı (cortan) donuna girip onu kovalıyor. Yutmak istiyor; fakat çocuk, kuzey denizlerinde görülen Yurış balığı (Kaulbarsch) oluyor ve molla onu yutamıyor. Bundan sonra kuş olup, Han'ın penceresine konuyor*[13]..."

Irmak balıkları, Türkler tarafından iyi tanınıyordu. Ortaasya destanlarından birkaçını sunmak istiyoruz: *Cortan*, yani turna balığı ile *Yurış* (Kaulbarsch) balıkları üzerinde az önce durmuştuk. Destanlarda bazan, *cortan* yerine *cortanak* da deniyordu[14]. Bir destanda *kıdık* (barsch) *balığı* görülüyordu[15]. Bir yerde de *şabak balığı*, insanla konuşuyordu[16]. Bu balık, bazı yerde, *çabak* adıyle de geçiyordu[17]. Bunların yanında, destanlarda görülen *yaan (fil?) balığı* hakkındaki efsane üzerinde durmadan da geçemiyeceğiz[18]. Bir destanda da hakan, bir delikanlıdan *altın yangak balığı*'nın, derisini istiyor[19].

BARS, YOLBARS, TONGA VE KAPLAN

Türklerin *Alp Er Tonga* destanına gelmişken, Türklerin kaplan ile ilgili inanışları üzerinde de duralım. Çünkü Türkçe "*Tonga*", bir çeşit kaplan demektir. Ortaasya, Kore, Mançurya'da çok büyük bir kaplan cinsi yaşar. Bunlar, Hindistan'daki *(Felix tigris)* denen kaplanlardan, ayrıdır. Ortaasya kaplanları, daha çok Türklerin *bars* dedikleri, *pars* cinsinden *(Felix uncia)* denen, hayvanlardır. Bunların, *(Felix irbis)* denen cinsine de Türkler, *yolbars* derler. Türkler bunları, zaman zaman birbirlerine karıştırmışlardır. *Babur* veya *bebür* ise, sonradan Türkçeye girmiş, Farsça deyimlerdir. Bunlardan başka Ortaasya ile Altay vadilerinde, *(Felix ocreata, F. linx, F. manul)* denilen, büyük vahşi kediler ile vaşaklar da vardır.

Hun *mezarlarında* kaplan motiflerine, çok rastlanır. Kaplan veya bars -erkek çocuklara verilen adlar dışında-, hayvancı Türk kavimlerinin geleneklerinde, fazla bir yer tutmaz.

[11] *Proben*, III, s. 327/395. Kırgız destanında.
[12] *Proben*, IV, s. 20/26.
[13] *Proben*, IV, s. 123/159. Hoca-Aul Tatarlarından.
[14] *Proben*, IV, s. 46/57.
[15] *Proben*, IV, s. 5/7.
[16] *Proben*, III, s. 329/398. Kırgız *balık* adaları.
[17] *Proben*, IV, ss. 5/7, 25/33. Om Tatarlarında.
[18] *Proben*, IV, s. 20/26. Terene-eli'nden.
[19] Aynı eser, a. yer. Kargat gölü Tatarlarından.

1) **Yolbars'ın yiğide akıl vermesi:** ''... *Yolbars, yiğide akıl veriyor: ''Dev (Yilbegen) seni öldürecek. Ancak ''Tanrı (Kuday) yazmazsa (yazmasa), seni öldüremez'', diyor. Kur'anı başına koyuyor. Dev yiğidi görünce, "sen benim damadımsın", diyor ve ona gül veriyor... Sonra yiğit, Han'ın yerine geçip, Han oluyor*[20]..."

2) **Yolbars, ayı ve arslan. Yolbars, kutlu bir hayvan gibi:** "... *Yiğit, yola çıkıp, dev'e (yilbegen) gitmek istiyor. Deve erişmek için, 7 günlük yol gideceksin. Yolda, ayı, arslan ve yolbars ile karşılaşacaksın. Onların yüzlerine hiç bakmadan, yoluna devam et*[21]..." Ancak Yolbars, yolda yiğide yanaşıp, akıl veriyor. "*Kutlu bir hayvan*" gibi görülüyor.

3) "**Kaplan postu giyişliler**" ve **dervişler:** "... *Kaplan postu giyişliler, gelin gelin duruşalım*[22]!..." Köroğlu, böyle diyordu. Anadolu'da, özellikle İstanbul'daki geçit resimlerini gösteren minyatürlerde, "*kaplan postu giymiş dervişler*", çok görülüyordu.

4) **Arslanlar ve vahşi hayvanlarla yoldaş olma:** ''... *Kara-Kükül adlı yiğit, sahrada (sakrada), arslan ve ayılar ile yoldaş oldu. Babası odun istedi, ayı ile arslan odun getirdiler ve aş pişirdiler*[23]..." Bu Kuzey Türk bölgesinde, arslan yoktur. Bu, sadece ilkel bir yerinme olsa gerektir.

5) **Koçu (Turfan) dağında, kaplan yok!** Uygur el yazılarında: "... *Yine bir Türk atasözünde (savında), şöyle deniliyor:... Koçu dağında kaplan yok, kuyu yok, balık yok*[24]..." Turfan dağında kaplan vardı. Bu yazıda, bir şeyler denmek isteniyordu.

Golalar gibi, Kuzey-Doğu Sibirya'da yaşayan ilkel kavimler, *büyük Sibirya kaplanlarını, kendi ataları gibi görürler. Onları öldürmezler ve kaplan avına da çıkmazlar. Bundan dolayı kaplanlar da, onları hoş görür. Hatta onlara, şarap ve av eti de sunulur*[25].

TÜRK MİTOLOJİSİNDE BOĞA VE İNEK

Hunlar ile Göktürkler'de, "*İnsan-baba*" ile "*kurt-ana*", yani *baba ailesi* düzeni vardır. Totemizmin izlerini taşıyan, Yakut Türklerinin bazı boylarının ataları ise, bir *Alaca İnek* idi. Gerçi aynı boylarda bir *Boğa-*

[20] *Proben*, IV, s. 107/139. *Turalı boyundan.*
[21] *Proben*, IV, s. 106/138.
[22] Fuad Köprülü, *Türk Saz Şairleri*, İstanbul, 1930, s. 57.
[23] *Proben*, IV, s. 107/139. Turalı boyundan.
[24] Rahmeti Arat, *Eski Türk Şiiri*, 6, 10.
[25] Uno Harva, *Die Religiöse Vostellungen der Altaischen Völker*, s. 473.

Ata da görülüyordu. Ancak *inek*, yani ana ailesinde, daha ağır basıyordu[26].

Noyun Ula'daki Hun mezarlarında, arslana benzetilmiş bir *boğa* kabartması görüyoruz. Fakat geleneklerde bunun, ne gibi bir yer etmiş olduğunu, bilemiyoruz. Sibirya'daki Buryat Moğollarına göre onların ataları, Boğa-Noyan adlı bir boğa idi:

''*Gök-boz boğa donuna girerek Taycı Han'ın boğaları ile güreşmeğe gitmiş. Gece de, ''insan donuna girip'', Hanın kızı ile sevişmiş ve Han'ın kızından bir oğul olmuş. Oğlunu Baykal gölünün kıyısına atmış, çocuk orada büyüyerek, evlenmiş ve Buryatlar böylece ondan türemişler*[27]..." Bu efsanede de, geri bir don değiştirme *(methamorphosis)* vardır. Yakut Türklerinde *şamanlar, bu "ata hayvanların"* şekline girerek, giyiniyorlardı[28].

Moğollar ise bu don değiştirmeye, ''şekil değiştirme'' manasına, "*hubilgan*", diyorlardı[29]. Efsanede boğanın, yalnızca Buryatların değil; *Kori boyunun, atası* olduğu da söyleniyordu. *Kori*'lerin, Göktürk çağında Baykal gölünün kıyılarında oturan *Kurıkan* adlı Türk kavmi ile aynı oldukları, düşünülebilir[30]. Bundan dolayı bu kavimler, *boz bir boğa* getirirler ve ataları, Boğa Noyan'a kurban ederlerdi[31].

Büyük Türk kesimlerinden biri olan ve Göktürk çağında, daha kuzeylerde oturan **Kırgız Türkleri de "*inekten türediklerine*" inanırlardı**[32]. Göktürk çağında, Türkçe konuşan Kırgızların, çeşitli kesimleri vardı. Bunlar daha kuzeylerde, Yakut ve Buryat kitlelerine yakın olan, Kırgız bölümleri olabilirlerdi.

1) **İt başlı, sığır ayaklı ulus:** "*Gezgin Carpini, it başlı, sığır ayaklı bir kavmi görüyor*". Ebülgazi Bahadır Han, sevmediği Özbek ordusu için, "*it başlı, sığır ayaklı ne varsa hepsi orada*", diyordu[33].

2) **Kırk boynuzlu boğa:** "... *Katay Han'ın kapısında, 40 boynuzlu bir boğası varmış. 60 çocuk oynuyormuş... Han, 40 telli bir saz çalıyormuş. Katay-Han, Kara-Han'ın çocuklarını alınca, boğa büyük bir deprem yaratıyor*[34]..."

[26] Aynı eser, s. 471. Strahlenberg'den, (s. 378).
[27] *Skazaniya Buryat: (Buryat masalları)*, s. 49 vd.
[28] Seroşevkiy, *Yakutı: (Yakutistan)*, s. 626; U. Holmberg, *Shaman costume*, s. 31.
[29] Agapıtov-Hangalov, *Şamanstvo u Buryat İrhutskoy-Gubernii*, İrkutsk, 1883, s. 95.
[30] *Türk Kültür Tarihi* adlı eserimizde, bu konular üzerinde durulmuştur.
[31] Potanin, *Oçerki Severo-Zapadnoy Mongolii: (Kuzey-Batı Moğolistan (Altaylar) hakkında notlar)*, SPb., 1881, II, s. 153 vd. Ayrıca bk. IV, s. 799.
[32] Aynı eser, IV, s. 799.
[33] Abdulkadir İnan, *Makaleler*, s. 218.
[34] *Proben*, I, s. 4. Destan, göklerde geçer.

3) **Kara-boğa'nın boynuzunu isteyen Han:** "*... 7 dağ ve 7 ırmak üzerinde, 100 karılı bir Han varmış. Kargısı, göğe değiyormuş. Yiğitten, (gökteki?) kara-boğa'nın boynuzunu getirmesini istiyor*[35]..."

4) Yakut kadın şamanlarının öküz olduklarını, Pekarskiy bir not ile yazıyor[36]. Herhalde bu, bir İnek donuna girme idi.

5) **Öküz veya boğa ile güreşme:** Dede Korkut'ta da böyle bir güreş vardır. Yukarıda, bir Moğol-Buryat geleneğinden de söz açmıştık. Altay destanlarında, "*6 yaşında bir çocuk, boğa ile güreşiyor ve boğayı yeniyor*[37]..."

6) **Öküz veya boğaya binme:** "*... Yiğit, at bulamayınca boğaya biniyor ve boğa ile yola çıkıyor*[38]..." Ancak bu Türklerde, çiftçilerin bir hayvanı olan öküz, pek hoş görülmüyor. "*sığırcı (sıyırçı), orada duran sığırına (sıyır) binip, gitti...*". Bunu yalnızca sığırcılar yapıyormuş.

7) **Destanlarda, sığır otlakları:** "*Koyun (koy), sığır (sıyır) ve at (yılkı) otlaklarının çobanları, birbirlerinden ayrılıyorlardı*[39].." - **Ayrı tırnaklı sürüler: (Sığır ve koyun sürüleri):** Bunların çobanları, at çobanlarından ayrılıyorlardı. Türk destanlarında, yalnızca atlar için dualar vardır[40].

8) **Türk destanlarında öküz, hoş görülmüyordu:** "*Manas Han: "Ey Sart! Sen eşek ve öküzünden başka, ne bilirsin?... Yağız eşekli bir yurt olan, Sartları yağma etti*[41]..." - **Bir öküz derisi kadar yer:** Bu, Rusların Sibirya'ya girişi ile ilgili bir hatıradır. Yarma adlı bir Kazak, bir öküz derisi *(kün, gön)* kadar bir yer istiyor. deriyi sırım yapıp, böylece çok geniş bir arazi alıyor[42].

TÜRK DESTANLARINDA, MİTOLOJİSİNDE VE İNANIŞLARINDA "DEVE"

Deve, eski Türklerde, Selçuklu ve Osmanlılarda, halk ve devlet ile benzeşmiş bir hayvandır. Büyük kervan yollarının, güçlü devlerini de yetiştirenler Türklerdi. Bunun içindir ki deve ve buğra, eski Türk edebiyatı ile düşüncesinin, derinliklerine girmiştir. Biz burada, Kuzey Türk halk edebiyatından, Anadolu için de önemli olan bazı mitolojik motifleri, seçerek sunacağız. Bunlar, gelecekte bu konular üzerinde araştırma yapacak olanlar

[35] Proben, I, s. 267, 301. Kuzey Altay destanı.
[36] Pekarskiy, *Yakut Sözlüğü*, (tercüme), s. 35b.
[37] Proben, I, s. 309, 332. Destan çok mitolojiktir.
[38] Proben, IV, s. 70/88. Baraba Tatarlarından.
[39] Proben, IV, s. 105/136. Turalı boyundan.
[40] A. İnan, *Makaleler*, s. 174.
[41] Aynı eser, s. 115.
[42] Proben, IV, s. 107/139. Turalı boyu.

için, birer ölçü ve kıstas *(criterium)* olacaktır. Çünkü bu materyel, Proto-Türk geleneklerin içinde toplar:

1) **Develerin koruyucusu, "Oysul-Ata":** 1. Benzetme, mecaz manasında, deve: 2) "*Oysul-Ata: Sineğin (çımın) dokunmasıyla hastalanan deveye, Oysul-Ata'nın ne yararı (payda) olur*[43]?..." Manas'ın doğuşunda yapılan duada, Oysul-Baba, insanları koruyan bir ruh olarak da görülüyordu:

"*Doğduğun kutsal yerler, görünsün sana her dem!*

"*Sol yanında Oysul-Baba, boğa(?) yaratsın, Bakay!*

"*Sol yanında Koca-Hızır, uyusun baksın, Bakay*[44]!...

2) **Tanrı'nın Ak devesinin sütü:** "*... (Erkem Aydar adlı Kırgız destanında): Yiğidin kız kardeşi hastalanıyor. Kız, yiğide şöyle diyor: "Bana, Allahü Taala'nın (Alda Şagalanıng), ak devesinin sütü gerek!" diyor. Yiğit, sütü bulmak için yola çıkıyor. Duyanlar, "sen ölüme gidiyorsun", diyorlar. "Allahın devesinin sütü, bir pınar (bulak) gibi akar. Ölen kişiyi diriltir. Ancak bu deveyi gören kişi, hemen ölür. Ancak, uyurken alabilir ve hemen kaçarsın*[45]*!...*" Yiğit, devenin dişleriyle yaralanıyor. En sonunda devenin çenesini kırıp, öldürüyor ve sütü alıyor... Arap-Sami mitolojisinde devenin yeri, çok daha büyüktür. **"Bulutlardan gelen deve sesini"** de, burada analım: (Bk.*Bulutlar)*.

3) **Sekiz deve ve sekiz gelin hâcet veya dileği:** "*... Ey Tanrım (Kudayım), bizi ondur (ongda-), sekiz deveyi, yavrula (botala-), sekiz gelini, hâmile kıl!... Üysün Kohğrat kabilesinin (iyi) develerinden ver!... Allahu Ekber (Alla'ı akper)!...*" Bu dua sözleri *(bata)*, özellikle yemeklerden sonra, hazır bulunanların bütünü ile yapılır[46].

4) **Gelinler, deve yavrusu gibi; kaynanalar da, kart deve:** "*... Balkan dağı, balkan dağı! Bakır kazıklı deve yavrusu! Yeni evlenmiş bir gelin (bike), değil midir? Yel gibi (celden) giden 7 deve (atan) sizin, 7 büyük kardeşiniz (ağanız), yok mu? Çökmeyen yaşlı dişi deve (kart bura), sizin kayın babanız yok mu*[47]?" Bu çevre destanlarında, kaynanalar birer kart deve yapılıyor. Oğlan, kızın sorduğu bu bilmeceleri bilince, kızı alıyormuş.

5) **Gün-Han, karısını kart bir deve yapıyor:** "*... Gün Han (Kün-Han), kızını küçük bir kuş, halkını saksağan yapıyor. Kız annesini soruyor.*

[43] Yudahin, *Kırgız Sözlüğü*, s. 605.
[44] *Türk Mitolojisi*, I, s. 508. Manas'ın doğuşunda.
[45] Proben, III, s. 274/326. *Alda Tagalanın tüyösü*".
[46] Proben, n, III, s. 4/5. Kırgız: *(Bata söz)*.
[47] Proben, III, s. 321/388. Bilmece: *(Cımbak)*.

Babası: "Annen (ine), yaşlı bir deve (kart tüye) olup, yol (oram) üzerinde çökmüş, duruyor. Onlar, (düşmanlar?) artık bizi tanıyamazlar[48]*..."*

6) **Gelin, deve arabasına; güveyi de deveye biniyor:** Bu, H ı t a y devletinin ilk seremonilerinde görülür. H ı t a y devletini kuran K i t a n l a r, uzun zaman G ö k t ü r k ve U y g u r hakanlıklarının idaresinde kalmışlardı. Ancak, niçin ata binmiyorlardı[49]? **"Deve yetiştiren uzman boylar"**, O r t a a s y a tarihinde görülüyorlardı. C e l a y i r boyu, *"Biz U y g u r kağanlarının develerini yetiştirirdik"*, diye kendilerini diğerlerinden üstün tutuyorlardı. **' ' D e v e c i l e r ' '** hakkında bazı bilgiler, destanlarda da görülüyor: *"Soylardan soylara, d e v e sahibi olan boylar: T ö l ö s . Koçun boynuzunu kıran koyuncular: K o ç k a r*[50]*. . .' '*

"Deveden karı olsa!" Eski Türkçe U y g u r şiirlerinde, şöyle deniliyordu: *' '. . . D e v e karı olsa (Deve yaşlanırsa?), bunkal karı olur*[51]*..."* Bunun yorumu, güçtür.

7) **7 deve ve 7 kardeşler burcu:** *"... Yel gibi giden (celden) yedi deve (atan), onu gören kimdir*[52]*?"* Bu bilmecenin cevabı, *"7 kardeşler burcu"* dur. Aslında bu burç, daha çok *"7 ak-boz at"* olarak tanımlanıyordu. **"60 deve çeyiz veya kalın"**: D ü ğ ü n armağanlarında, çeyizin miktarı, *(60)* gibi kutlu sayılarla anlatılır[53]. - **Devecilerin deveyi, ot yeyişindin tanımaları:** Deve yetiştiren boylar, gerçekten bu işin uzmanı idiler. *"Çalınan bir altın kerpiçi bulmak için yola çıkanlar, devenin dişinin kırık ve hâmile oluşundan, yolunu bulup yakalıyorlar"*. H a n da onlara bu bilgilerinden dolayı, armağanlar veriyor[54].

8) **Göğsü deve derisinden yapılmış, kutlu k o p uz:** *"... Türk Kültür Tarihine Giriş"* adlı eserimizin 9. cildinde, bunun üzerinde durmuştuk. O z a n - l a r, kendi k o p u z l a r ı n ı, çeşitli *kutlu maddelerle* yapıyorlardı. *Yarı müslüman,* K ı r g ı z *baksıları, "çölde yalnız biten tobulgu (çalısından) yaylı; y e l m e (hecin?) devesinin derisinden, göğüslü kopuzum"*, diye kopuzlarını öğüyorlardı. Bunlar, *kutlu maddeler* idiler[55].

9) **D e v e k u r b a n l a r ı : C e l m e (hecin?) develeri:** *' '. . . H e c i n 'i (celmeyan) ortasından yararak (cara), ak ciğerini (öpkü) aldı*[56]*..."* Bu a k c i -

[48] *P r o b e n*, IV, s. 68/84. Destan, çok mitolojiktir.
[49] W i t t f o g e l, *Liao Society*, s. 114, 117.
[50] *P r o b e n*, I, s. 183/204.
[51] Rahmeti A r a t, *Eski Türk Şiiri*, 6, 6.
[52] *P r o b e n*, III, s. 321/388. K ı r g ı z bilmecesi.
[53] *Türk Mitolojisi*, I, s. 324, 328. İndeksine bakınız.
[53a] *P r o b e n*, IV, s. 95/124. T u r a l ı boyundan.
[54] *P r o b e n*, IV, s. 95/124.
[55] A. İ n a n, *Şamanizm*, s. 144. Baksı duasının metninden.
[56] A. İnan, *Makaleler*, s. 142. M a n a s destanından.

ğ e r ile t e d a v i , Anadolu'da da görülüyordu. *"... Kurban olayım (aynalayın)! S e m e t e y, yavrum! deve anası benekli dişi deveyi' (Töö anesi çaar ingen) alıp gelip, Tanrım yoluna (kudayımnın colunda), boğazlayayım (muustayım), dedi*[57]*..."* Görülüyor ki, kurban edilecek develerin kutlu türleri vardı. *"Kara dişi deve k u r b a n ı ' '* da görülüyordu.

' ' D O M U Z ' ', TÜRK GELENEKLERİNDE KÖTÜ BİR RUH!

Bilindiği üzere Türkler başlangıçtan beri domuz yemiyorlardı. Dolayısiyle, Türklerin geleneklerinde de domuz iyi bir yer tutmuyordu. Domuz kültü, daha çok doğuya gidildikçe P r o t o - M o ğ o l 'larda çoğalır.

"Yaban domuzu", **Türklerde kötü ruhlu ve yırtıcı bir hayvan olarak** görülüyordu. Dış tesirlerden uzak bazı A l t a y dualarında, *' ' G ö k k a b a n , (yani yaban domuzu), sen cinlerin en yamanı ve en kötüsüsün"*, deniyordu. Ancak yaban domuzu da *"gök"* ile tanıtıldığına göre, onun da T a n r ı ile ilişkisi olan *kötü bir ruh olması gerekirdi. M a n a s destanında ise, "Kara-Kaban"* sözü geçiyordu[58]: Bu söz, bazan da *"kaman"* şeklinde söylenirdi. A n a d o - l u masallarında da domuz, kötü bir motiftir. K ı r g ı z Türklerinin, *yarımüslüman* b a k s ı l a r ı , dualarında, şöyle diyorlardı:

"... Gök ruhlu (Kök cendet), K o n d ı - B a y 'ın ilinde, ki C u m a - b a y 'ın oğludur! K o s u r - K u d a , G ö k domuz (Kökkaban)! Bütün ruhlar (cın,cin) içinde, en kötüsü (caman) sensin! Alnının derisi, kat kat ve kırışıktır! Cinler içinde en vuruşganı (uruş), sensin[59]*!..."*

' ' E Ş E K ' ' TÜRKLERCE HOŞ GÖRÜLMÜYOR

A n a d o l u 'da insana yakın ve yararlı bir hayvandır. Ancak A n a d o l u masallarında da, iyi bir motif olarak görülmez. A t l a r ı n , Türk masallarındaki yeri her zaman kutludur. Eşek, eski Türklerde ise, bir ' ' Ç i f t - ç i h a y v a n ı ' ' idi. Bunun için M a n a s d e s t a n ı n d a , M a n a s H a n çiftçilere, *"Yeşil eşekli yurt"* diyor ve *"atları yerine, eşeklerini öğerler"*, diye alay ediyordu. Ayrıca, *"Sen eşek ve öküzünden başka ne bilirsin"*, diyerek de küçümsüyordu[60].

"H o r o z" ve Türk Destanları: "Horoz, daha çok G ü n e y A s - y a mitolojilerinin, bir motifidir. Ancak Ç i n 'deki *"cennet kuşları"* ile horo-

[57] Aynı eser, a. yer.
[58] *P r o b e n*, III, s. 208/248: M a n a s destanından.
[59] *P r o b e n*, III, s. 49/65. *Baksı* duasının metninden.
[60] A . İ n a n , *Makaleler*, s. 115.

zu, birbirine karıştırmamak gereklidir. Türkler t a v u ğ a , *takagu;* h o r o z a d a *"ertakagu"* derlerdi. Yani *' ' e r k e k t a v u k ' '*. Türk takviminin 9. yılı da, *' ' t a v u k y ı l ı ' '* idi. Türklere göre: *' ' T a v u k y ı l ı n d a yiyecek, çok olurmuş. Ancak insanlar arasında da, karışıklık çok çıkarmış. Çünkü tavuğun yemi, tanedir. Taneyi bulmak için, çöpler ile kırıntıları birbirine karıştırırmış*[61]*''*:

H u n l a r ı n Batı bölgelerindeki kurganlarında, horoz resimlerine çok rastlıyoruz. Bu geleneklerin T ü r k l e r e , İ r a n yolu ile gelmiş olması da çok muhtemeldir. Çünkü H a y v a n c ı Türklerin ev ekonomisinde kümes hayvanları, az rol oynuyorlardı. Türkler, sürekli olarak hareket halindeydiler.

' ' H o r o z a t a p m a ' ', daha çok K o r e kavimlerinde, yani Türklerin çok doğularında yaşayan kavimlerde görülür. *"Yumurtadan doğma"* efsaneleri de, onlarda Prof. E b e r h a r d 'a göre, bu *horoz kültü*, horozun iyi döğüşmesinden ve onlarca horozun üstün bir hayvan olarak görülmesinden ileri geliyordu[62]. Ç i n ' i n g ü n e y i n d e ise, insanlar *horoz ile gömülürlerdi.* A t l ı bir kavim olan T ü r k l e r i n horoza bu kadar büyük bir değer vermeleri için, geçerli bir sebep yoktur. Türk masallarında daha çok rol oynayan tema, *"horoz ile buğday"* motifidir[63]. Bu masal motifi, A n a d o l u masallarında da çok görülür.

"FİL VE TÜRKLER"

Filin yaşadığı yerler, Türklere çok uzaktır. B u d a dininin, Türkler arasında yayılmasından sonra, Türk edebiyatında da fil hakkındaki, bilgiler görülmeğe başladı. Ancak Türklerin fil için söyledikleri, *"yanggan, yangga, yagan"* gibi sözleri, orijinaldir.

1) "G ü ç l ü l ü k" örneği olarak fil U y g u r **edebiyatında görülür.** *"tongga yangga"* denme yolu ile, onun güçlü ve kuvvetli olduğu, tanıtılmak istenirdi[64].

2) ' ' B ü y ü k l ü k ' ' sembolü olarak fil, daha çok K a r a h a n l ı l a r zamanında, -yani Türklerin İslamiyete giriş çağlarında, anılmağa başlar[65]. *"Sinek (çıban) bile, fil için büyük bir düşman olur; ısırınca fili zıpzıp zıplatır (suçıtur)"* Bazan da, *"gereğince çöp bile, insana fil kadar büyük görünür"*, diyorlardı[66]. B ü y ü k l ü k sembolü, güney A l t a y Türklerinin atasözlerine

[61] Kaşgarlı M a h m u d , I, s. 347.
[62] W. E b e r h a r d , *Çinin Şimal Komşuları*, s. 22, 29.
[63] *P r o b e n*, IV, s. 123/160. Bir *molla* hikâyesinden.
[64] F. W. K. M ü l l e r , *Uigurica*, I, 37, 2.
[65] K u t a d g u B i l i g , 3391.
[66] Aynı eser, a. yer.

kadar, uzamıştı. Destanlarda, büyük yırtıcı hayvanları *(ang)*, f i l *(yaan)* ile karşılaştırıyorlar ve f i l kadar b ü y ü k olduğundan, söz açıyorlardı. Ayrıca *"büyük oğullar"* için de, *yaan* tanıtmasını kullanıyorlardı[67]. Bu anlayış açısından hareket ederek, Türklerin file niçin böyle dediklerini, inceleyebilir ve anlıyabiliriz.

3) ' ' Y ü k h a y v a n ı ' ' olarak fil, yine bir sembol olarak, dışarıdan girmiştir. Türklerin B u d i s t ebebiyatında, *"at, fil, araba ile yük hayvanları"* yani *"At, yangga, kanglı, kölük"*, birer değerli mal,olarak sayılıyorlardı[68]. Türklerde böyle bir anışlar, daha çok b u d i s t edebiyatından yapılan, tercümelerde görülüyordu. Ancak T ü r k l e r b u d i s t metinlere, kendi açılarından bazı katmalarda da bulunuyordu.

K u t a d g u B i l i g de, *"Oğul ve kız babaları, belâ ve minnetleri, f i l gibi yüklenirler (yanggan teg yüder)"* demek yolu ile, Türklerde artık en büyük yük hayvanının, f i l olduğu inancı ile bu anlayışın yerleştiğini gösteriyordu[69]: Bu inanış ile edebiyat temasını, Y ü g n e k i de işliyordu[70]. R a b - g u z î çağında artık Türkler, H i n d i s t a n ile bağ kurmuşlardır. Buna rağmen fil, geleneklerinde, büyük bir yük hayvanı olmaktan ileri gidemiyordu[71].

4) ' ' K i ş i a d ı ' ' olarak fil, K a ş g a r l ı M a h m u d çağında anılır. M a h m u d , türkçe veya türkmencede file, *"yagan"* dendiğini ve *Yagan Tegin* kişi adının da, buradan geldiğini yazar[72].

5) ' ' O ğ u z K a ğ a n d e s t a n ı 'nda geçen *kiang* adlı canavarın adı ile *yagan* sözü arasındaki yakınlık üzerinde (Türk Mitolojisi, I), eserimizde durmuştuk (s.311). Ancak bu görüşümüz kesin değildir.

6) A n a d o l u m a s a l l a r ı n d a da fil, yabancı bir motif olarak, geçer[73]. Kaşgarlı M a h m u d , *"filler kükredi"*, yani *(yağanlar çarlaştı)* örneğini veriyor[74]. Ancak bu da yerli bir motif değildir.

' ' K E D İ L E R ' ', TÜRK DESTANLARINDA GÖRÜLMÜYORLAR

K e d i , yerleşik kültürün ve şehir hayatının bir ev hayvanıdır. Bunun için, P r o t o - T ü r k , *hayvancı Türk kültüründe,* kedi motifi, bir önem taşımıyordu. Kedilerin yumuşak tabiatları ve birbirlerini desteklemeleri de, gözden kaç-

[67] R a d l o f , *Wörterbuch*, III, s. 79.
[68] *Suvarnaprabhasa: (Altun yaruk)*, 613, 4.
[69] *K u t a d g u B i l i g*, 3391.
[70] Y ü g n e k î , 487.
[71] R a d l o f , *Wb.*, III, s. 79.
[72] Kaşgarlı M a h m u d , III, s. 29.
[73] W. E b e r h a r d , *Typen Türkischer Volksmärchen*, s. 36 vd.
[74] Kaşgarlı M a h m u d , II, s. 310.

mıyordu: "... *Köpekler, birbirlerine düşmandır. Eti bulunca, kavga ediyorlar. Kediler ise, et bulunca birbirlerini çağırıp, ortaklıkla yiyorlar*[75]..."

Kedi, kötü bir cin gibi: Çok daha kuzeylerdeki, eski karakterdeki Türkçe destanlara gidince, düşünce değişiyordu. Çünkü bu bölgede kedi çok azdı: "... *Yaşlı bir kadın, ormana odun için gidiyor. Bir kedi çıkıyor, kadına yemek ve para veriyor. kadın zengin oluyor. Ertesi sabah, yine yoksul oluyor... Kedi, bir daha çıkmıyor. Bundan sonra da, kadın ölüyor*[76]..."

TÜRK MİTOLOJİSİNDE VE DESTANLARINDA, "KOYUN" İLE "KOÇ"

1) **Koyun dilini bilen çoban ve haber veren koyun:** "*Koyunlar, çobanın sözlerini anlıyorlar. İnekler de, çobanı tanıyorlar*[77]..." - **Koyunların haber vermeleri:** "... *Koyun çobanı otlakta ölüyor. Bunun üzerine koyunlar toplanıp gidiyorlar ve sürünün sahibine, çobanın öldüğünü haber veriyorlar*[78]..." Bu destanda, koyunlarla, şiir türü ile konuşmalar da vardır. Koyunlar da, konuşur gibidirler.

2) **Doğumlarda koçların hazır bulundurulması:** Bu gelenek daha çok, Hıtay devletini kuran, Proto-Moğol Kitan gelenekleri arasında görülür. Doğum, şarapla kutlanır ve doğu yönüne, sunuşlar yapılırdı. Bu konuda, I. cildimizde geniş bilgi vardır.

Koç kurbanı: Bu gelenek, Osmanlı devletinde de vardır. *Tuğ-ı Hümayun* çıkarken, "*12 koç*" kurban edilir. VI. cildimizde, yeterli bilgi vardır. Buradaki *(12)* sayısı da, eski Türklerde kutlu idi. Türkler, "*erkek hayvanları kurban ederlerdi*". Hıtay devletinde, "*şehirler alınınca, ak ve kara koç kurban edillirdi*[79]..."

3) **Koyun çobanları ve otlakları:** Anadolu'da da, koyun çobanları hakkında bir çok menkibeler vardır. - **Koyun çobanlarının donu ve giyimi:** Anlaşıldığına göre eskiden, koyun çobanlarının giyimleri de, diğerlerinden ayrı idi: "... *Yiğit, koyun çobanı kılığına girdi...*" Burada, "*koyçı kulga kuulanıp*", dendiğine göre, yalnızca giyimler söz konusu edilmiyordu[80].

[75] Radlof *Proben*, III, s. 328/397.
[76] *Proben*, I, s. 290/313.
[77] *Proben*, IV, 15/18. Terene Tatarlarından.
[78] *Proben*, IV, s. 14/19. Çobanın ölümü dolayısıyla.
[79] Wittfogel, *Liao Society*, ss. 268, 412.
[80] *Proben*, IV, s. 80/101. Baraba Tatarlarından.

Koç boynuzunu kıran çobanlar: Koçkar, aslında Türkçede koç demektir: "... *Soylardan soylara deve yetiştirenlere, Tölös; koçun boynuzunu kıran koyunculara da, koçkar denilir*[81]..."

4) **Koyun otlakları ve otlakların türleri:** Koyunların otlayıp, yetiştikleri otlakların türleri ayrıdır. Destanlarda koyun, sığır ve at otlaklarının özellikleri üzerinde sık sık durulur. Manas destanında bu otlaklar için, önemli vuruşmalar oluyordu. Kuzey Türk destanlarında da *koyun (koy), sığır* ve *at (yılkı) otlakları* ile çobanlardan söz açılıyordu[82]. Burada, bizim konumuz, otlak değildir.

5) **Bilmecelerde koyun ve koyun yünü:** Halıcılık, Türk kızlarının günlerce göz nuru döktükleri, mani ve bilmeceler söyledikleri bir uğraşmadır. Burada, bir zamanlar derlediğimiz materyalin bir kaçını, telef olmasın diye sunacağız: "... *Yere serilmiş halı (cay cay kilem, cay kilem)! Otlakta yayılıp çıkan (cayılıp şıkkan), koyunumuz değildir! Tür tür (renk renk), tür kilim; dürülüp çıkan güneş 'tir*[83]!..."

"... *Kemiksiz (süöksüz) ikiz (egiz) kuzu nedir? Kızın iki memesi (emşek) değil midir*[84]?..."

Koyunların melemeleri: Bu anlayışı, 11. yüzyıl Türk kaynaklarında da görüyoruz. Burada da, Proto-Türk destan karakterini taşıyan, bir kaynaktan, bir örnek sunalım: "*Dışarıda kuzular meleyip bağırırlarsa (manğraşırsa), aç kurtlara aş olurlar*[85]!..." Eski kaynaklarda da, "*manğraşma, münğreşme*" vardır[86].

TÜRK DESTANLARINDA SIÇAN (SIÇGAN) VEYA FARE

Eski Türkler fareye, *sıçgan* derler. Kaşgarlı Mahmud'un anlattığı eski bir Türk efsanesine göre: "*Bir Türk hakanı, yıllarını şaşırmış ve bir takvim yaptırmak istemiş. Bir gün sürek avında, askerleri, hayvanları sürmüşler ve bir ırmağa getirmişler. Çevrilen hayvanlardan oniki tanesi, yüzerek ırmağı geçmişler. Irmağı ilk geçen hayvan, sıçgan (yani fare) olmuş. Bunun için de, Türk takviminin ilk yılına, "sıçgan yılı" denmiş*[87]"

[81] *Proben*, I, s. 183/284. Destan göklerde geçer.
[82] *Proben*, IV, s. 105/136. Turalı boyundan.
[83] *Proben*, III, s. 322/389. Kırgız destanından.
[84] *Proben*, III, s. 321/388.
[85] *Proben*, IV, s. 15/20. Om Tatarlarından.
[86] Kaşgarlı Mahmud, III, s. 398.
[87] Aynı eser, I, s. 345.

Ancak Türklerde fare denince, bizim tanıdığımız küçük ev fareleri değil; büyük **kır fareleri** akla gelirdi: "*Hunlar, eskiden çocuklarını koyunlara bindirirler ve ellerine birer çocuk oku ile yayı verirlerdi. Çocuklar koyunlar üzerinde fareleri avlarlardı*". Bunun, ne derecede mümkün olabildiğini, bilmiyoruz. Ancak Çin kaynakları bu gelenekten, kesin olarak söz açıyorlardı. herhalde bu fareler de, *kır fareleri* olmalıydılar.

Anadolu'da, "*Sıçan Bey ile Boyu Uzun Burla Hatun ve Saçı Uzun Sırma Hatun'un*" masalı, çok yaygındır. Bilindiği gibi *Burla Hatun* adı, Dede Korkut kitabında da geçer. Ortaasya'da güzel bir "*Kara sıçan*" *(Kara-şişkan)*" masalını bulduk[88]. Yine aynı bölgede derlenmiş olan bir "*Su faresi*" *(Paklan)* masalından, söz açmayı da burada yararlı görüyoruz. "*Fare donuna girme*" de Ortaasya masallarında çok yaygındır: "*Bir kız, kötü bir Han olan Kara-Han'ın halkını fare; hanı da bir kuş yaparak, han'ın oğlu ile evleniyor*[89]". Başka bir masalda da, *ayakları kesilen iki kardeşi, "fare ilacı" ile iyileştiriyorlar*[90]". "**Fare donuna sokma**", Anadolu masallarında da sık sık görülür. Eski Türklerde, "*Arslan ihtiyarlarsa, fare deliğini beklermiş*", diye bir atasözü de vardır[91].

[88] *Proben*, IV, s. 27/35. Baraba Tatarlarından.
[89] Aynı eser, a. yer.
[90] *Proben*, IV, s. 62/77.
[91] Kaşgarlı Mahmud, III, s. 263.

38. BÖLÜM

TÜRK MİTOLOJİSİNDE VE DESTANLARDA KUŞLAR

Büyük hocamız Prof. Abdulkadir İnan, bu konuda çok kısa; fakat derin bir giriş yapmıştır. Hind mitolojisindeki *Garuda* ile, İran'daki *Simurg* veya *Zümrüd* kuşlarının, Türkler arasına girmiş olduklarından hiç bir kuşgu yoktur. Ancak Proto-Türk geleneklerinde, *Tuğrul* gibi, *Garuda'ya benzer büyük bir mitolojik kuşun bulunduğunu, çeşitli bölümlerimizde vurgulamıştık. Kuzey Türk destanlarında zaman zaman, Garuda* veya *Zümrüd-Anka*'nın yerini, "*Kara-kuş*", yani Türklerin kartalı alır. Burada, Hocamızın bulduğu belgelere, yenilerini katmakla yetineceğiz:

DIŞ KÜLTÜRLERDEN GELEN BAZI KUŞ MOTİFLERİ VE BENZEŞMELERİ

1) Türklerde kadınların koruyucusu "Umay" ve Hüma kuşu: Bu ilişki üzerinde çok geç olarak, yalnızca kişilerin görüşleri vardır[1]. Bizce umay, yalnızca Türklere ait bir inanıştı.

2) Türklerin "Barak" adlı mitolojik köpeğini doğuran büyük kuşlar: *Kerkes* veya *(Megalo-perdix)* adlı kuşun, "barak", hatta urgan ve balta gibi şeyler bile doğurması üzerinde, A. İnan hocamız durmuştur[2].

3) Züzülö kuşunun yavruları ve Ejderha: Kuzey Türk destanlarında bu, yaygın bir motiftir. "*Yeraltı denizinin kenarında, büyük kuşun 3 yavrusu var, Yavruları yemek isteyen ejderha'yı (acdarka) öldüren yiğidin, ölen kardeşini, kuşların annesi diriltiyor. Ayrıca yiğide, çok mal veriyor*[3]..."

4) Cadı'nın yuttuğu gençlere kuş, hayat veriyor: "*... bir yaşlı kadın, Kadış-Mergen ile arkadaşını, yutup tükürüyor. Sonra hayat bulup, gençleşiyorlar*[4]..."

[1] Prof. Abdulkadir İnan, *Makaleler*, s. 350-352; *Şamanizm*, s. 37.
[2] *Makaleler*, s. 219. Mitolojik, köpek doğuran kuşlar.
[3] Radlof, *Proben*, IV, s. 23/30. Birinci sahife numarası. (s.23), metne; ikincisi (s.30), ise, tercümeye aittir.
[4] *Proben*, IV, s. 63/78: Baraba boyu destanı.

5) **Kere de Han'ın kızı:** "... *(100 karılı padişah masalında), Han'ın, oğlu, Gerede'nin kızını alıyor. Kız, ay ve gün gibi gülebiliyormuş*[5]..." Kırgız "*Kökeyet*" destanında da, "*Kaan Kerede*" den söz açılıyordu[5a].

(Uygurca-Çince Sözlükte: "*Kerüdi*": Mitolojik bir kuş[6]).

6) **Ülken Kuş:** "... *Bir baba üç oğlunu kaybediyor. Gece yarısı (orta tünde), "Yuan ülken kuş" uçarak geliyor. Adam kuşa tüfek atınca, kuş altın bırakıyor*[7]..." Ülken *Büyük Tanrı* için söylenen bir deyimdir. "*Yuan* ise, çince bir söz gibi görünüyor. Bu destan, Kuzeydeki Hoca-Aul Türklerinden derlenmiştir.

MİTOLOJİK BAZI KUŞ MOTİFLERİ

1) **Işıklı ve gümüş tüylü kuş:** "... *Bir yiğid, Yılan-kız ile bir hafta evli kalıyor, sonra evine dönüp, ava gidiyor. Avda, yünleri gümüş şekilli (şikilli) bir kuş vuruyor. Eve getiriyor. Karanlık evi (karangı üy), ap aydınlık (yap yarık) oluyor... Bundan, çok para kazanıyor*[8]..."

2) **Devlet kuşu:** "... *Bir kuş, uçup, halktan (bayagı) bir kadının başına konuyor. Böylece kadın, Han oluyor*[9]..." Bunda, Onasya tesirleri olsa gerektir.

Kuş, "Tanrı'nın Elçisi" ve kuş dili bilme

3) **Kuş, Tanrı'nın elçisidir:** *Tarama* Sözlüğünde, bu inanışın bir çok örneklerine rastlıyoruz. "*Geldi bir ak kuş kanadıyla revân, arkamı sığadı kuvvetle hemân...*": Mevlid.

4) **Kayın ağacındaki haberci kuş:** "*Bir han'ın erkek çocuğu olmuyor. Kayın ağacına konmuş bir kuş Han'a, senin bir oğlun olacak, diye haber veriyor... Han'ın bir oğlu oluyor*[10]..." Kayın ağacından inip, insanlara yardım eden ve çocuklara ad veren, *Semavî Kocalar* üzerinde, Hızır ile ilgili bölümümüzde durmuştuk. "**Tanrının elçisi**" olarak, bu kez bir kuş sesleniyor. Bu Altay ve Kuzey Türk destanları, çok mitolojiktirler.

[5] *Proben*, I, s. 215/242. Mitolojik bir Altay destanı.
[5a] A. İnan, *Makaleler*, s. 351.
[6] Radlof, *Wörterbuch*, II, s. 1098.
[7] *Proben*, IV, s. 113/147. Hoca-Aul'dan.
[8] *Proben*, IV, s. 126/164. Hoca-Aul'dan.
[9] *Proben*, IV, s. 111/143. "*Hatın patşa*", kadın padişah masalında. Hoca-Aul'dan.
[10] *Proben*, I, s. 69 (Metin).

5) **Kuş dili ile konuşma:** "... *Yiğit, Gök ağacındaki büyük kuşun yavrularını yemek isteyen ejderhayı öldürüyor. Yavrularla kuş dili ile konuşuyor. Bu sırada bir kasıtga (Yel Kuyun) ile, büyük kuş geliyor*[11]..."

6) **Serçe ile sözleşip, haber alma:** "*Keloğlan, birisini zehirli okla öldürüyor... Öldürülenin karısı, bir serçe ile sözleşip, haber alıyor ve öc alma için yola çıkıyor*[12]..."

7) **Kuş, Han olacağını haber veriyor:** "*Bir çocuk, okuma yazma öğrenirken, bir kuş geliyor ve Han olacaksın, diyor... Gerçekten çocuk, sonradan Han oluyor*[13]..." "Yazı bilen çocuk" adlı bu masalda, baba-oğul ilişkileri, hoş değildir.

8) **Kuş cıvıltısındaki, "töre sesi":** "... *Yükselen alçalan suların, güzel sesli (ünlüg) kuşların cıvıltısında (tikisinte), töre sesi (nom üni) işitilir*[14]..." Bu anlayış, eski Uygur şiirlerinde görülür.

9) **Meyva yeyip, kuş olma:** "... *Yiğit, meyva yeyip, su içti, bundan sonra kuş oldu*[15]..." **Don değiştirme**" ile ilgili bölümümüzde, bu motif üzerinde geniş olarak durmuştuk. Ancak bu destan, göklerde geçen, çok mitolojik bir parçadır.

10) **Kuş olup, uçup gitme:** "... *Kara-Kökö l bunu anlayınca (ukkaç), "çırıp çırıp" deyip, uçup gitti*[16]..." Bu destan, daha yenidir.

Ağaçkakan

"... *Bir peri kızı, Kara-Han'ı bir ağaçkakan yapıyor, Kendisi de bir atmaca olup, Han'ı kovalıyor*[17]..." Ağaçkakan, Anadolu'da hoş görülen bir kuştur. Burada ise, **Han'ın karakteri** gösterilmek isteniyor.

Bıldırcın ve buğdayık kuşu

"... *Ben buğdayık (buydayak) kuşu gibi uçarım! Boşanırsam, bana kimse dizgin vuramaz*[18]..." **Don değiştirme** ile ilgili bölümümüzde, bıldırcın üzerinde, durmuştuk. Burada, yeni bir notu sunalım:

[11] *Proben*, IV, s. 90/116. Turalı boyundan.
[12] *Proben*, IV, s. 18/22. Terene, boyundan.
[13] *Proben*, I, s. 186/208. Çok mitolojik bir destan.
[14] Rahmeti Arat, *Eski Türk Şiiri*, 38, 3.
[15] *Proben*, I, s. 259. Don değiştirme türü.
[16] *Proben*, IV, s. 68/85. Baraba boyundan.
[17] *Proben*, IV, s. 130.
[18] *Proben*, IV, s. 133/170. İrtiş'te, Kurdak boyundan.

"... *Taş-Han'ın ervahı, 7 Bay-Kavak'ın (gök direği) altındaki,* başı altın, altı gümüş 7 bıldırcın (pödönö) imiş[19]..." Kuzey Türk destanlarında bıldırcın, kutlu bir kuş olarak görülür.

Diğer kuşlar

1) **Bülbül ve yiğit:** "... *Sahradan bülbüller öter, ben bülbülden (bulbul) iyiyim, ben gururlu Aşık Kamber'im! Selamsız, gelip geçerim (üterim)*[20]..." Bu, aşık tarzında bir Kırgız *yırı*'dır.

2) **Horoz ve Guguk kuşu:** "... *Tan atmasını (tanğ atardın) horoz*[21] *(tauk) bilir; gün çıkmasını da, guguk kuşu (keük) bilir; uzak ile yakını, yat süren yolcu (yuurtkan) bilir*[22]..." Bu da, bir Kuzey Türk yırıdır. Aslında bu Türkler, horoza, koros derler. "*Altın yünlü guguk (yungnu) keük*[23]"

GÜVERCİN VE TÜRKLER

1) **Aklı-göklü güvercin:** *Ak üzerine göklü* (?): *(Aklığına köklü kögürçün):* Ortaasya destanlarında güvercin, böyle tanıtılır[24].

2) **Atmaca ve güvercin kovalaması:** "*Hatib (cicen), bir güvercin (kepter) olup, uçtu. Molla da onu görünce, laçın olup, onu kovaladı*[25]..."

3) **Yaşlı kadının, güvercin olup, kızla konuşması:** "... *Yaşlı kadın (kempir), yiğidin ricası üzerine, gök bir güvercin (kök kepter) olup, uçup gitti, kızın oturduğu evin penceresine (ököşkö) kondu. Kızla konuşup, razı etti*[26]..." Burada güvercin farsçadan geliyor. Bir başka örnek:

"... *Kara-Kököl, bir kuş olup, Kün-Han'ın penceresine kondu. Kız, bu kuşu sordu. Gün-Han, "bu, güneşe konan (kuyaşka kongan), bir kuştur", diyor*[27]..." Bu, tam bir **mitolojik** tanıtmadır.

4) **Güvercin donu:** "... *âli oldum, âdem oldum bahane; güvercin donunda, geldim Cihâne!...:* Abdal Musa. Diğer örnekler, **don değiştirme** ile ilgili bölümümüzdedir.

[19] *Proben*, IV, s. 70/78. Terene boyundan.
[20] *Proben*, IV, s. 266/332. Baraba'da, Sala köyünden.
[21] *Proben*, IV, s. 265/331. Sala köyünden bir yır. Türkler horoza, daha çok "*er tavuk*" derler.
[22] Aynı eser, aynı yer.
[23] *Proben*, IV, s. 65/82. Kara Kököl destanından.
[24] *Proben*, IV, s. 78/99. Yestey Mönge destanından.
[25] *Proben*, IV, s. 101/131. Turalı boyundan.
[26] *Proben*, IV, s. 117/145. "*Yaş yiğit*" masalından.
[27] *Proben*, IV, s. 68/85. Om'da Baraba boyundan.

5) **Kadının güvercin olması:** "*Bir Han, Keloğlan'ın karısına göz koyuyor. Han'ın karısı güvercin oluyor. Han'da, kestiğim kurban göğe gitti mi, diye göğe çıkıyor. Gökte yanıyor. Karısı, han'ı kurtaramıyor*[28]..."

Karga ve Türkler

1) **Halkı, karga ve saksağan yapma:** "... *Gün-Han, ili ile halkını (kalıg), karga ile saksağan (sauskan) yapıyor*[29]..." Çok mitolojik bir masaldır.

2) *Karga, hain bir kuş:* "... *Kozu-Körpös adlı yiğid, kargaya (kuzgun) hep, "annem, babam" diyor. Karga ise hain olduğundan, hep ona bedduada, kargışta bulunuyor*[30]..." Bu destan, Kargat gölü Terene'lerinden derlenmiştir. Aynı masalda veya destanda, karga ile saksağanın, hain oldukları görülüyor. Karga yiğide, "*senin kanını kaşıkla içeceğim*", diyor. "*İki karganın uçtuğu ırmak, İdil'dir. Oradan, bize yabancı ozanlar geçmez*[31]..." Ozanların atışmasında, bu söz sık sık söyleniyordu. Biz, yorumlayamadık.

GÖÇEBE KAZLAR VE TÜRK DESTANLARI

Göçebe veya mevsimlik kazlar ile turnalar, Anadolu halk edebiyatında da, çok önemli bir yer tutarlar. Ancak, Ortaasya gibi Türk ülkelerinde bu *göçebe kuş akınları*, daha değişik zamanlarda ve çaplarda oluyordu:

1) **Annesinden ayrılan gelinler, göçebe kazlar gibi:** "... *ırmak boyundan, bir kaz geliyor! denizden bir kaz geliyor! Sandıkları, sarı pamukla dolu*[32]..." Başka bir gelin şarkısında da, "*Kara-su boyunca, (annesinden ayrılmış) bir kaz geliyor*[32a]..."

2) **Kaz, gelin ve kız adı:** Kaşgarlı **Mahmud'un verdiği bilgilere göre, ünlü kadınların adları da Kaz idi.** *Kaz suyu, Kaz dağı* gibi yer adları da vardır. "*Karga kaza yerinirse (ötgünse) budu yırtılır (sınur)*[33]". Bu atasözü, Anadolu'da da görülür.

Kaz ile ördek, eski Türk yazılarında, yanyana geçerler. "*Kaz, ördek, kuğu", gökleri tutuyorlar*[34]. Uygurel yazılarında ise, "*sığır (ud), koyun... kaz, ördek (ödirek), tavuk (tagıku)*", ev hayvanları olarak görünüyorlar[35].

[28] *Proben*, IV, s. 297/355.
[29] *Proben*, IV, s. 68/85.
[30] *Proben*, IV, s. 12/16. Terene boyundan.
[31] *Proben*, III, s. 34/43. Kırgız destanlarından.
[32] *Proben*, IV, s. 22/18. Kırgız *gelin* şarkılarından.
[32a] *Proben*, III, s. 12/15.
[33] Kaşgarlı Mahmud, I, s. 254.
[34] *Kutadgu Bilig*, 72.
[35] *Suvarnaprabhasa (Altun yaruk)*, 4, 12.

KUĞU VE TÜRKLER

1) **Kuzey Türk destanlarında "Kuğu Hatun", bir kötülük sembolü:** "... *At kaçıyor, kuğu kovalıyor. At, üzerindeki çocuğa akıl veriyor. Yerin dibine dalıyorlar. Yeryüzüne çıkarlarken, yine Kuğu Hanım bırakmıyor*[36]". Bu çok mitolojik destanın devamı, şöyledir: "... *Çocuk, yerden fırlayıp, ayak üzerinde duruyor. (Dev veya ruh) Katay-Alp ile savaşıyor ve onu yeniyor... Bunun üzerine Kuğu-Hatun korkuyor ve çocukla savaşmıyor*[37]..." Oğuz Kağan destanı'nın *proto-tipleri* olan bu destanlar, yeraltında veya göklerde geçerler.

Yeniseyli'ler, Kuğuyu kabilenin ilk annesi gibi kabul ediliyorlar. Ve kadın gibi kullanıyorlarmış[38]. Bu konu bizi ilgilendirmiyor.

2) **Kutadgu Bilig'de kuğu, beyazlık sembolü:** "*Kuğu benzi (kırdışı)*", *bir sembol olarak bu kitapta çok geçer.* "*Kişi gönlünü, kuğu gibi beyaz (kuğu teg örüng) hıldı*", gibi deyişler de görülür[39].

3) **Uygur el yazılarında:** "*.. Kuğu uçtu gölüne (kölinge)! Kişi oğlu... evine (evinge) gelmez*[40]..."

4) **Ak-kuş ve kuğu:** "... *Bir yiğit, (iki kuğu kızın) Ak-kuş giyimini (kiipni) giyip eve gitti... Bunları gören yaşlı kadın (kart), kızları'murdar' kızlar diye tanımlıyor*[41]..." Bu mitolojik Destanları yorumlamak, çok güçtür.

5) **Kuğu ve yavruları, nışanlı gençler gibi:** "... *Ak kuğu (ak kuu), gölde yavruları (bala) oynuyor. Yetim (cetim) oğlanlar, nışanlılarına gidebiliyorlar mı*[42]..." Bu destan parçası, göç ve yayla ile ilgilidir. Kuğu üzerinde, 1. cildimizde de durulmuştur.

6) **Anadolu yörük destanlarında kuğu:** "... *Karga ile koğu'nun bükte (küçük ormanda) yuvası, kuşların koyratı bir delicesi, çohçu ile göre serçenin davası*[43]..." Binboğa dağlarında: "... *Kuruca ovaya çıkınca, koğular öter; gelin kız kalmamış, hep hasta yatar*[44]..." Kırgız destanlarında olduğu gibi kuğu, burada da *gelinler* ve *kızlar* ile ilgilidir.

[36] *Proben*, I, s. 2. Destan, göklerde geçer.
[37] *Proben*, I, s. 4-9.
[38] Uno Harva, *Die Religiöse Vorstellungen der Altaischen Völker*, s. 474. Kaynak vermemiştir.
[39] *Kutadgu Bilig*, 1101, 5468.
[40] Rahmeti Arat, *Eski Türk Şiiri*, 145.
[41] *Proben*, IV, s. 256/322. Sala köyünden. "*Çıhança*" masalından.
[42] *Proben*, III, s. 226/257. Eski Kırgız destanından.
[43] Ali Rıza Yalgın, *Cenupta Türkmen Oymakları*, I, s. 121.
[44] Aynı eser, II, s. 333. Binboğa Türkmenlerinden.

KUTLU LEYLEK VE TÜRKLER

Göktürklerin atalarından söz açan eski Çin kaynakları "*Türklerin bir kardeşinin leylek olup uçtuğunu*" söylüyorlardı. Göktürk destanına benzeyen bir olayı da, Kuzey Türk destanları içinde bulabildik:

"*Contay-Mergen'in iki kardeşi, kızıp kaçıyorlar. İki kardeşi leylek (kıigılık) olup, kamışları yiyorlar... Mergen, eve dönüp, onlara giyim ve yiyecek veriyor*[45]..." 1. cildimizde, leylekler ile ilgili, bazı mitolojik motifler verilmiştir.

SERÇELER VE KÜÇÜK KUŞLAR

1) **Atmacalar ve serçeler:** "... *Gökte serçeler (turgay) cırlarsa, aç atmacalara (kıigrak) yem olur, Bayanım*[46]!..."

2) **Serçeler ve küçük kuşlar ile haberleşme:** Kerem ile Aslı destanına benzeyen bir Kuzey-Türk destanı, çok kısaca şöyledir: "... *Bir Kel-köle, yiğidi köprüde bir zehirli okla vuruyor. Yiğit Ulu-Kavak (Bay-terek, yani gök ağacının) dibinde yatıyor. Karısı, bir serçe ile haberleşip, kocasının ölümü haberini alınca, kendisini öldürüyor. Kara-Han, 700 asker ile gelip, öçlerini alıyor*[47]..." Kuzeydeki, bu Kargat gölü Tereneleri'ne ait destana, daha güneydeki Kırgız destanlarından da, parçalar katılmıştır.

TURNALAR

Anadolu halk şiirlerinde, turnaların çok önemli bir yeri vardır. Ortaasya'da ise bunlar, baharda gelip, kışın giden kuşlardır. Haberci idiler. Bazan da, "**Tanrının elçisi**" gibi görünüyorlardı: "... *Küçük kuşların (kuşkanaz) uçmadığı, sarı-kırmızı (kuba) bir çöle (çölge) geldi! Saksağanların (sauskan) uçmadığı sarı çöle çıktı (şıktı)! Bir Turnanın sesini (turna tauju) duydu. Acından, iki kanadını vurarak duruyordu*[48]...". Bu, çöle düşmüş bir turna idi. Bundan sonra, mitoloji başlıyordu.

Turna göğüslü, köle! "... *Turna gibi (turnaldin) göğüslü (töşlü), kul! Tilki gibi (tülküloin) gözlü (köslü), kul*[49]!..." Yalancı ve hilekâr insanların göğsünün, niçin turna göğsüne benzetildiği, pek anlaşılmıyor.

[45] *Proben*, IV, s. 514.
[46] *Proben*, IV, s. 16/20. Terene boyundan.
[47] *Proben*, I, s. 18/22. Destan, göklerde geçer.
[48] *Proben*, IV, s. 21/26. Kozu Körpös destanından.
[49] *Proben*, IV, s. 32/41. İdege Bey destanından.

BILDIRCIN VE AĞAÇKAKAN HAKKINDA YENİ NOTLAR

Kuzey ve Ortaasya Türklerinde bıldırcın'a, *pödönö* denir. Belki de hızlı uçuşundan dolayıdır ki, zeki bir kuş olarak, destanlarda geçer: *"Bir tilki, kurt ve arslan masalında, bıldırcın (pödönö), tilkiyi, (yani karsak'i), kandırır*[50]". Bir başka, destanda da, *Taş-Han*'ın "ervahı" olarak görülür, Ervah veya arbak, insanların ruhunun bulunduğu birşeydir. Anadolu masallarında çok rastlanır. "*Taş-Han'ın ervahı, Bay-kavak'ın (Pai-Terek) altında altın kuyu, altın kuyuda 7 maral, onların yanında da altın bir sandık içinde, başı altın, götü gümüş 7 bıldırcın varmış. Bu bıldırcınlar, Taş-han'ın ervahı imiş*[51]". Bu ervahı bir yenge öğrenmiş. Bu *"yengeler"*, Anadolu masallarında yaşlı kadınlar olarak geçerler. Bunlar, Dede Korkut'taki *Kısırca Yenge* ile karşılaştırmada yarar vardır.

"Ağaçkakan": Bu kuş, Türk destanlarında, çok az geçer. *"Tebene Koğa adlı bir peri kızı, Kara Han'ı bir ağaçkakan (Togurtka) donuna sokuyor ve "artık, ağaçlardaki kurtları ye", diyor. Kendisi de bir atmaca olup, çevresinde dolaşıyor*[52]". Bundan da anlaşılıyor ki, ağaçkakan, pek kutlu bir kuş değildi.

KUŞ DONUNA GİRME

Türk halk edebiyatında *"don değiştirme"* ile ilgili olarak bu kitabımızın çeşitli yerlerinde durmuştuk. *Türk masallarının proto-tipleri*'ne doğru gidildikçe, Anadolu'daki masalların, Türk köklerine doğru da, daha kolay daha güvenli olarak inebiliyoruz.

Keloğlan olabilme de normal bir insanın, don değiştirmesidir, Kuzey-Türk masallarında bu don değiştirmeğe, *"silkinme"* derler. *"İnsanların silkinip, nasıl daz, bir Keloğlan (taz, taşşal) olduklarını ve atların da, silkinerek, nasıl daz at (taşşa at) olduklarını"*, Keloğlan ile ilgili bölümümüzde görmüştük.

"Tenasüh" e mi; yoksa, "*ervah anlayışı*"na mı, bu inanışların kökleri dayanıyordu? Bunlar üzerinde, bazı genel görüş ve teoriler vardır. Türk düşüncesi ile yeni bir konuyu ele alan bu kitabımız, çeşitli genel görüş ve teorilere göre değil; bol örnek ve belgeler üzerine kurulmuştur. Bundan dolayı konuya, hemen belgeler ile girme, daha doğru olacaktır:

50 *Proben*, III, s. 369/372: Kırgız destanından.
51 *Proben*, IV, s. 70/89: Baraba Türk destanından.
52 *Proben*, IV, s. 27/30. Om Tatarlarından.

"Bürünme", "görünme", "âdem donuna girme"

Yunus Emre ile konuya giriyoruz, Yunus Emre İslam tasavvufu'nu, çok iyi bilen bir kimse idi. Bunun için O'nda, *"Şamanist"* inanışlar arayacak değiliz. Ancak Onun kullandığı Türkçe deyimi, çok eski *Proto-Türk* geleneklerine doğru inebiliyordu. Müslüman Türklerde, eski Türk düşüncesi ile deyişleri; Müslüman gelenekleri ile düşüncelerine uydurulmuş ve böylece kaynaştırılmıştı.

"Etten deriye büründüm! Yunus gibi göründüm: Yunus Emre burada, derin bir müslüman mutasavvıf gibi düşünmüştür. Bundan hiç bir kuşgumuz yoktur. Ancak konuyu, *"büründüm, göründüm"* gibi, Türk dil ve düşüncesinin, çok eski ve manalı sözleri ile anlatmıştır. Yunus Emre, "*Ruh âleminde Yunus olmuş*", yani "*insan donu ile görünmüştü*"!

"Silkinme", insan donuna girme

Eski Türkler ile Kuzey-Türk kültür çevreleri, Yunus Emre gibi, derin bir düşünce ve felsefeye girmiyorlardı. Kendi Türk kültür çevrelerinden, atalarından hangi düşünce mirâsını almış ise, öyle inanıyorlar ve öyle konuşuyorlardı:

Kara-Kökül adlı yiğit, "*silkindi ve Han oğlu Sultan ile Bey oğlu Mirza'nın, donuna girdi*[53]..." Yoksul bir yiğit, *silkinerek*, şehzadeler ile bey oğullarının donlarına nasıl giriyordu? Bu *Proto-Türk düşünce*, büyük devletler kurmuş olan Anadolu Türklerinin masallarında, daha yumuşuyordu. Dede Korkut Kitabı'nda Beyrek'in "*ozan kılığına girmesi*" gibi, "Kılık değiştirme" yoluyla oluyordu. "Kılık", eski Türklerde *"yaratılış, huy ve davranış"* demektir.

"Adım atan", "deniz yutan" adam!

"Doksan günlük yolu, kuşlukta alan!" Bu sözleri bir Bektaşi şairi, söylüyordu. Müslüman olmayan Kuzey-Türk kültür çevrelerinde, *"çabuk koşan adam"* dan söz açılıyordu. Harputlu olan annemin masallarında da *"adım atan kardeş"* ile *"deniz yutan kardeş"* lerden ve yaptıkları iyilikler hakkında haber veriliyordu. *"Adım atan kardeş"*, birkaç adımda, çok uzak yerlere bile gidebiliyor; *"Deniz yutan kardeş"* de, sevgililerin önlerine çıkan bir denizi yutup, onlara yol açabiliyordu. Bu da, bir "iş kılığı", olsa gerekti. Yukarıdaki Bektaşi şairinin, *"90 günlük"* sözündeki *90* sayısı da, Türklerin İslamiyetten öncelerine ait, kutlu sayılardan biri idi.

53 *Proben*, IV, s. 67/84.

"Leylek" donuna girme

Bu efsane motifi, Göktürk çağında yazılmış Çin tarihlerinde görülür. Buna, kesin olarak leylek de, diyemeyiz. O cinsten, bir kuş olmalıdır. "*Göktürklerin ilk üç kardeş atalarından biri, leylek donuna girmiş ve uçup gitmiş*". Bu efsanenin ana metinlerini, I. cildimizde sunmuştuk. Gerçi Türkler, leyleği her çağda ağırlamışlardır. Ancak İslamiyetten sonraki gelişmiş Türk masallarında, bu çok eski Türk efsane motifini, artık göremiyoruz.

"**Leylek donuna girip uçan bir ata**" dan, yalnızca Yakut Türkleri arasında, biraz da şiir üslubu ile söz açılıyordu. Pekarskiy'in "*Yakut Dili Sözlüğü*" adlı eserinde, bu notu bulabiliyoruz[54].

"*Contay Mergen adlı bir yiğidin, kendisini sevmeyen kardeşleri, leylek olup, uçarak gidiyorlar*[55]..." Göktürk çağının Kuzey Türk efsanelerine benzeyen bu motifi, 19. yüzyılda derlenmiş bir Kuzey-Türk masalında bularak, sunduk. Bu örnek ve motifler, Anadolu'da da genişletilebilir.

Kuş donuna girme

Çeşitli kuşlar üzerinde, ayrı ayrı duracağız. Burada, yalnızca genel bir giriş yapmak istiyoruz. Müslüman olan veya olmayan Türklerin, bir çok masallarında, "*kuş donuna girip, uçma*", sık olarak görülür. Eski Anadolu ve Osmanlı edebiyatında, "*Kuş, Tanrı'nın bir elçisi*" de, olabiliyordu. *(TS)*. Çok derin olmayan Kuzey-Türk masallarından bir örnek alarak sunalım:

"*Kara-Kökül adlı bir yiğid, bir kuş olup, Gün-Han'ın penceresine konup, Han'ın düşünceleri ile pilanlarını öğreniyor*". Yine aynı masalda: "*Gün-Han'ın kızı ise, kuş olup, Kara-Han'ın penceresine konuyordu. Bu arada halkda, saksağan oluyor*[56]...". Yukarıda da söylediğimiz gibi, bu masalda derin bir dil ile düşünce yoktur. "*Kuş donuna*" girme de, bir tanıtma ile yapılmıyordu. Durum yalnızca, "*etti, oldu*" gibi sözlerle anlatılıyordu.

Güneşe konan kuş: Aynı masalın sonlarında, "*kız, yiğid Kara-Kökül'ün, nasıl bir kuş donuna girdiğini, kendi babası Gün-Han'dan soruyor. Gün-Han da kızına, şöyle diyor: "O kuş, güneşe (kuyaş) konan bir kuştur*". Gün-Han ile Kara-Han, iki düşman hakanlarıdır[57]..."

[54] Pekarskiy, *Yakut Dili Sözlüğü*, (tercüme), s. 90.
[55] Proben, IV, s. 4/5. *Kargat* yanında, *Terene* ili'nden.
[56] Proben, IV, 67/84. *Om* suyunda, *Baraba ili*'nden.
[57] Proben, IV, s. 67/85. *Kara Kököl* destanından. Om suyunda.

Karga ve saksağan donu

Halkın, saksağan donuna girişini, yukarıdaki Kuzey-Türk masallarında görmüştük. *Karga*, Kuzey-Türk masallarında, hainlik ve kıskançlık sembolü olarak görülmüştür. Bu anlayışın, bir çok örnekleri vardır. **Anadolu'da da karga, pek hoş tanımlanmaz. Öğrendimizi, yine yukarıdaki masaldan alarak, motifi pekiştirelim:**

"*Gün-Han, halkına kızar. Kendi halkının hepsini, karga ve saksağan donuna sokar*[58]..." Zaten halk, Gün-Han'ın Kara-Han ile olan savaşında, *saksağan donuna* girmişti.

Atmaca donuna girme

Atmaca donuna girme, Türk halk edebiyatı ile düşüncesinde, en çok yer alan bir motiftir. Bu avcı kuşların Türk dilinde, çok çeşitli adları ile cinsleri vardır. Kuzey-Türk masallarında, *karçığa* ve *laçın* gibi yırtıcı ve avcı kuşlar yer alırlar. *Tuğrul* da, büyük türde, böyle bir avcı kuş idi. Hacı Bektaş Veli menakıblarında görülen *Doğrul-Baba* menkibesini, öz olarak aşağıda sunuyoruz:

"*Hacı Bektaş, Anadolu'ya gelirken güvercin donuna girmiş*ti. (Anadolu'nun yerli dervişlerinden biri olan) *Doğrul-Baba da, "atmaca donu'na girdi ve Hacı Bektaş'ı yakalamak istedi. Hacı Bektaş, adam donuna girip, atmacanın boğazından tutup, kendisine teslim ve biat ettirdi*". Görülüyor ki Doğrul-Baba, zaman zaman adını taşıdığı, avcı veya yırtıcı kuşun, donuna giriyordu. Kuzey-Türk masallarından, başka bir örnek:

"*... Yeraltı'nda yaşayan kötü ruh Yer-Kara-Alp'ın atı, karçıga donuna giriyor. Yiğid Yestey-Möngkö de, laçın donuna giriyor. İkisi de, gökte döğüşüyorlar, Kuşların kanatlarının sesleri yere, tıpkı bir "gök gürültüsü" gibi geliyor*[59]..." Burada, "**at-insan**" ikilisi görülmektedir. "**Atların silkinip, don değiştirmesi**" ni, Keloğlan masalını incelerken, göstermeğe çalışacağız. Kartal ile ilgili bölümümüzde, bu konuya yeniden döneceğiz. İki örnek daha sunalım:

1) "*... Yiğid Kara-Kökül, bir karçıga olup, kızın evine konuyor*[60]..." Görülüyor ki aynı masal içinde yiğit, bazan "*Güneşe konan kuş*" donuna giriyor ve bazan da atmaca *(karçıga)* donuna giriyordu. Herhalde yaygın halk motifi, atmaca donu idi.

[58] *Proben*, IV, s. 68/85.
[59] *Proben*, IV, s. 81/103.
[60] *Proben*, IV, 67/84.

2) "... *Yiğid, keremetli, yani sihirli yüzüğü parmağına takıyor. ''Silkinip'', bir atmaca (karçıga) oluyor. Ondan sonra da uçup gidiyor* [61]..." . Bunda da don değiştirme, "*silkinme*" sözü ile anlatılmaktadır. Masalda, Güney-kültür tesirleri de görülmektedir, "*Kerâmetli yüzük*", burada "*keremetli*" deyimi ile tanımlanmaktadır.

Atmaca ve güvercin donlu ikililer

Hacı Bektaş Veli, "*bir gökçe gögerçin*" donuna girip, Anadolu'ya gelmişti. Doğrul (Tuğrul) Baba da, bir *tuğrul* veya atmaca donuna girip, Hacı Bektaş'ı avlamak istemişti. Şimdi bu ikili örnekleri çoğaltalım:

"Molla laçin; öğrenci, güvercin": Kuzey Türkleri'nin, mollalara karşı, fazla bir sevgi ve saygıları yoktu. *Hatibleri* ise, seviyorlardı. Türkler, hatibler için, "*çeçen*", derlerdi. Mollalar, halk ozanlarını da sevmiyorlardı. Bunun için, bir Kuzey-Türk masalında şöyle deniliyordu:

1) ''*Molla, laçın, (bir atmaca türü) donuna girdi. Hatib ise güvercin oldu. Bunun üzerine molla, hatib'i kovalamağa başladı*[62]...". Anlaşıldığına göre hayvancı Kuzey Türkleri, çocuklarını güvenerek mollaların yanına vermiyorlardı:

2) "... *Bir molla, okuttuğu 11 çocuğu, kuş yapıyor ve kaçırıyor. Çocuklar babalarına, mollanın kendilerini kaçırdığını, kanad çırpma yolu ile haber veriyorlar*[63]...". Atmaca, şahin ve daha büyük türdeki avcı kuşları Türklerde, bir "*av ve ev hayvanı*" idi. Ayrıca bu av kuşları, Oğuz boyları'nın, "*ongun*"'u, yani sembolü idiler. Bu kitapta, Oğuzların bu sembol kuşları, birer birer sayılmış ve incelenmiştir.

Akça, gökçe güvercin donuna girme

Güvercin, daha çok Güney-kültür çevrelerine ait bir motif olarak görülmektedir. Ancak biz, bu anlayış ve düşünceyi, Kuzey-Türk kültür çevrelerinde de yaygın olarak bulabildik. Baraba-Om Türkleri, dış kültür tesirlerinden soyutlanmış Türk bölgelerindendir. Buraya daha çok Kazan-Türk kültür çevrelerinden bazı tesirler gelir. "... *Aklığına köklü güvercin (kögürçin)*" deyimi, *bu kültür çevrelerinde çok sık görülür*[64].

''**Gökçe güvercin**'', XV. yüzyılda yazılmış eski Anadolu kitaplarında da görülür. Hacı Bektaş için, şöyle deniliyordu: "... *Heman-dem,*

[61] *Proben*, IV, s. 103/132. *Yanğa Aul*'da, *Turalı* boyundan.
[62] *Proben*, IV, s. 103/134. *Pehlivan (beheluan)* masalından.
[63] *Proben*, IV, s. 122/158. *Okuyan çocuk (okugan bala)*'dan.
[64] *Proben*, IV, s. 78/99. *Yestey Möngkö* masalından.

ma'na âleminden velâyetle, bir gökçe gögercin tonuna girip,..." Yüksek İslam düşüncesi ile benzeştirilmiş olan bu anlayışların kökleri de, herhalde Ortaasya'ya dayanıyordu. Çok eski Türkçe sözler ve deyimler ile söylenen, yeni bir anlayıştı.

''Devlet kuşu'', Tanrı ile kul aracılığı

"*Devlet kuşu*" motifi, belki de Güney-kültür çevrelerinden gelen bir anlayıştı. Eski Türk dilinde *devlet*, sözü, Türkçe ''*kut*'' anlayışıyla karşılanmıştır. ''*Devlet kuşu, kimin başına konuyorsa, o kişi devlet ve ikbal buluyor, hakan oluyor*". Türkler, bu ikbal ve devlet bulmaya, ''*Kut, kutlanma, kut bulma*", derler. Gerek Göktürk çağında ve gerekse İslamiyetten önceki Türk edebiyatında, "*Tanrı ile kul arasında*", böyle bir kuş aracılığından, söz açılmıyordu.

''**Kuş, Tanrı**''ın elçisidir": Bu deyiş ve anlayışı, eski Anadolu kitaplarında görüyoruz. Bu motiflere ve düşüncelere, Anadolu masallarında da rastlıyoruz. Bilinen bu motifler üzerinde, örnekler sunmayacağız. Güney-kültür çevrelerine ait tesirlerin pek ulaşamadığı, bu motif ve anlayış ile ilgili olarak, Kuzey-Türk masallarından iki örnek sunacağız:

1) "... *Bir kuş, uçup uçup, bir kadının başına konuyor. Kadın, bundan sonra Han (hakan) oluyor*[65]..." Bu masal, basit bir dil ile söylenmiştir.

2) "... *Bir oğlan, yazı öğreniyormuş. Bir kuş gelmiş ve oğlana, han olacağını söylemiş... Oğlan, sonradan han olmuş*[66]..." Bu Kuzey-Türk masalında, İslamiyetin tesirleri çok azdır. ''**Haberci kuş**'', burada da kendisini göstermektedir. Önemli olan, bu soyutlanmış Kuzey Türkleri arasında, ''*yazı öğrenme*", ye, ne kadar çok önem verilmiş olmasıdır.

Bıldırcın ve ağaçkakan donuna girme

Saksağan ile *karga*, yukarıda da belirttiğimiz gibi, Kuzey-Türk edebiyatında, hainlik ve kıskançlık sembolleridir. *Ağaçkakan*, Kuzey-Türk kültür çevresi için, biraz daha yerli bir motif gibi görülmektedir. ''Atmaca-ağaçkakan" ikilisi, birazcık moğolca adlar taşıyan, şu masal motifinde de görülüyordu: ''... *Peri-kızı, (kötülük sembolü olan) Kara-Han'ı ağaçkakan yapıyor. Kendisi de atmaca oluyor. Ve Kara-Han'ı avlamak istiyor*[67]...". Burada donu, Peri-kızı veriyor.

Bıldırcın donu, Türk masallarında çok az görülüyor. "*Bıldırcın*" sözü, çok eski Türkçe bir kuş adıdır. Kuzey-Türk kültür çevrelerinde bıl-

[65] *Proben*, IV, s. 111/143. *Kadın padişah (katın patşa)*'dan.
[66] *Proben*, IV, 208/210. *Tavşan (koyan)* masalından.
[67] *Proben*, IV, s. 27/35. *İdege Bey (idege Pii)* destanından.

dırcın'a, "*pödönö*" denir. Bir Kuzey-Asya Türk masalında, şöyle deniliyordu:

"...*Taş-Han'ın ervahı, göğe uzanan 7 Bay-Terek, (yani Büyük kavak dünya ağacı) imiş. 7 büyük kavağın altında da, bir gümüş sandık bulunuyormuş. Gümüş sandığın içinde ise, 7 bıldırcın* varmış[68]...". Taş-Han'ın kim olduğunu bilmiyoruz. *Ervahı* ise, *7 büyük kavak* idi. Bu motifin Göktürk çağına kadar indiğine inanmıyoruz. Çünkü masalın içinde Güney mitolojilerinin motifleri vardır.

Kuş dili konuşma

"*Kuşlar, Tanrı habercisidir*", anlayışı üzerinde yukarıda durmuştuk. Osmanlı kitaplarında bile bu inanışı görüyoruz. Uygur efsanelerini incelerken de, bu motif ve konu üzerinde durmuştuk. Bu motif ile ilgili olarak, Kuzey-Türk kültür çevrelerinden, iki örnek sunalım:

1) "*... (Kötü ruhların bir sembolü sayılan), bir Keloğlan (Taşşa, taz, daz), zehirli bir okla, bir yiğidi öldürüyor. Yiğidin karısı bir serçe (veya küçük bir kuşla) konuşuyor. Kocasının ölüm haberini alıyor. Kadın bundan sonra kocasını diriltmek için, girişmeler yapıyor*[69]..." Bu motifte, fazla bir dış tesir görülmüyor. Ancak aynı yiğid ile ilgili diğer bir masal motifinde, Güney tesirleri kendisini göstermektedir:

2) "*... Bir yılan, ağaç üzerindeki yuvanın içindeki kuş yavrularını yemek istiyor. Bunu gören bir oğlan, yılanı öldürüyor ve kuş yavruları ile konuşuyor. Bu sırada, büyük bir rüzgâr esiyor. Kuşların annesi geliyor ve oğlana, istediklerini veriyor*[70]...".

Bu örnekler, *mitolojik* bir karakter taşımaktadırlar. Oğuz Destanı içinde, zaman zaman kuşlar ile konuşulmakta idi. Bu ise, *destan* karakterinde bir motiftir. Anadolu masallarında da kuşla konuşanlara çok rastlanır. Önemli olan bu motiflerin Proto-Türk kökleridir.

Keloğlan'ın sinek veya balık olması ise, bizi burada doğrudan doğruya ilgilendirmemektedir[71].

[68] *Proben*, IV, s. 70/88. *Altain Savın Süme* destanından.
[69] *Proben*, IV, s. 18/22. *Kozı Körpös* destanından.
[70] *Proben*, IV, aynı yer. Masalda Güney tesirleri vardır.
[71] *Proben*, IV, s. 273. Bu destanlar balıkçı Kuzey Türklerine aittir.

39. BÖLÜM

TÜRK MİTOLOJİSİNDE DEVLER VE EJDERHALAR

(Proto-Türk tiplerinden, Anadolu'ya)

Ejderha, bir Uzakdoğu ve Ortaasya motifidir. *Önasya'ya Türkler ile birlikte geldi. Bu gerçek üzerinde, ilk kez duran, Fuad Köprülü olmuştu. Ancak devler, demonlar, gulyabanîler, her kavmin inanış ve düşüncelerinde yer etmiştir. Bize burada düşen vazife, Türklerin düşünüp, inandıkları dev veya demonların, diğerleri ile olan ayrılığını göstermektedir. Bu arada, Türk kültür çevrelerinde gelişmesini de izlemektedir.*

TÜRK KAVİMLERİNDE VE MİTOLOJİSİNDE "DEVLER"

Büyük devlet kurmuş olan Türklerde, Hunlarda, Göktürklerde ve Oğuz destanında, devlere veya olağan üstü yaratıklara rastlamıyoruz. Oğuz Han'ın öldürdüğü canavar da, büyük ve yırtıcı, gerçek bir hayvandı. Oldukça geç bir zamanda yazılmış olan *Farsça* Oğuz *destanı*'daki bazı *ejderha* ve diğer büyük hayvan motifleri de, dışarıdan gelmiştir. Daha doğrusu, "*büyük devlet destanları*", gerçekçilikten ayrılmış görülmüyorlardı.

Halk masallarında ise, durum, biraz daha başkadır. Bazı dev motifleri, bütün Türk kavimlerinde müşterektir. Çok eski çağlardan beri, gelirler. Büyük bir bölümü de dış tesirlerle girerler. Türk masallarında görülen Önasya Türklerindeki devleri de, iki bölümde toplamak gereklidir:

1) "*Demon*"lar, kötü ruhlar ve bazan da şeytanlar idi. Bunlar çeşitli donlara girerler. 2) *Devler* ise *(riese, giant)*, dünyada bulunan yaratıkların, normal boy ve büyüklüklerinin çok üstünde düşünülmüş, ruhlardır. "*Dev*", İndo-İran dillerinden gelme bir sözdür. Yabancı tesirlerin az girdiği Altay-Türk Masallarında, devlere, *yelbegen denir. Radlof'un tanıtmasına göre "yelbegen", insan biçiminde, insan yiyen, çok büyük; üç, yedi veya oniki başlı, siyah ve sarı renklidir. Güneş veya ayın tutulması, devlerin ayla güneşi yemiş olması ile anlatılır*[1]". Kuzey Türk destanlarında bu devlere, "*Celbegen, Yel-Moos. Kara-Moos*" da denir. Biz burada etimoloji yapacak değiliz.

[1] Radlof, *Wörterbuch (=Wb.)*, III, s. 375.

1) İnsan devleri: Kuzey-Türk destanlarında *Yel begen* ve diğerleri anormal büyüklükte, insan devlerdir. Bunlarda dış tesirler çok görülür. Ancak dev şeklinde görülen bir "yer ruhu", şöyledir: "*Yer-Kara-Alp'ın aşçısı vardır. Yiğit Yestey Mönge, onu sarhoş eder, baldızını alır, atını keser. Bundan sonra yiğitle, Yer Kara Alp birer atmaca olur, gökte gök gürültüleri çıkararak vuruşurlar. Yer Kara Alp'ın baldızı, kocasının yanını tutar*[2]..." Bu, Türk mitolojisinin dev şeklinde görülen bir ruhudur. Osmanlı'ların, *Yaban âdemîsi* dedikleri *Gulyabanî*'ye biz, Ortaasya ve Kuzey Türk destanlarında rastlıyamadık.

"Devlerin, karıları ile evlenme" de, Türk destanlarında sık sık görülüyor. "*3 dev, 3 kardeşin, 3 sürüsünü alarak kaçırıyorlar. 3 kardeş de devleri öldürüp, karılarını alıp, evleniyorlar*[3]..." Başka bir destanda, "*Kadış Mergen adlı bir yiğid de, devi öldürüp, karısı ile evleniyor*[4]...". Görülüyor ki Türklerde dev ile insan arasında, büyük bir ayrılık gösterilmiyordu. Yalnız devler, birer *kötü ruh* idiler.

"**Dev aileleri**" de, insanlar gibiydi. Destanlarda, "*Üç dev kardeşler*", *(üç agın yelbegen)* sözleri, sık sık geçer. Devlerin, kızları ve oğulları da vardır. İnsanlar gibi "*devlerin de gül bahçeleri var*[5]. "Kilim dokutmak (işleitgen) için, usta arıyorlardı[6]". İnsanlar için gerekli, "*Şifalı ilaçlar*" da, ancak onların gül bahçelerinde bulunuyordu.

2) Atlar ve devler, (Türklerde): Gerçi Türk masallarında, Güneydeki masallardan gelen, yabancı dev motifleri sık sık görülüyordu. Atlar ise, Türk destanlarının öz bir motifidir. Türk destanlarında devler, atların düşmanıdır. "*Bunun için bir dev, dar yerde yakaladığı Kula atı yakalayıp bıçakla keser. Fakat bu arada Kula at da, tekmeleri ile devi öldürür*[7]". Ayrıca devler, at yılkılarına da düşkündür. "*Üç dev, üç at yılkısını kaçırırlar*", fakat cezalarını bulurlar. Aslında bunlar dev değil; Türklerin *kötü ruhları* idi.

3) Devlerin şekli: Güney kültürlerinde olduğu gibi, Türk destanlarında da devler bazan, "*40 arşın boylu*", diye tanıtılırlardı[8]. Ancak çoğu zaman, uzun boylu bir yiğit ve alp gibi gösterilirler: "*Demir - Yelbegen karagay (Karaçam) boylu, kara atlı ve çokmarlı idi*". Destanda yiğit, bu "*Çokmarlı*" devi, yenmeyi başarıyordu[9]. "*Büyük kulaklı*" devler ise,

[2] Radlof, *Proben*, IV, Metin: 82/tercüme: 104.
[3] *Proben*, IV, 59/64, 73-80: Terene ili'nden.
[4] *Proben*, IV, s. 66/82. Baraba ili'nden.
[5] *Proben*, IV, s. 104/137: *Görülen rüya (körgön tüş)*.
[6] *Proben*, IV, s. 92/119. Turalı boyundan.
[7] *Proben*, III, s. 317/384. Kırgız destanından.
[8] *Proben*, IV, s. 91/117: *Hanın oğlu, (Kanınıñ uulu)*.
[9] Aynı eser, aynı yer.

daha çok, yeraltında bulunuyorlardı[10]. Tepegöz destanı dolayısiyle, *eğri kavak* üzerinde durmuştuk. Bu kavak tipi, kötü ruhların bir barınağı idi. Bir dev de, "*kavak ağacı üzerinde duruyordu*[11]...". Kavakta oturan, normal boyda bir ruh olmalıydı. Türk destanlarında, "*dev ile şeytan*" da, birbirine karıştırılmıştır[12]. Altay Türk destanlarında, bulut ve sislerin "*700 devin nefesi (tınığı)*" olduğuna inanılıyordu.

4) Hayvan devler: Bunlara, dev demek de doğru değildir. Bunlar Türk inanışlarında yer etmiş, büyük hayvan motifleridir. Kırgız Türklerinin destanlarında, "*Talootu adlı, kocaman, sert ve kanatlı bir böcek vardı*[13]..." Oğuz han'ın öldürdüğü canavarı bir dev sayabilmek çok güçtür. Yine Yudahin'in verdiği bilgilere göre, Kırgızlarda, "*büyüklükte deve benzer efsanevi bir hayvan*" vardı[14]. Buna "*Zök*" derlerdi. *Kurt* da zaman zaman, bir dev gibi görünebiliyordu. Çok eski bir destana göre, "*Kaskır Alp, (yani Kurt Alp) 'in annesi, insanlara içki içiriyor ve ondan sonra da kötülük yapıyordu*[15]...". Görülüyor ki bu da, devlerden çok; kötü bir ruh ailesine benziyordu.

"**Yılan-Baba**" *(Cılan-Baba)* destanı üzerinde, durmadan da geçemiyeceğiz. "*Bir yiğit, Yılan-Baba'yı kovalıyan bir ejderhayı öldürerek, onu kurtarıyor*[16]...". Destanın bir başka variyantında ise, "*Yılan-Baba, insan donuna girmiş bir yılandı. Yiğit, onu kovalayan ejderhayı öldürdüğü için, yılan ona, Ermek Taş adlı uğurlu bir taş veriyor*[17]". Don değiştirme de, Türk mitolojisinin yaygın bir motifidir. Yabancı paralelleri de olabilir.

5) Kutlu sayılar ve devler: Yukarıda da gördüğümüz gibi Türk destanlarındaki devler, "*3,7 ve 12 başlı*" olurlardı. Bu her üç sayı da, Türklerin kutlu sayılarıdır. Bir destanda da, Türklerin en kutlu sayısı 9 ile, "*9 dev*" görülüyordu[18]. Bir yerde de "*700 devin nefesi, yani tınığı'ndan*", söz açılıyordu[19]. Bu da kutlu 7 sayısının, ondalık bir katıdır.

6) İnsan yiyenler: Kuzey Türk destanlarında insan eti yiyen devlere, çok az rastlıyoruz. Anadolu masallarında olduğu gibi, "*devin yakaladığı 3 yiğid, devin evinde insan eti kokusu alıyorlar; onlar da devin kı-*

[10] B. Ögel, *Türk Mitolojisi*, I, s. 540, 544.
[11] Aynı eser, s. 572: Er-töştük destanından.
[12] *Proben*, III, s. 73/94. Kırgız destanından.
[13] Yudahin, *Kırgız Sözlüğü*, (tercüme), s. 702.
[14] Aynı eser, s. 809.
[15] *Proben*, III, s. 316/382. *Kaskır*, kötü manada, kurt demektir.
[16] *Proben*, III, s. 332/402. Kırgız "Cılan-baba" masalı.
[17] *Proben*, III, s. 326/395 vd. Uzun bir masaldır.
[18] *Türk Mitolojisi*, I, s. 67. 9 sayısı, kutluluğunu, 9 gezegenden alır.
[19] *Proben*, IV, s. 74/94. Baraba ili'nden.

zını kesip, pişirip, kaçıyorlar[20]". Buna benzer insan eti yeyiciliğine, *(cannibalism)* az rastlanıyor.

7) Kızı kovalayanlar: *(Ayna ve tarak atan kız):* Anadolu ile Kuzey Türk destanlarında bu motifler, birbirlerine çok benzer ve yaygın olarak görülür: "*Kadın dev bir kızı kovalıyor: 1) Kız, ayna atıyor, deniz oluyor. 2) Tarak atıyor, orman oluyor*[21]..." (Anadolu masallarında, kıza bir de *sabun attırılır). Anadolu'daki "semiz insanlardan sabun yapma*" motifi de, kuzeydeki Turalı Türk boyunun masallarında bulunur[22].

8) Kadın devler: Hint ve Önasya masallarında görülen devler ile, Türklerdeki *Albastı* gibi ruhları, birbirinden ayırmak gereklidir. Kırgız Türklerinin bir destanında, "*Bir yiğit, Yedi Başlı Kocakarının kemiklerini kırıp, onları 80 bölüme ayırdı*[23]..." Yalnız bu bir dev olarak değil; bir kocakarı *(kempir)* veya cadı olarak, geçiyordu. Destanlarda *Yedi başlı* başka bir kadından, veya Cadı'dan söz ediliyordu[24]. Ancak bu da, bir benzetmedir. *Kaskır Alp*, yani *Kurt Alp*'in annesi de, insanlara şarap içirip, sarhoş ediyordu[25]. Ancak bu da, bir dev olarak görünmüyordu.

TÜRK İNANIŞLARINDAKİ DEVLERİN, ÖZELLİKLERİ

Anadolu ile diğer Türk kesimlerine Hint ve İran masallarındaki *dev motifleri*, bol olarak girmiştir. Fakat dış tesirlerin az girdiği Kuzey Türk destanlarında, Güneyden gelen bu motifler, yumuşayarak eski ve yerli Türk kalıplarına girmişlerdir. Kötü ruhlar ile Türk mitolojisindeki yeraltı ruhları, *Yelbegen* gibi, diğer adlarla, dev gibi görülmüşlerdir.

"Yedi başlı dev" bütün Türk kesimlerinde görülür. *7 sayısı*, kutlu bir sayı olarak, herhalde Göktürklerden önce Türklere, Önasya'dan girmişti. Fakat bunun yanında, "*3,9,12 başlı dev*" gibi, Türklerin kendi sayıları ile süslenmiş, dev motifleri de yok değildi. *Kaskır Alp*, yani *Kurt Alp*, destanlarda, bir dev gibi görünüyordu. Fakat bu da, Türklerin kendi kötü ruhlarından biri idi. Anormal boy ve büyüklükte bir dev ölçüsü de Türklerde her zaman geçerli değildi. *Çünkü ruhlar, her türlü dona girebilirlerdi.* İsterlerse büyür, isterlerse küçülür veya normal bir insan olabilirlerdi.

Yerli Türk devleri: "*Karagay, (yani Karaçam) boylu, kara atlı, çokmarlı, (yani topuzlu veya gürzlü)*" bir Türk destanının, yerli

[20] *Proben*, I, s. 283/307. Bu destan çok eski ve mitolojiktir.
[21] *Proben*, III, s. 317/382. Bir Kırgız destanından.
[22] *Proben*, IV, s. 119. *Yanğa Aul*'dan Turalı boyu.
[23] Yudahin, *Kırgız Sözlüğü*, s. 784.
[24] *Türk Mitolojisi*, I, s. 317. "*Yedi başlı kadın*" veya cadı, Türklere dışarıdan gelmiş bir motif olmalıdır.
[25] *Proben*, III, s. 216/382. Kırgız destanından.

Yeraltı ruhunu, zorla Güneydeki devlerle birleştiremiyeceğiz. Kuzey Türk destanlarında insan yiyen *(cannibal)* devlere de, çok az rastlıyoruz. Onlar da, "*ruh gibi ev yaptırıyor, kilim ördürmek için usta arıyor ve gül bahçeleriyle de, ün salıyorlardı*". *At sürüleri çalmak istiyorlar, atlarla savaşıyorlar ve çoğu zaman, da, atların tekmeleri* ile, can veriyorlardı. Türk destanlarının çoğuna göre, "*atlar devlere baskın geliyorlardı*".

Yerli ve dışarıdan gelen, dev motifleri: Aşağıda da göreceğimiz gibi Türk destanlarındaki devler, *şeytan* ile de karıştırılıyordu. Yani dışarıdan gelen dev motifi, Türk destanındaki devin yerini alıyordu. Dev Anası veya "*dişi dev*" anlayışı da, Türk destanlarında, eski Türk inanışları ile benzeşiyordu.

Albastı ruhunu bir yana bıraksak bile, Türk destanlarında yerli olarak görülen bir **kocakarı, cadı** motifi vardı. Er Töştük destanında görüldüğü gibi bu ruhlar, bir sihirbaza da bağlı kalıyordu. "*Sihirbaz Kirli Kara Kız*'"ın isteği üzerine, *Yel-Moğus* adlı dev veya kötü ruh, Er-Töştük'ün babasını, öldürmek istiyordu. *Yel-Moğus* veya *Yel-Moos*'un bir dev olduğu da şüphelidir.

İnsanlara zararları dokunan hayvanlar da, bazı Türk destanlarında, böyle büyük birer ruh olarak görünüyorlardı. Kurt, yılan, bazı böcekler, *zök* denen hayvan veya büyük kuşlar gibi. Anadolu'da da canavara, *böce* denir. Anadolu'nun bazı yerlerinde devlere, *emegen* adı verilir. Eğer bu derleme doğru ise bu, Türk-Moğol dillerindeki, "*Kadın-ata*" demektir. Bunun yorumunu ise, henüz erken görüyoruz.

EKLER: TÜRK DESTANLARINDA DEVLER VE DEV TİPLERİ HAKKINDA NOTLAR

1) ALT DUDAĞI YERDE; ÜST DUDAĞI GÖKTE

Bu tipteki devler, Anadolu'daki Türk masallarında da çok sık görülür:

"a) "Ker-Yutpa adlı dev, üst dudağı ile göğü; alt dudağı ile de, yeri kaplıyordu..." Buradaki "*ker*" sözü, garip ve görülmemiş, demektir. Belki de türkçe "*kür*" sözü ile aynı idi: (Radlof, Proben, I, 260-266): Göklerde geçen, çok mitolojik Altay destanlarında: (Radlof, Wb., II, s.1084).

b) "Dev Yılan-Han'ın bir dudağı yerde; bir dudağı gökte, çenesi ile de dünyayı tutuyordu...": (Proben, I, s. 326/349). Bu örneğe, az sonra yeniden döneceğiz.

c) "... İlâhî üstünlükleri olan bir çocuk eline bir çengel aldı. Alt dudağını yere, üst dudağını da, göğe bağladı...": (Proben, I, s.38,284; Wörterbuch, I, s.766). Bu Altay masalları, çok mitolojiktir.

d) "... Dev, bir gözü ile yeri; diğer gözü ile de göğü gözlüyordu...": (Proben, I, s.6).

2) YEDİ BAŞLI DEVLER: "Yedi başlı dev (Yelbegen)...": (Proben, I, s.28; 302/326). Bunlar, çok mitolojik Altay destanlarından alınmış, iki örnektir.

"Yelbegen ve Calmaus adlı, 3, 7 ve 12 başlı, insan şekilli, sarı ve siyah devler": (Radlof, Wb., III, s.377). Sarı devler, biraz da Çin tesirinde kalmış gulyabanîler idiler.

"... Üç yiğit kardeş, yedi başlı devle (Yelbegen) savaş için yola çıkıyorlar. (Uzun döğüşlerden sonra), Yelbegen adlı devi yeniyorlar..." (Proben, I, s.379/406).

3) YILAN DEVLER: "... Bir kız avlanmağa gidiyor. Yılan-Han adlı bir devle karşılaşıyor. Devin, bir dudağı yerde; bir dudağı gökte, çenesi de dünya üzerinde imiş. Kız, savaşarak, Yılan Han'ı öldürüyor..." (Proben, I, s.326/349).

"...Çulan-mongus adlı dev, 7 kat yerin, altında yaşıyormuş..." (Proben, I, s.392/416). Yılan, "yer evreni" idi.

4) ÜÇBAŞLI DEV: "... O çağda, 60 gök vardı. 60 halk yaşıyordu... 3 başlı da bir dev (yelbegen) yaşıyordu...": (Proben, I, s.376/392; ayrıca bk. Wörterbuch, III. s.377).

5) BUZDAĞI DEVLERİ: "...Buz dağı üzerinde, 2 dev (Moos) yaşıyordu... Kan-Püdey adlı yiğid, bu devleri öldürünce, 60 aygır, kurban olarak kesiliyor..." (Proben, I, s.27). Bunlar, Buzdağı ruhları da olabilirler.

6) DEV İLE OK YARIŞI: "... Yiğid, 7 yolda, bir dev (yelbegen) ile karşılaşıyor... Aralarında ok atma yarışı yapıyorlar. Dev yeniliyor ve yiğide koşuluyor..." : (Proben, I, ss.272/290-95).

7) İNSAN ETİ KOKUSU VE DEVLER: Bu motif, Anadolu masallarında çok yaygındır. Anadolu'yu desteklemek için, dış tesirlerden uzak, Kuzey Türk ve Altay destanlarından bir örnek sunalım: "Yiğid saklanıyor. Dev (Yelbegen), insan eti kokuyor, diyor..." : (Proben, I, ss.283/307-312).

8) "YELBEGEN", "YEGEN": (Altay, Teleüt): "Bu dev, ay ile güneşi yiyor. Bunun için ay ve güneş tutuluyor..." : (Radlof, Wb., III, s. 357).

TÜRK KAVİMLERİNDE VE MİTOLOJİSİNDE EJDERHALAR

Kulaklı yılanları da, bu ejderha anlayışının içine katmamız gerekmektedir. Çünkü yılan her kavmin düşüncesinde yer etmiştir. Ancak bunlar içinde, *"yılanın kulaklısı"* yoktur. *"Kartalın kulaklısı"*, gibi! Selçuklu çağı yapılarına bakılınca, Anadolu'daki bu yeni düşünce akımı, açık olarak görülecektir.

Yukarıda da belirttiğimiz gibi ejderha, Türklere çok eski çağlarda, Çin'den gelen bir motiftir. Bundan dolayı Hunlar, kendi başkentlerine, *Ejderha şehri (Lung-ch'êng)* adını vermişlerdi. Hun düşüncesinde de, bunun bir çok örnekleri vardır. Halka inildikçe, bunun yerini zaman zaman yılanlar alıyordu. Konuya girmeden önce, Türk kavimlerindeki, ejderha anlayışını karşılayan, sözler ve deyimler üzerinde duralım.

TÜRKÇE DEYİMLERLE "EJDERHA"

1) *Acıdaar* (Kırg.) = Ejderha ve korkunç bir hayvan, timsah[26]. 2) *Aydakar* (Kırg.) = Ejderha, duyulmamış ve görülmemiş bir hayvan[27]. 3) *Aizdahar* (Taran.) = Ejderha[28]. 4) *Uluu* (Kırg.) = 12 yıllık hayvan takviminde, 5. yılın çince adı[29]. Eski türkçede de bu yılana, *"lu yılı"* denilir. 5) Eski Türklerin

[26] Yudahin, *Kırgız Sözlüğü*, s. 4.
[27] Radlof, *Wörterbuch (= Wb.)* I, s. 49.
[28] Aynı eser, a. yer.
[29] Yudahin, aynı eser, s. 783.

"Yel Büke"'si: "*Buke*: Ejderha için söylenmiş en eski türkçe söz, şimdilik budur: *"Ejderha, büyük yılan. Şu savda dahi gelmiştir: "Yedi başlı Yel-Büke": (Yeti başlığ yil büke), Yabakular'ın en büyüğüne olduğu gibi, yiğitlere de bu ad verilir ve Bük e Budraç denilir*[30]..." "Yel-Büke'nin başında *"yel"* sözünün bulunmasından da bu anlaşılıyor. Çünkü Türklerde *"yel"*, cin demektir. Dev manasına söylenen *"yelbegen"* de, köklerini buradan alır.

Diğer deyimler: 1) *Bayan, çegir bayan* (Kırg.) = Efsanevî bir hayvanın adı. Alıcı kuşların koruyucusu, büyük bir kuş olsa gerektir[31]. 2) *Alatkak* (Kırg.) = Dev türünden bir varlığın adı[32]. 3) *Sırastı* (Kırg.) = Efsanevi bir yılanın adı[33]. 4) *Uçmoyul* (Kırg.) = Efsanevî bir yılanın adı[34]. Bunların hepsini burada yorumlama, çok güç ve tehlikelidir.

Türklerin yedi başlı ejderi

Anadolu masallarında, *"yedi başlı devler"* den çok söz açılır. Yukarıda belirtiğimiz gibi, Kaşgarlı Mahmud da, 11. yüzyılda, Türklere ait, *"yedi başlı Yel Büke"* 'den söz açıyordu. Yiğitlere de, bu ad veriliyordu. Şimdi de Dede Korkut'tan, *"Yedi başlı ejderha"*, ile ilgili, bir bölüm sunalım:

"Yedi başlı ejderhaya yetip, vardım!

"Heybetinden, şol gözüm yaşardı!

"Hey gözüm! Nâmerd gözüm! Muhannet gözüm!

"Bir yılandan ne varki, korktun! Dedim.

***"Anda dahi, erim, begim, deyü öginmedim!* (DK,278-6).**

Dede Korkut'ta, evren (ejderha) anlayışı: Deli Dumrul hikayesinde evren, *"gökyüzünde bulunan bir varlık"* gibi görünüyordu. Kazan Beg, Basat'a şöyle diyordu: *"Kara evren koptu Depe göz! Arş yüzünde çevirdim alamadım, Basat! Kara kaplan koptu Depegöz! Kara kara dağlarda çevirdim alamadım; Basat!..."* (DK, 224-8).

Arş'da, göğün en yücelerindeki evren, ejderha, Dede Korkut'taki bu sözlerden açık olarak anlaşılıyordu. Çünkü, kaplan da, kara kara dağlarda yaşıyordu.

Mızrakların, evrene benzetilmesi: 1) *"Ala evren cıdamı saklar idim!"* (DK,129-5). - 2) *"Ala evren sivri cıdalar süsildi!"* (DK,132-10).

[30] Kaşgarlı Mahmud, III, s. 327. Brockelmann, *Sprichwörter (=Spr.)*, 191.
[31] Yudahin, *Kırgız Sözlüğü*, s. 100.
[32] Yudahin, a. eser, s. 21.
[33] Aynı eser, s. 651. Yabancı bir söze benziyor.
[34] Aynı eser, s. 779. "Uç-moyul" okunmalıdır. (?)

Kişilerin "Evren" ile tanıtılmaları: 1) *"Erenler evreni Karaçuk Çoban!"* (DK,41-8). - 2) *"Erenler evreni, Kazan Beg'in karıntaşı Kara Göne"* (DK,59-12). - 3) *Erehler evreni Kan Turalı"* (DK,171-10). - 4) *"âdemîler evreni, Deli Dumrul"* (DK,171-10).

Eski Anadolu'da "Evren", ejderha: 1) *"Hemen bir evren idi, yedi başlı"* (15.yy.). Eski Türklerin yedi başlı evreni, Anadolu'da da ortaya çıkıyordu. - 2) *"Zaman ile yılanlar, evren olur"* (14.yy). Burada, evrenin yılandan geliştiği anlayışı görülüyor. - 3) *"17 başlı evren"* (14.yy.). *17* sayısı, Göktürkler'de de kutludur.

ALTAY VE KUZEY TÜRK DESTANLARINDA EJDERHA

Osmanlı kaynaklarında da *"evren"*, çoğu zaman, büyük yılan olarak tanımlanırlar. Uzun yüzyıllar, dış kültür tesirlerinden uzak kalmış olan Altaylar ile Kuzey Türkleri, *Çin ejderhası* yerine, kendilerinin efsanevî büyük yılanlarını koymuşlardır. Ancak arkeolojik buluntularda da görüldüğü gibi bu yılan veya evren, *"kulaklı yılan"* idi. *Ejderha'nın insan veya kız donuna girmesi*, Türk dünyasındaki bütün Türk masallarının müşterek bir motifidir. *"Aygır gölleri"*, *"atlar ile ejderhaların birleşmeleri"*, Çin tarihlerinin bile yazdıkları inanışlardır. Bu inanış Anadolu'da da yaşar. Konuyu uzatmadan, belgelerimizi sunmağa çalışalım:

1) **İnsan donunda yılan:** *"... Bir ejderha, insan donuna girmiş bir yılanı kovalıyor. Yiğit, ejderha'yı öldürerek kurtarıyor. Yılan da yiğide, bir sihirli taş veriyor*[35]*..."* Bunun üzerinde yukarıda da durmuştuk. Sihirli taş için, *"ermek taş"* deniliyor.

2) **Yiğit, yılan-kızla evlenmiyor:** *"Yiğit, ormanda bir yangın görüyor. Ateşin altından bir yılanı kurtarıyor. Yılan, don değiştirip, kız oluyor ve beni al diyor. Yiğit, ben seninle evlenmem, diyor*[36]*..."* Burada insanoğlu, böyle bir evlenmeyi reddediyor.

3) **Ak-yılan, kadın; kara-yılan ise erkek:** *"... Kız, bir yiğide, gel bizim evimize gidelim, babam seni zengin edecek, diyor. Yiğid, kızın evine gidince, ak ve kara yılanlar görüyor. Anne ve baba yılanlar, kızları ile evlenirse, kendisine, at başı kadar altın vereceklerini söylüyorlar*[37]*..."*

"Yiğid, çocuğunu aramağa giderken, *Ak-yılan ile Kara-yılan'ın döğüştüklerini görüyor. Kara-Yılanı vurmuş. Kara-yılan bir köle imiş. Ak-yılan, bir kız olup, yiğitle evlenmek istiyor*[38]*..."* Burada, halk ile soylu sınıf da,

[35] Radlof, *Proben*, IV, s. 333/401. Bu taş veya *"kaş"*, sihirli bir yüzük gibi olmalıdır.
[36] *Proben*, IV, s. 125/162. Hoca Aul'dan.
[37] *Proben*, IV, s. 125/163. *"Kart kadının oğlu"* masalından.
[38] Proben, IV, s. 124/161-2. Hoca-Aul'dan.

söz konusu edilmektedir. Ancak yiğid, bir at başı altın karşılığında, bir hafta evli kalıyor.

4) **Hacı Bektaş ve evren donu:** *"... (Hacı Bektaş), kapısını berkidip, içeride "evren donunu giyip", başın rast kapıdan yana koyup, yattı..."* (TS, *evren*).

5) **Rüyalarda:** *"Düşünde bir yılan, bir adamın yolunu kesiyor"*. Bu rüya, çok kötü yorumlanıyor[39]. Bu kötü rüyanın, diğer örnekleri de vardır.

6) **Rüyada: Evde yılan görme:** *"Yaşlı bir kişi, evinin dört köşesinde (müeşşesinde), dör yılan görüyor*[40]*..."* Bu, kişilerin, dört yanından düşmanla sarıldığına işaret imiş.

7) **Rüyada: Suda, ayağını yılan sokma:** *"... Molla'ların büyüğü (Hanı), rüyada ayağını suya sokuyor. Bir çok yılan gelip, ayağını sokuyor (çakkalı). Rüyayı yorumlayanlar, küçük mollalar seni öldürecekler, diyorlar*[41]*..."* Bu bölge Türklerinin, mollalara karşı sevgi ve güvenleri, yoktur.

8) **Uygur el yazılarında:** *"Göğsünün (töşi) her yanı, onbinlerce (tümen) yılan ile dolu*[42]*..."* Metnin bundan sonraki bölümü, mistikleşiyor ve anlaşılmıyor.

9) **Bilmecelerde:** *"Bozkırda (ay dalada), bir kısrak ipi, urganı (cel'-arkan)"* = Yılan[43]. Yalnızca, bir örnek bulabildik.

10) **Ejder gölü:** *Atlar ile ejderlerin çiftleşmeleri:* Aygır gölleri, özellikle Tanrı dağlarının çevrelerinde çoktur. En iyi cins atlar, bu gölde ejderler ile atların birleşmesinden olurlarmış[44]. Bu, tam bir Türk ve Ortaasya geleneğidir.

Oçirvani, Vâsukî gibi Budist geleneklerinden gelen mitoloji ve destanlar da, Ortaasya'da görülürler. Bunlar bizim konumuz dışında kalmaktadırlar[45].

[39] *Proben*, IV, s. 11/15. Rüyada yılan görme, kötü yorumlanıyor: *Proben*, IV, 119/154.
[40] *Proben*, IV, s. 119/154. Hoca-Aul'dan: *"Rüya satan çocuk"*: *(Tüş satkan bala)*.
[41] *Proben*, IV, s. 121/154: *"Okuyan çocuk"*: *(Okugan bala)* mesalından. Bu bir ibret masalıdır.
[42] Rahmeti Arat, *Eski Türk Şiiri*, 21.
[43] *Proben*, III, s. 321/388. *Bilmece: (cımbak)*.
[44] *Ülkü* (dergi), 92, s. 164. Prof. Eberhard tarafından yazılmış, Çin kaynakları.
[45] Potanin, *Oçerki po Zapadno-Severnaya Mongolii, : (Kuzey-batı Moğolistan (Altaylar) hakkında notlar)*, IV, s. 223 vd.

570

40. BÖLÜM

RÜYALAR VE TÜRK MİTOLOJİSİ

R ü y a l a r ve *r ü y a l a r ı n y o r u m u*, bütün insanlığın düşünce tarihinde önemli bir yer tutmuştur. Bu inanışlar şimde de devam ediyorlar. Ancak her kavmin hayatında ve kendi kültür çevrelerinde müşterek ve birleşik olan, bazı inanış ve düşünceler vardır. Özellikle rüya yorumları, tarihin ve Türk kavminin çok derinliklerinden gelen, inanış ve geleneklere göre kalıplaşmış ve sınırlanmıştır. Herkes rüyayı, anne ve atasından duyduğu gibi yorumlamış ve bu kalıplar, dünden bugüne, bazı değişme ve gelişmelerle gelmişlerdir. Tabii olarak bu yorumlarda Türklere, diğer dinler ile İslâmiyetten de bazı tesirler gelmiştir. Ancak araştırıcı, bunları birbirinden ayıklayan bir kimsedir.

GÖKTÜRKLERDE RÜYA VE RÜYA YORUMU

G ö k t ü r k yazısı ile yazılmış ve *Turfan*'da bulunmuş bir el yazması, Türklerin ilk *düş yorumu* kitabıdır. Bu kitapta Ç i n tesirleri de hissedilmektedir. Ancak dil ve söyleyiş bakımından, en eski bir Türkçenin, bozulmamış bir özünü içinde saklar. Bu yazmayı kitabımızda, *"T h o m s e n - S t e i n II" (ThS II)* diye kısalttık. *Hüseyin Namık O r k u n* bunu, *"I r k B i t i g"* adı ile anmıştı[1]. El yazması, *"Ben Tensi'yim"*, yani *Ç i n İmparatoruyum*, diye söze başlıyordu. Ç i n İmparatorunun düşde tahta çıkışını, *"bunu biliniz, iyidir (edgü) bu"*, diye yorumluyordu. Bu yorumlardaki dış tesirleri ayıklamak, şimdilik çok zordur. Ancak iyi ve kötü yorumlardan bir kaç örnek vermeği de yararlı görüyoruz:

A. İyiye yorumlanan rüyalar:

1) *"Ala atlı yol tanrısı"*, görme (2). 2) *"Altın kanatlı... kara kartal (kuş)"*: Bu, *Simurg* veya *Anka*'ya benzeyen bir kuş gibi görünmektedir (4). 3) *"Beyaz, tekir (esri) renkli doğan (togan) kuşu"* (5). 4, 5 *Ak kısrağın, ak devenin doğurması, hatunun da beyliğe yarar bir oğlan doğurması..."* (6). -6) *"Erin koşarak, iyi sözle gelmesi..."* (11). - 7) *"Yavru kuşun (kuş oglı), yavru geyiğin (keyik oglı) ve kişi oğlunun yolunu kaybedip, Tanrının kutu ile kurtulmaları..."* (2). - 8) *"Binek atı (özlük), çölde (ön?) kalmış, Tanrının gücü ile (Tengri küçine)... kurtulmuş..."* (25) - 9) *"Çadırın içi,*

[1] *W. T h o m s e n, A. S t e i n ' s Manuscripts in Turkish "Runic" Scipts*, JRAS, 1912, s. 181-227; O r k u n, II, s. 63-100.

bacası, penceresi, manzarası (körüglüg) iyi ise..." (27). - **10)** *Ak köpüğünü saçan, güçlü erkek veya dişi deve...*" (31). - **11** "*Oğlanın, süksük (kekik) kuşunu bulması...*" (35). - **12)** "*Şafağın sökmesi, güneşin doğması ve dünyanın aydınlanması...*" (39). - **13)** "*Zenginin koyunu k u r d a rastlamış, kurdun ağzı sulanmış...*" (40). - **14)** ' '*H a n tahta çıkmış, başkend (ordu) yapmış, dört bucaktaki iyi (kişileri) toplamış...*" (41). - **15)** "*yoksul bir kişi oğlu, kazanç aramağa gitmiş, yolu yaramış (başarı elde etmiş), sevinmiş...*" (46). - **16)** "*Bir k a p l a n , av aramağa gitmiş, avını bulmuş...*" (47). Bunda Ç i n tesiri vardır. - **17)** "*Bir g ü l ü n . . . on bin gül olması...*" (48). - **18)** ' '*H a n a k ı n a (süke) gitmiş, düşmanı yenmiş, dönmüş...*" (15). - **19)** "*Adamın savaşta atı hastalanmış, k u ğ u kuşuna binerek, evine dönmüş...*" (53). Yerli ve yabancı tesir, karışmıştır. - **20)** ' '*Y i ğ i t , mızrağıyla yalın kayayı vurup, yarmış...*" (59). - **21)** "*Beyaz tekir (örüng esri) i n e k , hastalanmış, fakat buzağılamış...*" (60): *Kaderinden kurtulmuş (ülügde ozmış)*. - **22)** "*Bir rahip (uzun tonlıg) kadehinden (idiş) ayrılmış... yine buluşmuş...*" (63). **23)** "*Er, Tanrıdan dilenmiş, Tanrı kut vermiş, at ağılı vermiş...*" (71). - **24)** "*Ben bir k a r a k u ş u m , (kartalım), yeşil kaya yaylağım, kızıl kaya kışlağım...*" (78). - **25)** "*Adam, bulutlu gökte kederlenmiş (bosuşlug), gün doğunca mutlu (mengi) olmuş...*" (80). - **26)** "*Boz b u l u t yürüdü, halkın (budun) üstüne yağdı; kara bulut yürüdü... yağdı, ekinler oldu...*" (81): Yağmur yorumu. - **27)** "*Kul sözü, beğine karşı duadır. Kuzgun sözü, Tanrıya karşı bir duadır. Tanrı işitti... insan bildi...*" (83) - **28)** "*Tavlasında mutlu (kutlu) bir a y g ı r ı m . yapraklı ağaçlar yaylağım, kuşlu ağaçlar kışlağım...*" (86) - **29)** "*Oğlu, babasına anasına öfkelenmiş (öbekelepen), kaçıp gitmiş... Sonra yine gelmiş...*" (90). - **30)** "*Ben dokuz çalılığın, sığın geyiğiyim... güçlüyüm.. bunu biliniz...*" (93). - **31)** "*... geyiğim, yazlık dağıma tırmanıp yaylarım...*" (96). - **32)**. ' '*H a n'ın ordusu ava çıkmış, çayıra geyiklere girmiş, Han eliyle tutmuş...*" (97).

B. Kötüye yorumlanan rüyalar:

- **1)** "*Dağ yolunda ayı ile domuz kavga etmiş, ayının karnı yarılmış, domuzun dişleri kırılmış...*" (11). - **2)** "*Altın başlı y ı l a n ı m , alkursağımı kılıçla kesip...*" (13). - **3)** "*Büyük e v , y a n ı p , bitmiş...*" (14). - **4)** "*Er, ava gitmiş, avda düşmüş...*" (17). **5)** "*Zayıf at, semizlediği yeri hatırlayıp, kaçmış. Hırsızla karşılaşmış,... zehirlenmiş...*" (24). - **6)** "*Bir papaz (Uzun tonlu) çanını göle düşürmüş...*" (34). - **7)** ' '*İ k i ö k ü z ü bir kösteğe bağlamışlar, hareket edemeden dururlar...*" (38). - **8)** ' '*K e ç e y i suya sokmuş.., vur ve sıkıca bağla...*" (50). - **9)** ' '*D o ğ a n k u ş u (t o ğ a n k u ş) , gökten tavşan deyip kapmış, kuşun tırnağı kopmuş*" (69). - **10)** ' '*D e v e çamura düşmüş... tilki yemiş...*" (70). - **11)** "*Bir yaşlı ö k ü z ü , karıncalar kemirip, yemiş...*" (56). -**12)** ' '*A t a ters bir köstek vurulmuş, hareket edemeden, duruyor...*" (58).

- **13)** ' '*D o ğ a n , su kuşu avlamağa gitmiş. Bir k a r a k u ş kopup, gelmiş...*" (65): Kara kuş, kartal, doğandan daha büyük ve doğan için tehlikeli. - **14)** "*Sarı a t ı n kuyruğunu bağla, çevrede koşsun,... a t ı yere at 9 kat kilim bağla..., terlesin...*" (77): Atın sıkıntıya girmesi.. "*9 kat*", kutlu bir Türk sözüdür. - **15)** ' '*T u r n a kuşu konmuş, duymadan toza ilişmiş, uçamadan kalmış, oturuyor...*" (95): Turnanın sıkıntısı.. - **16)** "*Semiz a t ı n ağzı sert oldu, sahibi idare edemiyorsa...*" (101): Bu düşler de kötü yorumlanmaktadırlar.

S o n u ç : 1. Rüyaları, sayılarla eleştirirsek, karşımıza tam bir *T ü r k k ü l t ü r ü* çıkmaktadır. Bunlarda, ne bir *Ç i n ve ne de T ü r k i s t a n*'ın yerli ve köylü kültürlerinin izleri görülmektedir: *11 at, 5 deve, 5 kara kuş, kartal, 3 doğan, 4 geyik, yaylak ve kışlaklarıyla birlikte, 1 kurt, 1 keçe, 4 han, savaş ve av, 1 yiğit, 3 Tanrı gücü ve çadırı*" gibi diğerleri, Türkçe söz ve derin manalarıyla, rüya ve rüya yorumlarının, içleriyle dışlarını dolduruyorlar.

2. Yukarıdaki G ö k t ü r k rüya ve rüya yorumları, *Türk mitolojisi* bakımından da çok değerli motifleri, içlerinde toplamaktadırlar. "*Ağızdan ak köpük saçan, başı göğe değen, aşağıda yere giren, develer, ilâhî atlar vb... Uzun donlu rahipler, kaplanlar, ayı ve domuz, altın başlı yılan, simurg ve ankaya benzer kuşlar*" ise, *y a b a n c ı m o t i f l e r* olarak görülmektedirler. Ancak yabancı sandığımız bu rüya motiflerinin sayıları, çok azdır.

DEDE KORKUT'TA RÜYA VE RÜYA YORUMLARI

1. Salur Kazan'ın kötü rüyası

Göktürklerden sonra D e d e K o r k u t'a geçiyoruz. Çünkü D e d e K o r k u t O ğ z u l a r ı , karışmamış Türk kültürünün bir devamıdırlar. Burada rüyaları motif olarak alıp sıralamak, bize bir şey öğretmez. En iyisi D e d e K o r k u t'tan rüyalar ile ilgili bir kaç örneği alıp, sunmaktadır:

1) "*Bayındır Han'ın güveyisi, Ulaş oğlu Salur Kazan, kara kaygulu vakıa gördü. Sermürdi örü durdu (uykudan sıçrayıp, ayağa kalktı), aydur:...*

"*Yumruğumda talbınan ş a h i n , benim kuşumu ölür gördüm! Gökten y ı l dırım, ağ-bân evim üzerine şakır gördüm! Kuduz k u r t l a r evimi dalar gördüm! K a r a d e v e , ensemden karvar gördüm! Kargı gibi k a r a s a ç ı m , uzanır gördüm! Uzanuban g ö z ü m ü örter gördüm! Bileğimden on parmağımı k a n d a gördüm! Nece ki bu düşü gördüm, şundan beri aklım ussum dere bilmen! Hanım kardaş, menim bu düşümü yorgıl, manğa! Dedi.*

"**Yorumu:** *Kara göne aydur: "- K a r a b u l u t , tediğin senin devletindir! K a r ile y a ğ m u r dediğin, leşkerindir! S a ç , kaygıdır! K a n , karadır! kalanısın yora bilmen, Allah yorsun! Dedi*[3]..."

[3] D e d e K o r k u t Kitabı, 43.

Yukarıdaki **kötü rüyanın motifleri**, şunlardır: 1) *Şahin.* 2) *Yıldırım.* 3) *Kuduz kurtlar.* 4) *Kara deve* 5) *Kara saçın uzaması.* 6) *Saçın, gözleri örtmesi.* 7) *Bilek ile on parmağın, kan içinde görünmesi.* Bütün bunlar, *Türk mitoloji*'sinin ünlü *uğursuz* sembolleridirler. Er Sayın destanın'da, *"saçların omuzlarıma yayılmış üslü tırnaklarımı kana bulanmış gördüm"*, deniyordu[3].

Yorumu, daha değişiktir. *Kara bulut* ile *kar* ve *yağmur*, rüyanın anlatılışında geçmiyor. Bunlar rüyaya sonradan katılmıştır. Fakat iyi sembol ve yorumlardır. Bizim için önemli olan, *kara bulut, kar, yağmur* gibi tabiat varlıklarının, iyi yorumlanan belge ve alâmetler olmasıdır.

Sonuç: Yukarıdaki rüyada görülen hemen hemen bütün unsurlar, kitabımızda bir bölüm halinde görülecektir. *Şahin*, yiğitlerin bir sembolüdür. Belki de *ervahı* sayılabilirdi. *"Kara bulutun, devlet; kar ile yağmur'un ise ordu"* sayılması da, ilk kez burada görülmektedir. M.S.630 yılından önce, *"Göktürk kağanı İl Kağan'ın otağının üstüne bir yıldırımın düşmesi"*, *onun* kağanlığının sona ereceğini gösteren, bir işaret olarak sayılmıştı.

2. Dede Korkut'ta, zaferi müjdeleyen, iyi bir rüya

Bundan önceki vesikada, rüya için, *"kaygulu vakı'a"* deniyordu. Burada ise yalnızca, *"düş gördü"* deniyordu. Bu herhalde hikâyeleri söyleyen ozanların söyleyiş ayrılıklarından ileri geliyordu. Herhalde bu, daha orijinal olsa gerektir. İfade ve dili de eski ve yarı şiir halindedir. Bu metinde, *dayı-yeğen rekabeti* de, açık olarak görülmektedir. Biz rüyanın yalnızca giriş ve ana kısmını sunacağız. Rüyayı gören *Yeğenek*'in adının manası da *yeğencik* olsa gerektir:

"Yeğenek, şöyle dedi: " - Begler! Gafillice kara başım gözüm, uykuda iken düş gördü! Ala gözüm açuban, dünya gördüm:

"Ağboz atlar çapturur, alplar gördüm! Ağ ışıklu alpları, yanıma saldım!

"Ağ sakallı Dede Korkut'tan öğüt aldım! Ala yatan kara dağları aşdım! İleri yatan, Kara deniz'e girdim! Gemi yapıp, gömleğim çıkardım, yelken kurdum! İleri yatan denizi deldim, geçtim!

"Öteki kara dağın yanında alnı, başı balkır bir er gördüm. Kalkubanı yerimden örü durdum, kargı dilli öz süngümü kaptım, karşılayu ol ere vardım, karşısından ol eri sançasım vakıt denedim, göz ucuyla ol ere baktım, dayım Emen imiş, anı bildim. Döndüm ol ere selam verdim[4]..."

[3] A. İnan, *Makaleler*, s. 179. *Ayu-Bike*'nin rüyası: Proben, 3, s. 203 (metin).
[4] Dede Korkut Kitabı, 206, 207.

Bunun üzerine dayısı Yeğenek'e *"gitme oğul Düzmürd kalesini alamazsın"*, diyor. Bunun üzerine Yeğenek, *"beş akçalı ulufeciler yoldaşı"* deyip, dayısını küçümsüyor. Bütün bu konuşmalar, rüyada geçiyor. Burada *Sigmund Freud*'u hatırlamadan edemiyoruz. Yeğenek'in savaşı zaferle sonuçlanıyor: *"... Babasıyla yeğenek, gizli yaka tutuban, yiyleştiler! İki hasret birbirine buluştular! İssüz yerin kurdu gibi uluştular! Tanrıya şükürler kıldılar[5]!..."* Bu muhteşem destan ve görüntü, böylece sona eriyor.

Sonuç: Yiğidin başı ve gözü, kara ve gafillicedir, Uyanınca, dünyayı *ala gözüyle* görmeğe başlıyordu. *"Oğuzlarda uyku, bir gaflet çağıdır"*. Oğuz'un başına ne gelirse, uykudan gelir. Rüyada da akına çıkılırken *Dede Korkut öğüdü* anılıyordu. *Alplar* da uğurlu beğlerdi. *"Dağ geçme, deniz geçme"* de, bu kitapta sık sık gördüğümüz, Türk mitolojisinin bir motifidir. Bunların hepsi, uğurla yorumlanmıştır. *Dayı-yeğen çatışması* da, yine Türk destanlarının bölünmez bir motifidir.

3. Karaçuk çoban'ın rüyası"

Dede Korkut kitabında çobanlar ilâhî bir güce sahip, büyük veliler gibi görünürler. *"Ala kollu sapanları"* ile büyük taşlar atıp, düşmanlarını dağıtırlar. Dede Korkut'un baş kısımlarında rüyaya, *"kaygulu vakı'a"* denilir. Burada ise, *kara kaygulu vakı'a"* olmuştur: *"Gece yatar iken Karaçuk Çoban, kara kaygulu vakı'a gördü. Vakı'asından sermürdi (uykudan sıçrayarak kalktı), örü turdu (ayağa kalktı). Kıyan Gücü, Demir Gücü, bu iki kardaşı yanına aldı. Ağılın kapısını berkitti. Üç yerde tepe gibi taş yığdı. Ala kollu sapanın eline aldı[6]..."*

Dede Korkut'ta geçen üç rüyadan birisi de, budur. Ancak ayrıntısı yoktur. Velilik sahibi olan bu çobanın, kardeşlerinin adları da, *Kıyan-gücü*, yani *"Sel-gücü"* ile *-Demir-gücü* gibi, gerçekten görkemli ve *mitolojik* adlardı.

4. Çingiz Han'ın Dünya Hâkimiyeti ve rüyası

Az sonra Ay ve Güneş ile ilgili rüyalar üzerinde dururken, bu konuya yeniden döneceğiz. Ancak Proto-Türk devlet geleneklerini yansıtan bu önemli rüyanın vesikasını vermeden de geçemiyeceğiz. Moğolca metnin tercümesini verirken, satır aralarındaki çince karşılıkları da, göz önünde tutmak gerekir[7]:

"... Dei-Seçen, sözlerine devam etti: "- senin bu oğlunun gözleri ateşli ve yüzü de nurludur! Kaynım Yesügey! Ben bu gece bir rüya gördüm.

[5] Aynı eser, 212.
[6] *Sapan*, çobanın bir sembolü gibidir: *Dede Korkut Kitabı, 39-40.*
[7] *Moğolların Gizli Tarihi* (YCPS) : Pelliot yayını, s. 13, 161.

Bir a k - s u n g u r (şingkor), a y ile g ü n e ş i , pençeleriyle yakalamış olarak, uçup geldi ve ellerimin üzerine kondu. Bu rüyamı, rastladığım bazı kimselere anlattım ve sordum:

"- Şimdiye kadar g ü n e ş ile a y ı uzaktan gördüm. Şimdi ise bu ş a h i n (veya s u n g u r), onları tuttu, onları taşıdı ve elimin üzerine kondu. A k olarak kondu. Bu bana ne iyi ve uğurlu şeyler göstermiyor mu? Kaynım Y e s ü g e y! Bu rüya bana gösteriyor ki, sen oğlunu alarak, herhalde geleceksin! Ben, iyi bir rüya gördüm. Bu rüya sizin K ı y a t kabilesinden geldiğini gösteren, bir işarettir..."

"*Ç i n g i z H a n imparatorluğunun dayandığı m e ş r u l u k b e l g e s i*" olması bakımından, bu vesika ayrı bir önem taşır. "*Hakanlık belgesi*" olarak, ay ve güneşle ilgili diğer rüyaları, az sonra sunacağız. Bu geri Moğollar içinde yaşayan bir *Proto-Türk kültürü* ve *T ü r k devlet geleneği*, olmalıdır. Burada, "*h a k a n l ı k r e n g i olan a k l ı k*" ağır basmaktır. *Sungur*, yani buradaki moğolca *şingkor* ise, çince açıklamalarda, "*soylu, âsil şahin*" olarak tanımlanmaktadır. Biz daha çok P. P e l i o t 'nun açıklamalarına dayandık. H a e n i s c h , K o z i n ve Ahmed Temir'in yorumlarında ise, ayrılıklar vardır[8]. K o z i n , karanlık olan son satırı, "*Siz Kiyat kabilesinin r u h u şeklinde rüyama girdiniz*", diye yorumluyordu[9]. P e l l i o t ise, "*diğer Kiyatların, sizden geldiklerini*", diye bir açıklamada bulunuyordu[10]. Bizce P. Pelliot haklı idi.

KUTADGU BİLİG'DE RÜYA YORUMU

1. "Rüya, Yorumuna Göre Çıkar: K u t a d g u B i l i g , Türklerin, *İ s l a m* düşüncesinin derinliklerine daldıkları bir çağda yazılmıştır. Eserin yazarı, *Yusuf Has Hâcîb*, İslamiyetin derinliklerini çok iyi bilen, imanlı, sünnî bir saraylıdır. *T ü r k s a r a y t ü r k ç e s i* ile yazılan bu eserde, İslâmiyete zıt düşen fikirleri bulabilmek mümkün değildir. Aslında yazar, "*rüya yorumuyla gelecek hakkında haber verme*" inanışına karşıdır. Ancak kullandığı ifadede, ılımlıdır.

"*Niçin kendi kendine fena densiz (tengsiz) yoruyorsun? Ey gönlüne, nefsine hâkim (örüg)! Rüyayı nasıl yorarsan öyle çıkar*[11]..." Sabırlı nefislerini, ve gönüllerini kontrol edebilirler, rüyaların tesiri altında kalmamalıdırlar. Bir başka örnek daha sunalım: "*Rüyayı hep iyiye (yakşı) yor (yör)! Rüya, yorumuna göre varır*[12]..." Yazara göre insanlar, kötü rüya karşısında paniğe veya

[8] *Sungur (şingkor)* için bk. P e l l i o t , *Notes sur l'histoire de l'Horde d'Or*, Paris, 1950, s. 39.
[9] A. T e m i r , *Moğolların Gizli Tarihi*, s. 20n.
[10] P e l l i o t , *YCPS*, s. 161.
[11] *K u t a d g u B i l i g* , (KB) 6038.
[12] Yorumuna göre rüya: *Yörügli tüş:* KB, 4375.

ümitsizliğe kapılmamalıdırlar. Aynı görüşleri, kitabın çeşitli yerlerinde de görüyoruz[13].

2. "Yorumcular da Rüyayı, İyiye Yormalıdırlar": Yazar burada yalnızca rüya gören kişileri değil; rüyayı yorumlayanları uyarıyordu: "*Rüya yorumcusu (tüş yorguçı), düşü iyi yorarsa; rüya hep iyi gelir, (insan da) sevinir*[14]..." Rüya yorumcuları da dikkatli olmalı, insanları telaşa kaptırmamalıdırlar.

"*Y o r u m c u l a r*", Kutadgu Bilig içinde üç deyim ile karşılanırlar: *Yorguçı, yörgüçi, yörgüçi, muabbir.* Her üçü de rüya, düş tabir eden, demektir. İslamî tesir olarak *mu'abbir* sözü, *Kutadgu Bilig* içinde yalnızca iki yerde geçmektedir. Türkçe karşılıkları ise, kırka yakın yerde görülür. "*Bu tüşke yörüg yok*" sözüyle ise, gelecek hakkında haber vermeği sınırlıyorlardı[15]. Böylece **İslâmiyet ile halk inanışlarını, dengede tutuyorlardı.**

3. "Düş Görme, Düş Düşeme": Bu günkü A l t a y Türkleri bile, *tüş kördüm* derler[16]. U y g u r yazısıyla yazılmış, O ğ u z destanı içinde de öyle denir[17]. Ancak 11. yüzyıl Türklerinde, *tüş tüşemek* de, denmiyor değildi[18]. *Tüş teg*, yani "*düş gibi, rüya gibi*" anlayışı da, Türklerde yaygın ve müşterek bir anlayıştır. Kutadgu Bilig gibi B a b ü r 'de, "*vak'alar tüşmüş teg, közümke körünür erdi*", diyordu[19].

TÜRK DESTANLARINDA BAZI "R Ü Y A" T İ P L E R İ

(Orta ve Kuzey Asya Türk masallarında)

Türk destanlarındaki bütün rüyaları bir araya getirmek hem çok zor ve hem de konumuz bakımından gereksizdir. Burada bazı karakteristik rüya tiplerini sunacağız. Örnekler, bu tipler üzerinde daha da genişleyebilir. *Ortaasya Türk destanları*'ından derlenmiş olan bu rüyalar, aşağı yukarı A n a d o l u 'daki inanış ve düşüncelere de yakındır:

1. "Oğuz Han'ın annesinin rüyası": V e z i r k ö p r ü Oğuz destan'ında görülen bu rüyaya, diğer O ğ u z destanlarında pek rastlanmıyor. "*O ğ u z H a n 'ın annesi bir rüya görüyor. O ğ u z rüyada annesine m ü s l ü m a n olmasını*", söylüyor[20]. Oğuz Han'ın kendi rüyası üzerinde yukarıda durmuştuk.

[13] *K u t a d g u B i l i g* , 6001, 6003, 6038.
[14] Aynı eser, 4368: "*Gör, bu sevinir (sevnür)*".
[15] Aynı eser, 6015: "*Onurlu yaratılışı (kılkı onur) olanlar, rüyaya az inanmalıdırlar!*"
[16] R a d l o f , *Wörterbuch*, III, s. 1587.
[17] B a n g - R a h m e t i , *Oğuz Kağan Destanı*, 36, 8.
[18] Kaşgarlı Mahmud, III, s. 266. İkinci manasının yorumu için bk. B r o c k e l m a n n , *İnd.*, s. 225.
[19] *Babür-nâme:* R a d l o f , Wb., II, s. 1587.
[20] *V e z i r k ö p r ü Oğuz-nâmesi*, 9, 12.

2. "Ağaç görme": *Osmanlı* hanedanının dayandığı rüya da bir ağaç idi. Bunun üzerinde de yukarıda durmuştuk. Oğuz büyüklerinden, *"Çadır iskeleti yapan Kereküçi Koca'nın oğlu Toksırmış'ın üç oğlu vardı: Dukak, Tuğrul ve Arslan. Toksırmış bir rüya görüyor: " - Üç ağacın kökleri yerde, dalları ise gökte duruyormuş". Toksurmış uyanınca, hemen bir koyunu satıp, sadaka veriyor*[21]..."

Selçuklu hanedanının rüyası da bu olmalıdır. *Türkmenlerin Şeceresi*'nde bu rüya biraz daha değişiktir: *"Toksurmış'ın göğsünden bir ağaç göğermiş, yükselerek çıkmış, dallanmış, budaklanmış ve yapraklarla dolmuş! Sabah olunca, hemen Miran-Kâhin'e koşmuş. Kâhin de, sakın bu rüyayı kimseye anlatma, bu çok iyi bir rüyadır, demiş*[22]".

3. "Kavak ağacı" ile ilgili rüyalar, Ortaasya Türk destanlarında daha çok görülür. *Manas Han* öldükten sonra birgün dirilmişti. *Manas*'ın dirildiğinden haberi olmayan hatunu gece bir rüya görmüş ve rüyayı şöyle anlatmıştı: *"Çok karanlık geceydi birden parlak ay çıktı, çok karanlık bir gündü birden bir güneş çıktı, bir kavak büyüyerek ta göklere deg çıktı, birini sen eğmiştin kavağın dallarından, annesi tutmuştu birini kollarından, göğe çıkmış idiniz dallara tutunarak, sonra da kayboldunuz bulutlara dalarak. Benim efendim Manas toprakoldu mu dersin? Tanrı ona can verip hayat buldu mu, dersin*[23]" Başka bir Ortaasya destanında da, *"Evinin arkasındaki kavak ağacını (Pai-Terek) rüyada bir rüzgâr deviriyordu"*: Bu da iyi bir rüya olarak yorumlanmıyor[24].

4. "Orman" ile ilgili bir başka kötü rüya da şöyledir: *"Yiğit rüyasında, karanlık bir orman içerisinde, yolunu şaşırmış bir fare görüyor"*:

5. Rüyalarda "Atlar": Destanda bir yiğit rüya görüyor. Rüyasında, *"dağda, kendi atı bir türlü yürüyemiyormuş"*. Bu rüyada kötü olarak yorumlanıyor[25]. Bir yiğit de rüyasında, *"atının kuyruğunu kesilmiş görüyor*[26]. Bu da kötü bir rüyadır.

6. Rüyada "Ay, Güneş ve yıldızlar": Bu konu üzerinde, Oğuz destanını değerlendirirken de durmuştuk. Şimdi burada, birkaç örnek daha verelim:

- 1) "Aydan hâmile kalan bir genç kız, rüyada ayı, solunda görüyor": (Türk Mit.I,289). - 2) Moğolların gizli tarihinde, anlatılan bir rüyada, *"Gökte uçan*

[21] Z. V. Togan, *Oğuz destanı*, (farsça), s. 73.
[22] *Türk Mitolojisi*, I, s. 252: Ebülgazi Bahadır Han'ın, *Şecere-i Terâkime*'sinden.
[23] *Türk Mitolojisi*, I, s. 519: Manas destanı: Radlof yayını.
[24] *Proben*, IV, s. 11 (metin): Dünya ağacı'na bu Türkler, *Bay-Kavak (Pay Terek)*, derler.
[25] *Proben*, IV, s. 11/15: Terene eli, *Kozı-Körpöş* masalı.
[26] *Proben*, III, s. 203/243: *Sayın Batır:* Eski *(Burungı)* Kazak destanı.

bir doğan, ayla güneşi tutup, getirmişti. Bu rüya onların hakanlığı elde edeceklerine bir delil olarak gösterilmiştir[27]. - 3) Keloğlan rüyasında, *"başında ayı, ayağında güneşi ve kalbinde de yıldızı görüyor"*. Bu iyi bir doğumla yorumlanıyor[28]. *Keloğlan*'ın cariyesi de aynı rüyayı görüyor[29]. - 4) Bir Altay Türk destanında *"yiğit rüyasında, sağda güneşi, solda ayı ve alnında da zühre yıldızını görüyor"*[30]. Yiğitin yastığı güneye doğru konmuş olmalıdır. - 5) Turalı Boyundan derlenmiş bir destanda ise, *"bir çoban rüyada, üç yandan üç güneşin birden çıktığını"*, görmüştü[31]. Bu destanda rüyaya, *"körgön tüş"*, yani görülen düş, deniyordu.

7. Rüyada "Dağlar": Burada dağla ilgili, yalnızca bir örnek sunabileceğiz. Destanda, *"Yiğit, sağ koltuğunda Altındağ'ı sol koltuğunda da Gümüşdağ'ı tutuyormuş"*. Bu rüya da, beylik ve hakanlık belgesi olarak yorumlanmış.

8. Rüyada "Eğe": Ege, hem bir ölüm aleti ve hem de hayat sembolüdür. *Manas* destanının bir bölümü olan *Er-Töştük* destanında, yiğidin hayat ve ervahı eğede idi. Bunun için dev, *Er-Töştük*'ü öldürmek için eğeyi aramıştı. *Manas Han*'ın hatunu, *"gece rüyada bir eğe görmüş ve eğeyi koynuna koyarak saklamıştı"*. İlin büyükleri rüyayı, *"gök yeleli kurt gibi çocuğun doğacağını"*, yorumlamış, müjdelemişlerdi[32]. Başka bir destana göre, *"Manas Han'ın hatunu rüyada bir eğe görür ve eğeyi koynunda saklar. Bunun üzerine Manas dirilir ve Manas Han'dan hâmile kalır*[33].

9. Rüyadan "Kan": 1) Rüyada, *"tırnakları kana bulanmış ve saçları dökülmüş olma"*, *kötü yorumlanıyordu*[34]: - 2). Başka bir destanda, *"bazı kızlar, üzerlerinden, kan damlayan sığırlar görüyorlar"*. Bu da kötü yorumlanıyordu[35].

10. Rüyada, "Leylek ve Kuğu olup uçma" da, bilhassa *kızlar* tarafından çok görülüyordu. *"Göktürk efsanelerinde de üç kardeşten biri, leylek olup uçmuştu*[36].

[27] *Moğolların Gizli Tarihi*, 63; Pelliot yayını, s. 13, 131.
[28] Proben, III, s. 297 (metin): *Rüya satan (tüş satgan) oğlan:* Eski Kazak destanı.
[29] *Proben*, III, s. 297/355: Aynı rüya.
[30] *Proben*, I, s. 32: Destan, çok mitolojiktir.
[31] *Proben*, IV, s. 104/134: *Görülen rüya: (körgön tüş):* Turalı boyu.
[32] *Proben*, V, s. 279: *Er Töştük* destanı.
[33] *Türk Mitolojisi*, I, s. 530: Manas destanı: Radlof yayınından.
[34] A. İnan, *Makaleler*, s. 179; Proben, III, s. 203/243: *Ayu-Bike*'nin rüyası.
[35] *Türk Mitolojisi*, I, s. 75: Kuzeyindeki, eski Kırgız kültür çevresine aittir.
[36] *Proben*, III, s. 11 (metin).

11. Rüyada, "Mızrak veya silahın kırılması": Destanlarda savaştan önce böyle bir rüyanın görülmesi, iyi sayılmıyordu[37]. Er Sayın, rüyasını annesine anlatırken, "*... mızrağımı kırılmış gördüm*", diyor ve annesi de teselli ediyordu.

12. "Savaş" rüyaları: Türk destanlarında büyük yiğitler ile liderler, savaştan önce, iyi veya kötü rüyalar görürler. *Hun*, *Göktürk* hakanları ile *Çingiz Han* ise savaştan önce fal açtırmışlardı. Çin'de bu, bir gelenek halindedir. *Kargat* gölü Türklerinin destanlarında, "*Yiğit Kozu Körpöz"e annesi, "-savaştan önce uyuyarak rüya görmek gereklidir"*, *demişti*"[38]. Anadolu masallarında da buna benzeyen motifler görülür[39]. "*RÜYADA KURT GÖRME*" de, iyi yorumlanmamaktaydı: "*Bir yiğidin rüyasında, alçaktan 30 kurt; yüksekten de 40 kurt dizilmişler ve her kurt bir atış yapıyormuş*[40] .

13. "Saç dökülmesi ve tırnak kanaması" da iyi bir rüya yorumu getirmiyordu[41]. *Saç uzaması* da kötü sayılırdı[42].

14. Rüyada "Sığır" görme, ile ilgili bir düş bulamadık. Ancak "*Rüyada kan damlayan kara sığırlar görmek*", kızlar için iyi sayılmıyordu. (Bk. yk.).

15. "Rüya yarışı" üzerinde durmadan da geçemiyeceğiz. Kuzeyde *Hoca Aul* Türklerinde, *Tüş tapgan bala*, yani "*düş yorumlayan çocuk*" adlı bir masal bile vardır[43]. Turalı boyu Türklerinin bir destanında ise, "*üç kişi rüya yarışı*" yapıyorlar[44].

16. "Bir düşü üç defa görmek", o düşün gerçekliği üzerinde hiçbir kuşgu bırakmamaktadır. Bunun için destanlarda, "*bir düşü üç kez görme*" dileği yer almaktadır[45].

17. Koçun, Hakanının tahtına rüyada toslaması, yeni doğacak bir çocuğun büyüyerek, hakanı öldüreceğinin bir işareti olarak gözüküyor.

[37] *Proben*, III, s. 203/243: *Sayın-Batur* destanı.
[38] *Proben*, IV, s. 11/14: Baraba: Kargat Tereneleri.
[39] W. Eberhard, *Türkischer Volksmärchen*, Leiden, 1953. ss. 99, 133, 136.
[40] *Proben*, IV, s. 11/15: Baraba, bk. not. 38.
[41] A. İnan, *Makaleler*, s. 179. Krşl. not. 34.
[42] *Proben*, IV, s. 203/243: *Boynum kara saç ile doldu": (... tola kara şaş).*
[43] *Proben*, IV, s. 119/154: Er-Targın destanı: Eski Kazak.
[44] "*Ateşte (ot cağalay) bir vakı'a (is) gördüm! Denk, iki de kara (kara teng) gördüm! Bu rüyayı (tüş) yorumlayın (cora)!*" Kız, böyle diyor. Yorumcular: "*Halkın iyileri (caksılar), Manasını (maga) bilen baksalar, ak sakallı ağalar, başı sarıklı (malmalı) babalar*", düşünüyorlar: *Proben* III, s. 102/130: Celkildek destanı.
[45] *Proben*, IV, s. 104/135: *Körgön tüş:* Turalı boyu.

18. "Yılan görme": *-1) "Mollaların şefi, ayağını suya sokuyor, büyük bir yılan gelerek ayağını sokuyor"*[46]. **Bu düşü yorumlayanlar, öğrencilerinin isyan edip, kendisini öldüreceklerini söylüyor**[47]. 2) Başka bir "*ihtiyar da evinin dört köşesinde dört yılan görüyor*"[48]. . - 3) Yine bir Kuzey destanında ise, "*Bir yılan yolda bir yiğidin yolunu kesiyor*[49]". Yılan ile ilgili düşlerin bütünü, Türklerde kötü yorumlanır.

"*Tüş yörügi*", 11. yüzyılda, düş yorumu anlayışıyla söyleniyordu[50]. Harezmşahlar çağında ise, "*tüşün yordı*", derlerdi[51]. Bu sırada Moğolcada da, *yordu*" karşılığı olarak, "*yor-ba*", diyorlardı[52]. Kırgız Türkleri, yorum yerine, değişik olarak "*coruu*" derler[53]. Rüya çeşitleri için de, Arapça ve Farsçadan gelen, *arman* ve *kıyal (hayal)*, sözlerini kullanıyorlardı[54].

[46] *Proben*, IV, 247/307: *Aksak Timir:* Karagay Aul: "*Düşünde tahtını (tagını) bir koç tosladı (bir koçkar) süzüp,...*" Bu metinde, yorumcu için, "*tüş yurauçı*" deniyordu.
[47] *Proben*, IV, s. 121/154: *Bilgin çocuk: (Ogugan bala).* Bu kuzey Türkleri, mollaları sevmiyorlardı.
[48] Proben, IV, s. 120/156: Han, rüyayı yorumlayamıyan hilekâr mollayı, öldürtüyor.
[49] *Proben*, IV, s. 11/15: "*Eşiğimin alnında (ijigim alnında) bir sarı yılan, yoluma uzanıp, yattı*": Baraba-Kargat Türkleri.
[50] Kaşgarlı Mahmud, III, s. 18. Kutadgu Bilig, 5996: "*Gece gördüğün rüyanın yorumu (tüşünke yörügi) başka; gündüzki rüyanın yorumu başkadır...*"
[51] Zemahşerî, *Mukaddemet ül-Edeb*, (Poppe yayını), s. 212 b.
[52] Aynı eser, a. yer: Moğol dilinin en eski kaynağı olan *Moğolların Gizli Tarihi* içinde, bu sözü bulamadık.
[53] Yudahin, *Kırgız Sözlüğü*, (türkçe terc.), s. 225.
[54] Yudahin, aynı eser, s. 46, 47.

41. BÖLÜM

TÜRK MİTOLOJİSİNDE BAZI MOTİFLER

(Kader, kan, kazan, tarak, sabun, uyku, ölüp, dirilme)

Bu kitap Anadolu ile Altay inanışları arasında bir birliğin var olduğu amacına yönelmiştir. Anadolu'da doğmuş, yaşamış ve duymuş; Altay destanlarını da okumuş ve anlamaya çalışmış bir araştırıcı olarak, gördüğümüz her benzeyiş ve belgeyi, değerlendirmeğe çalıştık. Şimdi bunlardan bir kaç tane daha sunalım:

TÜRKLERİN "KADER" ANLAYIŞI

Büyük devletler kurmuş olan Türklerde kader ve kısmet, kesin olarak belirlenmiştir. Hakanlar, *"Tanrı yarlıkadığı için"*, hakan olmuştur. Aynı zamanda hakanlar, *"ülüglü"*, yani (kısmetli) kimselerdi. Ölü ise, *"kergek bolur"*, yani (vâcib olur) da, ölürdü.

Kuzey Türk destanlarında ise, henüz gelişmemiş halk inanışları ağır basıyordu. İslâmiyet ile diğer dinlerin giremediği Altay destanlarında, *"Oğlanın eline kaderi, ak yazı ile, Tanrı tarafından yazılıyordu[1]..."* Halbuki bizim kaderimiz, alnımıza yazılır. Kırgız Türklerinin bir destanında ise, *"Yiğidin ölümü, atının alnına yazılmış"*, imiş[2]. Turalı boyunun bir destanında; *"Yiğid Kara Kükül'ün karşısına bir adam çıkıyor ve ondan soruyor: "-Kara Kükül adlı bir genç varmış, benim kaderim (kastım) onu öldürmekmiş"*, diyor. Bundan sonra aralarında vuruşma başlıyor[3]. Aslında, insanların ruhu veya *ervahı (arbak)*, çoğu zaman, bir eşyaya bağlı olarak kalıyor. Anadolu masallarında da öyledir. *"Er Töştük'ün ruhu veya ölümü bir eğeye bağlıydı. Bunun için dev, bu eğeyi arıyor ve Er Töştük ile karısı da, eğeyi koruyorlardı[4]..."*

Rüya ile falda kaderi görmek ise, biraz daha geç çağlarda başlıyordu. Altın Ordu Han'ı *"Toktamış, kendisi ile ailesinin, Muradım tara-*

[1] Radlof, *Proben...*, I, s. 19. Altay destanından.
[2] *Proben*, III, s. 252/296: Birinci sahife numarası (s. 252), metne; ikincisi (s. 296) ise, tercümeye aittir.
[3] *Proben*, IV, s. 86/119. Turalı boyundan.
[4] *Proben*, V, s. 504, Manas destanından.

fından öldürüleceğini, rüyada görmüştü[5]..." Rüyalarda ölüm değil de, daha çok iyi kaderler görülüyordu. (Bk. Rüya).

TÜRK MİTOLOJİSİNDE ''KAN''

Çingiz Han, *"avucunda bir kan pıhtısı tutarak doğmuştu"*. Bu bir Türk geleneği değil; P. Pelliot'un da gösterdiği gibi, Hint mitolojisinden gelen bir motifti. Çingiz Han'dan gelen bu gelenek sonraki Türk destanlarında da devam etmiştir.

Manas Han da *"avucunda kan tutarak doğmuştu"*. Böyle doğuşlar, yerli inanışlarla da renklenerek, *"elinde kan tutarak doğanlara, Kan-çora; kül tutarak doğanlara ise, Kül-Çora adları"* verilmeğe, başlamıştı[6] Eserimizin birinci cildinde bu konular üzerinde geniş olarak durulmuştur[7]. *"Kanlı el"* ile ilgili anlayışlar ise, daha başka mitolojik köklere dayanırlar[8]. *And* törenlerindeki kanlar ise bizi burada ilgilendirmemektedir. *"Çeliğe insan kanı ile su verme"* dileği ise, Türk mitolojisinin muhteşem bir motifidir[9].

''Gözü kanlı'' sözümüzün de kökleri çok eski Türk inanışlarına dayanır[10]. *"Kara kan"* sözünde, kanın rengi için niçin kara denmiştir? Bunun üzerinde de ayrıca durmuştuk[11]. Bilindiği üzere Türklerde, *"hakanların adları ile kanları tabu idi"*. Yani kanları akıtılamazdı. Eski Türklerde tabu karşılığı olarak *"korıg*, yani *"koru* sözü kullanılırdı. Kuzey-Türk destanlarında insanların *"topuklarını kızıl kana batırma"* gibi, gelenekleri de görüyoruz[12].

Kuzey Türkler'inde halk, zaman zaman mollalara karşı, cephe almışlardı. *''Mollalar, kıskandıkları bir çocuğu kesmek istiyorlar; fakat bıçak kesmiyor. Bunun üzerine çocuk, -beni keserseniz kanım, toprakla karışır ve ondan yeni bir insan yaratılır ve sizi, öldürür diyor. Mollalar da bundan korkup, çocuğu kesemiyorlar*[13]..." Halkın gelenekleri böylece İslâmî inanışlara üstün geliyordu. Türk kozmogoni'sinde, *"Kan ırmağı"* da bir yer tutmaktadır. (B.bk.).

''Çocuğu öldürmeyip de, başka bir kanlı gömlek götürme" motifi, Anadolu masallarında da büyük bir yer tutar. Yabancı tesirlerin girme-

[5] *Proben*, IV, s. 128/164. Altınordu geleneği.
[6] B. Ögel, *Türk Mitolojisi*, I, s. 498. Manas destanından.
[7] Aynı eser, s. 516, 566.
[8] Aynı eser, s. 500. Kötü mana iledir.
[9] Aynı eser, s. 330. *Kılıca, kutluluk verme!*
[10] Aynı eser, 136. Bk. Oğuz Kağan destanı.
[11] Aynı eser, s. 533. Kan, niçin *"kara"?*
[12] *Proben*, IV, s. 197/242.
[13] *Proben*, IV, s. 120/156. Om Tatarlarından.

diği, bazı Altay destanlarında, *"Bir baba küçük oğlunu, iki büyük oğluna öldürtmek istiyor; fakat iki büyük oğlan kardeşlerini öldürmeyip, gömleğini köpek kanına bulayıp, götürüyorlar*[14]..." Bu, çok değerli bir Türk masal motifidir.

"Kanlı kafir ili", *"kanlı su"* gibi, Dede Korkut'un deyimlerini de unutmayalım. Andlaşma'larda, Kırgız Türkleri, *"Kurbanlık koyunun kanına el batırırlar"*. Anadolu da, *"kan yalaşmak"* hareketi de and ve yeminin, başka bir şeklidir. Fakat bu Türk gelenekleri içinde en eski ve görkemlisi, Yakut Türklerinde görülür: *Uşak olma ve uşaklık akdi, uşağın kendi parmağına, bıçakla bir işaret veya kertme yapması ile başlar"*. Bu konular üzerine, andlaşmalar ile ilgili bölümümüzde yeniden döneceğiz.

KAZAN VE TÜRK MİTOLOJİSİ

Kutlu kazanlar, mevki ve rütbe sembolü: Kazan, hayvancı Türklerde büyük bir rol oynar. Çok değerli bir eşyadır. Destanlarda, *"altı ve yedi kulplu kazanlar"dan çok söz açılır. Altayların kuzeyindeki şamanlar dua ederken, büyük dağları sayarlar ve kutlu şeyler arasında, "Dokuz kulaklı tunç kazan"*, yani *(Toguz kulaktıng küler kazan)*ı da sıralarlar[15]. Güneye inildikçe bu kutlu kazanların *kulakları* yani kulpları, 6 veya 7 ye düşer. Muradım destanında, *"40 kulaklı kazanda oluşan kımızdan"*, söz açılır. Bazı Türk destanlarında, kazan yerine, *"altı kulaklı oyman"* da, denir[16]. *Oyman*, kazanın biraz daha küçüğü olsa gerektir. *"Kazanın demir kulpunu tutma"*, yani *"temir çeçkini tuttı"*, demek, bir kişiye bir toplulukta, bir hak ve mevki vermektir. *Kazancı* ise, aşçı demektir. Fakat kazancı, aşçı olduğu kadar, kazana sahip olan veya yemek kazanının muhafızı da, (Kesselhüter) demektir. Bu da topluluk içinde bir mevki ve rütbedir. Hunlardan Ortaasya'da da, üç ayaklı birçok *kutlu kazanlar* bulunmuştur.

TÜRK DESTANLARINDA ''TARAK''

Rüyalar ile ilgili bölümümüzde, *saç dökülmesi* ile *saç taramanın* iyi yorumlanmadığı üzerinde durmuştuk. Kırgız Türklerinin *Baksı* yani şamanlarının dualarında da, *"güneşte saç tarama"* diye bir öğüd görüyoruz[17]. Belki de bu ahlak ve edeb dolayısiyle yasak edilmişti. Saçını tarıyacaksan, evde ta-

[14] *Proben*, I, s. 12, 31/59. Destan, göklerde geçer.
[15] Prof. Abdulkadir İnan, *Şamanizm*, s. 125, satır: 15.
[16] *Proben*, IV, s. 59/73.
[17] *Proben*, III, s. 49. Kırgız *baksı* dualarından.

ra, der gibi.. Yoksa destanlarda, *"altın tarakla saç tarayan Han kızlarından"* sık sık söz açılmaktadır[18].

"Devlerin tarağını isteme" A n a d o l u masallarında da sık sık görülen bir motiftir: Ortaasya'da da, *"Bir adamın küçük oğlu bir Hana oğulluk oluyor. Gezerken bir dalda iki altın yumurta görüyor. Bir ses ona, "eğer A l t ı n t ı r n a k l ı B e y veya H a n k ı z ı n ı n (P i i - k ı s) tarağını kendisine getirecek olursa, yumurtaları vereceğini söylüyor*[19]*..."* Yumurta yabancı; diğer motifler ise yerli gibi görünüyorlar.

"Tarakla orman yapma" motifi de, A n a d o l u ile O r t a ve K u z e y Türk destanlarının, en yaygın olarak görülen bir motifidir: *"Dudar-Kız, kendini kovalayan devin önüne bir t a r a k atıyor ve devin önünde büyük bir orman oluyor*[20]*...* Aynı motifi, A n a d o l u masallarında da sık sık görüyoruz[21].

İnsan yağından s a b u n yapma

Bu, A n a d o l u masallarında çok yaygın olan bir motiftir. Bu inanışı, K u z e y T ü r k destanlarında da görüyoruz: *"Bir dev insanları toplayıp, zındana attırıyor. İnsanların semizlerinden, s a b u n yaptırıyordu"*[22].

TÜRK MİTOLOJİSİNDE "UYKU"

D e d e K o r k u t kitabında, O ğ u z 'un başına her tehlikenin uykudan geldiği söylenir. K u z e y Türk destanlarında ise, kutlu yiğitler uyuyarak, çabucak büyüyorlardı. Turalı Boyunun *Kara-Kükül* destanına göre, *"Kara-Kükül, 14 yaşına kadar uyudu... Ondan sonra sahtiyan çizmesini (itig) giyindi ve 12 gün, 12 gece yürüdü... Evlendi ve karısı ile 7 gün, 7 gece yine uyudu... Bir ay, bir saat gibi geçti ...Kalktı, "Benim ömrüm savaşsız, böyle yele, rüzgara gidiyor", diyerek savaşacak bir alp aradı..."* Asıl destan, bu uzun uykulardan sonra başlamaktadır. Alpler uyudukça, güç kazanmış olmalıydılar[23].

TÜRK MİTOLOJİSİNDE VE YİĞİTLİK DESTANLARINDA ÖLÜP-DİRİLME

Bu konuda biz bilinenleri, yeniden yazacak değiliz. Türk mitolojisinde d i r i l m e, âdi ve sıradan insanlar için değil, daha çok alpler ve yiğitler için di-

[18] *Proben*, III, s. 322/403. Türklerde, *saç tarama* ve *örme*, önemlidir.
[19] *Proben*, IV, s. 3/5. K ı r g ı z destanından.
[20] *Proben*, III, s. 317/382.
[21] W. E b e r h a r d, *Typen Türkischer Volksmärchen*, 168 vd.
[22] *Proben*, IV, s. 92/119. T u r a l ı boyundan.
[23] *Proben*, IV, s. 85/110 vd.

lenmiş ve istenmiştir. A t l a r, savaşta ve uğraşta yiğitlerin en yakınlarıdır. Bunun için, *ölen yiğidi, atı diriltir veya diriltmek için elinden gelen herşeyi yapardı.* Yiğid ölürse, atı ile birlikte gömülmek ister. At uçar, düşmanı yok eder. Bazan da atın biri, sahibinin ölüsünü beklerken; diğeri de gider, gerekli ilacı getirir. Türk destanlarında bunlar, üzüntüler, ağlayışlar, sevgiler, arkadaşlıklar, dile getirilerek anlatılır:

S a h i b i n i d i r i l t e n a t l a r : *"S u n S a r ı A l p gelip, bir yiğidin ülkesini alıyor. Yiğidin kız kardeşi, S a r ı A l p 'a, gönül veriyor. Kardeşini öldürmek için, yalandan hastalanıyor. İ l a ç olarak da, "T a n r ı n ı n G ö k K u y r u k l u K u r t " unun ciğerini, ilaç olarak istiyor. Kurtla oğlan vuruşuyorlar, kurt oğlanı yaralıyor; sonra da bir kör bıçakla kesiyor. Fakat at, oğlanı diriltiyor"*, Bundan sonra destan yine devam ediyor[24]. Bu destan, içinde Türk gelenek ve inanışlarının, en güzellerini toplar.

Başka bir destanda da, *"Yiğid yolda savaşıyor, yaralanıyor ve ölüyor. A t ı n biri, yiğidin başında bekliyor ve b e k ç i l i k yapıyor. Diğeri de, h a b e r c i olarak, yiğidin bir Han kızı olan karısına, haber veriyor. A t ile H a n k ı z ı geliyorlar ve yiğidi dirilterek eve dönüyorlar*[25]*..."*

M a n a s destanının bir bölümü olan *E r - K ö k ç e* destanında ise, *"at uçar ve savaşır. Savaşta E r - K ö k ç e ölür. Bunun üzerine atı uçar ve düşmanın d e m i r e v i 'ni yıkar. Ondan sonra da sahibini diriltir*[26]*..."* At, savaşta Türk yiğitlerinin en yakın arkadaşıdır. Aşağıda da göreceğimiz gibi S a y ı n B a t ı r destanında yiğit, kendini atı ile birlikte gömdürüyordu.

D ü ş m a n g e l i n c e d i r i l m e : *Ö l ü m , A l l a h ı n e m r i d i r .* Türk destanlarında, herkes *ölümsüz* değildir. Ancak yiğid, düşman geldi diye diriliyor, vazifesini yapıyor ve ondan sonra yine sonsuz ölüme kavuşuyordu: *"K ö d ö n H a n , oğlunu bağlatmak için, bir ihtiyarı öldürüyor. İhtiyarın derisini yüzdürüyor ve ondan ip yaptırarak, oğlunu bağlatıyor. Bunu gören yiğid, kızıyor ve K ö d ö n H a n 'ı öldürüyor. Ancak aldığı yaralarla, kendisi de ölüyor. Fakat bu sırada, ülkesine düşman gelince, diriliyor. Düşmanı yendikten sonra, yine sonsuz ölüme kavuşuyor*[27]*..."*

T a r i h ve e f s a n e , Türk destanlarında çoğu zaman içiçe girmiştir. Korkunç K a l m a k akınları, Ortaasya'daki Türk kavimlerini, korku ve dehşet içinde bırakmıştı. S a y ı n B a t ı r, Kalmaklara karşı, K ı p ç a k Türkleri ile anlaşır: *"S a y ı n B a t ı r, K a l m a k ' larla savaşırken, ölür ve yine diri-*

[24] *Proben*, III, s. 273/325. K ı r g ı z destanından.
[25] *Proben*, IV, s. *Proben*, IV, s. 76/96. B a r a b a Tatarlarından.
[26] *Proben*, V, s. 100/128 M a n a s destanından.
[27] *Proben*, IV, s. 55/68.

lir. Zaman zaman a t ı ve z ı r h ı ile konuşur. Ayrıca T a n r ı ona, savaşırken üstün bir güç verir[28]*.*"

A k - K ü b e k destanında ise yiğid, belki de güç almak için, "*A t ı ile birlikte kendini mezara gömdürür ve bir hafta sonra, mezarı yeniden açtırıp çıkar...*" *(Pb.4,152/192)*". Aslında bu masal, çok mitolojik bir destandır.

"G e y i ğ e i l a ç v e r m e" de, Türk destan edebiyatının çok güzel motiflerinden biridir: "*Bir geyik gelip, kötürüm yavrusu için, kimsesiz bir yiğidden i l a ç istiyor. Yiğid gezip, dolaşıyor, bu ilacı bularak, yavruyu iyileştiriyor*[29]*...*"

Aslında Türk destanlarında ölümsüzlük yoktur. Ölüm, herkes için gerektir. Ancak bir savaş veya c i h â d ı tamamlamak için, ölünse bile dirilmek gerekli idi. Bunun örnekleri çoktur.

[28] *Proben*, IV, s. 213/253.
[29] *Proben*, IV, s. 78/98. O m Tatarlarından.

KISALTMALAR

AASF	Annales Academiae Scientiarum Fennicae.
ABAW	Abhandlungen d. Bayerischen Akademie der Wissenschaften.
AM	Asia Major.
AUFA	Annales Universitatis Fennicae Aboensis.
CA	Central Asiatic Journal.
DK	Dede Korkud.
DS	Derleme sözlüğü.
EO	Etnograficeskoe obozrenie.
FUF	Finnisch-Ugrische Forschungen.
İZVSORGO	Izvestiya Vostoçno-Sibirskago otdela Rusk. geogr. obşçestva.
JA	Journal Asiatique.
JS	Jivaya Starina.
DAN.-B	Dokladı Akademeii Nauk, ser. V.
KB	Kutadgu Bilig.
KCSA	Körösi Csoma Archivum.
MK	Mahmud Kaşgarî.
OZ	Ostasiatische Zeitschrift.
PB	Radlof, Proben.
SE	Sovetskaya etnografiya.
SPb	Senpetersburg.
SS	Sibirskiy sbornik.
TP	T'oung-pao.
TT	Türkische Turfan-Texte.
Ths-II	Thomsen-Stein-II.
TS	Tarama Sözlüğü.
UZKU	Uçeniya zapiski kazanskago Universiteta.
VDİ	Vestnik drevney istorii.
Wb	Radlof, Wörterbuch.
YCPS	Yüan-ch'ao pi-shih (Moğolların gizli tarihi).
ZRGO	Zapiski Ruskago geograficeskago obşçestva.
ZVSORGO	Zapiski Vostoçno Sibirskago otdela Russkago arheologiçeskago obşçestva.

BİBLİYOGRAFYA

Abu Hayyan, *Kitab al-idrâk li-lisân al-Atrâk*, A. Caferoğlu yay., İstanbul, 1931.

Adrianov, A.V., *Puteşestvie na Altay i za Sayanı, v* 1881 g., (ZRGO po otd. etn., XI), St. Pbg.

Agapitov, N.N., ve Hangalov, M.N., *Şamanstvo u Buryat Irkutshoy gubernii* (IVORGO, XIV, 1-2). Irkutsk, 1883.

Ahmed Vefik Paşa, *Lehçe-i Osmanî*, İstanbul, 1306.

Anderson, Walter, *Nordasiatische Flutsagen*, Acta et commentationes Universitatis Dorpatensis, B. IV, 3. Dorpat, 1923.

Anohin, A.V., *Şamanizm u Teleutov*, SJ, 1913, Nr. 253, Tomsk.

______, *Materialı po Şamansvu u Altaytsev*, SMAE, IV, Leningrad, 1924.

______, *Duşa i ce svoystva po predstavleniyu Teleutov*, SMAE, 1929, VIII.

Anuçin, V.İ. *Oçerk Şamanstva u Yeniseyskih Ostyakov*, SMAE, II, 2.

Arat, R. Rahmetî, *Göklen* (maddesi.) İ.A.

Aristov, *Zametki ob etniçeskom sostave Tyurskih plemen i narodnostey*, JS, 1896, III-IV.

Asım Efendi, Mütercim, *Burhan-ı katı*, İstanbul, 1335.

______, *Kamus tercümesi*, I-IV, İstanbul, 1305.

Bang, W., *Vom köktürkischen zum osmanischen*, ABAW, 1917, s. 1-62; II-III, 1919, s. 1-79; IV, 1921, s. 1-26.

______, *Manichäische Hymnen*, *Museon*, 1925, 38, s. 1-55.

______, *Türkische Turfan-Texte*, I-VI, SPAW, Berlin, 1929-1931.

______, und Rachmati, G.R., *Die Legende von Oghuz-Kaghan*, Berlin, 1932; Türkçe tercümesi: *Oğuz-Kağan destanı*, İstanbul, 1936.

______, ve Rahmeti Arat, *Türlü cehennemler üzerine uygurca parçalar*, Türkiyat mecmuası, 1937, IV, s. 251-264.

Banzarov, D., *Çernaya vera ili şamanstvo u Mongolov*, St. Pbg. 1891.

Barthold, W., *Ortaasya Türk tarihi hakkında dersler*, İstanbul, 1927.

Bazin, M., *Notes sur les mots "Oghuz" et "Türk"*, Oriens, 1953, VI, s. 315-322.

Bergman, B., *Nomadische Streifercien unter den Kalmücken*, Riga, 1804-1805.

Bernştam, A.N., *İstoriçeskaya provda v legendi ob Oguz-Kagane*, CE, 1935, 6, s. 35 v.d.

Bertels, *Kosmiçeskic mifı v gazeli Baba-Kûhi*, DAN.-B., 1925, s. 43 v.d.

Biçurin (Yakinev), N. Ya., *Sabraniya svedeniy o narodah.*, II, Moskova-Leingrad,

Bogera, V.G., *The Chukchee*, New York, 1904.

Boodberg, Peter A., *Marginalia of the histories of the Northern dynasties*, HJAS, 1939, 4, s. 230-238.

Böhtling, O., *Über die Jakutischen Sprache*, II, Leipzig.

Budagov, Lazar, *Sravnitelnıy slovar Turetsko-Tatarskih nareçiy*, I-II, St. Pbg., 1869-1871.

Bundahişn, terc. F. Justi, Leipzig, 1861.

Bretschneider, F., *Mediaeval researches from Eastern Asiatic sources*, I-II, London, 1910.

Brockelmaun, C., *Altturkestanische Volksweisheit*, OZ, 1920, s. 49-73.

______, Mahmûd al-Kasgaris Darstellung des türkischen Verbalbaus, KCsA, 1921, s. 26-40.

______, *Altturkestanische Volkspoesie*. I, Asia (Probeband), 1923, s. 3-24; II, AM., 1924, s. 24-44.

Caferoğlu, A., *Uygur sözlüğü*, İstanbul, 1934.

Cahen, Cl., Le *Malik-nâmeh et l'histoire des origines Seljukides* Oriens, II, I, s. 35-65.

Castrén A.M., *Nardische Reisen und Forschungen*, I-IV, St, Pbg., 1853-1857.

Chavannes, E., *Le Nestorianisme et l'inscription de Kara-Balghasun*, JA, 1897, s. 43-85.

———, Le cycle Turc de douze animaux, TP, 1906, 74 s.

———, Documents sur les Tou-kiue (Turcs) occidentaux, S., Pbg., 1903; Notes additionnelles, TP, 1904, s. 110, v.d.,

———, et P. Pelliot, *Un traité Manichéen*, JA, 1913, s. 99-199, 261-383.

Ch'i-tan kuo-chih, Sao-yeh shan-fang yayını.

Chou-shu; Chou (M.S. 557-581)Sülâlesi tarihi.

Codex Comanicus: C. Geza Kuun, Pudapest, 1880. Ayrıca bk. Grönbech yayını.

Le Coq. *Chuastuanift*, Berlin, 1911.

———, *Türkische Manichaica aus Chotscho*, I-III, Berlin, 1912-1922.

Culloch, J.A., Encycl, o Religion and ethies, VIII, s. 886 vd.

Cuveynî, Alâeddin Ata Melik, *Tarih-i cihangûşa*, M. Kazvini yayını, I-III, GMS, Leiden, 1916.

Dameyev, D.D., *Legenda o prishojdenii Şamanizma i padenii volşebstva*, BS, Irkutsk, 1927, III-IV.

Darmsteter, J., *Le Zend-Avesta*, I-III, Paris, 1892-1893.

Dede Korkut Kitabı: 1) Kilisli Rıfat Bey yayını, İstanbul, 1332. 2) Orhan Şaik Gökyay, İstanbul, 1938. 3) E. Rossi yay., Vatikan, 1952. 4) M. Ergin yay., I-II, Ankara, 1958, 1963; I, Ankara, 1964.

Derleme Dergisi, T.D.K., I-V: *Söz derleme dergisi*, Ankara, 1957.

İbn Devâdârî Ebûbekr, *Dürer ut-ticân gurer ut-Tevârih il-Ezmân*, Süleymaniye, Damad İbrahim Paşa Ktp., Nr. 913.

Direnkova, N.P., *Bear worship among Turkish tribes of Siberia*, Proceedings of the intern. congress of Americanists, 1928.

———, *Kult ognya u Altaysev i Teleut*, SMAE, VI, 1927.

———, *Poluçeniya Şamanskogo dara po vozzrenijam Turetskih plemen*, SMAE, 1030, IX.

———, *Ptitsa v kosmogoniçeskih predstavleniyah Turetskih plemen Sibiri*, Leningrad, 1931.

Diosegi, V., *K voprosu o borbe Şamanov vobraze jirotnih*, Acta Orientalia, 1952, II, 2-3, s. 305 v.d.

Divaev, Ebubekir, A., *Baksı, EO, 1907, s. 14 v.d.*

———, *Zaklenanie i prizıv vetra. EO, 1910, Nr. 1-2.*

D'Ohsson, M., L'histoire des Mangoles, La Haye-Amsterdam, 1834-1835.

Donner, O., *Über die Jenissei-Ostjaken und ihre Sprache*, JSFOu, 1930, XLIV, 2.

———, *Über sogdisch "Nom", "Gesetz", und Samoyedish "Nom", Himmel, Gott*, Helsinki, SO, 1925, 1.

Eberhard, W., *Çin'in Şimal komşuları*, Ankara, 1942.

———, *Kultur und Siedlung der Randvölker Chinas*, Leiden, 1942.

———, *Lokat Kulturen im alten China*, Leiden, 1944.

———, Şato Türklerinin kültürü hakkında, Belleten, 1945.

———, *Das Toba-Reich Nordchinas*, Leiden, 1949.

———, *Typen türkischer* Volksmärchen, Wiesbaden, 1953.

Ebül-Gazi Bahadır Han, *Histoire des Mongoles et des Tartares*, publié par Baron desmaisons, St. Pbg., 1874.

———, *Şecere-i Terâkime*, Fotokopi, İstanbul, 1937.

———, *Şecere-i Terâkime*, Yayınlayan: A.N. Kononov, Mosk. -Leningr., 1958.

Edgüer, Rıdvan Nafiz, *Oğuz destanından bir parça*, Türk Tarih, Arkeologya ve Etnoğrafya dergisi, II, s. 243-249.

Erzi, Adnan S., *Ak-Koyunlu ve Kara-Koyunlu tarihi hakkında araştırmalar*, Belleten, 70, s. 190 v.d.

Gabain, A.v., *Die uigurische Übersetzung der Biographie Hüentsangs*, V. Kap., SBAW, 1935, s. 151-180; 1938, s. 371-415.

———, *Alttürkische Grammatik*, Leipzig, 1941.

Galsan-Gombboyev, *O drevnih mongolskih obuçayah i suveriyah*, ZAO, 1859, XIII.

Gerdizi: Yayınlayan, W. Barthold, *Otcet o poezdke Sredney Azii*, St. Pbg., 1897.

Georgi, G.J., Bemerkungen auf einer Reise im Russischen Reiche, St. Pbg., 1775.

Gorohov, N., *Jurjung-Uolan*, IVSORGO, İrkutsk, XV, 5-6, 1885.

———, *Materialı dlya izuçeniye Şamanstva v Sibiri*, IVSORGO, XIII, 3, 1883.

Granet, M., *La pensée Chinoise*, Paris, 1934.

De Groot, J.J.M. *Die Hunnen der vorchristlichen Zeit*, Berlin-Leipzig, 1921.

———, *Die Westlande Chinas*, Berl, Leipzig, 1926.

Grumm-Grçimailo, *Zapadnaya Mongoliya i Urıyankhaiskiy kray*, I-III, St. Pbg., 1914-1930.

Gölpınarlı, A., *Pir Sultan Abdal*, İstanbul, 1943.

———, *Yunus Emre ve Tasavvuf*, İstanbul, 1961.

———, *Hacı Bektaş vilâyetnâmesi*, İstanbul, 1962.

Gökyay, Orhan Şaik, *Han-nâme*, Necati Lugal Armağanı, Ankara, 1968, s. 315 v.d.

Haenisch, E., *Geheime Geschichte der Mongolen*, I-III, Leipzig, 1939.

Hamilton, J., *Les Ouigours à l'époque des Cing Dynasties*, Paris, 1955.

———, *Toquz-Oghuz et On-Uygur*, JA, 1062, s. 23-63.

Hangalov, M.N., *Novye materialı o Şamanste u Buryat*, ZVSORGO, Irkutsk, 1890, II, 2.

Hansen, O., *Zur Sogdischen Inschrift auf dem dreisprächigen Denkmal von Kara-Balgasun*, JSFu, 1930, XLIV, 2.

Hermann, A., *Die älteste türkische Weltkarte* (1076 n. Chr.) İmago Mundi, 1935.

Hirth, F., *Hunnenforschungen*, KSz, 2. s. 81-91.

———, *The story of Chang K'ien*, JAOS, 1917, s. 89-152.

de Harlez, Ch., *La religion national des Tartares Orientaux*, Paris, 1887.

Harva, U., *Die religiçsen Vorsellungen der altaischen Völker*, Helsinki, 1938. Bk. U.

Holmberg, U. *Der Baum des Lebens*, AASF, 1922, XVI.

———, *Siberian mythology*, Boston, 1927.

———, *The Shaman costume and its significance*, AUFA, 1922, I, 1.

Houtsma, M. Th., *Ein türkisch-arambischer Glossar*, Leiden, 1894.

———, WZKM, II, 1888, s. 221-226.

Hudûd al-'alam, terc. V. Minorsky, London, 1937.

Hudyakov, I. A., *Verhoyanskiy sbornik*, ZVSORGO, I, 3, Irkutsk, 1890.

İlminskiy, N. N. *Rabguzî, Kısas ül-Enbiya*, Kazan, 1859.

İnan, Abdulkadir, *Orun ve ülüş meselesi*, Türk Hukuk ve İktisad Tarihi Mecmuası, 1931, s. 121-133.

———, *Makaleler ve İncelemeler*, Ankara 1968.

———, *Al ruhu hakkında; Türk mitolojisinde şerir bir ruh*, T. Tarih, Ark. ve Etnografya dergisi, 1933, I.

———, *Altayda Pazırık hafriyatında çıkarılan atlar...* T. Tarih Kongresi, İstanbul, 1943.

———, *Yakut Şamanizmindeki "İj-Kul"*, Türkiyat Mecmuası, 1943, 3.

———, *Tarihde ve bugün Şamanizm*, Ankara, 1945.

———, *Müslüman Türklerde Şamanizm kalıntıları*, İlahiyat Fak. Mecm., 1952, 4.

İnostrantsev, K. A., *Korkud v istorii i leganda*, ZVO, 1911, 20, 1.

———, *Neskolko slov o verovaniyah drevnih Turok* SMAE, 1918, V, 1.

Ionov, V. M., *duh-hozyain lesa u Yakutov* SMAE, 1916, IV, 1.

———, K voprosu ob izuçenii dokristianskih verovaniy Yakutov, SMAE, 1918, V, 1.

———, *Orel po vozzreniyam Yakutov*, SMAE, 1910, I, 16.

———, *Medved po vozzr. Yakutov, JS, 1915, 3.*

İvanov, S. V., Materialı po izobrazitelnomu iskustvu narodov Sibiri (XIX.-XX v.), Moskova, 1954.

Jirmunskiy, V. M., *Sir-Derya boyunda Oğuzlara dair izler*, Terc., İ. Kaynak, Belleten 26, 99, s. 471-483.

———, *Manas*, Moskova, 1960.

Jitetskiy, I. A., *Oçerki bıta Astrahanskih Kalmukov*, Mosk., 1893.

Jochelson, V., *Kumiss festivals of the Yakut, ...* New York, 1900.

Julien, St., *Documents historique sur les Tou-kioue (Turcs)*, JA, 1864, s. 325 v.d.

Kagarov, E. G., *Mongolskie "Obo"'i ih etnograf, eskie paralleli*, SMAE, 1927, VI.

Kafesoğlu, İbrahim, *Harezmşahlar Devleti*. Ankara, 1956.

______, *Selçuk'un oğulları ve torunları*, Türkiyat Mecmuası, XIII, s. 117-130.

Karahan, Abdulkadir, *İslâmiyette 40 adedi hakkında*, İst. Üniv. Edebiyat Fak. Dergisi 1951, 4, 3.

Karunovskaya, L. E., *İz Altayskih verovaniy i obryadov, ...*, SMAE, 1927, VI.

Karjalainen, K. F., *Die Religion der Jugra-Völker*, FFC, Nr. 41, 44, 63, Porvoo, 1918.

Kaşgarî, Mahmûd, 1) Kilisli Rıfat Bey yayını, İstanbul, 1333. 2) C. Brockelman *Mitteltürkischer Wortschatz nach Mahmûd al-Kaşgarîs*, Leipzig, 1928. 3) B. Atalay terc., I-IV. Ankara, 1941-43.

Katanov, N. F. *Otçet o poyezdke 1896 g. v Minusinkiy okrug*, UZKU, Kazan, 1897.

______, *Skazaniya i legendı Minusinskih Tatar*, SS, 1887.

______, *Ukazetel sobstvennih imen*, St. Pbg., 1888.

______, *Über die bestattungsgebräuche bei den Türkstämmen.*, KSz, 1900, 1.

Klaproth, J. *Über die sprache und Schrift der Uiguren*, Paris, 1820.

Klementz, D. A. *Neskolko ebrazsov bubnov minusinskih inorodsev*, ZVSORGO, 1890, II, 2.

______, *Buryat*, Encyclopaedia of religion and ethics, III, s. 1-16.

Koblov, J., *Mifologiya Kazanskih Tatar*, Kazan, 1910.

Kohn, A., *Die Karagassen des kleinen Altaigebirges*, Globus, 1873, XXIV.

Kononov, A.N., *Rodoslovnaya Turkmen (Şecere-i Terrâkime)*, Mosk. Leningrad, 1958.

Köprülü, M.F., *Türk edebiyatında ilk mütesavvifler*, İstanbul, 1919.

______, *Bemerkungen zur Religionsgeschichte Kleinasiens*, Mitteilungen zur Osmanischen Geschichte, Wien, 1921-1922, 20 s.

______, *Anatolische Dichter in der Seldschukenzeit, 1. Şeyyad Hamza*, KCsA, 1920, 8 s.

______, *Les origines du Bektachisme: Essai sur le development historique de l'hétérodoxie*

______, *Musulmane en Asie Mineure*, Paris, 1926, 25s.

______, *Türk edebiyatı tarihi*, İstanbul, 1928.

______, *İnfluence du Chamanisme Turco-Mongol sur les ordres mystiques Musulmans*, İstanbul, 1929.

______, *Erzurumlu Emrah*, İstanbul, 1929.

______, *Gevherî*, İstanbul, 1929.

______, *Kayıkçı Kul Mustafa ve Genç Osman vakası*, İstanbul, 1930.

______, *Altın küpeli Oğuz Beğleri*, Azerbaycan yurt bilgisi, 1932, II, s. 10-21.

______, *Ozan*, Azerbaycan yurt bilg., 1932, II, s. 133-140.

______, *Arslan, âsa, Kalaç* maddeleri, İsl. Ansiklopedisi.

Krotkov, N., *Kratkiya zametki o sovremennom sostoyanii Şamanstva u Sibo, Jivuşçih v İliyskov oblasti Tarbagatae*, St. Pbg., 1912.

Kutagu-Bilig, R. Rahmeti Arat yayını, I, İstanbul, 1947. Bk. W. Radlof.

Landışev, S., *Kosmologiya i feogoniya Altaysev yazıçnikov*, PS, Kazan, 1886.

Laufer, B., *Sino-Iranica*, Chicago, 1920.

______, *Zur buddhistischen Literatur der Uiguren*, TP, 1907, 21s.

______, *der Cyclus der 12 Tiere auf einem altturkestanischen Teppich*, TP, 1909, 17.

______, *Jade*, Chicago, 1912.

______, *Chinese clay figures*, Chicago, 1915.

Lehtisalo, *Entwurf einer Mythologie der Jurak-Samoyeden*, MSFOu, 1927, LIII.

Levşin, A., *Opisanle Kirgiz-Kaysakskih ord i stepey*, St. Pbg., 1833.

Liao-shih; Liao Sülâlesi (M.S. 907-1119) resmî tarihi.

Liu Mau-tsai, *die chinesischen Machrichten zur Geschichte der Ost-Türken (T'u-küe)*, II-II, Wiesbaden, 1958.

Malov, S.E., *Neskolko slov o Şamanstve u Turetskago naseleniya Kuznetskago uyezda Tomskoy gubernii*, JS, 1909, II-III.

______, *Ostatki Şamanstva u Jeltih Uygurov*, JS. 1912.

______, *Şamanstvo u Sartov Vostoçnago Turkestane*, SMAE, 1918, V, 1.

Marquart, J., *Guncainî's Berich über die Bekehrung der Uiguren*, SBAW, 1912, s. 486-502.

Maynagaşev, S.D., *Zagrobnaya jizn po predstavl. Turetskih plemen Minusinskago kraya*, JS, 1915.

______, *Jertvoprinoşenie nebu u Beltirov*, SMAE, 1916, III.

Middendorf, A. Th. v., *Reisen in den äussersten Norden und Osten Sibiriens*, I-IV, St. Pbg., 1851-1875.

Moğolların gizli tarihi, A. Temir terc., Ankara, 1948.

Munkacsi, B., *Der Kaukasus und Ural als "Gürtel der Erde"*, KSz, 1900, 1.

______, *Die Weltgottheiten*, KSz, IX.

Müller, F. W. K., *Uigurica*, I-IV, Berlin, 1909-1931.

______, *Der Hofstaat eines Uiguren-Königs*, Festschrift für V. Thomsen, Leipzig, 1912, s. 207 v.d.

Nemeth, Gyula, *Attila ve Hunlar*, terc. Ş. Baştav, İstanbul, 1962.

Odoric de Pardenon, *Les voyages XIVe siécle du... Odoric de Pardenon*, yay, H. Cordier, Paris. 1891.

Orkun, H. N., *Oğuzlara dair*, Ankara, 1935.

______, *Eski Türk yazıtları*, I-IV, İstanbul, 1936-1941.

Ostroskiy, P. *Etnografiçeskie zametki, o Tyurkah Minusinskago kraya*, JS, 1896, 2-4.

Ögel, B., *Uygurların menşe efsanesi*, Dil ve T.C. Fak. Dergisi 1947.

______, *Büyük Hun İmparatorluğu Tarih I.*

______, *Doğu Göktürkleri hakkında notlar*, Belleten, 1957.

______, *Türk kültür tarihi*, Ankara, 1962.

______, *Türk Mitolojisi I.*

______, *Sino-Turcica*, Tai-Pei, 1964.

Önder, Mehmet, *Anadolu efsaneleri*, Ankara, 1966.

Pallas, P.S., *Reise durch verschiedenen Provinzen des russischen Reiche*, I-III, St. Pbg., 1776.

______, *Sammlungen hist. Nachrichten über die mongolischen Völkerschaften*, I-II, St. Pbg., 1776-1801.

Patkanov, S. Die *İrtysch-Ostyaken und ihre Volkspoesie*, I-II, St. Pbg., 1897,

Pekarskiy, E. K., *Slovar Yakutskogo yazıka*, I-III, St. Pbg., 1907-1927; *Yakut sözlüğü*, I, Ankara, 1945.

Pelliot, Paul, et Chavannes, E., *Un traité Mani héen retrouvé en Chine*, JA, 1912-13, s. 360 v.d.

Pelliot, P., *L'origine de T'ou-kiue, noms Chinois des Turcs*, TP, 1915, 5s.

______, *A propos des Comans*, JA, 1920, s. 125-185.

______, *Neuf notes sur les questions d'Asie Centrale*, TP, 1930, s. 12-56.

______, *Sur la légende d'Ughuz Khan en écriture Ouigoure*, TP, 1930, s. 247-353.

______, *Notes sur l'histoire de la Horde d'Or*, Paris, 1949.

______, *Histoire sécrete des Mongols*, Paris, 1949.

______, *Histoire des campagnes de Gengis-Khan*, Paris, 1950.

Plano Carpini, *Reise*, F. Rische terc., Leipzig, 1930.

Poppe, N. N., *Mongolskiy slovar Mukaddimat al-Adab, Zamahşarî*, I-II, Mosk.- Leningrad, 1938-1939.

Potanin, G. N., *Oçerki severo-zapadnoy Mongolii*, I-IV, St. Pbg., 1887-1883.

Potapov, L., *Kult gor na Altaye*, SE, 1946, 2.

Priklonskiy, V. L. *Tri goda v Yakutskoy ablasti*, JS, 1890-91.

Radlof, W., *Versuch eines Wörterbuches der Türk-Dialecte*, I-IV, St. Pbg., 1893-1911.

______, *Proben der Volksliteratur der türkischen Stämme Südsibiriens*, I-IX, St. Pbg.

______, *K voprost ob Uigurah*, Prılojenie k LXXII tomu, Zapisok İmp. Akademii Nauk, St. Pbg., 1893, nr. 2.

______, *Das Kudatku-Bilik*, H-H, St. Pbg., 1900-1910.

______, *Sibirya'dan*, terc. A. A. Temir, I-II, 1964.

Ramstedt, G. J., *Kalmakisches Wörterbuch*, Helsinki, 1935.

Räsänen, Marttı, *Regenbogen-Himmelsbrücke*, Studia Orientalia, Helsinki, 1950, s. 1-15.

Reşidüddin: 1) Topkapı Sarayı, Hazine, nr. 1653, Yazılış tarihi: 714 (1314). 2) Tpk., Hazine, nr. 1654, yazılış tarihi: 717 (1317). 3) Tpk., III. Ahmed ktp., nr. 2935, Tpk,. Hazine, nr. 1654, yazılış tarihi: 717 (1317). 3) Tpk., III, Ahmed ktp., nr. 2935, yap. 309-324. Yayınlanmış metinler:

1) Berezin, Sbornik letopisey, Trudı VOİRAO, V, 1858; VII, 1861.

2) Berezin, İstoriya Çingiz-Hana..., Trudı VOİRAO, XIII, 1868.

3) Berezin, İst. Çingiz-Hana o vozşestviya, aynı yer, XV, 1888.

4) E. Blochet, GMS, I-II, 1910-11.

Rıza-Nour, *Oughouz-namé (Epopée turque)*, İskenderiye, 1928.

Röheim, *Hungarian mythology*, New York, 1954.

Rudenko, S.İ., *İskustvo Altaya i Peredney Asii*, Moskova, 1961.

______, *Kultura naseleniya na gorn. Altaya*, Mosk., 1961.

Sadeddin Nüzhet, *Bektaşi şairleri*, İstanbul, 1930.

Schiefner, A., *Heldensagen der Minusinskischen Tataren*, St. Pbg., 1859.

Schlegel, G., *Tägin und Töre*, TP, VII, 5s.

Seroşevskiy, *Yakutı*, St. Pbg., 1896.

Sinor, D., *Oğuz Kağan destanı üzerinde bazı mülâhazalar*, Türk dili ve edebiyatı dergisi, 1950, 4, s. 1 vd.

Skazaniya Buryat, İrkutsk, 1890.

Stein, Rolp, *Leao-tche*, TP, 1939, 35, s. 1-154.

Sternberg, L., *Kult Orla u Sibirskih narodov*, SMAE, 1925, V, 2.

Strahlenberg, Ph. J., *Das Nord und östliche Theil von Europa und Asia*, Stockholm, 1730.

Sui-shu; Sui Sülâlesi (M.S. 580-618) resmî tarihi.

Sümer, Faruk, *X. Yüzyılda Oğuzlar*, D.T. Coğ. Fak. dergisi, XVI, s. 144 vd.

______, *Oğuzlara ait destanî mahiyetde eserler*, D.T. Coğ. Fak. dergisi, 1959, 17, s. 359-421.

______, *Oğuzlar (Türkmenler)*, Ankara, 1967.

Şaşkov, S., *Samanstvo u Sibiri*, ZRGO, 1864, 2.

Sçukin, N., *Poyezdka v Yakutsk*, St. Pbg., 1844.

Şerbak, A.M., *Oğuz-nâme*, Moskova, 1959.

Tang-shu: Tang Sülâlesi (M.S. 618-905) resmî tarihi.

Thomsen, Vilh., *İnscriptions de L'Orkhon*, Helsinki, 1896.

______, *Turcica*, Helsinki, 1916.

Togan, Zeki Velidî, *İbn Fadlan's Reisebericht*, Leipzig, 1939.

______, *Türk ili haritası ve ona ait izahlar*, İstanbul, 1943.

______, *Umumi Türk tarihine giriş*, İstanbul, 1946.

Taran, Osman, *Eski Türklerde okun hukuki bir sembol olarak kullanılması*, Belleten, 35, s. 305-318.

______, *Türk cihân hakimiyeti mefkûresi tarihi*, İstanbul, 1969.

Ülkütaşır, M. Şakir, *Türklerde ağaç kültü*, Türk halk bilgisine ait araştırmalar. İstanbul, 1938.

Vambery, H., *Die Primitive Kultur des Turko-Tatarishen Volkes*, Leipzig, 1879

Vasilyev, V.N., *İzobrajeniya Dalgano-Yakutskih duhov kak atributı Şamanstva*, JS, 1909.

Verbitskiy, V.I., *Altayskie inorodzu*, Moskova, 1893.

Wittfogel, K., *History of Chinese society: Liao (907-1125), Philadelphia, 1949.*

Yalkın (Yalman), A. Rıza, Cempta Türkmen Oymakları, I-II, Ank. 1977.

Yezdî, *Şeref ud-din Ali*, *Zafernâme*, I-II, Calcutta, 1887-1888.

Yudahin, *Kırgız sözlüğü*, terc. A. Taymas. Ankara-İst., 1945-1948; Rusçası: Moskova, 1940.

Zelenin, D., *Kult ongonov v Sibiri*, Moskova, 1936.

GENEL DİZİN*

— A —

* Genel Dizin'de italik olanlar özel isimleri, siyah olanlar destanî isimleri normal olanlar ise diğerlerini ifade etmektedir.

— B —

— G —

— H —

— I —

— İ —

— J —

— K —

— L —

— M —

— N —

— O —

— Ö —

— P —

— R —

— S —